

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ В ПЕРЕЯСЛАВІ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

РОМАНЦОВА НАТАЛЯ ІВАНІВНА

УДК 930.1(477):929 Грушевський(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ
НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

07. 00. 06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Н. І. Романцова

Науковий консультант: Реєнт Олександр Петрович, професор, член-
кореспондент НАН України, доктор історичних наук

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Романцова Н. І. Наукова діяльність Михайла Грушевського в українській історіографії – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни – Інститут історії України НАН України, Київ – Університет Григорія Сковороди в Переяславі МОН України, Переяслав, 2021.

Актуальність дослідження. У наш час назріла потреба комплексного історіографічного аналізу багатогранної наукової діяльності українського вченого, громадського та політичного діяча кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. Михайла Грушевського з застосуванням сучасних методологічних парадигм. Він був одним з творців нарративу української національної історії, який заклав ідейні засади державотворення у добу визвольних змагань в Україні, а також одним з активних учасників цих суспільно-політичних трансформацій.

Свою наукову творчість вчений поєднував з різноманітною практичною діяльністю щодо організації українських наукових товариств, у підготовці молодих інтелектуалів, у видавничій справі, у громадській та політичній роботі. Як голова Української Центральної Ради Михайло Сергійович намагався реалізувати ідею відродження української державності в революційних подіях 1917 – 1921 рр.

З кінця ХІХ ст. до нашого часу питання наукової діяльності М. Грушевського перебувають в центрі дискусій українських істориків, і є потреба проаналізувати студії, присвячені висвітленню наукової діяльності вченого, його місця в розвитку історичної науки в Україні.

Протягом 2010–2019 рр. оприлюднено 555 різноманітних публікацій на грушевськознавчу тематику. Аналіз їхніх історіографічних оцінок щодо наукової діяльності М. Грушевського становить значний науковий інтерес. Розширення кола історіографічних джерел, застосування модерних методологічних підходів у поєднанні інтелектуальної історії, соціокультурної історії, квантитативних

методів історіографічного дослідження – надають широкі можливості для нової розробки зазначеної теми.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вперше:

- здійснена спроба комплексного історіографічного аналізу в контексті соціогуманітаристики, на сучасних методологічних засадах інтелектуальної та соціокультурної історії творчої, археографічної, науково-організаційної, науково-педагогічної, видавничої діяльності М. Грушевського в різні періоди його життя;
- проведена систематизація широкого комплексу текстів українських грушевськознавців як історіографічних джерел з теми дослідження, що дозволило застосувати відповідні методи наукового пізнання, обґрунтувати шляхи отримання інформації для рефлексії історіографічних оцінок наукової діяльності М. Грушевського;
- на основі історіографічної рефлексії студій грушевськознавців охарактеризовано кожен з визначених періодів наукової діяльності М. Грушевського;
- доведено, що наукова творчість, науково-організаційна, педагогічна, видавнича діяльність вченого розвивалися в єдності та взаємопов'язаності, що свідчило про системний характер його роботи;
- проведено темпоральне квантитативне дослідження масиву текстів, який налічує 2227 позицій, присвячених різним аспектам наукової діяльності М. Грушевського;
- з використанням квантитативних методів проаналізовано загальну динаміку історіографічних студій щодо питань наукової діяльності М. Грушевського, їхніх кількісних та якісних показників, особливості різних періодів розвитку грушевськознавства та його напрямів;

Удосконалено:

- комплекс історіографічних джерел, які містять аналіз питань наукової діяльності М. Грушевського та стан джерелознавчого й археографічного опрацювання означеної проблеми;
- науково-методологічні підходи історіографічної концепції дослідження

наукової діяльності М. Грушевського в контексті інтелектуальної історії;

– періодизацію розвитку грушевськознавства на основі застосування математичних методів історіографічного дослідження;

Набули подальшого розвитку:

– історіографічні оцінки різних аспектів наукової діяльності М. Грушевського;

– питання аналізу методологічних підходів українських грушевськознавців щодо дослідження наукової творчості вченого.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що вони розширюють знання з історіографії грушевськознавства, а тому сприятимуть подальшому розвитку історіографічних студій в Україні на сучасних методологічних парадигмах. Теоретичні положення дисертації можуть бути використані у лекційних практиках при викладанні навчальних курсів «Історія України», «Актуальні проблеми української історіографії», у підготовці елективної дисципліни «Наукова діяльність М. Грушевського» для здобувачів вищої освіти зі спеціальності «Історія та археологія». Актуалізовані авторкою джерела будуть корисні молодим науковцям у проведенні історіографічних досліджень, у розробці навчально-методичних посібників.

У дисертації здійснено комплексне історіографічне дослідження творчої, археографічної, науково-організаційної, видавничої, педагогічної, публіцистичної діяльності Михайла Грушевського – видатного репрезентанта української науки кінця XIX – першої третини XX ст. у різні періоди його життя. Доведено, що історіографічні дослідницькі практики грушевськознавців щодо наукової діяльності вченого є важливим напрямом української гуманітаристики.

Проаналізовано стан наукової розробки проблеми. З'ясовано, що історіографічні рефлексії наукової діяльності М. Грушевського в українській історіографії простежуються з кінця XIX ст. до нашого часу – у студіях сучасників вченого Д. Багалія, М. Василенка, В. Герасимчука, Д. Дорошенка, С. Єфремова, М. Кордуби, І. Крип'якевича, С. Томашівського, І. Франка, радянських науковців О. Касименка, М. Петровського, М. Рубача, Ф. Ястребова, істориків української діаспори – Л. Винара, І. Витановича,

О. Домбровського, В. Дорошенка, А. Жуковського, І. Лисяка-Рудницького, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, О. Пріцака. Особливу увагу звернуто на історіографічні оцінки сучасних українських вчених – Г. Бурлаки, В. Ващенко, І. Верби, О. Владиги, І. Гирича, В. Гоцуляка, Я. Грицака, Я. Дашкевича, В. Заруби, Л. Зашкільняка, Я. Калакури, О. Копиленка, М. Кучеренка, Є. Луняка, Я. Малика, В. Масненка, С. Панькової, В. Педича, Р. Пирога, С. Плохія, Г. Стрельського, В. В. Тельвака, В. П. Тельвак, В. Хоменка, О. Юркової, Ю. Шаповала, Ф. Шевченка, О. Яся та інших.

Доведено, що історіографічні дослідницькі практики грушевськознавців щодо наукової діяльності вченого є важливим напрямом української гуманітаристики. Вони охоплюють кавказький період формування його інтелектуальної біографії, роки навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира, коли формувалися його наукові погляди; львівський та львівсько-київський періоди наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., які ознаменувалися роботою у Львівському університеті, науковою розробкою національної історії України, створенням львівської історичної школи, організаційною та видавничою діяльністю у Науковому товаристві імені Т. Шевченка та в Українському науковому товаристві, активною публіцистикою.

Дослідження свідчить, що грушевськознавці приділяють увагу також питанням наукової діяльності вченого під час російського заслання доби Першої світової війни; поєднанню наукової, політичної та публіцистичної діяльності Михайла Сергійовича у роки Української революції, у добу боротьби за відновлення національної державності в Україні, під час еміграції в Українському соціологічному інституті та в останній період його життя у ВУАН, коли вчений докладав зусиль для наукової, організаційної, видавничої справи, долаючи протидію більшовицької влади та академічної бюрократії.

Відзначено потужну інтелектуальну енергію, титанічну працездатність, багатогранний вплив вченого на всі сфери українського наукового життя. Вказано, що у своїй науковій творчості вчений сформулював і розвивав у численних працях нову концепцію української національної історії, український

національний наратив, одним з перших в українській історіографії розробив узагальнюючий нарис всесвітньої історії, історію української літератури, поєднав історію та соціологію.

Зазначено важливу роль Михайла Сергійовича в організації Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, Українського наукового товариства у Києві, Українського соціологічного інституту під час еміграції, Науково-дослідної кафедри історії України у ВУАН. Грушевськознавці відзначили велику видавничу роботу вченого у «Записках НТШ», «Літературно-науковому вістнику», журналі «Україна» різних періодів, у серійних наукових виданнях.

Сформовано репрезентативну джерельну базу дослідження: історіографічні студії українських вчених з кінця ХІХ ст. до нашого часу, в яких дається рефлексія текстів Михайла Сергійовича, синтетичні біографічні тексти грушевськознавців, діловодної документації, матеріалів преси, джерел особового походження, документів з Національного архівного фонду України, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського та архівної установи Російської Федерації.

Сформульовано сучасні методологічні засади написання дисертації та з'ясовано, що для теоретичного осягнення об'єкта і предмета роботи найбільш придатним видається поєднання елементів постмодернізму, зокрема, парадигм концептуальної історії, інтелектуальної історії, соціокультурної історії, історії генерацій, квантитативних методів в аналізі історіографічних студій. Зазначені методологічні підходи передбачають аналіз різних аспектів творчої діяльності вченого через його інтелектуальну біографію та соціокультурне оточення, і це надає можливість всебічно розглянути українську історіографію його наукової діяльності.

Здійснено темпоральне квантитативне дослідження великого масиву публікацій, присвячених науковій діяльності М. Грушевського. З використанням кількісних методів з'ясовано загальну динаміку історіографічних студій щодо питань наукової діяльності М. Грушевського, особливості різних періодів розвитку грушевськознавства та його напрямів.

Доведено, що з кінця ХІХ – до початку ХХІ ст. в українській історіографії зберігається сталий науковий інтерес до висвітлення багатогранної діяльності М. Грушевського як вченого репрезентанта української національної історіографії та організатора науки, який реалізував новаторські підходи європейських науковців свого часу на українському інтелектуальному полі.

Ключові слова: наукова діяльність М. Грушевського, наукова творчість, «Історія України-Руси», науково-організаційна діяльність, Наукове товариство імені Т. Шевченка, Українське наукове товариство, Український соціологічний інститут, львівська історична школа, київська історична школа, грушевськознавство, грушевськіана, українська історіографія, соціокультурна історія, інтелектуальна історія, квантитативні методи історичних досліджень.

ABSTRAKT

Romantsova N. Mykhailo Hrushevskyi's scientific activities in Ukrainian historiography – Qualification scientific paper on the rights of manuscript.

The dissertation aimed at acquiring the scientific degree of Doctor of Historical Sciences in Major 07.00.06 – historiography, source studies and special historical disciplines. – Institute of History of Ukraine, Kyiv – University Hryhoryi Skovoroda Pereyaslav-Khmelnytsky, Pereyaslav, 2021.

Vitality of the research. Nowadays it is imperative to carry out comprehensive historiographical analysis of multifaceted scientific activities of Mykhailo Hrushevskyi, a Ukrainian scientist as well as a public and political leader of the late 19th-the early 20th century, using modern methodological paradigms. He was one of the creators of the narrative of Ukrainian national history who laid ideological foundations for state formation in the era of liberation-aimed competitions in Ukraine. He was also one of the active participants of those socio-political transformations.

The scientist combined his scientific activity with miscellaneous practical activities concerned with adjustment of Ukrainian scientific societies, with training young intellectuals and publishing as well as with civil and political work. As Head of

the Ukrainian Central Council, Mykhailo Hrushevskyi was seeking to implement the idea of renaissance of the Ukrainian statehood at the time of the revolutionary events of 1917–1921.

Since the early 19th century till nowadays M. Hrushevskyi's scientific activity has been the focus of discussions among Ukrainian historians. There is a necessity to analyze the studios concerned with the highlight of the scientist's scientific activities as well as with his role in the development of historical science in Ukraine.

In the period of 2010–2019 555 various publications in M. Hrushevskyi-related themes were presented. Analysis of their historiographical evaluations in terms of A M. Hrushevskyi's activities presents an appreciable scientific interest. Expanded historiographical sources as well as the use of modern methodological approaches combined with intellectual history, sociocultural history and quantitative methods of historiographical research provide brand new opportunities for brand new development of the aforementioned theme.

The scientific novelty of the dissertation consists in the fact that for the first time ever:

- an attempt is made to carry out comprehensive historiographical analysis of M. Hrushevskyi's creative, archaeographical, science-facilitating, scientific, pedagogical and publishing activities in various periods of his life on the modern methodological bases of intellectual and sociocultural history;
- a wide variety of texts written by Ukrainian experts in the field of Hrushevskyi studies as historiographical sources in the title of the research is systematized, which has made it possible to use the related methods of scientific cognition and to justify the methods of acquiring information concerned with reflections of historical evaluations of M. Hrushevskyi's scientific activity;
- on the basis of historiographical reflections of Hrushevskyi studies, each of the determined periods of M.Hrushevskyi's scientific activity is characterized;
- it is proved that the scientist's scientific creativity as well as science-facilitating, pedagogical and publishing activities were developing in unity and interdependence, which evidences the systemic character of his work;

- temporal quantitative research of as many as 2227 texts concerned with various aspects of M.Hrushevskyi's scientific activity is carried out;
- using quantitative methods, the overall dynamics of historiographical studios concerned with M.Hrushevskyi's scientific activity, their quantitative and qualitative indices as well as the peculiarities of various periods of Hrushevskyi studies and their objectives are analyzed;

The author has improved the following:

- the range of historiographical sources containing analysis of Hrushevskyi's scientific activity and the condition of source studies and archaeographical framework of the problem under research;
- the scientific and the methodological approaches to the historiographical strategy of studying M.Hrushevskyi's scientific activity in the context of intellectual history;
- the periodization of Hrushevskyi studies' development on the basis of mathematical methods of historiographical research;

The following issues have gained further development:

- historiographical evaluations of various aspects of M.Hrushevskyi's scientific activity;
- the issues arising under analysis of methodological approaches practiced by experts in the field of Hrushevskyi studies to the research of the scientist's scientific activity.

The practical significance of the outcomes resulting from the dissertation lies in the fact that they are expanding knowledge of historiography of Hrushevskyi studies, thus promoting further development of historiographical studios in Ukraine on the basis of modern methodological paradigms. The theoretical provisions of the dissertation can be used at the time of lectures in such courses as "History of Ukraine" and "Vital Issues of Ukrainian Historiography". They can also be helpful in preparing the elective course "Hrushevskyi's Scientific Activity" meant for those seeking higher education in the major "History and Archeology". The sources actualized by the author will help researchers carry out historiographical research and compile student aids.

The dissertation presents comprehensive historiographical research of creative,

archeographical, science-facilitating, publishing, pedagogical and publicist activities of Mykhailo Hrushevskiy, a prominent representative of Ukrainian science of the late 19th-the early 20th century, in various periods of his life. It is proved that the historiographical research practices concerned with the scientist's scientific activities and presented by experts in *Hrushevskiy* studies are an important strategy of Ukrainian humanitaristics.

The extent of the problem's scientific exploration is analyzed. It is stated that the historical reflections of Mykhailo Hrushevskiy's scientific activities in Ukrainian historiography are traced since the late 20th century until nowadays in studios led by the scientist's contemporaries and reviewers, such as D. Bahalii, M. Vasylenko, V. Herasymchuk, D. Doroshenko, S. Yefremov, M. Korduba, I. Krypiakevych, S. Tomashevsky and I. Franko, in works by Soviet scientists, such as O. Kasymenko, M. Petrovsky, M. Rubach, V. Sarbei and F. Yastrebov, in works by historians of the Ukrainian diaspora, such as L. Vynar, I. Vytanovych, O. Dombrovsky, V. Doroshenko, D. Doroshenko, A. Zhukovsky, I. Lysiak-Rudnytsky, O. Ohloblyn and O. Prytsak, in works by modern Ukrainian scientists, such as H. Burlaka, V. Vaschenko, I. Verba, O. Vladyha, I. Hyrych, V. Hotsuliak, Ya. Hrytsak, Ya. Dashkevych, V. Zaruba, L. Zashkilniak, Ya. Kalakura, O. Kopylenko, M. Kucherenko, Ye. Luniak, Ya. Malyk, V. Masnenko, S. Pankova, V. Pedych, R. Pyrih, S. Plohii, G. Srelsky, V.V. Telvak, V.P. Telvak, V. Khomenko, O. Yurkova, Yu. Shapoval, F. Shevchenko, O. Yas and others.

It is proved that historiographical practices concerned with the scientist's scientific activities presented by experts in *Hrushevskiy* studies are an important trend of Ukrainian humanitaristics. They embrace the Caucasian period in formation of his intellectual biography, the years of his learning at the history and philology department of Kyiv St. Volodymyr University when his scientific views were being formed as well as Lviv and Lviv/Kyiv period of the late 19th-the early 20th century which were distinguished by his work at Lviv University, scientific development of Ukraine's national history, creation of Lviv Historical School, organizational and publishing activities at T. Shevchenko Scientific Society and at the Ukrainian Scientific Society as

well as by active political journalism.

The research evidences that experts in *Hrushevskyi* studies also pay attention to the scientist's scientific activities at the time of the Russian exile in the epoch of World War I as well as to the combination of M. Hrushevskyi's political and publicist activities in the stormy years of the Ukrainian Revolution at the time of the fight for renovation of Ukraine's nationhood and to his work at the Ukrainian Sociological Institute at the time of his emigration. Attention is also paid to his work at the All-Ukrainian Academy of Sciences in the last period of his life when the scientist exerted great efforts in scientific, organizational and publishing activities, overcoming the counteraction of the Bolshevik power and academic bureaucracy.

The author emphasizes the scientist's huge intellectual energy, titanic working capacity and multifaceted influence on all the spheres of Ukrainian scientific life. The author also specifies that in his scientific creativity the scientist formulated and developed the new concept of national history and the Ukrainian national narrative. He was one of the first in Ukrainian historiography to work out a generalizing overview of the global history and the history of Ukrainian literature, uniting history and sociology. The author also emphasizes the important role played by M. Hrushevskyi in activities T. Shevchenko Scientific Society in Lviv, the Ukrainian Scientific Society in Kyiv, the Ukrainian Sociological Institute and the scientific research chair at the All-Ukrainian Academy of Sciences. Hrushevskyi experts' praised the scientist's big publishing work in «Notes of T. Shevchenko Scientific Society» and «Literary and scientific journal» as well as in the journal "Ukraine" of various periods and other scientific periodicals.

The researchers of Mykhailo Hrushevsky's activities have emphasized the scientist's powerful intellectual energy, titanic industry and multifaceted influence on all the spheres of Ukrainian scientific life. On the other hand, they have also emphasized the negative consequences which consisted in political persecution of Mykhailo Hrushevsky by the tsar power and later by the Bolshevik power as well as his complicated relations with colleagues.

The representative source basis of the research is formed, such as Ukrainian scientists' historiographical studios from the late 19th century till nowadays, peer

reviews presenting the reflection of Mykhailo Hrushevsky's texts, synthetic biographical texts compiled by Hrushevsky experts, paperwork, media reports, sources of special origin, documents from the National Archives of Ukraine and from the Manuscript Institute of the National V. Vernadskyi Library of Ukraine as well as from an archival institutional of the Russian Federation.

The modern methodological basis for writing the dissertation is formulated and it is determined that in order to theoretically understand the object and the subject of the research, it is the combination of elements of post-modernism, in particular combination of the paradigms of intellectual history, socio-cultural history, history of generations and quantitative methods in analyzing historical studios that appears to be the most suitable one. The defined methodological approaches presuppose analysis of various aspects of the scientist's legacy through his intellectual biography and socio-cultural environment, which makes it possible to present a comprehensive overview of Ukrainian historiography of his scientific activities.

Temporal quantitative research of a great number of publications concerned with M. Hrushevsky's scientific activities is carried out. Using the quantitative methods, the general dynamics of historiographical studios concerned with M. Hrushevsky's scientific activities as well as the peculiarities of various periods in development of Hrushevsky studies and the trends thereof are defined.

It is proved that since the late 19th until the early 21st century Ukrainian historiography has preserved the steady scientific interest in the highlight of multifaceted activities carried out by M. Hrushevsky as a scientist as well as a representative of Ukrainian national historiography and science facilitator who implemented the innovative approaches of European scientists of his time in the Ukrainian intellectual field.

Key words: M. Hrushevsky's scientific activities, scientific legacy, «History of Ukraine-Rus», science-facilitating activities, T. Shevchenko Scientific Society, Ukrainian Scientific Society, Ukrainian Sociological Institute, Lviv Historical School, Kyiv Historical School, Hrushevsky studies, Hrushevskiana, Ukrainian historiography, social-cultural history, intellectual history, quantitative methods of historical research.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Романцова Н.І. Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). Проблема в українській історіографії. Маріуполь: МДУ, 2019. 528 с.
Рец.: *Коляда І. А.* Романцова Н. Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). Проблема в українській історіографії: монографія. Маріуполь: МДУ, 2019, 528 с. *Гілея: науковий вісник*. Київ : «Видавництво «Гілея», 2019. Вип. 145 (№ 6). Ч. 1. Історичні науки. С. 213–214; *Лисенко О., Андрусішин Б.* Рецензія на монографію Романцова Н. І. «Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). Проблема в українській історіографії». *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей / відповідальний редактор О. Є. Лисенко*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. Вип. 21. С. 268–269; *Темірова Н.Р.* Історія історії історика. Рецензія на монографію. Романцова Н. І. Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). Проблема в українській історіографії: монографія. Маріуполь: МДУ, 2019. 528 с. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія. Історія. Політологія*. 2019. Вип. 25. С. 333–336.

Статті у зарубіжних наукових виданнях та вітчизняних фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз

1. Романцова Н. І. Історичні погляди М. Грушевського. Проблема в українській історіографії ХХ ст. *Вісник Маріупольського державного університету*. 2013. Вип. 6. С. 47–53.
2. Романцова Н. І. Наукова та публіцистична діяльність М. Грушевського (1907–1914 рр.): проблема в українській історіографії ХХ ст. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2014. № 4. (130). С. 103–107.
3. Romantsova N. I. Grushevskyi's scientific activities (1907–1914): highlight of the problem in the works by historians in the early 20TH century. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2015. Вип. 12. С. 95–101.

4. Романцова Н. І. Грушевський і конфлікт 1911–1913 рр. в НТШ: проблема в сучасній українській історіографії. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія. Політологія. Історія*. 2015. Вип. 13-14. С. 159–165.
5. Романцова Н. І. Соціологічні праці М. Грушевського емігрантської доби. Історіографічний аналіз проблеми. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія. Історія. Політологія*. 2017. Вип. 18. С. 123–128.
6. Романцова Н. І. Інавгураційна лекція М. Грушевського у Львівському університеті. Історіографічний аспект проблеми. *Гілея*. 2018. Вип. 130. (3). С. 31–34.
7. Романцова Н. І. М. Грушевський та діяльність Українського наукового товариства. Історіографічний аспект проблеми. *Схід*. 2018. Вип. 1. (153). С. 73–78.
8. Романцова Н. І. Сучасні методологічні підходи в історіографічному дослідженні наукової діяльності М. Грушевського. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія. Історія. Політологія*. 2019. Вип. 25. С. 49–56.
9. Романцова Н. И. Кавказский период жизни Михаила Грушевского – начало интеллектуальной биографии. Проблема в украинской историографии. *Kavkaz-Przeszłość-Teraźniejszość-Przyszłość*. Instytut Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego. 2020. № 6. S. 184–196.

Статті у наукових фахових виданнях України

10. Романцова Н. І. Постаць князя Д. Вишневецького у науковій спадщині М. Грушевського. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ. ВІР УАН. 2009. Спецвипуск. С. 138–143.
11. Романцова Н. І. Науково-організаційна діяльність М. Грушевського в Науковому товаристві імені Т. Шевченка. Історіографічний аспект проблеми. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2012. № 6. (120). С. 141–144.
12. Романцова Н. І. Формування наукових поглядів М. Грушевського в перший київський період (1886–1894 рр.): сучасна українська історіографія проблеми. *Наукові праці: науково-методичний журнал*. Миколаїв: вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. Вип. 195. Т. 207. Історія. С. 85–89.

13. Романцова Н. І. «Історія України-Руси» Михайла Грушевського в оцінці радянської історіографії. *Гуржійівські історичні читання: збірник наукових праць* / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін.. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2013. Вип. 6. С. 29–31.
14. Романцова Н. І. Наукові та публіцистичні праці М. Грушевського львівського періоду: історіографія проблеми. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2013. № 1. (121). С. 112–115.
15. Романцова Н. І. «Звичайна схема «русскої» історії ...» М. Грушевського в історіографічних оцінках українських вчених. *Історичні і політологічні дослідження: науковий журнал*. Видання Донецького національного університету, історичний факультет. 2013. № 2 (52). С. 58–64.
16. Романцова Н. І. Проблеми та суперечності формування львівської історичної школи М. Грушевського: історіографічний аспект питання. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К. ВІР УАН. 2013. Вип. 68 (№ 1). С. 193–198.
17. Романцова Н. І. Наукова діяльність М. Грушевського у Всеукраїнській Академії наук (1924–1931 рр.). Історіографічний аспект проблеми. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2013. № 6. (126). С. 254–259.
18. Романцова Н. І. Науково-публіцистичні праці М. Грушевського доби Української Центральної Ради: історіографічний погляд на проблему. *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 4. С. 16–22.
19. Романцова Н. І. Емігрантський період наукових досліджень М. Грушевського (1919–1924 рр.). історіографічний огляд проблеми. *Наукові праці: науково-методичний журнал*. Миколаїв: вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. Вип. 215. Т. 227. Серія «Історія». С. 82–86.
20. Романцова Н. І. Діяльність Михайла Грушевського в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка: історіографічний огляд досліджень українських істориків з діаспори. *Гуржійівські історичні читання: збірник наукових праць* / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А. 2014. Вип. 7. С. 48–50.

21. Романцова Н. І. «Історія України-Руси» М. Грушевського в українській історіографії. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К. ВІР УАН. 2014. Вип. 89 (№ 10). С. 17–21.
22. Романцова Н. І. Київська наукова історична школа М. Грушевського: висвітлення проблеми в українській історіографії. *Наукові праці: науково-методичний журнал*. Миколаїв: вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. Вип. 229. С. 110–114.
23. Романцова Н. І. Михайло Грушевський і конфлікт 1911–1913 рр.: Висвітлення проблеми у працях сучасників. *Гуржіївські історичні читання: збірник наукових праць* / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А. 2015. Вип 10. С. 28–30.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Романцова Н. І. Грушевськознавство у дослідженнях зарубіжних істориків. *Наука та освіта в сучасному університеті в контексті міжнародного співробітництва: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції*, м. Маріуполь, 23–25 трав. 2011 р. Маріуполь, 2011. С. 136–137.
2. Романцова Н. І. Історіографічні оцінки праць М. Грушевського щодо постаті князя Д. Вишневецького. *Актуальні проблеми науки та освіти: зб. матеріалів XIII підсумкової науково-практичної конференції викладачів 4 лют. 2011 року* / за загал. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2011. С. 148–150.
3. Романцова Н. І. Питання військової діяльності Д. Вишневецького у висвітленні Михайла Грушевського. *Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії: матеріали VI Всеукраїнська наукова військово-історичної конференція*. 6–7 жовт. 2011 р.: зб. наук. праць. Київ. Національний військово-історичний музей України, 2011. С. 74–77.
4. Романцова Н. І. Львівська історична школа Михайла Грушевського: до історіографії питання. *Українська державність: історія і сучасність: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених*. м. Маріуполь, 23 листоп. 2012 р. Маріуполь, 2012. С. 107–109.

5. Романцова Н. І. Формування світогляду М.Грушевського. Історіографічний аспект проблеми. *Актуальні проблеми науки та освіти: збірник матеріалів XIV підсумкової науково-практичної конференції викладачів 10 січня 2012 року* / за загал. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2012. С. 384–386.
6. Романцова Н. І. «Звичайна схема «русскої історії ...» М.Грушевського в оцінках сучасних українських історіографів. *Україна і світ: проблеми історії: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Маріуполь: МДУ, 2013. С. 105–107.
7. Романцова Н. І. «Історія України-Руси» М.Грушевського в оцінках сучасних українських вчених. *Актуальні проблеми науки та освіти: збірник матеріалів XV підсумкової науково-практичної конференції викладачів. 1 лютого 2013 року*. Маріуполь: МДУ, 2013. С. 402–404.
8. Романцова Н. І. «Історія України-Руси» М.Грушевського. Історіографічні оцінки радянської доби. *Збірник матеріалів XVI підсумкової науково-практичної конференції викладачів (31 січня 2014 року)*. Маріуполь, Маріупольський державний університет. 2014. С. 385–388.
9. Романцова Н. І. Наукова діяльність М. Грушевського у Всеукраїнській академії наук. *Україна і світ: проблеми історії: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Маріуполь: МДУ, 2014. С. 98–100.
10. Романцова Н. І. Історіографічні оцінки І. Франка щодо наукових праць М. Грушевського. *Україна і світ: проблеми історії: зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 22 листопада 2015 р.* / під загал. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2015. С. 112–114.
11. Романцова Н. І. Київська наукова школа М.Грушевського: висвітлення проблеми в радянській історіографії. *Актуальні проблеми науки та освіти: зб. матеріалів XVII підсумкової науково-практичної конференції викладачів 30 січня 2015 року* / за загал. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2015. С. 372–374.
12. Романцова Н. І. Переїзд М. Грушевського до Львова: висвітлення питання сучасними українськими істориками. *Україна у світовому історичному просторі:*

збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь, 8 квітня 2016 р. Маріуполь: МДУ, 2016. С. 92–94.

13. Романцова Н. І. Соціологічні аспекти в науковій діяльності М. Грушевського : проблема в українській історіографії. *Актуальні проблеми науки та освіти: збірник матеріалів ХІХ підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ. Маріуполь: МДУ, 2017. С. 172–174.*
14. Романцова Н. І. Соціологічні дослідження М. Грушевського : історіографічний аспект. *Україна у світовому історичному просторі: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь, 21 квітня 2017 р. Маріуполь: МДУ, 2017. С. 126–130.*
15. Романцова Н. І. Концепція грушевськознавства вчених діаспори у розвитку української історіографії та фаховій підготовці істориків у Маріупольському державному університеті. *Міжнародна науково-практична конференція «Інтернаціоналізація як фактор конкурентоспроможності сучасного університету» 25–26 травня 2017 року. Маріуполь: МДУ, 2017. С. 158–160.*
16. Романцова Н. І. Наукова діяльність М. Грушевського у працях учнів його львівської школи. *Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів ХХ підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ / За заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2018. С. 183–185.*
17. Романцова Н. І. Творчі надбання сучасних зарубіжних українських істориків і їх використання при вивченні питань наукової діяльності М. Грушевського студентами-істориками. *Інтернаціоналізація вищої освіти України в умовах полікультурного світового простору: стан, проблеми, перспективи. Матеріали ІІ Міжнародної науково-практичної конференції (м. Маріуполь, 18–19 квітня 2018 року). Маріуполь : МДУ, 2018. С. 327–329.*
18. Романцова Н. І. Ювілейний біографічний нарис І. Бойка та Є. Кирилюка про М. Грушевського в історіографічних студіях. *Україна у світовому історичному просторі: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь, 20 квітня 2018 р. Маріуполь : МДУ, 2018. С. 53–55.*

19. Романцова Н. І. Український соціологічний інститут М. Грушевського в оцінках сучасних істориків. *Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів XXI підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ* / За заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2019. С. 138–140.
20. Романцова Н. І. Грушевськіана Л. Винара. *Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь, 26 квітня 2019 р.* / під заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2019. С. 79–83.
21. Романцова Н. І. Головна соціологічна праця М. Грушевського «Початки громадянства (генетична соціологія)». Проблема в сучасній українській історіографії. *Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів XXI підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ* / За заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2020. С. 126–127.
22. Романцова Н. І. «Історія української літератури» М. Грушевського в контексті розвитку українських соціокультурних традицій: літературознавчий дискурс. *Міжкультурна комунікація і глокалізаційні процеси у соціологічному вимірі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 17 квітня 2020 р.* під заг. ред. В. Ф. Лисак. Маріуполь: МДУ, 2020. С. 30–34.
23. Романцова Н. І. М. Грушевський та діяльність Українського соціологічного інституту. Проблема в сучасній українській історіографії. *Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 25–26 грудня 2020 року)*. Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2020. С. 28–32.
24. Романцова Н. І. Соціологічні погляди Михайла Грушевського: рефлексія сучасних українських науковців. *Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів XXII підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ* / За заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2021. С. 128–129.

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....	22
ВСТУП.....	23
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....	30
1.1. Теоретико-методологічний вимір наукової розробки теми.....	30
1.2. Джерельна база дослідження.....	40
1.3. Український історіографічний наратив наукової діяльності М. Грушевського.....	83
РОЗДІЛ 2. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ ПОЛЕ ФОРМУВАННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ЯК ВЧЕНОГО (1870–1894 рр.). ПРОБЛЕМА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ	115
2.1. Початок інтелектуальної біографії М. Грушевського у кавказький період (1870–1886 рр.). Формування світогляду майбутнього вченого в рефлексії українських істориків	115
2.2. Вплив університетського наукового середовища на інтелектуальне становлення М. Грушевського (1886–1890 рр.). Історіографічна візія українських вчених.....	129
2.3. Наукові пошуки М. Грушевського як професорського стипендіата та його призначення на посаду професора Львівського університету в інтерпретаціях грушевськознавців.....	146
РОЗДІЛ 3. ЛЬВІВСЬКЕ ТА КИЇВСЬКЕ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ СЕРЕДОВИЩА У НАУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ М. ГРУШЕВСЬКОГО (1894–1914 рр.). ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ.....	161
3.1. Формування нового покоління українських інтелектуалів. Львівська історична школа М. Грушевського, історіографічна візія	161
3.2. Інтелектуальне поле наукової та видавничої діяльності вченого в НТШ та УНТ. Історіографія питання	178
3.3. М. Грушевський та становлення наративу національної історії України: науковий та політичний дискурси українських істориків	214

РОЗДІЛ 4. М. ГРУШЕВСЬКИЙ У НАУКОВОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ (1914–1924 рр.). ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ.....	248
4.1. Наукова діяльність М. Грушевського в роки Першої світової війни. Історіографічна рефлексія українських вчених... ..	248
4.2. Історико-публіцистичні тексти М. Грушевського доби Української революції. Історіографічний дискурс.....	264
4.3. Емігрантський період наукової діяльності вченого. Історіографічний аспект проблеми.....	282
РОЗДІЛ 5. НАУКОВА ДІЯЛЬНОСТЬ М. ГРУШЕВСЬКОГО В УМОВАХ РАДЯНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ (1924–1934 рр.). ПИТАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ.....	306
5.1. Реєміграція М. Грушевського в Україну, його робота у ВУАН. Історіографічний аспект проблеми.....	306
5.2. М. Грушевський у стосунках з керівництвом ВУАН та радянськими партійно-урядовими колами. Завершальний період наукової діяльності вченого у висвітленні істориків.....	346
ВИСНОВКИ.....	374
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	384
ДОДАТКИ.....	584

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АН СРСР – Академія наук Союзу Радянських Соціалістичних Республік;
АК – Археографічна комісія;
ВУАН – Всеукраїнська академія наук;
ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет;
ГИАРФ – Государственный исторический архив Российской Федерации;
ДАЛО – Державний архів Львівської області;
ДПУ УСРР – Державне політичне управління Української Соціалістичної Радянської Республіки;
ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка;
«ІУР» – «Історія України-Руси»;
КДБ – Комітет державної безпеки;
«ЛНВ» – «Літературно-науковий вістник»;
НКО – Наркомат освіти;
НДКІУ – Науково-дослідна кафедра історії України;
НТШ – Наукове товариство імені Шевченка;
УВАН – Українська вільна академія наук;
УНР – Українська Народна Республіка;
УНТ – Українське наукове товариство;
ОДПУ СРСР – Об'єднане державне політичне управління СРСР;
УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів;
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка;
УСІ – Український соціологічний інститут;
УЦР – Українська Центральна Рада;
ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України;
ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України в м. Києві;
ЦДІАЛ України – Центральний державний історичний архів України в м. Львові;
ЦК КП(б)У – Центральний комітет комуністичної партії більшовиків України.

ВСТУП

Актуальність теми. В ювілей 30-річчя відновлення Української держави закономірним є науковий інтерес до вивчення її витоків. Це обумовлює актуалізацію історіографічного дослідження постаті та багатогранної діяльності українського вченого та політика кінця XIX – першої третини XX ст. Михайла Грушевського. Він був одним з творців наративу української національної історії, який заклав ідейні засади державотворення у добу визвольних змагань в Україні, а також був одним з активних учасників цих суспільних трансформацій.

У фокусі його багатогранних інтересів перебували студії з української, всесвітньої історіографії, джерелознавства, соціології, публіцистики і літературознавства. Свою наукову творчість вчений поєднував з різноманітною практичною діяльністю щодо організації українських наукових товариств, у підготовці молодих інтелектуалів, у видавничій справі у громадській та політичній роботі. Як голова Української Центральної Ради Михайло Сергійович намагався реалізувати ідею відродження української державності в революційних подіях 1917–1921 рр.

З кінця XIX ст. до нашого часу питання наукової діяльності М. Грушевського перебувають в центрі дискусій українських істориків, і є потреба проаналізувати студії, присвячені висвітленню наукової діяльності вченого, його місця в розвитку історичної науки в Україні, у становленні її міжнародних зв'язків.

Жвавий інтерес викликали питання наукової діяльності М. Грушевського серед сучасників вченого – Д. Багалія, О. Барвінського, М. Василенка, В. Герасимчука, В. Гнатюка, О. Гермайзе, Д. Дорошенка, С. Єфремова, М. Кордуби, І. Кривецького, І. Крип'якевича, І. Франка та інших. Їхні історіографічні оцінки були неоднозначними, а іноді носили політизований характер. У радянській історіографії у працях О. Касименка, М. Петровського, М. Рубача, Ф. Ястребова та інших було накладено ідеологічне табу на об'єктивне вивчення наукової діяльності видатного вченого. Альтернативною була точка зору істориків української діаспори Л. Винара, І. Витановича, О. Домбровського,

В. Дорошенка, А. Жуковського, І. Лисяка-Рудницького, Ю. Макара, О. Оглоблина, О. Прицака та ін. Сучасні вітчизняні вчені – Г. Бурлака, В. Ващенко, І. Верба, І. Гирич, В. Гоцуляк, Я. Грицак, Я. Дашкевич, І. Заболотна, В. Заруба, Л. Зашкільняк, Я. Калакура, О. Копиленко, М. Кучеренко, Є. Луняк, Я. Малик, В. Масненко, Л. Мельник, С. Панькова, В. Педич, Р. Пиріг, С. Плохій, П. Сохань, Г. Стрельський, В. В. Тельвак, В. П. Тельвак, І. Ткаченко, В. Ульяновський, В. Хоменко, І. Цибенко, О. Юркова, Ю. Шаповал, Ф. Шевченко, В. Яремчук, О. Ясь та інші продовжують велику дослідницьку роботу на полі грушевськознавства, розвиваючи основні його напрямки на сучасних методологічних засадах.

Протягом 2010–2019 рр. оприлюднено понад 550 різноманітних публікацій на грушевськознавчу тематику. Аналіз їхніх історіографічних оцінок щодо наукової діяльності М. Грушевського становить значний науковий інтерес. Розширення кола історіографічних джерел, застосування модерних методологічних підходів – інтелектуальної історії, соціокультурної історії, квантитативних методів історіографічного дослідження – надають широкі можливості для нової розробки зазначеної теми.

Зв'язок дисертації з науковими програмами, планами й темами. Наукова розробка теми дисертації здійснена в рамках наукових тем відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України «Міста України модерної доби (кінець XVIII – початок XX ст.): населення, господарство, культурне середовище, форми правління» (державний реєстраційний номер 0113U007386), «Інформаційно-ресурсний потенціал історико-культурної спадщини України: дослідження, систематизація, проблеми збереження» (державний реєстраційний номер 116U002026), кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету «Актуальні проблеми історіографії історії України» – номер державної реєстрації 0112U005930.

Метою дисертації є систематизація та комплексний компаративний аналіз виявлених джерел, які містять українські історіографічні дискурси кінця XIX–початку XXI ст. та надали можливість синтезувати нові історіографічні

знання щодо наукової діяльності М. Грушевського.

Реалізація мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- проаналізувати сучасні парадигми методології дослідження, джерелознавче опрацювання теми та стан її наукової розробки;
- з'ясувати місце інтелектуальної історії у реконструкції українського історіографічного дискурсу щодо наукової діяльності М. Грушевського;
- застосувати квантитативний метод для компаративного аналізу кількісних показників історіографічних текстів щодо різних періодів наукової діяльності вченого;
- здійснити компаративний аналіз наукових підходів українських істориків кінця XIX – початку XXI ст., зарубіжних вчених та радянських науковців, сучасних грушевськознавців щодо рефлексії наукової діяльності М. Грушевського;
- дослідити трансформацію методологічних підходів у студіях грушевськознавців протягом XX – на початку XXI ст.;
- розглянути історіографічні аспекти висвітлення перших кроків М. Грушевського в науці протягом 1870–1894 рр., його інтелектуального становлення як вченого;
- застосовуючи історіографічний аналіз, охарактеризувати рецепцію львівського та київського інтелектуальних середовищ у науковій діяльності М. Грушевського у 1894–1914 рр.;
- здійснити реконструкцію процесів розвитку грушевськознавчих студій стосовно висвітлення наукової діяльності вченого в умовах складних суспільних біфуркацій 1914–1924 рр.;
- розкрити особливості дискурсів українських грушевськознавців щодо діяльності Михайла Сергійовича у ВУАН;
- узагальнити рефлексії дослідження наукової діяльності М. Грушевського та окреслити перспективи подальшого вивчення означеної проблеми.

Об'єктом дисертації є творчий доробок українських вчених у розвитку грушевськознавства як мультидисциплінарної галузі гуманітаристики.

Предметом дослідження є реконструкція процесів історіографічної рефлексії українських вчених кінця ХІХ – початку ХХІ ст. щодо наукової діяльності М. Грушевського з акцентом на аналіз грушевськознавчих студій 1991 – 2019 рр.

Хронологічні межі дисертації мають два рівні: перший – конкретно-історичний, зумовлений основними подіями наукової діяльності М. Грушевського, закладений у структурі дисертації (ІІ – V розділи); другий – історіографічний, пов'язаний з публікацією студій українських науковців з 90-х рр. ХІХ до початку ХХІ ст., в яких давалися оцінки наукової діяльності вченого.

Територіальні межі дослідження також мають два виміри: перший – окреслюється територією переважно України, Росії (до 1917 р. – Російської імперії, з 1922 р. – СРСР), зарубіжних європейських країн – Австрії (до 1918 р. – Австро-Угорщини), Чехословаччини, Польщі (Другої Речі Посполитої), Франції, Грузії, де в різні періоди жив і працював М. Грушевський. Другий – стосується України, а також тих зарубіжних держав Європи, США, Канади, Австралії, на території яких, жили та здійснювали історіографічні студії українські грушевськознавці.

Методи дослідження. Для реалізації концепції дисертаційного дослідження застосовано комплекс принципів та методів. Серед них необхідно виділити загальнонаукові принципи соціогуманітарних студій – історизм, системність, наступність, всебічність, об'єктивність; філософські методи аналізу, синтезу, логіки, абстрагування; спеціальні історіографічні та історичні методи у контексті інтелектуальної та соціокультурної історії: історіографічний аналіз та історіографічний синтез, історіографічна періодизація, історико-компаративний, історико-генетичний, історико-типологічний, біографічний. Цей інструментарій дає можливість проаналізувати на усталених методологічних засадах джерельну базу української історіографії щодо питань наукової діяльності Михайла Грушевського. Для об'єктивного історіографічного аналізу численних грушевськознавчих текстів перспективним є залучення квантитативних методів, які дозволяють розширити можливості дослідження, більш переконливо виявити

особливості вивчення істориками різних методологічних та ідеологічних напрямків наукової діяльності вченого.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що **вперше**:

- здійснена спроба комплексного історіографічного аналізу на сучасних методологічних засадах інтелектуальної та соціокультурної історії творчої, археографічної, науково-організаційної, науково-педагогічної, видавничої діяльності М. Грушевського в різні періоди його життя;
- проведена систематизація широкого комплексу текстів українських грушевськознавців як історіографічних джерел з теми дослідження, що дозволило застосувати відповідні методи наукового пізнання, обґрунтувати шляхи отримання інформації для рефлексії історіографічних оцінок наукової діяльності М. Грушевського;
- на основі історіографічної рефлексії студій грушевськознавців охарактеризовано кожен з визначених періодів наукової діяльності М. Грушевського;
- доведено, що наукова творчість, науково-організаційна, педагогічна, видавнича діяльність вченого розвивалися в єдності та взаємопов'язаності, що свідчило про системний характер його роботи;
- проведено темпоральне кліометричне дослідження масиву текстів, який налічує 2227 позицій, присвячених різним аспектам наукової діяльності М. Грушевського;
- з використанням квантитативних методів проаналізовано загальну динаміку історіографічних студій щодо питань наукової діяльності М. Грушевського, їхніх кількісних та якісних показників, особливості різних періодів розвитку грушевськознавства та його напрямів;

Уточнено:

- комплекс історіографічних джерел, які містять аналіз питань наукової діяльності М. Грушевського та стан джерелознавчого й археографічного опрацювання означеної проблеми;

- науково-методологічні підходи історіографічної концепції дослідження наукової діяльності М. Грушевського в контексті інтелектуальної історії;
- періодизацію розвитку грушевськознавства на основі застосування математичних методів історіографічного дослідження;

подальший розвиток отримали:

- історіографічні оцінки різних аспектів наукової діяльності М. Грушевського;
- питання аналізу методологічних підходів українських грушевськознавців щодо дослідження наукової творчості вченого.

Практичне значення отриманих результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що її результати сприятимуть подальшому розвитку історіографічних досліджень в Україні. Матеріали дисертації можуть бути використані в навчальних курсах з «Історія України», «Актуальні проблеми української історіографії», у підготовці спецкурсу «Наукова діяльність М. Грушевського». Актуалізовані авторкою джерела українського походження допоможуть молодим науковцям у проведенні конкретно-історичних досліджень, у написанні дисертацій, монографій, у розробці навчально-методичних посібників.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійного наукового пошуку автора. У ній сформульовано власну концепцію висвітлення питань української історіографії наукової діяльності М. Грушевського, застосовано сучасні методологічні підходи наукової розробки теми. У дисертації не використовуються напрацювання, що належать співавторам.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження апробовані на засіданнях кафедр історичних дисциплін, філософії та соціології Маріупольського державного університету, міжнародних та Всеукраїнських науково-практичних конференціях: Міжнародна науково-практична конференція «Наука та освіта в сучасному університеті в контексті міжнародного співробітництва» (м. Маріуполь, 23–25 травня 2011 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Інтернаціоналізація як фактор конкурентоспроможності сучасного університету» (м. Маріуполь, 25–26 травня 2017 р.); II Міжнародна науково-

практична конференція «Інтернаціоналізація вищої освіти України в умовах полікультурного світового простору: стан, проблеми, перспективи» (м. Маріуполь, 18–19 квітня 2018 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи» (м. Львів, 25–26 грудня 2020 р.); VI Всеукраїнська наукова військово-історична конференція «Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії» (м. Київ, 6–7 жовтня 2011 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Шості Гуржіївські історичні читання» (з нагоди 100-річчя з дня народження Івана Олександровича Гуржія) (м. Черкаси, 17-18 вересня 2015 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Українська державність: історія і сучасність» (м. Маріуполь, 23 листопада 2012 р.); Всеукраїнські науково-практичні конференції «Україна і світ: проблеми історії» (м. Маріуполь: МДУ, 2013–2015 рр.); Всеукраїнські науково-практичні конференції «Україна у світовому історичному просторі» (м. Маріуполь: МДУ, 2016–2019 рр.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Міжкультурна комунікація і глокалізаційні процеси у соціологічному вимірі» (м. Маріуполь, 17 квітня 2020 р.); щорічні підсумкові конференції науково-педагогічних працівників МДУ (2011–2021 рр.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації оприлюднено в індивідуальній монографії «Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). Проблема в українській історіографії» та наукових публікаціях, із яких 23 – у фахових виданнях України та у збірниках, включених до міжнародних наукометричних баз, 24 – у збірниках матеріалів, опублікованих за результатами науково-практичних конференцій різного рівня.

Структура дисертації обумовлена метою, завданнями, послідовністю та методологічною базою проведеного дослідження. Дисертація складається з анотацій українською та англійською мовами, переліку умовних позначень, вступу, п'яти розділів, 14 підрозділів, списку використаних джерел (1987 позицій, кількість сторінок – 200), 10 додатків (кількість сторінок – 102). Загальний обсяг дисертації – 686 сторінки, з них основного тексту – 361 сторінка.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

1.1. Теоретико-методологічний вимір наукової розробки теми

Непересічна постать Михайла Грушевського – талановитого вченого, державного діяча, який жив на перетині історичних епох і працював задля утвердження української науки та відродження національної державності, викликала науковий інтерес з боку історіографів, які уособлюють різні методологічні парадигми соціогуманітаристики. Особливо актуальним є цей інтерес для нашого часу, коли, за словами Л. Зашкільняка, в сучасній Україні «національна історіографія переживає складний і неоднозначний період одночасного пошуку «власного обличчя» і «вписування в світове історіописання» [794, с. 801]. На це звертає увагу також І. Колесник, аналізуючи сучасний стан української історіографії. Вона вказує на необхідність поєднувати пошук «нових ідей, концептів, методів ... з вітчизняними історіографічними традиціями» [882, с. 19]. На думку французького вченого Р. Шартьє, така історіографічна ситуація викликає потребу критичного осмислення творчого надбання істориків [1878].

Означений підхід повною мірою стосується сучасного грушевськознавства. На важливість подолання його екстенсивного характеру вказує авторитетний сучасний вчений В. Тельвак, наголошуючи, що він створює проблеми для історіографів, оскільки призводить до некритичного сприйняття постаті М. Грушевського, який зробив винятковий внесок у справу національно-культурного відродження України [1635, с. 8].

Михайло Сергійович у своїй багатогранній творчості охоплював не лише історію в усьому її розмаїтті, але також суміжні гуманітарні науки – соціологію, літературознавство, деякі аспекти культурології та політології, усвідомлював інтегральний характер соціогуманітаристики, був її яскравим репрезентантом. Методологічні підходи дослідження грушевськознавчих наративів мають бути

орієнтовані на соціогуманітарну парадигму.

Л. Зашкільняк звертає увагу українських науковців на «загальну еволюцію методологічних підстав історичних досліджень в українській історіографії» [794, с. 801]. Протягом останніх десятиліть в умовах відходу від догматичної, ідеологізованої методології радянського часу у новітній українській історіографії відбувається активний теоретико-методологічний пошук разом з осмисленням наукових надбань зарубіжних вчених. Це має місце у працях В. Андрєєва, В. Ващенко, Я. Верменич, Л. Зашкільняка, Г. Касьянова, І. Колесник, В. Масненко, В. Підгаєцького, В. В. Тельвака, В. П. Тельвак, Н. Яковенко, О. Яся та інших сучасних вчених. Вони простежують суттєву еволюцію методологічних підходів від марксизму у радянській версії до модернізму, рецепції постмодернізму та сучасного певного скептичного його сприйняття. Це безпосередньо стосується історіографічних студій наукової діяльності М. Грушевського.

Історіографічна розробка питань наукової діяльності Михайла Сергійовича ґрунтується на епістемологічній моделі, яка поєднує парадигми соціогуманітаристики, елементи постмодернізму (концептуальної історії, інтелектуальної історії, соціокультурної історії, « «великих поворотів» соціогуманітарного знання») та застосування квантитативних методів історичних студій. Такий симбіоз розширяє методологічні засади наукового дослідження грушевськознавства.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. в Україні грушевськознавчі студії відбуваються в умовах постмодерністського виклику у розвитку історичної науки. Характеризуючи рецепцію постмодернізму в сучасній українській історіографії, Л. Зашкільняк зазначає, що його впливи «відбилися не стільки в намаганнях заперечити об'єктивність історичних знань як таких ..., скільки в прагненні вдосконалити дослідницький інструментар з тим, щоб наблизити сучасникам минуле в тих картинах, образах і уявленнях, котрі були властиві відповідній історичній епосі». Рефлексія грушевськознавців доводить обґрунтованість висновку сучасного теоретика історичної думки про необхідність «звільнитися від

метанаративів, котрі диктували наперед визначене бачення минулого з позицій ідеологізованого сьогодення» [781, с. 29].

Дослідницькі практики сучасних теоретиків постмодернізму відкривають нові підходи до впровадження у грушевськознавстві сучасної історичної термінології, яка є результатом розвитку концептуальної історії, що відбувається завдяки залученням «термінологічних запозичень» з різних сфер соціогуманітаристики. У цьому контексті варто відзначити думку І. Колесник про вплив «постмодерністської лексики» («нарратив», «гранд-нарратив», «дискурс», «деконструкція», «мультикультуралізм» та ін.) [885, с. 31]. Розумінню грушевськознавчих студій ХХ ст. сприяють запропоновані О. Ясем історіографічні концепти: «цивілізаційні концептуалізації з українською історією» [1968, с. 111], «культурне поле українського історієписання» [1968, с. 115], «конструювання історії української історіографії» [1968, с. 131]. На думку вченого, застосування термінологічних новотворень надає історикам «певні інструментальні можливості» та «продукує низку культурознавчих, онтологічних, аксіологічних смислів» [1986, с. 361]. Сучасні концепти активно застосовуються також грушевськознавцями В. Ващенком, В. Масненком, В. В. Тельваком, В. П. Тельвак та іншими.

Суспільні трансформації, які пережила Україна протягом ХХ ст., наклали відбиток на історичні погляди вчених, що досліджували наукову творчість, організаційну та видавничу діяльність М. Грушевського в дуже відмінних історіографічних умовах за його життя, протягом 1930-х – 80-х років та в пострадянський період.

Науковці висловлюють різні погляди щодо історіографічних періодів, дослідження наукової діяльності М. Грушевського, які доречно визначити з кінця ХІХ до початку ХХІ ст. За словами Я. Калакури, без «з'ясування механізму генетичної та інтелектуальної зміни поколінь істориків та їх еліт неможливо відстежити процес розвитку історичної науки, виявити тенденції нарощування знань, успадкування і примноження її методологічного інструментарію» [840, с. 138]. Вчений зазначив, що покоління істориків ґрунтуються на певних

однакових цінностях своєї епохи, «має декілька сторін: вікову, біологічну, демографічну, історичну, психологічну, соціокультурну, інтелектуальну» [840, с. 139].

Серед українських історіографів початку XXI ст. все більший інтерес викликає концепт «історія генерацій». Для розуміння сучасних методологічних підходів у цьому питанні заслуговують на увагу ідеї, висловлені у працях В. Ващенко [832, с. 77–131], І. Колесник [886, с. 20], Я. Калакури [840] та О. Яся [1981, с. 456]. Аналізуючи це питання, В. Смолій та О. Ясь висловили думку, що «генерація» – це «спосіб організації та маркування часу» [1550, с. 11]. Історики стверджують, що концепт «генерація» (синонім – покоління – автор) «дозволяє гнучко актуалізувати той чи інший пласт давнього-недавнього історичного досвіду, пов'язаного з відповідними культурними, соціальними, політичними, господарськими та іншими контекстами» [1550, с. 21].

Це важливе для історіографічної рефлексії наукової діяльності М. Грушевського питання конкретизує Я. Калакура у розвідці про «зміну поколінь істориків як методологічний та світоглядний діалог в українській історіографії» [840]. Автор, спираючись на праці американських вчених Н. Гоува та В. Штрауса, проаналізував 6 поколінь українських істориків із кінця XIX до третього десятиріччя XXI ст., коли формувалися історіографічні дискурси грушевськознавців, відбувалося оновлення «методологічного та концептуального інструментарію ... від пізнього романтизму й позитивізму до модерну та постмодерну». Авторитетний історіограф вказав, що зазначений період – «знаковий і рубіжний» розвитку української історіографії, протягом якого відбулася зміна «методологічного та концептуального інструментарію» [840, с. 137]. Вказана парадигма дає розуміння того, що кожне покоління істориків із кінця XIX до початку XXI ст. характеризувалося певними уявленнями про наукову діяльність Михайла Грушевського, специфічним методологічним інструментарієм наукових студій.

Серед сучасних методологічних підходів важливе місце посідає досліджувана у розвідці О. Яся концепція «великих поворотів» в історії

історієписання ХХ ст., у якій автор аналізує «трансформації соціогуманітарного знання», що відбувалися протягом зазначеного часу. При цьому вчений відзначив серед «великих поворотів» неокантіанство, соціологізацію історії, феноменологію, антропологічний та лінгвістичний повороти, що обумовили «сприйняття, засвоєння й адаптацію кардинальних метаморфоз знання в дослідницьких практиках і концептуальних пропозиціях українських істориків», призвели до поширення у соціогуманітаристиці численних «термінологічних новотворів», які свідчать про «вестернізацію наукової мови» [1968, с. 107]. Це важливо мати на увазі, досліджуючи дискурси українських істориків ХХ ст. щодо питань наукової діяльності М. Грушевського.

Розглядаючи українську історіографію творчої спадщини М. Грушевського, необхідно мати на увазі думку І. Колесник, яка зазначила, що в сучасних умовах зростання ролі гуманітарних знань відбувається «нова наукова революція» ХХІ ст. Вона сприяє формуванню інноваційного типу мислення [885, с. 37]. Це обумовлює все ширше застосування істориками таких методологічних підходів як нова інтелектуальна історія, соціально-антропологічна історія, соціокультурна історія.

Сучасні грушевськознавці вказують на можливості використання інтелектуальної історії як засобу проникнення у сутність ідейних трансформацій вченого та його дослідників. Методологічні аспекти сучасної інтелектуальної історії аналізують авторитетні фахівці з питань методології історії – В. Андреев [33], Я. Верменич [190], Л. Зашкільняк [794], К. Колесников [868], Л. Рєпіна [1398], Р. Шартъє [1877], Т. Попова [1335], А. Філюшкін [1769], О. Ясь [1975]. Вони переконані, що інтелектуальна історія – це важливий методологічний інструмент в історичних студіях, що, розглядаючи її, необхідно мати на увазі соціальний, політичний та інші аспекти. У сучасній інтелектуальній історії провідне місце посідає історіографічний аналіз, який переплітається з основними ідеями постмодерністів.

О. Ясь розглядає інтелектуальну історію як «субдисциплінарний напрям», що репрезентує «вестернізовані пізнавальні тренди» [1975, с. 6]. На думку вченого, у

наш час відбувається «максимальне розширення простору» у застосуванні цієї міждисциплінарної парадигми [1975, с. 51]. Інтелектуальна історія надає можливість простежити еволюцію творчості М. Грушевського та погляди грушевськознавців у різні історіографічні періоди.

Сучасні вчені – теоретики історичної науки – відзначають важливість виявлення взаємодії між рухом ідей та тим історичним середовищем, в якому вони поширюються. За словами В. Тельвака, «такий підхід ... орієнтує дослідника на вивчення не лише того, як творчі ідеї М. Грушевського сприймалися в науці його часу, але й, що більш важливо – у масовій свідомості сучасників». Віталій Васильович слушно пропонує звернути увагу на вплив позанаукових чинників та життєвих ситуацій на еволюцію творчих задумів Михайла Сергійовича [1611, с. 30]. Цей погляд екстраполюється на увесь період розвитку грушевськознавства.

Оригінальні стильові підходи у методології дослідження в контексті постмодерністської парадигми пропонував О. Ясь [1976, 1985]. Осмислення стилів мислення відкриває цікавий ракурс рефлексії наукової діяльності М. Грушевського. Для дослідників його творчості важливо не лише аналізувати стиль мислення Михайла Сергійовича, але також розглянути стильові підходи вчених-представників різних історіографічних періодів та наукових напрямів. Це дозволяє історіографу розкрити методологічну орієнтацію праць грушевськознавців. В контексті зазначених теоретичних положень доречно застосувати наукові принципи та методи дослідження української історіографії наукової діяльності М. Грушевського.

Дослідження української історіографії наукової діяльності М. Грушевського дуже багатоаспектне, потребує використання численних джерел, різноманітних методологічних підходів. За цих умов метод перспективного аналізу дозволяє визначити можливий напрямок подальших студій щодо розвитку зазначеної наукової проблеми.

Українська історіографія наукової діяльності М. Грушевського має величезний масив джерел, який щороку поповнюється новими працями грушевськознавців. Враховуючи цю обставину, необхідно мати на увазі

теоретичні положення, висловлені нідерландським вченим Ф. Анкерсмітом, який зазначає, що «перший принциповий закон постмодерністської теорії інформації – це закон її зростання. ... Її важливість в дійсності оцінюється інтелектуальною результативністю. Історіописання дає прекрасну ілюстрацію цього» [37, с. 319]. На думку авторитетного науковця світового рівня, головна проблема сучасних істориків полягає в тому, яку позицію потрібно зайняти по відношенню до надмірного видання історичної літератури, що «поширюється подібно раковій пухлині у всіх галузях історичної науки. ... Скарги на втрату прямого зв'язку з минулим позбавляють нас майбутнього». Виходячи з цього, вчений зробив висновок, що потрібно знайти «новий, інший зв'язок з минулим» [37, с. 317].

З точки зору сучасних методологічних підходів перспективним є залучення квантитативних методів, використовуючи можливість історіографічних студій як інформаційного процесу (статистичний аналіз змісту інформаційних потоків, аналіз внеску окремих науковців та колективів в український науковий інформаційний потік. На це орієнтують істориків дослідження відомих зарубіжних та українських фахівців у галузі кліометрії А. Болебруха [89], Л. Бородкіна [90], О. Вовк [265], І. Гарскової [284] та інших вчених.

Протягом останніх десятиліть вчені намагаються розширити можливості історичної науки, зокрема, застосовуючи квантитативні методи у своїх студіях. Поєднання історіографічного та кількісного аналізу дозволяє розширити можливості дослідження, виявити більш переконливо особливості вивчення істориками різних методологічних та ідеологічних напрямків наукової та науково-організаційної діяльності М. Грушевського. Застосування наукометричних методів в грушевськознавчій проблематиці надає можливість показати нові ракурси дослідження життя та наукової творчості вченого.

В історіографічних студіях квантитативні методи можна розглядати як міждисциплінарний науковий напрям, який забезпечує статистичний аналіз численних історіографічних джерел. Одна з перших застосувала кількісні методи в історіографічному дослідженні на прикладі історії вивчення біографії В. Каразіна харківська вчена О. Вовк [265]. У грушевськознавстві такого роду

студії раніше не здійснювалися, і є необхідність для більш широкого використання квантитативних методів для історіографічного аналізу його наукової роботи.

До історіографічних джерел, які можливі до застосування в дослідженні української історіографії наукової діяльності М. Грушевського, необхідно віднести деякі методи статистичної обробки, зокрема, статистичний метод групування, кластерний метод багатовимірної статистики, який дозволяє з'ясувати певні історіографічні закономірності, взаємозв'язки. Кластерний аналіз дає можливість упорядкувати великий масив історіографічних праць. Застосування кластерного аналізу історіографічних джерел ґрунтується на їх класифікації, яка представлена у вигляді таблиці, що містить основні характеристики статистичних розподілень ознак цих джерел, а також у графічній формі.

Серед історіографічних джерел дослідження питань наукової діяльності М. Грушевського в українській історіографії надзвичайно важливе місце посідають публікації різних наукових жанрів (численні рецензії, огляди, статті, біографічні нариси, монографії), які належать сучасникам, учням історика, історіографам ХХ – початку ХХІ ст. Вони охопили 129-річний хронологічний проміжок часу (1890–2019 рр.). За підрахунками автора дисертації, кількість таких публікацій становить 2227 позицій (додаток А). Кожна з них розглядається як показник інтересу представників наукового соціуму до творчого доробку, різних аспектів організаційної та видавничої діяльності М. Грушевського, а також як система ознак, що могли б виступити в якості критеріїв порівняння.

Для застосування квантитативних методів історіографічних студій у галузі грушевськознавства створено базу даних, в якій історіографічні публікації описано за параметрами, що визначаються бібліографічними відомостями: прізвище автора; назва дослідження про наукову, видавничу та організаційну діяльність вченого; місце та рік видання. Зазначені параметри дозволяють з'ясувати тих дослідників, які присвятили свої праці висвітленню наукової біографії історика. Застосування методу діахронного аналізу дає можливість

простежувати зміни, які відбувалися протягом досліджуваного часу.

Розкривається також різнобічність тематики цих праць, і за допомогою метода синхронного аналізу розглянуті їх особливості відповідно до різних соціокультурних умов («наддніпрянських» і «галицьких», «радянських» і «діаспорних»). Врахування року публікації зазначених студій дозволяє виявити еволюцію методології та методики грушевськознавчих досліджень протягом різних історіографічних періодів. Ці праці представлені науковими, публіцистичними, науково-популярними видами розвідок.

На основі створеної бази даних здійснено підрахунки, які дозволили змодельовати процес вивчення дослідниками творчої, педагогічної організаційної та видавничої діяльності М. Грушевського та представити її у графічному вигляді (додатки Б–К). Це дало змогу продемонструвати розвиток цього багатофакторного процесу в динаміці: виявити періоди сплесків та спадів активності прижиттєвих історіографічних досліджень, в яких висвітлювалася наукова діяльність М. Грушевського за 1890–1934 рр., простежити наявність історіографічних праць присвячених науковій діяльності М. Грушевського не тільки за хронологічним, але також за регіонально-географічним вимірами.

Підрахунок показав, що ті чи інші питання наукової діяльності М. Грушевського висвітлювалися у 355 публікаціях сучасників вченого (додатки А, В). Абсолютна більшість залучених до цього дослідження праць були присвячені різним аспектам наукової діяльності Михайла Сергійовича.

Графічні зображення, які містяться в додатку В, ілюструють динаміку прижиттєвих історіографічних досліджень (1890–1934 рр.) про наукову діяльність М. Грушевського. Тут зазначено кількісні показники публікацій, в яких протягом чотирьох умовно виділених періодів висвітлювалися основні аспекти творчої, організаційної та видавничої діяльності вченого.

Додаток Б містить графічні зображення, які віддзеркалюють динаміку публікацій грушевськознавчих досліджень за десятиліттями з 1890 по 1989 рр. Це дозволяє з'ясувати зміни кількісних показників у розвитку грушевськознавства за 100 років від початку наукової діяльності М. Грушевського, виявляє періоди

зростання та спаду історіографічного інтересу до цієї проблематики, що дає об'єктивну інформацію про стан розвитку грушевськознавства в різний час, а це обумовлює кращі можливості для історіографічного аналізу теми дослідження.

Графічні зображення додатків Ж–К показують динаміку зростання активності грушевськознавчих досліджень у період після створення незалежної Української держави. Це відобразилося в різкому збільшенні кількісних показників публікацій цих студій, особливо протягом 90-х років ХХ ст.

Важливу інформацію для історіографічного порівняльного аналізу грушевськознавчих досліджень містять графічні зображення додатків Б–Г. Вони дають статистичні підрахунки публікацій, присвячених науковій діяльності М. Грушевського за регіональною ознакою – в підросійській та південноукраїнській Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Окремо показано динаміку цих публікацій у міжвоєнний період в радянській Україні, на західноукраїнських землях та в діаспорних виданнях (додаток Д). Становить науковий інтерес також підрахунок статистичних показників щодо друку грушевськознавчих студій від 40-х років ХХ ст. до проголошення незалежності України, що стало рубежем у розвитку всієї української історії та історіографії (додаток Е). Цей порівняльний аналіз дозволяє простежити домінуючі тенденції у розвитку грушевськознавства в різні історіографічні періоди в Україні та за кордоном.

Аналіз методологічних засад дослідження наукової діяльності М. Грушевського в українській історіографії кінця ХІХ–початку ХХІ ст. вказує на необхідність переглянути досить традиційні для багатьох вчених модерністські методологічні погляди на користь застосування сучасних теоретичних підходів, які орієнтовані на постмодерністське бачення проблеми.

Грушевськознавство як історіографічний українознавчий проект було започатковане у працях українських зарубіжних істориків у другій половині ХХ ст. у добу постмодернізму, хоча він мало впливав у той час на розвиток українознавства. Найбільш активні історіографічні практики вчених-грушевськознавців здобули розвиток наприкінці ХХ–на початку ХХІ ст. в умовах кризи постмодернізму, яка має місце в західній історіографії. У студіях сучасних

українських теоретиків історичної науки В. Андреєва, Л. Зашкільняка, І. Колесник, О. Яся та інших цей напрям започаткований. Сучасні вітчизняні грушевськознавці у своїх студіях використовують іноді ще модерністські або постмодерністські підходи.

Гармонійне поєднання парадигм постмодернізму та квантитативних методів дає можливість наблизитися до всебічного, об'єктивного висвітлення обраної теми. Застосування кліометричних засобів щодо аналізу джерельної бази розвитку грушевськознавства дає можливість з математичною точністю проаналізувати важливі історіографічні тенденції, які мали місце протягом тривалого періоду з кінця ХІХ до початку ХХІ ст. за умов нагромадження надзвичайно великого масиву історіографічних праць, авторами яких були представники різних ідеологічних напрямів та концептуальних підходів. Використання квантитативних методів сприяє подоланню упередженості щодо висвітлення такої надзвичайно ідеологізованої теми, як наукова діяльність М. Грушевського.

1.2. Джерельна база дослідження

Всебічний історіографічний аналіз питань наукової діяльності Михайла Грушевського вимагає використання комплексу різноманітних джерел. За життя вченого, а також у наступні періоди історіографічних студій, присвячених його науковій творчості, науково-організаційній та видавничій діяльності, сформувався величезний масив історіографічної інформації. Серед історіографічних грушевськознавчих джерел відповідно встановленій класифікації виділяються такі види: тексти українських істориків, які містять історіографічні оцінки щодо досліджуваної теми, енциклопедичні та довідникові статті, матеріали преси, в яких знайшли відображення події наукової діяльності вченого, дотичні до теми матеріали особового походження.

Серед джерел дослідження наукової діяльності М. Грушевського в українській історіографії надзвичайно важливе місце посідають публікації різних

наукових жанрів (численні рецензії, огляди, наукові статті, біографічні нариси, монографії, дисертації), які належать сучасникам, учням історика, історіографам ХХ – початку ХХІ ст. За підрахунками автора дисертації, кількість таких текстів сягає не менше 2227 позицій.

Характеризуючи джерельну базу дослідження теми дисертації, важливо проаналізувати хронологічні зрізи інтелектуального поля, в якому вона формувалася з кінця ХІХ до початку ХХІ ст. Історіографічні дискурси українських істориків щодо наукової діяльності М. Грушевського у період з 90-х років ХІХ ст. до початку Першої світової війни територіально були пов'язані з підросійською Україною та західноукраїнськими землями у відмінних суспільно-політичних умовах розвитку у складі Російської та Австро-Угорської імперій. Я. Калакура вказав на те, що в цей час українського «національно-культурного відродження», формувалася національна історія і відбувалася «сепарація» українських істориків «від російської та польської історіографій» [840, с. 144]. З іншого боку, у зазначений період, за словами О. Яся, почався перехід «від традиційної/класичної до модерністської/некласичної історіографії» [1968, с. 109].

Підрахунок показав, що протягом 1890–1914 рр. ті чи інші питання наукової діяльності М. Грушевського висвітлювалися у 157-х публікаціях (додатки А, В). Абсолютна більшість залучених до цього дослідження текстів були присвячені Михайлу Сергійовичу або аналізу його студій та науково-організаційної діяльності.

Протягом першого десятиліття активної наукової роботи молодого вченого (1890–1899 рр.) його перші історичні студії стали об'єктом історіографічного аналізу в 21 текстах (додатки А, Г). Першими авторами цих оглядів були 13 вихідців з підросійської України. Серед них відзначено В. Антоновича, В. Боцяновського, П. Голубовського, О. Кониського, А. Кримського, Н. Молчановського, Т. Флоринського, В. Щербини та інших. Ці тексти відповідали соціокультурним парадигмам орієнтованого на засади класичного історизму інтелектуального середовища Наддніпрянщини зазначеного часу.

7 текстів представлені галицькими авторами (М. Кордуба, І. Франко,

Ю. Сіцінський) та одна – емігрантська (М. Драгоманов (додатки А, Г)). Більшість історіографічних оглядів цього періоду повністю або частково були присвячені першим науковим студіям Михайла Сергійовича, 2 історика рецензували перший том «ІУР» (додаток А). Тексти названих авторів відображали українське галицьке інтелектуальне середовище, в якому відчувалася рецепція активного національно-культурного та громадсько-політичного життя Львова.

Друге десятиріччя наукової діяльності М. Грушевського (1900–1909 рр) позначилося зростанням історіографічного інтересу до його наукової діяльності. Підрахунок показує, що в цей період зазначеним питанням було присвячено 65 публікацій дослідників (додатки А, Г), з яких 31 представляли істориків з Наддніпрянської України (В. Доманицький, Д. Дорошенко, І. Линниченко, А. Лотоцький, Т. Флоринський та інші. 33 праці репрезентували галицьких науковців (В. Гнатюк, І. Джиджора, Д. Корінець, І. Кривецький, І. Копач, В. Левицький, В. Мількович, Ф. Свистун, С. Томашівський, І. Франко; 1 – емігрант (додатки 1, 4). Вони стосувалися історіографічних оцінок «ІУР», «Очерка истории украинского народа», «Звичайної схеми ...», деяких публіцистичних праць. У багатьох з названих авторів висловлені історіографічні оцінки мали критичний, іноді негативний характер. Серед грушевськознавчих текстів зазначеного часу необхідно відмітити рецензії, перші публікації ювілейної грушевськiани. Гоніння проти українського руху, посилення шовіністичної складової в історичній політиці Російської імперії в умовах загострення суспільного протистояння спричинило відповідні політичні впливи в історіографічних текстах, присвячених науковій діяльності М. Грушевського.

Д. Дорошенко рецензував тексти Михайла Сергійовича «ІУР». Т.VIII. Ч.1.» [712], «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці» [605], «Ілюстрована історія України» [703], «Иллюстрированная история Украины» [607, 711], «Про українську мову і українську школу» [606], «История украинского козачества. Том первый до начала XVII века. (Извлечено из VII тома «ІУР»)» [604].

М. Славинський був автором рецензій на студії М. Грушевського «Очерк

истории украинского народа» [1542], «История украинского козачества. До соединения с московским государством. Том второй. Первые десятилетия XVII века. (Извлечено из VII и VIII томов «ИУР»)» [1541].

М. Залізник [762], О. Косач [918], С. Русова [1478] рецензували «Ілюстровану історію України». Рецензентами праці Михайла Сергійовича «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці» були М. Порш [1336] та В. Дорошенко [696].

Серед галицьких науковців періоду, який розглядається рецензентами історичних студій М. Грушевського необхідно відзначити І. Франка (рецензував «ІУР») [1787, 1789], М. Возняка (дав огляд праці «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці») [270], М. Федюшку (опублікував рецензію на «Ілюстровану історію України») [1768]. Дисертантка проаналізувала висвітлення питань наукової діяльності М. Грушевського у студіях І. Франка [1427]. М. Вороний рецензував статтю М. Грушевського «Про українську мову і українську школу» [273].

У 1911–1912 рр. гостру полеміку серед громадських діячів викликала публіцистична збірка Михайла Сергійовича «Наша політика». Відповіддю на її вихід стала поява статей, написаних прихильниками та опонентами автора. У зв'язку з цим звертають на себе увагу публікації С. Томашівського [1729], М. Порша [1337]. Це питання отримало висвітлення у розвідці дисертантки [1434, 1435].

Посилилися напади на вченого з боку прихильника російського імперсько-шовіністичного напрямку С. Щоголева [1903, 1904]. Одним з перших серед дослідників почав у зазначений час публікувати розвідки з питань науково-організаційної діяльності М. Грушевського В. Дорошенко – історик з Наддніпрянщини, який емігрував у Австро-Угорщину і працював у НТШ [697, 698].

Історіографічний період від початку Першої світової війни до рееміграції М. Грушевського в Україну позначився біфуркаціями суспільно-політичних процесів в Європі загалом (кровопролитна війна з багатомільйонними жертвами,

революції, розпад Російської та Австро-Угорської імперій, утворення нових національних держав), які спричинили рецепцію на становище в українських землях та, за словами Я. Калакури, «кардинально змінили історіографічну ситуацію, що стало одним із чинників поглиблення розколу українських істориків за світоглядними, методологічними, географічними ознаками» [840, с. 144].

За підрахунком історіографічних текстів протягом 1915–1923 рр., різним аспектам цього питання було присвячено 71 публікацію (додатки А, В). За цей період для Михайла Сергійовича змінилося кілька життєвих віх: під час Першої світової війни з кінця 1914 – до початку 1917 рр. арешт та заслання історика; на початку Української революції у 1917–1918 рр. – поєднання державної діяльності як голови УЦР, неминуче пов'язаний з цим публіцистичний ухил роботи, продовження наукових студій, з 1919 р. від'їзд за кордон в еміграцію. Всі ці події мали вплив також на історіографічні рефлексії його діяльності, що є важливим для розуміння процесу формування джерельної бази дослідження.

В цей час змінився склад авторів, тематична спрямованість та жанри опублікованих ними текстів. Серед науковців та публіцистів з підросійської України, які виявили інтерес до наукової діяльності Михайла Сергійовича, в цей період необхідно відзначити М. Василенка, М. Вороного, В. Дорошенка, Д. Дорошенка, С. Єфремова, М. Залізняка, О. Косач, М. Порша, М. Славінського.

М. Василенко публікував рецензії, бібліографічні огляди щодо праць М. Грушевського «ІУР». Том VIII. Ч.1» [138], «Иллюстрированная история Украины» [143], надав загальну оцінку його роботі як історика [142]. Позицію М. Грушевського у громадсько-політичному житті України одним з перших розглянув О. Лотоцький [1043]. С. Єфремов дав позитивну оцінку публіцистиці Михайла Сергійовича [729].

Під час Першої світової війни за кордоном зросла українська політична еміграція ХХ ст., представники якої давали публікації, пов'язані з науковою та громадською діяльністю М. Грушевського, що перебував на засланні. Особливо активно ці матеріали друкувалися у віденському періодичному виданні «Вістник СВУ» [904, 1129, 1371, 1750].

Протягом 1917 р. (перший рік Української революції), коли М. Грушевський активно поєднував наукову та державну діяльність, це викликало в Україні значний громадський інтерес. Непересічна постать голови УЦР зацікавила біографістів. В цей час у друці з'явилися перші біографічні нариси про Михайла Сергійовича в Києві [1368], О. Карашкевича у Москві [856], Б. Магміта у Львові [1058].

Основний інтерес рецензентів у цей час стосувався політичної публіцистики М. Грушевського. Цим питанням були присвячені тексти С. Волоха [272], П. Гая [280], О. Дорошкевича [715]. В. Дубровський звернув увагу на те, що в умовах революції голова УЦР зацікавився історичним досвідом стосунків козацької держави з Московським царством середини XVII ст. [718]. Знову актуальною стала праця Михайла Сергійовича «Про українську мову і українську школу». Про це свідчило її друге видання та рецензія М. Сріблянського на нього [1569]. Протягом періоду Української революції активізувалися напади на М. Грушевського з боку І. Линниченка [984].

У 1917–1918 рр. рецензенти звернули увагу на перші видання «Всесвітньої історії» М. Грушевського. Це обумовило появу рецензій щодо вказаних посібників на сторінках журналу всеукраїнської учительської спілки «Вільна українська школа» М. Зерова [799, 800], у літописі українського письменства «Книгарь» К. Лоського [1041, 1042] та М. Сагарди [1490].

Повоєнні трансформації теоретико-методологічних засад історичного пізнання спричинили оновлення інтелектуального середовища, в якому відбувалася наукова діяльність М. Грушевського. Це було обумовлено переходом українських істориків, діяльність яких відбувалася за межами радянської України, до впровадження модерністської парадигми.

Особливістю текстів сучасників М. Грушевського емігрантського періоду було те, що всі вони – 34 позиції друкувалися в закордонних та галицьких виданнях (додаток А). Серед цих видань мали місце біографічні нариси, присвячені вченому, наукові рецензії та бібліографічні огляди, публіцистичні твори дискусійного характеру. Вони з різних наукових та ідеологічних позицій

висвітлювали ті чи інші питання наукової діяльності Михайла Сергійовича.

В 1920 р. були опубліковані біографічні нариси, присвячені колишньому голові УЦР, у львівській газеті українських соціал-демократів (УСДП) «Земля і воля» [734], а також у віденській газеті державницького спрямування «Український прапор», яку видавав колишній діяч ЗУНР С. Баран [1366]. Автор віденської публікації піддав критиці М. Грушевського за помилки, допущені у розбудові української державності. «Український прапор» надрукував також повідомлення про обрання вченого членом Чеської Академії наук [1365].

Публікації студій Михайла Сергійовича в цей час сприяло видавництво Дніпровського союзу споживчих товариств «Дніпросоюзу». Книги вченого викликали інтерес з боку рецензентів. У неперіодичному бібліографічному органі Об'єднання українських видавців «Книга», який редагував проф. Д. Антонович, було видано огляд науково-популярної книги М. Грушевського «Ілюстрована історія України», підручника «Історія України» для середніх і вищих початкових шкіл, книги «Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку)», а також посібника «Всесвітня історія. Приладжена до програми вищих початкових шкіл і вищих клас шкіл середніх. (Частина перша)» [39]. О. Мицюк повідомив про співпрацю М. Грушевського з УПСР у проведенні академії пам'яті М. Драгоманова [1138]. На сторінках «ЛНВ» І. Крип'якевич опублікував рецензію на частину III, VIII тому «ІУР» М. Грушевського другого, повтореного видання [938].

Цінним джерелом дослідження є перша ґрунтовна фахова узагальнююча історіографічна студія, написана учнем М. Грушевського В. Герасимчуком, який на сторінках Записок НТШ проаналізував наукові погляди та діяльність Михайла Сергійовича як історика [293].

Рецензенти звернули увагу на тексти М. Грушевського, які свідчили про нові наукові зацікавлення вченого – літературознавство та соціологію. В емігрантський період життя Михайла Сергійовича були опубліковані перші відгуки на книгу «Початки громадянства (генетична соціологія)» (автор рецензії – М. Яворський) [1951] та «Історію української літератури» (автор рецензії –

В. Дорошенко) [695]. Вони становлять значний історіографічний інтерес в якості джерел дисертації.

Після реєміграції М. Грушевського до України присвячені його науковій діяльності історіографічні тексти отримали відмінні інтелектуальні рецепції, оскільки їхні автори належали до різних політичних та наукових напрямів. Більшовицька влада насаджувала в Україні історичну політику, яка ґрунтувалася на догмах компартійної тоталітарної ідеології. У цей же час представники української еміграції знаходилися у різних закордонних соціокультурних умовах.

Протягом 1924–1926 рр. українські вчені активно рецензували наукові тексти Михайла Сергійовича, що засвідчило незгасаючий інтерес до них (додаток А). Необхідно відзначити рецензії В. Дорошенка, В. Камінського, М. Марковського, В. Перетца, І. Свенціцького, з науковою оцінкою «Історії української літератури» [694, 850, 1072, 1260, 1505]. М. Сумцов рецензував працю «Початки громадянства» [1592]. Збірка студій М. Грушевського «З історії релігійної думки на Україні», опублікована в 1925 р. у Львові, викликала появу рецензії А. Іщака [839]. М. Василенко традиційно виявив інтерес до «ІУР», Т. VIII, частина перша [139].

Повернення М. Грушевського в Україну, яка перебувала під більшовицькою владою, обумовило суттєву зміну його інтелектуального середовища, що спричинило зміни також в рефлексії щодо наукової діяльності вченого. Характеризуючи історіографічну ситуацію в Україні середини – другої половини 1920-х років, Я. Калакура зазначає, що «за радянських умов панівною в історичній науці ставала марксистська концепція історичного процесу, заміна «буржуазної» історії «радянською» » [840, с. 145].

1925 р. був пам'ятний щодо висвітлення науково-організаційної діяльності М. Грушевського завдяки публікаціям праць О. Барвінського [60] та В. Гнатюка [363, 364]. Автори розглянули питання про роль Михайла Сергійовича у створенні кафедри історії України у Львівському університеті та діяльності НТШ. Історіографічні публікації середини 1920-х років свідчать про те, що в той час студії М. Грушевського піддавали критиці з різних позицій.

А. Царинний (А. Стороженко) в еміграції продовжував традицію нападів з антиукраїнських позицій [1816].

Важливе місце серед джерел періоду ВУАН посідають біографічні нариси, присвячені М. Грушевському, які свідчили про зростаючий інтерес громадськості до його постаті та наукової діяльності. У ці роки зросла кількість текстів, в яких сучасники давали узагальнюючу оцінку його наукової творчості як вченого, перш за все – історика. Ці розвідки були опубліковані в Україні та за кордоном з нагоди 60-річного ювілею видатного вченого, який урочисто відзначався в 1926 р. Найбільш фахово аналізували наукову творчість Михайла Сергійовича в зазначений час один з учнів ученого – галицький історик М. Кордуба [900] та академік з Харкова – Д. Багалій [53], український громадсько-політичний діяч А. Жук [735]. Окреме місце серед ювілейних видань посіла аналітична стаття О. Гермайзе [297]. Їхні праці становлять історіографічний інтерес, оскільки автори репрезентували різні наукові напрями і давали об'єктивну характеристику наукової діяльності академіка М. Грушевського.

Необхідно також відмітити перші синтетичні розробки з питань української історіографії, написані у 20-ті роки Д. Багалієм [54] та Д. Дорошенком [710]. В них наукова робота Михайла Сергійовича розглядалася в контексті загального розвитку української історичної науки XIX – початку XX ст. С. Єфремов характеризував наукову творчість вченого через призму історії українського письменства [727, 728]. Названі студії авторитетних науковців є цінним історіографічним джерелом досліджуваної теми.

Загалом потік критичних рефлексій щодо М. Грушевського зростав навіть у ювілейних статтях 1926 р. Неоднозначно характеризували наукову та громадську діяльність вченого П. Кулиниченко [957], І. Лакиза [974]. Поряд з традиційними ідеологічними зауваженнями про немарксистські погляди вченого, М. Яворський у зв'язку з цим дав схвальну характеристику його наукових надбань, відзначив значення схеми «українського історичного процесу» [1952].

Наприкінці 1920-х років компартійний тоталітарний режим посилив репресивну політику проти вчених в УСРР, активно здійснював радянізацію

ВУАН. Це обумовило суттєві зміни в історіографічній рефлексії наукової діяльності М. Грушевського, спричинило ідеологічні напади та політичні репресії проти вченого, його наукових інституцій та представників київської історичної школи.

Суспільно-політичну та інтелектуальну атмосферу історичної політики кінця 1920-х – початку 1930-х років розкривають історіографічні тексти, автори яких виконували політичні настанови радянського керівництва щодо М. Грушевського. Протягом першої половини 30-х років зростав потік нових ідеологічних звинувачень щодо наукової спадщини М. Грушевського, його концепції історії України. Такі псевдонаукові «новації» висловлювали Б. Навроцький, (назвав погляди Михайла Сергійовича «буржуазно-реставраторськими» [1150], М. Рубач (характеризував його концепцію як «буржуазно-куркульську») [1456]. Щоб очорнити перед громадськістю та його учнями, радянські адепти І. Кравченко, А. Річицький, Ф. Ястребов називали наукові погляди вченого фашистськими [924], соціал-фашистськими [1402], націонал-фашистськими [1957, 1966].

Смерть Михайла Сергійовича спричинила шквал публікацій у періодичних виданнях (67 текстів протягом 1934–1935 рр. – додаток А). 1934 рік став рубежем для грушевськіани: радянські офіційні видання обмежилися кількома ідеологічно вивіреними некрологами, і після цього ім'я вченого на багато років зникло зі сторінок радянських газет та журналів. Більшовицька влада зробила все, щоб знищити в українців пам'ять про Михайла Сергійовича.

Про величезний авторитет М. Грушевського як видатного вченого зі світовим ім'ям свідчили численні публікації (додаток А), присвячені йому, надруковані в перші роки після смерті вченого у зарубіжних виданнях. Протягом 1934 р. кількісно переважали публікації у галицькій періодиці, а наступного року перевага була на боці емігрантських видань. Значний історіографічний інтерес в якості джерел дослідження становлять тексти Л. Білецького [69], О. Бочковського [97], І. Витановича [254, 255], В. Дорошенка [691], Д. Дорошенка [5], М. Кордуби [8], І. Крип'якевича [940], Б. Крупницького [9, 950], М. Остаповича та

О. Білозерського [1211], С. Сірополка [1533] та інші. Це були біографічні нариси та розвідки з окремих аспектів наукової діяльності М. Грушевського, які становлять історіографічну цінність тим, що авторами вказаних праць були учні, сучасники, колеги-науковці, які добре знали і характеризували вченого.

40-і роки ХХ ст., які пройшли під знаком Другої світової війни та повоєнного впорядкування світу, не залишили помітного сліду у дослідженні наукової діяльності М. Грушевського. Тривала «холодна» війна не лише поляризувала світ, але розділила істориків у їх ставленні до видатного вченого. Це неминуче вплинуло на пов'язані з ним історіографічні джерела. Підрахунок показує, що за період 1940–1989 рр. загалом було опубліковано 212 текстів, присвячених Михайлу Сергійовичу. Найбільш плідними в цьому відношенні були 1960-і та 1980-і роки (76 та 51 позиція відповідно) – додаток Б.

Серед загальної кількості публікацій найбільшу частку становили студії українських зарубіжних істориків (173 з 212), у тому числі, тексти М. Андрусика, Л. Винара, І. Витановича, О. Домбровського, В. Дорошенка, Д. Дорошенка, І. Лисяка-Рудницького, В. Міяковського, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, О. Прицака та інших. Більшість з них народилася наприкінці ХІХ – у першій чверті ХХ ст. і, за класифікацією Я. Калакури, належала до першого покоління українських істориків [840, с. 144]. Опинившись в еміграції/діаспорі, вони уникнули тотального ідеологічного контролю та політичних репресій з боку компартійного режиму, розвивали ідеї національної історії. Але, аналізуючи їхній історіографічний доробок, О. Ясь, звернув увагу на те, що у них «незавершеність інтелектуальних поррахунків українського історієписання міжвоєнної доби – 1920–1930-х рр., які підживлювалися зростаючою ідеологічною конфронтацією з радянською історіографією в умовах біполярного світу, визначили паліативний, вибірковий і дуже обмежений характер рецепції західних новацій» [1968, с. 125].

Перші наукові студії істориків української діаспори повоєнного часу, присвячені М. Грушевському, які є історіографічними джерелами дослідження теми, активно публікувалися протягом 1950 – 1960-х років. О. Ясь звернув увагу на те, що у цей час більша частина українських істориків-емігрантів опинилася у

США та Канаді, де інтегрувалася «до мультинаціонального оточення, соціо- та мультикультурних умов північноамериканського суспільства» [1975, с. 41]. Але в студіях українських істориків, які репрезентували академічну спільноту еміграції/діаспори відчувалася рецепція «травматичної спадщини, котра перманентно актуалізувала державницькі/неоромантичні устремління» [1968, с. 127]. Б. Крупницький [951], Г. Костюк [919], В. Дорошенко [686], І. Лисяк-Рудницький [1028, 1030, 1031, 1032, 1033, 1034] аналізували роль вченого у розвитку української історичної науки та культури, в українському національному відродженні, ставленні більшовицької влади до вченого. Л. Білас [2] та О. Шульгін [4] розглянули питання щодо формування історичної концепції М. Грушевського.

Серед українських інтелектуалів повоєнного часу Б. Крупницький виділявся своїм прагненням до досягнення теоретичних новацій. За словами О. Яся, той «дотримувався думки про потребу новітніх, точніше інших засад конструювання минушини, порівняно з міжвоєнною добою, коли домінували різноманітні пропозиції з обсягу соціологізації історії» [1968, с. 126]. Вчений видав першу синтетичну студію про розвиток української історичної науки за радянського часу, в якій розглянув питання наукової діяльності М. Грушевського в УСРР в останнє десятиліття його життя [953].

У 1960-і роки історики української діаспори за кордоном започаткували розвиток наукового грушевськознавства, провідним осередком якого стало створене у 1963 р. Українське історичне товариство. Один з засновників цієї галузі українознавчих досліджень – О. Оглоблін висвітлював питання щодо ролі М. Грушевського в українському національному відродженні [1189], аналізував його схему історії України [1193, 1194], стосунки вченого з більшовицькою владою у період ВУАН [1187, 1196], до 100-річчя від дня народження Михайла Сергійовича підготував його біографічний нарис [1191]. До ювілею вченого О. Прицак опублікував розвідку, в якій подав оригінальний, можливо, вперше серед грушевськознавців критичний, хоча дещо однобокий погляд на постать та наукову діяльність М. Грушевського, характеризуючи його як історика з

застарілою народницькою методологією [1359].

Найбільш плідним та авторитетним грушевськознавцем української діаспори був Л. Винар. Він студіював різні аспекти цієї галузі українознавства. Діаспорний історик був бібліографом студій про видатного вченого [25, 26, 27, 204, 205, 206]. Публікуючи тексти Михайла Сергійовича, історіограф супроводжував їх науковими коментарями [203, 219, 220, 239, 240, 241, 245, 246]. Л. Винар приділив увагу у своїх розвідках питанням діяльності вченого в НТШ [225, 226, 227, 228, 238]. Предметом досліджень Л. Винара були біографія загалом, а також окремі періоди життя та діяльності вченого [210, 218, 235, 237, 249]. У своїх працях грушевськознавець осмислював місце Михайла Сергійовича в українській історичній науці [221, 223, 224, 230, 231, 232, 237]. Вагоме місце в грушевськознавчій спадщині Л. Винара посідають історіографічні студії, пов'язані з вивченням наукової творчості М. Грушевського [211, 214, 233, 246]. Засновник грушевськознавства був автором перших ґрунтовних монографій в цій галузі [213, 226, 227, 231].

Поважне місце серед діаспорних грушевськознавців посідав О. Домбровський. У своїх студіях він аналізував питання методології М. Грушевського [674, 675, 678, 680], історіографічні аспекти грушевськіани [676, 677, 682], формування історичної концепції вченого [679, 681]. Значний історіографічний інтерес становить розвідка О. Домбровського про традиції школи М. Грушевського у Львівському НТШ в 1930-х роках [684].

Серед діаспорних грушевськознавців 1960-х років необхідно відзначити також М. Андрусяка, який студіював наукові зв'язки І. Франка та М. Грушевського [34]. І. Витанович присвятив свою розвідку важливому теоретичному питанню – методології та історіософії наукової творчості Михайла Сергійовича [255]. О. Шульгин у праці, опублікованій після смерті автора, розглянув діяльність видатного вченого у політичній сфері [1901].

О. Пріцак аналізував постать М. Грушевського у ювілейній публікації до 100-річчя від дня його народження [1359, 1360]. П. Феденко висвітлював у діаспорних виданнях різні аспекти життя та діяльності вченого [1759, 1760].

1970-і – 1980-і роки позначилися інституціоналізацією української академічної спільноти істориків еміграції/діаспори створенням Українського наукового інституту Гарвардського університету (1973 р.), Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті в Едмонтоні (1975 р.). Українську зарубіжну історіографію поповнила нова іншомовна генерація вчених, які зазнали певних західних та частково російських методологічних впливів. О. Ясь стверджує, що це призвело до «трансформації діаспорного історієписання» [1975, с. 41].

До цього періоду відносяться численні публікації діаспорних грушевськознавців. М. Андрусак у зазначений час був автором історіографічних студій [34, 35]. М. Антонович висвітлював питання про стосунки Михайла Сергійовича з деякими його сучасниками [40, 43, 44]. В. Міяковський опублікував біографічну розвідку про студентські роки Михайла Сергійовича [1140]. А. Жуковський розглянув питання про його видавничу діяльність, пов'язану з журналом «Україна» [739]. В. Ленцик студіював питання про висвітлення постаті вченого в оцінках його студентів [980].

В. Луців у своїй розвідці звернувся до теми діяльності М. Грушевського як історика [1050]. Цінність цих та інших історіографічних джерел, які мають діаспорне походження, полягає в тому, що вони ґрунтувалися на серйозній фактологічній базі.

Публікації радянських істориків 1940-х–80-х років суттєво поступалися діаспорним грушевськознавчим студіям того часу не лише кількісно, але і якісно. За визначенням Я. Калакури, це були історики першого покоління, які залишилися в УРСР і «долучилися до ... пролетаризації та комунізації» української історії [840, с. 144]. Тексти радянських істориків носили відверто антинауковий, пропагандистський характер і ґрунтувалися здебільшого не на аналізі джерел, а на використанні ідеологічних штампів 1930-х років. Авторами цих псевдонаукових «праць» іноді були відомі українські вчені, які змушені були під потужним тиском компартійних ідеологів обливати брудом великого вченого.

Серед перших у 1947 р. заявили про себе ідеологічними нападами на наукову

творчість М. Грушевського І. Стебун, який критикував його «буржуазно-націоналістичні концепції ... в питаннях історії української літератури» [1575] та К. Литвин, який висловлював компартійне несприйняття історичних поглядів вченого [1035]. У фонді наукового архіву Інституту історії України НАН України зберігається неопублікована стаття колишнього його директора М. Петровського «Критика буржуазно-националистической трактовки истории Украины Грушевского», яка виразно відображає радянські ідеологічні підходи того повоєнного часу [1164]. Фальсифікацію поглядів Михайла Сергійовича стосовно історії України подав О. Касименко [857]. Брутальні напади на наукові погляди М. Грушевського демонстрував відомий ще з 1930-х років борець проти «націоналістичних теорій безкласовості та єдиного потоку» в українській історії М. Рубач [1465].

Одиною пам'яткою серйозної дійсно наукової праці, присвяченої М. Грушевському, була стаття Ф. Шевченка про повернення Михайла Сергійовича в Україну у 1924 р. Опублікована в Українському історичному журналі в рік 100-річчя видатного вченого, ця праця демонструвала професійний талант та особисту мужність українського історика [1882]. Проте інші пропагандистські публікації радянських науковців, які домінували в українській історіографії, ще понад 20 років творили брехливий, викривлений, хоч і менш демонізований образ М. Грушевського.

Зазначені публікації, не зважаючи на їхню ідеологічну заангажованість, становлять інтерес в якості історіографічних джерел для аналізу радянської історичної літератури, яка стосувалася питань наукової діяльності видатного вченого.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років неминучим став крах СРСР, визначилася дискредитація методологічних підходів радянської історіографії, що кардинально змінило інтелектуальне середовище розвитку грушевськознавства. О. Ясь зазначає, що в цей час «хвиля демократизації зумовила ... переосмислення минувшини» [1981, с. 457], в умовах гострої кризи радянської історіографії постало питання «про «капітальний ремонт» чи повний демонтаж офіційної

історичної науки». Почалася реабілітація «забороненої спадщини» [1981, с. 458]. Г. Касьянов характеризував цей процес як «суверенізацію» історії, яка відбувалася офіційно та неофіційно паралельно з суверенізацією радянських республік [858, с. 58].

Необхідно відзначити важливі методологічні зміни цього часу, що відбулися у студіях українських вчених, які відходили від марксистських методологічних стереотипів, сприймали класичний історизм, модернізм, дослідницькі практики зарубіжних репрезентантів соціогуманітаристики. Але парадигми постмодернізму, які поширилися у країнах Західної Європи та США, критично сприймалися більшістю українських істориків у перше пострадянське десятиріччя.

У зазначений час почалося відновлення українського національного історичного нарративу, що в інтелектуальному середовищі пізнього радянського та раннього пострадянського часу означало повернення вчених до історичної візії М. Грушевського. Протягом 1990-х років спостерігається бурхливий розвиток грушевськознавства. Після багатьох десятиліть замовчування, фальсифікації, ідеологічного бруду стосовно вченого, які мали місце в радянських текстах пропагандистського характеру, повернення Михайла Сергійовича в українську історичну науку та до суспільства загалом часто супроводжувалося пафосними епітетами емоційного характеру. З іншого боку відбувалося заповнення лакун стосовно наукової діяльності вченого новими архівними матеріалами, джерелами особового походження.

В цих умовах центр грушевськознавчих досліджень перемістився в Україну, де швидко виросла плеяда вчених-грушевськознавців. Проте в цей час зберігали свій високий науковий авторитет зарубіжні українські історики, які були зачинателями цієї галузі у розвитку українознавства.

Останнє десятиліття ХХ ст. вибухнуло небаченим раніше науковим інтересом до питань наукової діяльності М. Грушевського. Протягом 1990-х років було опубліковано 695 текстів грушевськознавців, а за весь попередній період, з 1890 по 1989 рр оприлюднено 597 публікацій.

При цьому більшість грушевськознавчих студій належала історикам в Україні (додатки А, Б, Ж). Серед них необхідно назвати С. Білоконя, І. Гирича, В. Гоцуляка, Я. Дашкевича, Л. Зашкільняка, Я. Калакуру, М. Капраля, С. Кіржаєва, О. Копиленка, Ю. Макара, Я. Малика, В. Педича, Р. Пирога, Ю. Шаповала та інших. За класифікацією Я. Калакури, вони належали до другого та третього поколінь українських істориків. В. Масненко та О. Юркова репрезентували серед них четверту генерацію істориків [840, с. 146–147]. У своїх студіях грушевськознавці 1990-х рр. були прихильниками концепції національної історії, але більша частина їх спиралася на методологічні засади класичного історизму та модернізму, деякі починали застосовувати постмодерністські парадигми.

Про активну дослідницьку діяльність грушевськознавців протягом 1990-х рр. в Україні свідчило те, що вони у цей період захистили 2 докторські (вчені-історики В. Гоцуляк, Р. Пиріг) та 10 кандидатських дисертацій, у тому числі, 6 кандидатів історичних наук (І. Гирич, В. Крот, В. Кухар, В. Педич, Н. Халак, О. Юркова), 1 кандидат філософських наук (В. Березинець), 1 кандидат політичних наук (Л. Когород), 1 кандидат юридичних наук (Д. Бочарніков) та 1 кандидат педагогічних наук (А. Веремчук).

1991 рік ознаменувався проголошенням незалежності України, а також відзначенням 125-річного ювілею від дня народження М. Грушевського. Протягом цього року грушевськознавчі тексти склали 115 позицій. Це більш ніж у 16 разів перевищувало показник 1990 р. і перевищувало показники публікацій будь-якого десятиліття повоєнного часу (додаток Е). Аналіз цих текстів свідчить проте, що здебільшого вони мали популяризаційну спрямованість та показували зростання наукового інтересу істориків до постаті та наукової діяльності Михайла Сергійовича. З зазначених 115 грушевськознавчих текстів 1991 р. 25 становили газетні публікації. З наукових студій можна відзначити 1 монографію, 1 навчальний посібник, 1 біографічний нарис та 2 наукові брошури, 45 розвідок, 40 тез наукових конференцій. Надалі серед текстів грушевськознавців зростала частка наукових студій (з 83 текстів за 1992 р. – 1 монографія, 1 посібник, 3 наукові брошури, 1

рецензія, 4 газетні публікації, 65 розвідок, 8 тез,) (додаток А).

В зазначений період продовжили свої наукові розробки в галузі грушевськознавства О. Оглоблин [1187, 1188, 1190, 1193], Л. Винар [208, 213, 216, 217, 247], О. Домбровський [683]. Діаспорні історики А. Жуковський [737, 738] та О. Прицак [1355, 1356, 1357] першими почали публікувати свої розвідки в наукових виданнях України. Але лідируючі позиції переходили до істориків України: І. Гирича, В. Гоцуляка, В. Крота, В. Масненка, В. Педича, Р. Пирога, В. Тельвака та інших. Їхні студії значно розширили історіографічну джерельну базу дослідження.

Одним з перших, ще наприкінці 1980-х років долучився до питань грушевськознавства в Україні Я. Дашкевич, захищаючи М. Грушевського в ідеологічному протистоянні з радянськими пропагандистами [620, 621, 622]. Він аналізував питання щодо боротьби, яку вели з Михайлом Сергійовичом та його львівською школою за радянських часів [610, 611, 612]. Львівський історик приділив увагу висвітленню постаті М. Грушевського як творця української науки [613, 616, 617, 618]. Я. Дашкевич присвятив ряд своїх студій питанням щодо ролі вченого у розвитку української історичної науки [614, 615, 620].

Відродження постаті М. Грушевського в українській історіографії безпосередньо пов'язане з іменем С. Білоконя. Ще в своїй публікації пізньорадянського часу він підняв питання про необхідність повернення Україні імені видатного історика [74]. Сучасний вчений на значному фактичному матеріалі аналізував діяльність київської історичної школи М. Грушевського [73].

Провідне місце в розвитку грушевськознавства в Україні у цей час посів Р. Пиріг, який є автором десятків наукових студій з зазначеної проблематики і першим в країні захистив докторську дисертацію з питань грушевськознавства. В центрі уваги історика перебуває проблема наукової діяльності М. Грушевського протягом останнього десятиліття його життя. Це знайшло відображення в серії наукових розвідок, надрукованих в Українському історичному журналі [1285, 1286, 1287, 1288, 1289, 1290, 1291]. Зазначене питання ґрунтовно висвітлювалося, в авторській монографії [1278], а також в докторській дисертації [1275]. Ці та інші

праці Руслана Яковича написані на основі використання широкої джерельної бази, особливо, архівних матеріалів.

Наукові розробки В. Гоцуляка були пов'язані з аналізом місця М. Грушевського в українській історичній науці кінця XIX – початку XX ст. Цьому була присвячена докторська дисертація історика [382] та його монографія [380]. В наукових статтях вчений висвітлював історіографічні аспекти щодо оцінки львівського періоду історичної школи М. Грушевського [378, 379], питання його співпраці з О. Кониським в роботі над хронікою життя Т. Шевченка [385]. Історіографічний погляд В. Гоцуляка на «ІУР» знайшов відображення в монографії та навчальному посібнику [377, 381]. Віктор Володимирович у своїх студіях впроваджував нові методологічні підходи щодо оцінок місця М. Грушевського в українській історіографії.

Вагоме місце серед грушевськознавців України з 1990-х років посідає В. Педич. Предметом його студій була львівська історична школа М. Грушевського. Цьому питанню були присвячені кандидатська дисертація [1248], монографія [1254] та розвідки [1249, 1255].

Значний науковий інтерес в якості історіографічних джерел з досліджуваної теми становлять студії І. Гирича з різних питань грушевськознавства. Вчений проаналізував внесок «Українського історика» в грушевськознавство [306, 308], джерела його розвитку [304]. Сучасний грушевськознавець розглянув актуальні проблеми організації М. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя [310, 340], його політичні та наукові стосунки з В. Липинським [303, 305, 307], творчі контакти з В. Антоновичем [326], деякі питання діяльності Михайла Сергійовича у ВУАН, складні стосунки з її керівництвом [311, 324, 325].

Широкий спектр наукових розробок у розвитку грушевськознавства виявив авторитетний львівський історик Л. Зашкільняк. Історіографічний інтерес становлять його праці, присвячені аналізу перших кроків М. Грушевського в науці у Київському університеті [787], питанням початку наукової діяльності Михайла Сергійовича в Галичині [784, 785], методологічним та історіографічним аспектам його наукової творчості [783, 788, 792, 793], археографічній та

джерелознавчій діяльності вченого [786, 795].

Характеризуючи історіографічні джерела дослідження необхідно відзначити студії Я. Грицака. Вчений досліджував дискусійні питання наукової діяльності М. Грушевського: продовження його концептуальної схеми в історії України XIX – XX ст. [391], реальність існування його наукової школи [395], причини конфлікту 1913 року в НТШ [392, 393].

Серед перших грушевськознавців України 1990-х років необхідно відзначити О. Копиленка. Йому належить перша, опублікована в країні монографічна праця, присвячена Михайлу Сергійовичу [898], брошура про повернення постаті видатного вченого українській громадськості [897], наукова стаття про погляди М. Грушевського на українське питання [896].

Значний історіографічний інтерес становить монографія колективу істориків «М. С. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність» [1558]. В. Пристайко та Ю. Шаповал ґрунтовно дослідили питання політичних переслідувань Михайла Сергійовича з боку радянських спецслужб (ДПУ та НКВС), з'ясувавши їх негативний вплив на наукову діяльність вченого [1349, 1350, 1351].

Історіографічний інтерес для дослідження теми становить колективна монографія В. Онопрієнка, О. Реєнта та Т. Щербань «Українське наукове товариство 1907–1927 рр.», в якій на широкій джерельній базі висвітлюється діяльність створеної М. Грушевським у Києві наукової інституції [1205]. Цій темі присвячена також стаття В. Онопрієнка [1206].

В. Масненко одним з перших істориків висвітлював питання про роль М. Грушевського у створенні та діяльності Українського соціологічного інституту [1088], розглянув питання методології та методики етнологічних досліджень з погляду М. Грушевського [1089]. В. Потульницький аналізував наукову діяльність Михайла Сергійовича в еміграції, звернув увагу на створений ним у Відні УСІ [1338, 1339].

В. Грабовецький опублікував один з перших в Україні біографічний нарис про М. Грушевського [387]. Л. Мельник у своїх працях 1990-х років аналізував питання становлення наукової концепції історії гетьманату в працях

М. Грушевського, його оцінки стосовно Переяславсько-Московського договору 1654 р., порівняв наукові погляди М. Грушевського та В. Липинського щодо державотворчої діяльності Б. Хмельницького [1104, 1105, 1106].

Заслуговують на увагу грушевськознавчі студії О. Юркової 1990-х років. В її кандидатській дисертації [1929] та монографії [1930] ґрунтовно висвітлювалися питання діяльності Науково-дослідної кафедри історії України М. Грушевського в 1924–1930 рр. Окрему розвідку вчена присвятила створенню М. Грушевським Науково-дослідної кафедри історії України (березень – грудень 1924 р.) [1943]. Науковий інтерес становлять також студії О. Юркової про формування, особливості київської історичної школи М. Грушевського та долі її учнів [1934, 1935, 1936].

Протягом 1990-х років Я. Дзира розглянув питання про використання в творчості Михайла Сергійовича козацьких літописів [638]. М. Капраль аналізував археографічну діяльність історика у львівський період його життя [852]. У дослідженні В. Заруби висвітлюється питання стосунків М. Грушевського та Д. Багалія [777, 778], знищення київської школи істориків в умовах сталінського тоталітарного режиму [775, 779, 780]. Різні аспекти наукової діяльності видатного вченого висвітлювали у своїх студіях Н. Бортняк [91, 92], Г. Бурлака [119, 120, 121, 123, 125], І. Бутич [127, 128, 129], В. Корнійчук [906], В. Кравченко [923], О. Купчинський [965], С. Кіржаєв [869], Я. Малик [1067, 1068, 1069], В. Пришляк [1353], В. Расевич [1391], О. Романів [1410, 1411, 1412], О. Рубльов [1467, 1468], В. Солдатенко [1555], О. Толочко [1723], П. Толочко [1724, 1725], А. Трубайчук [1737, 1738, 1739], В. Ульяновський [1752, 1753, 1754, 1755, 1756], Я. Федорук [1763, 1764, 1765, 1766]. Політичну діяльність Михайла Сергійовича у перший період УЦР розглядав В. Верстюк [194, 195, 196].

В. Крот та В. Кухар [970] в 1990-х роках студіювали громадсько-політичну діяльність М. Грушевського. Цим питанням були присвячені їхні кандидатські дисертації [944, 969] та наукові статті [946, 947, 970], в яких показано зв'язок громадсько-політичної та наукової діяльності вченого.

На початку 2000-х років до грушевськознавців другого та третього покоління

(згідно класифікації Я. Калакури) активно долучилися представники четвертої генерації В. Ващенко, О. Владига, Є. Луняк, В. Масненко, В. В. Тельвак, В. П. Тельвак, І. Цибенко, О. Юркова, О. Ясь та інші. Саме вони протягом перших двох десятиліть ХХІ ст. все більш активно у своїх студіях застосовували сучасні методологічні парадигми. З грушевськознавчих текстів здебільшого зникли емоційно забарвлені пафосні епітети на адресу Михайла Сергійовича. В студіях названих вчених простежується історіографічний аналіз його наукової діяльності.

Протягом 2000–2009 рр. українські грушевськознавці захистили 2 докторські дисертації (В. Ващенко, В. В. Тельвак) та 8 кандидатських дисертацій, у тому числі, 6 кандидатів історичних наук (Г. Корольов, В. В. Тельвак, В. П. Тельвак, І. Ткаченко, І. Цибенко, І. Шихненко, Н. Янкова), 1 кандидат філософських наук (В. Будз) – додаток А.

У зазначений період порівняно з попереднім десятиліттям грушевськознавчі дослідження в Україні дещо зменшилися кількісно. За період 2000–2009 рр. кількість цих текстів склала 380 студій (додаток З), а в 2010–2019 рр. цей показник становив 555 публікацій – додаток К. Найбільш плідним був ювілейний 2016 р. (150-річчя від дня народження Михайла Сергійовича), коли грушевськіана становила 261 текст – додаток 9. Наукове значення цих текстів зросло, з'явилося більше монографічних та дисертаційних студій, які спиралися на опрацювання нових джерел.

На початку ХХІ ст. найбільш активними дослідниками-грушевськознавцями в Україні були Г. Бурлака, В. Ващенко, І. Вербка, О. Владига, І. Гирич, В. Заруба, Л. Зашкільняк, В. Масненко, С. Панькова, Р. Пиріг, В. В. Тельвак, В. П. Тельвак, І. Цибенко, Ю. Шаповал, О. Юркова, О. Ясь.

Серед історіографічних джерел дослідження вагоме місце посідають праці Р. Пирого. У творчості Руслана Яковича виразно простежується послідовність щодо реалізації наукових планів. Історіографічний інтерес становлять його студії стосовно аналізу проблем створення наукової біографії М. Грушевського [1273, 1296, 1305, 1306]. Висловлені ідеї вчений реалізував у публікації власних біографічних творів, присвячених видатному українському історику [1275, 1278,

1295, 1297]. Історіографічний інтерес становлять наукові розробки Р. Пирога, в яких аналізується постать М. Грушевського у контексті сьогодення [1282, 1283, 1298, 1299, 1300].

Науковий проект біографії М. Грушевського реалізований двома провідними українськими грушевськознавцями Р. Пирогом та В. Тельваком [1310]. Автори опублікували найбільш повний та ґрунтовний на наш час біографічний нарис про життя Михайла Сергійовича. Аналізуючи різні періоди його наукової діяльності, грушевськознавці часто розглядали історіографічні аспекти. Безумовний науковий інтерес становлять висловлені у монографії думки щодо тих чи інших питань багатогранної роботи М. Грушевського як вченого та організатора науки.

Важливим джерелом історіографічної інформації з означеної теми є праці В. Тельвака. Він посідає провідне місце серед сучасних грушевськознавців України, опублікувавши історіографічні студії, в яких аналізуються різні аспекти дослідження наукової творчості М. Грушевського. Вчений приділив увагу вивченню теоретико-методологічних підстав його історичних поглядів. Цим питанням присвячені кандидатська дисертація [1693], монографія [1694] та наукові статті [1675, 1676, 1695, 1696] сучасного історика. Значний науковий інтерес виявив Віталій Васильович до формування світогляду, наукових зацікавлень, теоретико-методологічних поглядів М. Грушевського під час навчання в Тифліській гімназії та Київському університеті святого Володимира [1645, 1673, 1698]. Ряд розвідок сучасного грушевськознавця присвячений аналізу методологічних засад історичних поглядів Михайла Сергійовича наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. та історіографічним дискусіям з цього питання [1634, 1650, 1657].

Протягом 2010–2019 рр. українські грушевськознавці захистили 9 кандидатських дисертацій, у тому числі, 6 кандидатів історичних наук (О. Владига, І. Гойдало, С. Журавльов, С. Панькова, В. Хоменко, Н. Шелудякова), 2 кандидати філологічних наук (Г. Клімчук, Т. Лугова), 1 кандидат педагогічних наук (С. Герасименко) – додаток А.

Науковий інтерес в якості історіографічних джерел становлять докторська дисертація В. В. Тельвака [1683], пов'язана з нею монографія [1692] та серія статей, в яких аналізуються оцінки творчої спадщини М. Грушевського в працях його сучасників. В численних розвідках Віталія Васильовича висвітлюються різні аспекти історіографічного дискурсу кінця XIX – першої третини XX ст. щодо наукової концепції М. Грушевського та її реалізації в його студіях. Сучасний історіограф звернув увагу на історіографічні оцінки метанаративу видатного історика [1633], його «ГУР» [1660, 1661, 1666], науково-популярних праць [1658], на творення в історіографії образу М. Грушевського-вченого [20, 1662, 1663, 1669, 1670]. В. Тельвак ретельно проаналізував різні історіографічні періоди, які простежуються в рецепції творчої спадщини Михайла Сергійовича [1614, 1615, 1620, 1649, 1654, 1690], звернув увагу на меморіальну грушевськіану, практики західноукраїнської громади щодо М. Грушевського [1632,1637]. Багатогранну грушевськіану В. Тельвака в контексті історіографічних джерел дослідження обраної теми детально проаналізовано в монографії дисертантки [1436].

Значний науковий інтерес у якості історіографічного джерела дослідження обраної теми становить монографія В. Тельвака та В. Педича, присвячена львівській історичній школі М. Грушевського [1626]. На основі використання чисельного масиву різноманітних джерел автори проаналізували цей «національний схоларний феномен» у соціокультурному контексті діяльності наукового співтовариства. У монографії увагу приділено питанням висвітлення української історії учнями М. Грушевського. Вчені опублікували також додатки, пов'язані з темою дослідження.

Важливе місце серед історіографічних джерел грушевськознавства посідають студії В. П. Тельвак. Її наукові інтереси пов'язані з аналізом діяльності М. Грушевського як дослідника української історіографії. Цій проблемі присвячена кандидатська дисертація Вікторії Петрівни [1704] та її наукові статті [1703, 1705, 1709]. У своїх студіях вона висвітлювала теоретичні аспекти наукової творчості Михайла Сергійовича. В. П. Тельвак проаналізувала його історичну концепцію [1710], його оцінку української історіографії кінця XIX – початку

XX ст. [1706].

Значний науковий інтерес становлять праці В. П. Тельвак, в яких аналізуються погляди видатного вченого на історіософські питання. Вікторія Петрівна розглянула його ідеї про місце історії в житті суспільства [1707], про сутність суб'єкту історичного процесу в історіософії Михайла Сергійовича [1711], про термін «історіографія» та предмет історії історичної науки в його творчості [1712]. Окремо дослідниця висвітлювала методологічні проблеми історії в творчій спадщині М. Грушевського-рецензента [1713].

Аналізуючи історіографічні джерела дослідження, необхідно відзначити спільні публікації В. В. Тельвак та В. П. Тельвак, які засвідчили існування плідного наукового дуету грушевськознавців. Найбільш значним їх спільним науковим здобутком є монографія, в якій розглядається наукова діяльність М. Грушевського як дослідника української історіографії [1708]. Науковий інтерес становить англomовна розвідка В. В. Тельвак та В. П. Тельвак, в якій розглядається рефлексія польської журналістики на критику М. Грушевським Ф. Равіти-Гавронського [19].

До кола найбільш поважних сучасних грушевськознавців України належить автор численних праць з цієї проблематики – І. Гирич. Його наукові студії охоплюють широке коло питань теорії, джерелознавства та історіографії цієї галузі українознавства [304, 306, 308, 316, 317, 337, 343]. Дослідницький інтерес І. Гирича викликало питання про наукову спадщину М. Грушевського з погляду сучасності [333, 350]. Як відповідальний секретар редакційної колегії повного зібрання творів М. Грушевського Ігор Борисович аналізував досвід та перспективи його видання [300, 315, 345]. Історіографічний інтерес становлять вступні наукові статті сучасного грушевськознавця в окремих томах цього зібрання, присвячені питанням політичної публіцистики Михайла Сергійовича [341, 344, 348].

Цінними історіографічними джерелами дослідження української історіографії наукової діяльності М. Грушевського є праці І. Гирича початку XXI ст., в яких висвітлювалися окремі аспекти життя та діяльності видатного

вченого, його іноді непрості стосунки з відомими сучасниками В. Антоновичем, М. Василенком, А. Кримським, В. Липинським, О. Лотоцьким, І. Франком, С. Єфремовим, А. Жуком [305, 307, 311, 322, 323, 324, 325, 339, 349, 356], М. Аркасом [357]. Сучасний грушевськознавець висвітлював питання щодо народництва та державництва у поглядах Михайла Сергійовича [313]. Необхідно вказати на рецензії та полемічні твори І. Гирича, який аналізував праці своїх колег-грушевськознавців В. Ващенко, Я. Дашкевича, О. Прицака, Ю. Шаповала, І. Верби про життя та наукову діяльність видатного вченого [318, 321, 347, 360].

Науковий інтерес становить розвідка Ігоря Борисовича, присвячена постаті М. Грушевського, опублікована у збірнику наукових праць до його 150-річного ювілею [316]. У ньому автор розглянув питання щодо архівної спадщини вченого, його суспільно-політичних поглядів та науково-організаційної і громадсько-політичної діяльності, історії написання окремих творів, стосунків з сучасниками, дав підбірку власних рецензій та полемічних творів.

Авторитетним сучасним українським грушевськознавцем є В. Масненко, праці якого посідають важливе місце серед історіографічних джерел дослідження. Віталій Васильович у своїй монографії «Історична думка та націотворення в Україні», висвітлюючи тему дослідження, аналізував роль М. Грушевського в історії становлення етнополітичної функції української історичної та суспільно-політичної думки 1920-х – 1930-х років, у посиленні націотворчої ролі історичного знання, історичної думки щодо формування національної свідомості українців у добу суспільно-політичної трансформації, у розвитку консолідуючої функції історичної науки. Учений розкриває вплив Михайла Сергійовича на актуалізовану історичну пам'ять українців у період національного відродження, на соціальні аспекти українського націостановлення, на функціонування регіональних варіантів української історичної думки [1083]. Зазначені аспекти знайшли відображення також у докторській дисертації вченого [1084]. Монографія та дисертація поєднують історіософський підхід та історіографічний аналіз.

В. Масненко опублікував ряд студій, в яких безпосередньо аналізуються

питання грушевськознавства. Вчений одноосібно, а також у співавторстві висвітлив етнополітичну функцію української історичної науки в концепції М. Грушевського [1079, 1080]. Віталій Васильович розглянув теоретичні засади досліджень М. Грушевського в галузі соціальної антропології й етнології [1089, 1096, 1095]. Він порівнював історичні концепції М. Грушевського та В. Липинського в контексті методологічного та суспільно-історичного вимірів української історичної думки 1920-х років [1081, 1085]. В. Масненко значну увагу приділив діяльності Михайла Сергійовича в УСІ [1088].

Сучасний грушевськознавець звернув увагу також на питання формування образу М. Грушевського в масовій свідомості сучасного українського суспільства [1097]. Викликає наукову зацікавленість розвідка Михайла Сергійовича, присвячена осмисленню харизми Богдана Хмельницького [1098]. Віталій Васильович проаналізував також соціологічні аспекти стосовно селянства в історичній концепції М. Грушевського [1093].

Історіографічний інтерес становлять рецензії В. Масненка на праці сучасних грушевськознавців [1091, 1092]. Вчений підсумував розвиток грушевськознавства в Україні [1087]. В цьому контексті також викликає науковий інтерес студія, спрямована на осмислення саморефлексії М. Грушевського [1082].

Історіографічні аспекти наукової діяльності М. Грушевського аналізував у своїх студіях авторитетний сучасний вчений Я. Калакура. Він розглянув історіографічні студії Михайла Сергійовича [842], значення його як фундатора історіографічних досліджень [843], проаналізував синтез української історії у його працях [846]. Вчений приділив увагу також аналізу новітніх студій з грушевськознавства [844]. Історіографічний інтерес становлять навчальний посібник Я. Калакури з української історіографії [848], а також його рецензія на монографію В. Тельвака [845].

Значний науковий інтерес в якості історіографічних джерел становлять студії О. Яся. Сучасний історик аналізував наукову діяльність М. Грушевського у світлі культурної епохи і стилю мислення кінця XIX–першої третини XX ст. у своїй монографії [1976, 1977] та докторській дисертації [1985] як прояв «критичного»

позитивізму, в поєднанні відмінних стилів, що знайшло відображення у монументальній «ГУР». На думку автора, це був прояв початку переходу «від традиційної / класичної до модерністської / некласичної історіографії», який трансформував «стильові засади національних гранд-нарративів» [1985, с. 20].

Необхідно відзначити одну з ранніх розвідок сучасного історіографа про становлення грушевськознавства [1872]. У своїх розвідках О. Ясь з сучасних методологічних позицій розглядає наукову творчість Михайла Сергійовича. Історіограф вказував на соціологізацію минулого в «дослідницьких практиках» видатного вченого [1978]. На історіософському рівні грушевськознавець проаналізував різні аспекти розробки «Історії України-Руси» як великого нарративу автора і традицію та революцію у ньому [1980, 1984]. Необхідно відзначити також історіографічний аналіз О. Яся, здійснений у його рецензіях на праці В. Масненка, В. Тельвака, В. Педича та книгу М. Кучеренка, С. Панькової, Г. Шевчук про М. Грушевського у колі родинного середовища [1979, 1982, 1983]. У наукових коментарях до публікації розвідок Михайла Сергійовича вчений висловив сучасне сприйняття цих важливих студій [1970, 1971].

Серед сучасних грушевськознавців історіографічний інтерес становлять праці І. Верби, в яких він висвітлював різні аспекти життя та діяльності М. Грушевського. Історик опублікував у співавторстві з Ю. Шаповалом один з перших в Україні узагальнюючий біографічний нарис науково-популярного характеру про видатного українського вченого та державного діяча [1872]. Сучасному грушевськознавцю належать біографічні статті в довідникових виданнях, присвячені Михайлу Сергійовичу [172, 174, 175, 176]. У своїх студіях Ігор Володимирович розглядав окремі періоди життя та діяльності М. Грушевського [177, 179, 180, 181, 182, 183, 184].

Л. Зашкільняк студіював у своїх працях історіософські аспекти в оцінці М. Грушевського [792, 793]. В. Педич на початку 2000-х років аналізував основні напрямки наукової діяльності його історичної школи у Львові [1249, 1253, 1255]. В. Гоцуляк розглянув сучасну історичну думку про «народництво» і «державництво» видатного вченого [386]. Предметом досліджень Ю. Шаповала

були питання наукової діяльності М. Грушевського в УСРР, гоніння на вченого з боку радянських спецслужб [1870, 1871, 1873, 1874, 1876]. В.Заруба висвітлював проблему знищення більшовицькою владою київської школи істориків України М. Грушевського [775, 780]. В. Верстюк аналізував публіцистичну спадщину Михайла Сергійовича доби УЦР [196, 197]. Г. Бурлака розглянула у своїх розвідках стосунки вченого з відомими сучасниками (І. Франком, О. Кониським) [120, 122, 125], літературознавчі аспекти його діяльності [121, 123]. В. Піскун дав власну версію повернення М. Грушевського в Україну з еміграції [1316].

Автором ґрунтовних грушевськознавчих студій нашого часу є український історик, професор Гарвардського університету С. Плохій. Його англійська монографія, присвячена М. Грушевському, була опублікована у 2005 р. у видавництві Торонтського університету [13], а авторизований український переклад цієї книги з'явився друком у 2011 р. [1319]. Вчений аналізував життя та діяльність Михайла Сергійовича з використанням великого масиву різноманітних джерел та зі знанням відомої історичної літератури. Оригінальна за структурою та викладом праця висвітлює основні періоди життя видатного українського історика та державного діяча кінця ХІХ–першої третини ХХ ст. на широкому суспільному тлі, розглядаючи М. Грушевського як націєтворця, що здійснив делімітацію минулого, руйнуючи імперський наратив. Узагальнюючі оцінки місця Михайла Сергійовича в історії України та її історіографії автор подав у науково-популярному виданні «Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності» [1318].

Стратегії конструювання М. Грушевським українських метанаративів, аналізував у своїй докторській дисертації В. Ващенко [163]. Основні аспекти дослідження автор подав нестандартно. Інформаційно-аналітичну базу дослідження вчений висвітлив у контексті «структурування простору джерельної бази» та «аналізу історіографічної традиції» вивчення методології вченого. Згідно своїй концепції, В. Ващенко розглянув етапи формування дослідницьких методів Михайла Сергійовича. На думку грушевськознавця, український історіографічний метанаратив того протягом 1894–1898 рр. конструювався на засадах скептичного

методу. В 1903–1906 рр., за словами сучасного історика, дослідницька програма видатного вченого формувалася на основі генетичного методу, що виявилось при його аналізі «Звичайної схеми «руської» історії». Її деконструкція завершилася в 1918 р. впровадженням перспективізму. В. Ващенко стверджував, що протягом 1918–1923 рр. М. Грушевський здійснював модернізацію культурологічного метанаративу, застосовуючи музикознавчий метод.

В. Ващенко наголошував, що через класичну філологію молодий М. Грушевський перетнувся «з класичною парадигмою політики», яка мала визначальний вплив на його життя [144]. Сучасний грушевськознавець аналізував вплив універсальних законів фізики на історичні погляди Михайла Сергійовича [152]. Вчений розглянув самопрезентацію М. Грушевського з точки зору творення ним власного образу вченого-неврастеніка [161, 162].

Історіографічний інтерес становить стаття В. Ващенко, присвячена проблемі визначення контекстів «Звичайної схеми...» М. Грушевського. Автор відкинув традиційний підхід аналізу цієї праці з точки зору ідеологічного дискурсу і запропонував власний погляд на неї з когнітивним підходом в контекстах відкриття та виправдання [148]. Вчений визначив постать та наукову діяльність Михайла Сергійовича в контексті психобіографістики. Такий методологічний підхід він застосував до вивчення постаті М. Грушевського у деяких своїх розвідках [145, 155, 162, 164] та монографіях [162, 145].

На початку 2000-х років продовжила грушевськознавчі студії О. Юркова. Вона проаналізувала проблему проекту М. Грушевського 1928 р. щодо створення Українського Історичного Інституту [1946]. В одній зі своїх праць дослідниця відповіла на питання, яке лукаво ставили радянські історики: чи експлуатував Михайло Грушевський своїх учнів? [1947] У своїх роботах останніх років О. Юркова розглянула різні аспекти сучасного грушевськознавства: перспективи створення електронного архіву М. Грушевського [1932], світлину з його ювілею 1926 р. [1942], деякі аспекти його особистого життя [1939], таємниці офіційного некролога Михайла Сергійовича [1944].

Значний історіографічний інтерес становлять праці Г. Корольова, у яких він

аналізував автономістсько-федералістські погляди М. Грушевського. Цим питанням присвячені його кандидатська дисертація [909] та монографія [914]. Необхідно відзначити також історіографічну студію грушевськознавця, яка показує сучасний дискурс щодо федералістських поглядів видатного українського вченого та політика [910].

Інтерес в якості історіографічних джерел дослідження становлять історико-філософські праці В. Будза. Вчений у своїй кандидатській дисертації проаналізував питання філософії історії М. Грушевського [111]. Монографія цього науковця висвітлює футурологічний аспект соціально-філософських поглядів Михайла Сергійовича [110]. У своїх розвідках автор аналізував різні історіософські аспекти наукових поглядів видатного історика [101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 112, 113].

Публіцистичну творчість М. Грушевського, джерелознавчі аспекти грушевськознавства досліджує директорка Київського історико-меморіального музею Михайла Грушевського С. Панькова [1226–1241]. Важливою для вивчення проблеми є кандидатська дисертація дослідниці про публіцистику М. Грушевського [1237]. У студіях вчена розглянула творчу майстерню Михайла Сергійовича в написанні 3-го та 4-го томів «ІУР» [1238, 1240], деякі аспекти музейних практик М. Грушевського [1226].

О. Владига присвятила свої студії питанням археографічної діяльності М. Грушевського [256 – 263]. Варта уваги англومовна розвідка О. Владиги про археографічний компонент «ІУР» [24]. Результатом її досліджень стала кандидатська дисертація [256]. Значний науковий інтерес становить розвідка С. Корновенка та О. Владиги [907]. Джерелознавчий інтерес з питань археографічної діяльності М. Грушевського становлять студії І. Гирича, М. Капраля, А. Фелонюка, С. Панькової, В. Піскун, В. Хоменка, В. Шульги та ін., опубліковані у збірнику «Михайло Грушевський: студії та джерела» [1124].

І. Гойдало у своїй дисертації розглядає погляди М. Грушевського в контексті історії держави і права України [369]. Науковий інтерес становить запропонована цим істориком історіографія досліджень державно-правових поглядів Михайла

Сергійовича [368].

С. Герасименко досліджувала у своїх працях культурно-просвітницьку діяльність М. Грушевського наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Цим питанням присвячені її кандидатська дисертація [289] та монографія [290]. В розвідках дослідниці розглядаються різні аспекти культурно-просвітницької роботи вченого в Галичині протягом 1894–1914 рр. [287, 288].

Протягом останнього десятиріччя до грушевськочазавчих студій долучився В. Хоменко. У своїх наукових розробках він досліджує джерелознавчі аспекти питання про місце М. Грушевського у діяльності української партії соціалістів-революціонерів. Цьому присвячені його кандидатська дисертація та розвідки [1799–1804].

Становлять історіографічний інтерес опубліковані протягом останніх десятиліть монографії, науково-популярні видання та збірки праць сучасних авторитетних українських істориків, у яких висвітлюється не лише постать та діяльність М. Грушевського, але висловлені також узагальнюючі історіографічні оцінки щодо наукової діяльності видатного історика. І. Верба та Ю. Шаповал зробили першу в Україні спробу створити узагальнюючий біографічний нарис, присвячений М. Грушевському [1873].

Р. Пиріг та В. Тельвак створили синтетичну наукову біографію М. Грушевського, узагальнюючи питання розвитку грушевськознавства. Невичерпність дослідницького інтересу до всіх сторін життя і творчості вченого ще на початку 1960-х років дала поштовх становленню в діаспорній україністиці цієї нової міждисциплінарної галузі. За добу незалежності цей напрям набув надзвичайної популярності в історіографічному середовищі, свідченням чого є тисячі праць статейного формату, десятки дисертаційних і монографічних робіт» [1310, с. 6, 7].

С. Плохій досліджував наукову діяльність М. Грушевського в контексті аналізу питання стосовно «деконструкції російського імперського нарративу та конструювання українського нарративу» [1319, с. 18].

О. Ясь у докторській дисертації, монографії та наукових статтях аналізував

історіографічні аспекти дослідження наукової творчості М. Грушевського в контексті культурних епох та стилів мислення українських істориків ХІХ–ХХ ст. [1985, 1976, 1977, 1969, 1970, 1971, 1972, 1975, 1978, 1980, 1983].

Важливе місце серед історіографічних джерел дослідження наукової діяльності М. Грушевського посідають матеріали енциклопедичних видань. Вони відображають суспільне сприйняття наукової діяльності вченого в різні історичні епохи. Вперше довідку про М. Грушевського помістила «Большая энциклопедия» в 1902 р. [396] М. Славинський був автором статті про М. Грушевського в енциклопедичному словнику Гранат (1913 р.), який дав позитивну оцінку наукової діяльності вченого, характеризував його концепцію [1540].

Перші радянські енциклопедичні статті про М. Грушевського були опубліковані в 1930 р. «Большой советской энциклопедии» [1458] та «Литературной энциклопедии» [117]. Хоча в цей час уже посилювалася ідеологічна атака компартійної влади проти Михайла Сергійовича, але автори цих публікацій дали досить об'єктивну характеристику вченому.

В радянських енциклопедичних виданнях 1950-х–1980-х років, які видавалися в добу сталінізму, хрущовської «відлиги» та брежнєвського «застою» ідеологічно вивірені статті про «буржуазно-націоналістичного» історика М. Грушевського було довірено публікувати М. Рубачу [397, 1459, 1460, 1461, 1462]. О. Дей у статтях про діяльність НТШ підкреслював «буржуазно-націоналістичну» спрямованість історичної концепції М. Грушевського як голови товариства [624, 625]. І. Бутич – єдиний з авторів того часу – у статті про Українське наукове товариство в Києві уникнув традиційних радянських ідеологічних нападів на адресу Михайла Сергійовича, а обмежився лише загальним зауваженням щодо буржуазно-націоналістичного змісту деяких статей, які публікувало товариство [129].

Матеріали «Енциклопедії українознавства» (словникова частина) містять повну, політично незаангажовану інформацію про М. Грушевського (автор – О. Оглоблін) [1186], «Записки НТШ» [771]. Д. Дорошенко, та О. Оглоблін висвітлювали зазначене питання в рамках наукової історіографії ХІХ–ХХ ст.

[708]. О. Шульгин звернув увагу на діяльність М. Грушевського як голови УЦР в умовах відновлення Української держави [1899].

Сучасні енциклопедичні та довідникові видання значно розширили можливості висвітлення наукової діяльності М. Грушевського. Історіографи І. Верба, С. Кульчицький, В. Білодід, С. Лях опублікували узагальнюючі статті, які містять різноманітну біографічну інформацію про нього [71, 172, 174, 175, 176, 1052]. О. Реєнт та С. Кульчицький розкрили творчі здобутки вченого, аналізуючи українську історичну науку [1394, 960].

Я. Грицак, Л. Зашкільняк, О. Купчинський, С. Панькова, О. Ясь розглянули діяльність наукових інституцій, створених Михайлом Сергійовичем (НТШ, УНТ, історична секція ВУАН) [393, 795, 961, 964, 1229]. Статті про творчу та видавничу діяльність видатного вченого опублікували С. Панькова [1239], О. Ясь [1973, 1974] та О. Купчинський [961].

Серед історіографічних джерел важливе місце посідають матеріали періодичної преси. На шпальтах газет залежно від епохи, країни видання публікувалися інформаційні повідомлення, пов'язані з науковою діяльністю М. Грушевського, публіцистичні статті про нього, розвідки відомих істориків, в яких популяризувалася постать вченого, його наукові здобутки або ж подавалися ідеологізовані, перекручені радянськими пропагандистами свідчення про Михайла Сергійовича.

Ім'я М. Грушевського в пресі (львівська щоденна газета «Діло») часто з'являлося з кінця вересня до кінця грудня 1894 р., коли молодий історик переїхав до Львова та обійняв посаду професора у Львівському університеті. Газета опублікувала повідомлення про його представлення університетській корпорації [644], про вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті [645], його першу друковану версію [646, 647, 648], повідомлення про першу наукову доповідь Михайла Сергійовича на засіданні історично-філософської секції НТШ [649], про перший виступ перед членами руського педагогічного товариства [650], про урочисту зустріч професора в Коломиї [651], про його публічні доповіді [652, 653, 654, 655, 656, 657].

У 1906 р. перші новостворені україномовні газети Наддніпрянщини – катеринославська «Добра порада» [1519], київська «Рада» [660], демонстрували суспільний інтерес до наукової діяльності керованого ним НТШ. На противагу цим українським виданням образливий відгук про професора Львівського університету М. Грушевського помістила російсько-шовіністична чорносотенська газета «Закон и правда» [1311].

Протягом 1907 р., коли М. Грушевський активно поєднував наукову та громадсько-політичну роботу, у зв'язку з чим часто з'являлася інформація, пов'язана з питаннями його наукової діяльності, в київській газеті «Рада». Матеріали цього видання свідчать про те, що в цей час наукові справи вченого сприймалися переважно з позицій українського руху. Газета друкувала матеріали про діяльність Михайла Сергійовича та протидію йому з боку урядових кіл та чорносотенців [1386, 1388, 1389], публікувала його публіцистичні та наукові твори [1383, 1384, 1387], рецензії українських діячів на його публіцистичні праці [1385, 1389].

Під час Першої світової війни матеріали про М. Грушевського, його 50-річний ювілей публікували газети «Діло» та «Українське слово» у Львові [1920, 1923]. У газетах «Просвітній листок» [131], «Вільне слово» [1372], друкувалися біографічні замітки про вченого.

Інтерес до М. Грушевського виявляла преса у 1920-ті роки, висвітлюючи переважно з політичних позицій різні аспекти його діяльності. Львівські друковані періодичні видання українських соціал-демократів «Земля і Воля» та «Вперед!» висвітлювали діяльність Михайла Сергійовича в роки Першої світової війни та Української революції, роботу створеного ним УСІ [734, 750]. Емігрантське періодичне видання у Відні «Український прапор» характеризувало місце вченого в роковини незалежності України [1367]. Газета поінформувала про обрання М. Грушевського членом Чеської академії наук [1366]. Видавництво «Українське слово» у Берліні інформувало читачів про нові наукові видання вченого і 1921 р. надрукувало їх бібліографічний огляд [1182].

Кардинальні зміни умов наукової діяльності Михайла Сергійовича після його

реєміграції також знайшли відображення у періодичній пресі. Радянська газета «Більшовик» на весні 1924 р. інформувала про приїзд вченого до Києва та перспективи подальшого розвитку української історичної науки [1348]. Особливо активно газети публікували різноманітну інформацію щодо 60-річного ювілею академіка М. Грушевського. Пов'язані з цим численні публікації мали місце на шпальтах газети «Пролетарська правда» [1916, 1918]. На ювілейне святкування історика відгукнулися також зарубіжні пресові видання.

Останній спалах газетних публікацій про М. Грушевського мав місце у 1934 р. у зв'язку з його смертю. При цьому, необхідно відзначити, що радянська преса в умовах ідеологічних гонінь проти Михайла Сергійовича цю сумну подію проігнорувала, за виключенням офіційних журналів, мало відомих широкому колу радянських читачів, де були поміщені політично вивірені владою повідомлення. Масою некрологів відгукнулися на його відхід у вічність лише зарубіжні українські видання [601, 1153, 1331, 1332, 1333]. В цих некрологах дана оцінка життя, наукової та політичної діяльності великого вченого.

Після закінчення Другої світової війни в СРСР посилилася ідеологічна кампанія проти наукової концепції та школи М. Грушевського. Це отримало відображення в пропагандистських публікаціях на шпальтах радянських газет. Провідні центральні українські газети опублікували розлогі статті директора Інституту історії України АН УРСР М. Петровського, який «викривав ...антинаукові теорії М. Грушевського» [1264, 1265] та київського поплічника більшовицької влади К. Новицького [1181]. Ця потужна пропагандистська кампанія проти М. Грушевського особливо виявила себе у Львові, який був тісно пов'язаний з іменем вченого, його школою. Саме там компартійна преса найбільш активно розгорнула ідеологічну війну проти нього. Про це свідчили газетні публікації колишнього декана історичного факультету Львівського державного університету В. Горбатюка [373, 374], професора-літературознавця М. Рудницького [1469].

Протягом 1960-х–80-х років радянські газети намагалися взагалі не згадувати про наукову діяльність М. Грушевського, по можливості ігноруючи цю тему.

Зрідка з'являлися ідеологічно контраверсійні публікації, які свідчили про те, що вона чекає свого часу і передбачає гострі дискусії. В зазначений період «Літературна Україна» двічі (у зв'язку зі сторічним ювілеєм М. Грушевського та наприкінці радянської доби) надавала можливість українським вченим спробувати дати об'єктивну оцінку щодо постаті та діяльності видатного вченого, його творчості [74, 86]. Ці статті І. Бойка, Є. Кирилюка та С. Білоконя є цінними історіографічними джерелами з досліджуваної теми, бо вони були першими виявами ідейного вільнодумства в оцінках Михайла Сергійовича, які були допущені радянською цензурою. Так само значний історіографічний інтерес, хоча з іншого боку, становить стаття В. Сарбея в газеті «Радянська Україна», що стала офіційною відповіддю на публікацію С. Білоконя, який був звинувачений у некомпетентності [1504]. Зазначені статті про М. Грушевського були останнім проявом ідеологічного протистояння щодо його наукової діяльності.

Важливим історіографічним джерелом дослідження теми є матеріали преси, присвячені М. Грушевському, опубліковані в незалежній Україні. Автори цих публікацій – В. Заруба, В. Смолій, О. Ясь, Р. Пиріг, Я. Грицак, Н. Яковенко – звернули увагу на необхідність для громадян України осмислити творчу та політичну спадщину Михайла Сергійовича, відзначили його роль як видатного українського історика та державного діяча, висвітлювали питання про компартійні гоніння проти вченого [394, 779, 1270, 1551, 1955], проаналізували ставлення української політичної еліти до М. Грушевського [1966].

Протягом 2010–2019 рр. все частіше в Україні з'являються присвячені Михайлу Сергійовичу інтернет-публікації. Це не лише сучасна форма поширення знань про видатного вченого, але також модерний підхід до висвітлення його постаті та наукової спадщини. І. Голод розглянув питання про роль вченого у суспільному розвитку України [371], Я. Стех поділився роздумами з приводу ювілеїв М. Грушевського [1578, 1579], О. Зінченко звернув увагу на великий міф М. Грушевського [802], Є. Кричевська, С. Панькова та О. Юркова висвітлювали деякі аспекти його особистого життя [944, 1227, 1929], О. Пеленська показала Прагу, в якій жив та працював Михайло Сергійович [1257].

Загалом періодичні видання як джерела дослідження дають можливість доповнити історіографічні публікації вчених про наукову діяльність М. Грушевського, показують суспільне сприйняття його творчості, ставлення громадськості до вченого. Це дозволяє глибше проникнути в рефлексію українських істориків щодо питань наукової діяльності Михайла Сергійовича.

Серед джерел дослідження зазначеної теми необхідно відмітити пов'язані з нею документальні матеріали. Багато їх опубліковано зусиллями українських джерелознавців, а значна частина зберігається в архівних фондах. Документальні джерела здебільшого дають матеріал, який характеризує стосунки М. Грушевського з різними державними інституціями, дозволяє глибше проаналізувати рефлексію українських істориків стосовно деяких аспектів наукової діяльності вченого, дати відповіді на дискусійні питання дослідження.

Джерелознавчу зацікавленість становлять актові та діловодні матеріали, пов'язані з урядовими рішеннями Австро-Угорщини щодо затвердження Михайла Сергійовича на посаді професора Львівського університету [1567, 1568], документи розслідування його антиавстрійської діяльності цісарсько-королівськими державними інституціями під час Першої світової війни [1341, 1342, 1343, 1344, 1814, 1815], його особова справа, яка зберігається у фонді Державного архіву Львівської області [629].

Науковий інтерес в якості джерел історіографічного дослідження наукової діяльності М. Грушевського становлять матеріали Київської судової палати 1907–1909 рр. [1817, 1818, 1819, 1820], а також Київського тимчасового комітету у справах друку [1821], які містять інформацію про масові вилучення його праць в Україні під час обшуків, що засвідчило їх поширення серед різних верств українського суспільства і загрозу, яку вбачали в цьому представники охоронних структур Російської імперії. Південно-Західне районне охоронне відділення збирало агентурні відомості про наукову та громадсько-політичну діяльність професора М. Грушевського у Львові [1824].

Важливим джерелом є Записка чиновника Київського навчального округу Д. Чихачова до міністерства народної освіти від 8 лютого 1915 р. та Відгук

департаменту народної освіти цього міністерства [1455]. Ці документи виразно ілюструють політику російської влади щодо українського руху під час Першої світової війни та вплив, який мав у ньому професор М. Грушевський та його наукові праці.

Матеріали протоколів засідань історико-філософської секції НТШ [1828], загальних зборів членів товариства прихильників української літератури, науки і мистецтва та засідань його правління [630] розширюють можливість глибше проаналізувати питання рефлексії львівського періоду наукової діяльності М. Грушевського в працях українських істориків.

Для історіографічного аналізу висвітлення в українських історичних студіях різних аспектів організаційної роботи Михайла Сергійовича щодо Українського наукового товариства в Києві важливі в якості документальних джерел Хроніки УНТ, які публікувалися протягом 1908–1917 рр. у періодичних виданнях товариства [1810, 1811]; хроніки діяльності Історичної секції УАН та Катедри Історії українського народу ВУАН в 1925, 1926 рр., опубліковані у періодичних виданнях академії [1807, 1808]. Для більш глибокого розуміння історіографічної рефлексії щодо діяльності М. Грушевського у ВУАН джерелознавчий інтерес становлять його офіційне звернення до наукової спільноти та академічних інституцій [1212].

Наступник чекістів ОДПУ здійснювало політичний нагляд, а пізніше – відверті гоніння проти М. Грушевського, що знайшло відображення в документах цієї радянської репресивної установи [1595, 1841]. Головне репресивне відомство СРСР (КДБ) жорстко контролювало наукові погляди українських істориків, відстежувало їхнє ставлення до постаті та наукової діяльності М. Грушевського. Це ілюструють документи 1960-х–70-х років [1110, 1111, 1112].

Історіографічний інтерес в якості джерел означеної теми становить стенографічний запис засідань конференції «Михайло Грушевський і Львівська історична школа» 24–25 жовтня 1994 р. та конференції «Михайло Грушевський і сучасна історична думка» 29 вересня 1996 р., де опубліковано матеріали наукової дискусії з зазначених питань [767, 768]. Загалом використання документальних

джерел важливе для експертної оцінки історіографічних студій, повноти та об'єктивності висвітлення теми. Це також розширяє дослідницькі можливості автора.

Суттєвим елементом комплексу історіографічних джерел щодо рефлексії наукової діяльності М. Грушевського є матеріали особового походження (автобіографії, спогади, щоденники, епістолярна спадщина вченого, його колеґ-істориків та громадських діячів). Ці джерела відображають особисте ставлення Михайла Сергійовича та його сучасників до наукової творчості, організаційної та видавничої діяльності вченого.

Особливий інтерес науковців становлять щоденники [591, 1912, 1913], його автобіографії [418, 419, 420] та спогади [571, 572, 573] М. Грушевського. В багатьох випадках – це унікальне джерело є єдиним носієм інформації про родинні стосунки, історичні умови та мотивацію наукової діяльності історика в різні періоди його життя. Відомості про початок наукової діяльності Михайла Сергійовича містять опубліковані в 1932 р. спогади О. Лотоцького [1045], який, за словами І. Гирича, «був одним із найближчих ... людей ідеологічно і за участю у громадській роботі та одним із перших у десятці співробітників на суспільному полі загалом» [339, с. 20].

Матеріал про університетські роки М. Грушевського, певні спостереження про нього як вченого подав у своїх спогадах один з його університетських товаришів – Л. Добровольський [668]. Деякі деталі щодо переїзду вченого до Львова зазначив у своїх спогадах його учень М. Кордуба [904]. Свідчення про педагогічну роботу М. Грушевського у Львівському університеті, особливості його наукової методи, про львівську історичну школу містять спогади одного з талановитих учнів – І. Крип'якевича [1563].

М. Чубатий у спогадах періоду 1912–1914 рр. розглянув процес повернення М. Грушевського зі Львова до Києва, відзначив його педагогічну роботу цього часу, характеризував складні справи в НТШ, конфлікт навколо збірника «Наша політика», але допустив при цьому неточності [1866].

Інтерес в якості джерел історіографічної студії, присвяченої питанням

наукової діяльності М. Грушевського становить двотомник «Споминів» Д. Дорошенка [704, 705]. Автор – відомий історик – особливу увагу звернув на організаторський талант Михайла Сергійовича у справах науки та громадської роботи, який виявився протягом перших двох десятиліть ХХ ст., на його авторитет в українському русі. З іншого боку, в споминах відзначено складні стосунки вченого з колегами.

Відомий український громадський діяч, меценат, видавець, публіцист Є. Чикаленко, який тривалий час підтримував тісні стосунки з М. Грушевським, у своїх щоденниках звернув увагу на його відносини з представниками українського руху, вченими, розглянув видавничу діяльність Михайла Сергійовича [1853, 1854, 1855]. Деякі аспекти видавничої діяльності М. Грушевського в Києві на початку ХХ ст. висвітлював у своїх спогадах добре знайомий з ним український журналіст М. Гехтер [299].

У житті Михайла Сергійовича важливе місце посідав період його керівництва в УЦР, коли вчений поєднував наукову та публіцистичну творчість. Відгуки на його публіцистику доби Української революції висловили у своїх спогадах учасники тих подій М. Єремійв та Б. Мартос [724, 1075].

Цінний матеріал про різні періоди життя М. Грушевського, оцінку його наукової діяльності містить щоденник В. Вернадського [416]. Перший президент Української академії наук добре знав і, не зважаючи на розбіжності в поглядах щодо засад її формування, поважав Михайла Сергійовича як талановитого вченого та організатора науки, на що неодноразово вказував у щоденнику.

Значну історіографічну цінність становлять спогади Н. Полонської-Василенко, яка знала М. Грушевського і ставилася до нього з повагою [1329]. Вона розповіла кілька цікавих епізодів з наукового життя вченого, розкрила характер його стосунків з М. Василенком, а особливу увагу звернула на останні роки життя академіка в Москві, на його раптову смерть і обставини похорону.

Цінні відомості про складне становище М. Грушевського у ВУАН містять щоденник М. Василенка [136] та С. Єфремова [730]. Вони розглядали діяльність Михайла Сергійовича з принципово протилежних особистих позицій: перший

писав про нього загалом з повагою, хоча іноді критично, другий висловлювався відверто негативно.

До комплексу джерел дослідження відноситься чисельний корпус епістолярної спадщини М. Грушевського, його кореспондентів, багатьох науковців, громадських діячів та політиків. Листи інформують про характер наукових контактів Михайла Сергійовича, його наукові та видавничі плани, містять критичні зауваження до опублікованих студій, або вказують на їх підтримку.

В якості історіографічних джерел рефлексії наукової діяльності М. Грушевського значний інтерес становить його листування з В. Антоновичем [997, 998, 1865], І. Белеєм, І. Нечуєм-Левицьким [1020], М. Біляшівським, Ф. Вовком [1022], О. Кониським [503, 1020], І. Франком [1012], Є. Чикаленком [1850, 1851], Д. Багалієм [1019], В. Герасимчуком [1000], М. Січинським [1015], В. Доманицьким [1020], С. Єфремовим [1020], І. Пулюєм [1020], І. Джиджорою [1020], М. Кордубою [200], В. Липинським [1021], Л. Нідерле [1000]. У цьому листуванні розглядалися питання наукової співпраці, видавничої діяльності, публіцистики М. Грушевського, рецензування його творів. Активне листування здійснював вчений з колегами у напружений час конфліктів, які мали місце в НТШ протягом 1911–1913 рр. У цих складних обставинах свою підтримку М. Грушевському висловили в листах В. Дорошенко [684], В. Липинський [983], І. Джиджора [632, 633, 634].

У роки заслання під час Першої світової війни М. Грушевський активно листувався з С. Єфремовим [1020]. Листи Михайла Сергійовича до П. Стебницького становлять інтерес, оскільки свідчив про незмінність планів наукової діяльності вченого навіть в умовах заслання [1006]. Перебуваючи в Москві, вчений поділився в листі до О. Олеся думками про московське українське видавниче товариство та пропонував співпрацю у видавничій справі [1020]. Деякі питання наукової, видавничої співпраці піднімалися в листуванні з М. Горьким [1020].

У період Української революції, коли Михало Сергійович перебував на

посаді голови УЦР, його листування мало переважно політичний характер. Наукові справи були предметом висвітлення вкрай рідко. Це простежується в листах вченого до О. Олеся, М. Лобача-Жученка [1020]. На початку емігрантської доби у листуванні М. Грушевського переважали політичні аспекти. В 1920–1921 рр. він почав шукати шляхи до порозуміння з більшовицькою владою, про що свідчили його листи до С. Косіора та Х. Раковського [995, 990]. Наукова та політична позиція вченого розглядалася в листуванні Є. Чикаленка з П. Чижевським, Г. Чикаленко-Келлер, С. Шелухиним [1848, 1857, 1889].

Листування вченого, пов'язане з його науковою діяльністю відновилося протягом 1922–1923 рр. В цей час серед його адресатів були українські громадські діячі в Північній Америці – В. Кузів [1003], Т. Починок [992, 993, 1007, 1008], Е. Фариняк [1009], які надавали історику фінансову підтримку, сприяли поширенню серед української діаспори в США та Канаді його наукових праць.

Період наукової діяльності М. Грушевського у ВУАН характеризувався активним листуванням вченого з колегами-істориками в Україні, зарубіжними вченими та партнерами з видавничої справи. Серед адресатів цього часу необхідно зазначити секретаря ВУЦВК О. Буценка [994]. Д. Багалія [1019], М. Возняка [1001], Е. Фариняка [1010, 1011].

Необхідно зазначити, що сформована джерельна база історіографічного дослідження питань наукової діяльності М. Грушевського надає можливість всебічно проаналізувати тему дисертаційної роботи. Аналізуючи студії вчених, в яких розглядалися питання наукової творчості вченого, його науково-організаційної, науково-педагогічної, видавничої діяльності, необхідно звернути увагу на те, що за період з кінця XIX до початку XXI ст. змінилося кілька генерацій дослідників від сучасників Михайла Сергійовича до представників четвертого покоління істориків за класифікацією Я. Калакури. Їхні наративи формувалися в різних інтелектуальних середовищах під відмінним соціокультурним впливом від класичного історизму до постмодернізму з відчутною антинауковою ідеологічною рецепцією імперського шовінізму та тоталітарного комуністичного режиму. Концептуальне формування

історіографічної джерельної бази дослідження наукової діяльності М. Грушевського завжди відчувало вплив двох чинників – наукового та політичного, які іноді перепліталися. Зазначені чинники змінювалися в умовах суспільних трансформацій.

Історіографічний аналіз текстів сучасників вченого свідчить, що вони були переважно прихильниками класичного історизму, орієнтація на модерністські підходи українських істориків простежується з часу Першої світової війни. Посилювалися також політичні рефлексії в історіографічних студіях, присвячених вченому.

Важливе місце серед цих джерел посідають публікації в періодичних виданнях, на Internet- сайтах. документальні матеріали в археографічних збірниках та архівних фондах ЦДІАК України, ЦДІАЛ України, Держархіву Львівської області, Центрального державного архіву зарубіжної україніки, Наукового архіву Інституту історії України НАНУ, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Російського державного історичного архіву, матеріали особового походження, епістолярна спадщина М. Грушевського та його колег. Комплексне використання цих джерел дозволяє всебічно проаналізувати різні аспекти наукової діяльності Михайла Сергійовича, застосовуючи сучасні методологічні підходи.

1.3. Український історіографічний наратив наукової діяльності М. Грушевського

Наукова творчість, науково-організаційна, науково-педагогічна та видавнича діяльність М. Грушевського постійно перебувають у полі зору українських істориків. Свідченням цього є велика за обсягом література – «грушевськіана», присвячена цим питанням, яка склалася з кінця ХІХ ст. до нашого часу, а також утворилася міждисциплінарна галузь соціогуманітарних студій – «грушевськознавство», що досліджує різні аспекти життя та діяльності видатного вченого, державного діяча України. А. Жуковський визначив грушевськознавство

«як міждисциплінарну науку, що займається всебічним науковим вивченням Михайла Грушевського і його доби» [737, с.7].

У розвитку історіографії наукової діяльності М. Грушевського можна виділити кілька періодів:

- протягом I періоду – (перша половина XX ст.) в умовах переходу від класичного історизму до історіософського модернізму мали місце епізодичні історіографічні аспекти в дискусіях, які виникали з деяких питань наукової та публіцистичної творчості М. Грушевського, а також в ідеологічних нападах радянських істориків щодо наукової спадщини вченого, які мали псевдоісторіографічний характер;

- II період (середина 1950-х–1980-ті роки) можна охарактеризувати як час становлення наукового грушевськознавства, а від 100-річного ювілею з дня народження М. Грушевського (1966 р.) – становлення системної історіографії з питань наукової діяльності М. Грушевського в працях представників української діаспори та перші кроки на шляху об'єктивного аналізу його творчості істориками в Україні. Цей період був пов'язаний з історіографічними дискусіями зарубіжних українських грушевськознавців з радянськими істориками, що перебували під ідеологічним контролем комуністичного тоталітарного режиму, а також науковими дискусіями між представниками різних напрямів зарубіжного українознавства.

- III період – 1990-ті роки – характеризувався розширенням наукових історіографічних студій вчених-грушевськознавців у незалежній Українській державі та все більш активною співпрацею з колегами за її межами. В умовах, коли відроджувався національний історичний наратив, до грушевськознавчих студій долучилися десятки українських вчених, які репрезентували різні галузі соціогуманітаристики, історіографічний аналіз їхніх текстів був вкрай необхідним.

- IV період – охоплює час від початку 2000-х років до сьогодення і відзначається всеохоплюючим, масштабним розвитком грушевськознавства, до наукових студій у цій галузі українознавства все більш активно прихильники

сучасних історіософських парадигм. Це посилює увагу до грушевськознавчих історіографічних студій, які стали їх самостійним напрямом.

Початок ХХ ст. відзначився історіографічною дискусією, яка виникла навколо питання оцінок німецькомовного видання праці М. Грушевського (*Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes*. Leipzig, 1906. Bd I.). Різко негативний відгук на неї професора Чернівецького університету В. Мільковича [1115] викликав аргументовані заперечення з боку С. Томашівського [21] та І. Франка [1791, с. 1], які стали на захист праці Михайла Сергійовича.

У 1911–1912 рр. історіографічну полеміку обумовила публіцистична збірка статей М. Грушевського «Наша політика», в якій автор аналізував різні аспекти політичного життя в Східній Галичині [521]. За іронією долі, учень Михайла Сергійовича С. Томашівський цього разу відгукнувся різкими нападами на публікацію вчителя [1728]. Його позиція викликала критику з боку М. Порша [1337].

Протягом 1920-х років в українській історіографії відбувалася дискусія з приводу соціологічної праці М. Грушевського «Початки громадянства». До неї долучилися А. Річицький та М. Сумцов [1403; 1592].

Протягом 1930-х років, прихильники компартійної лінії серед українських істориків чинили неприкриті ідеологічні напади на «школу Грушевського», підміняючи науковий аналіз творчості вченого брутальними образами [1265].

Серед перших спроб історіографічних студій щодо наукової діяльності М. Грушевського необхідно відмітити написану в 1938 р. статтю І. Витановича (надрукована у 1966 р. в журналі «Український історик») про методологію та історіософію вченого. В ній автор звернув увагу на те, що історики «лише мимоходом торкалися внутрішньої характеристики його ідеї і методології». При цьому він відзначив праці В. Герасимчука, Д. Дорошенка, Д. Багалія, О. Гермайзе, М. Кордуби та ін. [255, с. 32, 33].

З середини 1950-х років необхідно відзначити публікацію за кордоном узагальнюючих історіографічних праць та студій, присвячених концептуальним питанням наукової творчості М. Грушевського, що закладали умови для

подальшого розвитку наукового грушевськознавства. Це був початок II періоду в розвитку наукової розробки теми.

Історіографічний інтерес становить розвідка Б. Крупницького про розвиток української історичної науки протягом 1920–1950-х рр. «під советами» [953]. Заслуговують на увагу історіографічні зауваження О. Оглоблина, висловлені в його працях про «сучасну українську советську історіографію» [12; 1188; 1194; 1195; 1196]. Зарубіжний історик зазначив, що вся українська довоєнна історіографія малюється переважно чорним кольором, оскільки її «окреслюють нині досить неточною назвою «школи» (неодмінно в лапках!) Грушевського». О. Оглоблин небезпідставно стверджував, що ця історіософська «чистка» ґрунтується на політичних вимогах «поточної советської політики», її не визначають «міркування й критерії наукового характеру» [1188, с. 7]. Представник діаспорної історіографії вказав на те, що навіть за несприятливих для розвитку української історичної науки обставин українські історики в еміграції, в Галичині та навіть на окупованих землях сприйняли й розвивали далі «традиційну схему українського історичного процесу, що її науково обґрунтував і сформулював Михайло Грушевський» [1188, с. 7, 8].

Заснував та протягом багатьох років розвивав наукове грушевськознавство визначний вчений та організатор української історичної науки за кордоном, авторитетний грушевськознавець Л. Винар [213; 216; 217; 248]. На його думку, доречно виділити наукове та ненаукове грушевськознавство. Пояснюючи відмінність між першим та другим, він зазначав: «Під науковим грушевськознавством розуміємо дослід, оснований на науковій методології у противагу «ненауковому грушевськознавству», яке часто в'яжеться з публіцистичною або партійною інтерпретацією його діяльності і творчості, що не бере до уваги вимог наукової методології» [212, с. 18]. В контексті розвитку грушевськознавства, враховуючи методологічні зауваження Л. Винара доцільно розглядати стан наукової розробки досліджуваної проблеми.

Л. Винар у праці, опублікованій до 50-х роковин смерті М. Грушевського, відзначив спостереження О. Оглоблина, висловлене в статті 1964 р. щодо

занедбаності наукового вивчення питання про діяльність та творчість М. Грушевського. За словами автора публікації, це зауваження О. Оглоблина обумовило рішення про висвітлення їх на сторінках «Українського історика» і підштовхнуло до заснування нової українознавчої дисципліни – грушевськознавства [215, с. 8]. Місце Л. Винара у розвитку грушевськознавства проаналізувала у своїй розвідці дисертантка [1416].

Умовною відправною точкою розвитку грушевськознавства як окремої галузі історичної науки можна вважати відзначення в 1966 р. 100-річчя від дня народження вченого та державного діяча. Ювілей підштовхнув істориків до активізації своїх студій в історіографічному напрямку. З іншого боку, питання грушевськознавства виявили високий рівень дискусійності та політизованості, а це вимагало аналізу наявної історичної та публіцистичної літератури.

Історіографічні розробки цього часу в галузі грушевськознавства були фрагментарні. О. Оглоблин звернув увагу також на те, що В. Герасимчук свого часу високо оцінив «Історію України-Руси» Михайла Сергійовича, зазначивши, що «це безсумнівно найсильніший дотепер вираз всієї нашої наукової творчості» [1192, с. 7].

За словами О. Оглоблина, «сила наукової аргументації Грушевського була така велика й незаперечна, що навіть деякі, кращі, представники російської історичної науки змушені були визнати наукову правдивість його схеми історії України, як самостійного історичного процесу українського народу, поданої ним, зокрема в його славнозвісній студії «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», що визнав відомий російський історик проф. О. Пресняков» [1192, с. 8].

В журналі «Український історик» у 1966 р. було опубліковано велику підбірку повідомлень про численні заходи, які відбувалися в Сенаті та Палаті представників США, різних закордонних наукових установах на вшанування ювілею Михайла Грушевського зусиллями Українського історичного товариства, Української вільної академії наук, Наукового товариства імені Шевченка, Спілки українських журналістів. Серед ювілейних наукових заходів відзначено вечір

М. Грушевського в Детройті, на якому з доповіддю про молоді роки вченого виступив Л. Винар, доповідь проф. Каліфорнійського університету В. Гуцала у Вашингтонському осередку українознавчих студій про життя та творчість українського історика. На XV науковій конференції НТШ в Канаді проф. Торонтського університету Б. Бодурович виступив з доповіддю «Михайло Грушевський в оцінці західноєвропейських і американських історіографів».

У зв'язку з цими ювілейними урочистостями було відзначено пленарну наукову конференцію УВАН, яку провів у Нью-Йорку О. Оглоблин у грудні 1966 р. Редакція «Українського історика» звернула увагу на його доповідь «Михайло Грушевський на тлі доби», в якій розглянуто внесок видатного вченого «в історіографію, суспільно-громадське, політичне і культурне життя України». На цій же конференції О. Пріцак проаналізував народницьку історіософію Михайла Сергійовича. Я. Пеленський показав еволюцію суспільно-політичних поглядів вченого від лівого демократизму до утопічного соціалізму. Л. Винар, характеризуючи львівську добу діяльності того, назвав її «найповнішим періодом його життя і творчості» [1809, с. 110–111].

У своїй статті про ранні історичні праці М. Грушевського засновник грушевськочазства вказав на студію Д. Дорошенка, який, розглядаючи школу В. Антоновича, звернув увагу на те, що Михайло Сергійович після виконання величезної роботи щодо дослідження окремих питань української історії зміг здійснити синтез «нашого минулого в його капітальній «ІУР» [242, с. 26].

Деякі історіографічні фрагменти, які стосувалися питань наукових студій видатного вченого, були подані в статті Л. Винара «Життя і наукова діяльність Михайла Грушевського». Автор звернув увагу на те, що біографи та історики висвітлювали переважно науково-організаційну діяльність та творчість Михайла Сергійовича, але майже не торкалися його біографії [218, с. 16]. Л. Винар підтримав думку Д. Багалія про те, що стан розвитку української історіографії кінця XIX ст. сприяв становленню М. Грушевського як вченого [218, с. 26]. У статті про повернення М. Грушевського до Росії в 1914 р. Л. Винар використав історіографічні оцінки щодо праць українських істориків М. Мухина, Р. Смаль-

Стоцького, Д. Дорошенка та інших, присвячених цьому питанню [249, с. 103–108]. Аналізуючи діяльність М. Грушевського в НТШ, Л. Винар звернув увагу на історіографічні оцінки цього питання в студіях І. Крип'якевича, В. Дорошенка, І. Кокорудз, В. Гнатюка та інших [238, с. 37–59; 228, с. 5–47].

В короткій рецензії на популярний нарис М. Остаповича та О. Озерського про життя М. Грушевського, наголошено, що автори «ясними барвами» описали його діяльність, підкреслюючи її «суспільно-громадський і політичний аспекти». Зазначено, що в книзі цитується «контраверсійна брошура С. Томашівського «Наша політика і М. Грушевський» [1911], яку тепер неможливо розшукати» [1379, с. 177].

В. Дубровський дав розлогу рецензію на статтю М. Рубача про М. Грушевського в Советской исторической энциклопедии [719, с.107–111]. Рецензент критично розглянув постать та псевдонакову ідеологізовану позицію автора і вказав на його справжнє прізвище Рубанович. В рецензії звернено увагу на те, що цей радянський історіограф характеризував М. Грушевського як «українського буржуазного історика», а його погляди як «буржуазно-націоналістичні концепції», наголошуючи, що це були стандартні радянські «ярлики», що Рубанович віддзеркалював «офіційний советсько-московський погляд, перекручуючи правду» [719, с.107]. Рецензент відкинув як явне перекручення твердження Рубановича про зображення в працях Михайла Сергійовича української нації як безкласової та безбуржуазної [719, с. 109, 110].

У бібліографічних нотатках «Українського історика» було відзначено «офіційну» статтю І. Бойка та Є. Кирилюка в газеті «Літературна Україна» за 30 вересня 1966 р., опубліковану з нагоди 100-річного ювілею М. Грушевського. Рецензент зазначив, що в цій статті автори «мабуть перший раз без традиційної лайки намагаються оцінити працю Грушевського. В рецензії звернуто увагу на те, що з точки зору авторів радянської публікації, «ІУР» заслуговує на позитивну оцінку і її потрібно перевидати так само, як праці російських буржуазних істориків [67, с. 121].

М. Ждан у рецензії на невелику за обсягом колективну працю українських

історіографів радянського часу В. Дядиченка, Ф. Лося, В. Сарбея відзначив аспекти, які стосувалися їх оцінок щодо М. Грушевського [733, с. 110.]. Деякі критичні зауваження щодо негативних оцінок радянських істориків повоєнного часу на адресу М. Грушевського висловила Н. Полонська-Василенко у своєму посібнику з української історіографії. Вона цитувала К. Гуслистого, який під тиском компартійної ідеології стверджував, що М. Грушевський – це «заклятий ворог українського та російського народів, «буржуазний націоналіст» який «фальшував дійсну історію України»» [1318, с. 82].

У 1973 р. публікації «Українського історика» (№ 1–2) були присвячені 100-річному ювілею НТШ. У зв'язку з цим становить інтерес рецензія Л. Винара на коротку історію товариства В. Лева. Рецензент звернув увагу на те, що автор відзначив як найбільш успішний період діяльності НТШ – час, коли його головою був М. Грушевський (1893–1914 рр.). При цьому Л. Винар вказав на деякі фактичні неточності і зауважив, що Михайло Сергійович був обраний головою товариства в 1897 р., а з 1895 р. був управителем бібліотеки НТШ, а не М. Павлик, як вважав В. Лев [243, с. 148].

Історіографічний інтерес для висвітлення досліджуваної теми становить праця Л. Винара, опублікована до 50-х роковин смерті М. Грушевського. Автор, характеризуючи його, звернув увагу на оцінки, висловлені на адресу видатного вченого його сучасниками. Більш детально цей аспект розглянула дисертантка у своїй монографії [1436].

Засновник грушевськознавства звернув увагу на українських істориків, які жили і працювали за межами радянської України і відзначив, що «в українській історіографії у зв'язку із появою т. зв. Державницької школи (С. Томашівський, В. Липинський, Д. Дорошенко і інші) започатковано переоцінку історіософічних і історичних концепцій Грушевського» [213, с. 20].

Л. Винар зазначив, що радянські історики повоєнного часу найбільшу увагу приділяли саме діяльності Михайла Сергійовича, спрямували удар проти нього, його історичної школи та наукової схеми, створили «історичну схему» на засадах ідей «єдиної руської історії» та «возз'єднання України з Росією», щоб

протистояти схемі історії України, яку запропонував видатний вчений [213, с. 20, 21].

О. Домбровський звернув увагу на те, що за десятиліття «підсоветської дійсності М. Грушевський був виклятий, а його наукова спадщина замовчувана, окарікатурювала в світлі псевдонаукових тверджень та фальшована марксистами та єдинонеділимцями» [683, с. 346, 347]. Характеризуючи розвиток грушевськознавства в діаспорі, О. Домбровський зазначив, що «в умовах змушеної обставинами еміграції» М. Грушевський «займає належне місце в дослідженнях наших істориків, перш за все згуртованих у рядах УІТ» [683, с. 347]. На думку діаспорного історика, це товариство «стало речником кращих академічних традицій історичної школи М. Грушевського та оборонцем його імені» [683, с. 348]. О. Домбровський визначив причини того, що ім'я М. Грушевського в працях українських істориків «стало національно-академічним прапором у змаганнях за українську історичну правду» [683, с. 357, 358].

Наприкінці 1980-х років у розпал «перебудови» постать М. Грушевського, його наукова діяльність опинилися в центрі гострої дискусії радянських істориків. В умовах оголошеної М. Горбачовим «гласності» на початку 1988 р. було дозволено доступ до праць видатного українського історика, а 21 липня 1988 р. «Літературна Україна» опублікувала статтю С. Білоконя «Михайло Грушевський», яка була спробою зламати ідеологічний мур навколо імені видатного вченого [74, с. 7].

Відповіддю на публікацію С. Білоконя була стаття завідувача відділу історії капіталізму Інституту історії АН УРСР В. Сарбея в офіційному владному органі преси – газеті «Радянська Україна» [1503, с. 2]. З критикою поглядів С. Білоконя виступив також Р. Симоненко, який стверджував, що до праць М. Грушевського як найвизначнішого буржуазного історика потрібно ставитися обережно, що його «ІУР» становить інтерес лише для вузького кола фахівців-істориків [1522]. Відкрита дискусія з цього питання мала місце 5 грудня 1988 р. на засіданні клубу «Спадщина», який проводив вечір, присвячений Михайлу Сергійовичу. У доповіді С. Білоконя були піддані критиці публікації В. Сарбея та

Р. Симоненка [731].

Після грудневої дискусії 1988 р. В. Сарбей відстоював свою, але фактично офіційну позицію керівника відділу Інституту історії АН УРСР щодо оцінки постаті М. Грушевського у статті на сторінках «Українського історичного журналу» [1498].

У цих надзвичайно складних суспільно-політичних умовах першим українським історіографом М. Грушевського постав Я. Дашкевич, який виявив себе і як талановитий вчений, і як мужня людина. У своїх доповідях, виголошених у грудні 1988 р., він вперше за радянського часу на науковому рівні поставив питання про об'єктивну оцінку багатогранної діяльності Михайла Сергійовича [621, 622]. Ярослав Романович принципово відстоював позицію про важливість дискусії в середовищі істориків, яка ведеться науковими методами [621, с. 366].

Особливу увагу звернув Я. Дашкевич на методи нищення в СРСР пам'яті про вченого, фальсифікації його наукової творчості, застосування міцно проштампованих ярликів, цькування, використання брудних прийомів у оцінці стосунків з І. Франком [621, с. 371–373.]. Я. Дашкевич був переконаний, що за цих обставин перед українськими істориками стояло завдання об'єктивного висвітлення постаті великого вченого [621, с. 373].

Характеризуючи III історіографічний період у розвитку наукової розробки теми дисертації, потрібно відзначити, що протягом 1990-х років в Україні невпинно наростала кількість історіографічних праць, присвячених постаті М. Грушевського та його науковій діяльності. Їх автори відійшли від ідеологічних, а часто просто лайливих радянських кліше, які не мали нічого спільного з науковими поглядами. Як науковець, що відчував на собі вплив різних епох, непростим шляхом хитань та пошуків йшов В. Сарбей. Уже в 1991 р. він відійшов від колишньої «марксистсько-ленінської» фразеології і схвально висловився про концептуальну схему «ІУР» М. Грушевського, піддавши критиці радянські синтетичні видання історії України, автори яких «в зусиллях зміцнити успадковану ними традиційну схему «общерусской истории» пішли навіть далі від своїх дожовтневих колег» [1501, с. 15, 16].

На зорі української незалежності критичні історіографічні оцінки щодо радянських істориків, які здійснювали ідеологічні напади на М.Грушевського, дав О. Копиленко. Автор однієї з перших монографій, присвяченої вченому, звернув увагу на те, що його спроби отримати відомості про життя та діяльність Михайла Сергійовича з енциклопедичних та довідкових видань радянського часу не мали успіху. Особливо в цьому контексті О. Копиленко відзначив енциклопедичні публікації О. Касименка та М. Рубача [899, с. 4, 5]. На думку автора, «найбільш об'єктивну прижиттєву довідку» про Михайла Сергійовича помістила «Большая энциклопедия» 1896 р. Олександр Любимович зробив висновок, що лише в пострадянський час, коли стали доступними архівні документи, відкрилися можливості «об'єктивно відтворити реальний життєвий шлях М.С.Грушевського» [898, с. 5].

Розглядаючи питання щодо останнього десятиліття життя М. Грушевського, Р. Пиріг відмітив історіографічну ситуацію кінця 1920-х – початку 1930-х років ХХ ст. Аналізуючи радянську історіографію, присвячену М. Грушевському, сучасний історик, звернув увагу на те, що накладене на нього «сталінською інквізицією» табу трималося десятиліттями, «майже незмінними залишалися й політичні оцінки ..., лише дещо підкориговані у 1960-ті рр. офіційною історіографією» [1299, с. 7].

Руслан Якович зауважив, що процес повернення М. Грушевського в український історичний простір після тривалого табу почався влітку 1988 р. публікаціями С. Білоконя, Я. Дашкевича, спогадів Михайла Сергійовича [1299, с. 8.]. Автор монографії вказав на те, що в 1991 р. була опублікована одна з перших в Україні книг про видатного вченого, написана О. Копиленком, а також з'явилися науково-популярні статті В. Заруби, І.І. льенка, Л. Решодька, О. Романіва, П. Соханя, П. Толочка, В. Чишка та інших до ювілею М. Грушевського [1299, с. 9].

Науково важливою є розвідка Р. Пирога, в якій розглядався стан грушевськознавчих досліджень протягом ХХ ст. [1270]. Автор дав детальний історіографічний аналіз проблеми. На його думку, грушевськознавство можна

умовно розділити на 3 частини: «радянське, зарубіжне і сучасне вітчизняне» [1270, с. 71]. Підсумовуючи радянський період у розвитку грушевськознавства, сучасний історик зазначив, що «радянська історіографія не спромоглася піднятися до наукової критики його головної концептуальної ідеї – оригінальної схеми розвитку українського історичного процесу» [1270, с. 72].

Аналізуючи зарубіжну грушевськіану, Р. Пиріг вказав на те, що за кордоном у вчених постійним був науковий інтерес до життя та діяльності видатного історика, звернув увагу на активні зусилля грушевськознавців новоствореного українського історичного товариства, а також кафедри історії України Гарвардського університету, що спричинили появу в середині 60-х років «окремої галузі історичних досліджень» [1270, с. 72].

Значну увагу приділив Р. Пиріг питанням розвитку грушевськознавства в Україні наприкінці 80-х – у першій половині 90-х років. До того часу історик відніс численні науково-популярні статті, які на думку українського вченого «виконували важливу суспільно-політичну функцію – зняття анафеми з імені Грушевського, ознайомлення широкого читача з його життям і діяльністю» [1270, с. 77].

Аналізуючи наукові студії грушевськознавців того часу, Р. Пиріг звернув увагу на відставання процесу «переосмислення місця і ролі видатного вченого, громадсько-політичного і державного діяча в українському національному відродженні». На думку Руслана Яковича, інтерес для істориків становить колективна монографія П. Соханя, В. Ульяновського, С. Кіржаєва, в якій вперше введено до наукового обігу численний масив архівних матеріалів, що дозволило уточнити деякі факти [1270, с. 78]. При цьому зазначено, що автори колективної праці не всі аспекти цієї теми висвітлили достатньо повно, що неможливо погодитися з усіма їхніми висновками.

Одним з перших в Україні здійснював історіографічні дослідження щодо питань наукової діяльності М. Грушевського черкаський історик В. Гоцуляк. Ця проблематика отримала висвітлення в його докторській дисертації [382], монографіях [377, 380], навчальному посібнику [381], та розвідках [378, 379, 384].

Віктор Володимирович у своїй докторській дисертації проаналізував місце вченого в розвитку української історичної науки кінця XIX– початку XX ст.

Історіографічний аналіз, здійснений В. Гоцуляком у його дисертації, дозволив зробити висновок, що тенденція «позитивного висвітлення спадщини, життєвого шляху М. Грушевського» розвивалась у працях українських істориків початку XX ст., її обірвали в Україні наприкінці 1920-их років, а продовжували вчені в Східній Галичині та в еміграції [383, с. 9]. Історіограф звернув увагу на те, що спроба Ф. Шевченка дати об'єктивне висвітлення питання про повернення Михайла Сергійовича в Україну з еміграції «зустріла неприхильну реакцію владної наукової бюрократії» [383, с. 8].

Підсумовуючи аналіз історіографічних оцінок радянського часу, В. Гоцуляк зазначив, що «насправді боротьба з історичною школою М. Грушевського та його учнями в 1940-х–50-х рр. була спрямована проти справжньої об'єктивної історії України, української національної ідеї», а критика видатного вченого «нічого спільного не мала з марксизмом». В той же час, автор відзначив важливу роль, яку відіграли наприкінці 1980-х у першій половині 1990-х років студії С. Білоконя, Я. Дашкевича, В. Заруби, Р. Пирога, що першими дали «критичний аналіз досліджень радянських істориків, присвячених життю і творчості М. Грушевського» [383, с. 9].

Характеризуючи наукову діяльність закордонних українських грушевськознавців, В. Гоцуляк звернув увагу на те, що вони створили наукові інституції, прагнули до об'єктивного висвітлення питань життя та діяльності М. Грушевського, але «в запалі полеміки вони вдавалися до апології та «забронзування» постаті» видатного вченого [383, с. 9, 10].

Характеризуючи стан грушевськознавчих досліджень 1990-х років, В. Гоцуляк зробив висновок, що в цей час «формується новітня тенденція за рахунок поєднання зусиль зарубіжних і вітчизняних українських вчених на підставі нового способу мислення, змінюється ставлення до спадщини істориків кінця XIX – початку XX ст., приходить нове усвідомлення стану тогочасної української історичної науки, спадщини М. Грушевського, його місця не лише в

українській, а й у світовій науці» [383, с. 16].

Значний історіографічний інтерес становлять рефлексії В. Гоцуляка стосовно львівського періоду історичної школи М. Грушевського [378, 379]. Віктор Володимирович звернув увагу на те, що необхідно подолати хибну стійку історіографічну традицію недооцінки творчої спадщини істориків останньої чверті XIX – 20-х років XX ст., яка була започаткована в середині 30-х років і утвердилася в наступні десятиліття «у літературі, спрямованій проти так званого українського буржуазного націоналізму». Як приклад такого підходу до наукової спадщини М. Грушевського автором була відзначена позиція радянського історіографа Л. Коваленка, який звинувачував Михайла Сергійовича в експлуатації своїх учнів у Львові, що відбирали та систематизували для нього матеріал, а він публікував праці під власним авторством [378, с. 254].

О. Юркова у кандидатській дисертації та монографії ґрунтовно проаналізувала історіографію питання про діяльність Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН. Оксана Віталіївна звернула увагу на історіографічні оцінки українських зарубіжних істориків Н. Полонської-Василенко, О. Оглоблина, Б. Крупницького, Ф. Пігідо, які були висловлені у їхніх студіях, опублікованих з середини 1950-х років, що «під різними кутами зору» подавали дані про Науково-дослідну кафедру [1930, с. 12–14]. Характеризуючи праці істориків радянської України 1950-х – першої половини 1960-х років, вчена констатувала, що їх автори, за виключенням М. Коваля, Н. Комаренко та В. Сарбея, здебільшого замовчували діяльність інституції М. Грушевського, наукову творчість її співробітників [1930, с. 14–17]. Вчена зазначила, що, на противагу українській радянській історіографії, це питання висвітлювали зарубіжні українознавці, вказавши розвідки та монографію Л. Винара, який підкреслював «виняткове значення НДКІУ М. С. Грушевського для розвитку української історичної науки» [1930, с. 21].

О. Юркова приділила увагу історіографічному аналізу пострадянського етапу досліджень Науково-дослідної кафедри історії України. Вчена відзначила значний внесок у наукову розробку теми студій Р. Пирого, П. Соханя, В. Ульяновського,

С. Кіржаєва, О. Рубльова, І. Гирича, В. Заруби та інших [1930, с. 22–28].

Аналізуючи історіографію теми львівська історична школа М. Грушевського, В. Педич відмітив, що першими вдалися до висвітлення науково-організаційної діяльності М. Грушевського в Галичині його учні В. Герасимчук, М. Кордуба, З. Кузеля, І. Крип'якевич. Значну наукову цінність для вивчення цього питання, на думку сучасного вченого, становлять також праці близьких співробітників» Михайла Сергійовича по НТШ В. Гнатюка, В. Дорошенка, К. Студинського [1254, с. 5].

В. Педич звернув увагу на те, що компартійна влада табувала все, що було пов'язано з іменем М. Грушевського, а перші публікації, присвячені учням львівської історичної школи М. Грушевського І. Крип'якевичу, М. Кордубі з'явилися лише в 60-ті роки [1254, с. 6]. В той же час Василь Пилипович відзначив здобутки діаспорних істориків Л. Винара, І. Витановича, О. Оглоблина, М. Антоновича, О. Домбровського, В. Міяковського, О. Прицака, М. Чубатого, Б. Крупницького у процесі становлення грушевськознавства [1254, с. 7].

Вчений вказав на зміни, які сталися в Україні у розвитку грушевськознавчих студій на початку 1990-х років. Василь Пилипович констатував не лише появу численних статей з цієї проблематики, але й відзначив, що в них по-новому, «із залученням зростлого масиву документів, розглядають різні аспекти діяльності М. Грушевського і, зокрема, його науково-організаційну роботу» [1254, с. 8].

З 1990-х років масштабні дослідження в галузі грушевськознавства здійснює І. Гирич. Він одним з перших серед українських істориків звернув увагу на історіографічні оцінки державницького та народницького напрямів в українській історичній науці в контексті стосунків М. Грушевського та В. Липинського [305, 309]. При цьому сучасний історіограф відзначив суперечливе сприйняття їх серед українських вчених, які жили в еміграції. Науковий доробок Михайла Сергійовича однозначно відносили до історіографічного народницького напрямку, ігноруючи суттєву еволюцію його історичних поглядів у бік «державницьких позицій» [309, с. 47]. І. Гирич слушно підтримав думку Л. Винара, який не погодився з оцінкою Д. Дорошенка, В. Заїкіна, О. Прицака щодо наукової

концепції М. Грушевського як прихильника народницького напрямку [309, с. 48].

Значний науковий інтерес становить студія І. Гирича про творчі стосунки М. Грушевського та М. Василенка [323]. В ній автор звернув увагу на те, що Микола Прокопович популяризував студії львівського професора, публікував на них позитивні рецензії в російськомовних журналах Києва та Петербурга. Сучасний вчений зазначив, що М. Василенко рецензував праці свого колеги «Киевская Русь», «Культурно-національний рух на Україні XVI–XVII ст.», «Ілюстровану історію України», опублікував статтю про М. Грушевського у енциклопедичному словнику Брокгауза-Ефрона, широко розглянувши в ній на основі теоретичних положень «Звичайної схеми ...» історичну концепцію вченого, у 1916 р. у зв'язку з 50-річним ювілеєм Михайла Сергійовича у журналі «Украинская жизнь» М. Василенко дав оцінку його наукової творчості, а під час конфлікту, який виник у 1913 р. в НТШ, без роздумів висловив підтримку М. Грушевському як голові товариства [323, с. 350, 351].

Засновник грушевськознавства Л. Винар вказав на методологічний та історіографічний зв'язок сучасного етапу у розвитку цього напрямку української історичної науки з попередніми етапами. Розглядаючи значення та актуальність головного твору М. Грушевського – «ІУР», вчений зазначив, що заперечує «догматичний підхід в історичних дослідках», оскільки він породжує різні історіографічні та історичні міфи, які «набирають ознак історіографічного шарлатанства». У зв'язку з цим діаспорний історик критично відначив, що у наш час в історіографічних дискусіях в Україні дехто з істориків заперечує схему М. Грушевського [248, с. 14].

Р. Пиріг у студіях початку 2000-х років розглянув історіографічні аспекти життя та діяльності М. Грушевського у студіях, присвячених підготовці його наукової біографії [1296, 1305, 1306]. Вчений звернув увагу на те, що з середини 90-х років серед грушевськознавців виявлялися «ознаки певної стриманості в оцінках М. Грушевського», сформувалося «цілком виразне уявлення про гіперболізацію цієї постаті». З іншого боку, серед історіографів мала місце дискусія щодо теоретико-методологічного значення творчої спадщини Михайла

Сергійовича. Ця полеміка дала важливий імпульс подальшому критичному осмисленню його наукового доробку й ролі у вітчизняній історії» [1299, с. 7].

Науковий інтерес для розуміння історіографічних аспектів наукової творчості М. Грушевського становлять студії В. Масненка. Вчений подав оригінальну, цікаву версію історіографії теми в контексті формування образу М. Грушевського в сучасній українській історичній пам'яті. Віталій Васильович звернув увагу на те, що «за радянських часів українському суспільству було свідомо нав'язане вкрай ідеологізоване уявлення про вченого, поширювалося офіційне тлумачення його як «буржуазно-націоналістичного політика й історика». Автор розвідки дав узагальнюючу наукову історіографічну оцінку радянського дискурсу про М. Грушевського, проаналізував чинники, які впливали на нього.

В. Масненко зауважив, що «досить адекватною видається думка Я. Дашкевича про те, що Михайла Сергійовича ненавиділи всі псевдонауковці, ... вороги України, її нації, ... які нищили вітчизняні гуманітарні знання та історичну пам'ять народу». Віталій Васильович зазначив, що Р. Пиріг, «розмірковуючи про проблеми підготовки наукової біографії вченого, та політика, принагідно заміни його образу в сучасній суспільній свідомості». Автор розвідки відзначив позицію Г. Касьянова, Л. Зашкільняка, Л. Винара в цьому питанні [1097, с. 21].

Віталій Васильович відмітив, що «є очевидною роль державних інституцій у формуванні образу провідного історика і державного діяча» та висловив спостереження, що святкування ювілеїв Михайла Сергійовича стало для незалежної України «постійною традицією» [1097, с. 22].

В. Масненко зазначив думку Я. Грицака про те, що «на середину 90-х рр. завершилася загальна зміна дослідних парадигм: марксистської, класової на національну», що означало визнання більшістю вітчизняних істориків схеми української історії М. Грушевського «як абсолют». У відповідь на це «критично мислячі історики (Н. Яковенко, Г. Касьянов, О. Толочко й ін.)» відкинули «некритичне сприйняття спадщини вченого», побудованої «на національних міфологемах», вважаючи, що це «гальмує загальний розвиток історичної науки в Україні» [1097, с. 24].

Авторитетний грушевськознавець поділяє думку Я. Дашкевича, який виділив кілька фаз «у темпоральному вимірі реформування нового образу» М. Грушевського: перша – від кінця 1980-х років – до середини 1990-х рр., коли відбувалося очищення «відчорнювання» його постаті від «брудних епітетів» радянської історіографії. Друга фаза, що була започаткована в середині 1990-х рр., «характеризувалася посиленням критичних тонів, особливо в оцінці політичної діяльності Грушевського». Сучасний історіограф відзначив також позицію Р. Пирога у цьому питанні, який висловив думку про те, що «створений комуністичною пропагандою негативний образ ученого і політика був дезавуований у суспільній свідомості вже в перші роки незалежності» [1097, с. 24].

В. Масненко рефлексував «розвинену історіографічну традицію дослідження теоретико-методологічної спадщини М. Грушевського, сформовану працями О. Пріцака, І. Витановича, Л. Винара, Л. Зашкільняка, В. Тельвака, О. Яся та ін. дослідників» [1096 с. 35].

Значний історіографічний інтерес становлять думки В. Масненка, висловлені щодо суперечливих оцінок українськими істориками О. Пріцаком, І. Витановичем, М. Андрусяком, Я. Дашкевичем, І. Колесник методологічних засад наукової творчості М. Грушевського [1082, с. 56, 57]. Віталій Васильович відзначив історіографічні оцінки сучасних грушевськознавців Ю. Шаповала, І. Верби, Р. Пирога та В. Тельвака стосовно родинних традицій серед джерел самовизначення Михайла Сергійовича [1082, с. 57, 58]. Віталій Васильович відзначив також слушні спостереження В. Ващенко, який вказав на мотивацію, яка визначала методологічні підходи у творчості М. Грушевського [1082, с. 60, 64].

Активні грушевськознавчі студії здійснював Л. Зашкільняк. Його праці становлять науковий інтерес для аналізу історіографічних аспектів щодо питань наукової діяльності М. Грушевського [781, 782, 784, 786]. Я. Калакура розглянув грушевськознавчі студії українських істориків [844], рецензував монографію В. Тельвака [845].

Важливі історіографічні аспекти наукової творчості М. Грушевського аналізував В. Тельвак у кандидатській та докторській дисертаціях, у своїй монографії [1693,1682,1683]. Розглядаючи історіографічні дискурси щодо наукової творчості Михайла Сергійовича сучасний історіограф з кінця ХІХ ст. до початку ХХІ ст. виділив три періоди формування грушевськознавчих студій [1693, с.14,15]. Історіографічні аспекти щодо наукової творчості М. Грушевського аналізувала В. П. Тельвак у своїй кандидатській дисертації [1704].

Найбільш ґрунтовно досліджував історіографічні аспекти наукової діяльності М. Грушевського В.Тельвак у своїх наукових статтях, монографіях та докторській дисертації. Значну увагу приділив провідний сучасний грушевськознавець у своїй монографії питанням аналізу оцінок творчого надбання видатного вченого в працях сучасних йому істориків, серед яких значне місце посідають відгуки українських колег [1683].

Зазначені питання Віталій Васильович висвітлював за історіографічними періодами наукової діяльності Михайла Сергійовича. Розглядаючи оцінки українських істориків щодо початкового періоду його наукової діяльності, автор аналізував студії В. Антоновича, В. Боцяновського, П. Голубовський, М. Драгоманова, Н. Молчановського, Ю. Сіцінського, О. Щуровського, які висловили свої думки, іноді досить критичні, про перші наукові твори М. Грушевського [1692, с. 19–38]. Спеціальну працю присвятив В. Тельвак аналізу історіографічних дискусій кінця ХІХ–початку ХХ ст. щодо наукових поглядів М. Грушевського [1657].

За свідченням В. Тельвака, творча діяльність М. Грушевського львівського періоду отримала широке історіографічне відображення в працях його сучасників В. Боцяновського, В. Гнатюка, М. Довнар-Запольського В. Доманицького, Д. Дорошенка, І. Копача, М. Кордуби, Н. Молчановського, С. Томашівського, В.Щербини, С. Щоголева, які оцінювали надбання вченого з різних наукових та політичних позицій [1692, с. 42–74]. Автор монографії про творчу спадщину М. Грушевського в оцінках сучасників звернув увагу на те, що українські історики початку ХХ ст. відзначили публікацію 1906 р. німецькомовної «Історії

українського народу», завдяки якій «широкий європейський загал відкрив для себе головну працю» українського історика. В. Тельвак вказав на те, що І. Копач, С. Томашівський, І. Франко позитивно оцінили публікацію першого цього видання [1692, с. 78, 79]. З іншого боку, сучасний історіограф звернув увагу на дискусію, яка розгорілася за участю В. Мільковича та прихильників Михайла Сергійовича – С. Томашівського й І. Франка [1692, с. 92–95]. Ця полеміка виявила різне «ставлення до засадничих моментів творчості автора» [1692, с. 100]. Цю працю В. Тельвак аналізував у спеціальній розвідці [1660].

Сучасний історіограф приділив увагу питанню щодо оцінки наукової та публіцистичної творчості М. Грушевського в працях істориків передвоєнного десятиріччя. Віталій Васильович відзначив історіографічні характеристики з боку вчених початку ХХ ст. стосовно нових томів «ІУР», праць, в яких висвітлювалися питання історії українського козацтва [1692, с. 100–105, 119–122]. В. Тельвак зазначив, що історики початку 1900-х років виявили також значний інтерес до публікації книг М. Грушевського з історії України науково-популярного характеру «Очерк истории украинского народа» та «Ілюстрована історія України», до праці «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці» [1692, с. 126–141]. Особливу увагу звернув автор монографії на історіографічні оцінки І. Франка [1692, с. 149–152]. В окремій праці В. Тельвак проаналізував історіографічні дискусії початку ХХ ст. щодо науково-популярних праць М. Грушевського [1658].

Сучасний грушевськознавець вказав на політичні дискусії навколо публіцистичної творчості Михайла Сергійовича, зокрема, «викривальну» роботу «київських правоконсервативних сил», які звинувачували вченого в тенденційності висвітлення наукових проблем. За словами Віталія Васильовича, «особливо ... дошкуляли київським «патріотичним партіям і союзам» тези М. Грушевського про історичні права українців на давньоруську цивілізаційну спадщину» [1692, с. 107, 110, 118, 119]. Історіографічний інтерес В. Тельвака викликали публікації сучасників Михайла Сергійовича з відгуками на 25-річний ювілей його літературно-наукової діяльності [1692, с. 111–114].

Підсумовуючи свій історіографічний аналіз у другому розділі монографії, Віталій Васильович зазначив, що «в українському інтелектуальному просторі було окреслено два основних підходи до концепцій М. Грушевського з традиційних позицій прихильників «звичайної схеми» та з погляду представників національної модерної культури. ... Накопичення цілого комплексу конфліктних моментів у середовищі української інтелігенції, зміцнення опозиційних настроїв до М. Грушевського з обох боків Збруча, призвели також до більш критичного ставлення до окремих тез історика».

Аналізуючи історіографічні оцінки творчості М. Грушевського з боку його сучасників, авторитетний грушевськознавець звернув увагу на «грунтовність в узагальненні джерельної бази та історіографічної літератури», а також вказав, що висловлені зауваження не тільки виявили певні помилки в його працях, а й привернули увагу істориків до важливих проблем, які ще належало висвітлити дослідникам українського минулого». Автор монографії вказав також, що в процесі історіографічної дискусії, яка виникла серед українських вчених у 1906–1913 рр., постало також питання вироблення єдиної української літературної мови [1692, с. 154, 155].

В окремому розділі своєї монографії В. Тельвак проаналізував історіографічні оцінки українських істориків щодо творчої спадщини М. Грушевського 1914–1923 рр. [1692, с. 158]. Аналіз історіографічних оцінок творчої спадщини М. Грушевського в період після 1914 р. Віталій Васильович дав у спеціальній статті [1615].

Аналізуючи багатогранну діяльність М. Грушевського доби Української революції, В. Тельвак відзначав, що «державотворча діяльність М. Грушевського викликала хвилю публікацій про нього з обох боків Збруча. І хоча провідною темою була суспільно-політична активність ученого в роки революційного піднесення, певну увагу оглядачі присвячували й аналізу наукової спадщини як ідейного стрижня всієї діяльності» [1692, с. 185].

У цьому історіографічному аналізі провідний сучасний грушевськознавець відзначив одну з перших біографічних публікацій, присвячених Михайлу

Сергійовичу, яка зацікавила читачів [1692, с. 185], нарис К. Студинського [1692, с. 186, 187], характеристику, дану М. Грушевському Б. Магмітом [1692, с. 187], рецензії на його праці К. Лоського, М.Зерова, В.Дубровського та О. Дорошкевича, В. Данилевича, М. Сагарди [1692, с. 189, 190, 192, 198, 200], відкритий лист І. Линниченка до голови УЦР та вченого [1692, с. 193–195]. Історіографічний інтерес становить спеціальна студія В. Тельвака, присвячена дискусіям періоду Української революції, пов'язаним з науковою діяльністю М. Грушевського [1652].

Висвітлюючи історіографічні публікації сучасників щодо емігрантського періоду життя М. Грушевського, В. Тельвак звернув увагу на праці, присвячені діяльності Українського соціологічного інституту, відзначивши також деякі пізніші студії істориків української діаспори. Грушевськознавець констатував, що «вийхавши на еміграцію в умовах розколу українського політичного руху, зазнавши критики з боку численних ідейних супротивників і недавніх соратників, М. Грушевський, утім, і далі залишався загально визнаним у патріотичних колах науковим авторитетом» [1692, с. 244].

Підсумовуючи історіографічні рефлексії творчості М. Грушевського від початку Першої світової війни до повернення вченого в Україну, В. Тельвак зазначає, що «фактична одностайність у схвальному сприйнятті наукових поглядів ученого напередодні війни невдовзі зазнала впливу зростаючої критичності його суспільно-політичної практики, а після формулювання головних постулатів державницької історіософії й безпосередньо історіографічної творчості [1692, с. 245, 246].

В. Тельвак вказав на інтерес, який виявили до творчості М. Грушевського представники державницького напрямку української історіографії. За словами сучасного вченого, в цій дискусії «шліфувалися формулювання головних теоретико - методологічних постулатів нового напрямку» [1692, с. 270]. У цьому контексті Віталій Васильович звернув увагу на статтю І. Кревецького

«Українська історіографія на переломі» [1692, с. 270, 271]. Висвітленню його наукової праці у ВУАН представниками західноукраїнської та емігрантської

інтелігенції присвячена спеціальна праця Віталія Васильовича [1654].

Грушевськознавець ретельно проаналізував оцінку творчості вченого в історіографічних та публіцистичних працях останньої третини 20-х – першої третини 30-х років. Автор монографії відзначив журнал «Україна», збірник наукових праць «Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України», на сторінках яких в той час публікувалися рецензії з оцінкою нових книг «Історії української літератури» Д. Абрамовича, К. Копержинського,

М. Марковського [1692, с. 305–307]. Особливу увагу автор звернув на історіографічні оцінки О. Гермайзе та Д. Багалія щодо історичних праць М. Грушевського [1692, с. 309–312]. Як зазначив Віталій Васильович, деякі аспекти наукової творчості М. Грушевського знайшли відображення в статтях Л. Добровольського та В. Романовського, опублікованих на сторінках «Ювілейного збірника на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського» [1692, с. 308–309].

В. Тельвак аналізував також «дискусії навколо постаті М. Грушевського й у середовищі українських інтелектуалів поза радянськими землями», які відбувалися в другій половині 1920-х – на початку 1930-х років. Історіограф звернув увагу на публіцистичні оцінки наукової творчості та політичної діяльності, підкресливши, що зарубіжні сучасники часто протиставляли успішну наукову працю Михайла Сергійовича як вченого та його невдачі державної діяльності [1692, с. 332, 333].

Підсумовуючи висвітлення цього питання, автор монографії констатував: «Прикметно, що в досліджуваний період найприхильніше в українському інтелектуальному середовищі за межами радянських земель сприймали літературознавчі, соціологічні та історико-релігійні студії М. Грушевського, створені, як зазначалося, з урахуванням нових тенденцій у світовій науці» [1692, с. 336].

Сучасний вчений приділив увагу аналізу посмертної грушевськіяни 1934–1939 рр. Історіограф розглянув численні некрологи, праці, в яких сучасники вшановували пам'ять М. Грушевського. Віталій Васильович відзначив відмінності

посмертних оцінок наукової діяльності Михайла Сергійовича, які були висловлені вченими та офіційними представниками більшовицької влади, зарубіжними істориками [1692, с. 356–391].

Спеціальна студія В. Тельвака присвячена аналізу історіографічних оцінок першого тому «ІУР» сучасниками М. Грушевського [1666]. Історіограф відзначив, що його публікація «стала найпомітнішою подією української історіографії кінця ХІХ–початку ХХ ст.». Грушевськознавець звернув увагу на те, що протягом 1898–1911 рр. ця праця тричі перевидавалася українською мовою, а також була перекладена німецькою та російською мовами.

В. Тельвак вказав на те, що перший том «ІУР» не одразу викликав інтерес з боку українських істориків. За словами грушевськознавця, на це свого часу звернув увагу І. Франко, зазначивши, що «не просто було знайти достатньо фахового оглядача Та й на саме прочитання значного за обсягом тому та осмислення викладених у ньому концепцій потрібен був якийсь час» [1666, с. 16]. Віталій Васильович відзначив, що одним з перших у 1899 р. рецензував зазначену працю М. Грушевського його учень М. Кордуба, який проаналізував зміст цієї студії, відзначив її сильні та слабкі сторони [1666, с. 17, 18]. Певний історіографічний інтерес сучасного вченого викликала рецензія С. Томашівського на німецькомовне видання першого тому «ІУР» 1906 р. [1666, с. 21].

В. Тельвака зацікавила рецензія В. Доманицького на перші три томи «ІУР», опублікована в 1902 р. на сторінках «Киевской старины», в якій автор вказав на важливе місце праці М. Грушевського у східноєвропейській історіографії та «наголосив на тих моментах ..., котрі найбільшою мірою опонують традиційним поглядам російських істориків» [1666, с. 19]. Грушевськознавець вказав також на неприхильний відгук професора Чернівецького університету В. Мільковича, який став предметом наукової дискусії [1666, с. 26]. Віталій Васильович відзначив емоційну відповідь С. Томашівського та аргументовані заперечення І. Франка на негативну оцінку праці М. Грушевського з боку В. Мільковича [1666, с. 27, 28].

Значну увагу приділив В. Тельвак історіографічному аналізу праці І. Франка «Причинки до «ІУР»». На думку сучасного історіографа, там було

вперше розглянуто «змістовно-джерельну» сторону праці М. Грушевського та її методологічну основу. За словами Віталія Васильовича, «розпочата І. Франком дискусія мала своїм наслідком не тільки поглиблення наукової рефлексії довкола праць самого М. Грушевського, але й дала імпульс широкому осмисленню ключових проблем української історіографії» [1666, с. 32–34].

Підсумовуючи історіографічні оцінки сучасників щодо першого тому «ІУР» М. Грушевського, В. Тельвак звернув увагу на те, що всі рецензенти вважали сильною стороною вченого його ґрунтовність «в узагальненні джерельної бази та історіографічної літератури». З іншого боку, автор відзначив критичні зауваження на адресу Михайла Сергійовича, в яких рецензенти «не тільки виявили певні помилки у його праці, але й привернули увагу істориків до важливих проблем, котрі ще належало висвітлити дослідникам українського минулого» [1666, с. 35].

В. Тельвак виявив науковий інтерес до питання стосунків М. Грушевського з його учнями, їхніх оцінок діяльності свого вчителя. Сучасний вчений відзначив «цікаве історіографічне явище» – участь Михайла Сергійовича «в організації справи рецензування його праць» [1636, с. 160, 161]. Висвітлюючи зазначену тему, Віталій Васильович розглянув рецензії В. Герасимчука, М. Залізняка, М. Кордуби, І. Кривецького, І. Крип'якевича, С. Томашівського [1637, с. 161–189].

У контексті історіографії львівської історичної школи М. Грушевського становить науковий інтерес монографія В. Тельвака та В. Педича [1626]. Автори всебічно проаналізували різні історіографічні періоди дослідження цього першого в українській науці «національного схолярного феномену» [1626, с. 9]. Вчені відзначили «стрімке збільшення сюжетних ліній, які опрацьовують наші сучасники, вивчаючи науково-організаційний доробок М. Грушевського у галицьке двадцятиліття» [1626, с. 44].

Науково важливими для грушевськознавця були питання діяльності М. Грушевського періоду еміграції в історіографічних дискусіях вчених першої половини 1920-х років [1614]. Віталій Васильович зазначив, що історики лише розпочинають реконструкцію громадсько-політичної, та наукової діяльності Михайла Сергійовича емігрантської доби [1614, с. 181].

Сучасний історіограф звернув увагу на те, що українські інтелектуали виявили значний інтерес до праці М. Грушевського «Початки громадянства», яка була першою україномовною студією, «що зосереджувалася на осмисленні низки важливих соціологічних проблем». У зв'язку з цим сучасний історіограф відзначив рецензію М. Сумцова у журналі «Україна» [1614, с. 182].

Значний науковий інтерес В. Тельвак виявив до питання дослідження наукової спадщини Михайла Грушевського в працях М. Василенка [1655]. Сучасний вчений відзначив два періоди в його історіографічних студіях, присвячених науковій творчості Михайла Сергійовича, рубежами між якими стали події Першої світової війни та Української революції. У першому київський правник робив наголос на популяризацію в Російській імперії найновіших здобутків української історіографії, синтезованих у працях М. Грушевського.

Наукова полеміка у цей час відігравала другорядну роль, нерідко акцентуючи увагу читача на найбільш новаторських історіографічних пропозиціях автора «ІУР». У другому періоді популяризаційна складова критичних оглядів фактично втрачається і набуває форму академічної полеміки між двома визнаними діячами вітчизняної науки.

В одному з розділів колективної монографії «Академічні й доакадемічні образи української історіографії» В. Тельвак аналізував образ М. Грушевського у контексті національних історіографічних традицій першої третини ХХ ст. [1662]. Окремо розглянув сучасний історіограф оцінки сучасниками наукової діяльності Михайла Сергійовича в перші радянські роки [1653].

Безумовний історіографічний інтерес становить стаття В. Тельвака щодо грушевськіани на сторінках «Українського історичного журналу» [1608]. Автор згрупував публікації журналу в чотирьох тематичних блоках: до першого віднесено теоретико-методологічні статті; другий включає праці біографічного характеру; у третьому блоці містяться історіографічні праці з наскрізних проблем творчої спадщини видатного вченого; до четвертого блоку належать «рецензійно-інформаційні публікації» [1608, с. 483]. Серед праць теоретичного характеру сучасний історіограф відзначив студії Л. Винара, І. Гирича, Р. Пирого,

Т. Приймака [1608, с. 484–486]. Окремо автор розглядав питання про висвітлення в працях О. Бойка, В. Верстюка, В. Гоцуляка, В. Солдатенка державотворчої діяльності Михайла Сергійовича [1608, с. 487–489]. Необхідно відзначити також статтю В. Тельвака, присвячену висвітленню питань грушевськознавчих студій Р. Пирога [1609, с. 290–298].

Значний історіографічний інтерес становлять грушевськознавчі студії І. Гирича початку XXI ст. Висвітлюючи досягнення та перспективи розвитку сучасного грушевськознавства, він відзначив, що його початок простежується в листуванні та спогадах, які друкувалися на межі 1910–1920-х років, де згадувалася діяльність видатного вченого. Сучасний дослідник окреслив негативні наслідки доби сталінського терору, яка «наклала на грушевськознавчу проблематику майже шістдесятирічне табу», і зробив висновок, що ці студії «були можливі лише в діаспорі». У зв'язку з цим І. Гирич відзначив діяльність Українського історичного товариства та його голови професора Кентського університету Любомира Винара, а також інших «видатних українських істориків західного світу» О. Оглоблина, О. Домбровського, М. Антоновича [316, с. 31].

Автор статті вказав, що сучасні історики активно досліджують співвідношення народницької і державницької історіографії, взаємини представників цих напрямів – М. Грушевського та В. Липинського. Відзначено внесок Ю. Шаповала та Р. Пирога у дослідження стосунків Михайла Сергійовича з комуністичною владою. С. Панькова яка у своїх статтях досліджує різні аспекти «фактографічної історії» діяльності видатного вченого до революції, його публіцистичну спадщину, історію написання «Історії України-Руси», видання «Літературно-наукового вістника» та інші. І. Гирич відзначив також «праці одного з найплідніших грушевськознавців – Віталія Тельвака, тематикою яких є відображення постаті М. Грушевського в історіографіях світу». На думку вченого, у наш час головною інституцією у розвитку грушевськознавства є Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України [316, с. 32].

І. Гирич у науково-публіцистичному виданні, яке є збіркою його головних

праць з грушевськознавства, серед інших подав свої історіографічні студії, в яких аналізував оцінки творчості М. Грушевського українськими істориками [330].

Історіографічний інтерес становлять студії В. Яремчука, в яких він аналізував ставлення представників радянської історичної науки 50-х – 70-х років ХХ ст. до наукової творчості та особистості М. Грушевського [1960, 1961, 1962, 1963, 1964]. Історіограф звернув увагу на те, що ім'я М. Грушевського «з другої половини 1940-х рр. було офіційно і недвозначно викреслене з літопису української історичної науки та політичної традиції. Його політична і наукова оцінка була на довгі роки визначена постановою від 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». Історіограф звернув увагу на те, що зміни, які відбулися в українській історіографії з середини 1950-х років, «помітно не позначались на тлумаченні наукової і політичної біографії М. Грушевського» [1964, с. 83].

Характеризуючи статтю І. Бойка та Є. Кирилюка, В. Яремчук зазначив, що вони поділили і наукову спадщину, і політичну діяльність М. Грушевського на позитивну і негативну складові. До «гріхів» вченого в нарисі віднесено його думку про «український характер Київської Русі», яка «є одним з відправних пунктів антинаукової націоналістичної схеми історії України М. Грушевського», «антинаукову концепцію «безкласовості» українського народу (яку він «не подолав до кінця» [1962, с. 86]. Проте поряд з тим, сучасний історик зазначив, що в нарисі 1966 р. «вперше у післявоєнній радянській історіографії йшлося про вагомій наукові здобутки історика» [1962, с. 87].

Історіографічні аспекти розвитку грушевськознавства були предметом аналізу в працях дисертантки. В них розглянуто питання щодо висвітлення українськими істориками різних періодів творчої, науково-організаційної, публіцистичної діяльності М. Грушевського [1416 – 1453].

Значний інтерес становить наукова розробка С. Герасименко, в якій аналізується рефлексія педагогічної та просвітницької діяльності М. Грушевського в історико-педагогічній думці першої третини ХХ ст. [291]. Історіографічні аспекти питання про повернення М. Грушевського в Україну у 1924 р. аналізує

В. Хоменко [1801].

Аналіз наукової розробки теми дисертації, дозволяє зробити висновок, що українські історики протягом ХХ – на початку ХХІ ст. аналізували в численних працях історіографічні оцінки наукової спадщини, науково-організаційної та видавничої роботи М. Грушевського, висловлені дослідниками наукової діяльності вченого. На початку ХХ ст. аналізувалися дискусії, пов'язані з науковою та публіцистичною творчістю Михайла Сергійовича. Протягом 1920-х – 1930-х років в історіографічних рефлексіях наукової творчості вченого посилювався політичний компонент у працях радянських істориків І. Кравченка, А. Річицького, М. Рубача, М. Яворського, Ф. Ястребова та ін., які піддавали ідеологічним нападам концепцію Михайла Сергійовича та його «школу». Така позиція радянських істориків втратила науковий характер і перетворилася на ідеологічно-пропагандистські кліше, які мали на меті очорнити вченого та змусити представників його історичної школи відмовитися від запропонованої ним концепції.

Дійсно наукова розробка теми почалася в закордонних українознавчих центрах, де розгорнули активну діяльність українські вчені, які були змушені рятуватися від політичних переслідувань з боку радянської влади і отримали можливість досліджувати постать, життя та багатогранну наукову діяльність М. Грушевського, в тому числі, й в історіографічному контексті. Студії

О. Оглоблина, Л. Винара, І. Витановича, О. Пріцака та інших діаспорних істориків започаткували науковий українознавчий напрям – грушевськознавство, в межах якого розгорнулися систематичні історіографічні дослідження. Діаспорні історики піддали обґрунтованій критиці ідеологізовані публікації радянських науковців з нападами на Михайла Сергійовича та його школу. Найбільш активно науковці в той період розглядали питання, пов'язані з розробкою грушевськознавства.

Наприкінці 1980-х років в нових історіографічних умовах постать М. Грушевського, його наукова діяльність опинилися в центрі гострої дискусії радянських істориків. С. Білоконь, Я. Дашкевич рішуче виступили за усунення

ідеологічних компартійних ярликів, які використовували в історіографічних оцінках М. Грушевського представники радянської історіографії.

Пострадянський період позначився бурхливим розвитком наукового грушевськознавства в Україні. Історіографічні студії в незалежній Україні, присвячені питанням наукової діяльності М. Грушевського з початку 1990-х років розробляли І. Гирич, В. Гоцуляк, Я. Дашкевич, Л. Зашкільняк, В. Масненко, В. Педич, Р. Пиріг, В. В. Тельвак, О. Юркова та ін. В історіографічних працях українських грушевськознавців цього періоду проаналізовано науковий доробок діаспорних грушевськознавців 1960–1980-х років, а також псевдонаукові погляди радянських науковців щодо діяльності М. Грушевського-вченого.

У зазначений час історіографічна складова грушевськознавства стала більш вагомою. Історіографічний аналіз наукової діяльності М. Грушевського на початку 2000-х років поглибили І. Гирич, В. Гоцуляк, Л. Зашкільняк, В. Масненко, В. Педич, Р. Пиріг, В. В. Тельвак, В. П. Тельвак, В. Хоменко, О. Юркова, В. Яремчук, О. Ясь та ін. Цим питанням присвячені дисертаційні дослідження, монографії, наукові статті, рецензії та доповіді на науково-практичних конференціях.

Загалом тема історіографічних досліджень, присвячених науковій діяльності М. Грушевського розроблялася українськими істориками масштабно, переважно це були студії, пов'язані з різними аспектами грушевськознавства, науковою творчістю, науково-організаційною, видавничою діяльністю в різні періоди життя Михайла Сергійовича історичною концепцією, місцем вченого у розвитку української історичної науки.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Аналізуючи теоретичні проблеми дисертаційного дослідження, з'ясовано концептуально-теоретичні, джерелознавчі, історіографічні проблеми обраної теми. Методологічні засади її наукової розробки орієнтовані на подолання застарілих теоретичних стереотипів щодо висвітлення наукової діяльності М. Грушевського, на застосування в її дослідженні підходів інтелектуальної, соціокультурної історії у контексті соціогуманітаристики, на гармонійне поєднання парадигм постмодернізму та квантитативних методів, що дає можливість наблизитися до всебічного, об'єктивного висвітлення обраної теми. Використання кліометричних засобів для аналізу джерельної бази формування грушевськознавства дає можливість з математичною точністю розглянути важливі історіографічні тенденції, які мали місце протягом тривалого періоду з кінця XIX до початку XXI ст. за умов нагромадження надзвичайно великого масиву історіографічних праць, авторами яких були представники різних ідеологічних напрямів та концептуальних підходів. Використання квантитативних методів сприяє подоланню упередженості щодо висвітлення такої надзвичайно ідеологізованої теми, як наукова діяльність М. Грушевського.

Джерельна база висвітлення історіографічних аспектів наукової діяльності вченого надзвичайно широка та різноманітна. Опрацювання масиву різноманітних джерел дає можливість дослідити історіографічні аспекти висвітлення наукової діяльності М. Грушевського. Необхідно мати на увазі тексти істориків та історіографів різних поколінь (генерацій), в яких, залежно від методологічних підходів авторів, розглядалися питання наукової концепції та творчості Михайла Сергійовича, його науково-організаційної, науково-педагогічної, видавничої діяльності.

Джерелознавчий інтерес становлять документи з фондів архівних установ України, Російського державного історичного архіву, матеріали особового походження, епістолярна спадщина М. Грушевського та його колег, публікації в періодичних виданнях, на Internet-сайтах, матеріали, опубліковані в

археографічних збірниках.

З кінця XIX ст. до нашого часу сформувалася «грушевськіана», а також розвивалося грушевськознавство – міждисциплінарна галузь соціогуманітарних студій, що синтезує різні аспекти життя та діяльності вченого. Історіографічний аналіз наукової розробки теми дисертації, дозволяє зробити висновок, що вона розроблялася українськими вченими ретельно та різнобічно і потребує дослідження з застосуванням сучасних методів.

РОЗДІЛ 2

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ ПОЛЕ ФОРМУВАННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ЯК ВЧЕНОГО (1870–1894 рр.). ПРОБЛЕМА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

2.1. Початок інтелектуальної біографії М. Грушевського у кавказький період (1870–1886 рр.). Формування світогляду майбутнього вченого в рефлексії українських істориків

Початок інтелектуальної біографії М. Грушевського, формування його світогляду, наукових поглядів становлять для українських істориків значний науковий інтерес. Особливу увагу дослідників викликає кавказький період життя Михайла Сергійовича, який охоплював 16 років його дитинства та юності (1870–1886 рр.). У той час у специфічному соціокультурному середовищі Ставрополя, Владикавказу та Тифлісу з суттєвими родинними українськими впливами були закладені інтелектуальні основи діяльності майбутнього вченого та борця за національну справу України.

Висвітлюючи це питання, грушевськознавці переважно використовували в якості джерел опубліковані матеріали особового походження («Автобіографію», «Спомини», щоденникові записи), ті, які зберігаються в архівних фондах, застосовуючи поліфакторний підхід. З автобіографії Михайла Сергійовича 1906 р. відомо, що він з юних років мав інтерес до України, українознавчу мотивацію, яка простежується вже в дитинстві, коли «під впливом оповідань батька» визначилася його любов до всього українського, «рано збудило ся й усвідомило ся національне українське почутє» [418, с. 198].

Історики першої половини ХХ ст., які досліджували життя та діяльність Михайла Грушевського, приділили увагу висвітленню його гімназійного періоду, спираючись значною мірою на щоденники вченого. Через те, що біографи Михайла Сергійовича користувалися одним джерелом – «Автобіографією», вони часто подавали одну й ту саму інформацію, але з власними коментарями.

М. Василенко, Д. Багалій зазначили, що М. Грушевський з гімназійних років мріяв присвятити себе українознавству, бути літератором (письменником) або вченим-істориком [137, с. 145; 53, с. 165], бажав, за словами І. Крип'якевича, «послужити національному українському відродженню» і «з письменницької праці» почав «службу Україні» [939, с. 454].

М. Василенко, Д. Багалій та І. Крип'якевич вказали, що майбутній вчений у роки навчання в гімназії захопився читанням книг та журналів, перечитав монографії М. Костомарова, «Записки о Южной Руси» П. Куліша, збірники пісень М. Максимовича та А. Метлинського, «Історію Нової Січі» А. Скальковського, «Історію слов'янських літератур» О. Пипіна, перші річніки «Киевской старины». Названі тексти спонукали молодого Михайла до глибоких роздумів про минуле та сучасне рідної України [137, с. 145; 53, с. 165; 939, с. 454]. Це засвідчує, що для усамітненого гімназиста книги та журнали з української історії були своєрідним інтелектуальним джерелом, у якому формувався світогляд М. Грушевського.

М. Василенко добре знав та поважав М. Грушевського і вважав, що ці книги та журнали визначили «напрям зацікавлень» майбутнього вченого, внаслідок чого, історія у нього «взяла гору над літературою». Микола Прокопович стверджував, що Михайло, вступивши на навчання до Київського університету святого Володимира, мав не лише «усвідомлений вибір фаху», але також «поважний запас знань як фактичного так і теоретичного характеру» [137, с. 145].

Д. Багалій, характеризуючи гімназійні роки Михайла Сергійовича, зазначив, що у V – VII класах той виявляв інтерес до питань дискусії про початки Русі, полеміки слов'янофілів з западниками, теорії початків козацтва, спорів українофілів з центристами, захисту української літератури та національного розвитку» [53, с. 165].

Дмитро Іванович проаналізував питання щодо формування наукових інтересів М. Грушевського у період його юності. Харківський історик звернув увагу на те, що література, якою цікавився гімназист Михайло була переважно з «української історії в широкому значінню цього слова», що «вже тоді, в гімназії

він цілком був захоплений сучасною йому українською історіографією». Це виявилось в інтересі юнака до стародавньої Русі, козацької доби, студіюванні журналу «Киевская старина» [53, с. 165].

І. Крип'якевич, аналізуючи гімназійні роки свого вчителя, звернув увагу на те, що той «належав до найкращих учнів» [939, с. 452], що він прагнув служити українському національному відродженню і зазначив, що «службу Україні молодий гімназист почав з письменницької праці» [939, с. 454]. Іван Петрович досить детально розглянув перші літературні спроби М. Грушевського і зауважив, що той «ще гімназистом став уже українським письменником». Завершуючи висвітлення гімназійного періоду життя Михайла Сергійовича, автор біографічного нарису вказав також на прикрий випадок, що стався під час матури, через який М. Грушевського позбавили золотої медалі [939, с. 455, 456]. Це стало важким ударом для Михайла і на тривалий час обумовило його внутрішню депресію.

Першим на науковому рівні аналізував кавказький період інтелектуальної біографії М. Грушевського Л. Винар у розвідці, присвяченій молодості вченого. Автор зробив огляд відомих на середину 1960-х років джерел та історіографії [235, с. 3–5]. Зарубіжний історик звернув увагу на значення гімназійного середовища у житті молодого Михайла. Автор біографічного нарису зазначив, що серед джерел до пізнання його світогляду були ранні твори, які віддзеркалювали «його душевну настанову» [235, с. 8].

Л. Винар звернув увагу на вплив кавказького соціокультурного середовища у формуванні свідомості М. Грушевського і зазначив, що «для гімназиста-українця тут було широке поле для аналогій з Україною та її культурним і соціально-політичним станом за російського царату» [235, с. 10].

Розглядаючи інтелектуальні чинники формування світогляду М. Грушевського, Л. Винар звернув увагу на розвідку М. Костомарова «Задачи украинофильства», яка допомогла майбутньому вченому осмислити проблеми «українського відродження» та вітчизняної інтелігенції. За словами зарубіжного вченого, «саме ці роздумування стали поштовхом для письменницької творчості

Грушевського, якою він бажав служити своєму народові» [235, с. 10].

Л.Винар ретельно аналізував гімназійний період життя Михайла Сергійовича і зазначив його незвичайну уважність, працьовитість та здатність напружувати волю. Автор розвідки наголошував, що «вольовість і небуденна працьовитість були характерними ознаками цієї надзвичайної людини» [235, с. 10]. Завдяки цим якостям, на думку зарубіжного вченого, «М. Грушевський зміг розгорнути колосальну наукову і суспільно-громадську працю» [235, с. 10-11]. У підсумку було зроблено висновок, що під впливом зазначених чинників він перетворився на «непересічно здібного молодця, який глибоко переживає культурно-національний стан свого народу під російським царським режимом» [235, с.11]. Пізніше автор монографії про найвидатнішого історика України також звернув увагу на основні чинники, які призвели «до кристалізації ... світовідчуження в молоді роки» М. Грушевського. На думку засновника грушевськознавства, треба мати на увазі вплив родини, «українознавчу лектуру» та інтерес до літератури (красного письменства), завдяки чому Михайло рано виявив себе в літературній творчості. Пізніше він, за словами Л. Винара, «обрав шлях дослідника української історії» [237, с. 81].

О. Прицак зазначив, що гімназист Грушевський ріс у чужому йому Тифлісі «в атмосфері козацької традиції», а його батько співпрацював з українознавцями Києва, настільними книжками Михайла були збірки українських народніх пісень А. Метлинського та М. Максимовича, «Кобзар» Т. Шевченка, «вся тодішня українська наукова й літературна продукція була хлібом насущним у Тифліському домі Грушевських» [1360, с. 170]. На думку українського діаспорного історика, у цих чинниках потрібно шукати розуміння основ світогляду майбутнього вченого, який саме у Тифлісі «цілком ясно визначав свою народню приналежність» [1360, с. 170-171]. О. Прицак звернув увагу на те, що Михайло Сергійович, «ніколи не був малоросом», пишався тим, що він українець [1360, с. 171].

В. Міяковський розглянув деякі аспекти гімназійного періоду навчання М. Грушевського у біографічному нарисі. Історик-емігрант зазначив, що деякі деталі життя Михайла Сергійовича того часу допомагають з'ясувати архівні

документи зі справ Київського університету. Зарубіжний науковець звернув увагу на те, що цей гімназист склав випускні іспити з відмінними оцінками з усіх предметів і зауважив, що окремо були вказані особливі зацікавлення, спрямовані на вивчення «давніх і нових мов та історії» [1139, с. 115].

Серед студій представників зарубіжної української історіографії, пов'язаних з висвітленням кавказького періоду життя М. Грушевського, становить інтерес розвідка О. Пріцака, який розглядав гімназійні роки Михайла в контексті його інтелектуального зростання, доповнивши матеріали автобіографій новою інформацією зі «Споминів», за допомогою чого він реконструював розвиток «загального та історичного світогляду» майбутнього вченого [1355, с. XLIV]. Ці питання висвітлені на тлі розвитку української історіографії другої половини ХІХ ст., широко та різнобічно проаналізовані ідейні впливи, які визначили теоретико-методологічні засади творчості майбутнього історика на початку його наукової діяльності. Автор студії про історіософію М. Грушевського стверджував, що той був «спадкоємцем історичних візій Костомарова і Антоновича, а опісля й політично-історичних ідей Драгоманова» [1355, с. XLIV]. О. Пріцак звернув увагу на те, що юний Михайло «вперше зустрівся із працями Володимира Антоновича, його пізнішого вчителя», читаючи в гімназійні роки журнал «Киевская старина». Інтерес майбутнього вченого викликала стаття «Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие». З того дослідження М. Грушевський «переїняв» три важливі думки: заперечення погодінської теорії про обезлюднення Києва після татарської навали; збереження основної ролі місцевої старої вічевої громади в ті «темні» часи, а також те, що «власне та громада (а не церква) і була завжди основою українського життя в минулому» [1355, с. XLVI].

Поряд з В. Антоновичем О. Пріцак відзначив вплив М. Костомарова на формування світогляду М. Грушевського, який назвав себе їх «заочним учнем». Зарубіжний історик звернув увагу також на те, що Михайло Сергійович визнавав, значний вплив, який мало на нього знайомство зі збірником народних пісень М. Максимовича, від якого «він перебрав ... животворящі і невмирущі гасла: (1) нарід, як ціле і предмет наукового дослідження і культурної праці, і (2)

неперервність його історичної традиції як провідної нитки в усякій його орієнтації» [1355, с. XLVII].

Вслід за О. Пріцаком цей матеріал подав О. Ситник, розглядаючи роль В. Антоновича у формуванні Михайла Сергійовича як історика. Сучасний історик звернув увагу на те, що знайомство того зі студіями Володимира Боніфатійовича відбулося у роки навчання майбутнього вченого у Тифліській гімназії, коли він почав отримувати повний річник «Киевской старины» [1530, с. 169].

Українські історики пострадянського часу аналізували питання про кавказький період життя Михайла Грушевського як початок інтелектуальної біографії вченого, розширили джерельну базу за рахунок його «Споминів», щоденників, автобіографічних творів, епістолярної спадщини та з використанням архівних матеріалів.

Л. Зашкільняк на наукових засадах аналізує гімназійний період навчання М. Грушевського як «тривалий для юнака період самотнього пошуку свого місця в наступному житті» [787, с. 222]. Вчений вважає, що «рання лектура і вразливість юнака», були чинниками його інтелектуального становлення, оскільки під їхнім впливом сформувалася у нього розвинута національна свідомість. Тексти українських істориків XIX ст. М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова, А. Скальковського, М. Максимовича, О. Марковича, П. Куліша, твори українських письменників, на думку сучасного автора розвідки, сприяли формуванню романтичного «уявлення про минуле України». Л. Зашкільняк зазначає, що М. Грушевський сприйняв «ліберально-демократичний романтизм», який з увагою ставився до «здобутків Просвітництва» і висував на перший план «поняття нації як історично сформованої індивідуальності» [788].

Сучасний історик аналізує зазначене питання, висвітлюючи перші контакти майбутнього вченого з Галичиною в роки навчання у 1-й Тифліській класичній гімназії, де той «перебував на правах повного пансіонера». Вслід за Л. Винаром він розглянув розширену версію джерельної бази цього аспекту біографії Михайла Сергійовича. Вчений, посилаючись на перший запис у «Щоденнику» за 1883 р., зауважив, що, в середині 1882 р. у свідомості юного

гімназиста відбувся справжній переворот, він вперше заявив про бажання «отдаться изучению русско-украинской истории» [785, с. 204]. Характеризуючи зміни у свідомості юного Михайла, Л. Зашкільняк зазначив також, що про це свідчили вірші 1882 р., у яких почала «безроздільно домінувати українська тема». Автор розвідки про перші контакти М. Грушевського з Галичиною звернув увагу також на те, що у 1883 р. той започаткував «громадську і національно-політичну самоосвіту, самовиховання». [785, с. 205]. Підсумовуючи період навчання у Тифліській гімназії, історіограф зауважив, що у старших класах «юнак уперше визначив свої життєві плани і зробив перші кроки для їх здійснення» [788].

І. Верба розглянув гімназійний період життя М. Грушевського в окремій праці, проаналізувавши наявне коло джерел з цього питання. На думку дослідника, час навчання майбутнього вченого в Тифліській класичній гімназії – це був «важливий етап в його ранній катехізації як людини, як науковця, ... коли формувалася психіка, відбувалося світосприйняття дійсності». Автор вказав, що на початку навчання гімназія його «усамітнила», оскільки була пронизана «казенщиною» [179, с. 111]. Але з часом він відчув своє розумове зростання, бо «вільний від навчання час віддавав читанню української, російської і світової белетристики та вивченню історичних праць» [179, с. 111, 112]. Автор розвідки про гімназичні роки юного Михайла зазначає, що завдяки начитаності та наполегливості його навчання було легким, він швидко став кращим учнем [179, с. 114]. Підсумовуючи цей період життя М. Грушевського, І. Верба зазначив, що гімназія «озброїла його знаннями, націлила на звитяжну працю, посилила відчуття національної самоідентифікації» [179, с. 116].

Г. Бурлака, аналізуючи питання про лектуру М. Грушевського доуніверситетських часів розглянула місце читання літературних творів у процесі інтелектуального становлення Михайла в дитячі та юнацькі роки [119]. Авторка розвідки звернула увагу на великий інтерес юнака до книг, зауваживши, що «незаперечним доказом виняткової начитаності молодого науковця» були перші його публікації (статті й рецензії), які з'явилися у періодичних виданнях з 1888 р. Характеризуючи юного М. Грушевського, Г. Бурлака вказала на його

допитливість, розвинутість [119, с. 296], назвала «книгоманом» [119, с. 298]. Вона вказала на те, що його «серйозна, зосереджена вдача потребувала активних розумових занять, прагнула навантаження» [119, с. 297].

Проаналізувавши гімназійний період інтелектуальної біографії М. Грушевського, дослідниця зробила висновок, що у формуванні його особистості у Тифліській гімназії важливим чинником була книга. На думку історикині, масштабна лектура гімназійних років обумовила на майбутнє «суспільні погляди, громадські переконання, естетичні смаки» Михайла Сергійовича [119, с. 309].

Значний історіографічний інтерес для висвітлення кавказького періоду життя Михайла Сергійовича становлять біографічні нариси про його батька – Сергія Федоровича Грушевського та матір – Глафіру Захаріївну Оппокову (Грушевську), підготовлені М. Кучеренком, С. Паньковою та Г. Шевчуком для книги про рід вченого [972]. Всі біографи Михайла Сергійовича звертали увагу на роль батька в його інтелектуальному становленні, але М. Кучеренко найбільш детально розглянув це питання, проаналізувавши великий масив джерел. Для кращого розуміння обставин, які впливали на кавказьке життя родини Грушевських автор нарису широко показав історичне тло цього періоду інтелектуальної біографії вченого. Микола Олександрович зазначив, що Грушевські переселилися на Кавказ в результаті колонізації загарбаних Російською імперією земель, і «кавказькі спостереження відклалися в душах Сергія Федоровича і, особливо, Михайла, вплинувши на формування його визвольних ідеалів» [972, с. 86]. Загалом, М. Грушевський вважав, що саме батько був для нього «першим і найголовнішим наставником» [972, с. 110]. Під його впливом, на думку М. Кучеренка, формувалися характер та світогляд майбутнього вченого. Сучасний історик стверджує, що вплив Сергія Федоровича на сина відчувався «від самого початку його свідомого життя» [972, с. 113].

Цікаву думку в цьому контексті висловила О. Богдашина, розглядаючи мікронаукові групи у структурах української історичної науки другої половини XIX – початку XX ст. Вчена зазначає, що у мікронаукових групах, прикладом

яких були родини науковців, у тому числі Грушевських, формувалися «близькі, позитивні контакти», які, на думку авторки, «мають бути з дитинства». О. Богдашина переконана, що брати Михайло та Олександр Грушевські перебували з дитинства у сприятливих умовах, «бо саме у сім'ї, насамперед завдяки батькові, відбувалося їх становлення як науковців». Вплив родинної мікронаукової групи на дітей виявився також у тому, що батьки всіляко сприяли їх освіті [82, с. 185].

У дослідженні В. П. Тельвак аналізується питання формування М. Грушевського як історіографа в гімназійний період його навчання. Вчена звернула увагу на те, що сучасні історики недостатньо досліджували процес становлення наукового світогляду юного гімназиста Михайла. Вікторія Петрівна наголошує, що таке дослідження потрібне, оскільки «значні громадсько-наукові підвалини світогляду М. Грушевського було закладено на гімназійній лаві, і це значною мірою зумовило його подальшу творчу долю». Вчена слушно зауважує, що саме в юні роки Михайло Сергійович познайомився з науковою творчістю українських істориків XIX ст., що обумовило роздуми, які «стали відправним пунктом формування як загальноісторичних, так і спеціально-історіографічних поглядів юнака...» і це започаткувало «історіографічні рефлексії» майбутнього вченого [1716, с. 69].

В. П. Тельвак звернула увагу на широту «інтелектуального зацікавлення Михайла» різними галузями гуманітаристики, чим закладалися засади його світогляду на майбутнє [1716 с. 70]. Вчена висловила інтерес до періодизації «вітчизняного історіографічного процесу», запропонованої в конспекті рецензії М. Драгоманова на книгу І. Прижова «Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVII век». Загалом, на думку історикині, в гімназійні роки Михайло Сергійович сформувався як цілісна критично мисляча особистість «зі своєрідним поєднанням романтично-позитивістсько-раціоналістичних поглядів» [1716, с. 71].

В. Масненко по-новому аналізує зазначене питання в контексті «саморефлексії та репрезентації» М. Грушевським ідеї служіння історика народу.

Автор розвідки слушно стверджує, що його «джерела самовизначення ... цілком природно шукати у родинній традиції» [1082, с. 57]. На думку вченого, в юні роки, від періоду навчання в гімназії у Михайла Сергійовича сформувалася «ідея народного служіння», що було пов'язано з його уявленням про «власну громадську місію». Віталій Васильович відзначив, що взірцем для юнака у цьому був його батько Сергій Федорович. З цього грушевськознавець зробив важливий висновок, що Михайло демонстрував «розвинене генераційне мислення», тобто ідея служіння народу мала для нього «не лише особистий чи родинний вимір, а осмислювалась як спільна справа кількох поколінь» [1082, с. 58, 59].

В. Ващенко розглядає гімназійний період становлення М. Грушевського як особистості та майбутнього науковця в контексті притаманного йому інтересу до психобіографії Михайла Сергійовича. Юного гімназиста сучасний історик розглядає через призму самоаналізу його кризового стану, який виник через прикру матуральну ситуацію, внаслідок якої кращий учень гімназії втратив нагороду, отримав удар по власних амбіціях. Автор розвідки запропонував розглянути відображення кризового стану свідомості юнака з точки зору презентації музики у його текстах, яка обмежена двома образами: «скрипки та порваної струни» [147, с. 105]. Розглянувши це питання, автор розвідки прийшов до висновку, що «рух музики у текстах» юного гімназиста віддзеркалював його складний емоційний стан, а це супроводжувало «сумну мелодію музичного дискурсу його текстів» [147, с. 112].

Важливі аспекти кавказького періоду життя М. Грушевського розглядали автори синтетичних біографічних нарисів. Короткий узагальнений огляд цього питання дано у присвяченому вченому біографічному нарисі Ю Шаповала та І. Верби. Автор перших розділів цього тексту – І. Верба – звернув увагу на те, що протягом ставропольсько-владикавказького періоду (1870–1880 рр.) Михайло відчував сильний релігійний вплив [1872, с. 20]. Він спочатку отримав домашню освіту, а в Тифліській гімназії здобув більш систематизовану підготовку [1872, с. 21]. І. Верба зазначив, що старший за інших гімназистів Михайло Сергійович зблизився з учителем російської мови В. Климовських, відвідував у нього вдома

вечори, де отримав схвальні відгуки інтелектуального товариства на свої літературні та наукові твори [1872, с. 24]. Загалом, на думку сучасного вченого, час навчання М. Грушевського у гімназії сприяв його інтелектуальному зростанню, вона «озброїла» Михайла знаннями, «націлила на звитяжну працю» [1872, с. 25].

С. Плохій, аналізував становлення особистості Михайла Сергійовича в контексті «дослідження інтелектуальної біографії» [1319, с. 22]. Автор особливо виділив гімназійний період життя М. Грушевського, констатував, що гімназист багато часу присвячував читанню російської та зарубіжної літературної класики, зберігаючи пріоритет за українською науковою та художньою літературою [1319, с. 40]. На думку сучасного історика, «особливо важливими для інтелектуального становлення Грушевського були твори Миколи Костомарова. Теза Костомарова про те, що народні маси зрадила еліта, яка спершу перейшла на бік поляків, а потім московитів і повернулася до власного народу лише під прапором українофільського руху, згодом стане важливим елементом у власній інтерпретації Грушевським історії України ...» [1319, с. 44].

Найбільш детально розглянуто кавказький період становлення М. Грушевського у біографічному нарисі Р. Пирога та В. Тельвака [1310, с. 19–48]. Висвітлюючи це питання, автори використали увесь доступний масив джерел. Вони звернули увагу на те, що М. Грушевський долав нудне, самотнє ставропольське життя, читаючи багато творів з української, російської, світової літературної класики. За наполяганням батьків Михайло також активно вивчав класичні та європейські іноземні мови, «практично самотужки» здобув початкову освіту. Авторі зауважили, що це сприяло формуванню його самостійності [1310, с. 20–21]. З іншого боку, за словами сучасних вчених, захоплення книгами у поєднанні з самотністю та самозаглибленістю спонукало М. Грушевського до творчості [1310, с. 22]. Р. Пиріг та В. Тельвак зазначили, що короткий влади́кавказький період життя майбутнього вченого був наповнений смутком [1310, с. 26].

З таким психологічно складним дитячим досвідом Михайло вступив до Тифліської гімназії, яка була, за словами авторів біографічного нарису, елітним навчальним закладом, «розсадником» російської освіти на Кавказі [1310, с. 26]. Навчання в гімназії мало суперечливий вплив на формування особистості М. Грушевського. Зарахування за наполяганням батька до нижчого третього гімназійного класу «мало дуже важливе значення для подальшого формування характеру й світогляду юнака – змушувало завжди бути першим», а також обумовило його амбітність, непоступливість опозиційність до чужої думки [1310, с. 27]. З одного боку, сучасні вчені звернули увагу на навчальні успіхи Михайла, які зробили його кращим учнем гімназії, на душевні стосунки з учителями Г. Климовським, А. Якшичем, М. Горяєвим, які сприяли його інтелектуальному зростанню, зауважили зростання інтересу до читання та критичного осмислення книг [1310, с. 28–29]. Особливу увагу дослідники звернули на інтерес гімназиста Грушевського до української історії та культури, його мрію служити на благо Батьківщини, зауваживши, що він «під впливом романтичного світорозуміння» тривалий час віддавав перевагу літературі [1310, с. 31].

Характеризуючи гімназійний період життя Михайла, автори біографічного нарису вказали на його «високу читацьку культуру», адже майбутній вчений не лише читав різну літературу, але також конспектував головні положення з прочитаних книг, висловлював своє ставлення до них [1310, с. 35]. Тифліський гімназист, за словами сучасних вчених, вважав історію одним з своїх улюблених предметів, але вчитель не задовольняв інтерес допитливого юнака до улюбленої навчальної дисципліни, через це він опановував її «самотужки» [1310, с. 36]. Р. Пиріг та В. Тельвак зазначають, що М. Грушевський у свої гімназійні роки виявляв критичне мислення. Читаючи працю О. Пипіна «Літературний панславизм», він зазначив у своєму щоденнику заперечення щодо створення єдиної загальнослов'янської мови. Критично висловив Михайло власне бачення щодо ідеї М. Костомарова утворити федерацію українців з Росією [1310, с. 36, 37]. На думку авторів біографічного нарису, в інтелектуальному зростанні

М. Грушевського в гімназійні роки великою мірою сприяли його перші проби літературної творчості [1310, с. 40-46].

Р. Пиріг та В. Тельвак, характеризуючи гімназійне життя Михайла зазначають, що він був пригнічений суворо регламентованим гімназійним життям, не мав друзів серед гімназистів, через замкненість та українофільські погляди зазнав насмішок з боку деяких учителів, не міг «опанувати мистецтва музики і танцю, що тривалий час залишалося «незагоєною раною свідомості» » [1310, с. 27–29]. Загалом, можна зробити висновок, що автори біографічного нарису всебічно синтезували кавказький період життя М. Грушевського.

У науковому журналі *Kavkaz-Przeszłość-Teraźniejszość-Przyszłość* Інституту історії Ржешівського університету Н. Романцова опублікувала розвідку, в якій зробила огляд сучасної української історіографії щодо кавказького періоду життя М. Грушевського в контексті початку його інтелектуальної біографії [1428].

Українські історіографи стверджують, що у створенні наукової «лабораторії» М. Грушевського важливе місце посідав процес його інтелектуального становлення. У цьому контексті розглядаються дитячі та юнацькі роки майбутнього вченого, що значною мірою проходили у специфічному соціально-культурному оточенні на Кавказі, були тим фундаментом, на якому базувалися засади його майбутньої наукової діяльності та громадянської позиції борця за національну справу.

Вчені, які досліджували ці питання, звернули увагу на те, що у процесі формування Грушевського-науковця важливими були інтелектуальні впливи кавказького періоду. Історіографічний аналіз надає можливість виявити ті аспекти, на яких сфокусували свою увагу українські історики різних періодів, простежували еволюцію вивчення проблеми формування світогляду майбутнього вченого. Сучасники історика – Д. Багалій, М. Василенко, В. Дорошенко, Д. Дорошенко, М. Кордуба, І. Крип'якевич, висвітлюючи це питання, підкреслювали той імпульс, який був наданий Михайлові в роки навчання у Тифліській гімназії. Зазначені автори, здійснюючи огляд дитячих та юнацьких

років життя М. Грушевського, намагалися з'ясувати ті чинники, які так чи інакше сприяли інтелектуальному розвитку його особистості.

Авторитетні зарубіжні українські вчені Л. Винар та О. Пріцак зробили значний внесок у вивчення цього питання на науковому рівні. Аналізуючи процес формування світогляду М. Грушевського, Л. Винар виділив ті фактори, які мали на нього вплив: родина, українознавча література, а також вироблення волі і працездатності. На формування історіософії майбутнього історика звернув увагу О. Пріцак.

Сучасні українські науковці Г. Бурлака, В. Ващенко, І. Верба, Л. Зашкільняк, М. Кучеренко, В. Масненко, С. Плохій, В. Тельвак та інші розширили джерельну базу і активно розробляють різні аспекти формування світогляду М. Грушевського. Л. Зашкільняк вказав на рубіж, який виокремив інтелектуально дитячі і юнацькі роки Михайла Сергійовича, відзначивши, що з гімназійного часу у нього домінував інтерес до українознавства. В. Тельвак у дослідженні цієї проблеми звернув увагу на важливі факти, які були відзначені у «Споминах» М. Грушевського для аналізу кавказького періоду життя історика. Віталій Васильович зауважив, що з часу переїзду в Ставрополь Михайло почав своє свідоме життя. Цікавою виявилася думка С. Плохія, за якою він пропонує розглянути фактори, які впливали на особистість М. Грушевського з точки зору формування його інтелектуальної біографії. На думку В. Масненка, у М. Грушевського в контексті саморефлексії і репрезентації сформувалася ідея служіння народу. Автори біографічного нарису влучно підкреслили, що за роки дитинства та юності, проведені на Кавказі сформувалася критично мисляча особистість у своєрідному поєднанні романтично-раціоналістичних поглядів.

Всі історіографи цієї теми зазначили, що серед провідних чинників інтелектуального становлення Михайла Сергійовича в його юні роки у чужому кавказькому світі була сім'я. Дослідники виділяли батька, Сергія Федоровича, який підтримував потяг юнака до читання літератури, сприяв отриманню ним якісної освіти.

Значний науковий інтерес та різні підходи істориків до висвітлення теми указують на необхідність історіографічного аналізу цього важливого аспекту грушевськознавства. Необхідне подальше дослідження духовно-моральних світоглядних принципів Михайла Сергійовича в кавказький період його життя, адже вони виявилися в наступній науковій діяльності вченого.

2.2. Вплив університетського наукового середовища на інтелектуальне становлення М. Грушевського (1886–1890 рр.). Історіографічна візія українських вчених

Історіографи звернули увагу на те, що в інтелектуальному становленні М. Грушевського важливе місце посідали його студентські роки у Київському університеті св. Володимира. У свої студентські роки Михайло неодноразово визнавав, що важливим мотивом наукової діяльності були його амбіції, хоча при цьому не крився, що засуджував такі славолюбні бажання, вважаючи, що він «недужий до слави» [591, с. 48]. Товариш студентських років Л. Добровольський у спогадах про М. Грушевського зазначав, що вже за часів навчання в університеті св. Володимира той був дивовижно ерудованою людиною, що викликало як повагу, так і заздрощі співтоваришів, оскільки він з легкістю пройшов усі іспити [668, с. 408–409].

На інтелектуальне становлення Михайла Сергійовича вплинули викладачі Київського університету і серед них його вчитель – професор В. Антонович, який побачив у Михайлові перспективного науковця. [591, с. 65]. Важливими свідченнями про наукові симпатії вчителя до учня є листи професора, які вказували на їх співпрацю в дослідницьких справах. Листи за 1889–1890 рр. підтверджують, що студент міг брати під відповідальність Володимира Боніфатійовича книжки не тільки під час навчання, але й на час вакацій [997, с. 397–398]. Лист від 1.08.1892 є свідченням про те, що викладач піклувався не тільки про інтелектуальне зростання свого вихованця, але й про його фізичний стан [997, с. 400].

Більшість українських істориків-сучасників М. Грушевського, розглядаючи його студентські роки, обмежувалася тим, що його вчителем був В. Антонович, але при цьому вказували на різні аспекти підготовки, отриманої молодим науковцем у цій школі. У той же час вони не брали до уваги питання про інтелектуальне середовище наукового становлення Михайла Сергійовича. О. Барвінський розглядав його як одного «з найспосібніших молодих учених школи В. Антоновича» [60, с. 15]. В. Герасимчук, висвітлюючи діяльність Михайла як учня Володимира Боніфатійовича, звернув увагу на те, що Михайло завдячував йому не тільки своїми студіями, «першими молодечими ідеями, але й теплим почуттям до рідної минувшини» [293, с. 7]. О. Гермайзе у статті про ювілей М. Грушевського зазначив, що саме з традицій цієї школи взяв Михайло Сергійович «демократизм та оту відданість українській справі, що ту школу характеризувала» [297, с. 95].

Д. Дорошенко у своєму «Огляді української історіографії» щодо початку наукової діяльності М. Грушевського обмежився короткою констатацією: «вихованець Київського університету й учень Антоновича, мав дуже добру наукову підготовку і вже в Києві визначився кількома солідними роботами» [710, с. 185].

Д. Багалій, який подібно до М. Грушевського був випускником Київського університету св. Володимира, не погодився з думкою Михайла Сергійовича про те, що університет дав йому дуже мало. Дмитро Іванович стверджував, що там поряд з професорами-чорносотенцями, які створювали задушливу антиукраїнську атмосферу, «з наукового боку були і видатні професори, ... у них можна було вчитися і такому добре підготовленому студентові, яким був М. С.». Перш за все він вказав на В. Антоновича, зауваживши, що М. Грушевський несправедливо його недооцінив [53, с. 165, 166]. Історіограф дав високу оцінку їх спільному вчителю та науковому керівнику В. Антоновичу, не погоджуючись з твердженням, що той нібито «відсувався від української історії та молоді» [53, с. 165–167].

Б. Крупницький наголошував, що М. Грушевський у студентські роки

виявив себе як «людина надзвичайних здібностей та феноменальної пам'яті, ... легко проходив науку в Київському Університеті, мав дуже добру наукову підготовку» [951, с. І]. На думку емігрантського історика, ці чинники обумовили наукові успіхи молодого вченого, який під керівництвом В. Антоновича розвинув свій критично-аналітичний таланти [10, с. І8].

Вплив В. Антоновича на формування М. Грушевського як вченого визнавали навіть проросійські діячі. Характеризуючи діяльність українофілів, С. Щоголев зазначав: «...была у них и лаборатория, откуда пополнялись кадры украинства новыми работниками. Такой лабораторией служили долгий ряд лет private курсы (южнорусской истории), которые профессор Антонович читал для молодежи в своей частной квартире, в конспиративной обстановке». Серед цих слухачів автор назвав Д. Багалія, М. Грушевського, В. Науменка [1904, с. 34].

Шовіністично налаштований А. Царинний (псевдонім історика дворянсько-консервативного напрямку А. Стороженка) визнавав, що в Київському університеті М. Грушевський був найбільш наближеним учнем В. Антоновича і отримав нагороду за роботу «Історія Київської землі». Відразу ця обставина засвідчила його як здібного молодого вченого [1816, с. 173].

У статті М. Рубача, присвяченій М. Грушевському, опублікованій в першому виданні Большой Советской энциклопедии 1930 р., були зазначені перші кроки Михайла Сергійовича в науці, названі його праці періоду навчання в Київському університеті і вказано, що там він працював під керівництвом В. Антоновича і сформувався як молодий вчений, що подавав надії [1458, с. 674]. Це була єдина стаття М. Рубача, в якій він уник ідеологічних оцінок щодо формування М. Грушевського як вченого.

Українські зарубіжні історики 1960-х – 1980-х років ширше висвітлювали навчання М. Грушевського у Київському університеті, спираючись на більш значне коло джерел. Л. Винар першим розглянув вплив київського інтелектуального та громадського середовища на наукову підготовку та громадянську позицію Михайла Сергійовича. Він звернув увагу на суспільно-політичну репресивну політику царського уряду, яка впливала також на

інтелектуальне середовище навчальної та наукової діяльності майбутнього вченого [218, с. 25].

Л. Винар та В. Міяковський, аналізуючи суспільно-політичну ситуацію у період навчання М. Грушевського, наголошували, що університетський статут 1884 р. ліквідував університетську автономію, та запровадив підпорядкування університетів урядовій владі, посилив поліцейський нагляд за студентами [218, с. 25, 1139, с. 117]. Л. Винар зазначив, що новий статут «загальмував нормальний розвиток університету на довгі роки», вплинув на навчальну програму, в якій на першому плані опинилася класична філологія, а на другому – спеціальні предмети [218, с. 25,].

В. Міяковський звернув увагу на репресії самодержавства проти учасників студентських протестів 1884 р. у Київському університеті проти нового університетського статуту. У зв'язку з цим автор розвідки зазначив, що «роки студентства Михайла Грушевського проходили в атмосфері тієї політичної депресії, що виявилася в другій половині 80-х років і дуже несприятливо позначилася на університетській науці» [1139, с. 117].

Аналізуючи студентський період навчання М. Грушевського в університеті св. Володимира, О. Пріцак звернув увагу на те, що той, «переїхавши з провінційного Тбілісі на університетські студії до Києва, ... зустрівся з новим і чужим йому інтелектуальним світом», що спричинило духовну кризу, яка тривала близько десяти років [1355, с. XLVII, XLVIII]. Конкретизуючи цю думку, зарубіжний історик зауважив, що Михайло приїхав до Києва зі знанням класичних та західноєвропейських мов, великою начитаністю «в українознавчій науковій та «громадознавчій» літературі», але необізнаний з реальним українським життям [1360, с. 172–173].

За словами автора студії про історіософію Михайла Грушевського, той сприймав зазначену духовну кризу як «гостру полосу релігійності», у процесі якої молодий науковець «поміняв свій духовний світогляд ..., почав процес секуляризації свого теологічно-метафізичного світогляду». У цьому, на думку О. Пріцака, позначилися зарубіжні історіософські впливи позитивістів Г. Бокля,

О. Конта та Г. Спенсера [1355, с. XLVIII].

Загалом діаспорний історик зауважив суперечливу оцінку М. Грушевського щодо Київського університету [1355, с. L]. На думку грушевськознавця, Михайло Сергійович у Києві під керівництвом В. Антоновича довів до досконалості ремесло науковця, але «захоплений дослідницькою працею молодий історик всеціло пірнув у книги та документи в системі «документальної школи» і – живучи тепер хоч і на українській землі, але виключно в гетто науковців – залишився поза межами реального життя українського народу» [1360, с. 173].

Розглядаючи ранні праці Михайла Сергійовича, Л. Винар зробив висновок що вплив В. Антоновича позначився в опрацюванні його учнем специфічних історичних тем, методології дослідження та світоглядному аспекті. Засновник грушевськознавства підкреслив, що цей період життя Михайла Сергійовича в контексті його наукової діяльності можна назвати підготовчим, в якому він набув солідної школи археографічної праці і засвоїв відповідні історичні знання [242, с. 32].

Особливо дослідник звернув увагу на те, що в період університетського навчання Михайло дуже ґрунтовно опрацював архівні матеріали, а це пізніше дало позитивні результати при написанні «ІУР». Крім того, досліджуючи зазначене питання, Л. Винар наголосив, що головний вплив на формування світогляду майбутнього вченого мали два його «хрещені батьки»: В. Антонович у науковій діяльності, а О. Кониський – у громадській [237, с. 82]. Внаслідок цього поєдналися його наукова та громадська праця, що мало підтвердження вже в ранніх студентських наукових студіях Михайла Сергійовича. Такої ж думки дотримуються Г. Бурлака [118, с. 14], І. Верба [1872, с. 28], І. Гирич [341, с. 49].

В. Міяковський зауважив, що Михайло Сергійович зміг активно долучитися до семінару В. Антоновича лише на другий рік свого навчання, і результатом цієї роботи стала розвідка, тему якої запропонував В. Антонович, опублікована в «Университетских известиях» за 1890 р. В. Міяковський звернув увагу також на працю студента М. Грушевського «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века», тема якої була запропонована В. Антоновичем і

після дворічної роботи опублікована в «Университетских известиях», а також окремою книгою [1139, с. 118]. Загалом зарубіжний український історик вказав на блискучі результати навчання Михайла Сергійовича в університеті, що вирішило справу його подальшої «підготовки до професури» [1139, с. 120].

М. Антонович зазначив, що М. Грушевський перші два роки навчання в Київському університеті «не брав участі в студентському чи (громадському житті, а обмежувався наукою», виконуючи обіцянку, яку дав батькові, а з іншого боку, «це було покарання «покута», яку на себе наклав сам Грушевський за те, що він не отримав золотої медалі» » [44, с. 48]. Зарубіжний історик констатував, що В. Антонович познайомив його на початку 1889 року з «найактивнішим українським громадським діячем О. Кониським» [44, с. 49]. Автор розвідки, аналізуючи стосунки М. Грушевського з О. Кониським, фактично розглядав дві сторони інтелектуального середовища, в якому Михайло Сергійович опинився під час навчання у Київському університеті: наукову частину репрезентував В. Антонович, який, починаючи зі студентських років опікувався його науковою підготовкою, а громадську частину репрезентував О. Кониський.

Українські історики пострадянської доби також активно досліджували вплив київських інтелектуалів на формування М. Грушевського. Думка про необхідність глибоких знань з історії українського народу, як вважають Ф. Шевченко та В. Смолій, привела М. Грушевського до Київського університету [1883, с. 346].

М. Капраль підкреслив, що там М. Грушевський не тільки перейняв але й продовжив традиції археографічної роботи свого вчителя [852, с. 172–173]. О. Кузьмінець, проаналізувавши цей період в житті молодого М. Грушевського, зауважив, що саме тоді він знайомився з методологією історичного дослідження провідних світових і вітчизняних учених – від батька історії Геродота до фундаторів української культури й науки. В цій справі йому в пригоді стало знання мов: старих–латинської й грецької та нових – німецької, французької, англійської, польської [955, с. 191].

Я. Грицак стверджує, що Михайло Сергійович був «найвидатнішим учнем» київської школи В. Антоновича, з якої виніс «своє ставлення до узагальнень». Під керівництвом свого вчителя, М. Грушевський пройшов «солідну школу археографічної праці» [395, с.142].

І. Загорний констатує, що на формуванні наукових та суспільно-політичних поглядів студента М. Грушевського відбився вплив професора В. Антоновича та громадівців [756, с. 180]. О. Кіян підкреслює подвійну функцію київської школи –загальноосвітню та дослідницьку [870, с. 159]. Іншу думку висловив

В. Ващенко,зазначивши, що М. Грушевський сформувався не стільки під впливом народників (В.Антоновича та О. Кониського) скільки на «класичних взірцях античної думки». Грушевськознавець вказав, що сучасники, вважаючи М. Грушевського спадкоємцем «народника» В. Антоновича, відмовляються бачити в його творчості більш глибокі корені класичної думки [166, с. 238].

В. Ващенко звертає увагу на те, що «М. Грушевський ... отримав типову для дворянина класичну гуманітарну освіту, пройшовши шлях від гімназії (в Тифлісі) до університету (св. Володимира в Києві). Основу цієї освіти складала філологія, що робила акцент на ознайомленні з оригінальними текстами канонізованих грецьких та латинських авторів». Одночасно вчений констатує незмінну протягом тривалого часу «стійку негативну оцінку» класичної філології з боку Михайла Сергійовича [144, с. 145].

О. Ситник звернув увагу на суперечливість середовища, в якому опинився майбутній науковець, навчаючись в університеті св. Володимира. Автор розвідки, як і зарубіжні українські історики, вказав на «задушливу» політичну обстановку, яка мала місце в цьому закладі вищої освіти, де панували утиски «проти намагань українців підняти власну українську історію». Але Михайло Сергійович виділив для себе в університетському інтелектуальному середовищі В. Антоновича, який був названий опонентом прихильників шовіністичної політики [1530, с. 172]. Історіограф, вказуючи на безперечний вплив В. Антоновича у питанні формування наукових поглядів, зазначив, що головним правилом дослідницької роботи вчителя було користування архівними джерелами, у чому Володимир

Боніфатійович надавав різноманітну допомогу [1530, с. 172–173]. На думку сучасного вченого, загалом студії українських істориків, написані на архівних документах і фольклорному матеріалі, надали М. Грушевському комплексне розуміння вітчизняної історії, що позначилося на формуванні його історичних поглядів [1530, с. 171].

Л. Зашкільняк, як і деякі інші грушевськознавці, розглянув атмосферу, яка склалася навколо Київського університету незадовго до вступу М. Грушевського, коли після студентських заворушень 1884 р. у зв'язку з 50-річчям його утворення цей заклад вищої освіти був зачинений [787, с. 224]. Цікаві спостереження стосовно початку університетського навчання Михайла висловив сучасний львівський історик, проаналізувавши його біографічні матеріали. Він звернув увагу на подробиці студентського повсякдення і зазначив, що майбутній вчений «з дивовижним для оточуючих запалом поринув у навчання, скрупульозно і докладно виконуючи всі вимоги і вказівки викладачів. Його педантичність і ретельність навіть породжували серед однокурсників підозру у кар'єризмі». Михайло Сергійович був у студентські роки «загадкою» для них, релігійною людиною, деякий час – аполітичним [787, с. 225]. З іншого боку, Л. Зашкільняк констатував важке психологічне пригнічення, яке мало місце у М. Грушевського протягом 1887–1888 рр. [787, с. 226].

Сучасний вчений з подробицями виклав суперечливість обставин, в яких опинився юний М. Грушевський: внутрішнього душевного зламу та зовнішнього смутного часу, що панував тоді у стінах університету. Розраду Михайло знаходив у слові Божому. На думку дослідника, глибока релігійність цих років мала могутній вплив на світогляд майбутнього вченого і громадського діяча [787, с. 230]. Підтвердженням цього є щоденникові записи, які відкрили духовний світ молодій людини в усіх проявах світської боротьби і релігійного смирення [591, с. 11–24].

Л. Зашкільняк, розглядаючи питання соціальної функції історії в оцінці М. Грушевського, констатував, що він ще в юнацькі роки прилучився до роздумів над історією українського народу. Під час навчання в Київському університеті та

ознайомлення з фаховим ремеслом історика він поступово відходив від романтичної візії та визнав переваги більш критичного і наукового погляду на минуле [793, с. 193].

Історіограф зауважив, що за часів навчання у гімназії М. Грушевський захоплювався ідеями слов'янської спільності. Однак вже у стінах університету він позбувся романтизму панславізма або полонославізма і в студентських рецензіях на цю тематику виступав рішучим противником ідеї слов'янської єдності [785, с. 208–209].

Особливу увагу приділив інтелектуальним впливам на формування методологічних підходів у студіях М. Грушевського у студентські роки В. В. Тельвак. Сучасний грушевськознавець ґрунтовно аналізує питання

становлення М. Грушевського як науковця. Віталій Васильович звертає увагу на те, що «психологічно та емоційно перші роки навчання в університеті були заповнені для М. Грушевського «подоланням наслідків матуральної кризи та «аскетичних страшилок»». Посилаючись на «Спомини» Михайла Сергійовича, вчений зазначає, що тому допомогли подолати ці внутрішні труднощі «свідомість національного обов'язку» та здобутки світової культури» [1645, с. 186].

Віталій Васильович вказує на інтерес, який виявив у студентські роки Михайло Сергійович до факультетських семінарів професорів Ф. Фортинського, В. Іконникова та В. Антоновича. На цих семінарах студент М. Грушевський неодноразово виступав з рефератами, виявляючи «свою належність до культурно-історичного напрямку в існуючому історіографічному процесі», «схильність ... до «культурно-етичного» трактування історичного процесу». Віталій Васильович звертає увагу також на вплив бельгійського історика та економіста Е. Лавельє, який «наголошував на залежності економічних відносин від психології, моралі, етики, традицій і звичаїв», на наукові погляди М. Грушевського [1645, с. 189, 190].

Грушевськознавець зауважує, що Михайло Сергійович високо цінував свої наукові стосунки з В. Іконниковим, який мав значний вплив на його «формування ... як історика-професіонала», оскільки у своїх лекціях «значну

увагу звертав на історіографічні та методологічні питання». Посилаючись на «Автобіографію» М. Грушевського, В. В. Тельвак вказує також на значення лекцій І. Лучицького «з галузі суспільної економії та економічної історії» для становлення наукових поглядів майбутнього вченого [1645, с. 191].

Особливу увагу В. В. Тельвак приділяє питанню про роль В. Антоновича у фаховій підготовці М. Грушевського як вченого-історика, оскільки Володимир Боніфатійович мав «найбільший вплив на формування теоретичних поглядів» Михайла [1645, с. 192]. Особливо це простежувалося в його ранніх студентських працях, які «були виконані під безпосереднім керівництвом В. Антоновича». Віталій Васильович ґрунтовно проаналізував цей вплив на кожному з праць М. Грушевського його першого київського періоду [1645, с. 194 – 205].

Підсумовуючи питання про формування наукових поглядів М. Грушевського у перший київський період його життя, В. В. Тельвак зазначає, що цей процес проходив трьома шляхами: «через нормативні університетські курси», завдяки самоосвіті, та через «неофіційне спілкування із професорами університету і насамперед із В. Антоновичем» [1645, с. 206].

В. В. Тельвак у співавторстві з польським дослідником Р. Новацьким, аналізуючи чинники, які впливали на формування наукових поглядів Михайла Грушевського в роки навчання в Київському університеті, зазначають, що В. Антонович, В. Іконников, І. Лучицький допомогли студенту М. Грушевському краще зорієнтуватися у безмежжі наукових проблем та відкрили перед ним дослідницькі перспективи різноманітних історіографічних шкіл і напрямів [10, с. 117]. Завдяки самоосвіті молодий М. Грушевський перебував у курсі історіографічних пошуків, виробляючи власну оригінальну систему історіософських та методологічних поглядів. Під керівництвом В. Антоновича історик-початківець звів їх у систему [11, с. 118]. Дослідники вказують на прискіпливу увагу початківця до різноманітних аспектів історичного пізнання, до проблеми об'єктивності в історичній науці [11, с. 63].

Українські грушевськознавці у своїх студіях зазначають науковий інтерес, який виявив Михайло Сергійович у свої студентські роки до опрацювання

наукових здобутків зарубіжних вчених. Л. Зашкільняк, посилаючись на щоденник Михайла Сергійовича зазначає методологічний вплив на нього польського вченого, представника історико-правового напрямку М. Бобжинського, який визначив польську історію як «зображення життя нашого народу у всій його протяжності і у всіх проявах» Л. Зашкільняк заперечує «переважний вплив на молодого М. Грушевського тогочасних економічних теорій», оскільки той був прихильний до «культурно-морального» розуміння суспільного розвитку. Особливо звертається увага на книгу бельгійського історика та економіста Е. Лавелє, яка викликала інтерес Михайла Сергійовича [788].

В. В. Тельвак аналізує інтелектуальні впливи на мабутнього вченого, користуючись щоденником та студентськими конспектами, частково відновлює опрацьоване ним коло спеціальної літератури – студії європейських та російських учених Г. Гекеля, Й. Гердера, Д. Дрепера, Г. Бокля, Т. Карлейля, Ч. Дарвіна, А.Сміта, Т. Гоббса, Т. Мальтуса, Б. Гільдебранда, Л. Фінкля, Е. Лавелє, К. Маркса, М. Бобжинського, М. Карєєва, зазначивши, що «серед лектури М. Грушевського були й політекономісти, й історики-романтики, й учені-позитивісти» [1645, с. 186, 187]. При цьому Віталій Васильович звертає увагу на критичне осмислення студентом опрацьованої наукової літератури, на його неоднозначне ставлення до позитивізму, який обмежував «прагнення до філософського узагальнення минулого» [1645, с. 187]. Є. Луняк зазначає, що «з студентських років Грушевський постійно цікавився новітніми тенденціями у французькій історіографії та й загалом у суспільствознавстві» [1049, с. 104].

На думку І. Верби, ідейною настановою В. Антоновича було відпольщення та відросійщення українського історичного процесу і, принаймні в початковий період, наукової кар'єри М. Грушевський, як зауважує співавтор біографічного нарису, дотримувався цього принципу. Також для утвердження традиції документалізму в національній історичній думці Володимир Боніфатійович стверджував принцип ретельного відбору та опрацювання документів, і це, як зазначив дослідник, справило великий вплив на молодого вченого [1872, с. 29]. Прихильниками такої точки зору можна вважати В. Чишка [1859, с. 27],

М. Капраля [852, с. 172, 176], М. Бандрівського [56, с. 43], П. Соханя 1562, с. 20], І. Бутича [127, с. 50], І. Вербу [179, с. 112].

І. Верба зазначає що дійсну джерелознавчу практику М. Грушевський пройшов під керівництвом відомого історика та археографа В. Іконникова, ознайомившись з комплексним джерелознавством, текстологією і завдяки цьому, досяг справді академічного рівня [1872, с. 28]. Історіограф вважає, що наукова підготовка М. Грушевського, видання ним збірників документів і праць заснованих на джерелах, формували його народницький світогляд поєднаний з позитивізмом [1872, с. 36].

На вплив В. Іконникова щодо джерелознавчої підготовки М. Грушевського в його студентські роки вказує розвідка В. Ульяновського про незнану ранню працю молодого науковця. Автор звернув увагу на нововіднайдений реферат, підготовлений студентом-третьокурсником Грушевським. Ця неопублікована студія початківця, на думку сучасного історіографа, показує, що «джерелознавчі аналітичні справи під керівництвом В. С. Іконникова ... давали історичу високий академічний рівень і досвід всебічного аналізу джерел» [1754, с. 264].

О. Владига розглядає питання про становлення М. Грушевського як джерелознавця в його студентські роки. Авторка зазначає, що молодий науковець під час навчання у Київському університеті велику увагу приділив вивченню «історичних джерел, що стали емпіричним фундаментом у його роботі над першими працями». У той період Михайло Сергійович засвоїв навички роботи в архівах, та техніку публікації джерел. У цьому надали сприяння лекції авторитетних джерелознавців В. Іконникова, Ф. Фортинського, В. Антоновича [263, с. 92].

Цікавою є думка Я. Верменич стосовно спадкоємності історико-географічного підходу, який демонстрував М. Костомаров, мав подальший розвиток у працях В. Антоновича, а потім виявився також у студіях М. Грушевського [192, с. 92].

Питання щодо навчання М. Грушевського в університеті св. Володимира висвітлюється у розвідці О. Тарасенко. Авторка за матеріалами щоденників

Михайла Сергійовича, спираючись на студії М. Антоновича, Л. Зашкільняка, В. Міяковського розглядає деякі аспекти повсякденного життя майбутнього вченого в його студентські роки. Дослідниця, проаналізувавши роки студентського життя Михайла Сергійовича, зазначає, що це був час «його становлення як особистості, майбутнього науковця і громадського діяча». Історикиня звертає увагу на контакти М. Грушевського з його наставниками В. Антоновичем та О. Кониським, вважає, що вони були «ідейно і організаційно якнайтісніше» пов'язані, а ця «трійця мала величезний вплив на українське життя у Києві» [1597, с. 35]. О. Тарасенко, підсумовуючи результати навчання Михайла Сергійовича в університеті, констатує, що він на фініші був не просто серед 9 однокурсників з 15, які успішно завершили цей шлях, але з усіх предметів отримав найвищі оцінки і разом з своїм другом студентських років Л. Добровольським отримав диплом першого ступеня [1597, с. 37].

Роки навчання М. Грушевського в університеті ознаменувалися написанням його перших наукових студій. Пробою його наукового пера, починаючи з 1887 р., був історико-статистичний нарис «Южнорусские господарские замки в половине XVI века» [415]. Михайло Сергійович визначив, що предметом цієї праці була урядова колонізація середини XVI ст., від якої збереглись офіційні відомості [415, с. 2]. Молодий науковець у своїй студентській розвідці зазначив, що історія боротьби осілого населення Південної Русі з напівдиким кочовим степом відбувалася протягом кількох століть і результатом цієї боротьби були постійні зміни кордонів. Автор наголошував, що, незважаючи на надзвичайне напруження народних сил, освоєння цих земель продовжувалося. Колонізаційний рух мав як народний, так і урядовий характер [415, с. 1].

У своїй першій монографічній розробці М. Грушевський прагнув виявити взаємозв'язки між фактами зовнішньої (політичної) історії та внутрішнім (економічним) життям, виявити особливості Київської землі, з'ясувати місце тієї епохи в історії Русі. Автор звернув значну увагу на факти київської історії, які раніше не були висвітлені [409, с. V–VI]. У зазначеній студії аналізувалися такі аспекти: історико-географічні відомості щодо територіальних меж Київської

землі, її політична (зовнішня) історія після смерті Ярослава до кінця XIV ст. Михайло Сергійович не поділяв поширену думку про фатальні для Київської землі наслідки монгольського вторгнення [409, с. VII].

Товариш Михайла Сергійовича університетських років Л. Добровольський зазначав, що студіюючи над своєю студентською роботою, за яку отримав золоту медаль, М. Грушевський працював майже до повного фізичного виснаження, не бажаючи хоча б на хвилину перервати ці заняття [668, с. 407–412]. Сам Михайло писав, що то була «робота тяжка, каторжна» [591, с. 69].

Тема першої монографічної праці М. Грушевського «Очерк истории Киевской земли от Ярослава до конца XIV столетия» була запропонована молодому науковцю його вчителем В. Антоновичем. Михайло розробляв її, починаючи з III курсу [418, с. 200], але завершив роботу восени 1890 р. вже після отримання університетського диплома [591, с. 64, 67, 69, 70, 72, 73]. Праця була опублікована в 1891 р. і відзначена золотою медаллю [418, с. 200]. Ця тема розроблялася в контексті регіонального (обласного) дослідження південноруської (української) історії. Написану версію монографії Михайло давав читати В. Антоновичу як науковому керівникові [591, с. 69], а той консультував учня, м'яко вказуючи на помилки та недоречності цієї конкурсної роботи у листі до молодого науковця від 12.10.1890 р. [997, с. 399].

На першу працю М. Грушевського загалом позитивною рецензією відгукнувся очільник кафедри російської історії університету св. Володимира П. Голубовський, який був відомим дослідником кочових спільнот Степової України [1218, с. 334]. Рецензент зазначив, що розвідка становить інтерес і вона є «приємним явищем» російської історичної літератури [1218, с. 333–334].

Автор рецензії звернув увагу на певні труднощі, які долав М. Грушевський при написанні цієї праці. На думку П. Голубовського, незважаючи на це, молодий науковець зробив «легкий, жвавий і образний» виклад історії полянської землі, який став «корисним внеском у нашу історичну літературу». Особливо було звернуто увагу на те, що молодий вчений, опрацювавши «праці попередників ... вніс багато свого оригінального» на основі «самостійного опрацювання

першоджерел».

У той же час, рецензент вказав на те, що молодий автор не завжди використовував літописи, а іноді бездоказово висловлював незгоду з літописними даними [1217, с. 432]. П. Голубовський висловив також критичну думку про те, що виклад матеріалу має певною мірою догматичний характер [1217, с. 434]. В рецензії було зазначено, що автор не врахував важливий аспект в історії давньої Русі – спробу встановлення спадкової влади при передачі великокняжого столу сину Володимира Мономаха Мстиславу [1217, с. 435].

Літературний критик В. Боцяновський, рецензуючи працю М. Грушевського, вказав на два спірні питання про «малоросійську» мову в Києві та про литовське завоювання Києва. Щодо першого дискусійного питання рецензент відзначив, що молодий вчений заперечив думку філолога професора О. Соболевського про принесення «малоросійської» мови на Київщину у XV ст. з заходу. У іншому питанні, як зазначив В. Боцяновський, М. Грушевський «приєднався до думки» свого вчителя В. Антоновича, який стверджував, що литовського завоювання не було, а відбувалося поступове підкорення Київської землі [95, с. 738–739].

М. Грушевський, працюючи над своєю першою науковою студією, усвідомлював важливість інтелектуального впливу своїх вчителів. О. Пріцак зауважив, що у вступі до своїх перших праць, молодий науковець дякував В. Антоновичу, В. Іконникову, П. Голубовському, а також М. Владимирському-Буданову (на той час був головним редактором Київської археографічної комісії), який допоміг видати два томи актів Барського староства у 1894 р. Безумовно допомога викладачів була такою, на думку історика, за що початківець був їм безмежно вдячний [1355, с. LI].

М. Кордуба, аналізуючи першу велику наукову роботу М. Грушевського, стверджував, що «фахова критика прийняла її з повним признанням» [903, с. 34]. Р. Пиріг та В. В. Тельвак звертають увагу на рефлексію рецензентів, які репрезентували «київське наукове середовище» [1310, с. 60].

М. Василенко, розглядаючи перші студентські наукові дослідження

М. Грушевського, особливо звернув увагу на методологічні аспекти. Він зазначив, що ці студії «мають яскраво виражені риси наукової методи, яка потім червоною ниткою проходить крізь усі наукові праці». Повною мірою це виявилось в монографії «Очерк истории Киевской земли ...», за яку молодий науковець отримав золоту медаль. За словами історіографа, автора цієї праці характеризували «прекрасне вивчення джерел, здорова наукова критика, що не ухиляється ні в бік довіри, ні в бік заперечення, самостійність погляду» [137, с. 147].

Л. Винар звернув увагу на те, що робота студента М. Грушевського, яка була на пропозицію В. Антоновича присвячена історії Київської землі, ґрунтувалася на численних історичних джерелах [242, с. 28]. На думку діаспорного вченого, ця розвідка була одною з найповажніших студій обласної історичної тематики, якій були присвячені праці представників історичної школи В. Антоновича [242, с. 30–31].

Л. Зашкільняк звертає увагу на методологічні аспекти монографії М. Грушевського. Історіограф зазначає, що у вступі до «Очерка истории Киевской земли ...» вчений прагнув виявити «взаємодію об'єктивного і суб'єктивного чинників в історії». Провідний український фахівець з питань методології історії констатує відмінність методологічного підходу Михайла Сергійовича від «класичних позитивістів». На думку Л. Зашкільняка, автор монографії виклав «свою концепцію наскрізної історії єдиного «південно-руського» народу», а також вказав на боротьбу у суспільному устрої Русі «двох начал – князівсько-дружинного й удільно-вічового». Сучасний історик зазначає, що через брак джерел М. Грушевському не вдалося досягнути переконливості, його «гіпотези залишилися гіпотезами» [788].

Р. Пиріг та В. В. Тельвак, розглядаючи перший київський період біографії М. Грушевського, значну увагу приділяють його монографічній праці. На думку авторів біографічного нарису, в «Очерке истории Киевской земли ...» простежується наукова еволюція молодого вченого. Сучасні історики звертають увагу на те, що Михайло Сергійович розвивав запозичену від «старшої генерації

українських істориків-народників – М. Максимовича, М. Костомарова та В. Антоновича» ідею «наскрізної історії єдиного «південно-руського» народу» та сформулював тезу про «двоїстість» суспільного устрою Русі [1310, с. 63]. Р. Пиріг та В. В. Тельвак також вказали на методологічний аспект першої монографії М. Грушевського, який, репрезентуючи київську документальну школу, «особливу увагу звертає на роботу з джерелами» [1310, с. 65].

У розвідці Н. Романцової висвітлюється питання історіографічного аналізу сучасних українських істориків щодо формування наукових поглядів М. Грушевського у перший київський період [1452].

Висвітлюючи зазначене питання історіографи здійснили кілька аналітичних підходів. Першими виявили науковий інтерес до цього аспекту сучасники вченого (Д. Багалій, О. Гермайзе, Л. Добровольський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, Б. Крупницький та інші), розглядаючи його студентські роки. Вони зазначили, що на інтелектуальне становлення М. Грушевського вплинули викладачі Київського університету і серед них його вчитель – професор В. Антонович, який побачив у Михайлові перспективного науковця. Вплив В. Антоновича на формування М. Грушевського як вченого визнавали навіть проросійські діячі С. Щоголев та А. Царинний.

Аналіз рецензій авторитетних вчених на студії молодого науковця виявив виважені історіографічні оцінки, в яких було зазначено позитивні аспекти і недоліки у працях початківця, але й надію на визначне наукове майбутнє учня В. Антоновича.

Українські зарубіжні історики 1960-х – 1980-х років ширше висвітлювали навчання М. Грушевського у Київському університеті, спираючись на більш значне коло джерел. Л. Винар, В. Міяковський, О. Пріцак, розглядаючи вплив київського інтелектуального та громадського середовища на наукову підготовку та громадянську позицію Михайла Сергійовича, звернули увагу на суспільно-політичну репресивну політику царського уряду, яка відобразилася на навчальній та науковій підготовці майбутнього вченого. Зарубіжні вчені, аналізуючи вплив В. Антоновича, звернули увагу на те, що він позначився в опрацюванні його

учнем методології дослідження, в увазі до роботи з архівними документами та його світогляді.

Українські історики пострадянської доби також активно досліджували вплив київських інтелектуалів на формування молодого науковця М. Грушевського.

Історіографи звернули увагу на те, що вже в період університетського навчання Михайло Сергійович виявив здібності до наукових студій.

Розглянувши праці сучасних українських історіографів щодо висвітлення проблеми формування наукових поглядів М. Грушевського, необхідно зазначити, що особливу увагу цим питанням приділили І. Верба, І. Гирич, Я. Дашкевич, Л. Зашкільняк, Р. Пиріг, С. Плохій, О. Ситник, В. В. Тельвак, В. П. Тельвак та інші. Вони комплексно аналізували чинники, які визначили методологічні засади формування наукової концепції Михайла Сергійовича.

2.3. Наукові пошуки М. Грушевського як професорського стипендіата та його призначення на посаду професора Львівського університету в інтерпретаціях грушевськознавців

В інтелектуальній біографії М. Грушевського важливе місце посідав час його навчання у магістерії в якості професорського стипендіата в університеті св. Володимира (1891–1894 рр.) як період становлення підготовленого до наукової праці вченого. Також це був перехідний період, коли одночасно з підготовкою до отримання професорського статусу Михайло Сергійович готувався до початку своєї самостійної наукової кар'єри у Львівському університеті, до багатогранної наукової діяльності на полі соціогуманітаристики.

25 вересня 1890 р. Михайло Сергійович отримав диплом, який засвідчив завершення його навчання в університеті св. Володимира [591, с. 64]. Згідно запису у щоденнику за 27 вересня, цього дня він відвідав свого вчителя В. Антоновича та у розмові з ним обговорював питання «за магістерію». За словами М. Крикуна, М. Грушевський «мав усі підстави залишитися при

університеті для ... приготування до професорського звання, тобто бути зарахованим в магістерію» [932, с. 577]. Під час бесіди зі своїм учнем Володимир Боніфатійович прихильно висловився про магістерську перспективу Михайла, чим підняв йому «дух і надав енергії» [591, с. 65]. Але через певні бюрократичні та фінансові перепони вирішення цього питання затрималося до травня 1891 р.

П. Сохань та І. Верба констатували, що саме монографія «Очерк истории Киевской земли ...» після присудження золотої медалі автору у грудні 1890 р. дала змогу М. Грушевському залишитися стипендіатом при університетській кафедрі для підготовки до професорського звання [1561, с. 20, 21; 1872, с. 34].

Тема магістерської дисертації була запропонована М. Грушевському В. Антоновичем, але магістрант вважав, що вона «була вибрана досить нещасливо» [420, с. 224]. М. Крикун припустив, що визначення теми магістерської роботи М. Грушевського про Барське староство відбулося не пізніше кінця вересня 1890 р. Така тема дисертації, на думку дослідника, була обумовлена «давнім інтересом до історії так званої околичної ... шляхти в Україні XV–XVIII ст.» з боку В. Антоновича [932, с. 582]. Молодий науковець сприйняв критично тему «Барское староство» і пізніше в автобіографії зазначав, що «прийшлося вложити масу праці, щоб зробити з неї щось відповідне, ... але результати роботи розмірно до вложеної в неї праці були досить невеликі, і треба було великого завзяття, щоби не кинути сеї роботи серед дороги» [418, с. 201].

20 травня 1892 р. М. Грушевський успішно склав перший магістерський екзамен [591, с. 169], а рівно через рік, на початку травня 1893 р. приступив до написання магістерської роботи [591, с. 209]. Михайло Сергійович на початку своєї студії зауважив, що південноруська історія досліджена поколіннями істориків все ж потребувала перевірки і більш ґрунтовного вивчення багатьох своїх положень [398, с. 1]. Автор стверджував, що, завдяки татарським вторгненням, було призупинено похід польської шляхти в східну Подолію, полонізація землеволодіння була відстрочена на цілих 100–150 років, і «туземне землеволодіння залишалось домінуючим до XVII в.» [398, с. 69].

Магістрант констатував, що в питаннях управління Барським староством

відбувалося поєднання воеводських урядів зі старостинськими [398, с. 129]. Він розглянув адміністративний устрій створений на Поділлі Коріятовичами [398, с. 142]. Введення польської системи управління та польського права в Подолії, на думку молодого дослідника, відбулося майже одночасно з Галичиною [398, с. 146]. У XVIII ст. свої права по відношенню до шляхетського населення барський староста здійснював при посередництві полковника та інших чиновників, в тому числі, свого комісара і губернатора [398, с. 375].

Після оприлюднення магістерської дисертації М. Грушевського В. Антонович опублікував на сторінках «Университетских известий» позитивний відгук [38, с. 5–7]. Володимир Боніфатійович зазначив, що магістрант ґрунтовно дослідив у своїй праці тему з обласної історії. Авторитетний вчений звернув увагу на те, що в роботі розглянуті питання загальної історії та заселення Барського староства, прийоми колонізації, форми землеволодіння, визначено характер місцевого управління і судочинства. М. Грушевський, на думку В. Антоновича, ґрунтовно використав актовий матеріал, але іноді не виправдано затримувався на дрібних деталях, чим втомлював читача. Науковий керівник зазначив, що автор дисертації добре обізнаний з історичною літературою предмету дослідження, як російською так і польською. При написанні роботи активно використовував архівний матеріал [38, с. 6]. Загалом, на думку В. Антоновича, праця цілком самостійна, оброблена критичними методами і «може бути визнана в якості дисертації на ступінь магістра російської історії». З таким висновком погодився інший опонент, авторитетний київський історик – В. Іконников [38, с. 7].

Історіографічні оцінки щодо магістерської роботи Михайла Грушевського висловили його сучасники молодого вченого Н. Молчановський [1148, с. 103–112], Ю. Сіцінський [1534; 1535], М. Василенко [137], М. Кордуба [903].

Л. Винар розглянув деякі деталі роботи над дисертацією М. Грушевського та її захисту [218, с. 29, 30]. Автор розвідки вказав на те, що професорський стипендіат працював у архівних установах Москви та Варшави, при цьому «нарікав на тему своєї праці, що вимагала інтенсивних архівних розшуків історичних джерел», але, за словами грушевськознавця, ця «тверда школа архівної

роботи» надалі була дуже корисна вченому. Л. Винар зазначив, що 24 травня 1894 р. Михайло Сергійович «прилюдно оборонив свою дисертацію» [218, с. 29].

Засновник грушевськознавства зробив висновок, що кандидатська дисертація «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца 14 столетия» (1891) і магістерська дисертація «Барское староство» (1894) вказують на виняткові здібності молодого історика і його глибоке опанування історичних джерел і методу історичного дослідження [230, с. 15].

Радянські історики з кінця 1920-х рр. за умов ідеологічного цькування Михайла Сергійовича, фальсифікації його наукових поглядів не розглядали питання становлення його як вченого, оскільки це не відповідало завданням, які ставили перед вченими компартійні ідеологи. М. Яворський, критикуючи М. Грушевського, зазначав, що на початку 1890 років «широким шляхом почала розвиватися «позаклясова» теорія українського історичного процесу», яку той склав ... » [1952, с. 199]. М. Рубач, якому було довірено публікацію інформації про М. Грушевського в радянських енциклопедичних виданнях, зазначав, що на того великий вплив мала «ідеалістична, націоналістична концепція В. Антоновича» [1459, с. 858; 1460, с. 413; 1461, с. 204]. Разом з тим, наприкінці 1980-х років В. Сарбей відніс монографію [1535, с. 23] «Барское староство» до тих праць Михайла Сергійовича, які «за багатством фактичного матеріалу зберігають своє наукове значення й нині» [1498, с. 119].

У пострадянський час українські грушевськознавці розгорнули активні студії щодо питань підготовки М. Грушевського як професорського стипендіата. Різні аспекти цієї проблеми висвітлювали історіографи 1990-х років. В. Смолій та П. Сохань, констатуючи, що протягом чотирьох років М. Грушевський готував працю «Барське староство», вказали на те, що це була важка праця, але незважаючи на певні труднощі з пошуками документальних матеріалів, молодий вчений успішно захистив у травні 1894 р. як магістерську дисертацію [1548, с. X]. О. Кіян звернув свою увагу на те що в цій студії майбутній вчений виклав народницьку ідею своєї історичної концепції де висловив відверті симпатії до боротьби мешканців міст Болохівської землі, спрямованої проти посилення

князівської влади [870, с. 164].

Л. Зашкільняк намагався всебічно розглянути всі аспекти життя М. Грушевського в період роботи над магістерською дисертацією. Сучасний історіограф відзначив переваження магістранта науковою працею, адже перед молодим істориком постало кілька завдань не тільки підготовка тексту дисертації, а також її терміновий захист (22 травня 1894 р.), завершення видання другого тому документів Барського староства, підготовка до майбутніх лекцій у Львівському університеті, а також наукові матеріали для «Записок НТШ» [789, с. 72].

За словами Л. Зашкільняка, у роботі над магістерською дисертацією молодий науковець намагався подолати попередні недосконалості: аналітично-описовий метод за браком джерельного матеріалу виявився малоефективним для висвітлення багатьох питань і достатньої переконливості не вдалося досягнути, і гіпотези залишилися гіпотезами [788]. Щодо спеціальної праці сучасного українського дослідника то в ній автор намагався простежити внутрішню лабораторію магістранта [787, с. 238–239].

Значний інтерес науковців викликала розвідка молодого дослідника «Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці», яка була опублікована в 1892 р. в першому томі «Записок НТШ» під псевдонімом М. Сергієнко [1515, с. 1–28]. Молодий науковець детально розглянув громадсько-політичний устрій тогочасної Русі. Автор проаналізував відносини між князем та громадою в зазначений період. На думку молодого науковця, князя вважали «конче потрібним елементом громадського життя» [1515, с. 5]. М. Грушевський розглянув також і питання болохівської теорії. Автор вважав болохівців «тубільним населенням» [1515, с. 15]. Історик, спираючись на літописні відомості, дослідив родовід болохівських князів [1515, с. 16]. Підсумовуючи свою розвідку він констатував, що ціна державі як культурній і поступовій формі тільки тоді важлива, коли дає допомогу духовно-моральному, економічному, політичному розвитку громади [1515, с. 27].

До цієї праці виявив інтерес М. Драгоманов, рецензуючи перший випуск

«Записок НТШ» [716, с. 28–32]. Михайло Петрович почав свій відгук на розвідку М. Грушевського критичними зауваженнями, зазначивши, що «заголовок статті д. М. Сергієнка трохи заширокий, а вся робота трохи вривкова» [716, с. 28]. Зацитувавши деякі фрагменти статті молодого історика, рецензент звернув увагу на те, що він має «досить чудні погляди на «державу»», зазначивши, що «і Данилове королівство було державою, і болохівські й т. ін. громади були державами» [716, с. 29, 30]. Підсумовуючи свою рецензію на працю М. Грушевського, М. Драгоманов порадив йому «не відділяти історії руської від загальноєвропейської і не покладатись на «свою мудрість» російських учених» [716, с. 32].

М. Кордуба відзначив статтю М. Грушевського «Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці» як першу його розвідку, опубліковану українською мовою [903, с. 34]. І. Кривецький, аналізуючи цю ранню розвідку, навів приклад ставлення до історичного факту Михайла Сергійовича як українського історика XIX–поч. XX вв. [929, с. 162, 163]. Розкриваючи особливості української історіографії,

І. Кривецький наголошував, що, на думку М. Грушевського, історики «з особливою увагою та симпатією спинялись на... виступах народних мас» [928, с. 164].

На думку Л. Винара, найталановитий учень В. Антоновича у своїй ранній праці про громадський рух на Україні в XIII столітті повністю розкрив народницький світогляд. Засновник грушевськознавства зазначив, що згадана розвідка «має значну вагу в насвітленні раннього світогляду Грушевського» [242, с. 30–31].

О. Прицак, аналізуючи цю наукову працю молодого вченого, зазначив, що вона була першою фіксацією історіософії, яка представила молодого дослідника послідовником класичного позитивізму (О. Конта, Г. Спенсера), але з закрускою Гекеля та утилітаризмом, що нагадує Д. Мілля та Д. Бентама. О. Прицак зазначив, що розвідка М. Грушевського викликала подвійну реакцію: схвалу народника В. Антоновича і критику конституціоналіста М. Драгоманова [1355, с. LIII].

Л. Винар засвідчив, що перший зв'язок з НТШ М. Грушевський завдячував

О. Кониському, який притягнув його до співпраці в «Записках НТШ», і що саме в 1892 році в першому томі «Записок» з'явилась стаття початківця під псевдонімом М. Сергієнка «Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці» [238, с. 40]. Досліджуючи перший період співпраці М. Грушевського в НТШ (1892–1894), Л. Винар звернув увагу на розвідку молодого дослідника «Для ювілею Івана Котляревського», в якій розкрито глибинний підхід до наукової та культурно-національної праці, також науково-організаційні здібності початківця [238, с. 42].

В українській історіографії дискутується питання про народницькі погляди М. Грушевського. Д. Дорошенко [706, с. 185, 186], О. Оглоблин [1186, с. 453] визначили дві основні ідеї, якими керувався Михайло Сергійович в науковій та в громадсько-політичній діяльності. Перша – ідея народництва, друга – ідея федералізму [1191, с. 9].

Аналізуючи народництво М. Грушевського, Б. Крупницький зазначив, що він був «останнім могіканином народництва, що вийшов з традиції Кирило-Мефодіївського братства» [952, с. 97]. Б. Корчмарик зачитував Б. Крупницького, погоджуючись з його тезою [917, с. 371]. Такої ж думки був Л. Винар, який стверджував, що як В. Антонович, так і його учень розвивали свої наукові та політичні концепції на основі ідей кирило-мефодіївців [230, с. 17].

А. Процик, аналізуючи народництво М. Грушевського, зазначила, що у нього ця концепція відрізнялася від поглядів В. Антоновича. На думку дослідниці, народницький вибір Михайла Сергійовича «можна розглядати не як наслідок надмірної ідеалізації народу – так як це було в Антоновича – а як вибір диктований практичними, раціонально оправданими мотивами історика який ставить перед собою завдання реалізувати амбітний задум – накреслення повного курсу української історії» [1373, с. 183]. Разом з тим А. Процик відзначила, що М. Грушевський, спираючись на ідею народництва, «не відкидає принципу державности». За словами вченої, у баченні М. Грушевського, це підтверджує «співпраця віча й князя», яка є «ідеальною гармонією», що «дає силу державі і забезпечує внутрішні інтереси народу» [1373, с. 184].

Сучасна історіографія, присвячена досліджуваній проблемі, значна та

різноманітна. В. Тельвак, реконструюючи теоретико-методологічні погляди молодого М. Грушевського, зазначив, що вони поєднували в собі здобутки романтичної, просвітницької та позитивістської філософських систем. Віталій Васильович стверджував, що для вченого суб'єктами історії є окремі народи–нації, які складаються під впливом об'єктивних умов. У концепції Михайла Сергійовича «рушіями поступу народу» визначалися різні чинники: економіка, культура, політичні відносини. Але часто історичним процесам у своїх творах він давав «економіко-культурне пояснення». З позицій позитивізму М. Грушевський інтерпретував роль особи як продуктів «суспільних обставин», що своєю діяльністю цілком підкорюються об'єктивним історичним умовам». На думку В. Тельвака, методологічна система вченого була збалансованою, в її основі «лежав принцип критично-аналітичного документалізму» [1645, с. 207]. Грушевськознавець відзначив, що Михайло Сергійович використовував для дослідження історичної еволюції українського народу загальнонаукові методи– історичний, логічний, метод абстрагування, евристичний, спеціально-наукові методи – порівняльно-історичний, ретроспективний, генетичний, типологічний [1645, с. 208].

Сучасний український вчений, аналізуючи питання формування світогляду М. Грушевського, позитивно відзначив працю Л. Винара «Ранні історичні праці Михайла Грушевського і київська історична школа В. Антоновича». Історик зазначив, що в роботі діаспорного грушевськознавця розглянуто вплив В. Антоновича на формування методологічних поглядів М. Грушевського і саме під керівництвом вчителя молодий історик опанував джерелознавство та основні методи історичного дослідження. Визначено впливи інших професорів Київського університету на формування світогляду М. Грушевського, а також простежено еволюцію теоретичних поглядів молодого дослідника на прикладі його ранніх творів [1694, с. 180].

В. П. Тельвак зазначила, що вже в ранній період формування професійної особистості М. Грушевського поступово створювався його образ як продовжувача традиційних народницьких та творця нових українських національних підходів до

інтерпретації ключових подій і фактів минулого. Вчена стверджує, що дехто з сучасників пояснював це лише приналежністю М. Грушевського до школи В. Антоновича, інші ж, особливо російські та польські історики, наголошували на його українофільських симпатіях [1708, с. 39].

Українські історики виявили інтерес до питання утворення кафедри східноєвропейської історії та призначення М. Грушевського на посаду її професора. Науковці розглядають питання щодо причини переїзду М. Грушевського до Галичини, з'ясування наукових та політичних обставин навколо заснування кафедри всесвітньої історії та призначення на посаду її професора учня В. Антоновича. На основі аналізу праць дослідників здійснено комплексне вивчення цього питання. Історіографічний аналіз визначив неоднозначне, а іноді суперечливе ставлення галицької громади до ще молодого, але амбітного вченого. Означена проблема надає можливість більш чітко осягнути важливість новоерівської політики та вибір королівсько-цісарського уряду на користь М. Грушевського, який мав вирішальне значення для подальшого бурхливого розвитку української науки загалом та вітчизняної історичної науки зокрема. Тому ця проблема посіла важливе місце у подальшому розвитку не лише грушевськознавства, але й української історіографії.

На початку 90-х років XIX ст. за умов здійснення узгодженої з представниками пануючих у Галичині польських кіл політики «нової ери» українські інтелектуали та громадськість підняли питання щодо створення у Львівському університеті кафедри історії України. Першим в українській історіографії детально розглянув це питання відомий громадсько-політичний діяч зі Східної Галичини, історик О. Барвінський у спеціальній праці. Він як безпосередній учасник подій з подробицями висвітлював усі складні обставини цієї справи. Автор наголошував, що вона постала у зв'язку з «перетворенням Товариства ім. Шевченка в наукове» [60, с. 2, 4]. Передбачалося запросити на цю кафедру професора В. Антоновича, який одночасно мав «стати керманічем Наук. Товариства ім. Шевченка» [60, с. 2].

У праці О. Барвінського звернено увагу на активне листування та особисті

контакти, які здійснювалися між українськими діячами зі Львова та Києва, зацікавленими в цій справі [60, с. 7–13]. Автор зазначив, що в ході цих контактів у зв'язку з відмовою професора В. Антоновича прийняти львівську кафедру той запропонував на цю посаду кандидатуру «свого бывшего ученика, магістра історії, Михайла Грушевського» [60, с. 9].

Галицький діяч не скривав того, що навколо цієї пропозиції відбувалися дискусії. У зв'язку з цим він вказував професору В. Антоновичу, «що з оглядом на відносини у львівському університеті і в нашій країні треба нам готового авторитету, який п. Грушевський може собі хиба переогодом здобути».

Ініціатор створення львівської кафедри підсумував, що, незважаючи на його сумніви та заперечення австрійських урядовців, питання про призначення Михайла Сергійовича ординарним професором новостворюваної кафедри було вирішено позитивно, про що повідомив місячник «Правда» [60, с. 13]. Цитуючи це повідомлення, автор висловив думку щодо перспективи, яку відкривало створення цієї кафедри «для утворення руського університету у Львові».

О. Барвінський звернув увагу на те, що призначення М. Грушевського професором Львівського університету вітала газета «Діло» [60, с. 14]. Він зачитував її передовицю: «Проф. М. Грушевський стане у нас сполучником наукових інтересів між Австрійською і Російською Україною-Русю, а нині, коли Товариство імени Шевченка почало ставити вже перші кроки яко Наукове Товариство, буде се річчю великої ваги». Автор наголошував, що це призначення викликало велику радість також у Києві [60, с. 15].

Питання про відкриття цієї кафедри та призначення Михайла Сергійовича її професором розглянули також І. Крип'якевич та М. Кордуба. Перший зазначив, що у цій справі довелося долати чималі труднощі, але зауважив на реакцію галицької громади, щодо зазначених подій: «вістка про це викликала велику радість серед українського громадянства в Галичині» [939, с. 458].

М. Кордуба вказав, що призначення М. Грушевського на посаду звичайного професора Львівського університету на 28-му році життя було сприйнято «як найвідповіднішого кандидата». В той же час учень Михайла Сергійовича звернув

увагу на те, що «приймаючи разом із кафедрою австрійське громадянство, Грушевський не зрікся російського, щоб не втратити можливості впливати на російську Україну і вести там усвідомлюючу національну агітацію» [903, с. 33–34].

Серед українських зарубіжних істориків у другій половині ХХ ст. розглянули це питання автори статті про українську науку в першій діаспорній енциклопедії українознавства, які зазначили, що цього «молодого, талановитого учня проф. Антоновича» було «спроваджено» «спільними заходами галицьких і поза галицьких громадських діячів» для роботи в якості професора львівської кафедри» [255, с. 904]. Д. Дорошенко стверджував, що в Галичині за більш сприятливих умов розвивається політична думка, викристалізовується національна ідеологія і «українці російські беруть участь у галицькому житті і впливають на його розвиток». І з цим Дмитро Іванович пов'язував приїзд М. Грушевського до Галичини, зазначаючи, що він становить «еру в її культурно-національному житті» [707, с. 318].

Л. Винар у праці, в якій розглянуто галицьку добу життя М. Грушевського розлого висвітлив обставини, за якими була відкрита кафедра східноєвропейської історії [210, с. 6–7]. Засновник грушевськознавства вважав, що, використовуючи «початок польсько-української співпраці в Галичині», народовці, намагалися прискорити створення першої кафедри української історії [218, с. 29]. Зарубіжний український історик у праці про життя і наукову діяльність М. Грушевського зробив висновок, що рекомендація В. Антоновичем Михайла Сергійовича на кафедру східно-європейської історії у Львівському університеті «була найбільшим відзначенням» для молодого вченого «у цьому ранньому періоді його життя» [218, с. 30].

Л. Винар звернув увагу на австрійські урядові документи 1892 і 1894 років, які доповнювали автобіографічну інформацію М. Грушевського відомостями про заснування львівської кафедри історії, характеристику молодого вченого та його наукової праці [202, с. 77]. Дослідник зазначив, що австрійські урядовці дали також цілком об'єктивну оцінку політичних поглядів Михайла Сергійовича, не

вбачаючи в них чогось небезпечного. Це сприяло його затвердженню на посаді звичайного професора загальної історії Львівського університету з 1 жовтня 1894 р. [202, с. 79].

Сучасні українські історики розширили коло питань щодо призначення М. Грушевського професором Львівського університету. С. Плохій зазначає, що це тішило київських прихильників Михайла Сергійовича. Важливість цього була збільшена фактом створення у Львівському університеті ще однієї україномовної кафедри [1319, с. 52]. Враховуючи політичні обставини, на думку вченого, всі зацікавлені сторони вважали М. Грушевського прийнятним кандидатом. Для польської професури важливою була поміркована політична позиція молодого професора, його прихильність до українських народів, які підтримували «нову еру» [1319, с. 53, 54].

Л. Зашкільняк зауважує, що справа відкриття кафедри української історії у Львівському університеті була здобутком політики «нової ери» в Галичині, прихильники якої «намагалися протистояти посиленню москвофільського впливу на галицьких українців» [789, с. 71]. Сучасний вчений розглядає питання призначення М. Грушевського на посаду професора львівської кафедри, залучаючи епістолярну спадщину [789, с. 72]

В. Масненко переконливо стверджує, що «найбільшим досягненням» у справі «становлення національної історичної думки» в Україні наприкінці XIX ст. було створення у 1894 р. у Львівському університеті кафедри «Всесвітньої історії з окремим узагальненням історії Східної Європи», яку українські галицькі кола сприймали як кафедру української історії. На думку Віталія Васильовича, М. Грушевського було призначено завідувачем цієї кафедри та професором університету [1083, с. 125, 126]. Це єдина в історіографії вказівка на поєднання М. Грушевським двох університетських посад. За словами авторитетного грушевськознавця, «посідання Грушевським університетської кафедри було основою для розгортання ним українознавчих дослідів і в громадських інституціях, передусім у НТШ» [1083, с. 126].

П. Скрипник зазначає, що приїзд М. Грушевського до Львова реалізувався

завдяки політичній угоді, досягнутій між діячами, які представляли в Східній Галичині «інтереси польського та українського населення, а також австрійського уряду». Автор розвідки звернув увагу на те, що молодий вчений не без сумнівів прийняв пропозицію про призначення на посаду професора Львівського університету, а з іншого боку його кандидатура зустріла опір з боку львівських москвофілів. На думку сучасного історика, питання вирішилося під впливом патріотичного почуття Михайла Сергійовича «до виконання свого обов'язку перед своїм народом, а також завдяки наполяганням представників Київської Громади» [1537, с. 178].

Шлях М. Грушевського від професорського стипендіата до посади професора Львівського університету отримав висвітлення у текстах, його сучасників та вчених різних генерацій. Історіографічні оцінки магістерської дисертації Михайла Сергійовича були зроблені його науковим керівником В. Антоновичем та сучасниками вченого Н. Молчановським, Ю. Сіцінським, М. Василенком, М. Кордубою.

Українські вчені виявили науковий інтерес до обставин створення кафедри загальної історії, обрання учня В. Антоновича ординарним професором цієї кафедри. Студії цього питання започаткували галицькі історики О. Барвінський, І. Крип'якевич, М. Кордуба, які у своїх спогадах зауважили труднощі впровадження кафедри.

Радянські історики ігнорували висвітлення цього питання, натомість представники української діаспорної науки (Д. Дорошенко, Л. Винар) почали досліджувати його. Л. Винар аналізував австрійські урядові документи, які надавали об'єктивну інформацію про заснування кафедри загальної історії Львівського університету та призначення М. Грушевського на посаду звичайного професора цієї кафедри. Сучасні українські вчені (Л. Зашкільняк, В. Масненко, С. Плохій, П. Скрипник), розробляючи цей аспект, долучили нові джерела. Спогади головних учасників тих подій деталізували процес відкриття кафедри інспірований діячами київської старої громади за підтримки українських галицьких народовців в ході новоерівської політики. Єпістолярний спадок

визначив більш широкі наукові та політичні можливості, для реалізації яких послали молодого науковця.

Безумовно, в інтелектуальному оточенні М. Грушевського у перший київський період його життя склався симбіоз науковців – В. Антоновича, В. Іконникова та інших викладачів, а також громадсько-політичних діячів – О. Кониського та членів київської громади, який сприяв, на думку дослідників, не тільки продовженню традицій документальної школи його вчителя, але також у магістерській дисертації більш широке концептуальне розуміння народництва. Грушевськознавці проаналізували методологічні засади, що надали магістранту можливості більш ретельно виконати дослідницьку роботу, в якій науково переконливо автор реалізував завдання своєї праці. Вони ставлять нові питання для подальшого дослідження цього аспекту грушевськознавства.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Науковці аналізують історіографічні аспекти інтелектуального становлення майбутнього вченого, формування його світоглядних та методологічних принципів, розглядаючи його дитячі та юнацькі роки, що значною мірою проходили у соціально-культурних умовах на Кавказі. Дослідники звернули увагу на вплив батька, Сергія Федоровича, який підтримував потяг юнака до читання літератури, сприяв отриманню ним якісної освіти. Сучасні грушевськознавці зауважують, що з гімназійного часу у нього домінував інтерес до українознавства. Українські історіографи звернули увагу на те, що кавказький період дав М. Грушевському не лише необхідну для вступу до університету освітню підготовку, але також сформував глибокий інтерес до історії як науки, потужну працездатність та національно усвідомлену громадянську позицію українського патріота.

Студентська пора становлення М. Грушевського як вченого знайшла відображення у студіях дослідників його наукової діяльності. Грушевськознавці у своїх текстах здебільшого спиралися на джерела особового походження і

звернули увагу на київське інтелектуальне середовище, в якому формувался Михайло як науковець. Історіографічний аналіз виявив, що час навчання М. Грушевського в університеті св. Володимира в Києві викликав значний науковий інтерес в українських істориків, які осмислювали цей важливий період інтелектуального становлення майбутнього вченого, початок його наукової (археографічної, творчої) діяльності, що характеризувався формуванням методологічних підходів, наукової концепції майбутнього вченого.

Грушевськознавці проаналізували методологічні засади, що надали магістранту М. Грушевському можливість більш ретельно виконати дослідницьку роботу, в якій науково переконливо автор реалізував завдання своєї праці. З'ясовано методологічні витoki формування історичних поглядів вченого – інтелектуальні здобутки представників української історіографії ХІХ ст., київська історична школа документалістів на чолі з В. Антоновичем, історіософська та політична ідеї народництва, які беруть початок від кирило-мефодіївців, Київська громада, що об'єднувала цвіт тогочасного українства, а також погляди західноєвропейських позитивістів О. Конта, Г. Спенсера Г. Бокля. Учені також виявили науковий інтерес до питання про створення кафедри загальної історії, обрання її ординарним професором учня В. Антоновича.

РОЗДІЛ 3

ЛЬВІВСЬКЕ ТА КИЇВСЬКЕ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ СЕРЕДОВИЩА У НАУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ М. ГРУШЕВСЬКОГО У 1894–1914 рр.

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

3.1 Формування нового покоління українських інтелектуалів у львівській історичній школі М. Грушевського: історіографічна візія

Створення кафедри «всесвітньої історії з спеціальним оглядом на історію Східної Європи» та призначення М. Грушевського на посаду її ординарного професора постало однією з причин його переїзду до Галичини. Ця обставина мала важливе значення не тільки в житті молодого вченого, а й суттєво вплинула на розвиток української науки.

М. Грушевський приїхав у 1894 р. до Львова як репрезентант київських інтелектуальних кіл, але науково-педагогічна діяльність Михайла Сергійовича у Львівському університеті значно розширила його інтелектуальне середовище та призвела до створення його львівської історичної школи. У Львові багатогранна діяльність Михайла Сергійовича відбувалася в інтелектуальному середовищі, яке включало українських вчених, громадських діячів, письменників з Галичини та Наддніпрянщини, польських, німецьких науковців. Дуже слушно зазначає В. Гоцуляк, що М. Грушевський не міг відбутися «без львівського інтелектуального середовища», але це був взаємний вплив [377, с. 156].

Науково-педагогічна робота М. Грушевського у львівський період його життя перш за все отримала відображення у студіях, спогадах та листуванні причетних до цього науковців, громадських діячів, учнів Михайла Сергійовича. Одним з перших на цей аспект звернув увагу О. Барвінський у спогадах про заснування кафедри історії України у Львівському університеті. Автор зауважив, що В. Антонович, якого спочатку рекомендували на посаду професора новостворюваної кафедри у Львівському університеті, враховуючи складне завдання «працювати ..., щоби академічну молодіж ... заправити до поважної ...

наукової роботи», не відчуваючи достатньо власних сил, запропонував для цього свого найкращого учня М. Грушевського [60. С. 13]. У той же час автор спогадів наголошував, що в обох частинах України (Галицькій та Придніпрянській) «бачили в молодім професорі представника культурної злуки українського народу, котрий матиме нагоду науковим способом на широкім лані нашої історичної минувшини поширити, поглибити й зміцнити національну свідомість» [60. С. 15].

Б. Крупницький зазначив, що Михайло Сергійович, призначений на посаду професора кафедри східноєвропейської історії Львівського університету, «заснував при ній семінар української історії, з якого вийшли найвидатніші галицькі історики [951, с. III]. Зазначену версію повторив Б. Корчмарик [917, с. 373].

Особливе місце у науково-педагогічній та науково-організаційній роботі львівського періоду діяльності М. Грушевського посідала його історична школа. Науковий вишкіл під керівництвом молодого професора пройшли галицькі студенти, які потім стали потужним інтелектуальним осередком української історичної науки на західноукраїнських землях. Серед них Михайло Сергійович назвав імена відомих істориків О. Терлецького, Д. Коренця, М. Кордубу, С. Томашівського, С. Рудницького, О. Целевича, Ю. Кміта, З. Кузеля, О. Чайківського, В. Герасимчука, О. Сушка, Ф. Голійчука, І. Джиджору, І. Кревецького, І. Крип'якевича й ін. За словами вченого, вони «полишили ... досить значний слід в науковій роботі» [420, с. 227].

Розглядаючи питання про формування львівської історичної школи, М. Грушевський зазначив, що «окрім викладів і семінарійних занять на університеті (до семінарійних занять прив'язував я все особливу увагу, стараючи ся впровадити здібніших слухачів в самостійні наукові заняття) вів ... приватні наукові зайняття по-за університетом з студентами – своїми слухачами і сторонніми ...». Саме там професор приділяв особливу увагу здібним початківцям і стимулював їх самостійну наукову діяльність. Вчений надавав допомогу молодим науковцям, забезпечуючи необхідною літературою для написання

наукових рефератів, кращі з них після обговорення рекомендувалися до друку [420, с. 227].

Таким способом, за висловом М. Грушевського, «вправлялися охочіше слухачі до наукової роботи, переходячи від рефератів до самостійних розвідок». Він відзначив труднощі, з якими стикалися здібні молоді українські науковці, через упереджену позицію польських владних кіл в Галичині їх чекала не наукова діяльність, а робота в глухій провінції. Однак незважаючи на такі тяжкі умови, все ж чимало його учнів залишило значний слід в науці [420, с. 227].

Ця проблема отримала широке висвітлення в українській історіографії. Історики, які вийшли зі львівської школи М. Грушевського, з щирою вдячністю згадували свого вчителя, віддаючи належне йому за приділену їм увагу, за фахову допомогу в опануванні наукової методики історичного дослідження. Автори передмови до Наукового збірника, присвяченого ювілею Михайла Сергійовича, серед яких були також його учні Д. Коренець, І. Кривецький та С. Томашівський, наголошували, що вони «віддають йому ... честь за науковий провід, щирю й теплу опіку, живе заінтересовання молодіжжю взагалі і батьківське серце, повне поради, заохоти й підмоги для неї» [365, с. VIII]. Д. Коренець наголошував, що М. Грушевський був «учитель і друг молодіжи» [905, с. 144].

І. Крип'якевич як один з учнів Михайла Сергійовича зазначив, що той мав «особливе значення» для його «розвитку, як історика» [753, с. 478]. У своєму біографічному нарисі про М. Грушевського Іван Петрович зауважив, що він був «великим педагогом», активно «залучав своїх студентів до історичних дослідів», готуючи їх «до самостійної наукової праці». За словами І. Крип'якевича, професор, «запрошував студентів до своєї хати, ... не шкодував свого дорогоцінного часу на балачки з «недопеченими» вченими» [940, с. 460]. У своїх спогадах, опублікованих І. Заболотною, І. Крип'якевич звернув увагу на те, що працюючи з молодими львівськими науковцями М. Грушевський сприяв тому, щоб їхня наукова праця була результативною. Іван Петрович підкреслив: «Особливо цінне було те, що він заохочував студентів публікувати свої роботи, матеріали і рецензії і давав їм місце в записках НТШ, які редагував» [753, с. 479].

Учні М. Грушевського провели велику роботу щодо пошуку джерел. І. Крип'якевич збирав документи про становлення козацтва в Кракові, Варшаві та Москві. С. Томашівський досліджував епоху Хмельниччини і працював в архівних фондах Львова, Відня та Риму. М. Кордуба збирав матеріали доби Хмельниччини у Відні. В. Герасимчук охопив архівними пошуками період 1657–1665 рр. і працював в архівах Кракова, Варшави та Петербурга. І. Кривецький студіював період Руїни у краківських архівах, І. Джиджора – період першої половини 18 ст. в архівах Харкова і Москви [937, с. 410]. На основі знайдених архівних матеріалів учні М. Грушевського проаналізували актуальні проблеми історії Національно-визвольної війни українського народу середини 17 ст. [937, с. 408].

Вслід за учнями Михайла Сергійовича на особливе значення наукових семінарів М. Грушевського у його науково-педагогічній діяльності звернули увагу зарубіжні історики та українські науковці 1990-х років. Вони розглядали ці семінари М. Грушевського як основу формування його майбутньої наукової школи. Саме такий погляд висловив на науковій конференції 1994 р. Я. Грицак, який зазначив, що львівська історична школа «виросла із семінарів, які провадив Грушевський у Львівському університеті, та із засідань історичної комісії Наукового товариства ім. Шевченка». Автор розвідки повторив думку, висловлену учнями Михайла Сергійовича стосовно того, що ці семінари були набагато цікавішими та кориснішими за його лекції, а молодий професор був «неперевершеним ... як керівник наукових семінарів [395, с. 148], оскільки вмів заохочувати студентів до наукової роботи [395, с. 148, 149]. Автор розвідки зазначив, що майже всі учні Михайла Сергійовича у Львові досліджували литовсько-польський і козацький періоди, а така тематика, на думку вченого, «співпадає зі змістом «Історії України-Руси» » [395, с. 147].

С. Герасименко зазначає, що М. Грушевський розкрив свій хист педагога у Львівському університеті, що основними формами педагогічної діяльності Михайла Сергійовича були лекції, які читалися з застосуванням проблемного методу та джерелознавчі семінарські заняття. Вчений сприяв формуванню у студентів самостійного мислення, методом «сократівської бесіди» підштовхував

їх до творчого пошуку [290, с. 145-157].

У 2000-х роках грушевськознавці ставлять питання про те, що у висвітленні «схолярного феномену» недостатньо того аналізу, який надали історики 1990-х років. В. Тельвак та В. Педич, враховуючи розширення джерельної бази дослідження проблеми, висловилися за необхідність переосмислити загалом це «схолярне явище», у якому накопичилося чимало стереотипів, що потрібно долати [1600, с. 112]. Мова йде про кардинальну зміну погляду на «значення Львівського університету у становленні галицької наукової школи», а через це було вказано на переоцінку «реконструкції наукового семінару М. Грушевського» [1600, с. 113].

Автори розвідки стверджують, що у Львівському університеті М. Грушевський перебував у несприятливих умовах, порівняно з польськими колегами, а це негативно вплинуло також на його науковий семінар, оскільки кафедра, на якій працював український вчений, за своїм статусом була додатковою – другою кафедрою всесвітньої історії [1600, с. 113]. Сучасні вчені зазначають, що за порадами польських колег та О. Барвінського, М. Грушевський переформатував власні викладові години, організував науковий семінар, котрий, за звичаєм того часу, мав назву «історичні вправи». Історики зауважують, що посилення наприкінці ХІХ ст. в університеті польсько-українського протистояння, призвело до того, що українські студенти звинуватили поляків у відсутності класичного семінару на кафедрі Михайла Сергійовича [1600, с. 114].

В. Тельвак та В. Педич зазначають, що науковий семінар М. Грушевського у формі історичних вправ «цілком виконав покладену на нього функцію фахового вишколу дослідників українського минулого, ставши інституційною підвалиною львівської школи». На думку вчених, про це свідчить якість здобутих у стінах університету знань і професійних навичок, що була підставою для залучення М. Грушевським молодих істориків у роботі секцій, комісій і видань НТШ – ще однієї творчої лабораторії галицької школи. В цілому, з'ясування особливостей функціонування наукового семінару з української історії актуалізує подальше переосмислення праці М. Грушевського у Львівському університеті в контексті

становлення та структурної еволюції його наукової школи [1600, с. 115].

Серед чинників, які впливали на науково-педагогічну діяльність М. Грушевського у Львівському університеті, В. Тельвак та В. Педич розглянули питання про складні стосунки українського вченого з польською професорською корпорацією [1642]. В. Тельвак окремо висвітлює питання про польсько-український конфлікт у Львівському університеті, до якого невільно виявився долучений Михайло Сергійович [1643].

У своїй спеціальній розвідці, присвяченій «історичним вправам» М. Грушевського, В. Тельвак звертає увагу на «хронічну недооцінку в літературі наукового семінару М. Грушевського». З іншого боку, автор вказує на не виправдану маргіналізацію науково-педагогічної діяльності вченого у Львівському університеті з боку тих науковців, які наголошують «на його постійних конфліктах з представниками польської професорської корпорації, що нібито цілковито унеможливило повноцінний фаховий вишкіл української молоді» [1620, с. 313].

Аналізуючи спогади І. Крип'якевича, В. Тельвак зазначив, що науковий семінар М. Грушевського був популярний серед українських студентів, які часто відвідували його заняття після закінчення університету. Традиції наукового семінару продовжував Іван Петрович, на що звернув увагу у своїх спогадах його учень О. Домбровський [1620, с. 314]. Підсумовуючи діяльність наукового семінару М. Грушевського, який проходив у формі історичних вправ, В. Тельвак зазначає, що «незважаючи на формально розмитий статус, ... цілком виконав покладену на нього функцію фахового вишколу дослідників українського минулого, ставши інституційною підвалиною львівської школи» [1620, с. 321].

Н. Мисак розглядає науково-педагогічну діяльність М. Грушевського у Львівському університеті у контексті стосунків вченого зі студентством. Історикиня звертає увагу на те, що Михайло Сергійович всіляко сприяв українським студентам навчатися в університеті рідною мовою, допомагав їм розвиватися інтелектуально, виявляв до них симпатію, повагу, демократизм. Характеризуючи педагогічну діяльність молодого професора, дослідниця

зазначає, що він «не дуже любив викладацьку роботу. Значно більше його приваблювала наукова праця. Але педагогічну складову своєї діяльності він сприймав як необхідну даність, як «не цілком приємний обов'язок» [1117, с. 8]. Попри це Н. Мисак зазначає, що студенти-українці під час занять Михайла Сергійовича заповнювали аудиторію, де професор читав лекцію українською мовою. За словами історикині, «лекції професора були насичені новим матеріалом, а крім того, детальним оглядом джерельної бази». Авторка звертає увагу на те, що вчений щороку оновлював тексти лекцій за рахунок матеріалів, знайдених в архівах, бібліотеках та приватних зібраннях Галичини та Російської імперії. Також Н. Мисак зазначає, що з 1896/1897 н. р. М. Грушевський проводив практичні заняття, (історичні вправи), під час яких у студентів формувалися дослідницькі навички, вони опрацьовували історичні джерела, обговорювали дослідницькі питання, розробляли невеликі самостійні студії [1117, с. 9]. Як свідчить зазначена розвідка, дослідниця подала цікавий матеріал, що дозволяє з'ясувати нові обставини науково-педагогічної діяльності М. Грушевського.

Попередній історіографічний аналіз логічно підводить до питання про львівську історичну школу М. Грушевського. У 1930-і роки його певною мірою розглядали галицькі історики – учні Михайла Сергійовича. Українські науковці доби тоталітарного режиму висвітлювали науково-педагогічну та науково-організаційну діяльність М. Грушевського виключно в ідеологічному контексті. При цьому вони всіляко паплюжили Михайла Сергійовича та його «школу». Про це свідчать публікації М. Липовченка [986], М. Петровського [1264, 1265], М. Рубача [1457, 1465, 1464, 1458] та деяких інших істориків.

Науковий аналіз діяльності М. Грушевського як засновника львівської історичної школи дали українські діаспорні вчені. Автори статті про українську науку в першій закордонній енциклопедії українознавства, розглядаючи

питання щодо діяльності М. Грушевського в цьому Науковому товаристві, звернули увагу на те, що той найширше розгорнув роботу в історико-філософській секції, «зібравши в ній і виховавши гурт своїх учнів, пізніше видатних ... істориків». Серед них були названі С. Томашівський, І. Джиджора,

І. Крип'якевич, М. Кордуба, В. Герасимчук, І. Кревецький, О. Терлецький, М. Чубатий, О. Целевич та інші. Було зазначено також, що саме з ними Михайло Сергійович «розробив і підготував величезний матеріал» з історії України-Русі, який «звів у своїй фундаментальній» багатотомній праці [255, с. 904].

Значну увагу питанням діяльності львівської історичної школи приділив у кількох своїх студіях Л. Винар. На його думку, учні львівської школи М. Грушевського склали першу національну школу української історіографії і «перебрали» від її засновника історичну схему, методологію історичного дослідження і його історіографічні та історичні концепції [224, с. 498.].

Грушевськознавець, виходячи з досвіду діяльності історичної школи М. Грушевського, окреслив поняття «історична школа». Л. Винар стверджував, що воно включає такі складові: «1) свого засновника і керманіча наукової праці; 2) співробітників-членів і учнів керівника школи; 3) організаційну структуру школи; 4) спільність методології історичного дослідження; 5) спільність головних історіографічних концепцій і тематики історичного дослідження; 6) спільне осмислення історичного процесу в контексті історіософських концепцій; 7) видання наукового журналу й інших серійних видань, які служать творчою лабораторією історичної школи і містять наслідки їхньої наукової праці» [230, с. 27].

Аналізуючи діяльність львівської історичної школи, вчений вказав на організаційну структуру, навколо якої вона зосереджувалася. Її становили університетська кафедра історії М. Грушевського, Історично-філософська секція, Археографічна та інші комісії НТШ. На думку Л. Винара, вони були важливими чинниками у розгортанні її організаційної та науково-дослідницької праці львівської історичної школи М. Грушевського.

Засновник грушевськознавства зазначив, що учні Михайла Сергійовича займалися систематичним збиранням і опрацюванням історичних джерел історії України в архівах Відня, Ватикана та Москви, а потім в «Записках НТШ», які «стали центральним історично-українознавчим журналом», друкували свої праці [230, с. 28].

Серед перших дослідників львівської історичної школи М. Грушевського необхідно назвати В. Педича. Він з'ясував проблеми її становлення [1252], основні напрямки діяльності наукової діяльності школи, очолюваної Михайлом Сергійовичем [1253], її козакознавчий дискурс [1250; 1251], висвітлення історії Гетьманщини у працях учнів М. Грушевського [1247] та інші аспекти діяльності цієї школи. Найбільш ґрунтовно це питання аналізується в кандидатській дисертації [1248] та монографії [1249] В. Педича.

У дисертації вчений розглянув стан наукової розробки теми, джерельну базу дослідження, розвиток української історіографії у Східній Галичині у другій половині ХІХ ст., науково-організаційну роботу М. Грушевського у Львові, діяльність його історичної школи та дослідження історії України у працях учнів цієї школи. В. Педич обґрунтував власне визначення поняття «наукова історична школа», з'ясував роль НТШ та занять історичного семінару у Львівському університеті у створенні львівської наукової школи, звернув увагу на 2-ступеневу структуру функціонування історичної школи [1248].

Особливий інтерес до цього питання виявили українські історики, відзначаючи 100-річний ювілей приїзду М. Грушевського до Львова. У жовтні 1994 р. у Львові відбулася конференція на тему «Михайло Грушевський і львівська історична школа», на яку представили свої доповіді авторитетні українські грушевськознавці Н. Бортняк, Л. Винар, В. Гоцуляк, Я. Грицак, Я. Дашкевич, О. Домбровський, Л. Зашкільняк, М. Капраль, О. Купчинський та інші. На конференції доповідачі розглянули різні аспекти діяльності Михайла Сергійовича щодо керівництва львівською історичною школою та творчі зв'язки, які підтримували учні цієї школи зі своїм учителем [1119].

В. Гоцуляк аналізував оцінки львівського періоду історичної школи Грушевського та питання його подальшого вивчення українською історіографією. Автор розвідки закликає зважено підійти до оцінки львівського періоду діяльності історичної школи М. Грушевського, розглядаючи вченого як об'єднуючий центр, моральний авторитет, сильну творчу особистість, яка була здатна «зібрати і скерувати духовні зусилля львівської наукової еліти, духовні сили національно

свідомої верстви, цілого покоління істориків та політичних діячів на вирішення головного тоді питання – політичної і національної свободи народу» [377, с. 153].

За словами сучасного вченого, змістом наукових пошуків учнів львівської історичної школи стала «схема розвитку українського історичного процесу». Ця «концепція української історії», яку сформулював Михайло Сергійович, реалізувалася «через народницький та державницький напрямки української історіографії» і надалі поєднує їх історичну творчість із сучасними дослідженнями провідних українських грушевськознавців, які репрезентують високий науковий рівень української історичної науки серед відомих історичних шкіл Європи, Америки і Канади» [377, с. 154].

Віктор Володимирович слушно стверджує, що В. Антонович, М. Грушевський та учні їх наукових шкіл подолали «відсталість у наукових пошуках» в етнографії, історії. Їх зусиллями «відбулося оновлення, збагачення методів і напрямків вивчення минулого» [377, с. 157].

В. Гоцуляк критично характеризує деяких сучасних дослідників, які, «пишучи про Грушевського і його учнів з львівської школи, спираються на вже відомі твердження і оцінки» і не намагаються долати «радянські кліше і нашарування в підходах до творчості М. С. Грушевського, його учнів і послідовників» [377, с. 159]. Історіографічні оцінки, висловлені В. Гоцуляком на науковій конференції 1994 р., пізніше були розвинуті вченим у його подальших студіях [378; 379; 384].

Значний історіографічний інтерес становить розвідка Я. Грицака, який у доповіді під час зазначеної наукової конференції поставив питання: «чи була школа Грушевського?» [395]. Вчений, висловлюючи свої сумніви щодо львівської школи М. Грушевського, аналізує історіографічні оцінки цього питання з боку інших українських істориків і виявляє суперечності науковців різних генерацій з приводу формулювання назви цієї школи. Виходячи з цього, автор пропонує вирішити проблему дефініції «історична школа» [395, с. 139]. Ставлячи питання щодо продовження М. Грушевським історичної концепції В. Антоновича, Я. Грицак висловив думку про існування не окремої школи М. Грушевського, а

школи Антоновича-Грушевського. За словами сучасного вченого, питання окремої львівської школи М. Грушевського загострюється, коли розглядаються його відносини з учнями, адже очевидним був « «революційний розрив» між засновником-керівником та іншими вченими», який стався через перехід усіх учнів з народницьких позицій на державницькі [395, с. 144].

У доповідях під час львівської наукової конференції були актуалізовані питання про стосунки М. Грушевського з його відомими учнями з львівської школи В. Герасимчуком, І. Джиджорою, М. Кордубою, І. Кревецьким, С. Томашівським [1119].

Значний науковий інтерес становлять історіографічні оцінки І. Верби щодо створення львівської історичної школи М. Грушевського. Він зазначає, що Михайло Сергійович «створив наукову школу, яка виконувала освітню і дослідницьку функції, готувала викладачів та істориків-фахівців», використовуючи історичний семінар, що діяв при Львівському університеті та НТШ [1872, с. 51]. Сучасний вчений розглядає формування складу молодих науковців, які стали учнями М. Грушевського, методи його роботи з початківцями. Перш за все, вказано на значення практичних занять, які проводилися ними. Аналіз діяльності львівської історичної школи надає можливість виявити її відмінність від історико-правничої школи М. Владимирського-Буданова, історико-економічної школи І. Лучицького та соціально-економічної школи Д. Багалія [1872, с. 51, 52, 53].

І. Верба зазначає, що в діяльність історичної школи М. Грушевського було перенесено провідні ідеї «документальної школи» В. Антоновича. Михайло Сергійович орієнтував своїх учнів на «грунтовне археографічне опрацювання джерел». За словами сучасного науковця, «цей підхід суспільствознавець творчо поповнював і розвивав, збагачував новими ідеями» [1872, с. 52].

Грушевськознавець прийшов до висновку, що для підготовки істориків-дослідників Михайло Сергійович використовував перевірену схему: «зацікавлення предметом, висока вимогливість, самостійна наукова робота в бібліотеках і архівах, друкування праць». Як зазначає дослідник «ця схема

базувалася на матеріальній підтримці і заохоченні» [1872, с. 57]. Історик наголошує, що становлення львівської історичної школи М. Грушевського відбувалося у його постійному протистоянні «з польською шовіністичною професурою, яка намагалася блокувати його заходи у національних аспектах» [1872, с. 59].

Протягом 2010–2019 рр. відновився науковий інтерес до дослідження схолярної проблеми львівського періоду наукової діяльності М. Грушевського. Провідну роль серед сучасних дослідників львівської історичної школи відіграють В. В. Тельвак та В. Педич. Вони проаналізували значення науково-педагогічної роботи М. Грушевського у Львівському університеті для формування його історичної школи [1624]. В. В. Тельвак звернув увагу на оцінки учнів історичної школи щодо наукової діяльності Михайла Сергійовича [1636], розглянув сучасний історіографічний дискурс питання львівської історичної школи [1628].

Авторитетний грушевськознавець зазначив, що задум про створення наукової школи українських істориків М. Грушевський мав одразу після приїзду до Львова, коли молодий історик посів професорську посаду, оскільки втілити в життя «масштабні проекти ... неможливо було самотужки». Михайло Сергійович, на думку сучасного історика, розраховував на те, що матиме «можливість підбирати собі учнів із найбільш здібних до наукової роботи студентів». В. Тельвак звернув увагу на те, що в дійсності молодий професор змушений був долати значні труднощі у питанні формування львівської історичної школи. Успіхам цієї справи сприяли його «українофільські погляди ..., постава соборника та реноме визначного українця». У зв'язку з цим «на лекції до молодого професора записалися всі, хто зачисляв себе до українства» [1629, с. 47].

Сучасний вчений вказав на «послідовний демократизм як провідну рису функціонування Львівської школи М. Грушевського». Історіограф зазначав, що Михайло Сергійович «у власних учнях плекав принципову критичність і скептицизм як підстави професійного поступу». Це обумовило «відвертий науковий діалог» учнів зі своїм учителем, «котрий нерідко переростав у принципову полеміку», і при цьому виявляв високий фаховий рівень та

самостійність молодих науковців. За словами Віталія Васильовича, «це проявлялося як у плані методологічно-концептуальному ..., так і в конкретно історіографічних моментах» [1636, с. 190].

В. Тельвак, аналізуючи ювілейні дати наукової діяльності вченого, відзначив перший ювілей до 10-річчя переїзду вченого до Львова. Цей ювілей, підготовлений учнями та колегами Михайла Сергійовича, засвідчив успіх його львівської наукової школи. Історик зазначив, що «перша ювілейна дата, котру українська громада вирішила вшанувати М. Грушевського, мала виразно регіональний, західноукраїнський характер. Йдеться про відзначення десятиліття його переїзду до Галичини – події, що, за загальним переконанням сучасників, стала поворотним пунктом в історії краю» [1678, с. 5].

Вчений проаналізував методи роботи Михайла Сергійовича з студентами, які стали його учнями. Автор статті розглядає місце університетських практичних занять, а також звертає увагу на приватні заняття з найбільш талановитими з учнів. В. Тельвак наголошує, що під керівництвом свого вчителя студенти вивчали основи джерелознавчої методики, історіографічного аналізу, синтезу отриманих знань [1678, с. 50].

Плідно працює над розробкою зазначеної наукової проблеми творчий тандем у складі В. Тельвака та В. Педича. Спільно вони опублікували ряд статей та монографію, підкреслюючи актуальність дослідження львівської історичної школи. У своїх розвідках вони розглянули питання становлення, функціонування, структури львівської історичної школи М. Грушевського [1624], аналізували малодосліджений аспект діяльності вченого – міжособистісні комунікації, які склалися у середовищі львівської історичної школи, «становлення й еволюцію комунікативних традицій школи між учителем та учнями» [1625, с. 26–53], висвітлювали діаспорний дискурс львівської історичної школи [1627].

В. Тельвак та В. Педич звернули увагу на необхідність деміфологізації у висвітленні деяких аспектів львівської історичної школи М. Грушевського. На думку авторів, мова йде про міфологізовану в літературі тему кількісного виміру цієї наукової школи. В грушевськознавчій літературі оприлюднювалися різні

кількісні показники учнів львівської школи М. Грушевського, що свідчило про допущену методологічну помилку, яка обумовила на неточний підрахунок складу школи [1600, с. 115].

На думку авторів розвідки, необхідно визначити критерії, за якими можна назвати конкретних репрезентантів цієї школи та провести науково обґрунтований підрахунок їх кількості. Сучасні вчені вважають, що представниками львівської історичної школи М. Грушевського, можна розглядати тих учнів, які отримали від вченого тему наукової студії, працюючи у його науковому семінарі в університеті чи на його *privatissima*, результати цієї наукової розробки обговорювали на історичних вправах та на засіданнях секцій і комісій НТШ. Важливою умовою вважається публікація підготовленого дослідження в одному з редактованих Михайлом Сергійовичем наукових періодичних видань. За словами грушевськознавців, «молоді дослідники мали визнавати свою приналежність до ближчого кола співробітників М. Грушевського» [1600, с. 116].

В. Тельвак та В. Педич оприлюднили неповний перелік «ближчих учнів», які були зазначені в «Автобіографії» М. Грушевського за 1906 р.: О. Терлецький, Д. Коренець, М. Кордуба, С. Томашівський, С. Рудницький, О. Целевич, Ю. Кміт, З. Кузеля, О. Чайківський, В. Герасимчук, О. Сушко, Ф. Голійчук, І. Джиджора, І. Кревецький, І. Крипякевич. У розвідці зазначено, що запропоновані критерії коректні, а свідченням цього є те, що названі науковці «пройшли фаховий вишкіл на лекціях та семінарі» Михайла Сергійовича, отримали від керівника для наукових розробок теми, обговорювали їх на засіданнях НТШ, а згодом опублікували їх. На думку авторів, до вказаних М. Грушевським його учнів таким критеріям відповідають також Б. Барвінський, Б. Бучинський, М. Стадник, Ф. Срібний, І. Шпитковський, М. Бордун та М. Залізник [1600, с. 116].

Серед зазначених В. Тельваком та В. Педичем стереотипів розглядається проблема «комунікативної природи та психологічного клімату львівської історичної школи». Вчені вважають, що корені проблеми потрібно шукати у галицький період життя Михайла Сергійовича, «коли непоступливість вченого у принципових питаннях культурного та національного будівництва принесла йому

«славу» авторитарного лідера», а конфлікт, який мав місце напередодні Першої світової війни з українськими галицькими діячами та з деякими репрезентантами львівської історичної школи «С. Томашівським та І. Кривецьким) призвів до поширення такого ставлення на всю діяльність вченого. Автори розвідки звернули увагу на те, що «його учні ніколи не називали вчителя «автократом», за них це зробили наші сучасники, екстраполюючи згадані конфлікти на середовище львівської школи» [1600, с. 117].

В. Тельвак та В. Педич, проаналізувавши всі обставини цього питання, прийшли до висновку, що твердження про «авторитаризм» М. Грушевського у стосунках зі своїми учнями некоректне, оскільки в ньому «не врахована генеза проблеми» спілкування молодого професора з молодими теж учнями після його призначення до Львівського університету, яке відрізнялося від того, що мало місце майже через 20 років [1600, с. 117].

Загалом автори розвідки прийшли до висновку, що є потреба переосмислення «поширених у літературі оцінок багатопланової діяльності Великого Українця», які часто виникали у процесі «ідейних дискусій», що мали місце на початку ХХ ст., але потім утвердилися у наративах науковців [1600, с. 119].

Найбільш ґрунтовним спеціальним дослідженням, яке присвячене львівській історичній школі М. Грушевського, є монографія В. Тельвака та В. Педича [1626]. Автори комплексно розглянули різні аспекти діяльності цієї наукової інституції: зробили огляд історіографії та джерел, проаналізували львівську школу як наукове співтовариство та соціокультурний феномен, з'ясували питання, які висвітлювали у своїх студіях учні Михайла Сергійовича. Вчені поставили завдання проаналізувати діяльність цієї школи як найбільш вагомому та результативному схоларного феномену. Характеризуючи львівську історичну школу, вчені зазначили, що вона «ознаменувала вихід української науки на новий рівень професіоналізації». Грушевськознавці підкреслили, що школа була «першим у національній культурі творчим колективом, представники якого цілеспрямовано реалізовували всебічно продуману його керівником

дослідницьку програму українознавчого характеру». В контексті зазначених оцінок у монографії поставлена мета, не обмежуючись джерельним насиченням облюбованих попередниками сюжетів, переосмислювати попередню історіографічну традицію «з урахуванням зрослої джерельної бази і нових наукознавчих пропозицій» [1626, с. 5].

Автори ґрунтовно проаналізували історіографію досліджуваної теми, при написанні монографії використали комплекс документів, які містять архівні та опубліковані джерела, звернувши особливу увагу на епістолярій, наукові, публіцистичні, літературні праці М. Грушевського та його учнів, рецензії, меморіальні публікації [1626, с. 45, 49, 51, 53].

Велика сукупність різноманітних джерел дозволила вченим всебічно проаналізувати львівську історичну школу М. Грушевського як наукове співтовариство та соціокультурний феномен. Вчені розглянули становлення, структуру, функціонування цієї школи, персональний склад її учнів, особливості внутрішньої комунікації та психологічного клімату, стосунки між учнями та вчителем. Значну увагу приділили автори висвітленню тих аспектів української історії, які досліджували учні М. Грушевського [1626, с. 54–375].

Історіографічний інтерес становить висвітлення функціонування львівської історичної школи М. Грушевського в біографічному нарисі, присвяченому вченому, який опублікували Р. Пиріг та В. Тельвак. Розглядаючи науково-педагогічну діяльність Михайла Сергійовича у Львівському університеті, вони звернули увагу на це наукове співтовариство. У біографічному нарисі було зазначено, що «діставши університетську кафедру у Львові, М. Грушевський особливий акцент зробив на підготовці кадрів української науки». На думку авторів, з одного боку, це був план молодого професора, а з іншого, «львівський університет на той час уже мав традицію формування в його стінах історичних шкіл» [1310, с. 105].

Р. Пиріг та В. Тельвак зазначили, що формуючи львівську історичну школу, М. Грушевський успішно подолав труднощі, які виникли. За словами авторів, «чітко артикульовані ... національні домагання, його постать соборника та реноме

україніста притягували українське студентство, і на лекції до молодого професора записалися всі, хто зачисляв себе до українства» [1310, с. 107]. Сучасні вчені наголошують, що «науково-історичний світогляд» учнів Михайла Сергійовича формувався завдяки семінарам, які він проводив. На них «постійно вдосконалювалася методика дослідницької праці» [1310, с. 109]. У біографічному нарисі відзначено також важливість «емоційно-психологічного чинника успішності формування історичної школи у Львові» [1310, с. 112]. Автори підкреслили, що учні М. Грушевського долучалися до роботи в секціях, комісіях, друкованих виданнях НТШ, що було «найвищим ступенем довіри» до них з боку вчителя [1310, с. 116].

Деякі аспекти функціонування львівської історичної школи М. Грушевського розглядали також інші сучасні науковці. Н. Романцова проаналізувала історіографічний аспект питання [1432; 1446]. Ю. Розмариця звертає увагу на державницьку візію історичної школи [1405].

Історіографічний аналіз схолярної практики у діяльності М. Грушевського засвідчує складний шлях формування історіографічних оцінок львівської історичної школи від інтерпретації до деміфологізації. Одними з перших надавали характеристику науково-педагогічної діяльності М. Грушевського його учні (І. Крип'якевич, І. Кревецький, Д. Коренець). Радянські історики (М. Петровський, М. Рубач, М. Липовченко) ідеологізовано характеризували цю школу, застосовуючи ненауковий, лайливий стиль. Зарубіжні українські вчені (Л. Винар, Б. Крупницький, О. Оглоблин, О. Прицак) на наукових засадах вивчали цей важливий аспект грушевськознавства. Але саме сучасні українські науковці критично проаналізували особливості формування цієї інституції, методологічний інструментарій, застосований М. Грушевським для ефективної роботи щодо підготовки нової генерації галицьких українських істориків, які творили нове інтелектуальне середовище Наддністрянщини, були активними учасниками соціокультурних процесів наприкінці XIX – на початку XX ст.

Необхідно зазначити студії грушевськознавців 1990-х років (В. Педича, В. Гоцуляка, Я. Грицака, Л. Зашкільняка), в яких було започатковано критичний

погляд на означену проблему, а також сучасний погляд на схолярний аспект В. Тельвака, В. Педича, які запропонували переосмислення зазначеного питання.

3.2. Інтелектуальне поле наукової та видавничої діяльності вченого у НТШ та УНТ. Історіографія питання

Львівський період життя М. Грушевського протягом 1894–1914 рр. характеризувався активною науково-організаційною діяльністю. Формування львівської історичної школи Михайла Сергійовича було нерозривно пов'язано з його діяльністю в НТШ. Товариство імені Шевченка – одна з перших українських громадських наукових організацій 13 березня 1892 р. було реорганізоване на Наукове товариство імені Шевченка, статут якого прийнято 16 листопада 1892 р., який істотно розширив програму товариства [964, с. 203].

Реорганізація Товариства на інституцію з чіткою науковою програмою була тісно пов'язана з іменем М. Грушевського. За його головування (1897–1913 рр.) Товариство перетворилося на осередок наукової діяльності, яка здійснювалася українською мовою. Цьому сприяли винятково науково-організаційний хист М. Грушевського, його тісна співпраця з І. Франком, І. Верхратським, В. Левицьким та В. Гнатюком [964, с. 204–205].

Ці події знайшли певне відображення в працях сучасників, у матеріалах періодичних видань. Перш за все, науковий інтерес становлять матеріали особового походження, пов'язані з М. Грушевським. У своїй автобіографії вчений дав власну оцінку щодо діяльності НТШ, констатує, що одразу після приїзду до Львова він «взяв ся за організацію наукової роботи в недавно зреформованім, але зовсім ще не виведенім на наукову дорогу Науковім товаристві імені Шевченка». Молодий вчений взяв на себе реорганізацію та редагування Записок НТШ, у 1895 р. заснував нові спеціальні видання – «Жерела до історії України-Руси», «Етнографічний Збірник» та інші [418, с. 201, 202].

У питанні щодо НТШ М. Грушевський застерігав проти того, щоб результати його діяльності сприймати як досягнення «новокурсної політики», або

«заходився до каталогу здобутків котрої-небудь політичної партії». Михайло Сергійович був переконаний, що «Товариство не може бути рекламою для політичних партій, бо є не політичне, а науково-культурне» [593, с. 120].

Вчений відкинув звинувачення в тому, що як голова НТШ використовував його з корисливою метою, оскільки «працював в нім літами, кілька сили, за президії п. Барвінського, прийняв провід, між іншим, на виразне прошення його ж самого, і кожної хвили радий передати той провід кому іншому; обов'язок тяжкий, а гонори най кого іншого зваблюють» [593, с. 121].

Михайло Сергійович у зверненні комітету НТШ до громадськості в справі збирання грошей для утворення Української Академії наук від 1897 р., тобто, коли вчений тільки розпочинав науково-організаційну роботу на посаді голови НТШ, він зауважив, що доказом поваги, яку здобуло Товариство в наукових колах, можуть слугувати рецензії на його видання, що «появилися в наукових виданнях німецьких, французьких, російських, польських і т. і., обмін видавництвами з іншими науковими товариствами й інституціями», а також обмін виданнями з Російською Академією наук, Географічним товариством, Археографічною комісією і ін., в Петербурзі і з московським археологічним і етнографічним товариствами; з історичними і філологічними товариствами в Києві, Харкові, Одесі, Казані та академіями і науковими інституціями інших країн [798, с. 197].

Детальний аналіз діяльності НТШ М. Грушевський зробив у своїй статті, опублікованій у 1900 р. у «ЛНВ» [518, с. 184–201]. Михайло Сергійович зазначив, що розвиток наукової діяльності Товариства в той час був обумовлений «передовсім розвоєм та спеціалізацією наукових видавництв» [518, с. 194].

Голова НТШ вказав на значні витрати для формування бібліотеки Товариства, утримання публічної читальні, на виділення стипендій для наукових студій здібної молоді. Вчений також звернув увагу на реформу НТШ 1898 р., яка сприяла піднесенню «наукового престижу Товариства». Новим статутом «поруч звичайних членів Товариства утворено нову категорію «дійсних членів», іменованих на підставі їх наукової кваліфікації», з яких склалися секції [518, с. 197].

Окремо М. Грушевський висвітлив діяльність «українсько-руського музею», створеного при НТШ. Керівник Наукового товариства зазначив, що у зв'язку з розширенням приміщень, якими воно користувалося, виявлена можливість виставити для експозиції зібрані раніше музейні колекції [426, с. 220].

У відозві М. Грушевського щодо створення музею при НТШ було зазначено, що серед них були колекції портретів, автографів, фотографій «видніших українсько-руських діячів», стародруки, рукописи, документи, твори мистецтва, вироби народних майстрів, посуд та інші предмети. Було вказано, що музей планує продовжити збирати предмети народного життя, народного господарства. Всі зібрані речі було рекомендовано супроводжувати описом їх походження, реєструвати [426, с. 220–221].

Підсумовуючи пройдений короткий шлях НТШ, М. Грушевський констатував, що незважаючи на труднощі, «Товариство встигло виробити собі симпатії й поважання у всіх справдешніх приятелів науки й поступу». На підтвердження цього Михайло Сергійович вказав на зв'язки з іноземними «науковими інституціями, виданнями (близько 100) й ученими [518, с. 200]. Вчений підкреслив роль НТШ у розвитку «українсько-руської літератури», що було підтвердженням «його високого культурного значіння для українсько-руського народу» [518, с. 201].

Відомий галицький громадсько-політичний діяч та історик О. Барвінський, який стояв біля витоків НТШ, написав розвідку про заснування кафедри історії України в Львівському університеті. Він був очевидцем та безпосереднім учасником тих подій, через це його спогади становлять значну історіографічну цінність [60, с. 2].

Увагу істориків привернули питання наукової співпраці двох титанів української науки – М. Грушевського та І. Франка. За словами Є. Чикаленка, Михайло Сергійович «притягнув ... до роботи» Івана Яковича [1855, с. 198]. Переконаливим свідченням плідної наставницької роботи М. Грушевського була публікація наукового збірника на його пошану з нагоди десятилітньої наукової праці (1893–1903), який видали вдячні йому учні та колеги. В передмові вони

звернулися до Михайла Сергійовича зі словами «Дорогий Учителю, шановний Товаришу! На ознаку прихильності, поваги і любові приймаю отсю скромну пам'ятку Нехай вона стане Тобі хоч за частину признання, яке тобі належить за повну пожертвування Твою діяльність... Нехай вона Тобі стане за дрібку вдяки за провід у праці громади...». Цю посвяту підписали: В. Гнатюк, Д. Коренець, І. Кревецький, С. Томашівський та І. Франко [365, с. VIII]. Михайло Сергійович був схвилюваний такою увагою своїх учнів та колег. Вчений відзначав, що для нього це «була велика честь і втіха», що з нагоди ювілею його наукової та громадської діяльності в Галичині вшанували «виданням розкішного збірника», який був опублікований в лютому 1906 р. [420, с. 235].

Ряд українських учених дав узагальнюючу оцінку діяльності М. Грушевського в НТШ та його львівській науковій школі. Д. Дорошенко розглянув його роботу в Товаристві у спеціальній статті, яка була опублікована в «Украинском вестнике» [714, с. 669]. Автор зазначив, що дійсна наукова діяльність в ньому почалась лише після приїзду до Львова М. Грушевського», який був наділений великим талантом ученого, незвичайною енергією та даром організатора. Саме він, за словами Дмитра Івановича, незабаром «осуществил реформу общества, задуманную киевскими украинцами и поднял «Науковое Тов. ім. Шевченка» на высоту настоящей научной институции – украинской Академии. Ему удалось привлечь к фактическому участию в работе общества украинских ученых из России, мобилизовать научные силы Галиции, воспитать целую школу молодых ученых – главным образом историков и развить блестящую издательскую деятельность» [714, с. 669].

О. Єфименко у своїй праці торкнулася питання щодо організаційної структури НТШ, видавничої діяльності, а також значення цієї інституції для розвитку науки в Україні. Активізацію наукової діяльності Львівського Товариства вона пов'язувала з ім'ям М. Грушевського. Підсумовуючи це питання, Олександра Яківна висловила надію, що в недалекому майбутньому Товариство ім. Шевченка стане галицько-руською Академією наук [725, с. 220].

На наукову діяльність М. Грушевського в НТШ звернула увагу також

українська громадськість Наддніпрянщини. В одній з перших українських газет, яка видавалася в Катеринославі під назвою «Добра порада», було зазначено, що «як вчений і голова Товариства імені Шевченка, професор Грушевський придбав собі велику популярність і славу трудами своїми він поставив «Товариство» в рівень з європейськими науковими інституціями...» [1519, с. 9].

На думку українського публіциста М. Славинського, саме під керівництвом М. Грушевського НТШ «перетворилося на українську академію наук, визнану і оцінену всіма європейськими інституціями такого рангу». Автор статті в енциклопедичному словнику братів Гранат також зазначав, що поступово навколо Михайла Грушевського утворювалося коло учнів, які і поза університетом продовжували співпрацю з вченим в НТШ [1540, с. 266].

С. Єфремов зазначив, що М. Грушевський у Львові в НТШ та в університеті «розпочав зараз же на широку руч наукову роботу» [728, с. 192]. Пізніше Сергій Олександрович значно розширив та доповнив цю свою оцінку: «Перейшовши до Галичини, Грушевський розгорнув там надзвичайно широку й рясну діяльність наукову та організаційну, ставши на чолі Наукового Товариства і як голова його, й як редактор «Записок» та інших багатьох видань, і як найвидатніший їх співробітник». Автор «Історії українського письменства» звернув увагу на те, що молодий учений підняв їх науковий рівень на європейську висоту, «не тільки заповнюючи їх власними науковими творами, але організувавши й гурт постійних співробітників, витворивши самі методи роботи». Видатний літературознавець наголошував, що Михайло Сергійович своєю активною діяльністю міцно зв'язав українську науку Наддніпрянщини та Галичини, долучив до спільної наукової праці багатьох вчених, таких як Ф. Вовк, І. Верхратський, В. Шухевич, І. Франко, О. Колесса, К. Студинський, В. Гнатюк, С. Томашівський, М. Возняк, І. Кревецький та інші [727, с. 411].

З іншого боку, в листі з канцелярії попечителя Київської навчальної округи в Міністерство народної освіти висловлювалася стурбованість роботою М. Грушевського в Науковому товаристві імені Шевченка і зазначалося, що видавнича діяльність його партії «українською мовою, штучно створеною на

основі червоно-руського «наречія» була головним засобом «мазепинської» пропаганди [1442, Арк. 2]. Т. Флоринський характеризував наукову діяльність М. Грушевського як ознаку сепаратизму. Торкнувшись питання щодо Наукового товариства імені Шевченка, він зазначив, що приїзд в Галичину молодого вченого «і негайний виступ його в ролі діяльного члена «Товариства» мав значення великої події в історії розвитку малоруського літературного сепаратизму» [1773, с. 372]. Т. Флоринський намагався переконати громадськість, що і у нього та й багатьох інших викладачів історико-філологічного факультету університету Святого Володимира викликала душевну гіркоту та обставина, що М. Грушевський як високоосвічена людина, знайома з світовим значенням загальноросійської мови та культури, «став керівником літературно-сепаратистського руху в Галичині, енергійним провідником українофільства і широко розвинув для цього рамки діяльності Наукового товариства імені Шевченка» [1773, с. 373].

Аналізуючи питання «українсько-руської» літератури, яка видавалася Товариством, підійшовши до цього аспекту надто критично, Т. Флоринський константував що воно видало 80 томів, більша частина яких відноситься до «малоруського народу». Однак, на думку автора, найбільшу цінність мають не ті томи, які мають дослідження з наукових питань, а видання історичних актів, пам'яток старовинної літератури. У російського історика викликало подив, що значну кількість томів складають переклади з загальноросійської мови українською праць М. Костомарова, Д. Іловайського, В. Антоновича, М. Драгоманова, В. Линниченка та інших [1773, с. 375].

У цьому представник російської історіографії в Україні вбачав «штучність та тенденційність» цієї нової літератури, яка не мала ніякого наукового значення, тому що в цих виданнях не було жодної цілісної та оригінальної праці, за виключенням «Истории русской литературы» О. Огоновського та новішої «Історії України-Руси» М. Грушевського, яка, «судячи по першому тому, не менш тенденційна аніж праця О. Огоновського» [1773, с. 376].

З іншого боку, Т. Флоринський зауважив, що під керівництвом

М. Грушевського «Товариство» отримало можливість перетворення на академію наук, де при секціях діяли галузеві комісії. Російський вчений відзначив розширення видавничої діяльності Товариства за рахунок «Записок», «Вісника» спеціальних збірників секцій та комісій, «Жерел до історії України-Руси», «Руської історичної бібліотеки», «Російсько-українського словника» М. Уманця [1773, с. 372].

Т. Флоринський не тільки охарактеризував видавничу діяльність М. Грушевського, але й уточнив, що в 1898 році було опубліковано 18 томів різних видань НТШ, а на видання в 1899 році було асигновано 16 250 гульденів. Характеризуючи діяльність М. Грушевського, дослідник вказав, що прихильники вченого створили спеціальний фонд його імені для підтримки наукової молоді. Було вказано на велику енергію та «підприємливість» нового голови та його співробітників [1773, с. 374], дякуючи чому товариство лише за кілька останніх років піднялося, і «утворилася українсько-руська наука світового рівня». НТШ «стало вогнищем, культурного життя і високо підняло прапор українсько-руської культури».

Ґрунтовно проаналізував у спеціальній розвідці питання про науково-організаційну діяльність М. Грушевського в Науковому товаристві імені Шевченка І. Крип'якевич, який був одним з членів історично-філософської секції НТШ. Він зазначав, що з самого початку Михайло Сергійович намагався перетворити Наукове товариство імені Шевченка на всеукраїнську установу. Автор розглянув дослідницьку та видавничу діяльність цієї установи під керівництвом свого вчителя. Історик зазначив, що історично-філософська секція утворилася на загальних зборах 11 травня 1893 р. [937, с. 392]. Учень М. Грушевського вказав, що у перший рік існування вона не виявила активної діяльності. Однак, на думку дослідника, нове життя її почалося від часу, коли до неї вступив Михайло Грушевський. Вперше він з'явився на зібранні 16 листопада 1894 р. У зв'язку з тим, що А. Вахнянин відмовився від керівництва секцією, її директором одностайно було обрано молодого професора, що приїхав з Києва.

За ініціативою М. Грушевського у січні 1896 р. було створено

Археографічну Комісію, яка проводила велику археографічну діяльність, публікувала історичні джерела. Членами цієї наукової інституції на початку ХХ ст. були не лише відомі історики, але й учні Михайла Сергійовича І. Джиджора, В. Герасимчук, І. Крип'якевич, І. Кревецький, Д. Коренець, М. Кордуба, О. Целевич та ін. Головою Археографічної Комісії був М. Грушевський, його заступником – І. Франко, секретарями працювали С. Томашівський, О. Целевич та І. Джиджора [937, с. 408].

І. Крип'якевич зазначав, що М. Грушевський від самого початку прагнув залучити до роботи якнайбільше науковців, щоб активізувати діяльність секції [938, с. 393]. При цьому Михайло Сергійович виявив здатність гуртувати науковців, своїм прикладом заохочував їх до дослідницької роботи. У цій організаційній діяльності М. Грушевський спирався на підтримку ерудованого та авторитетного І. Франка, залучив до роботи в секції В. Охримовича, В. Гнатюка, С. Томашівського та інших.

У праці І. Крип'якевича відзначена роль М. Грушевського у здійсненні реформи НТШ 1899 р., за якою до складу секцій мали входити члени з самостійними науковими працями, так звані дійсні члени НТШ. До історично-філософської секції були обрані: В. Антонович, Ф. Вовк, М. Грушевський, К. Левицький, Є. Сіцинський, Я. Шульгин, В. Охримович, О. Терлецький, П. Стебельський, С. Томашівський та інші [937, с. 394].

Іван Петрович проаналізував напрями діяльності секції, розглянувши це в статистичних підрахунках. Зазначено, що з часу обрання М. Грушевського її керівником в історичній секції відбулося 303 засідання, де було заслухано 527 доповідей, у тому числі, 85 рефератів Михайла Сергійовича [937, с. 396].

На думку автора, на пропозицію М. Грушевського, секція поділила «Історичну бібліотеку» на дві серії: у першій друкували цінні історичні праці попередників [937, с. 407], а в другій видавалися праці діючих комісій – археографічної, етнографічної, правничої та статистичної. У своєму дослідженні І. Крип'якевич вказав, що Михайло Грушевський особливу увагу звернув на збирання та публікацію історичних джерел. Члени археографічної комісії активно

займалися справою збирання та видання історичних джерел, літературних пам'яток [937, с. 408]. На засіданні секції 8 липня 1908 р. М. Грушевський запропонував план проведення українсько-білорусько-литовського наукового конгресу з питань історії, філології та етнографії [937, с. 410–411]. І. Крип'якевич зазначив, що наукове життя НТШ, організоване М. Грушевським, гуртувало не лише галицьких, але також і наддніпрянських вчених. Через це НТШ стало фактичною загальноукраїнською академією наук [936, с. 193].

Д. Дорошенко, проаналізувавши галицьку добу діяльності Михайла Сергійовича, зазначив, що той 20 років очолював НТШ, і за цей час Товариство стало, на думку автора, «науковою інституцією з високим авторитетом в ученому світі, видало сотні томів наукових праць і матеріалів українською мовою, організувало велику національну бібліотеку й музей, згуртувало наукові кадри «створило українську науку в очах і поняттях культурного світу» [710, с. 186].

В іншій своїй роботі історик охарактеризував НТШ як «огнище наукового життя» і відзначив, що «розквіт Товариства починається з приїздом М. Грушевського». Дмитро Іванович підкреслив об'єднавчий аспект організаційної діяльності М. Грушевського, коли навколо Товариства згуртувалися «вчені сили з усіх частин української землі і за матеріальної допомоги меценатів з російської України, розгорнуто таку широку науково-дослідчу та видавничу діяльність, що вже за кілька років НТШ було загально визнано за українську академію наук, але бракувало тільки офіційного титулу» [707, с. 325].

Д. Багалій, характеризуючи львівський період життя М. Грушевського, підкреслив «різномісність праці молодого професора, який одночасно викладав лекції і реформував та переводив на науковий шлях Товариство імені Шевченка, редакцію його друкованого органу [55, с. 557].

Харківський вчений стверджував, що «Галичина мала окрему школу українських істориків, що спочатку майже виключно вивчали історію Галицької Русі, і лише з утворенням там у Львові, Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, і особливо з переїздом до Львова проф. М. С. Грушевського, поширили свої

завдання й почали студіювати всю українську історію» [54, с. 41]. Автор зробив висновок, що НТШ «з приїздом до Львова М. С. Грушевського зробилося огнищем надзвичайно широкої, у всеукраїнському масштабі і глибокої суто наукової праці...» [54, с. 42].

У питанні діяльності М. Грушевського в НТШ радянські історики або обмежувалися констатацією цього факту наукової біографії вченого [1461, с. 204], або традиційно обливали вченого ідеологічним брудом. Особливо цим відзначилося перше україномовне видання Української радянської енциклопедії. Стаття про М. Грушевського нав'язувала думку про те, що той, «ставши головою Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові і редактором «Наукових записок» цього т-ва, ... намагався перетворити їх в центр укр. буржуазно-націоналістичного руху» [596, с. 509, 510]. В Українській радянській енциклопедії стверджувалося, що на більшості його історичних видань «негативно позначився шкідливий вплив антинаукових, буржуазно-націоналістичних концепцій М. Грушевського [1162, с. 550]. У пізніших радянських енциклопедичних виданнях О. Дей зазначав, що Михайло Сергійович був ідеологом буржуазно-націоналістичного напрямку в НТШ, якому протистояв демократичний напрямок на чолі з І. Франком та В. Гнатюком [625, с. 212; 624, с. 189].

В. Сарбей у статті про наукову спадщину академіка М. Грушевського, опублікованій на схилі радянської доби, характеризує організаційну діяльність вченого в НТШ, однобоко використав у якості джерела для висвітлення цього аспекту «строго довірчий» тобто таємний документ так званого Комітету громадського добра, підготовлений опонентами, точніше недоброзичливцями Михайла Сергійовича в 1913 р., які виплеснули на його адресу велику кількість безпідставних звинувачень [1498, с. 118].

З принципово інших позицій, об'єктивно оцінювали науково-організаційну діяльність М. Грушевського в НТШ представники української діаспорної історіографії. В енциклопедії українознавства, опублікованій у 1949 р., було зазначено, що Михайло Сергійович після призначення професором Львівського університету, «став головним організатором» наукової роботи в Науковому

товаристві ім. Шевченка [255, с. 904]. В енциклопедичному виданні наголошувалося, що «в науково-організаційних рамках НТШ» він зміг розв'язати основні завдання української історичної науки – дати синтез історичного процесу в Україні» [708, с. 402].

Н. Полонська-Василенко вказувала, що після того, як головою НТШ обрали М. Грушевського, Товариство «стало вже не місцевою, краєзнавчою організацією, а всеукраїнським науковим осередком, що охоплював усі галузі науки, і у виданнях Товариства друкували праці українців з цілої України [1325, с. 383]. Дослідниця зазначала, що Михайло Сергійович, «виявивши великі організаційні здібності, не тільки об'єднав галицьких вчених, а й притягнув багато вчених з Наддніпрянської України» [1327, с. 70]. Так само, як і Д. Дорошенко, Наталя Дмитрівна стверджувала, що на чолі Товариства вчений «широко розгорнув його діяльність і перетворив на фактичну академію наук, хоч і без цього титулу» [1324, с. 23].

Ґрунтовно проаналізував досліджуване питання Л. Винар. Він розробляв його протягом тривалого часу і присвятив йому спеціальні праці, в яких розглянув діяльність М. Грушевського в НТШ. Опрацювавши значне коло літератури та спираючись на нові джерела, вчений зміг з'ясувати важливі аспекти щодо науково-організаційної діяльності Михайла Сергійовича в НТШ. Засновник грушевськознавства зазначав, що «розвиток Наукового товариства ім. Шевченка як загальноукраїнської наукової установи до вибуху I-ї Світової війни нероздільно пов'язаний із науково-організаційною діяльністю Михайла Грушевського» [226, с. 13].

Л. Винар розробив періодизацію діяльності М. Грушевського в НТШ: період (1894–1897 рр.) включав час від початку роботи Михайла Сергійовича у Львові до обрання його головою Товариства; період 1897–1913 рр., охоплював час, коли він був головою НТШ і ніс повну відповідальність за багатогранну діяльність Товариства та його розвиток.

Засновник грушевськознавства зазначив, що це були найбільш плідні періоди діяльності М. Грушевського в НТШ. Дослідник підкреслив, що діяльність

Михайла Сергійовича цього часу потрібно розглядати у двох площинах: а) науково-організаційній та адміністративній; б) редакційно-видавничій [238, с. 39–40]. За словами Л. Винара, М. Грушевський одразу після приїзду до Львова восени 1894 р. включився в роботу НТШ, став «головним організатором його праці» [226, с. 19]. З цього часу, на думку вченого діаспори, «Товариство ім. Шевченка вступило в найбільш продуктивний період свого існування і діяльності» [226, с. 22]. Відзначено, що в цей час М. Грушевський докладав зусиль для подолання перепон щодо діяльності Товариства. Вони були обумовлені відсутністю його зв'язку з вищою школою, заборонаю видань НТШ у Російській імперії, міжпартійною боротьбою в Галичині, слабкою матеріальною базою [226, с. 24].

Характеризуючи науково-організаційну діяльність М. Грушевського, Л. Винар зазначив, що він поставив перед собою ціль «створити з НТШ справжню українську академію наук і впровадити українознавство на міжнародний форум наукового життя і тим самим довести повну незалежність українського історичного процесу і української культури» [226, с. 25]. Оцінюючи діяльність М. Грушевського на посаді голови НТШ, автор вказував, що Товариство у своїй видавничій діяльності зазначеного періоду досягло «вершин» і не поступалося виданням закордонних академій наук [238, с. 59].

В. Верига звернув увагу на реформу НТШ, яку здійснив М. Грушевський, коли було змінено статут Товариства, а його членство поділено на дійсних членів, які обирали секції, і звичайних, які не мали вирішального голосу. Діаспорний історик підтримував думку інших колег щодо намагання Михайла Сергійовича перетворити НТШ на справжню українську академію наук. Але дослідник висловив припущення щодо труднощів позитивного вирішення цього питання, вважаючи, що причиною «був вплив польської адміністрації в Галичині, яка не хотіла конкуренції НТШ з Польською Академією Наук в Кракові» [189, с. 197].

С. Плохій стверджує, що в планах М. Грушевського серед його проектів найбільш важливе місце посідала «націоналізація» науки, яка вела до формування української наукової еліти і створення прототипу національної

академії наук». Поряд з цим він ставив на порядок денний «націоналізацію» вищої освіти й створення українського університету. На думку вченого, ці обидва проекти були взаємопов'язані і становили основу «для успіху українського національного руху». В контексті цього, за словами сучасного історика, НТШ – це була «головна пристрасть Грушевського в Галичині» [1319, с. 58].

За словами С. Плохія, для перетворення товариства «на першокласну академічну інституцію» молодий професор віддавав свою енергію, організаційний та науковий таланти [1319, с. 58, 59]. Історик зазначив, що основою діяльності НТШ Михайло Сергійович зробив гуманітарні науки (історію, мову та літературу), тобто, «ті ділянки науки, які безпосередньо стосуються конструювання і збереження національної ідентичності». Поряд з цим він прагнув реформувати товариство в напрямку перетворення його на ґрунтовну наукову інституцію, хоча для цього мусив подолати протидію «старої гвардії» О. Барвінського, який використовував НТШ як політичний інструмент [1319, с. 59].

П.-Р. Магочій дав високу оцінку науково-організаційній діяльності М. Грушевського в НТШ, яку розглядав у контексті розвитку національного руху в Галичині. Канадський вчений відзначив, коли на чолі Товариства став «енергійний історик з Наддніпрянщини», воно «стало неофіційною українською академією наук, що мала постійних членів-вихідців з усіх українських земель, контакти з якими підтримувала через листування» [1059, с. 429, 430].

Традиції наукового дослідження питань щодо ролі М. Грушевського в діяльності НТШ, які успішно розвивали українські історики з діаспори, продовжують сучасні історіографи в Україні. Нові питання цієї проблематики, які постали, сучасні українські науковці розробляють, використовуючи нові джерела, що дало можливість розширити і удосконалити зазначені аспекти грушевськознавства. Науково-організаційна діяльність М. Грушевського досліджується в працях І. Верби, І. Гирича, Л. Зашкільняка, С. Кіржаєва, В. Педича, П. Соханя, В. Тельвака, Ю. Шаповала, В. Ульяновського та ін.

В. Тельвак зауважив, що після обрання М. Грушевського головою НТШ ним

було проголошено, що Товариство та його видавництва повинні служити виключно науковим цілям [1692, с. 47]. Деполітизація цієї наукової установи та популяризація наукових здобутків НТШ у російському інтелектуальному середовищі в співпраці з «Киевской Стариною» призвело до того, що все більш стверджується думка в наукових колах про «наукову інституцію галицьких українців яка все більше набуває рис, притаманних класичній Академії наук».

У цьому контексті на сторінках багатьох центральних російських часописів, як зауважив В. Тельвак підкреслювалася важливість науково-дослідної діяльності, розгорнутої під керівництвом М. Грушевського в НТШ для розвитку тогочасної славістики [1692, с. 47–48].

В іншій своїй науковій праці В. Тельвак з'ясував, на підставі аналізу статей та виступів М. Грушевського на зборах НТШ, які завдання поставив голова Товариства в цієї ділянки своєї науково-організаційної діяльності: 1) це була ідея української національно-культурної самостійності, втіленої в українській науці та літературі – рідною мовою; 2) в умовах розподілу України між двома імперіями, однією з форм такого єднання була національна історія з цього впливало завдання – як найтісніші зв'язки між Україною австрійською і російською в інтересах успішного розвитку українського культурного життя; 3) третя ідея, яку заклав М. Грушевський в основу своєї науково-організаційної діяльності за часів головування в НТШ – це ідея українського демократичного просвітництва через відродження і розвиток науки та культури як головної передумови національного відродження [11, с. 133]. На думку грушевськознавця ці завдання НТШ у напрямку переведення Товариства на «академічні рейки» М. Грушевський виклав у записці до Загальних зборів від 1898 року [11, с. 135].

Розповсюдженням видань НТШ займалася книгарня. При бібліотеці працювало спеціальне Бібліографічне бюро, при Товаристві було організовано велику типографію та книжковий магазин. За часів головування М. Грушевського НТШ переїхало у власний будинок у 1901 році, роком раніше, як зазначив В. Тельвак почав формуватися музей Товариства етнографічного, історико-археологічного та природознавчого профілю. Підсумовуючи науково-

організаційну діяльність М. Грушевського, В. Тельвак робить своєрідний узагальнюючий висновок, що все це дає підстави сучасним дослідникам вважати М. Грушевського «творцем першої повноцінної моделі організації української академічної науки» [11, с. 135–136].

Аналізуючи роль М. Грушевського в діяльності НТШ, І. Верба підкреслив, що неправомірним є твердження про те, що той створив Товариство. За словами сучасного дослідника, Михайло Сергійович «надав небачену досі наукову і політичну динаміку напівпросвітньому – напівнауковому товариству імені Шевченка, яким воно було до його приїзду». Цікавою з історіографічної точки зору є думка І. Верби, яка стосується питання щодо реалізації М. Грушевським прагнення його попередників О. Барвінського, О. Огоновського, В. Антоновича до перетворення НТШ на Академію. В Науковому товаристві імені Шевченка, за словами сучасного історика, «проявився науковий геній Михайла Сергійовича як блискучого організатора, який втілював у життя концепцію національної науки» [1872, с. 61, 62].

Історіографічний аналіз діяльності М. Грушевського в НТШ та функціонування його історичної школи засвідчив, що ці питання викликали неоднозначні оцінки в українських наукових колах. Робота Михайла Сергійовича в Товаристві, підготовка ним молодих українських вчених була багатоплановою і настільки дієвою, що це поклато надію на перетворення НТШ на Українську академію. Саме такими позитивними були оцінки діяльності М. Грушевського на чолі НТШ з боку сучасників ученого Д. Багалія, В. Гнатюка, Д. Дорошенка, Д. Коренця, І. Крип'якевича, С. Єфремова, М. Славинського.

Науково-організаційна діяльність М. Грушевського була об'єктом прискіпливої уваги також з боку проросійськи налаштованих науковців. Вони тенденційно ставилися до наполегливої роботи Михайла Сергійовича щодо перетворення НТШ на дійсно наукову інституцію, яка б працювала на розвиток української історичної науки. Шовіністично налаштовані вчені вбачали у цьому сепаратистську спрямованість наукової діяльності М. Грушевського. Це свідчить, що вона сприймалася політизовано, а через це історіографічні оцінки праці

вченого в НТШ не завжди носили науковий характер. У подальших дослідженнях необхідно проаналізувати історіографічні роботи вчених ХХ ст., з'ясувати еволюцію поглядів дослідників на питання науково-організаційної діяльності М. Грушевського.

Радянські історики відкинули науковий погляд на науково-організаційну діяльність М. Грушевського в НТШ та його львівську історичну школу і розглядали ці питання виключно ідеологізовано, з точки зору комуністичної пропагандистської кампанії боротьби проти «українського буржуазного націоналізму».

Науковий підхід до висвітлення цих питань знайшов відображення в працях українських діаспорних істориків Л. Винара, В. Вериги, Б. Крупницького, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко. Сучасні українські історики (І. Верба, І. Гирич, Л. Зашкільняк, С. Кіржаєв, В. Педич, Р. Пиріг, В. Тельвак, В. Ульяновський та інші), що після обрання молодого вченого головою НТШ було проголошено суто науковий напрямок діяльності цієї інституції. Опрацювання центральних російських часописів визначило важливість науково-дослідницької роботи Михайла Сергійовича в НТШ для розвитку тогочасної славістики в умовах деполітизації діяльності Товариства. Дослідники звернули особливу увагу на запровадження інституту дійсних членів, адже це був серйозний крок у напрямку перетворення НТШ на загальноукраїнський науковий центр тобто майбутню Українську академію наук. В органічному єднанні були розглянуті аспекти діяльності М. Грушевського в НТШ і створення львівської історичної школи. І. Гирич звернув увагу на поєднання наукових та політичних аспектів діяльності М. Грушевського в НТШ. Сучасний історик зазначив, що від часу переїзду до Львова «довелося зіткнутися з явищем «партійности» в НТШ», яке той прагнув подолати, позбувшись там партійного впливу народовців. Автор зазначив, що у Михайла Сергійовича відбулася політична переорієнтація «на осіб із соціалістичним способом мислення, таких як І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький, В. Охримович, В. Будзиновський, Л. Ганкевич та ін.

Перебудовуючи Товариство, М. Грушевський одночасно змінював і

політичний ландшафт українсько-галицької політики». До Президії НТШ були включені І. Франко, В. Гнатюк, С. Томашівський. М. Грушевський як голова Наукового товариства ім. Шевченка сприяв тому, що воно «відповідало на всі суспільно-політичні виклики модерного часу: Товариство брало активну участь в інтелектуальних війнах за історію, симетрично реагувало на спроби інших народів залучити українців на підтримку своїх мобілізаційних національних проєктів». НТШ було «однією з небагатьох українських інституцій», що активно діяла в напрямку «формування національної історичної пам'яті». І. Гирич зазначив, що посада голови НТШ дала М. Грушевському легальну можливість на запрошення українців у зв'язку з початком роботи російської Державної Думи відвідати Петербург для консультацій української фракції. На думку сучасного історика, Михайло Сергійович як керівник НТШ влаштував на роботу до товариства представників українських партій В. Дорошенка, В. Козловського, М. Залізняка, А. Жука, підтримуючи їх матеріально.

О. Романів також як і І. Верба звернув увагу на визначальний вплив М. Грушевського на розвиток Товариства за часів головування тобто як стверджував історик з 1897 до 1913 р. [1413, с. 586]. Оцінюючи науково-організаційну роботу М. Грушевського сучасний вчений додав, що її важливим здобутком було запровадження інституту дійсних членів НТШ [1413, с. 587].

На думку дослідника, НТШ мало особливе значення для творчого зростання М. Грушевського як вченого [1412, с. 81]. Львівський історик вважав, що Михайло Сергійович як редактор провів велику роботу щодо поліпшення наукового рівня «Записок НТШ», перетворивши їх на «найавторитетніший українознавчий орган», перевів їх на періодичну основу, збільшив тираж та обсяг, долучив до публікацій авторитетних вчених. О. Романів також звернув увагу на хист М. Грушевського як учителя. Науковець стверджує, що «галицький політичний ґрунт допоміг йому сформувати найпотужнішу за всі часи школу істориків України» [1412, с. 82].

1906 р. став певним рубежем у науковій діяльності М. Грушевського. На це звернули увагу і сучасники вченого і грушевськознаці нашого часу. Д. Дорошенко

ззначив, що «з кінцем 1906 року переносить Михайло Сергієвич видання «ЛНВ» до Києва, і з цього часу Михайло Сергієвич робиться частим гостем у Києві» [1053, с. 3]. На цю дату вказали також Р. Пиріг та В. Тельвак у біографічному нарисі [1310, с. 189]. Розпочався львівсько-київський період у науковій біографії вченого.

Львівсько-київський період у житті М. Грушевського був часом, коли Михайло Сергійович поєднував науково-організаційну та видавничу діяльність у Львові (НТШ) й Києві (УНТ). Цей період знайшов значне відображення в історіографічних дослідженнях українських вчених. Характеризуючи діяльність НТШ в період керівництва ним М. Грушевського, Д. Дорошенко. зазначив, що це наукове товариство здобуло характер «строгой наукової інституції і тепер являється української Академією Наук. ... Покуда это единственное несомненное завоевание украинской национальности в сфере культуры, служившее вместе с тем, ее представительством в семье цивилизованных народов» [714, с. 666].

Оцінюючи роль М. Грушевського в діяльності НТШ, Д. Дорошенко в «Огляді української історіографії» наголошував, що за час, коли той перебував на посаді голови товариства, «воно стало інституцією з високим авторитетом в ученому світі, видало сотні томів наукових праць і матеріалів українською мовою, організувало велику національну бібліотеку й музей, згуртувало цілі кадри наукових робітників» [710, с. 186].

Розгорнуту картину багатогранної діяльності Михайла Сергійовича в історично-філософській секції НТШ дав І. Крип'якевич. Значний історіографічний інтерес становить його характеристика щодо діяльності свого вчителя як керівника секції. За словами Івана Петровича, «Михайло Грушевський уміло підігривав ... зацікавлення науковою працею, дбав про те, щоб кожен член секції хоч чим-небудь причинився до спільної діяльності, охоче редагував і доповнював ці праці та публікував їх у Записках. Умілість гуртувати людей до праці – незвичайно цінна прикмета Михайла Грушевського як директора секції» [938, с. 394].

Учень Михайла Сергійовича навів факти, які свідчили про те, що той навіть в останній період свого керівництва цим науковим товариством працював активно. За свідченнями І. Крип'якевича, протягом 1905–1913 рр. дійсними членами історично-філософської секції НТШ були обрані такі відомі вчені: В. Лесевич, О. Грушевський, І. Кревецький, К. Мельник-Антонович, М. Біляшівський, О. Шахматов, О. Левицький, П. Жукович, О. Русов, М. Василенко, А. Євген, І. Крип'якевич, І. Джиджора [938, с. 395]. Іван Петрович стверджував, що М. Грушевський «не хотів занадто побільшувати секції й уважав на добір людей, через те назначення дійсним членом було тоді справді науковим відзначенням, яке тоді радо приймали й учені-чужинці» [938, с. 395–396].

За підрахунком І. Крип'якевича, М. Грушевський за час, коли він очолював НТШ, 85 разів виступав з науковими доповідями на засіданнях історично-філософської секції [938, с. 396]. 28 доповідей було прочитано Михайлом Сергійовичом протягом 1905 – 1913 рр. (підраховано за відомостями І. Крип'якевича) [938, с. 396]. У цей період, за свідченням Івана Петровича, його вчитель особливу увагу приділяв новій історії України, «студії над козаччиною стали немов спеціальністю секції» [938, с. 397]. Автор відзначив, що 8 липня 1908 р. М. Грушевський запропонував план проведення українсько-литовсько-білоруського конгресу з питань історії, філології та етнографії [938, с. 411].

Найбільш ґрунтовно досліджував науково-організаційну діяльність М. Грушевського в НТШ в останній період його керівництва товариством Л. Винар. Його студіювання цього питання були розпочаті наприкінці 60-х років ХХ ст. в розвідках, опублікованих на сторінках журналу «Український історик». В них засновник грушевськознавства розглянув окремі аспекти роботи Михайла Сергійовича в НТШ як організатора та вченого. Велику увагу дослідник звернув на його видавничу справу.

Л. Винар стверджував, що М. Грушевський «головну свою увагу ... звернув на організацію наукових дослідів і відповідно розширив систему наукових комісій НТШ». Зарубіжний вчений констатував, що в зазначений період Михайло Сергійович заснував у 1906 р. замість колишньої Правничої – Статистичну

комісію, а в 1909 р. – Бібліографічну комісію, зазначивши, що всі структурні підрозділи Наукового товариства здійснювали видавничу діяльність. Характеризуючи діяльність Михайла Сергійовича як голови НТШ, засновник грушевськознавства вказав на те, що той «дбав про усі Секції Товариства, без уваги на те чи своєю дослідницькою тематикою вони були зближені до студійних інтересів Грушевського чи ні» [228, с. 12].

Історик зазначив, що у вказаний період продовжувала працювати очолювана видатним вченим Археографічна Комісія НТШ, яка видавала дві серії публікацій: «Жерела до історії України-Руси» (11 випусків за редакцією М. Грушевського) та редаговані І. Франком «Памятки українсько-руської мови та літератури» (7 випусків) [238, с. 52]. У 1906 р. було започатковано видання в рамках Археографічної Комісії нової серії «Українсько-руського архіву» (14 томів до 1914 р.) [237, с. 52–53]. Дослідник вказав також на те, що М. Грушевський започаткував видання щорічних Збірників Історично-Філософічної, Філологічної Секцій НТШ, Етнографічний Збірник, Збірник Математично-природописно-лікарської секції (20 випусків), Лікарський Вісник (12 випусків), Правничу бібліотеку (4 томи за 1909 – 1913 рр.) [238, с. 53]. Крім серійних видань Л. Винар відзначив під час роботи Михайла Сергійовича в НТШ публікацію окремих праць [238, с. 58].

Велику увагу діаспорний історик звернув на те, що М. Грушевський залучив до співпраці в НТШ «майже усіх визначних вчених з Великої України, Галичини й інших українських земель», а також відзначив його «колосальну працю» по підготовці молодих учених, зокрема, з числа його учнів, що обумовило зростання чисельності секцій НТШ та активізацію їх діяльності (у 1910 р. Історично-філософічна секція налічувала 22 члени, а Математично-природописно-лікарська секція - 14 членів). На думку Л. Винара, для зміцнення наукових позицій Товариства велике значення мав запроваджений його головою надзвичайно вимогливий принцип добору дійсних членів. Засновник грушевськознавства стверджував, що «ця селективність в доборі дійсних членів себе повністю виправдала і Наукове Товариство ім. Шевченка стало загально шанованим

товариством серед чужинецького наукового світу». Про це свідчив той факт, що воно було учасником багатьох наукових європейських конгресів, а в 1911 р. обмінювалося виданнями з 244 науковими установами» [228, с. 13].

Серед напрямків науково-організаційної діяльності М. Грушевського в НТШ Л. Винар відзначив його внесок у розвиток бібліотечної справи, роботу музею та бібліографічного бюро. За сприяння Михайла Сергійовича, у 1912 р. бібліотека налічувала понад 65 тис. томів [228, с. 14]. Підсумовуючи видавничу активність Наукового Товариства ім. Т. Шевченка під керівництвом М. Грушевського, дослідник вказав, що за його головування воно «дійшло у своїй видавничій діяльності до вершин. Видання НТШ того часу не поступалися під оглядом наукового рівня і кількості перед виданнями чужинецьких академій наук ... й виразно документували ... самобутність української культури» [238, с. 59].

В. Верстюк, розглядаючи хронологію життя та діяльності М. Грушевського, звертає увагу на те, що в 1906–1907 рр. засідання НТШ відбувалися досить рідко. У цей період на засіданнях наукового товариства під головуванням Михайла Сергійовича вирішувалися організаційні питання, обговорювалися окремі його праці.

Вчений зазначає, що 19 квітня 1905 р. не зважаючи на конфлікт з М. Павликом, який звинуватив М. Грушевського в незадовільному використанні фінансів НТШ, Михайла Сергійовича обрали головою Наукового товариства [194, с. 43, 44]. 9 липня 1906 р. М. Грушевський був обраний головою новоствореної статистичної комісії наукового товариства [194, с. 46]. 20 березня 1907 р. голова НТШ ознайомив його керівництво з підготовленим меморандумом до міністра освіти Австро-Угорщини з приводу утворення у Львові Українського університету [194, с. 47]. За інформацією сучасного історика, 30 квітня 1907 р. Михайло Сергійович на загальних зборах НТШ звітував про його діяльність протягом 1905 – 1906 рр. і був переобраний на наступний термін [194, с. 48].

В. Верстюк звертає увагу на те, що протягом 1906 р. голова НТШ подав на обговорення Історико-філософської секції Товариства другу частину V тому «ІУР», «Лист Володимирської громади з 1324 р.» [194, с. 45–46]. Наприкінці

березня 1907 р. Історично-філософична секція схвалила до друку другу частину VI тому «ІУР» [194, с. 47].

Наприкінці львівського періоду діяльності Михайла Сергійовича в НТШ виникли гострі суперечності. Проявом цього конфлікту стала суперечка навколо критики М. Грушевським надмірної конформістської політики галицьких громадських діячів по відношенню до австрійської влади. Статті на цю тему М. Грушевський об'єднав у публіцистичній збірці під заголовком «Наша політика», яка була опублікована на весні 1911 р. Поштовхом до видання «Нашої політики», за висловом автора, був «той брак принципіальности, простої лінії, програми і тактики на літа, котрий я характеризував фактами парламентарної політики 1907 – 8 рр., зістався основним гріхом її по нинішній день» [521, с. 26]. Ця публіцистична збірка справила сильне враження на кола львівської української громади, «була прийнята за виразний casus belli провідниками нац.-демократів, які всевладно правили львівською укр. громадою» [420, с. 237]. Дискусія навколо неї розгорнулася на ґрунті НТШ. Розгорівся конфлікт вченого з його учнем С. Томашівським, який набув широкого розголосу в наукових колах.

Позиція М. Грушевського викликала заперечення з боку С. Томашівського та його різкі нападки на адресу свого вчителя на сторінках щоденної української львівської газети «Діло» у низці статей, які були опубліковані в грудні 1911 р. [1729, с. 113]. На думку автора цих статей, публіцистична збірка «Наша політика» – «се дуже різка й безоглядна критика політичної діяльності послів та управи національно-демократичної партії, ... отже не хто инший, тільки верховні круги сеї партії повинні забрати тут голос» [1729, с. 113]. Михайлу Сергійовичу висловлювалося в праці його учня некоректне звинувачення, що він нібито був «у незгоді з методично-науковими принципами», неправдиво висвітлював політичні питання, вказував на допущені суперечності, вимагав конкретних фактів [1729, с. 111, 116, 118, 119].

Зазначений конфлікт затягнувся на кілька років і все більше переходив з політичної площини в наукову. М. Грушевський, згадуючи час завершення свого головування в НТШ, зазначав, що українські галицькі діячі, які виступали за нову

угоду з правлячими польськими колами, «рішили за всяку ціну зробити Гр-го «нешкідливим» і дали йому битву на ґрунті «Наук. Тов. ім. Шевченка»». Михайло Сергійович звернув увагу на те, що в 1913 р. перед загальними зборами НТШ була опублікована «анонімна брошюрка, наповнена фантастичними цифрами і вимислами» проти нього. Незважаючи на це, все ж його було обрано головою, а інших попередніх співробітників відкликано. Цей термін головування і редакторства М. Грушевського продовжувався кілька місяців [420, с. 237].

В. Гнатюк, аналізуючи останні роки діяльності М. Грушевського в НТШ, звернув увагу на посилення суперечностей з галицькими науковцями та громадськими діячами. На думку автора історії Товариства, причини відставки Михайла Сергійовича були політичні та особисті, і обставини змінилися «грубо у некористь бувшого голови».

На думку В. Гнатюка, конфлікт в НТШ значною мірою був обумовлений суперечностями навколо видання «ЛНВ», які виникли після перенесення редакції журналу, що був власністю Українсько-Руської Видавничої Спілки, до Києва. Це призвело до того, що, за словами автора історії НТШ, з галичан, які мали більшість членів у Видавничій Спілці, «ніхто тепер не мав ... впливу» на «ЛНВ», а в журналі публікувалося все більше статей з негативною критикою на адресу українських галицьких політиків, яка часто спиралася на плітки, що «обурювало не тільки чинних політиків, але й їх прихильників» [364, с. 79].

Подальші стосунки Михайла Сергійовича з його учнями були проникнуті протиріччями, які визначилися і в науковій, і в громадсько-політичній сферах. Між ними виявилися також розбіжності у питаннях діяльності НТШ, політичні незгоди. Незабаром це вилилося у гостру, не завжди коректну дискусію. Михайло Сергійович у листі до Є. Чикаленка відзначив у діях своїх опонентів бажання захопити Товариство в свої руки, «зіставити Товариство фактично без голови, аби тільки позбутися мене» [502, с. 218].

На відміну від свого вчителя, молоді галицькі історики були прихильниками більш радикальної державницької концепції української історії. Цей конфлікт викликав реакцію сучасників, більшість яких стала на захист М. Грушевського.

З'явилися публікації, в яких висловлювалися думки з цього приводу. Авторами цих творів були відомий український громадський діяч Є. Чикаленко [1851, с. 219; 1853, с. 221 – 222], публіцист М. Залізник [764, с. 146, 147], вчений-економіст, політичний та громадський діяч М. Порш [1338, с. 148], письменник і публіцист Л. Рибалка [1402, с. 151, 153], учень Михайла Сергійовича, історик І. Джиджора [632, с. 223] та ін.

Науковий аналіз зазначеної проблеми започаткував один з засновників грушевськознавства Л. Винар, який неодноразово звертався до висвітлення цього питання. Перш за все, це знайшло відображення в його працях, присвячених діяльності М. Грушевського в НТШ [225; 226; 227; 239, с. 3–5].

На думку Л. Винара, головна причина «генеральної кампанії проти голови НТШ» полягала в «критично-публіцистичній праці М. Грушевського» [226, с. 84]. У зв'язку з цим, діаспорний історик особливу увагу звернув на збірник статей М. Грушевського «Наша політика». Провідний грушевськознавець стверджував, що ця книга відноситься до тих праць, які «мають вирішальний вплив на життя і діяльність», оскільки вона «безпосередньо причинилася до закінчення довгого галицького періоду життя Михайла Сергійовича» [239, с. 4]. За словами Л. Винара, ця збірка була «остаточним «актом обвинувачення» Грушевського в очах галицьких провідників і прискіпила вибух наростаючого конфлікту» [228, с. 33].

Л. Винар, проаналізувавши збірку «Наша політика», яка збурила гостру полеміку, зробив висновок, що «можливо ... в деяких випадках Грушевський у надто згущених барвах представляв галицькі справи – але в основі він вірно схопив тодішню дійсність». Дослідник наголосив, що «галицькі провідники, мабуть, не зрозуміли інтенції автора «Нашої політики» і замість об'єктивної дискусії висунених питань, зачали разом з опозицією в НТШ нагінку на Грушевського, стараючись усунути його від головства в НТШ, а також, можливо, і позбутися його з Галичини» [226, с. 59].

І. Гирич у статті, присвяченій історії політичних та наукових стосунків В. Липинського та М. Грушевського, стверджує, що у конфлікті, який стався під

час «зборів НТШ, на яких М. Грушевського було звинувачено в авторитарних методах керівництва Товариством у надуживанні своїм становищем голови НТШ та інших гріхах, голосом В. Липинського скористався один з організаторів акції професор С. Томашівський». Він, за словами І. Гирича, «представляв галицько-українських консерваторів державницького напрямку і був старим знайомим Вячеслава Казимировича». В. Липинський засудив вчинок С. Томашівського й рішучо заперечував форми, в яких ця боротьба велася проти Михайла Сергійовича [307, с. 311].

О. Копиленко вказує, що в Галичині над М. Грушевським збиралися хмари. Сучасний історик констатує, що «керівники львівської націонал-демократії, розлючені його збірником «Наша політика» (1911 р.), зводили на вченого клепаки, ганьбили його прибічників і колег. З огляду на такі обставини, М. Грушевський вирішив залишити львівську кафедру 1 вересня 1914 р. – по закінченні 20 років його служби там – і повернутися до Києва. У його дальших планах стояло, зокрема, перетворення «Наукового товариства імені Шевченка» на Українську Академію наук» [898, с. 12 – 13].

Н. Бортняк у розвідках, присвячених відносинам М. Грушевського із Степаном Томашівським, на оригінальних джерелах аналізує різні аспекти особистих та наукових стосунків вчителя та учня. Дослідниця звернула увагу на те, що С. Томашівський, розглядаючи питання про конфлікт з Михайлом Сергійовичем в НТШ, визнав, що серія анонімних фейлетонів, опублікованих під назвою «Наша політика. Гльосси до брошури проф. Грушевського» була написана ним. Це він підтвердив це у своїх свідченнях Вищій державній прокуратурі Відня 28 серпня 1916 р. [91, с. 295.]

В іншій праці Н. Бортняк висловлює думку, що питання авторства С. Томашівського стосовно брошури «Перед загальними зборами» (червень 1913 р.) залишається відкритим і вона зауважує, що той «далеко не прихильно ставиться до Грушевського у тодішніх подіях» [92, с. 194]. Авторка підкреслює, що «Томашівський після відходу М. Грушевського став фактичним головою товариства (з 1913 р. до початку 1918 р.)» [92, с. 195].

В. Горинь у статті, присвяченій висвітленню конфлікту, який мав місце в НТШ за участю М. Грушевського, розглядає причини цих суперечок і звертає увагу на те, що під час головування Михайла Сергійовича в Товаристві виявилися значні труднощі: «брак підтримки австрійських урядових інстанцій, постійні польські інтриги, цензурні перешкоди в Росії, міжпартійна боротьба в Галичині, яка часто переходила в наукові осередки» [375, с. 143–144)].

Не можна не погодитися з висновками В. Гориня, який вважає, «що з вини галицьких наукових та громадських кіл, особливо політичних лідерів краю, НТШ мусила покинути людина, котра найбільше спричинилась до розвитку Товариства». На підтвердження цих слів, автор навів думку київських членів Товариства, що М. Грушевський зробив «НТШ справжнім огнищем наукової роботи на всім просторі української землі» [375, с. 149].

О. Романів, аналізуючи конфлікт М. Грушевського в НТШ, зазначає, що того звинувачували не тільки в дискредитації у своїх публікаціях політики провідних галицьких кіл перед польською і східноукраїнською громадськістю, але й у фінансових та організаційних зловживаннях. У відповідь на це дослідник констатує, що більшість з цих звинувачень – «це звичайні інсинуації», недоречність яких була розвінчана в брошурі «В обороні правди», випущеній на захист голови НТШ, підготовленій групою його прихильників в грудні 1913 р. [1413, с. 85–86].

Автори «Історії Академії наук України» досить детально розглядали конфлікт в НТШ. Вони відзначили, що 9 червня 1913 р. загальні збори прийняли відому постанову про необхідність перегляду статуту товариства, в тому числі в справі наближення строків реорганізації НТШ в Академію наук. Деякі джерела свідчать, на думку авторів, що така реорганізація мала відбутися 1916 року. Проект статуту мали заслухати загальні збори на грудневому засіданні, але розгорівся конфлікт, відбулося розмежування галицьких та російських членів товариства, а в жовтні 1913 р. М. Грушевський «зрікся головування» і вийшов з товариства. Справа вирішилася в грудні 1913 р. 5 грудня виступила з протестом група членів-наддніпрянців, а на засіданні 27 грудня головним питанням був не

статут, а справа «Грушевський і опозиція» – конфлікт, який назрівав вже декілька років і який тепер прийшов до свого завершення» [835, с. 12].

Я. Дашкевич, коментуючи ці події, іронічно додавав, що Михайло Сергійович «зрадив» Львів для Києва, але через це «його чекала трохи опереткова відплата з боку представників галицького партикуляризму, що влаштували у 1913 р. типово парламентарну обструкцію Грушевському, внаслідок якої він залишив пост голови товариства» [618, с. 99]. Історик стверджував, що формально М. Грушевський склав повноваження голови НТШ 24 жовтня 1913 року, але залишав він Товариство, у яке уклав 16 років життя, з важким, але спокійним серцем: «будівля НТШ – справжньої фортеці української науки в Східній Галичині – була завершена» [618, с. 101].

На початку ХХ ст. М. Грушевський все більше часу віддавав створеному в 1907 р. Українському науковому товариству в Києві. Протягом 1906–1914 рр. учений намагався поєднувати активну наукову, публіцистичну та організаційну діяльність у Києві та Львові, в НТШ та УНТ. Під час Першої світової війни арешт та заслання Михайла Сергійовича звели до мінімуму можливості його наукової роботи.

Львівсько-київський період наукової діяльності М. Грушевського (1906–1914 рр.) активно вивчався українськими вченими. В українській історіографії була дана оцінка різних аспектів його роботи як вченого, організатора науки та діяча видавничої справи, якою він з завзяттям займався в Українському науковому товаристві (далі УНТ). Вчені простежили зв'язок структурної побудови перших українських наукових інституцій галицького та київського періодів. Аналіз досліджень, присвячених цій проблематиці, має важливе значення для розвитку грушевськознавства.

В умовах урядових утисків з 1906 р., за словами М. Грушевського, його діяльність все більш стала «переноситься на Велику Україну» [420, с. 235]. Скасування цензурних перепон в Російській імперії «Тимчасовими правилами про друк» створило певні сприятливі умови для заснування української наукової інституції. Навесні 1907 р. у Києві, за ініціативою Михайла Сергійовича, для

організації наукової діяльності та популяризації наукових досягнень українською мовою було створене Українське наукове товариство [583, с. 4,5].

З організацією цього товариства М. Грушевський був обраний його головою, залишаючись одночасно головою Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, і дбав про можливо тісний контакт обох наукових товариств – львівського та київського. Його учень І. Крип'якевич, зазначив, що київське наукове товариство було засноване на зразок львівського НТШ. Треба було, щоб «учені одні одних пізнавали й працювали разом, маючи одну мету перед собою – науку всього українського народу» [940, с. 464].

М. Грушевський в одній зі своїх праць, присвячених цій проблемі, зауважив, що «устав товариства був затверджений владою наприкінці 1906 року, а 29 квітня 1907 р. відбулося перше загальне зібрання для введення в життя Товариства». Михайло Сергійович пояснював обрання його головою УНТ, зазначивши, що «присутні, вважаючи за потрібне задокументувати тісну зв'язь свою з науковою роботою, яка велася досі тільки львівським Товариством на всю соборну Україну, вибрали головою свого першого бюро голову львівського Товариства» [583, с. 5].

М. Грушевський звернув увагу на подвійну мету УНТ, «вказану статутом і обставинами, в яких задумує воно розвивати свою діяльність: по-перше – організацію наукової роботи, по-друге – популяризацію серед суспільности здобутків сучасної науки». Вчений показав чіткість намірів та розуміння завдань, які постали перед товариством. Він вважав, що «наукова робота має розвиватися по змозі у всіх областях науки, а перед усім – в сфері українознавства, то значить, в тих областях наукової роботи, які роз'яснюють нам минувшість і сучасне життя українського народу й його території». Тому, на думку Михайла Сергійовича, «організація наукової роботи в сих напрямках вимагає певної спеціалізації» [583, с. 6]. М. Грушевський мав надію, що приклад львівського товариства надасть енергію для втілення завдань і планів, які постали перед київським науковим товариством.

Хроніка «Українського Наукового Товариства в Києві» засвідчила, що цю установу протягом 5-ти років після заснування очолює М. Грушевський, і

«наукова діяльність Товариства проявилася в публічних, наукових і секційних та комісійних засіданнях» [1811, с. 158–159, 162].

Заснування УНТ мало певний розголос. Про його роль в постреволюційний період зазначено в газеті Рада: «Київське УНТ «має велику вагу в культурному житті соборної України, а Російської – особливо. Воно згуртувало коло солідних вчених – видало 3 томи праць в Записках УНТ» [132, с. 2 – 3].

На активну науково-організаційну діяльність М. Грушевського звернув увагу І. Франко. Іван Якович зазначив, що автор «ГУР» багато часу присвячує «різним освітнім організаціям, у яких він майже скрізь займає видатне місце. Він не тільки авторитетний історик та університетський професор, але також редактор та співробітник численних наукових та літературних видань, голова різних товариств та комісій, і в тих товариських організаціях невтомний ініціатор та дуже тямучий диспутант» [1789, с. 453].

А. Царинний констатував: «Приходилось слышать, что в первые годы «свобод» по инициативе М. С. Грушевского организовалось в Киеве «Украинское научное товариство», которое мыслилось как кадр будущей украинской академии наук; открыто было два книжных магазина для торговли украинскими изданиями» [1817, с. 185].

Ідеологічно заангажовані радянські історики, принижуючи роль М. Грушевського в науково-організаційній діяльності, замовчували його діяльність в УНТ. Питаннями щодо роботи цієї наукової інституції цікавилися науковці української діаспорної історіографії, тому що ця проблема розкривала особливості наукової та організаційної діяльності М. Грушевського. В передмові до видання його вибраних творів було зазначено, що УНТ – це перша очолена ним справді українська наукова установа на Наддніпрянщині [281, с. 16].

Д. Дорошенко висвітлював у своїх спогадах проблеми заснування УНТ, зазначивши, що думка створити таке товариство вийшла від В. Науменка, який підготував проект його статуту, але сталося так, що він не потрапив навіть у члени ради Товариства [704, с. 128]. Дмитро Іванович, характеризуючи діяльність УНТ, зауважив, що «треба віддати честь Грушевському: з властивою собі енергією він

зразу пустив машину в рух, об'єднав біля Товариства десятки членів, старших і молодших наукових діячів, серед них кілька визначних російських членів, які своєю участю не тільки піднесли авторитет нового товариства, але й містили в його виданнях свої праці українською мовою». Серед авторитетних членів УНТ Д. Дорошенко назвав професорів В. Перетца, О. Шахматова, Ф. Корша, які були членами Російської академії наук [704, с. 129]. Вчений зазначав, що за таких умов «українська історіографія на наддніпрянській Україні здобуває більш нормальні умови для свого розвитку» [710, с. 206]. Д. Дорошенко в «Історії України» звернув увагу на те, що УНТ в Києві «відновило видання історичного квартальника «Україна» [702, с. 401].

Д. Дорошенко та О. Оглоблин у своїй статті в Енциклопедії українознавства зазначали, що коли М. Грушевський після 1905 р. переніс «осередок своєї наукової діяльності до Києва, українська історична праця концентрується тут переважно навколо Укр. Наук. Тов-ва ... та його видань («Записки УНТ», «Україна», «Науковий Збірник» тощо) [708, с. 403].

Відомі історики з української діаспори Н. Полонська-Василенко, О. Оглоблин, Л. Винар у своїх працях давали досить суперечливі відомості щодо датування створення УНТ. З одного боку, вони вказували правильну дату –1907 р. Н. Полонська-Василенко в другому томі «Історії України» стверджувала, що «року 1907 засновано у Києві Українське Наукове Товариство на чолі з М. Грушевським, який зайняв перше місце серед українських наукових та політичних діячів» [1326, с. 429]. О. Оглоблин у статті «Микола Василенко й Вадим Модзалевський» також висловив думку про заснування УНТ в 1907 р. [1191, с. 18]. Л.Винар вказав на «заснування 1907 р. Українського наукового товариства (УНТ) у Києві, яке очолив Грушевський» [237, с. 123].

З іншого боку, зазначені вчені називали 1908 р. як дату заснування УНТ. Це зустрічається в Н.Полонської-Василенко на іншій сторінці II тому «Історії України», де вона звернула увагу на негативний вплив на його діяльність Першої світової війни: «засноване в 1908 році в Києві Укр. Наук. Тов. не встигло широко розгорнути працю, бо війна 1914 року знищила всі українські установи» [1326, с.

501]. О. Оглоблин вказав, що події світової війни 1914 року зруйнували «широкі плани науково-видавничої діяльності М. Грушевського, що року 1908 стає на чолі київського Українського Наукового Товариства» [1192, с. 8]. Л. Винар, визначаючи наступність завдань УНТ від НТШ, зазначив, що «у 1908 році в Києві засновується під проводом Грушевського Українське наукове товариство з завданнями, подібними до НТШ у Львові» [237, с. 83]. В іншій праці Л. Винар стверджував, що «постання в 1908 р. у Києві Українського наукового товариства, яке очолив Грушевський, дає змогу координувати наукову працю істориків й інших дослідників в Україні» [226, с. 15].

Зазначена версія щодо дати створення Українського наукового товариства у 1908 р. не знайшла пояснення в працях діаспорних істориків. Її можна розглядати лише в контексті формування УНТ як певного процесу, який відбувався протягом 1907–1908 рр. Таке пояснення дав сучасний дослідник О. Нагірняк, який вказав, що «завдяки наполегливій організаційній діяльності Михайла Грушевського в 1908 р. УНТ – як систему наукових секцій та комісій було остаточно сформовано [1153, с. 108].

На думку М. Остаповича, М. Грушевський наголошував на необхідності налагодження контактів галичан з наддніпрянськими культурними колами, ще восени 1906 року він скликав на сходини «львівських громадян і учених, на яких реферує про потребу нав'язання ближчих культурних зв'язків з Великою Україною». Автор розвідки, присвяченої великому історику, зазначив, що у виданнях заснованого ним УНТ містяться твори наддніпрянських, а також галицьких вчених, «уважаючи поширення книжки одним з найкращих засобів пропаганди кожної правди і ідеї» [1212, с. 23].

Л. Винар звернув увагу на те, що об'єднання українських наукових сил навколо Києва було політичною складовою подій революції 1905–1907 рр. Історик зазначив: «Після 1905 року він (Грушевський) поширює свою наукову і громадську працю на придніпрянську Україну, змагаючи до всеукраїнського об'єднання наукових і суспільних сил українського суспільства, без огляду на кордони чужих держав, що його розділювали, і ворогів українського

національного відродження» [237, с. 83]. Діаспорний вчений, характеризуючи Михайла Сергійовича як історика України, його науково-організаційну діяльність в УНТ, наголошував, що «в організації історичних досліджень історик змагав до консолідації наукових сил Галичини і придніпрянської України» [230, с. 15].

Досліджуючи науково-організаційну діяльність М.Грушевського в УНТ Л. Винар зазначив, що «постання в 1908 р. у Києві Українського наукового товариства, яке очолив Грушевський, дає змогу координувати наукову працю істориків й інших дослідників в Україні. Історична школа Грушевського тепер діяла у Львові і в Києві, а це відіграло переломну роль у розбудові організаційної структури української історичної науки в НТШ, УНТ, а згодом в Українській Академії наук» [230, с. 15].

В іншій праці засновник грушевськознавства висловив думку про прагнення Михайла Сергійовича до об'єднання наукових та суспільних сил українського суспільства «без огляду на кордони чужих держав, що його розділяли». У 1908 році в Києві засновується під проводом Грушевського УНТ «з завданнями, подібними до НТШ у Львові» [237, с. 83].

В пострадянський час українські історики активізували вивчення науково-організаційної діяльності М. Грушевського у формуванні УНТ. В колективній монографії Ю. Храмова, С. Рудої, Ю. Павленка, В. Кучмаренка, було підкреслено, що у параграфі 13 статуту УНТ зазначалося про товариство як об'єднувальний центр, який стоїть «напередодні реального перетворення по суті у вільну Наукову Академію, філіали якої вкривають щільною мережею всю Вкраїну» [1806, с. 74].

Автори праці «М. С. Грушевський і Академія» вказали на заснування УНТ в Києві як другої наукової інституції академічного характеру. Цю ідею сприйняв М. Грушевський від В. Антоновича. Пізніше постало питання про організацію Академії на базі УНТ [1559, с. 28–29].

П. Сохань зауважив, що особливо активізувалася діяльність М. Грушевського після революційних подій у Російській імперії в 1905 році. Зняття заборони на українське слово та громадську діяльність дозволили йому ширити національну роботу і в Україні підросійській. Після заснування УНТ воно

«розпочало під редакцією історика видавати «Записки УНТ» (у 1908–1914 рр. з'явилося 18 томів). Вчений зазначив, що «духовному об'єднанню України Наддністрянської з Україною Наддніпрянською мало прислужитися перенесення у 1907 р. зі Львова до Києва журналу «Літературно-науковий вістник» [1562, с. 22].

М. Капраль та А. Фелонюк у статті від упорядників до 8-го тому зібрання праць М. Грушевського відзначили, що історик «планував продовжити друк зниклої в той час «Киевской старины» у вигляді україномовного видання під назвою «Україна». Чотири томи цього науково-популярного часопису вийшли друком у 1907 р., однак продовжити його вдалося тільки у 1914 р.» [854, с. VI].

На активізацію наукової діяльності М. Грушевського в зазначений період вказував В. Чишко. Дослідник стверджував, що це відбулося під впливом демократичної революції, яка надала можливість вченому заснувати в Києві УНТ та, незважаючи на труднощі, почати видавати «Записки УНТ» і журнал «Україна» [1860, с. 28].

Т. Щербань у спеціальній праці, присвяченій проблемі історичних досліджень в УНТ, характеризує Товариства як одну з перших поряд з НТШ у Львові вільних асоціацій українських учених. На думку дослідниці, вже в статуті товариства було чітко окреслено проблематику досліджень у галузі історії України. У перші роки діяльності Товариства тематика досліджень історичної секції охоплювала й етнографію. Сама секція була найчисельнішою і посідала центральне місце в товаристві і очолював її М. Грушевський. Науковець зазначила, що «коло питань, якими займалася історична секція УНТ, було досить широке. На основі використання великої кількості архівних матеріалів учені висвітлювали важливі події в історії України й аналізували їх вплив на її дальший розвиток» [1909, с. 23]. За словами Т. Щербань, «уже в дореволюційний період історична секція УНТ стала школою для багатьох українських учених [1909, с. 30].

Надзвичайно високу оцінку науково-організаційній діяльності М. Грушевського надав дослідник О. Нагірняк в статті про роль Михайла

Сергійовича у створенні УНТ. За словами автора, «М. Грушевський був найвидатнішим учасником організації двох українських протоакадемії – Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові та Українського Наукового товариства в Києві, – практична діяльність яких протягом всього часу символізувала соборність та неподільність єдиної української національної науки та наукової думки» [1153, с. 104]. На думку автора, «до 1914 р. Грушевський стає символом всеукраїнського єднання і справжнім провідником українства. Програма УНТ передбачала підтримувати зв'язки між вченими, які працюють у різноманітних наукових галузях...» [1153, с. 106].

О. Нагірняк також зазначає, що на друге засідання 25 травня 1907 р., вчений підготував реферат про наукову організацію УНТ, де була поставлена подвійна мета: «по-перше – організація наукової роботи, по-друге – популяризація здобутків сучасної науки серед суспільности» [1153, с. 107].

І. Бутич у своїй праці, присвяченій М. Грушевському – археографу зауважив, що в УНТ окрім секцій була створена у 1913 році археографічна комісія, яка «зосередила увагу на підготовці до друку джерел з історії Лівобережної України та суспільно-політичного і культурного руху на Україні в ХІХ ст.». Дослідник констатував, що у лютому 1914 р. М. Грушевський «закінчив археографічне опрацювання збірки документів «Кирило-Мефодіївське братство» [127, с. 53].

І. Верба визначає причину заснування УНТ як нагальну потребу мати в російськомовному Києві український науковий осередок [1873, с. 112]. Історик звертає увагу на те, що за розробку статуту Товариства, який був затверджений в 1906 р., відповідали відомі українські вчені В. Антонович, І. Луцицький, П. Житецький, В. Науменко. На думку сучасного історика, «УНТ планувалося як координуючий центр для всіх українських вчених» [1873, с. 113]. І. Верба констатує, що «важливо було організаційно і структурно об'єднати УНТ і НТШ, що символізувало б наукове об'єднання двох існуючих частин України на етапі перетворення їх в національну Академію. Коли закінчилася підготовча робота [1873, с. 113].

Історик зазначає, що хоча результати виборів голови товариства «були на

користь М. Грушевського», вони «не пройшли гладко», оскільки думки учасників розділилися: Михайла Сергійовича підтримали галицькі учасники засідання та М. Лисенко, а проти була «група на чолі з І. Лучицьким» [1873, с. 113]. В іншій праці дослідник з'ясував, що 30.04.1907 р. М. Грушевський був обраний головою заснованого ним УНТ, а 12.01.1908 р. обраний редактором періодичного органу УНТ «Записки УНТ у Києві» (1908–1914 рр.) [172, с. 77].

Коротко, але дуже чітко та різнобічно з'ясував обставини створення та діяльності УНТ В. Масненко. На його думку, поява Товариства стала можлива «на революційній хвилі, в умовах відносної свободи друку та спілок, яка з'явилася після запровадження «Тимчасових правил щодо друку». Віталій Васильович визначив його як «громадську наукову інституцію, що мала яскраво виражений український характер». Дуже конкретно вказав вчений дату заснування Товариства – офіційна реєстрація у грудні 1906 р., а початок діяльності – у 1907 р.

За словами В. Масненка, М. Грушевський визначив наукові завдання УНТ «у чіткій національній спрямованості». Аналізуючи статутні засади його діяльності, Віталій Васильович наголосив, що згідно Статуту, українська мова визначалася як мова видань та спікування у Товаристві, яке було «першою україномовною науковою інституцією на Наддніпрянщині» [1084, с. 141].

В. Масненко звернув увагу на те, що в УНТ важливу роль відігравала історична секція, де головою був очільник Товариства М. Грушевський. Віталій Васильович відзначив, що в рамках цієї секції відбувалася «диференціація різноманітної гуманітарної проблематики, яка згодом у системі ВУАН оформилася у самостійні напрями та та установи» [1084, с. 142].

Авторитетний грушевськознавець наголошує, що завдяки організаційному таланту М. Грушевського УНТ підтримувало тісні зв'язки з багатьма українськими науковими інституціями: Історичним товариством Нестора-літописця, історико-філологічними товариствами при Харківському та Новоросійському університетах, НТШ у Львові, Історичним товариством у Чернівцях. На думку Віталія Васильовича, ця співпраця була дуже важливою, оскільки вона «дозволяла долати державні та адміністративні межі і створювати

реальні культурно-інтелектуальні обриси нової України» [1084, с. 142].

Аналіз праць українських вчених виявив наявність достатнього кола літератури з досліджуваної проблематики і надав можливість з'ясувати інтерес до питань науково-організаційної та видавничої діяльності М. Грушевського. На ці аспекти звернули увагу колеги сучасники, учні Михайла Сергійовича Д. Багалій, Д. Дорошенко, М. Кордуба, І. Крип'якевич, С. Томашівський, І. Франко та інші. Вже сучасники Михайла Сергійовича відзначили його важливу роль у діяльності НТШ та становленні УНТ, у редагуванні «ЛНВ», «Записок НТШ» «Записок УНТ». Вони констатували значну роботу, проведену вченим, наголошували, що він сприяв розвитку наукових студій та національному єднанню України.

Грушевськознавці звернули увагу також на гострий конфлікт в НТШ, який розгорівся протягом 1911–1913 рр. Більшість сучасників тих подій (Ю. Герич, В. Дорошенко, І. Джиджора, М. Кордуба, М. Порш, Л. Рибалко) та представників української громади відчували несправедливість закидів на його адресу і стали на захист вченого.

Питанням науково-організаційної діяльності М. Грушевського у львівсько-київський період приділили увагу науковці діаспори: Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко, О. Оглоблин, Л. Винар, а також сучасні українські вчені І. Верба, В. Тельвак, П. Сохань, О. Нагірняк та інші. У студіях сучасних українських вчених І. Верби, О. Владиги, З. Зайцевої, О. Нагірняка, О. Онопрієнка, О. Реєнта, П. Соханя, В. Тельвака, Т. Щербань та інших на різноманітній джерельній базі досліджується питання щодо ролі М. Грушевського у становленні УНТ, яке той намагався перетворити на Українську академію наук. Студії дослідників свідчать, що тут став у нагоді той досвід, який Михайло Сергійович отримав у Львові під час головування в НТШ. Дослідники простежили зв'язок структурної побудови перших українських наукових інституцій галицького та київського періодів.

Сучасні історики (Н. Бортняк, В. Масненко, В. Горинь, Я. Дашкевич, О. Романів, та ін.) ретельно проаналізували документи, які стосувалися конфлікту в НТШ, на новій джерельній базі з'ясовано деталі конфлікту і причини цих подій,

зазначили його складові (політичний, методологічний, організаційний аспекти). Вітчизняні історики стверджують, що одночасна діяльність М. Грушевського у львівському та київському товариствах дозволила об'єднати наукові сили Наддніпрянської і Галицької України. Науково-організаційна праця вченого в УНТ була багатогранною, і це питання потребує подальшого ретельного вивчення та більш широкого історіографічного аналізу, оскільки залишаються нез'ясовані дискусійні питання.

3.3. М. Грушевський та становлення наративу національної історії України: науковий та політичний дискурси української історіографії

Питання історії України наприкінці XIX – на початку XX ст. посідали чільне місце у науковій творчості М. Грушевського. Вони отримали відображення в його основних студіях: у багатотомній «Історії України-Руси» (далі – «ІУР»), в «Очерку истории украинского народа», «Ілюстрованій історії України», у «Вступному викладі з давньої історії Руси» [438], в засадничих теоретичних розвідках «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» [463], «Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи» [451], «Спірні питання староруської етнографії» [568], інших текстах. У них визначилися історіософські та суспільно-політичні рефлексії вченого, його методологічні парадигми національної історії України.

Ці питання не раз були предметом дослідження українських істориків XX–початку XXI ст. Тому є потреба проаналізувати історіографічні оцінки дослідників щодо формування наукових поглядів видатного вченого, який надав поштовх подальшому розвитку української історичної науки. Зовсім протилежні думки щодо цього висловлювали радянські науковці та дослідники української діаспори. Аналіз наративу національної історії України, запропонованого у студіях М. Грушевського потребує звернення до його інавгураційної лекції, прочитаної 30 вересня (12 жовтня) 1894 р. у Львівському університеті.

Ця лекція була присвячена питанням давньої історії Русі, але також містила методологічні підходи, які молодий історик сприйняв для своєї наукової діяльності. Вчений вказав на наступність української історії, в якій «тісно й нерозривно сполучені між собою всі періоди історії Русі». Науковець також визначив, що головною ідеєю, яка «переходить через увесь той ряд віків, в так одмінних політичних і культурних обставинах» є боротьба народу і констатував, що народна маса зв'язує періоди «в одну цілість, і єсть, і повинний бути альфою і омегою історичної розвідки» [438, с. 73]. Цими словами Михайло Сергійович виразно демонстрував народницькі погляди початкового періоду своєї наукової діяльності.

Характеризуючи методологічну складову своїх праць, М. Грушевський зауважив, що в науковій діяльності він «витвердив принцип завше шукати і ніколи не задовольнятися, не сподіватись, що посів цілком усю істину, так що всякий інший погляд, інша вихідна точка в тій справі неможлива, абсурдна» [438, с. 74].

Цей виклад М. Грушевського позитивно оцінили галицькі інтелектуали того часу [1340; 60, с. 17,18]. В. Герасимчук вказав на великий інтерес, який викликала вступна лекція М. Грушевського, прочитана українською мовою у Львівському університеті «при надзвичайно численній участі української львівської громади і деяких польських професорів». [293, с. 7].

Радянські історики з кінця 1920-х рр. за умов ідеологічного цькування Михайла Сергійовича, фальсифікації його наукових поглядів не розглядали питання становлення його як вченого. М. Яворський, критикуючи М. Грушевського, зазначив, що на початку 1890-х років «широким шляхом почала розвиватися «позаклясова» теорія українського історичного процесу», яку той склав [1952, с. 199].

Повоєнний час у висвітленні питання про становлення наукових поглядів Михайла Сергійовича характеризувався різкою ідеологічною поляризацією між радянськими та діаспорними істориками. Характерною рисою радянської історіографії було шельмування або замовчування М. Грушевського та його

наукової спадщини, яка трактувалася як буржуазно-націоналістична. М. Рубач зазначав, що на того великий вплив мала «ідеалістична, націоналістична концепція В. Антоновича» [1459, с. 858; 1460, с. 413; 1461, с. 204].

Першими серед вчених радянського часу І. Бойко та Є. Кирилюк у біографічному нарисі на честь 100-річчя від дня народження М. Грушевського зазначили, що Михайло Сергійович у вступній лекції висловив «свій підхід до історичного процесу України, своє ... історико-методологічне кредо» [86].

Неупереджене висвітлення питання про методологічне значення інавгураційної лекції М. Грушевського подавали українські зарубіжні історики другої половини ХХ ст. Л. Винар, проаналізувавши вступну лекцію, присвячену «історії княжої доби», зазначив, що «Михайло Сергійович наголосив на органічну пов'язаність усіх історичних періодів України, а також підкреслив панівну роль народу в історичному процесі», і в зв'язку з цим автор вважав, що це була «декларація світоглядних засад українського народництва, якого гарячим прихильником став Грушевський ще в часах своїх студій у Київському університеті». Л. Винар вважав, що у цьому викладі М. Грушевський виразно підкреслив свої «методологічні засади історичного дослідження» [210, с. 11, 12]. За словами діаспорного історика, це було «історіографічне народницьке кредо» [224, с. 498].

О. Пріцак одним з перших систематизував концептуальні погляди М. Грушевського, зазначені у його вступному викладі. Проаналізувавши вступний виклад Михайла Сергійовича у Львівському університеті, він висловив думку про те, що в ньому вчений вказав основні принципи своєї історіософії. Серед його теоретичних положень діаспорний науковець виділив наступність української історії, народницькі погляди, необхідність зрозуміти економічний, культурний, духовний стан народу, інтерес до державного устрою, який впливав на стан народу та громади, відзначив культуру вищих верств народу, на яку впливала загальнонародна культура. Михайло Сергійович звернув увагу на те, що Київська держава в XI ст. перейшла у форму федерації, вказав на суспільні функції, які виконували різні верстви Русі, відзначив відмінність княжого дружинного устрою

на Русі та західного феодалізму [1356, с. 16–17].

Діаспорний історик зазначив, що восени 1894 р., коли М. Грушевський обійняв у Львові кафедру історії України, почалася реалізація ідеї «написання історії короткої й загальноприступної, в трьох невеликих томиках, які б обіймали старий, литовсько-польський і новий періоди до початків 19 ст.» [1355, с. LIV].

С. Плохій вважає, що інавгураційна лекція молодого професора у Львівському університеті містила сюрприз для декого з його українських прихильників, оскільки вона спиралася на інавгураційні лекції М. Костомарова в Петербурзькому університеті та В. Антоновича в Київському університеті і була підготовлена «у найкращих традиціях українського народництва», а історія «постала як історія народних мас». Ця «концепція історії Руси правителів» була критично сприйнята консервативно налаштованими представниками української спільноти [1319, с. 54].

В. П. Тельвак у розвідці про суб'єкт історичного процесу в історіософії М. Грушевського підкреслює, що він був затверджений у 1894 році професором кафедри всесвітньої історії Львівського університету і «першу свою лекцію присвятив теоретичним аспектам дослідження історії України». Вчена додає, що «головним об'єктом наукового досліду Михайло Сергійович проголошує «народ–націю», а його вивчення – «альфою і омегою історичної розвідки». Авторка звертає увагу на те, що, «М. Грушевський наголошував на ідеї тяглості і нерозривності української історії, незважаючи на її дискретність у зовнішньо–політичній площині» [1711, с. 60].

В. В. Тельвак Р. Новацький, характеризуючи вступний виклад М. Грушевського зазначають, що молодий історик показав власне бачення давньої історії України, а також приділив увагу «історіософським і методологічним проблемам її дослідження». Грушевськознавець підкреслює, що «викладена концепція засвідчила приналежність молодого вченого до позитивістського напрямку та народницької школи в українській історіографії» [11, с. 121–123].

З'ясовуючи значення цієї лекції у контексті розвитку української історичної науки у Галичині, В. В. Тельвак та Р. Новацький зауважують, що для української

громадськості це була не просто інавгураційна лекція молодого професора, вона стала «видатною подією, що маніфестувала появу в курсі університетських дисциплін нового предмету – історії України» [11, с. 123–124].

Л. Зашкільняк зазначає, що вступний виклад М. Грушевського у Львівському університеті «вже тривалий час служить підставою для міркувань про історіософію вченого». Історик підкреслює особливе значення цієї лекції, оскільки «вона також дає підстави судити ширше про методологічні погляди, котрі послужили авторові при підготовці синтетичної праці «ГУР» [788].

І. Верба, розглядаючи питання щодо вступної лекції, зауважує, що М. Грушевський серйозно готував декілька днів свій виступ присвячений княжій добі в історії України-Руси «з якої вважався знавцем», що молодий професор вказав на свої дослідницькі принципи: «Я пройшов у свій час філософську школу і твердо засвоїв принцип – *nemini credere* «на слово не вірю»... [1872, с. 48–49].

П. Скрипник також аналізує вступну лекцію, виголошену М. Грушевським у Львівському університеті, визнаючи великий успіх молодого професора. Він звертає увагу на основні засади наукової та педагогічної діяльності, які вказав для себе Михайло Сергійович: «правдиве вивчення і дослідження історії України, спрямоване на вивчення історії народних мас». Вступна лекція засвідчила, що в особі молодого професора «Галичина отримала кваліфікованого історика України», який згодом зарекомендував себе у Львівському університеті як «високо досвідчений педагог» [1537].

Я. Калакура у роботі про синтез української історії у працях М. Грушевського, розглянувши питання щодо його вступного викладу вказує на необхідність аналізу української історії на «основі тяглості етногенезу» і пропонував починати її з доісторичних часів, а також розглядати через єдність окремих історичних періодів». Сучасний вчений також зазначає, що, на думку Михайла Сергійовича, «висхідною точкою історії є народна маса, яка виступає як цілісність», виявляє себе «в господарському, культурному, політичному, духовному й етнічному житті». Підсумовуючи значення вступного викладу Михайла Сергійовича, Я. Калакура зазначає, що «молодий вчений впритул

підійшов до розуміння методологічного значення історичного синтезу для створення фундаментальної історії України» [846, с. 25].

Для розуміння наукової концепції наративу національної історії України М. Грушевського надзвичайно велике значення має його розвідка «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» [463, с. 75–82]. У цій програмовій методологічного характеру студії Михайло Сергійович перш за все піддав обґрунтованій критиці традиційну для російських істориків концепцію історії Росії, яка наголошувала на її історичній наступності від Київської до Московської держави. На думку М. Грушевського, у текстах російських вчених «слідиться історія Московської держави, потім Імперії, а з історії українсько-руських і білоруських земель, що лишилися поза границями Московської держави, часом беруться деякі важливі епізоди ..., а в кожному разі з прилученням до Російської держави ці землі перестають бути предметом своєї історії» [463, с. 75].

На противагу цьому М. Грушевський вважав, що «Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV–XVI вв.». Михайло Сергійович однозначно розділяв «українсько-руську» та «великоруську» народності та їх історію, відкидаючи Погодінську теорію» [463, с. 77]. У статті «Звичайна схема ...» він висловив основні теоретичні положення, якими керувався у своїй науковій діяльності. Ці історіософські ідеї мали вплив також на наукові погляди багатьох інших українських істориків, вони знайшли широкий відгук в історіографії.

Історіографічні оцінки щодо «Звичайної схеми ...» М. Грушевського за життя автора висловили репрезентанти різних наукових напрямів – В. Гнатюк [362, с. 142–143], І. Линниченко [983, с. 262], Д. Багалій [54, с. 87], Д. Дорошенко [710, с. 187], В. Новицький [1180, с. 3], Л. Окиншевич [1188, с. 93–98]. Студія Михайла Сергійовича викликала гостру полеміку серед науковців. Її схвально сприйняла значна частина українських вчених, але, з іншого боку, вона була неприйнятною для російських, проросійських та пропольських орієнтованих українських істориків, які нізащо не сприймали ані самотній український народ,

ані окрему українську історію. Історіографічний аналіз оцінок, які були висловлені вченими про цю студію, надає можливість з'ясувати значення «Звичайної схеми...» не лише для українського історієписання, але й для історії інших східнослов'янських народів. У текстах російських та радянських авторів відчувалася політична рефлексія схеми М. Грушевського.

Одним з перших серед українських істориків на публікацію «Звичайної схеми ...» відгукнувся В. Гнатюк у рецензії на сторінках «Літературно-наукового вістника» [362, с.142–143]. Рецензент схвально охарактеризував основні положення зазначеної теоретичної студії щодо нераціональності схеми «русскої» історії, механічного з'єднання української й великоруської історії, потреби дослідити окремо історію цих народностей та «з історії державних організацій перенести центр ваги на історію народностей». Автор рецензії звернув увагу на те, що деякі російські шовіністичні кола розгорнули шалену кампанію дезінформації проти статей М. Грушевського програмового характеру. [362, с.142].

Прикладом несприйняття студії М. Грушевського захисниками російсько-шовіністичних ідей був одеський професор І. Линниченко, який так само, як і М. Грушевський, був представником київської історичної школи В. Антоновича. Він у своїй статті «Малорусский вопрос и автономия Малороссии», опублікованій у 1917 році у формі відкритого листа до Михайла Сергійовича, з великодержавницьких позицій піддав критиці його історичні погляди, висловлені в теоретичній студії «Звичайна схема ...». Схема історії східного слов'янства, запропонована та впроваджувана М. Грушевським, на думку І. Линниченка, «стоїть на ґрунті політики є нераціональною, ненауковою, необ'єктивною» [983, с. 262]. Він вважав неправомірною критику старої схеми, за основу якої була покладена історія Російської держави. Негативну реакцію критика викликало те, що Михайло Сергійович відкинув ідею загальноросійської історії і заявив про окремішній, самостійний розвиток української історії [983, с. 254–255]. І. Линниченко висловив погляди тих політичних кіл, які мріяли назавжди зберегти Україну в російському лоні.

Виваженою та науково об'єктивною була оцінка Д. Багалія, який визнав схему М. Грушевського правильною і зауважив, що той «виставив гасло української національності з її правом на свою історію» [54, с. 87]. Дмитро Іванович був переконаним прихильником історичної схеми М. Грушевського. Піддав критиці позицію І. Линниченка в цьому питанні, зазначивши, що той «дуже невдало» виступив проти концепції Михайла Сергійовича, «обстоюючи централістичні тенденції» [54, с. 47].

Д. Дорошенко, розглядаючи значення статті М. Грушевського, зазначив, що запровадження до наукового вжитку схеми історії українського народу було його «першою й основною заслугою ... перед українською історіографією» [710, с. 187].

Український історик-правник, науковий співробітник ВУАН В. Новицький у розвідці, опублікованій наприкінці 1920-х років, до початку більшовицьких ідеологічних нападів, стверджував, що М. Грушевський здійснив «великий перегляд» питання про давньоукраїнську державність «призвів у наш час майже до загального визнання органічно відокремленого українського національного історичного процесу» [1180, с. 3].

У радянській історіографії кінця 1920-х років з позицій компартійної ідеології піддавалася критиці «буржуазно-націоналістична схема Грушевського» [643, с. 303]. На початку 1930-х років в умовах посилення політичних ганьб цю історичну схему заперечував Л. Окиншевич [1188, с. 93–98]. О. Касименко зробив спробу «виправити» цю «похибку». Його стаття рясніла ідеологічними нападами на адресу М. Грушевського. Автор звинувачував його в тому, що історик як прихильник «буржуазно-націоналістичної схеми історії України» у своїх працях «робив негідні спроби ... ізолювати історію українського народу від історії російського» та протиставляв «їх один одному». У зв'язку з цим наголошувалося, що Михайло Сергійович «на догоду політичним намірам реакційного табору» фальсифікував історичну науку [857, с. 64]. Подібні «ідеологічно вивірені», ненаукові твердження були висловлені також у дозволеній сталінською цензурою «Истории Украинской ССР» [805, с. 772], у «Большой советской энциклопедии»

видання 1952 р. [397, с. 146].

Українські зарубіжні історики окреслили значення студії М. Грушевського «Звичайна схема...» з позицій української національної історії. Одним з перших у такому контексті розглянув це питання наприкінці 1930-х років І. Витанович. Його розвідка «Уваги до методології й історіософії М. Грушевського», написана у 1938 р., була опублікована через 28 років. Автор звернув увагу на народницькі погляди Михайла Сергійовича з точки зору соціологічної методології. Український зарубіжний історик вказав, що у М. Грушевського, як і в багатьох інших істориків мала місце «віра в «природний інстинкт народу», що була ознакою історичної концепції українського народництва, але між Михайлом Сергійовичем та його попередниками була «помітна деяка різниця». На думку І. Витановича, учень В. Антоновича поступово відривався від ідей учителя, поглиблюючи взятий у нього метод. Автор розвідки зазначив, що засновник київської школи документалістів не мав загальної концепції українського історичного процесу, розглядаючи лише «народницькі мотивування окремих процесів історичного життя» [255, с. 44]. З іншого боку, І. Витанович стверджував, що «Грушевський, перенявши, сказати б, відчуття національної ідеї від майстра, розвиває її розуміння в органічній концепції, проводить оцю «золоту нитку» в українській історії, слідкує за її непереривним розвитком, як суб'єкта, в історичному матеріалі» [255, с. 45].

Схожі погляди щодо значення цієї концептуальної розвідки висловили О. Оглоблин [1193, с. 5] та Н. Полонська-Василенко [1327, с. 75]. В енциклопедичній статті, присвяченій Михайлу Сергійовичу, О. Оглоблин зазначив, що той обґрунтував схему української історії як самостійного історичного процесу [1186, с. 454]. Н. Полонська-Василенко прийшла до важливого висновку, що державницький напрям української історіографії з'явився «на ґрунті схеми М. Грушевського, на блискучо доведеному факті тягlosti історичного процесу від Княжої доби до ХХ сторіччя» «всупереч панівному становищу народницького напрямку, головним представником якого був Михайло Сергійович» [1327, с. 75].

Л. Винар, розглядаючи історичну модель-схему Михайла Сергійовича, зазначав що російська історична схема, яка заперечувала самотність розвитку українського і білоруського народів у середньовіччі, не витримувала наукової критики, і тому мусить бути відкинута та замінена новою моделлю-схемою, в якій об'єктивно буде з'ясовано етногенез та історичний розвиток східноєвропейських народів [230, с. 22].

В одній з останніх своїх розвідок за 2013 р. Л. Винар подав узагальнену візію значення «Звичайної схеми ...» М. Грушевського як його нової «моделі-схеми» історії України. На схилі віку авторитетний зарубіжний український історик зазначив, що помилково розглядати цю «історичну схему ... як непорушну історіографічну тезу», оскільки вона все життя доповнювалася вченим, а потім його учнями та іншими українськими істориками. За словами автора розвідки, схема історії України М. Грушевського «стала загально визнаною схемою української історіографії до 1920-их років в Україні, а до 1939 року в Галичині та в головних еміграційних українських наукових осередках» [222, с.177].

На рубежі 1990-х – 2000-х років в українській історіографії мала місце наукова дискусія щодо методологічних поглядів М. Грушевського, до якої долучилися авторитетні вчені Я. Дашкевич [614], Л. Зашкільняк [788] та І. Гирич [330]. Вони одними з перших українських істориків пострадянського часу синхронно висловили свої історіографічні рефлексії з цього питання, які були досить відмінними.

Я. Дашкевич, на противагу зарубіжним українським історикам 1960-х – 1970-х років, заперечував народництво М. Грушевського. За словами львівського історика ХХ – початку ХХІ ст., Михайло Сергійович «вже на початку свого наукового шляху ... опинився в руслі національно-державницького напрямку» [614, с. 391], відійшов від народницької концепції В. Антоновича і замість суспільства Південно-Західної Росії у львівський період досліджував суспільство України-Руси. Проаналізувавши перші чотири томи «ІУР», а також «Звичайну схему ...», Я. Дашкевич зробив висновок, що автор дотримувався «державницького – у методологічному аспекті – напрямку ... крім окремих

відхилень ... під час усього творчого життя» [614, с. 390]. Історіограф вважав, що приналежність М. Грушевського до державницького напрямку обумовлюється його прихильністю до позитивістської методології [614, с. 402].

Л. Зашкільняк як авторитетний фахівець з питань методології історії зазначає, що на початку 1890-х років, коли М. Грушевський приступив до написання своїх перших монографічних праць, його «вихідні методологічні позиції» можна охарактеризувати в цілому як «оригінальне поєднання просвітницько-романтичних ідей з позитивістським способом представлення історичних фактів». Але, за словами автора розвідки, Михайло Сергійович у своїй творчості будував «певні гіпотетичні конструкції історіософського характеру» відмінні від класичних позитивістів [788].

І. Гирич звертає увагу на те, що своєю національною схемою української історіографії Михайло Сергійович «зламав усталений погляд на східнослов'янську («загальноруську») історію» [330, с. 112]. Разом з тим Ігор Борисович стверджує, що М. Грушевський «репрезентував зовсім новий, вищий щабель національно-суспільної думки», оскільки його світогляд сформувався в умовах «нової політичної доби української історії» [330, с. 117.]. Підсумовуючи свою розвідку, І. Гирич зазначає, що на початку нового століття змінюються «наші візії історіографічного минулого» [330, с. 142, 143]. За цих обставин, історіограф пропонує не сперечатися, а «домовитися про більш відповідну термінологію національної історіографії кінця XIX – початку XX ст. [330, с. 143].

Протягом перших десятиліть XXI ст. українські історики продовжують полемізувати про схему Історії України М. Грушевського. І. Колесник висловила думку про те, що М. Грушевський, спираючись на науковий досвід попередніх українських істориків, створив «нову схему-концепцію української історії», яка, за словами вченої, може розглядатися як «предмет нової української історіографії». Концептуальною основою «схеми» М. Грушевського стала «ідея історичного поступу української історії на ґрунті народного життя» [885, с. 39]. Вказуючи на значення цієї «схеми», історикиня констатує, що вона «лежала в основі всієї новітньої української історіографії незалежно від напрямів і шкіл та

панувала аж до Другої світової війни в українській «совєтській» історіографії» [885, с. 45].

За словами В. В. Тельвака, розвідка М. Грушевського була прихильно сприйнята в українському інтелектуальному середовищі як струнке теоретичне обґрунтування самостійності вітчизняного історичного процесу [1657, с. 46]. В. В. Тельвак і Р. Новацький зазначили, що з історіографічним значенням «звичайної схеми» тісно пов'язана її політична цінність, адже М. Грушевський вважав «обов'язком і головним життєвим завданням не лише написати історію України, але й історично обґрунтувати право українського народу на самостійний культурний і політичний розвиток» [11, с. 196].

Н. Яковенко розглядає «полемічно загострену статтю» М. Грушевського «Звичайна схема...» з точки зору відображення ним російсько-українського спору про «перетікання кийвської історії». За словами вченої, на противагу «аксіоматичному погляду» на звичайну схему російської історії Михайло Сергійович «наполягав аби княжа Русь, «привласнена» російською історіографією, розглядалася як інтегральний складник передусім української історії» [1953, с. 110].

І. Цибенко, розглядаючи «Звичайну схему...» М. Грушевського у стилі класичного історизму, вказує на її «визначальну» роль «для національної історіографії». Дослідниця зауважує, що ця стаття піддала критиці «офіційну російську схему історії Східної Європи» і запропонувала нову концепцію розвитку історичної науки [1832, с. 30]. І. Цибенко стверджує, що надалі Михайло Сергійович прагнув реалізувати свою концепцію у розробці наукових студій з історії України, але для створення її «нової моделі», на думку дослідниці, «знадобилось» 15 років [1832, с. 31]. Очевидно авторка має на увазі період до еміграції вченого.

Про те, що «Звичайна схема...» мала вплив на розвиток не тільки української історичної науки, свідчить думка В. Масненка, який зазначає, що «білоруські історики в своїх дослідженнях значною мірою, справді, спиралися на схему М. Грушевського як більш продуктивну для дослідження минулого окремих

східнослов'янських спільнот» [1083, с. 239]. Це було обумовлено тим, що «білоруська проблематика займала помітне місце і в історичній концепції М. Грушевського, зокрема у основоположній праці «Звичайна схема...» [1083, с. 236].

Сучасні українські історики значно розширюють науковий аналіз статті М. Грушевського. Б. Клід критично сприймає твердження про її оригінальність. Дослідник прийшов до висновку, що Михайлу Сергійовичу помилково «приписується концептуалізація схеми». На думку історика, той «стисло підсумував, удосконалив і доповнив ті тези, що сформулювали раніше переважно українські дослідники» [873, с. 197].

Так само критично підходить до умовного авторства «Звичайної схеми ...» один з авторів узагальнюючого біографічного нариса, присвяченого М. Грушевському – І. Верба. Він заперечує намагання показувати цю схему «як геніальне творіння» Михайла Сергійовича. Дослідник вважає, що цим міркуванням певною мірою ігнорується «велика і звитяжна праця всієї попередньої української історіографії» [1872, с. 96]. Більш того, І. Верба підкреслює, що «і до, і навіть після нього національна історична думка в конструюванні моделі історії України дала чимало і, що головне, накопичила значний джерельний матеріал» [1872, с. 97].

К. Колесников наголошує, що М. Грушевський обґрунтував та відтворив у «Звичайній схемі ...» та в «ІУР» історичну динаміку відповідно до концептуальних конструкцій В. Антоновича. На думку історика, «схема М. Грушевського в дусі тогочасної історичної науки розглядала специфіку українського історичного процесу через ієрархію різнохарактерних чинників у минулому країни» [886, с. 12].

В. П. Тельвак, аналізуючи наукову творчість М. Грушевського як історіографа, зазначає, що в статті «Звичайна схема ...» він застосував принцип історизму «до вивчення вітчизняного історіографічного процесу», адже історизм як дослідницька програма поєднує в собі: націленість історіографії на емпіризм; базування на джерела, вірогідність інформації яких гарантується критичним

джерелознавством». На таке бачення очевидно вплинуло, як вважає В. П. Тельвак, захоплення М. Грушевським позитивістською методологією та німецьким історизмом» [1710, с. 25].

В. Ващенко аналізував «Звичайну схему...» М. Грушевського як «програмовий текст» вченого, поставивши завдання визначити його контексти. Науковець зазначає, що прихильники традиційних інтерпретацій цієї схеми виходять з ідеологічного дискурсу, який орієнтував на політичний контекст. Натомість автор розвідки звертає увагу на те, що при цьому «ігнорується внутрішня, іманентна науці логіка розвитку наукового пізнання» [148, с. 78].

Проаналізувавши контексти «Звичайної схеми ...» М. Грушевського, В. Ващенко робить висновок, що запропонована вченим «інтелектуальна ініціатива» відповідає синхронічному науковому контексту початку ХХ ст., але потребує того, щоб розімкнути «національну та дисциплінарну обмеженість притаманних українській історіографії перспектив». На думку сучасного вченого, з європейської «інтердисциплінарної» точки зору відкриття Михайла Сергійовича «у галузі історіописання» може бути поставлене на одну площину з «інтелектуальними жестами» М. Вебера у соціології та З. Фрейда у психології. Це пояснювалося тим, що названі репрезентанти різних галузей знань застосували одну й ту ж «нарративну стратегію», мали «спільний вектор» спрямування наукової думки. Рефлексуючи «Звичайну схему...» М. Грушевського, В. Ващенко вказує на «приховані контексти – *контекст відкриття* та *контекст виправдання*» [148, с. 90].

Сучасні дослідницькі стратегії відображає вступна стаття О. Яся, подана при публікації «Звичайної схеми ...» М. Грушевського [1970]. Історіограф зауважує, що розвідка Михайла Сергійовича «має давню, поважну й усталену репутацію» в контексті «українсько-російської історіографічної конфронтації», але до нашого часу викликає контраверсійні судження вчених [1970, с. 201].

О. Ясь звертає увагу на те, що ця програма для українського історіописання студія при її публікації призначалася для російських істориків-славистів, «вихованих» на позитивістських методологічних засадах [1970, с. 201],

спиралася на «позитивістські дослідницькі стратегії» і висувала «ідею органіцизму як цілісного та органічного представлення національної історії» в якості інструменту руйнування російської централістської історичної схеми. Автор сучасної студії зауважує, що у «Звичайній схемі ...» застосовано поліфакторний підхід, який відображав фактографічну насиченість розвідки та прагнення вченого до більш досконалої подачі матеріалу. О. Ясь зазначає, що погляди М. Грушевського щодо факторного підходу визначалися «специфікою представлення східноєвропейської й української минувшини» [1970, с. 200].

В. Ададуrow аналізує зазначену студію М. Грушевського, порівнюючи її місце в українській історіографії початку ХХ ст. та в історичній науці нашого часу. На думку сучасного вченого, «лінійна (або «звичайна») схема» Михайла Сергійовича, яка була «колись корисна й необхідна для українства», завела до «фортечно-оборонних мурів» його історичного синтезу. В. Ададуrow висловлює переконання, що сучасний методологічний підхід вимагає «інтегрувати українську минувшину в позаєтнічні контексти», а сьогодні ця історична схема, «стала парадигмою відгородження від світу», обумовлює дедалі більше відставання української історичної науки «від світового тренду» [29, с. 16].

В українській історіографії сформувалася думка про те, що розроблена М. Грушевським «Звичайна схема ...» була покладена за методологічну основу написання «ІУР» – головної праці вченого, яка стала справою всієї його наукової діяльності. Михайло Сергійович визнавав, що «написання суцільної історії України ... ще в київських часах» стало його «задушевною гадкою, ... питанням чести своєї і свого покоління» [418, с. 206].

Історіографічний аналіз засвідчує, що, незважаючи на наукову полеміку щодо «Звичайної схеми ...» М. Грушевського, грушевськознавці розглядають цю розвідку як концептуальну основу всієї «ІУР». У процесі написання цієї праці автор разом зі своїми учнями провів ґрунтовну археографічну роботу. Протягом 1898–1905 рр. М. Грушевський опублікував перші 5 томів «ІУР» [467 – 471].

Формування українського історичного нарративу М. Грушевського викликало інтерес серед широких кіл українських вчених, громадсько-політичних

діячів, які звернули на нього увагу. Інтерес дослідників до «ІУР» М. Грушевського виявився в рецензуванні цих текстів вченого. Протягом 1899–1905 рр. було опубліковано 6 рецензій, присвячених I – III томам «ІУР», авторами яких були В. Гнатюк, В. Доманицький, М. Кордуба, С. Томашівський (Додаток 1, пп. 20–38). У період 1906–1916 рр. спостерігалось зростання кількісних показників рецензування: у наукових виданнях з'явилося 14 рецензій на IV – VII томи «ІУР». Рецензентами протягом цього періоду були М. Василенко, В. Доманицький, Д. Дорошенко, М. Залізняк, М. Кородуба, І. Крип'якевич, О. Лотоцький, М. Могилянський, М. Славинський, С. Томашівський, І. Франко (Додаток А, пп. 41 – 166). Протягом 1922–1934 рр. опубліковано 6 рецензій М. Василенка, М. Зерова, М. Кордуби, І. Крип'якевича, С. Наріжного, Ф. Ястребова стосовно VIII та IX томів «ІУР» (Додаток А, пп. 219–348). Вони рефлексували головну працю М. Грушевського, а також сприяли популяризації, поширенню суспільного інтересу до неї.

Одним з перших відгукнувся на появу «ІУР» у празькому виданні учень Михайла Сергійовича М. Кордуба. Аналізуючи перший том цієї студії, він зазначив, що «се перша науково оброблена історія України-Руси», в якій М. Грушевський замість початкового наміру «видати популярний курс русько-української історії» створив для свого народу «перший підручник його історії», подарувавши його «у столітні роковини національного відродження». Рецензент високо оцінив науковий рівень праці свого вчителя, вказавши, що вона «стоїть на висоті своєї задачі», оскільки автор використав тут різноманітні джерела та літературу, виявив «величезну сумлінність і працю» [901, s. 66].

Серед рецензентів «ІУР» необхідно відзначити також В. Доманицького. Характеризуючи перші три томи цієї студії, вчений звернув увагу на те, що вони почали заповнювати «крупний пробел» в історії України, їхнє особливе значення побачив також у тому, що ці три томи були опубліковані українською мовою. Автор рецензії піддав критиці українських істориків, що здебільшого залишили без уваги цю історичну працю, яка, на його думку повинна «интересовать каждого» [673, с. 186].

Рецензент схвально відгукнувся на прагнення М. Грушевського «дать строго научный курс» на противагу популярному викладу, який планувався початково. В. Доманицький висловив думку про те, що в першому томі блискуче написані розділи, присвячені археології та історії слов'янської прабатьківщини [673, с. 187]. Автор рецензії виявив інтерес до питань культури та побуту «украинско-русских племен», які висвітлював М. Грушевський, аналізуючи розклад родового устрою племен [673, с. 188].

Характеризуючи другий том «ІУР», В. Доманицький звернув увагу на висвітлення питань про «распадение Русского государства в 11–13 вв., объясняемое, с одной стороны, княжескими усобицами и размножением княжеской семьи, а с другой – стремлением отдельных земель к автономии». Рецензент вказав, що автор добре пояснив причини збереження єдності Київської землі, прекрасно окреслив «значение Киева и Киевской земли в культурной жизни древней Руси» [673, с. 189].

На думку В. Доманицького, у третьому томі «ІУР» принципове значення мав матеріал, який доводив, що Подніпров'я не було спустошене внаслідок татарського погрому, підтримуючи думку М. Грушевського про те, що теорія «великорусизму» київського населення не витримує критики [673, с. 190].

Рецензуючи четвертий том «ІУР», В. Доманицький висловив узагальнюючу оцінку всієї праці, наголошуючи, що автор дав «полную критическую историю украинского народа со времени появления его на исторической сцене», а в перших трьох томах, на думку рецензента, було розглянуто історію «самостоятельной государственной жизни украинско-русских земель, – возникновению их, развитию и упадку» [674, с. 163]. У четвертому томі «ІУР» В. Доманицький відзначив боротьбу сусідів – Литви, Польщі та Угорщини за володіння українськими землями та участь у цьому самих українців, що, за словами рецензента, «составляет содержание среднего периода нашей истории в политическом отношении» [674, с. 164].

Автори передмови до ювілейного збірника, присвяченого М. Грушевському вказали на значення монументальної «ІУР», яку вважали «величавою основою

української історичної науки і невичерпним джерелом національно-політичного і соціально-культурного самопізнання й освідомлення, що вводить нас дійсно ... в сім'ю європейських народів» [365 с. VII].

М. Василенко у спеціальній праці, присвяченій Михайлу Сергійовичу, головну увагу зосередив на аналізі «ІУР». Посилаючись на автобіографію вченого, історіограф зазначив, що ще в Києві до отримання професорської кафедри у Львові у нього народилася думка написати цілісну історію України, тому що молодому науковцю здавалося це справою своєї честі. За словами Миколи Прокоповича, читання історії України у Львівському університеті привело вченого до думки про необхідність «написати широку й суворо наукову історію України», а потім на її основі створити коротку популярну історію [137, с. 151]. Аналізуючи перші томи «ІУР», автор розвідки звернув увагу на зв'язок назви «Русь» з Україною, на її еволюцію [137, с. 152]. Особливо М. Василенко наголошував на соціокультурному підході до розробки М. Грушевським української історії. За словами історіографа, «соціальний і культурний процес є для українського історика провідною ниткою». Виходячи з цього, основний зміст його «ІУР» «становить історія культури і суспільности» [137, с. 153]. Микола Прокопович коротко розглянув зміст кожного з відомих йому томів цієї студії, відзначивши її загальний високий науковий рівень.

На думку автора розвідки, М. Грушевський відіграв в українській історіографії подібну роль як С. Соловйов у російській. Але при цьому було зазначено відмінність між цими вченими: перший у своїй студії використав архівні джерела з російських, польських та галицьких архівів, а другий лише російські джерела [137, с. 154]. Підсумовуючи зазначене, М. Василенко вказав на заслуги Михайла Сергійовича перед українською історіографією. За словами історіографа, той, на відміну від російського історика, широко залучав наявну літературу, дав покажчики літератури з окремих питань, «першим її систематизував стосовно української історії», руйнував легенди [137, с. 155]. Микола Прокопович стверджував, що «ІУР» М. Грушевського на початку ХХ ст. посідала центральне місце в українській історіографії, оскільки вона мала не лише

наукове, а й національне значення [137, с. 156].

Значний науковий інтерес становлять історіографічні оцінки І. Франка щодо наукових праць М. Грушевського з питань історії України. Видатний український письменник та вчений уважно стежив за науковими студіями історика, неодноразово рецензував їх. Іван Якович докладно проаналізував «ІУР», «Очерк истории украинского народа», «Ілюстровану історію України». Характеризуючи «ІУР», він зазначив, що в ній відобразилася «фундаментальна праця проф. М. Грушевського, що має мету подати українській громаді повний і суцільний, на строго наукових дослідях опертий образ історичного розвою нашого рідного краю» [1787, с. 417–418].

Високо оцінив І. Франко перші два томи «ІУР» у нарисі «Українсько-руська література і наука в 1899 році». За словами автора, вони стали важливим внеском «в науку про найстаршу дотатарську історію нашої батьківщини», оскільки становили «перший в нашій мові систематичний звід фактів ураз із розбором незлічимої спірних питань, що в'яжуться з дослідями нашої минувшини». Характеризуючи «ІУР», Іван Якович зазначив, що ця «праця наскрізь критична, діло холодного розуму». Автор стверджував, що вона була натхненна ідеєю «своєрідности нашого національного розвою» [1789, с. 246].

І. Франко виявив інтерес також до науково-популярних праць М. Грушевського з історії України. Іван Якович зазначив, що «з настанням конституційної ери в Росії проф. Грушевський відчув потребу познайомити ширший загальний російської публіки з добутками своєї наукової роботи». У зв'язку з цим він вказав на публікацію російською мовою «Очерка истории украинского народа», який «мав значний успіх серед російської публіки» і був відзначений Петербурзькою академією наук премією з фонду графа Уварова. Іван Якович наголошував, що майже одночасно Михайло Сергійович випустив «Ілюстровану історію України», щоб надати українцям «приступно написаний огляд історії України з ілюстраціями». Розглядаючи ці роботи, він вказав на «багатство та різноманітність матеріалу, згромадженого та обробленого» в них, але також бачив «моральну потребу вяснити собі самому, а далі й ширшій громаді значення тої

великої, можна сказати, досі без примірної на українському ґрунті наукової праці» [1787, с. 418 – 419].

В історіографічних оцінках І. Франка стосовно «ІУР» мали місце також критичні зауваження. Аналізуючи питання про літописну основу «Слова о полку Ігоревім», Іван Якович зазначив, що М. Грушевський у цій праці «приймає без дискусії, мабуть за Карамзіним, дату 1169» щодо походу проти Києва, організованого князем Андрієм Боголюбським і запропонував власну версію висвітлення цього питання [1784, с. 362–363], яка пізніше не отримала підтвердження. Іван Якович критично вказав також на недостатнє висвітлення М. Грушевським у II томі «ІУР» питань про дії князя Рюрика під Києвом [1784, с. 368].

Розглядаючи підхід Михайла Сеогійовича до висвітлення історії України, І. Франко вказав, що той «кладе головну вагу на аналізування історичних явищ але не має дару групування історичних фактів; от тим-то при всій глибокій обдуманності його плану важні історичні події, а ще більше визначні історичні діячі тонуть у масі подробиць та роздумувань». Висловлюючи певні зауваження на адресу вченого, Іван Якович зазначив, що зробив це «не для вменшення заслуг проф. Грушевського, а в інтересі історичної правди та науки» [1787, с. 453 – 454].

Історіографічний інтерес становить думка, яку висловив В. Дорошенко, який, оцінюючи популярні узагальнюючі праці М. Грушевського з історії України, зазначив, що вони становлять «могутню зброю національного усвідомлення і самопізнання серед широких верств нашого громадянства» [696, с. 297].

Величезний різноплановий творчий доробок М. Грушевського викликав інтерес серед широких кіл українських, російських, польських вчених, громадсько-політичних діячів, які звернули увагу на молодого енергійного українського науковця. До наукових праць М. Грушевського виявляли інтерес не тільки фахівці-історики, але також пересічні обивателі, представники різних верств українського суспільства – дворяни, студенти-різnochинці, селяни. Твори Михайла Сергійовича часто знаходили і вилучали під час обшуків співробітники царської поліції [1817, 1818, 1819, 1820, 1821].

У міжвоєнний період українські історики не втратили інтересу до «ІУР». Д. Дорошенко в «Огляді української історіографії» розглядав головну працю М. Грушевського як «невичерпане джерело наукових відомостей про старе життя України до пол. XVII ст., без якого не може обійтись ні один дослідник». Продовжуючи визначення наукового значення «ІУР», Дмитро Іванович додав, що ця праця «безсумнівно найсильніший дотепер вираз всієї нашої наукової творчості, повстала як вислів високо розвинутої свідомості». Автор вважав, що своєю «історією» М. Грушевський подав народові найсильнішу зброю, яку тільки можна було дати [710, с. 193].

Д. Багалій в «Нарисі історії України на соціально-економічному ґрунті» зазначив, що «ІУР» є працею життя М. Грушевського, яка «поставила його на найвищий ступінь між сучасними істориками України, дала йому центральне місце в українській історіографії, яке раніше посідав його вчитель В. Б. Антонович» [54, с. 87].

Галицькі історики В. Герасимчук та І. Крип'якевич, розглядаючи наукову діяльність М. Грушевського, аналізували паралельно «ІУР» (VII–VIII тт.) та менші за обсягом популярні видання з історії України «Очерк истории украинского народа» та «Ілюстровану історію України» [293, с. 9–12; 939, с. 480]. В. Герасимчук звернув увагу на козацьку добу – «найбільш яскравий і найбільш інтересний період українського життя» у висвітленні Михайла Сергійовича «з погляду стороннього дослідника історика-соціолога» [293, с. 19]. Історіограф оцінюючи Грушевського-вченого, зазначив, що той «показав ся незвичайним майстром у критичних працях – як у зовнішній критиці текстів, так і в психологічній інтерпретації» [293, с. 11].

Ґрунтовно розглянув наукову творчість М. Грушевського з питань історії України його учень І. Крип'якевич. Розкриваючи значення історичних праць Михайла Сергійовича, він зазначив, що той «дав синтезу дослідів над минулим українського народу, взявши під увагу як суспільно-економічну історію, так і культурну та політичну...» [936, с. 293]. Іван Петрович вказав напрямки наукового зацікавлення свого вчителя. Значну увагу він приділив працям Михайла

Сергійовича, які були присвячені українській історії XIV–XVI ст. До цієї епохи належать три томи «ІУР» М. Грушевського, а також численні його публікації зі спеціальних питань: «Найстарша литовсько-руська літопись», «Коли сфальшовано грамоту Любарта луцькій кафедрі», «Причинки до історії залежності київських князів Олельковичів від Великого князівства Литовського», «Про економічний стан селян на галицькім Подністров'ю» та інші [937, с. 398, 399].

І. Крип'якевич зауважив, що М. Грушевський відчував неможливість закінчити «ІУР» й тому опублікував «кілька менших підручників», в яких, на думку Івана Петровича, висвітлювалася «справді історія українського народу» [939, с. 480]. Галицький історик зазначив, що, працюючи над курсом історії України, його вчитель готував матеріали про козацтво, Військо Запорозьке, які вперше досліджувалися на автентичних джерелах. Так само, як і М. Василенко, І. Крип'якевич звернув на те, що автор «ІУР» у своїх студіях почав «критично освітлювати різноманітні легенди, якими обросла початкова доба історії Запорозького Війська» [937, с. 400].

У зв'язку з питанням щодо присудження М. Грушевському премії Уварова за «Очерк истории украинского народа» розгорілася гостра полеміка. Відомий київський публіцист шовіністичного спрямування С. Щоголев посилався на думку польського історика Ф. Равіти-Гавронського, який, проаналізувавши працю М. Грушевського, зазначив, що український історик вже «в заголовку, не рахуючись з відомостями історичної науки, виступив з зовсім довільною термінологією. Він ігнорує ту обставину, що не було ніколи держави, яка б називалась Україна-Русь» [1904, с. 45].

Вплив робіт М. Грушевського українською мовою серед різних верств населення налякав російську владу. У відгуку департаменту російського Міністерства народної освіти на записку попечителя Київського учбового округу в 1915 р. зазначалося, що в Україні «на юге России» поширювалася «тенденциозна по своей направленности» література, яка, на думку російського чиновника, була пропагандою « «мови» Грушевского» та «органом національно-

политического отторжения одной ветви русского народа от другой» [1454, л.10].

Шовіністично налаштований історик та філолог Т. Флоринський, який більшу частину свого життя провів у Києві, у праці «Малорусский язык или «українсько-руський» літературний сепаратизм», опублікованій у 1917 р., змушений був визнати, що М. Грушевський за перші роки свого перебування у Львові написав величезну кількість праць «по южно-русской истории», але на думку цього автора, їхній науковий рівень оцінювався не досить високо. За словами критика, це були праці «различной цены и значения» [1773, с. 373]. Т. Флоринський, характеризуючи «ІУР», зазначив, що вона «тенденциозна по замыслу и исполнению» [1773, с. 374].

Вкрай негативною була оцінка «ІУР» з боку прихильника російської імперської концепції А. Царинного, який не скривав своєї лютої ненависті до М. Грушевського і показував того як «выдрессированного на злобность пса с зубами, оскаленными против России». За його словами, праці Михайла Сергійовича з історії України за львівський період його життя, а особливо, «ІУР» є прикладом «наглого и бессовестного извращения истории» [1816, с. 178, 179].

Керуючись партійними ідеологічними настановами, радянські науковці тенденційно розглядали історіософські ідеї М. Грушевського. На початку 1930-х років ХХ ст. вони взагалі відійшли від наукової аргументації в оцінці його історичних поглядів. Михайло Сергійович став об'єктом гострих ідеологічних нападів з політичними звинуваченнями у буржуазному націоналізмі. Це позначилося також на історіографічних оцінках «ІУР». Найбільш виразно виявилися напади радянських істориків на М. Грушевського та його основну наукову працю – багатотомну «ІУР». С. Іваницький звинувачував М. Грушевського в тому, що той «тільки використовує для політичної боротьби об'єктивні історичні факти, висновки з них, – не більше» [808, с. 115].

На хвилі цієї «дискусії» на початку 1930-х років історично-юридичні концепції М. Грушевського критично охарактеризував у своїй праці Л. Окиншевич. Він стверджував, що Михайло Сергійович – це «визнаний голова

української буржуазної історичної науки», вважав його представником «українського буржуазного націоналізму» [1198, с. 95], який стояв на позиціях «реакційного крила української буржуазії» [1198, с. 98].

Автор ідеологічно орієнтованої розвідки в оцінці наукової концепції М. Грушевського намагався показати себе об'єктивним дослідником і зазначив, що праці вченого, в яких висвітлювалися питання «історії права України», були першими з цієї проблематики, і це було кроком уперед, порівняно «з тодішнім станом науки історії права в Росії», приносило певну користь бо завдавало удар по централізаторській «колоніальній політиці російського царизму ... на Україні», розхитувало політично-класові засади «російського царату» [1198, с. 94, 95].

Але у подальшій оцінці зазначеної концепції українського вченого було зазначено, що, оцінюючи «ІУР», Л. Окиншевич вказав та використав у ній «схему історичного процесу на Україні», критично характеризував застосовану періодизацію історії України. У цьому автор вбачав хибні, шкідливі тенденції, перекручування з боку Михайла Сергійовича, який не взяв до уваги марксистську ідею «соціально-економічних формацій» як основу періодизації історичного процесу, а «в основу періодизації кладе характер державної влади» [1198, с. 98]. Наявні у розвідці Л. Окиншевича критичні зауваження щодо концепції «ІУР» М. Грушевського свідчили, що у цій статті радянського часу, з одного боку, були зазначені компартійні ідеологічні підходи, а, з іншого, мала місце спроба науково аргументованої критики.

М. Петровський наприкінці 1930-х років, подібно до Л. Окиншевича, характеризував М. Грушевського як «найкрупнішого з представників української буржуазно-націоналістичної історіографії» [1263, с. 241]. Радянський історик, аналізуючи праці Михайла Сергійовича, підкреслив, що він «поширив, поглибив погляди свого вчителя» (В. Антоновича – автор) [1263, с. 8]. Загалом, незважаючи на критичний тон зауважень щодо праці М. Грушевського «ІУР», М. Петровський не опустився до образливих виразів.

Доба зовсім позанаукових нападів на твори опального вченого, перш за все – стосовно «ІУР», настала у повоєнний час, в останній період панування

сталінського режиму. Повною мірою це виявилось в статті директора Інституту історії України О. Касименка «Розробка і висвітлення основних етапів історії України», опублікованій у 1950 р. Автор зазначив, «що праці Грушевського це не просто праці буржуазного історика з звичайними в такому разі ідеалістичними концепціями, а це є типовий приклад того, як на догоду політичним намірам реакційного табору безсоромно фальсифікувалася історична наука». Різко засуджувалася запропонована істориком «наскрізь антимарксистська» періодизація, яка, на думку радянського опонента, відтворила «перекручену картину справжніх закономірностей історії України». Наукові аргументи не потрібні були, коли висловлювалося твердження, що «буржуазно-націоналістичні концепції Грушевського ввібрали все найреакційніше з ідеології загниваючого капіталізму, все найреакційніше із західноєвропейської буржуазної соціології» [857, с. 72].

Стаття в «Большой советской энциклопедии» видання 1952 р. зазначала, що «антинаукова схема історії України, сформульована Грушевським в дусі реакційної німецької історіографії, знайшла найбільш повне відображення в його багатотомній «ІУР» [397, с. 146]. Подібні ідеологічні позиції стверджували автори дозволеної сталінською цензурою «Истории Украинской ССР» [805, с. 772].

О. Єрмоленко, розглядаючи питання розвитку української культури в «Історії Української РСР», жорстко слідував ідеологічним настановам щодо історіографічних оцінок М. Грушевського. Радянський історик зазначав, що той як «представник буржуазно-націоналістичної історіографії» проповідував «найбільш реакційні погляди». За його словами, М. Грушевський у своїй «ІУР» та інших працях фальсифікує «справжню історію України» [805, с. 772].

Історіографічні оцінки «ІУР» певною мірою змінилися в постсталінський час. Найбільш виразно це відображено в радянських енциклопедичних виданнях 60 – 70-х років ХХ ст., автором був київський історик М. Рубач, якому довірили цю «відповідальну» ідеологічну справу. Радянський історик у текстах того часу дозволив собі деякі позитивні історіографічні оцінки щодо «ІУР». Він стверджував, що М. Грушевський вперше в українській історіографії дав «цілісну

зведену працю з історії України до середини XVII ст.». Автор, продовжуючи аналізувати головну працю Михайла Сергійовича, додав, що той «не тільки узагальнив результати досліджень попередників, але й використав новітні відомості археології, етнографії, філології, опублікував обширний документальний матеріал». Але М. Рубач вважав, що автор цієї студії був тенденційним у підборі й узагальненні фактів, у «націоналістичній» інтерпретації джерел [1459, с. 858; 1460, с. 413].

Найбільшою ж світоглядною хибою Михайла Сергійовича, на думку радянського науковця, було те, що він «вороже ставився до марксизму», а також, «пропагуючи націоналістичну теорію «єдиного потоку», ... зображав українську націю безкласовою, безбуржуазною» [1462, с. 484]. Проте в дійсності, в цих ідеологічних викладках був відсутній науковий підхід.

Національна спрямованість наукових праць М. Грушевського, а особливо «ІУР», після утвердження в Україні тоталітарного комуністичного режиму викликала категоричне неприйняття, ідеологізовані напади з боку істориків. Аналіз їх історіографічних оцінок щодо ІУР становить значний науковий інтерес, оскільки дозволяє з'ясувати ідеологічні засади, які обумовили методологічну обмеженість радянської історіографії. Вона як спроба насадження тоталітарного мислення в історичних дослідженнях потребує наукового аналізу. У спотворених псевдонаукових оцінках вчених тієї доби знайшов відображення їх «класовий» погляд на історію та на історичні дослідження вчених, праці яких не відповідали їхнім стереотипам.

На противагу радянській історіографії, яка викреслила наукову спадщину М. Грушевського взагалі та «ІУР» зокрема, емігрантська історіографія не тільки врятувала, але також ретельно вивчала творчий доробок Михайла Сергійовича. Визнані представники закордонної Клію Л. Винар, І. Витанович, Д. Дорошенко, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, О. Пріцак, Ф. Сисин та інші цікавилися зазначеною проблематикою. Українська діаспорна історична наука намагалася зберегти та розвивати національні надбання наукової творчості М. Грушевського.

Д. Дорошенко [708, с. 403], О. Оглоблин [1191, с. 11], Н. Полонська-

Василенко [1324, с. 23], аналізуючи «ІУР» М. Грушевського стверджували, що цей твір був найвищим досягненням народницької історіографії, який надав більшого значення соціальним та економічним питанням, ніж національно-політичним [708, с. 403]. Д. Дорошенко і О. Оглоблин в «Енциклопедії Українознавства» зауважили, що М. Грушевський реалізував свої історичні погляди і «спромігся розв'язати основне завдання української історіографії – дати синтезу українського історичного процесу» [708, с. 403]. О. Оглоблин в емігрантський період своєї наукової діяльності значну увагу приділяв аналізу історичної спадщини М. Грушевського. Діаспорний історик вважав, що основу історичних поглядів Михайла Сергійовича становила його схема історії України, «яка, по суті, була блискучим науковим обґрунтуванням традиційної схеми історії Східної Європи» [1188, с.18].

І. Витанович з'ясував методи, які використовував М. Грушевський і, проаналізувавши «ІУР», визначив, що при написанні I–III томів цієї праці був задіяний аналітично-описовий метод. Ретроспективним способом автор намагається добути данні з матеріалу про суспільну еволюцію від роду, племені, до громади й класової держави [255, с. 34–35]. Для підтвердження своїх історіософських концепцій М. Грушевський удосконалював «методу позитивної аналізи джерельного матеріалу» [255, с. 37]. У своїй методології Михайло Сергійович еволюціонував, спираючись на методологічну школу свого вчителя В. Антоновича, але й не без впливу історично-правової школи М. Владимирського-Буданова, в значно меншій мірі історично-економічної Лучицького [255, с. 48].

Л. Винар вважав, що «опрацювання монументальної аналітично-синтетичної «ІУР» мало вирішальний вплив на розвиток української історичної науки в ХХ ст.» [237, с. 87]. Дослідник звернув увагу на те, що ця праця базується на науковій схемі східноєвропейської історії М. Грушевського і є першою науковою історією України, в якій проаналізовано «багатомірний розвиток українського народу від його ранніх початків до 1657 р.» [237, с. 91]. В іншій праці Л. Винар звернув увагу на високу оцінку міжнародної наукової критики європейських та

американських істориків, які наголошували на монументальності праці М. Грушевського [230, с. 23].

О. Прицак у спеціальній праці, присвяченій історіософії М. Грушевського, зазначив, що за основу концепції своєї «ІУР» автор поклав три чинники: населення, територію і державу [1355, с. LVI]. Діаспорний науковець зауважив, що переломне значення в його творчості мав вплив європейської соціології, зокрема французької. Пізніше називав себе істориком-соціологом» [1355, с. LIX]. Дослідник прийшов до висновку, що «Михайло Грушевський не тільки довго працював над українською історією на рівні світової науки. Він вдосконалив існуючу до нього схему її розвитку» [1355, с. LXXIII].

С. Заброварний, зосередивши свою увагу на економічних поглядах М. Грушевського, стверджував, що той сформулював власну історіософію та схему вітчизняної історії, «спираючись на позитивістській концепції трактування історичних явищ». На думку науковця, «підкреслюючи вагу соціально-економічних чинників у загальній схемі історії України, М. Грушевський розглядав історичний процес на українських землях в усіх його аспектах». Дослідник вважав, що Михайло Сергійович зробив основним героєм своєї історії народ як соціальний чинник і через це прагнув пояснити в своїх працях різні сторони його життя [754, с. 355].

В сучасній українській історіографії відбувається ретельне вивчення не тільки всієї наукової спадщини М. Грушевського, але й зокрема головної його праці – «ІУР». Вітчизняні історики пострадянської доби розглядають цей надзвичайно важливий науковий доробок вченого з відмінних методологічних позицій. Протягом 1990-х рр. – на початку 2000-х років історіографи значною мірою висвітлювали питання, пов'язані з «ІУР», спираючись на теоретичні засади класичного історизму – переважно у розповідній формі, з пафосними емоційними оцінками [11, с. 190]. До розробки цих питань долучилися відомі сучасні грушевськознавці І. Верба, В. Масненко, В. Тельвак та ін. В. В. Тельвак у співавторстві з Р. Новацьким зазначають, що після своєї появи, «ІУР» здобула відомість як в українській, так і в російській, польській та західноєвропейській

історіографії [11, с. 190].

В. Тельвак фокусує свою увагу на значення появи перших томів «ІУР». Він констатував, що поява першого тому цього видання стала найпомітнішою подією української історіографії кінця XIX ст. Це був перехід від монографічного опрацювання певних проблем до створення синтетичних творів, написаних з перспективи національної історіософії [1666, с. 16].

І. Верба зазначає, що для моделі першого тому «ІУР» вчений «застосував принципи класичної (позитивістської) історіографії, поєднавши з романтичним народництвом та німецькою класичною філософією», взявши за основу «метод критичного джерелознавства» [174, с. 234]. Він додав, що за основу першого тому вчений поклав свій курс лекцій, прочитаний ним у 1894–1898 рр. [1872, с. 84], а також зауважив, що перший та наступні три томи «ІУР» були написані на основі «Звичайної схеми...» [1872, с. 98].

О. Кіян, зауважує, що багатотомна «ІУР», «виражала теорію перманентного українського націогенезу, витoki якого вбачалися ще в прадавні, починаючи з IV ст. н.е., часи». В історіософському контексті, на думку науковця, синтез виходив за межі апріорних узагальнень В. Антоновича та його школи [870, с. 162].

О. Ковальчук, досліджуючи роль і місце романтичної парадигми в історіософії М. Грушевського, констатує, що вчений активно освоював нові напрями європейської науки і застосував їх при дослідженні історії України, тому з методологічної точки зору, його науковий доробок виглядає досить еkleктично: 1–6 томи «ІУР» він писав з позицій позитивізму, а подальші томи – як соціолог [880, с. 258].

С. Панькова зазначає, що М. Грушевський наприкінці століття плідно працював і протягом 1898–1900 рр. опублікував «три томи свого фундаментального проекту». 3-й том «ІУР» «не лише завершив цикл, але й виразно окреслив авторську ідею конструювання української минувшини, як «осібної цілості» (1238, с. 19).

О. Ясь стверджує, що «автор «Історії України-Руси» не тільки конструював українську традицію, а й виступав із реконструкцією імперської схеми

східноєвропейської історії. Крім того, він був опонентом, критиком й інтерпретатором різних версій прочитання української минувшини, котрі спиралися на інші національні традиції (російську, польську та ін.)». «...навіть назва його знакового есе «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» чудово ілюструє те, яке становище посідав М. Грушевський щодо імперської, централістичної традиції російського історіописання» [1983, с. 221].

В. Ващенко зауважує, що М. Грушевський почав теоретичне обґрунтування своїх поглядів публікацією першого тому «ІУР», а завершив у статті «Звичайна схема ...». За словами сучасного історика, Михайло Сергійович, аналізуючи інтелектуальний переворот, здійснений в українській та загальноросійській історіографії, стверджує, що вчений «теоретично завершив» «боротьбу за київську спадщину». На думку сучасного вченого, заслуга Михайла Сергійовича полягала в тому, що «Київ з усією його історичною топографією та державницькою семантикою було включено в український історичний топос ..., прописав його як «місце пам'яті» виключно українську» [153, с. 3].

В ювілейній розвідці М. Алексієвець та Л. Алексієвець значну увагу приділено питанню про місце «ІУР» та інших студій М. Грушевського у формуванні його концепції української історії. Автори стверджують, що він розробив схему «українського історичного процесу від найдавніших часів до 1925 р. включно» і взяв її за основу «ІУР». За словами сучасних науковців, головна праця побудована Михайлом Сергійовичем «за суспільно-політичними, господарськими, культурними, релігійними і військовими чинниками» [32, с. 14].

А. Киридон та С. Троян виявили у своїй розвідці інтерес до «ІУР» М. Грушевського у контексті звернення до його творчої спадщини на початку доби незалежної Української держави з точки зору пошуку «моделі державотворення», оскільки, за словами сучасних вчених, Михайло Сергійович у своїх студіях «випрацював концепцію українського державотворення». Автори розвідки наголошують, що він «запропонував власну історіографічну модель історичного розвитку слов'янських народів», яка «охоплювала недержавні та

державні» періоди історії України [863, с. 22, 23]

Таким чином, історіографи приділяють велику увагу питанням становлення наративу української національної історії у творчості М. Грушевського. Особливий науковий інтерес викликає формування його теоретико-методологічних поглядів, що виявилось в історіографічних оцінках інавгураційної лекції Михайла Сергійовича, його «Звичайної схеми ...» та найбільш відомих синтетичних праць з історії України.

Першими аналізували праці М. Грушевського його учні та сучасники – Д. Багалій, В. Герасимчук, Д. Дорошенко, І. Кревецький, В. Новицький, І. Франко, що свідчило про інтерес цих дослідників до наукової творчості вченого.

В оцінках «Звичайної схеми ...» виявилася поляризація думок українських історіографів переважно на політичному ґрунті. З одного боку, Д. Багалій, С. Єфремов, І. Крип'якевич, М. Славинський, І. Франко позитивно характеризували творче надбання М. Грушевського, підкреслюючи його важливість для розвитку історичної науки в Україні. З іншого боку, шовіністично налаштовані російські та деякі українські вчені І. Линниченко, А. Стороженко, Т. Флоринський відверто негативно сприймали історичні погляди та наукові студії М. Грушевського, відкидаючи його наукову концепцію, яка заперечувала звичайну схему загальноросійського історичного розвитку російського та українського народів. Поява «ІУР» свідчила про наявність української національної історії, яка підтверджувала існування самобутнього українського народу.

Національна спрямованість наукових праць М. Грушевського, а особливо «ІУР», після утвердження в Україні тоталітарного комуністичного режиму викликала категоричне несприйняття, ідеологізовані напади з боку радянських істориків. В їхніх спотворених псевдонаукових оцінках знайшов відображення їх «класовий» погляд на історію та на історичні дослідження вчених, праці яких не відповідали їхнім стереотипам.

Рефлексія радянських науковців щодо «ІУР» свідчить, що їхні історичні погляди, сформовані за умов утвердження сталінського тоталітарного режиму,

були позбавлені будь-якого наукового сенсу, інспіровані правлячою партією грубі політичні напади, спрямовані на те, щоб знищити українську національну історіографію, заперечуючи науковий здобуток її головного репрезентанта.

Дослідження діаспорних істориків визначили місце «ІУР» в розвитку української історичної науки. Українські зарубіжні вчені Д. Дорошенко, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, Л. Винар, проаналізувавши наукову історіографічну спадщину вченого, зазначили, що історичні твори М. Грушевського стали найвищим досягненням народницької історіографії; вказали вплив автора схеми української історії та його методології історичного дослідження на створення державницького напрямку в українській історіографії; захищали схему М. Грушевського від нападів радянських істориків.

Сучасна українська історична наука, завдяки працям відомих грушевськознавців В. Ващенко, І. Верби, І. Гирича, В. Гоцуляка, Л. Зашкільняка, В. Масненка, Р. Пирога, С. Плохія, В. В. Тельвака, В. П. Тельвак, Ю. Шаповала, О. Яся та інших, розширила обрії вивчення творчої спадщини М. Грушевського. З'ясовуються багатоаспектні проблеми з цього питання та ставляться нові завдання для більш ґрунтовного опрацювання головної праці великого українця. Сучасні вчені констатують, що Михайло Сергійович активно засвоював нові напрями історіософії європейської науки при дослідженні історії України, в методологічному аспекті спочатку як позитивіст, а пізніше як прихильник соціологічного підходу. Ретельність досліджень зазначеної проблеми визначила модель оціночної інтерпретації діячів українського історичного процесу через позитивістсько-народницьку, соціально-психологічну та неоромантичну складову. Звернуто увагу на символічне ставлення до наукової спадщини М. Грушевського, її значення для українського народу.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

В історіографії аналізується плідна багатопланова наукова діяльність М. Грушевського протягом двох десятиліть його праці на посаді професора

Львівського університету. Львівський період життя вченого наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. характеризувався активною науково-педагогічною діяльністю Михайла Сергійовича, який розпочав підготовку нової генерації інтелектуалів ХХ ст. з числа молодих талановитих галицьких українських істориків. Покоління репрезентантів львівської історичної школи, засвоїло не лише сучасні наукові засади студій, але з національних, державницьких позицій досліджували проблеми української історії. Історіографічний аналіз схоларної практики у діяльності М. Грушевського засвідчує складний шлях історіографічних оцінок львівської історичної школи від інтерпретації до деміфологізації. Аналіз праць українських вчених виявив наявність достатнього кола літератури з досліджуваної проблематики і надав можливість з'ясувати значний інтерес до питань науково-організаційної та видавничої діяльності М. Грушевського. Сучасні українські історики акумулювали надбання попередніх дослідників, більш ретельно вивчаючи це питання, розширили джерельну базу дослідження проблеми.

У студіях українських істориків вказано на особливості системного підходу М. Грушевського до науково-організаційної роботи, яка виявилася у діяльності львівського та київського наукових товариств. Історіографічний аналіз праці вченого в НТШ засвідчив, що ці питання викликали неоднозначні оцінки в українських наукових колах. Історіографи зазначили, що перебудовуючи Товариство, М. Грушевський одночасно змінював його інтелектуальне середовище за рахунок того, що до його Президії були включені авторитетні науковці І. Франко, В. Гнатюк, С. Томашівський. Помітне місце історіографії посіло висвітлення діяльності М. Грушевського в УНТ. За оцінками історіографів, науково-організаційна праця Михайла Сергійовича в УНТ була багатогранною. Вітчизняні історики стверджують, що одночасна діяльність вченого у львівському та київському товариствах дозволила об'єднати наукові сили Наддніпрянської і Галицької України. Грушевськознавці, досліджуючи науково-організаційну діяльність М. Грушевського в зазначений час, звернули увагу також на гострий конфлікт, який мав місце в НТШ протягом 1911–1913 рр. Дослідники з'ясували причини та деталі цього протистояння, зазначили його складові.

У студіях грушевськознавців висвітлюються історіографічні аспекти питання про місце вченого у становленні національного нарративу української історії. Вчені аналізують історіографічні рефлексії щодо інавгураційної лекції Михайла Сергійовича, його «Звичайної схеми ...» та найбільш відомих синтетичних праць з історії України. Поява «ІУР» свідчила про формування української національної історії, яка підтверджувала існування самобутнього українського народу. Національна спрямованість наукових праць М. Грушевського, а особливо «ІУР», після утвердження в Україні тоталітарного комуністичного режиму викликала категоричне несприйняття, ідеологізовані напади з боку радянських істориків. У спотворених псевдонаукових оцінках радянських істориків знайшов відображення їх «класовий» погляд на історію та на історичні дослідження вчених, праці яких не відповідали їхнім стереотипам. Дослідження діаспорних істориків визначили місце «ІУР» у розвитку української історичної науки. Вони вказали вплив автора схеми української історії та його методології історичного дослідження на створення державницького напрямку в українській історіографії; захищали схему М. Грушевського від нападів радянських істориків. Історіографічний аналіз свідчить про те, що вчений активно засвоював європейські історіософські наукові напрями при дослідженні історії України.

РОЗДІЛ 4

М. ГРУШЕВСЬКИЙ В УКРАЇНСЬКОМУ НАУКОВОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ (1914–1923 рр.). ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ

4.1. Наукова діяльність М. Грушевського в роки Першої світової війни. Історіографічна рефлексія українських вчених

Наукова діяльність М. Грушевського протягом Першої світової війни відбувалася за дуже несприятливих умов, на яких позначилася складна військово-політична ситуація, коли царська влада арештувала вченого та відправила на заслання. Михайло Сергійович пізніше з сумом згадував, що війна «поруйнувала всі плани» [420, с. 238].

За словами вченого, у цей час він «потайки робив яку міг роботу в українських організаціях, писав до російських часописів в обороні української справи (українські часописи всі позакривано), ладив підручники українські». «Всесвітню історію» вчений зміг опублікувати, але «Історія української літератури» залишилась незавершена. Підсумовуючи ці складні обставини, Михайло Сергійович констатував: «Працювати було трудно та й жити нелегко» [419, с. 216].

Тривалий час українські науковці розглядали зазначене питання фрагментарно. Галицький історик державницького напрямку, учень М. Грушевського І. Крип'якевич відзначив лише активну діяльність Михайла Сергійовича в Москві. Він вказав на багатогранну роботу вченого, наголошував, що той зайнявся «знову науковою роботою» і навіть «працював у місцевих організаціях та в єдиному тоді на цілу Росію українському журналі «Промінь», який дозволили видавати після всіх заборон у 1915 р. [939, с. 469].

Український науковець проросійського спрямування А. Царинний (А. Стороженко) стосовно подій того часу і становища М. Грушевського висловив таку думку: «Что касается М. С. Грушевского, то после занятия Галиции

русскими войсками в августе 1914 года он был водворен, по распоряжению властей, в Нижний Новгород, но вскоре друзья его из Академии наук выхлопотали ему разрешение поселиться в Москве «для возможности пользоваться библиотеками при научных занятиях» » [1816, с. 189].

В радянській історіографії питання щодо наукової діяльності М. Грушевського розглядалося побіжно в узагальнюючих працях та енциклопедичних виданнях в контексті ідеологічних нападів на вченого. М. Петровський у своїй ідеологічно-забарвленій лекції в 1946 р. підкреслив, що українські націоналісти використовували його «надзвичайно шкідливу, ворожу українському народові концепцію», коли під час Першої світової війни «зрадницьки заманили окремі групи галицької української молоді до організацій «січових стрільців», створених за завданням австро-німецького командування» [1264].

М. Рубач у статті, опублікованій в «Советской исторической энциклопедии», хибно стверджував: «В роки I Світової війни Грушевський – прихильник німецької орієнтації: його роботи друкувалися націоналістичним т. з. «Союзом визволення України», створеним у Відні за завданням німецьких імперіалістів» [1459, с. 858]. Не зазнала змін точка зору радянського історика з приводу цієї проблеми і в більш пізньому енциклопедичному виданні [1460, с. 413]. В. Сарбей, характеризуючи праці М. Грушевського, опубліковані в період Першої світової війни за кордоном, зазначив, що вони були антиросійського спрямування [1498, с. 124].

Представники української діаспори, порівняно з радянськими істориками, як і при висвітленні інших аспектів життя М. Грушевського, об'єктивно аналізували його діяльність у часи Першої світової війни. Своєрідну версію повернення М. Грушевського до Російської імперії на початку I Світової війни запропонував І. Лисяк-Рудницький. Він звернув увагу на те, що Михайло Сергійович як один з речників «українського національного руху в Російській імперії», якого війна застала «на літніх феріях 1914 р. в Карпатських горах ... на австрійській території», відкинув «сепаратистську, антиросійську політику СВУ», коли її

керівники запропонували вченому перебування у Швейцарії, щоб на час війни «із нейтральної країни виступати в ролі авторитетного представника українських інтересів перед світовою опінією». Але той відмовився від цієї пропозиції і добровільно повернувся до Росії, де «був негайно заарештований, як небезпечний український націоналіст» [1034, с. 4].

О. Оглоблин вважав, що в цей період «почалися нові нагінки російського уряду на українців». Розглядаючи урядові репресії проти Михайла Сергійовича, діаспорний історик вказав, що восени 1914 р. він був заарештований і після ув'язнення в Києві, перебував на засланні спочатку в Симбірську, потім в Казані, пізніше в Москві, «продовжуючи наукову роботу й співпрацюючи в журналі «Украинская жизнь» та тижневику «Промінь»», які видавалися в Москві під час війни [1186, с. 454].

Л. Винар одним з перших спеціально досліджував питання щодо повернення М. Грушевського до Києва в 1914 р. Публікуючи свою розвідку, він вказав на недостатню вивченість в українській історіографії питання про повернення Михайла Сергійовича в Україну на початку Першої світової війни [249, с. 103]. Автор звернув увагу на особисті та політичні мотиви, які спричинили від'їзд вченого з Криворівні на Гуцульщину, де він мав «свою хатчину» та відпочивав на літніх вакаціях. За версією Л. Винара, на час початку війни вчений вже «не брав активної участі в політичному і науковому житті галицьких українців». При цьому діаспорний історик відзначив конфлікт 1911 р. з приводу збірки статей «Наша політика», що «спричинилося до ще більшої ізоляції Грушевського від політичного життя в Галичині і мало також безпосередній вплив на його працю в НТШ», оскільки у 1913 р. він відмовився від обрання на посаду голови товариства, а восени 1914 р. мав намір після 20-річної служби у Львівському університеті «перейти на пенсію» [249, с. 103– 104].

За словами Л. Винара, з початком війни становище М. Грушевського в Криворівні стало небезпечним. У зв'язку з публікацією його статті «Сараєвська трагедія» австрійська влада розпочала «дисциплінарне слідство». Посилаючись на працю В. Дорошенка, автор зазначив, що для вченого існувала загроза розправи з

боку представників правлячих кіл, які могли, прикриваючись воєнним станом, звинуватити його «як москвофіла й ворога Австрії». З іншого боку, в разі захоплення Криворівні російськими військами, для Михайла Сергійовича існувала також загроза від російських шовіністів, які розглядали його як «провідника українського сепаратизму» [249, с. 104–105].

На підтвердження цього дослідник опублікував у додатку до своєї статті донесення російського начальника «Временного жандармского управления» в Галичині полковника Мазенцова від 17 січня 1915 р., яке стосувалося діяльності Михайла Сергійовича й інших українських діячів [249, с. 106–108]. Коментуючи це донесення, автор вказав на його фальшиві відомості та зауважив, що «у ньому зовсім перекручено наставлення Грушевського до Союзу визволення України». Історик був упевнений, що той ставився до СВУ «з певним застереженням» [249, с. 108].

Л. Винар зазначив, що, враховуючи ці загрози для М. Грушевського, «діячі Союзу визволення України добилися від австрійського генерального штабу вивезення його до Відня», а звідти після зустрічей з представниками українських організацій вчений через нейтральну Італію виїхав до Росії. Автор зазначив, що в Італії Михайло Сергійович «в першу чергу сконтактувався з своїми однодумцями в Києві, які просили його якнайшвидше повернутися на Україну» [249, с. 105]. Проаналізувавши ці обставини, він зробив висновок, що «М. Грушевський, повертаючися на Україну в 1914 році, керувався головне тодішньою ситуацією на Україні і заклик членів Товариства українських поступовців у Києві, ідейним провідником яких він був» [249, с. 106].

Зовсім коротко закордонний дослідник описав ситуацію, в яку потрапив вчений в Києві. За словами автора розвідки, там він «пробув на волі лише чотири дні». В цей час було відзначено його політичні контакти, коли Михайло Сергійович «докладно поінформував тупівців про міжнародну ситуацію і про українське політичне життя в Галичині і Відні», не згадавши наукові справи. Після цього поліція заарештувала його, звинувативши в «австрофільстві» та в «організації легіону січових стрільців у Галичині» [249, с. 106].

Зазначена студія Л. Винара стала початком ґрунтовного вивчення питання про причини переїзду М. Грушевського з Галичини до Києва, обставини його арешту та заслання після початку Першої світової війни, але воно потребувало подальших активних досліджень. Протягом останніх десятиліть історіографічна ситуація в Україні щодо висвітлення цього періоду життя Михайла Сергійовича змінилася. На цей аспект все більшу увагу звертають сучасні українські історики.

Ф. Шевченко і В. Смолій на початку 1990-х рр. лише в загальному вигляді окреслили діяльність М. Грушевського на засланні, зазначивши, що Перша світова війна докорінно змінила його життя [1883, с. 348]. Однією з перших у пострадянський час на архівних матеріалах ЦДІАК України розглянула питання арешту М. Грушевського О. Музичук. Вона опублікувала знайдені в архіві протоколи допитів вченого [1147].

Я. Малик висвітлював життя та діяльність М. Грушевського доби Першої світової війни в контексті кримінальних переслідувань його з боку російської влади [1068]. Історик звернув увагу на те, що під час перебування в Києві до арешту (23 – 28 листопада) Михайло Сергійович «розгорнув бурхливу політичну діяльність», зустрічаючись з провідними діячами Товариства українських поступовців. При цьому в розвідці не згадується про наукові контакти вченого того часу [1068, с. 413].

Сучасний історик констатував, що до дослідження він долучив заведені проти М. Грушевського кримінальні справи. Перша з них була відкрита наприкінці листопада 1914 р. Київським губернським жандармським управлінням [1068, с. 412]. Автор відзначив, що російська влада вважала Михайла Сергійовича політично неблагонадійною людиною, і ще до приїзду історика до Києва стежила за ним. 30 серпня 1914 р. до жандармського управління надійшла вимога генерал-губернатора про «негайний арешт М. Грушевського при першій його появі» Це розпорядження було виконане 28 листопада [1068, с. 413, 414]. В розвідці з'ясовано обставини цього арешту.

Я. Малик звернув увагу на те, що «Київське жандармське управління посилено вивчало арештовані у М. Грушевського документи і матеріали,

опубліковані ним політичні статті ..., його спілкування з політичними та громадськими діячами як Наддніпрянської України, так і Галичини». Автор зазначив, що Михайло Сергійович наполягав на продовженні його допитів, в ході яких з'ясовувалися причини повернення з Австро-Угорщини в Росію [1068, с. 414].

Автор зазначеної розвідки звернув увагу на те, що командуючий Київським військовим округом Троцький та начальник Київського губернського жандармського управління Шредель наполягали на тому, щоб відправити М. Грушевського в Томськ по етапу під конвоем. Але Київський губернатор взяв на себе відповідальність за долю М. Грушевського. Після завершення слідства того було відпущено на три дні для влаштування домашніх справ, а 18 лютого його було відправлено за власний рахунок з одним конвойним до Симбірська, куди він прибув 22 лютого [1068, с. 417]. Було відзначено, що навіть після цього жандармське управління продовжувало репресивні дії проти М. Грушевського та його родини. 30 квітня було прийняте рішення про арешт його праць «Наша політика», «Освобождение России украинский вопрос» та інших, а також встановило нагляд за дружиною Михайла Сергійовича та близькими до нього українськими діячами [1068, с. 418].

На думку сучасного історика за сприянням російських колег-вчених М. Грушевський зміг поліпшити умови заслання і отримати хоч якісь навіть незначні можливості для наукової діяльності. Особливо цьому сприяв переїзд Михайла Сергійовича до Москви, де він встановив контакти з українською громадою, зав'язав співпрацю з редакцією «Украинской жизни», яку очолював С. Петлюра, а також тижневиком «Промінь», редагованим В. Винниченком, через що в жандармському управлінні було зроблено висновок про створення центру «для керівництва українською роботою в Росії» [1068, с. 418].

Я. Малик, проаналізувавши документи, констатував, що під час Першої світової війни М. Грушевського звинуватили в сепаратизмі одночасно в царській Росії та Австро-Угорщині, але порівнявши рівень розслідування, він зробив висновок, що в Росії рішення про заслання Михайла Сергійовича до Сибіру було

прийняте ще до початку кримінального розслідування і без жодного допиту свідків, а «глибоке та об'єктивне розслідування у Львові дало можливість доказати його невинність» [1068, с. 422].

С. Білокінь залучив до дослідження матеріали з Державного архіву Ульяновської області Російської Федерації, які, за словами автора розвідки, містять «певну, хай і не дуже глибоку, інформацію з цього питання». Вчений звернув увагу на те, що Департамент поліції зфальсифікував відношення від 7 квітня 1915 р. до Симбірського губернатора [76, с. 92]. Науковець висловив припущення, що М. Грушевський «повернувся до імперії свідомо, незважаючи на загрозу певних репресій, щоб не відмежуватися від системи, не опинитися з нею в різкій опозиції», бо інакше, залишаючись за кордоном як пропагандист «українського сепаратизму» Михайло Сергійович під час війни був для імперської влади «стократ неприйнятнішим, що позначилося б, природно, і на ставленні до його історичних праць» [76, с. 92, 93].

Певною мірою простежив життя та діяльність М. Грушевського під час війни В. Верстюк, відзначаючи основні події цього часу. Сучасний історик звернув увагу на те, що вже 12 вересня 1914 р. за наказом київського, подільського та волинського генерал-губернатора жандармське управління встановило нагляд за професором Львівського університету М. Грушевським, який на той час ще перебував на території Східної Галичини. Автор «Короткої хроніки життя та діяльності ...» звернув увагу на те, що 6 грудня Михайло Сергійович з сім'єю повернувся до Києва, а вже 10 грудня він провів засідання Ради УНТ, на якому було погоджено умови видання журналу «Україна» на 1915 р., обрали кількох нових членів товариства, прийняли рішення про утримання коштами УНТ кімнати-музею М. Лисенка. Подальша наукова робота вченого була перервана його арештом, здійсненим жандармами 11 грудня [194, с. 72]. Дати життя та діяльності М. Грушевського, зазначені в «Короткій хроніці ...», не співпадають з датами в його «Автобіографіях».

Попри арешт вченого, його авторитет у наукових колах сприяв тому, що приблизно в той же час його було обрано членом Чеської Академії наук.

В. Верстюк зазначив, що 21 березня 1915 р. відбулися загальні збори УНТ, на яких було розглянуто заяву М. Грушевського про відставку з посади голови товариства через від'їзд із Києва на заслання. На цьому засіданні йому була висловлена подяка «як довголітньому провідникові і організаторові наукової роботи в товаристві». Дослідник життя та діяльності М. Грушевського вказав на те, що намагаючись забезпечити собі певні можливості для продовження наукової праці, Михайло Сергійович «звернувся з розгорнутим листом-клопотанням до владних структур, у якому просив дозволити йому переселення з Симбірська до одного з наукових центрів, де б він міг продовжувати роботу за фахом» [194, с. 73].

В. Верстюк звернув увагу на те, що в жовтні 1915 р. газета «Речь» опублікувала статтю М. Грушевського «Ветхий прах», в якій він публічно відкинув звинувачення проти нього в австрофільстві й причетності до створення формувань січових стрільців [194, с. 73–74]. Сучасний історик зазначив, що ця стаття в 1916 р. «спричинилася до звинувачень його в Австро-Угорщині в русофільстві». Ця публікація була сприйнята адміністрацією Львівського університету як антиавстрійська, і проти Михайла Сергійовича розпочали спеціальне розслідування. Одночасно його усунули з посади професора та припинили виплачувати платню [194, с. 74].

Відповідаючи на власне питання про причини, які спонукали М. Грушевського приїхати до Києва, незважаючи на реальну загрозу арешту, І. Верба вказав різні причини, але головними серед них вважав те, що вчений «мріяв після 20-річної служби у Львівському університеті вийти у відставку і поселитися в улюбленому Києві й працювати на благо українського народу. Генетично й духовно він вже давно був зв'язаний з Києвом, Київщиною, усією Україною. Тепер залишалося це тільки зреалізувати» [181, с. 332].

Аналізуючи питання щодо приїзду М. Грушевського до Києва, І. Верба відзначив, що «в справі переїзду історика з Австро-Угорщини до Росії в розпалі військової кампанії не все ще ясно й годі чіпати це делікатне питання без відповідних секретних документів російських та австро-угорських спецслужб»,

але все ж зробив висновок, що цьому переїзду сприяла Спілка Визволення України, що Михайло Сергійович мав на меті займатися в Києві політичною діяльністю. Підсумовуючи, автор наголосив, що цьому приїзду «допомогли ... зацікавлені особи» [181, с. 336].

І. Верба у своїй розвідці звернув увагу на обставини повернення М. Грушевського до Києва та його ув'язнення наприкінці 1914 р., вказавши що це «породжує цілу низку питань, адекватної відповіді на які і сьогодні немає». Науковець переконаний, що Михайло Сергійович на час початку війни за 20 років своєї багатогранної, надзвичайно активної діяльності здобув заслужений авторитет як вчений, організатор науки, став визнаним лідером українства, «популярним політиком, публіцистом». Через це він постійно перебував у полі зору царських спецслужб, які усвідомлювали небезпеку для влади його наукової та громадсько-політичної діяльності в підросійській Україні в умовах війни, тому арешт вченого був неминучим [181, с. 332]. Ю. Орел висловила версію щодо причин повернення М. Грушевського до Києва наприкінці 1914 р., яка розвивала думки, висловлені у відомій розвідці Л. Винара, але при цьому долучила нові архівні джерела. Дослідниця вважає, що до цього переїзду значною мірою спонукав конфлікт в НТШ, який відкрито спалахнув у 1913 р. Також зазначено, що «важливою причиною повернення до Києва також було те, що професор залишався російським підданим і в атмосфері шпигуноманії перших місяців війни міг потрапити під підозру австрійських органів безпеки» [1207, с. 48, 49].

З іншого боку, за словами Ю. Орел, «поважна постать М.Грушевського довгі роки поєднувала український громадсько-політичний рух у Галичині та в українських землях Російської імперії», і ця його роль була також важливим чинником повернення Михайла Сергійовича до Києва [1207, с. 49].

Микола та Надія Щербак проаналізували питання щодо політичного переслідування М. Грушевського з боку російського Департаменту поліції в роки Першої світової війни. Автори розвідки звернули увагу на те, що напередодні війни в липні 1914 р. начальник Київського жандармського управління полковник О. Шредель отримав від генерал-губернатора Ф. Трепова письмове повідомлення

про загрозу, яку становила політична діяльність М. Грушевського як лідера та єдиного інтелектуального натхненника «Украинской национально-демократической партии», оскільки була спрямована проти цілісності Росії і створення «суверенного українського государства». Через це Київське жандармське управління ще до початку війни було зорієнтоване на арешт Михайла Сергійовича як людини небезпечної для громадського порядку в краї. Він відбувся 23 листопада (за старим стилем) 1914 р. через тиждень після його приїзду до Києва [1905, с. 77].

Але дослідники звернули увагу на те, що допити М. Грушевського проводив начальник контррозвідки Київського військового округу жандармський підполковник Самохвалов, а це означало, що вченого намагалися звинуватити в шпигунстві на користь Австро-Угорщини. Проте проведені 16 допитів очікуваних результатів жандармам не дали [1905, с. 78]. При цьому автори розвідки зробили висновок, що «жандармсько-поліцейська система імперії вже не випускала М. Грушевського зі свого поля зору» [1905, с. 80].

Ю. Орел приділила значну увагу питанням арешту М. Грушевського представниками Київського губернського жандармського управління, які уважно стежили за вченим. Авторка зазначила, що «напередодні арешту жандармське відомство розцінювало його діяльність як особливо небезпечну», оскільки вважало, що Михайло Сергійович діяв проти Росії й мав на меті створення «суверенної української держави» [1207, с. 49]. За словами дослідниці, «думки, висловлені професором Грушевським на допиті, тільки укріпили жандармські органи в оцінці ролі вченого у розгортанні та зміцненні українського громадсько-політичного руху як небезпечної». Через це після арешту вченого мали відправити на заслання до Томської губернії [1207, с. 50].

С. Плохій аналізував причини репресивних дій австрійської та російської влади щодо М. Грушевського на початку Першої світової війни. Вчений зазначив, що «напередодні Першої світової війни і в Габсбурзькій монархії, і в Російській імперії М. Грушевського сприймали як лідера українського руху», через це, на думку сучасного історика, влада обох ворогуючих держав у своєму ставленні до

Михайла Сергійовича відображала «підхід росіян та австрійців до української проблеми». При цьому на позицію австрійських владних кіл у цьому питанні великий вплив мала польська владна еліта в Галичині [1319, с. 79].

Сучасний учений, вказавши на те, що накази про арешт М.Грушевського були видані як в Австро-Угорщині, так і в Російській імперії, порівнював позицію влади в обох країнах щодо нього. Історик зазначив, що в Австро-Угорщині Михайло Сергійович за сприяння членів Союзу визволення України врятувався від арешту і, проїхавши через кілька країн, прибув до Києва, де був заарештований. Російська влада, на думку дослідника, була «менш толерантною до Грушевського» ніж австрійська [1319, с. 80]. Проаналізувавши репресивну політику царизму стосовно М. Грушевського, С. Плохій, робить висновок, що його арешт – це був «логічний наслідок урядової політики щодо українського руху» [1319, с. 81].

В. Мельниченко, спираючись на щоденник Є. Чикаленка, висловлював деякі міркування щодо обставин арешту вченого після приїзду до Києва. На думку автора, Михайла Сергійовича, «арештувала й вислала київська влада зі своєї власної ініціативи», а якби він одразу поїхав до Петербурга, то уник би арешту і «жив би собі спокійно». За словами сучасного дослідника, арешт М. Грушевського «був абсолютно передбачуваний» [1109, с. 99].

Українські історики звертають увагу на сприяння ряду російських вчених М. Грушевському в отриманні більш сприятливих умов для життя та наукової діяльності на засланні. Ф. Шевченко і В. Смолій зазначили, що «завдяки заступництву Російської академії наук» вчений приїхав до Москви, а це «надало можливість знову зайнятись науковою роботою» [1883, с. 348].

В. Верстюк, простежуючи перебування М. Грушевського на засланні, наголошував, що восени 1915 р., завдяки проханням Російської Академії наук, йому було дозволено переїхати з Симбірська до Казані, яка була університетським містом, «де він мав можливість продовжувати заняття історією» [194, с. 74]. Але, за словами автора «Короткої хроніки ...», лише після того, як восени 1916 р. Михайло Сергійович з сім'єю був переведений з Казані до Москви, він «поринає в

активну громадсько-політичну роботу... бере участь у виданні «Украинской жизни» та новоствореного «Променя», продовжує наукову діяльність, стає в центрі українського життя міста» [194, с. 74–75]. Коли дружина з донькою виїхали 23 грудня з Москви до Києва, вчений «зосередив увагу на завершенні третьої частини VIII т. «Історії України-Руси», працював в Архіві Міністерства іноземних справ, Рум'янцевській бібліотеці». В грудні 1916 р. був опублікований 12-й випуск журналу «Украинская жизнь», який цілком присвятили 50-річному ювілею історика. В Києві була опублікована друга частина VIII т. «Історії України-Руси» [194, с. 75].

І. Пасько розглянув стосунки українського вченого та О. Шахматова періоду війни за матеріалами архіву Російської академії наук у С.-Петербурзі. Автор зазначав, що між ними склалися відносини, засновані на взаємоповазі, які зберігалися «і під час заслання Грушевського, коли він перебував у стані тяжкої душевної й наукової депресії» [1245, с. 103, 104]. У цей надзвичайно складний для Михайла Сергійовича час його російський колега, за словами сучасного дослідника, «окрім дружньої підтримки як колеги-вченого ... взяв як найдійовішу, причому не без ризику для свого положення, участь» у його справах. Клопотання О. Шахматова перед Президентом Академії наук великим князем К. Романовим сприяли покращенню умов заслання М. Грушевського, місце якого замінили з Томська на Сибірськ, а незабаром перевели до Казані, потім до Москви, де український історик міг продовжити свою наукову діяльність [1245, с. 104].

Ю. Орел на матеріалах листів О. Шахматова, М. Д'яконова, О. Лаппо-Данилевського до М. Грушевського, які зберігаються у фонді ЦДІАК України, аналізувала їх підтримку українського вченого. Вона зазначала, що ці листи є «яскравим зразком приватного листування і відображають стан настроїв у тогочасній Росії» [1207, с. 50]. На думку авторки розвідки, звернення авторитетних російських вчених до імперських високопосадовців мали велике значення для поліпшення становища Михайла Сергійовича [1207, с. 51, 52].

Дослідниця звертала увагу на те, що М. Грушевський намагався долучити

російських колег до сприяння у справі припинення репресій проти діячів українського руху, українських періодичних видань, але вона констатувала: «Український вчений усвідомлював, що не у всіх питаннях розвитку національного руху українські громадські діячі можуть покласти на російську інтелігенцію» [1207, с. 52, 53].

М. та Н. Щербак зазначали, що в скрутній ситуації на допомогу Михайлу Сергійовичу прийшли авторитетні російські вчені академіки О. Шахматов, М. Д'яконов та О. Лаппо-Данилевський. Їхні клопотання перед очільниками МВС Росії сприяли тому, що заслання українського історика до Сибіру було замінене Європейською Росією [1905, с. 79].

За словами С. Плохія, кампанія відомих російських академічних та політичних діячів на захист М. Грушевського у пресі, «в якій узяли участь ... Алексей Шахматов і Пьотр Струве, врятувала Грушевського від заслання ще далі в Сибір». Але разом з тим, історик відзначав суперечливу позицію С. Платонова, який радив виявляти обережність щодо переведення Михайла Сергійовича з Симбірська [1319, с. 80].

В. Тельвак наголошував, що незважаючи на незгоди, пов'язані з воєнним часом та засланням, М. Грушевський продовжував наукову роботу [1692, с. 182]. Особливо історик відзначав сприятливі умови для наукової праці, які отримав Михайло Сергійович після приїзду до Москви [1692, с. 183].

Р. Пиріг звернув увагу на те, що у М. Грушевського, який перебував на засланні, викликали глибоке обурення «дії російської військової адміністрації по виселенню холмщан та взяттю в якості заручників галицької інтелігенції» в 1915 р. У листопаді того ж року Михайло Сергійович відгукнувся на смерть відомого громадсько-політичного діяча Галичини Костя Паньківського, вивезеного як заручника до Києва, де він помер. Вчений закликав покласти край поневір'ям цих людей. Цілком зрозуміло, що подібні публікації політичного засланця вимагали чималої громадянської мужності і людської відваги» [1304, с. 129].

В. Мельниченко висвітлював московський період заслання М. Грушевського

під час Першої світової війни у двох своїх книгах [1108, 1109]. Історик зазначив, що «в Москві, незважаючи на важкі умови заслання, хвороби любих жінок і власні недуги, побутову невлаштованість, Грушевський з усіх сил намагався дотримуватися звичного образу життя. ... був несказанно радий самій можливості зануритися нарешті в архівні документи й книгосховища, зустрічатися з цікавими й потрібними людьми», писати, творити ...» [1108, с. 235, 236].

У Москві вчений зосередився на завершенні VIII тому «ІУР». В. Мельниченко вказав, що там він написав не більше 100 книжкових сторінок, «проте вони були присвячені надзвичайно складній ситуації й мали вирішальне значення для завершення тому» [1109, с. 152]. Сучасний історик, посилаючись на слова Михайла Сергійовича, зазначав, що той «докладно проаналізував увесь раніше відомий матеріал та залучив багато нового, невідомого матеріалу, ... що текст, написаний у Москві, по-новому висвітлював історію Хмельниччини» [1108, с. 245]. На думку дослідника, історик «сподівався, що його суто наукова праця буде корисна кожному, хто цікавиться нашим минулим і нашим сучасним» [1109, с. 153].

Цілком слушно В. Мельниченко вважав, що у науковому доробку М. Грушевського московського періоду важливе місце посідала «Всесвітня історія в короткому огляді». До написання цієї праці вчений долучився ще в Симбірську та Казані. За образним виразом сучасного автора, «цю ґрунтовно-масштабну й лапідарно-блискучу роботу він прагнув завершити в Москві» [1109, с. 154]. Дослідник звернув увагу на те, що у своїй «Всесвітній історії» Михайло Сергійович аналізував історію України як частину світового історичного процесу. За словами історика, в праці М. Грушевського «складні для України часи» висвітлювалися «дуже стисло, проте не менше глибоко» [1108, с. 271]. В роботі над «Всесвітньою історією», вчений накопичив чимало «помічень над наукою історії взагалі», показав свої роздуми над питаннями історичної самоосвіти та викладання історії в школі [1108, с. 275]. Необхідно зазначити, що загалом у книгах В. Мельниченка наукова діяльність Михайла Сергійовича висвітлюється описово, на основі використання опублікованих матеріалів, без залучення

архівних джерел.

Характеризуючи наукову діяльність М. Грушевського періоду Першої світової війни, В. Тельвак зазначає, що його «переслідування ... за ... громадсько-політичну діяльність та заслання вглиб Російської імперії призвели до формування в українській патріотичній публіцистиці його образу як національного героя та мученика, загальноновизнаного авторитета не лише в науковому, але й у моральному плані» [1692, с. 183].

С. Іваницька розглядає у своїй розвідці обставини перебування М. Грушевського у Москві під час заслання. Історикиня зазначає, що вчений, перебуваючи під «гласним надзором», не був надто обмежений у своїй діяльності, що дозволило йому активно займатися науковими та громадсько-політичними справами [804, с. 110].

Особисте життя та діяльність М. Грушевського в роки Першої світової війни різнобічно розкрито в науково-популярному біографічному нарисі, опублікованому провідними грушевськознавцями Р. Пирогом та В. Тельваком [1310, с. 248–269]. Використовуючи опубліковані та архівні джерела, автори висвітлюють усі аспекти зазначеного питання. В праці узагальнено розглянуто обставини переїзду вченого з Галичини до Києва, його короткочасне, але насичене науковими та політичними контактами перебування в місті на Дніпрі, арешт та заслання, допомогу російських вчених щодо подолання труднощів свого перебування в Симбірську, Казані та Москві, відверто ворожу позицію російських шовіністичних кіл.

У біографічному нарисі звертається увага на те, що, «незважаючи на воєнний час і незгоди життя на засланні, М. Грушевський намагався продовжувати наукову працю». Про це свідчило написання вченим у Симбірську та Казані науково-популярного твору з всесвітньої історії та історії української літератури [1310, с. 258]. Але, як зазначили автори книги, лише переїзд до Москви «уможливив Михайлу Сергійовичу скільки-небудь систематичну наукову працю». Там вчений працював над російським перекладом «Культурно-національного руху на Україні ... », опублікував першу частину своєї «Всесвітньої історії», а

також написав третю частину восьмого тому «ІУР» [1310, с. 259, 260].

Дослідження грушевськознавців щодо зазначеної проблеми засвідчили, що наукова діяльність вченого протягом 1914–1917 рр. відбувалася за дуже несприятливих умов, на яких позначилася участь Австро-Угорщини, де перебував Михайло Сергійович, у війні проти Російської імперії. Історіографічний аналіз засвідчив, що тривалий час питання наукової діяльності М. Грушевського зазначеного періоду не викликали значного дослідницького інтересу в істориків. Справа обмежувалася короткими узагальнюючими оцінками, які часто були спотворені ідеологічними перекручуваннями у працях радянських науковців. До 1960-х років українські науковці розглядали зазначене питання фрагментарно. І. Крип'якевич звернув увагу на активну діяльність Михайла Сергійовича під час його перебування у Москві. Український науковець проросійського спрямування А. Царинний з певними фактичними неточностями вказав на заслання М. Грушевського до Нижнього Новгорода та до Москви.

У радянській історіографії це питання розглядалося побіжно в узагальнюючих працях та енциклопедичних виданнях в контексті ідеологічних нападів на вченого як прихильника німецької орієнтації, праці якого мали антиросійське спрямування.

Представники української діаспори посилили увагу до діяльності М. Грушевського в часи Першої світової війни. І. Лисяк-Рудницький вважав, що Михайло Сергійович добровільно повернувся до підросійської України, відмовившись від пропозиції СВУ, яка посідала антиросійську позицію, про перебування у Швейцарії в якості українського представника. Л. Винар одним з перших спеціально досліджував питання щодо повернення М. Грушевського до Києва в 1914 р. Публікуючи свою розвідку, він вказав на недостатню вивченість в українській історіографії питання про повернення Михайла Сергійовича в Україну на початку Першої світової війни. Автор звернув увагу на особисті та політичні мотиви, які спричинили від'їзд вченого з Галичини. За версією Л. Винара, на час початку війни вчений вже не брав активної участі у галицькому політичному та науковому житті та мав намір піти на пенсію. З іншого боку, для вченого існувала

загроза розправи з боку представників правлячих кіл, які могли, прикриваючись воєнним станом, звинуватити його як москвофіла й ворога Австрії.

Зазначена студія Л. Винара стала початком ґрунтовного вивчення питання про причини переїзду М. Грушевського з Галичини до Києва, обставини його арешту та заслання після початку Першої світової війни, але воно потребувало подальших активних досліджень.

Сучасні українські історики активізували вивчення цієї проблематики на основі використання широкого кола архівних джерел. Аналіз новітніх студій українських вчених виявив зростання наукового інтересу до цього аспекту наукової діяльності М. Грушевського з боку сучасних українських грушевськознавців. До висвітлення зазначеної теми в пострадянський період долучилися І. Верба, В. Верстюк, В. Мельничук, Ю. Орел, І. Пасько, С. Плохій, Р. Пиріг, В. Тельвак, М., Н. Щербак та інші. Але, різні аспекти зазначеної теми розглянуті нерівномірно. Історики ґрунтовно аналізували питання про повернення вченого до Києва на початку I Світової війни, висвітлювали його наукову діяльність 1916 р. у Москві, звернули увагу також на стосунки з російськими науковцями.

4.2. Історико-публіцистичні тексти М. Грушевського доби Української революції. Історіографічний дискурс

У житті М. Грушевського особливе місце посідав час його керівництва Українською Центральною Радою (УЦР). Це був апогей політичної діяльності Михайла Сергійовича, коли в його особі повною мірою поєдналися вчений та політик. Л. Винар зазначив: «Статті Грушевського за 1917–1918 роки є першоджерельним матеріалом для дослідження українського державного відродження Української Народньої Республіки. Деякі статті Грушевського мали політично-програмовий характер і впливали на розвиток української національної свідомості» [213, с. 39].

Період УЦР у житті та діяльності М. Грушевського був дуже складним та

відповідальним. Він наголошував на цьому у своїй автобіографії: «Починалась велика праця, котрій треба було себе цілого віддати. ... Тяжке і відповідальне було те становище» [419, с. 216]. Характеризуючи пізніше свою статтю «Велика хвиля» Михайло Сергійович зазначав: «Після перевороту 1918 р., та ще й до нього, мене в самостійницьких кругах представлено мінімалістом, людиною без державницького почуття. Але в перших стадіях революції я якраз був максималістом в порівнянні з переважною більшістю української інтелігенції» [573, с. 144].

Визначаючи місце М. Грушевського в політичному житті України на початку революції, член УЦР та Малої ради Б. Мартос писав: «Сміло можна ствердити, що найбільш популярною особою в той час був М. Грушевський не тільки як голова Центральної Ради, а й як особа: професор, дослідник, автор монументального твору й цілого ряду статей. Сам зовнішній вигляд ще не старої, бадьорої, а разом з тим поважної людини з довгою сивою бородою й проникливими, розумними очима викликав у кожного пошану до нього» [1074, с. 74].

Б. Мартос зазначав, що М. Грушевський «при своїй надзвичайній працездатності ... поза головуванням у Центральній Раді находив ще час на писання статей і брошур на актуальні теми, починаючи від «Хто такі українці», «Чого хочуть українці?», аж до статей про демобілізацію й утворення народної міліції». Член УЦР не раз бачив, як Михайло Сергійович одночасно під час засідань редагував свої статті [1074, с. 77].

Колишній секретар Центральної Ради М. Єремійв зауважив, що М. Грушевський умів «доточити свій історичний світогляд до біжучої хвилі, і він з того повністю скористався, щоб довести той дрантивий, нашвидку збитий корабель Центральної Ради, через всі революційні та воєнні пороги». Діяч Української революції вказував на величезну працездатність та ерудицію, виявлені Михайлом Сергійовичем, який, «керуючи Центральною Радою ... одночасно написав і видав свою популярну Історію України, декілька підручників з різних ділянок і значну кількість політичних статей» [724, с. 103].

Політична ситуація, яка склалася в Україні тієї революційної доби, наклала

свій відбиток на науково-публіцистичну діяльність М. Грушевського, який виявив себе як майстер цього жанру. На думку Є. Чикаленка, Михайло Сергійович після М. Драгоманова був найкращим українським публіцистом [1855, с. 124].

У цих надзвичайних умовах революції в численних творах М. Грушевського відобразилися не просто його особисті політичні погляди, а осмислені головою УЦР історичні завдання українського народу тієї революційної доби. Визначний історик аналізував революційні процеси в Україні, діяльність УЦР, політичні позиції різних українських партій, відродження державності, питання української автономії, федеративні стосунки з Росією.

Праці голови УЦР, написані по ходу гострих політичних подій протягом періоду з березня 1917 по квітень 1918 р., публікувалися на сторінках періодичних видань «Нова рада», «Народна воля», «Літературно-науковий вістник», а пізніше були видані окремими збірками («Вільна Україна», «На порозі Нової України. Гадки і мрії») [196, с. XXXXI]. Згадуючи той час, М. Грушевський пізніше зазначив, що він писав статті «для кожного номера «Н[ової] ради», а коли з'явилась своя друкарня, то вони були опубліковані з деякими змінами брошурою під заголовком «Вільна Україна. Статті з останніх днів» [573, с. 145].

Твори М. Грушевського революційної доби перебували в центрі уваги громадськості. В них він успішно поєднав свої наукові та політичні погляди. Публіцистична діяльність Михайла Сергійовича викликала суспільний інтерес, мала відгуки в часи Української революції і неоднозначно сприймалася пізніше істориками. У зв'язку з цим виникла необхідність аналізу історіографічних досліджень українських вчених щодо публіцистичної праці видатного історика та політика.

Необхідно зауважити, що одним з перших аналіз публіцистичних праць М. Грушевського революційної доби був у бібліографічному огляді, опублікований М. Новенком у газеті «Нова Рада» на початку липня 1917 р. Автор звернув увагу на те, що протягом перших чотирьох місяців революції були видані в Києві окремими брошурами невеликим обсягом (15–16 сторінок) за доступною ціною по 15 коп. статті Михайла Сергійовича «Вільна Україна», «Якої ми хочемо

автономії і федерації», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Звідки пішло українство і до чого воно йде». Автор бібліографічного огляду зазначив, що «названі брошури – це мініатюрна політична енциклопедія, написана для сучасного українця» [1176].

Історико-публіцистичні праці голови Центральної Ради наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. отримали відгук в рецензіях щомісячного часопису «Книгарь» київського товариства «Час». О. Дорошкевич опублікував рецензію на брошуру М. Грушевського «Україна і Росія. Переговори в справі нового ладу (липень – серпень 1917 р.)». Рецензент звернув увагу на те, що автор брошури проаналізував політичні обставини становлення Генерального Секретаріату. О. Дорошкевич вказав на те, що історик «не просто переказує добре відомі нам факти Він аналізує ці факти, освітлює їх з певного боку як людина, яка весь час стояла в самому центрі нашого політичного руху. Остання риса робить брошуру цікавою для всякого українця, бо вона збирає до купи всі поодинокі факти і дає широку спільну картину ...» [715, с. 187].

М. Грушевський зауважив, що «переглянув ... і видрукував наново свою збірку «Про українську мову і школу». В перших місяцях революції ці брошури відповідали пекучій потребі й ішли дуже сильно – я ледве встигав їх друкувати» [573, с. 145]. В рецензії М. Сріблянського дано характеристику другого видання цієї брошури Михайла Сергійовича. Рецензент зазначив, що автор писав у «формі коротеньких, але змістовних заміток про болючі питання української освіти» [1569, с. 21].

П. Гай опублікував коротку рецензію на брошуру М. Грушевського «Хто такі українці і чого вони хочуть», в якій вказав, що «книжечка шановного професора Мих. Грушевського написана гарно, простою мовою, коротко, але досить яскраво знайомить читачів з історією слова «Україна», роз'яснює – хто такі українці і «малороси», чого бажають народу ті і другі, який повинен бути той новий лад, котрого хочуть українці, якого треба права для України і як те право здобути» [280, с. 20].

У зв'язку з публікацією другого видання брошури М. Грушевського

«Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти» В. Дубровський зазначив, що «повний глибокого інтересу історичний матеріал та науково-грунтовна форма викладу робить книжку проф. М. Грушевського видатним явищем української літератури пореволюційної доби» [718, с. 119].

Діячі УЦР та діаспорні вчені виявляли зацікавленість в об'єктивному висвітленні подій буремного періоду Української революції та одночасно аналізували науково-публіцистичні праці голови УЦР. Активний тогочасний діяч та історик О. Шульгин в Енциклопедії українознавства вказував на велике політичне значення, яке мали публіцистичні праці М. Грушевського і зауважив, що його «програмові статті», опубліковані в газеті «Нова Рада» мали «величезний розголос», оскільки голова Центральної Ради «ставив головні на той час вимоги нац[іонального] руху» [1899, с. 500].

Аналізуючи статтю «Велика хвиля», Д. Дорошенко високо оцінив здатність визначного історика щодо оцінки політичної ситуації в Україні революційної доби і відзначив, що «вже в цій першій статті Грушевський вірно схопив ситуацію і ясно поставив перед українством завдання» [702, с. 44], «він зразу поставив ці домагання конкретно в формі автономії України» [702, с. 45].

Але разом з тим Дмитро Іванович піддав критиці прагнення голови УЦР йти за народом, а не очолювати його. У зв'язку з цим було висловлено зауваження, що «Грушевський не тільки пише в статтях, але й на ділі хоче йти по лінії підпорядкування себе «народнім» стремлінням, речником яких виявилися молоді українські есери й загітовані ними елементи українського села – далеко не кращі» [702, с. 45].

Неодноразово дискутував з М. Грушевським В. Липинський у «Листах до братів-хліборобів». Засновник державницького напрямку української історіографії, характеризуючи прихильників «радянського бльоку» серед діячів української постреволуційної діаспори, вказав на можливу причетність до нього професора М. Грушевського. Але при цьому історик-державник відзначив його статтю «Кінець московської орієнтації», яка була опублікована після ухвалення IV Універсалу Української Центральної Ради, що проголосив незалежність УНР.

Прочитавши слова Михайла Сергійовича щодо важливості для України «визволення від песького обов'язку» супроти Московщини» [496, с. 231–233], В. Липинський зазначив, що «таких слів на вітер не говориться. Отже, будемо разом із професором Грушевським надіятись, що кров найкращої української молоді не пролилась даром, що народ наш уже до добровільного рабства не поверне й що «радянський бльо́к» це не відроджена холопська Брюховеччина, а нова творча течія найкращого, принаймні в своїх власних очах, отже значить аристократичного по своїй природі українського пролетарського класу» [986, с. 54].

В. Липинський звернув увагу на висловлену М. Грушевським позицію головних українських партій Центральної Ради щодо питання незалежності України, «що самостійність України буде формою української реакції, чи української національної виключеності» [560, с. 257–259]. Коментуючи цю думку, історик-державник зазначив, що «в перекладі на звичайну мову ця послідня фраза значить, що соціалістичні українські партії порішили в певний момент ідею самостійности змонополізувати виключно для себе» [986, с. 5].

В радянський період було закрито доступ до публіцистичних та історичних праць Михайла Сергійовича, а науковці, керуючись ідеологічними настановами комуністичної партії, фактично замовчували або відверто перекручували його наукові та політичні погляди. Можна відзначити лише поодинокі їхні історіографічні оцінки того часу.

Л. Окиншевич на початку 30-х років, у радянський період своєї наукової діяльності, характеризуючи одну з найбільш відомих публіцистичних праць М. Грушевського, зазначив, що його брошура «Переяславська умова України з Москвою» «одверто виходила з політичних завдань виправдати право на існування української буржуазної держави. ... У цій праці М. Грушевський виразніше, ніж деінде, виявляє своє обличчя політика, що в працях на історичні теми провадить свою виразну політичну лінію» [1198, с. 106]. В цих словах простежується ідеологічно умотивована фальсифікація поглядів голови УЦР, який насправді розглядав Українську Народну Республіку не як буржуазну, а як

народну державу.

У статті, присвяченій М. Грушевському, опублікованій в «Украинской советской энциклопедии», відзначалося, що він «в марте 1917 г. примкнул к Украинской партии социалистов-революционеров и возглавил буржуазно-националистическую Центральную раду», яка в жовтні 1917 р., за словами автора статті, «стала на путь открытой борьбы против власти Советов» але жодним словом не означені оцінки його публіцистичних праць [1461, с. 204].

Зовсім іншими були думки представників закордонної історіографії щодо наукової діяльності М. Грушевського періоду УЦР, його публіцистики, яка спиралася на концептуальні аспекти історично-соціологічного підґрунтя. Значний науковий інтерес становлять історіографічні оцінки І. Лисяка-Рудницького щодо політичної публіцистики М. Грушевського як голови УЦР, якого вважав «головним речником» «ліберально-народницької» – однієї з двох головних політичних течій, які «були активні серед наддніпрянського українського громадянства». Історик звернув увагу на брошуру Михайла Сергійовича «Якої ми хочемо автономії і федерації», видану на початку революції. І. Лисяк-Рудницький стверджував, що в праці була сформульована програма, яка реалізувалася в політиці Центральної Ради в перший період її існування [1034, с. 20].

З іншого боку, діаспорний історик відзначив «історичну еволюцію української політичної думки значення подій осені та зими 1917 р., що спричинили величезний зворот від федералізму до програми державної самостійності». За словами історіографа, М. Грушевський назвав «цей великий переворот в українській політичній думці «очищенням вогнем», що сталося «під впливом досвіду 1917 р.» [1034, с. 18, 19].

Л. Винар розглядав публіцистику М. Грушевського доби УЦР як «історично-наукову базу ... національно-культурного і державного відродження» України [223, с. 18]. Засновник грушевськознавства називав Михайла Сергійовича «головним будівничим Української Народної Республіки», який, на думку вченого, пов'язував той державотворчий період «з попередніми періодами державности України, а саме, з українською княжою середньовічною державою

(Київська і Галицько-Волинська) та Козацько-гетьманською з її основником Богданом Хмельницьким» [232, с. 195].

Діаспорний історик звернув увагу на те, що в цьому «схрещуються історичні концепції найвидатнішого історика України з політичними концепціями Грушевського 1917–1918 років, який добре розумів, що треба наглядно наголосити на безперервності українського державотворчого процесу» [232, с. 196].

Засновник грушевськознавства зазначив, що «статті Голови Центральної Ради періоду Української Революції є унікальним першоджерельним матеріалом для дослідження політичних концепцій М. Грушевського. Вони віддзеркалюють його ідеологічні настанови і багатовимірну державотворчу діяльність під час народження Української Народної Республіки» [245, с. 38]. Закордонний дослідник був переконаний, що «Видання політичних публіцистичних статей і промов Михайла Грушевського причиниться до повнішого вивчення діяльності Голови Української Центральної Ради, головного будівничого Української Народної Республіки в 1917 і 1918 роках» [245, с. 40].

Л. Винар, редагуючи сучасне перевидання збірки публіцистичних праць М. Грушевського «На порозі Нової України», відзначив, що вона дозволила краще зрозуміти його політичні та історичні погляди «в часах відродження української державности». За словами закордонного вченого, ця збірка «є своєрідним політичним заповітом батька української державности» [207, с. V]. Він стверджував, що публіцистичні праці голови УЦР цінні тим, що вводять в його «лабораторію державного будівництва» [207, с. VI].

В. Стойко, характеризуючи М. Грушевського як державного діяча доби Української революції, відзначив його публіцистичну працю того часу «Якої автономії і федерації хоче Україна» і зауважив, що він «ставив національну ідею над класовою, одночасно вважаючи, що національні права українського народу забезпечить ... «широка національно-територіальна автономія». Саме такі думки висловив історик у своїй праці [1580, с. 33].

Т. Гунчак вважав, що М. Грушевський усвідомлював усю складність

проблеми керування революційною стихією і тому намагався синтезувати національно-політичні гасла та домагання соціально-економічних реформ. На думку діаспорного історика саме з цією метою Михайло Сергійович написав ряд статей, які з'явилися у «Новій Раді» навесні 1917 р. і почав вступом під назвою «Велика хвиля» в який він наголошував «Впали з України кайдани...минули ті обставини, коли мусили виступати з петиціями, доказувати свої права навіть на культурне самоозначення». Т. Гунчак зазначив, що М. Грушевський зупинився на питанні політичного зв'язку України з Росією «маючи на увазі широку національно-територіальну автономію в російській федеративній республіці – автономію на демократичних засадах, із міцним забезпеченням національних меншостей України» [602, с. 83–84].

У пострадянський час зріс суспільний інтерес до публіцистичної спадщини М. Грушевського доби УЦР. Це відзначено в Передмові до видання збірки його праць «Хто такі українці і чого вони хочуть». Її укладачі відзначили, що вона містить цінний історичний досвід державотворення в Україні. Висловлено жаль, що «політичні ідеї М. Грушевського повернулися до нас з таким запізненням, інакше ми могли б заощадити дуже багато часу і зусиль, які ми витратили на те, щоб винайти уже винайдене ... » [1258, с. 4]. В наш час важливо мати на увазі історичні уроки, які надав аналіз публіцистики Михайла Сергійовича.

Сучасні українські історики продовжують розробки цієї важливої проблеми грушевськознавства. Ф. Шевченко і В. Смолій зазначили, що період з березня 1917 по квітень 1918 рр. був пов'язаний з активною політичною діяльністю М. Грушевського на посаді голови Центральної Ради. Однак, на думку авторів, і тоді він не залишав своїх занять історією. «Одна за другою из-под его пера выходили публицистические статьи на злобу дня, содержащие в значительной степени субъективные оценки происходивших в то время революционных событий» [1883, с. 348].

В. Смолій і П. Сохань зазначили, що у 1917–1918 рр. вийшли «Середні віки Європи» та «Старинна історія Греко-римський світ». Цими виданнями М. Грушевський, на думку вчених, розпочав цикл книжок, призначених «для тих,

які хотіли б потім поширити свої знання з історії». Автори звернули увагу на рецензію В. Даниловича, в якій рецензент зробив деякі зауваження щодо цих праць Михайла Сергійовича [1548, с. XVI].

В цей час історик, продовжуючи свою наукову діяльність, написав ряд наукових праць і зокрема, узагальнюючу «Всесвітня історія в короткому огляді» в шести частинах. Дослідники зауважили, що перші три частини задуманої М. Грушевським книги охоплювали період від початків людської цивілізації до XVIII ст., вийшли друком у 1917 р. А в наступному році було видано ще три частини де історичні події викладалися до кінця XIX ст. Історики прийшли до висновку, що «це було перше подібне видання популярного курсу «Всесвітньої історії», яке отримав український читач своєю рідною мовою». В. Смолій і П. Сохань навели думку тогочасних рецензентів, які, відзначаючи «певні недоліки цього видання, пов'язані з фрагментарністю викладу, разом з тим має особливу вартість для сучасного становища наукового розвитку українського громадянства...» [1548, с. XV–XVI].

В. Кампо зверає увагу на те що «науково-публіцистична і громадсько-політична діяльність М. Грушевського охоплює широке коло правових питань, в тому числі і конституційного права». На думку автора, Михайло Сергійович був «безпосередній творець і один з вищих керівників першої Української республіки – УНР, він заклав підвалини демократичного конституційного ладу, який був зруйнований більшовицьким режимом» [852, с. 58].

Р. Огірко, проаналізувавши працю М. Грушевського «Якої ми автономії і федерації хочемо», дійшов висновку, що в написаній у квітні 1917 року брошурі історик «чітко сформулював тезу, яка визначала основну вимогу національних змагань» [1185, с. 61].

Як стверджує дослідник, М. Грушевський «добре усвідомлював, що в складі Російської федерації Україна не буде мати достатніх гарантій існування навіть тої національно-територіальної автономії, яка передбачалася його концепцією. Тому останнім упованням був соціалізм» [1185, с. 63]. Р. Огірко визначив концептуальні недоліки українського визвольного руху, який, на думку науковця,

«увійшов в революцію 1917 р. без належного осмислення національних проблем з урахуванням тогочасних світових тенденцій розвитку і тому нічого не зміг протиставити світогляду російського большевизму, його згубній пропаганді». Автор звинуватив в цьому М. Грушевського і І. Франка «які могли в цей час поставити ідейну перепону чужому для українців світоглядові, розбити безроздільне панування соціалістичних ілюзій в українському визвольному русі» [1185, с. 64].

Г. Смолин звертає увагу на те, що в час, коли М. Грушевський очолював Центральну Раду, він розглядав питання національних відносин в численних статтях. На думку автора, серед них необхідно відзначити праці «На порозі нової України», «Українська самостійність і її історична необхідність», «Народностям України», «Дума і національне питання», «Підстави Великої України», «Чи Україна тільки для українців?» та інші [1545, с. 67–68].

Дослідник відзначає еволюцію поглядів вченого з національного питання, обумовлених історичною дійсністю: «після лютневого (1917 р.) перевороту він підтримував проголошену Тимчасовим урядом рівність усіх національностей у складі Російської федеративної демократичної республіки». Г. Смолин стверджував, що у працях «Повороту нема», «Від слова до діла» М. Грушевський вказав, що держава, до складу якої «входитиме автономна Україна, повинна бути федеративною демократичною республікою» [1545, с. 68].

Значний історіографічний інтерес щодо висвітлення зазначеного питання становить стаття В. Солдатенка, в якій вперше в українській історіографії аналізується внесок М. Грушевського в концепцію Української революції [1554]. Автор наголошував, що у працях Михайла Сергійовича концентрувалися попередні досягнення суспільно-політичної думки українства, уроки віковичного історичного генезису нації, теоретичні передбачення подальших шляхів розвитку українського суспільства, вибір найприйнятніших, найперспективніших варіантів спрямування визвольного руху, його стратегії, форм і методів боротьби, лінії поведінки в конкретних ситуаціях. Сучасний історик переконаний, що в усіх документах Центральної Ради «в той чи інший спосіб оформлялися ідеї, висновки,

настанови, вироблені М. Грушевським» [1554, с. 5].

В праці, присвяченій Українській революції, В. Солдатенко констатує, що публіцистичні статті голови УЦР для періодичних видань Росії були засобом «привернути увагу до українського питання, популяризувати українську ідею» [1555, с. 30]. Сучасний український вчений охарактеризував тогочасні публікації М. Грушевського в «Нової Раді», у «Народній волі», його окремі брошури, відзначивши, що вони були «глибокі за змістом, ... давали відповіді на найнагальніші питання тогочасного життя, обґрунтовували найважливіші орієнтири поступального руху українського суспільства» [1555, с. 34]. На думку В. Солдатенка, в праці «Хто такі українці і чого вони хочуть» Михайло Сергійович «переконливо і доступно ... показав хто такі українці за походженням і кого можна зарахувати до українського народу, якими мають бути стосунки з представниками інших націй, які проживають в Україні ... і окреслив основні риси того ладу, до якого мають прагнути українці: воля і рівність для всіх націй, політичні свободи, народоправство, демократична республіка, федерація з широкою автономією її країв, із забезпеченням прав національних меншин» [1555, с. 35]. Валерій Федорович вважав, що більш ґрунтовно питання державності розглянуто в брошурі «Звідки пішло українство і до чого воно йде», а в наступній праці «Якої ми хочемо автономії і федерації» М. Грушевський ретельно з'ясував питання «про характер національно-державного утворення, до якого прагнуть українці» [1555, с. 36]. В. Солдатенко продовжив аналіз політичної публіцистики М. Грушевського в більш пізній праці, присвяченій подіям Української революції 1917 р. [1557, с. 140–157].

В. Верстюк вважає, що діяльність М. Грушевського на чолі Української Центральної Ради «зробила його ... великим політиком» [197, с. 281]. Сучасний історик вказав, що бібліографія Михайла Сергійовича за 1917 р. нараховує 87 публікацій, з яких понад 70 становили політичну публіцистику. На думку автора, «для дослідників історії Центральної Ради вона є надзвичайно цінним джерелом, яке допомагає глибше зрозуміти, що ж відбувалося в стінах Педагогічного музею Києва, де засідала Центральна Рада, точніше інтерпретувати іноді надзвичайно

лапідарні протоколи її засідань, краще зрозуміти логіку і пафос окремих рішень» [197, с. 281, 282].

За словами В. Верстюка, голова УЦР «надавав надзвичайно важливого значення цій публіцистиці, зважаючи на загальний невисокий освітній рівень українців та ступінь їх національної свідомості» [197, с. 282]. Сучасний вчений відзначає дві політичні функції, які виконувала публіцистика М. Грушевського. З одного боку, «видавана масовими тиражами, вона виявилась чудовим агітаційно-пропагандистським матеріалом для широкого загалу, який масово і стихійно долучався до українського руху і потребував освідомлення і чіткого визначення нагальних завдань моменту». З іншого боку, публіцистична творчість Михайла Сергійовича «була не менш, а, можливо, і більш важливою: голові Центральної Ради одночасно доводилось виступати і організатором (лідером) українського національно-визвольного руху, і його теоретиком-ідеологом, який розробляв ідейно-теоретичні підвалини руху» [197, с. 282, 283].

Сучасний дослідник зазначає, що М. Грушевський у своїй першій, програмовій статті «Велика хвиля» «закликав українських політиків відмовитися від тактики дрібних прохань до Тимчасового уряду й поставити українські домагання в усій їхній широті в площину завоювання національно-територіальної автономії України». Автор «Короткої хроніки життя та діяльності» М. Грушевського констатував, що в кількох номерах газети той опублікував статті, які пізніше були видані окремою брошурою під назвою «Вільна Україна: статті з останніх днів» [194, с. 78]. 17 травня 1917 р. в Києві почала виходити газета «Народна воля», орган Центрального кооперативного комітету України, яка, за словами В. Верстюка, «стала постійною трибуною для М. Г.— публіциста» [194, с. 79,80].

І. Верба у біографічному нарисі, присвяченому постаті М. Грушевського, розглядаючи політичні погляди голови УЦР, які знайшли відображення в його публіцистиці, звертає увагу на питання автономії українських земель у федеративному зв'язку з Росією і зазначив, що відповідь ми «знаходимо у його чисельних публіцистичних статтях 1917–1918 рр.», де він обґрунтував стратегію

досягнення державної незалежності України.

Науковий інтерес становлять думки щодо публіцистики М. Грушевського доби Української революції, висловлені С. Плохієм. Розглядаючи питання про роль Михайла Сергійовича у «народженні України», сучасний історик відзначив, що той «доклав чимало зусиль, аби переконати українську громадськість відкинути застарілі, здебільшого культурницькі завдання і підтримати вимоги національної і територіяльної автономії» [1319, с. 85].

С. Плохій наголошує, що у статті «Велика хвиля» голова УЦР звернувся «до старої української гвардії», піддавши критиці її спробу «витягнути старі українські петиції й подавати їх наново урядові як наші домагання в даний момент».

Нові вимоги Української революції, за словами вченого, М. Грушевський запропонував у статті «Повороту нема», в якій було порушене питання «про можливу незалежність України, використавши цю ідею як зброю проти Тимчасового уряду на той випадок, якщо Україні відмовлятимуть у національно-територіальній автономії» [1319, с. 86]. На думку С. Плохія, публіцистичні статті Михайла Сергійовича початкового періоду революції свідчили про те, що в той час він розглядав питання самостійності України лише з точки зору тактики боротьби проти російського централізму.

С. Плохій також відзначає, що М. Грушевський в кількох своїх статтях розглядав проблему «ставлення меншин до української автономії». Сучасний історик звернув увагу на те, що Михайло Сергійович «від імені українського руху» обіцяв, «що в автономній Україні меншини матимуть пропорційне представництво в урядових установах, що в місцях компактного проживання тієї чи тієї національності її мову використовуватимуть у школах й адміністрації, а центральний уряд субсидуватиме культурні інституції тощо. За винятком територіальної автономії Грушевський пропонував національним меншинам усі ті права, за які українці боролися перед революцією». Вчений вказав на те, що голова УЦР окремо звернувся до євреїв, оскільки «українські лідери дуже хотіли

привернути євреїв на свій бік», сподівалися «на можливий союз української та єврейської громадськості» [1319, с. 87].

Але, на думку С. Плохія, дуже важливе «єврейське питання в українській політиці не могло заступити традиційно важливі для української справи російське та польське питання». У цьому контексті сучасний історик звернув увагу на статтю М. Грушевського «Народностям України», в якій заявляв про визнання права росіян та поляків на культурну автономію в Україні. Особливо вчений відзначив статтю «Чи Україна тільки для Українців?», в якій висвітлювалася позиція Михайла Сергійовича щодо російського питання.

Підсумовуючи аналіз політичної публіцистики М. Грушевського, С. Плохій зазначає, що той на початку Української революції «майже одноосібно формулював політику українського руху», усвідомлював взяті на себе відповідальність [1319, с. 88].

Грунтовно розглядає питання публіцистики М. Грушевського з точки зору формулювання його політичної позиції в період Української революції І. Гирич. Він актуалізував цю проблему стосовно подій українського сьогодення, особливо щодо розвитку українсько-російських відносин у контексті сучасної російської військової агресії проти України. Вчений проводить історичні паралелі між тим, що в пожежі, яка виникла в будинку Михайла Сергійовича на початку 1918 р. після варварського більшовицького артилерійського обстрілу згоріла «наша орієнтація на Московщину, на Росію» та палаючими будинками на Донбасі сьогодні згоріла «наша орієнтація на радянсько-російські цінності» [330, с. 190]. Сучасний історик цитував думку М. Грушевського [330, с. 191], в якій вважав надзвичайно важливим для України «визволення від «песького обов'язку» супроти Московщини» [496, с. 231].

І. Гирич наголошує на тому, що голова УЦР з жалем писав про ту частину українського суспільства, яка зайняла позицію нейтралітету, «з боку спостерігаючи за спробами невеликої кількості відчайдушів протистояти російській навалі». Сучасний історик стверджував, що в працях Михайла Сергійовича початку 1918 р. «відчутний твердий мілітарний дух, бажання чітко

розмежувати «своє» й «чуже», Батьківщину й країну-агресора» [330, с. 192]. За словами І.Гирича, «М. Грушевський закликає до утвердження себе ментальним українцем, до поборення того духовного рабства, поневолення, яке накидала на українця російська державна машина протягом трьохсотлітнього панування» [330, с. 193].

Значний історіографічний інтерес становлять наукові оцінки публіцистичної діяльності М. Грушевського періоду Української революції, висловлені в популярному біографічному нарисі опублікованому Р. Пирогом та В. Тельваком. Автори звертають увагу на те, що Михайло Сергійович після падіння російського самодержавства відмовився брати участь у московських організаціях українців, а одразу повернувся до України, щоб поринути у політичне життя [1310, с. 271]. Історики відзначають, що його повернення сприяло тому, що діяльність УЦР «набуває організованого характеру, визначаються її ідейно-політичні орієнтири, стратегічний курс національного самоутвердження через федеративну спілку народів» [1310, с. 273]. За словами Р. Пирого та В. Тельвака, М. Грушевський спрямував «свою політичну і публіцистичну діяльність ... на доведення факту існування власної державності українців, яку було незаконно ліквідовано російськими царями» [1310, с. 277].

Особливе місце в історіографії пиання про наукову діяльність голови УЦР у період Української революції посідає розвідка В. В. Тельвака, опублікована у матеріалах Міжнародної наукової конференції «Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917– 1921 рр.)». Автор зазначає, що в житті М. Грушевського – це був час, «коли у його творчій особистості вчений поступався громадському діячеві і наукова діяльність відходила на другий план», нею він займався фрагментарно, іноді під час засідань Центральної Ради, редагуючи свої майбутні публікації. Віталій Васильович, розглядаючи специфіку наукової діяльності М. Грушевського у добу революції, цитував його Спомини, де зазначалося, що регулярна «літературно-наукова робота» у складних суспільно-політичних умовах утримувала вченого у «психологічній рівновазі», і при цьому залишався оптимістом. Він відновив видання журналу «Україна», де, за словами

грушевськознавця, публікував «змістовні розвідки» [1693, с. 155, 157].

В. В. Тельвак, аналізуючи зазначений період життя Михайла Сергійовича, звертає увагу на історіографічні оцінки сучасників Української революції, які в такий доленосний для України час виявляли інтерес до наукової творчості вченого-політика. Характеризуючи ці публікації, Віталій Васильович зазначає, що галицькі діячі ставилися до громадсько-політичної діяльності голови УЦР більш критично ніж наддніпрці [1693, с. 156, 157].

З щоденника Є. Чикаленка відомо, що М. Грушевський не був згодний з утвердженням влади Директорії і намагався впливати на політичну ситуацію в Україні. Але Михайло Сергійович потерпів невдачу, і йому «нічого не лишалося, як виїхати з Кам'янця до Станіслава, а потім – і в Західну Європу» [1855, с. 56].

Дещо доповнив відомості про цей час у житті М. Грушевського Д. Дорошенко. Він звернув увагу на те, що М. Грушевський в Кам'янці–Подільському приєднався до опозиції, яка виступала з критикою Директорії, був «душею опозиції», «заволодів газетою «Життя Поділля», яку видавав гурток університетських професорів». За свідченням Д. Дорошенка, після цього газета змінила свою спрямованість, почала друкувати пробільшовицькі статті, виступила з нападами на Огієнка та Д. Дорошенка [705, с. 429].

Історіографічний аналіз виявив, що діяльність М. Грушевського революційної доби як важливий аспект біографії голови УЦР та вченого відображена у спогадах учасників Української революції, в ідеологізованих оцінках радянських науковців, у студіях грушевськознавців.

Сучасники М. Грушевського звернули увагу на поєднання ним наукової, публіцистичної та політичної діяльності у складних умовах Української революції. Б. Мартос вказав на величезну популярність вченого, голови Української Центральної Ради, що демонстрував невичерпну енергію та працездатність. Член УЦР не раз бачив, як Михайло Сергійович одночасно під час засідань редагував свої статті. Колишній секретар Центральної Ради М. Єремійв вказував на величезну працездатність та ерудицію, виявлені Михайлом Сергійовичем, який, очолюючи Центральну Раду, одночасно написав та

опублікував історичні праці, підручники з історії України, значну кількість політичних статей. Є. Чикаленко визнав його майстерність публіциста, який успішно поєднав свої наукові та політичні погляди. Рефлексія сучасників на публіцистичну творчість Михайла Сергійовича отримала відображення у бібліографічних оглядах П. Гая, О. Дорошкевича, В. Дубровського, М. Новенка, М. Сріблянського революційної доби.

Публіцистична та наукова творчість М. Грушевського залишалася у полі зору учасників Української революції також у той час, коли вони вимушено перебували в еміграції. Активний тогочасний діяч та історик О. Шульгин в Енциклопедії українознавства вказував на велике політичне значення, яке мали публіцистичні праці Михайла Сергійовича. В. Липинський відзначив його статтю «Кінець московської орієнтації», яка була опублікована після ухвалення IV Універсалу Української Центральної Ради, що проголосив незалежність УНР.

Разом з тим необхідно вказати на критичні зауваження, висловлені на його адресу представниками українських емігрантських кіл. Історик та державний діяч доби Української революції Д. Дорошенко піддав критиці прагнення голови УЦР у його статтях та справах йти за народом, а не очолювати його. Неодноразово дискутував з М. Грушевським В. Липинський у «Листах до братів-хліборобів».

У радянський період було закрито доступ до публіцистичних та історичних праць Михайла Сергійовича, а науковці, керуючись ідеологічними настановами комуністичної партії, фактично замовчували або відверто перекручували його наукові та політичні погляди. Можна відзначити лише поодинокі їхні історіографічні оцінки того часу. Радянські історики, за виключенням Л. Окиншевича (1930-роки) та М. Рубача, майже проігнорували наукову та публіцистичну творчість Михайла Сергійовича, а їхні історіографічні оцінки мали безпідставно звинувачувальний характер.

Значний науковий інтерес становлять історіографічні оцінки українських зарубіжних істориків другої половини ХХ ст. І. Лисяк-Рудницький, характеризував політичну публіцистику М. Грушевського як голови УЦР, якого вважав ідеологом «ліберально-народницької» політичної течії у Наддніпрянській

Україні. Л. Винар розглядав публіцистику Михайла Сергійовича революційної доби як базу національно-культурного і державного відродження України. Засновник грушевськознавства зазначив, що публікації голови Центральної Ради є першоджерелом для дослідження його політичних концепцій. В. Стойко та Т. Гунчак вказали на важливі політичні ідеї, висловлені М. Грушевським у його публіцистичних статтях.

Сучасні українські історики (І. Верба, В. Верстюк, В. Кампо, Р. Огірко, В. Смолій, Г. Смолин, Р. Пиріг, В. Тельвак, Ф. Шевченко) не тільки ретельно проаналізували праці М. Грушевського, але й дали оцінку його державної діяльності. Вчені зазначили, що вона викликала хвилю публікацій, підкреслили, що у статтях Михайла Сергійовича з національних питань проглядалася еволюція поглядів щодо цієї проблеми.

4.3. Емігрантський період наукової діяльності вченого. Історіографічний аспект проблеми

Наукова діяльність М. Грушевського в період еміграції відзначалася суперечливим розвитком подій. У цих умовах історик продовжував не тільки активну творчу але й науково-організаційну працю через реалізацію нових проектів у галузях соціології та літературознавства. Українські вчені висвітлюють ці проблеми, але залишаються деякі питання, які потребують поглибленого вивчення, а, отже, необхідно продовжувати дослідження з цієї проблематики, задля подальшого розвитку грушевськознавства.

Як свідчать матеріали автобіографії М. Грушевського, наприкінці березня 1919 р. він емігрував за кордон, здійснивши свій «давнішній намір». Причиною зміни країни проживання Михайла Грушевського була його активна політична діяльність. Історик вказував на мотив свого вимушеного від'їзду за кордон – «поки на Україні утвориться правліне, оперте на дійснім представництві трудового народу» [419, с. 219]. Опинившись в еміграції, він всебільше звертав увагу на більшовицьку Україну [578, с. 273–276].

М. Грушевський деякий час жив як представник закордонної делегації української партії соціалістів-революціонерів спочатку в Празі, потім переїхав до Відня [174, с. 234]. Однак з часом він повернувся до звичної науково-організаційної діяльності. У 1922 р. Михайло Сергійович через політичні розходження «зложив ... свій депутацький мандат ... і віддався виключно науковій роботі». В цей час історик видав книги: «Abrege' de l'Histoire d'Ukraine? Antologie de litte'rature ukraine» (спільно з донькою своєю Катериною), «Початки громадянства», «Початки соціалістичного руху на Україні й женеvський соц. гурток» (у співавторстві), «З історії релігійної думки на Україні» [420, с. 240].

В українській історіографії ХХ ст. виявилася поляризація поглядів радянських істориків та представників діаспори на діяльність М. Грушевського в еміграції. Наукова та політична робота Михайла Сергійовича піддавалася критиці з боку представників української еміграції різних напрямків. С. Шелухин у листі до Є. Чикаленка назвав М. Грушевського одним з «наших геростратів», які «піднімають нову колотнечу», які лають «Петлюру і його співробітників», зазначивши, що той «хотів би грати ролю Масарика» [1889, с. 341]. Один з активних діячів української еміграції початку 1920-х років П. Чижевський у листі до Є. Чикаленка іронічно писав, що «наш молодий есер і комуніст М. С. Грушевський поставив карту на більшовиків Але ... у карти М. С. не багато шансів» [1848, с. 386].

Донька Є. Чикаленка – Г. Чикаленко-Келлер у листі до батька зазначила, що «авторитет істориків не заважає їм робити такі помилки, як робить Грушевський: його лист в «Новій добі» є зразок того, як великий розум і ерудиція можуть годитись з дрібно-егоїстичними амбіціями» [1857, с. 363].

В. Липинський критично відгукнувся на думки, висловлені М. Грушевським у програмовій статті журналу «Борітеся – поборете!» [985, с. 79]. Історик-державник цитував слова Михайла Сергійовича про антипатію народницьких кіл в Україні щодо зусиль «української буржуазії коло збудування клясової національної держави, всупереч соціалістичним мріям мас» [985, с. 1–54]. Коментуючи цю думку опонента, В. Липинський зауважив, що це «страшна

антипатія до власної держави» [985, с. 79].

Є. Чикаленко став на захист М. Грушевського як талановитого історика, зазначаючи, «хоч я до п. професора ніякої особистої симпатії не маю, але вважаю його за людину високоцінну, принижування якої робить шкоду Україні» [1855, с. 470].

Історіографічні оцінки радянського часу щодо емігрантського періоду життя М. Грушевського зустрічалися рідко, відзначалися ідеологічною упередженістю і представлені переважно енциклопедичними статтями. В першому виданні «Большой советской энциклопедии» 1930 р. фактично не розглядалася наукова діяльність Михайла Сергійовича в емігрантський період, а лише висвітлювалися його ідейно-політичні погляди [1458, с. 673–676]. У другому виданні БСЄ взагалі уникли інформації про перебування вченого в еміграції [397, с. 145–146].

Ф. Шевченко за радянського часу коротко відзначив основні аспекти діяльності Михайла Сергійовича в еміграції без традиційних для радянської історіографії ідеологічних кліше, якщо не рахувати слів «так званий» стосовно УСІ. Історик вказав, що «під час еміграції М. Грушевський разом з іншими діячами УПСР був членом Закордонної делегації (представництва) цієї партії. Поряд з цим він організував так званий Український соціологічний інститут і керував ним, а також писав праці наукового й публіцистичного характеру. В цей же час він редагував журнал «Борітеся – поборете», де надрукував ряд власних статей на політичні теми, в яких висловлював своє ставлення до подій, що відбувалися на Україні, а також висвітлював життя української еміграції» [1882, с. 15].

Зовсім по-іншому, порівняно з радянськими вченими, висвітлювали цей аспект галицькі історики та вчені з української діаспори. І. Крип'якевич у праці, присвяченій М. Грушевському, відзначив, що в цей період «заходами історика» було створено у Відні Український вільний університет, який потім перенесли до Праги. За словами галицького історика, тут Михайло Сергійович «думав про широку організацію наукової праці». Він опублікував тут свій VIII том «Історії України-Руси» і заново видав ряд інших праць з історії України [939, с. 474–475].

Для вивчення наукової спадщини М. Грушевського, його науково-організаційної діяльності багато зробили українські діаспорні історики. В рамках цієї копіткої роботи не залишився поза їх увагою виділений Л. Винаром еміграційний період життя та діяльності вченого (1919–1924 рр.) [218, с. 18].

Ф. Сисин підкреслив, що, хоча М. Грушевському не вдалося «вдержати УНР, і через його політичний зсув вліво він втратив значну частину політичного авторитету серед десятків тисяч українських політичних емігрантів». На думку історика, все ж «на нього дивились як на найавторитетнішого українського науковця і очікували, що він зорганізує українське наукове та культурне життя» [1524, с. 14–15].

О. Оглоблин констатував, що в часи еміграції М. Грушевський розгорнув широку наукову й публіцистичну працю, «...обстоюючи національно-політичні права України на міжнародному форумі» [1191, с. 8].

В. Дорошенко зазначив, що опинившись за кордоном М. Грушевський міг вести не тільки наукову, але й політичну й культурно-національну роботу, «І хоч би він став би навіть професором Оксфордського університету, як йому пропонували, все ж таки за кордоном він не міг би зробити тієї роботи, що її зробив на Україні. Продуктивність його наукової праці за кордоном ніколи не могла б набути таких розмірів, що їх досягла на Україні в 1924 – 1931 роках» [685, с. 25].

На думку С. Заброварного, М. Грушевський: «організував публічні лекції на історично-соціологічні теми, нав'язував контакти з науковими організаціями та окремими вченими. Наскільки дозволяли йому фінансові засоби публікував статті та матеріали українських учених, в тому популярні статті у французькій мові» [754, с. 354].

Як зазначив О. Романів, в еміграції вчений продовжував наукову діяльність, зокрема працював над багатотомною «Всесвітньою історією», повністю написав за той час «Історію української літератури». Редагував журнали «Europe Orientale», «Борітеся – поборите», «Наш стяг», видавав ряд інших книг, зокрема «Генетичну соціологію», «3 історії релігійної думки на Україні» [1412, с. 88].

Найперше, Михайло Сергійович подбав про забезпечення фінансової сторони видавничої справи, а також можливість публікувати свої наукові студії та допомогти в цьому іншим українським колегам. В. Потульницький відзначив угоду М. Грушевського з керівництвом Дніпросоюзу, яка була укладена у Відні в жовтні 1919 р. і передбачала його сприяння щодо видання праць українських вчених, що опинилися в еміграції. Цей договір передбачав, що історик надасть кооперативу права на публікацію своїх праць «Ілюстрована історія України», «Про старі часи на Україні», «Історія України для вищих початкових шкіл», «Всесвітня історія», «Культурно-національний рух на Україні», за що отримав аванс – 100 тис. чеських крон [1338, с. 49].

В. Потульницький звернув увагу також на громадсько-політичну діяльність, яку проводив М. Грушевський в еміграції, що знайшло відображення в публікаціях на сторінках часопису «Борітеся – поборете!». Історик відзначив, що в статті «Українська партія соціалістів–революціонерів та її завдання» Михайло Сергійович сформулював сутність народницького світогляду: «ідею примату інтересів народу, суспільства над інтересами держави». Одночасно він розглянув особливості української ідентичності, яка характеризується демократизмом, приділив велику увагу питанню федералізму, яке, за словами автора статті, було «панівною ідеєю наукової і громадсько-політичної діяльності вченого в еміграції [1338, с. 52, 53].

Після від'їзду в еміграцію, не відійшовши повністю від політики, в умовах гострої критики з боку опонентів, М. Грушевський повернувся до наукової та організаційної діяльності. В наукових інтересах емігрантської доби важливу роль для Михайла Сергійовича відігравав соціологічний аспект досліджень. Він посилювався після більш тісного контакту вченого з представниками французької соціологічної школи Е. Дюркгейма. Ця обставина кардинально змінила підходи вченого до висвітлення історичних проблем, адже історик був впевнений, що саме соціологія надасть можливість успішного розв'язання досліджуваних ним питань на більш сучасному європейському науковому рівні.

У діяльності М. Грушевського еміграційної доби особливе місце посідав

Український соціологічний інститут (далі – УСІ) 1919–1924 рр. Погоджуємося з думкою Д. Судина про те, що функціонування цієї інституції досліджено недостатньо [1590, с. 38], залишаються деякі дискусійні питання які потребують не лише фактографічного та історіографічного висвітлення проблеми.

Восени 1919 р. М. Грушевський виступив з проектом створення УСІ і, «одержавши деякі кошти для цього, занявся цією організацією» [420, с. 240]. Науково-організаційні заходи М. Грушевського у справі заснування цієї інституції тривалий час залишалися поза увагою дослідників.

Перше видання Української радянської енциклопедії відверто фальсифікувало події та з ідеологічним підходом констатувало, що колишній голова Української Центральної Ради в еміграції «займався контрреволюційною, антирадянською діяльністю» і наголошувалося, що він «на іноземні кошти утворив і очолив т.з. Український соціологічний інститут», який характеризувався як «центр націоналістичної пропаганди за кордоном» [596, с. 509–510]. М. Рубач посилив ідеологізовану оцінку створеного М. Грушевським Українського соціологічного інституту, який, за словами радянського історика, був «ідеологічним центром української націоналістичної контрреволюції» [1459, с. 858]. Можемо зауважити тут викривлену, ненаукову оцінку діяльності Михайла Сергійовича в еміграції.

Єдину спробу об'єктивної інформації про УСІ за радянського часу зробив Ф. Шевченко у своїй відомій статті до 100-річчя від дня народження вченого. Автор звернув увагу на те, що на Всеукраїнський науково-технічний з'їзд 1922 р. в якості делегатів було запрошено працівників Українського соціологічного інституту з Відня – О. Жуковського та М. Чечеля, які були однодумцями М. Грушевського в УПСР. Михайло Сергійович попри своє бажання не зміг поїхати туди і чекав від своїх колег повідомлення про становище в Україні [1882, с 22].

Галицькі історики та українські зарубіжні вчені другої половини ХХ ст. висвітлювали діяльність УСІ фрагментарно. І. Крип'якевич у праці, присвяченій М. Грушевському, стверджував, що вчений заснував Інститут для дослідження

громадського життя, а у його виданнях були опубліковані соціологічні праці історика [939, с. 475]. М. Антонович звернув увагу на те, що в період еміграції М. Грушевський здійснював національно-пропагандистську, політичну та громадську роботу, з чим була пов'язана діяльність УСІ [992, с. 292]. У розвідці, присвяченій М. Грушевському, О.Оглоблин зазначив, що Михайло Сергійович, працюючи в УСІ, видав свої соціологічні студії [1186, с. 454].

Питання діяльності УСІ досить докладно почали аналізувати лише сучасні вчені. Організаційні та ідеологічні засади утворення та діяльності УСІ аналізували В. Потульницький, Д. Судин, В. Трощинський, Л. Черній, І. Шостак. В історичній літературі дискусійним залишається питання про час, місце заснування УСІ, та періодизацію його діяльності. І. Матяш, розглядаючи періодизацію історії Інституту, виділила женевський, празький та віденський етапи [1101, с. 44–45]. В. Тельвак вважає, що М. Грушевський створив його у Женеві восени 1919 р. [1614, с. 181]. Д. Судин виділив женевський період УСІ як перший у діяльності Інституту, але зазначив його початок у серпні 1919 р. [1590]. За версією Д. Судина [1591, с. 230, 241] та І. Шостак [1894] поряд з женевським періодом (серпень 1919 – березень 1920 рр.), необхідно вказати на празький (квітень 1920 – січень 1921 рр.).

Д. Судин вважає, що протягом першого періоду діяльності Інституту не було реалізовано більшість завдань, вказаних у проекті його статуту. Головною причиною цього була нестача коштів [1590, с. 47]. В іншій праці науковець зазначив, що 2 квітня 1920 р. М. Грушевський офіційно ліквідував Женевський осередок УСІ та переїхав до Праги. Причини цього історик пояснював тим, що Женева втратила роль центру політичного життя світу, зростали фінансові проблеми і М. Грушевський перебрався до Праги, де зосередилася політична діяльність УПСР [1591, с. 231].

Д. Судин зауважує, що фактично, з грудня 1920 р. Інститут почав переміщати центр своєї діяльності до Відня. Оскільки саме він був центром української еміграції, а тому «логічним було перенести просвітницьку діяльність УСІ саме до цього міста». Позначилося також те, що саме у Відні на той час ціни

на поліграфічні послуги були найдешевшими у Центрально-Східній Європі, тому тут УСІ відкрив свою друкарню [1591, с. 239].

В. Троцинський зауважує, що УСІ був створений восени 1919 р. у Відні, оскільки Женевські плани його заснування не були реалізовані через брак коштів, а інші періоди його діяльності історик не згадує [1736]. Одним з перших сучасних українських істориків питання створення УСІ висвітлював В. Потульницький [1338, с. 48–57]. Його стаття була присвячена віденському періоду наукової роботи М. Грушевського, коли той почав реалізацію створення цієї інституції. Віденську версію розглядає також Л. Черній. На її думку, М. Грушевський, прибувши до Відня, одразу висунув ідею створення єдиного наукового центру, який об'єднав би різні наукові течії української соціології [1846, с. 7–8]. О. Джус вважає, що як науковий заклад віденський Інститут існував до 1924 р. номінально [637, с. 98]. Зазначені розбіжності у визначенні хронологічних меж та локацій діяльності цієї інституції вимагають спеціального дослідження.

Сучасні українські науковці звернули увагу на особливості організаційної діяльності М. Грушевського при створенні УСІ. Л. Черній зазначила, що перший період перебування М. Грушевського за кордоном був досить складним. Вчений опинився на чужині без будь-яких засобів до існування. Незважаючи на це, прибувши до Відня, він одразу ж зайнявся вирішенням практичних соціологічних проблем, висунувши ідею створення єдиного наукового центру – УСІ, який об'єднав би різні наукові течії української соціології. Авторка звернула увагу на те, що протягом 1919 р. Михайло Сергійович розробив три варіанти проекту УСІ. Передбачалися автономія цього наукового центру, державна дотація, колегіальне управління, створення філій в основних світових центрах. М. Грушевський ставив перед Соціологічним інститутом найрізноманітніші завдання: проведення соціологічних досліджень, підготовка кваліфікованих дослідників у різних галузях соціології з орієнтацією на самостійну наукову роботу, підтримування зв'язків із міжнародними соціологічними організаціями, обмін досвідом соціологічної роботи: інформація світової громадськості про соціальне життя в Україні, ознайомлення української суспільності із здобутками соціологічної науки

на Заході [1846, с. 7–8].

В. Потульницький виділив основні напрямки роботи УСІ, які були запропоновані М. Грушевським, звернув увагу на велику організаційну роботу вченого щодо налагодження контактів з науковцями, які перебували в еміграції і могли бути залучені до роботи в цьому інституті (В. Липинським, В. Старосольським, Д. Антоновичем, М. Лозинським та іншими. Передбачалася автономія цієї наукової установи, але допускалося, що за певних умов УСІ може бути переведений до України. Аналізуючи реалізацію цього проекту, автор розвідки використав численні матеріали з Центрального державного історичного архіву України в Києві [1338, с. 50].

На думку І. Шостак, мету діяльності Інституту М. Грушевський вбачав у «інтеграції українського суспільства, різних його верств, поширення інформації про українців серед європейського та американського громадянства» [1894]. На завдання УСІ звернув увагу також В. Трощинський, зазначивши, що Інститут повинен був «слідити» за світовими соціальними рухами й західними соціологічними дослідженнями та популяризувати їхні результати серед українського громадянства; утворювати зв'язки з інтернаціональними та національними організаціями, котрі втілювали в собі тогочасний соціальний рух, та представляти в них українську національність; інформувати такі організації про українські соціальні процеси й українську літературу» [1736].

І. Шостак вважає, що 8 жовтня 1919 року Михайло Грушевський уклав Проект утворення Українського соціологічного інституту. За словами дослідниці, план організації УСІ вчений виклав у проекті закону про Український соціологічний інститут, підготовленому 20 жовтня 1919 р. Мету діяльності Інституту вчений вбачав у інтеграції українського суспільства, різних його верств, поширення інформації про українців серед європейського та американського громадянства. Програмою Інституту М. Грушевський визначив: слідкувати за світовим соціальним процесом та за соціологічними дослідженнями і популяризувати їх серед українців; 1. представляти українців у інтернаціональних та національних організаціях, які виражають собою соціальний рух; 2.

інформувати світову та українську громадськість про український соціальний рух та українську літературу [1894].

УСІ був громадською організацією, яка фінансувалася за рахунок спонсорства, при тому досить скромного. Першим пунктом проекту закону про УСІ зазначалося, що проф. М. Грушевському асигнуються кошти (1872000 швейцарських франків) на користь Інституту. Для реалізації вищезазначених завдань, планувалося заснувати на ці кошти бібліотеку та архів, здійснювати видавничу діяльність, брати участь у наукових конференціях, відкривати філії в європейських культурно-наукових центрах. Навколо М. Грушевського в Українському соціологічному інституті згуртувалися науковці та громадсько-політичні діячі [1894].

Ю. Шаповал констатує, що «із самого початку М. Грушевський надавав цій інституції особливої ваги». Сучасний історик вказує на джерела фінансування УСІ, бюджет якого був створений «завдяки субсидії українського уряду у сумі 400 тис. австрійських крон, пожертві громадського діяча і публіциста Ю.Бачинського (500 доларів), а також отримання фондів (3 тис. французьких франків) після ліквідації Комітету незалежної України» [1874, с. 15].

Серед історіографів УСІ С. Панькова, Д. Судин, В. Хоменко, Ю. Шаповал звернули увагу на політичну діяльність УСІ. С. Панькова, аналізуючи діяльність УСІ, акцентувала увагу на її політичних аспектах. Студія С. Панькової базується не лише на збереженій архівній справі Інституту, але й на документах Празького архіву, ЦДАВО України та опублікованих епістолярних джерелах [1235, с. VI]. Авторка звертала увагу на те, що інститут був створений для прикриття політичної діяльності Комітету незалежної України і виступав його своєрідним «фасадом». Одним із важливих надбань УСІ стала його бібліотека, про яку вчений неодноразово згадував у своїх публікаціях. На думку, дослідниці, еміграційні поневірвання УСІ (Женева, Прага, Відень) негативно вплинули на долю його книгозбірні [1235, с. XIV].

Розглядаючи це питання, Д. Судин зазначав, що М. Грушевський задумував Комітет незалежної України як надпартійне об'єднання, що мало інформувати

світову громадськість про українське питання, але також чинити політичний тиск на західноєвропейські держави та сприяти визнанню незалежності України з їхнього боку [1590, с. 41]. На думку автора УСІ був зорієнтований на політичну діяльність, свідченням чого є той факт, що ідея про створення цієї інституції виникає в М. Грушевського лише в серпні 1919 р. – під час зустрічі з міністром закордонних справ УНР В. Темницьким [1590, с. 43].

Ю. Шаповал аргументовано доводить, що Інститут «був задуманий не лише як наукова, а й, до певної міри, як інституція, що мала виконувати політичні функції. Невипадково друкований орган інституту – редагований М. Грушевським журнал «Борітеся – поборете!» – був водночас закордонним органом УПСР» [1874, с. 15, 16]. Аналізуючи діяльність УСІ, сучасний вчений зазначає, що протягом першого року головним його завданням було формування бібліотеки інституту, а в наступні два роки пріоритетною була видавнича й лекторська діяльність [1874, с. 16].

В. Хоменко зазначає, що співробітники УСІ в політичному контексті проводили «лекційну та пропагандистську діяльність», а М. Грушевський взагалі вважав, що «наукова діяльність завжди повинна супроводжуватися громадсько-політичною» [1804, с. 40, 41]. За словами автора сучасної розвідки, Михайлу Сергійовичу належить авторство проектів УСІ, в яких, крім «власне наукових засад діяльності, бачимо і політичну складову» [1804, с. 43].

О. Джус розглядає діяльність УСІ Михайла Грушевського в контексті розвитку соціальної педагогіки, професійної підготовки молоді в українській еміграції, культурно-просвітницької роботи [637, 638].

В сучасній історіографії розглядається питання про завершення та наслідки діяльності УСІ. Т. Плазова та Ю. Шаповал вважають, що наприкінці 1922 р. фактично припинилася діяльність Інституту, оскільки «Дніпросоюз» через брак коштів не мав можливості продовжувати видання книг співробітників УСІ [1874, с. 17; 1317, с. 31], І. Шостак зазначає, що офіційно Інститут існував до 1924 року, однак через брак коштів, фактично вже у 1922 році він припинив своє функціонування [1894].

Вчені звернули увагу на важливі результати діяльності УСІ. І. Шостак вказує, що навколо М. Грушевського в ньому згуртувалися відомі науковці та громадсько-політичні діячі [1894]. В. Потульницький зробив висновок що за вкрай несприятливих умов діяльності в Австрії протягом 1920–1923 рр., співробітники Інституту здійснили значну наукову і організаційну діяльність, результатом чого було об'єднання зусиль творчої інтелігенції, активна видавнича робота [1338, с. 52].

В. Тельвак вказує на успішні проекти М. Грушевського, здійснені в УСІ, який став за кордоном солідною науковою базою в організаційній та науково-публіцистичній діяльності, вказавши на публікацію студій М. Грушевського європейськими мовами, відновлення обговорення «його творчих ідей у середовищі українських і європейських інтелектуалів» [1614, с. 181]. О. Пріцак зауважив, що у часи еміграції в УСІ «на базі» лекцій М. Грушевського «вийшов курс генетичної соціології ..., що був якби вступом до початків еволюції громадянства на Україні» [1355, с. LIX].

В. Ульяновський звернув увагу на те, що УСІ був одним із співзасновників Українського вільного університету в Празі, а М. Грушевського передбачалося призначити на посаду його ректора. З певних причин цього не сталося, а Михайло Сергійович обірвав зв'язок з УВУ. Також там не була створена його пражська наукова школа [1756, с. 210, 211]. В. Ульяновський зазначає, що УСІ був одним із співзасновників Українського інституту громадознавства на чолі з Микитою Шаповалом [1756, с. 212].

Діяльність М. Грушевського в УСІ була безпосередно пов'язана з соціологічними студіями вченого, оскільки саме в емігрантський період найбільш яскраво виявився інтерес вченого до цієї галузі соціогуманітаристики. В сучасній українській історіографії значне місце посідає питання про формування соціологічних поглядів Михайла Сергійовича. На цей аспект інтелектуальної діяльності вченого звернули увагу В. Білодід, Т. Лапан, В. Масненко, О. Пріцак, І. Шостак, Л. Чугаєвська, О. Ясь.

Михайло Грушевський виявив науковий інтерес у широкому спектрі

соціогуманітаристики. Серед його численних інтелектуальних вподобань поряд з історією вагоме місце посідала соціологія. Це обумовили різні чинники: епістемологічна близькість цих двох наук, схильність вченого до народницької та народно-державницької концепцій у дослідженні історії України, вплив суспільних трансформацій доби Першої світової війни, революційних потрясінь та повоєнного часу, рецепція студій провідних європейських соціологів.

Грушевськознавці зауважили, що інтерес Михайла Сергійовича до соціології формувався поступово протягом тривалого періоду. Одним з перших на це звернув увагу О. Пріцак. Він припустив, що вже в студентські роки молодий науковець читав книги Г. Т. Бокля, О. Конта та Г. Спенсера, які дали йому перші елементи позитивістсько-соціологічних знань [1355, с. XLVIII–XLIX]. Подальший крок М. Грушевського до соціології був зроблений на початку ХХ ст. під час його поїздки 1903 р. до Франції, куди він був запрошений російським соціологом М. Ковалевським для читання лекцій у Російській високій школі суспільних наук. Але цю поїздку навіть у пострадянський час не завжди пов'язували дослідники з соціологічним поворотом вченого. А. Жуковський, розглядаючи зв'язки М. Грушевського з Францією, взагалі не звернув увагу на його паризькі контакти з Е. Дюркгеймом [740].

На інтелектуальний вплив французьких соціологів у питанні формування соціологічних поглядів Михайла Сергійовича звернув увагу О. Пріцак, який зазначив, що той у Парижі «запізнався з головними діячами французької соціології», у тому числі з Е. Дюркгеймом. Було помічено також вплив праць керівника паризької школи дослідників людського мислення Л. Леві-Брюля [1355, с. LVII–LVIII]. Наслідком цього, на думку зарубіжного українського історика, у творчості Михайла Сергійовича перебування в Парижі «мало переломове значення», оскільки через кілька років у вступі до 7-го тому ІУР він назвав себе «істориком-соціологом». За словами О. Пріцака, «соціологія стала відтепер пасією» вченого [1355, с. LIX].

В. Білодід щодо формування соціологічних поглядів М. Грушевського вказав три етапи еволюції його народницького світогляду «від романтичного

народництва» через позитивістське – «до народництва, уґрунтованого в критично переосмисленій соціології Е. Дюркгейма» [71, с. 48]. Розвиваючи думку О. Прицака, автор статті, опублікованої у філософському біобібліографічному словнику, зазначив, що Михайло Сергійович сприймав соціологію як науку про соціальний розвиток суспільства [71, с. 49]. І. Шостак стверджує, що автору «Історії України-Руси», який формувався під впливом народництва, імпонували пошуки Е. Дюркгейма, «які прагнули віднайти колективістське підґрунтя явищ історії і культури» [1894].

На думку О. Романіва, оскільки організаційно-наукова діяльність М. Грушевського в цей період була пов'язана з утворенням у Відні Українського вільного університету (згодом перенесеного до Праги) та УСІ, то можна вважати Михайла Сергійовича одним з фундаторів модерної української соціології [1412, с. 88].

Один із засновників грушевськознавства Л. Винар вказав на «поширення методологічної основи школи Грушевського, що включала соціологічно–порівняльний метод». Діаспорний історик підкреслив, що в той час і сам вчений, і його співробітники в деякій мірі перебували під впливом школи Е. Дюркгейма, і це, на думку дослідника, «вплинуло на вивчення соціологічної бази українського історичного процесу» [230, с. 30].

С. Заброварний визначив еміграційний період як дуже важливий в науково-організаційній діяльності М. Грушевського. Дослідник звернув увагу на те, що в той час з метою ознайомлення західноєвропейської громадськості з соціальною історією України та її сучасним життям і науковими дослідженнями, Михайлом Сергійовичем було організовано «публічні лекції на історично-соціологічні теми» він, «нав'язував контакти з науковими організаціями та окремими вченими ..., публікував статті та матеріали українських учених ... у французькій мові» [754, с. 354].

Л. Чугаєвська в праці, присвяченій науковій діяльності українських вчених-соціологів в еміграції, зауважила, що соціологічні погляди М. Грушевського формувалися під впливом позитивістських та соціологічних ідей О. Конта,

Е. Дюркгейма, і це позначилося на його праці: «Початки громадянства». Дослідниця вказала, що, аналізуючи соціальну еволюцію та соціальні факти в минулому, історик звернув увагу на зміни «людського життя через конкуренцію індивідуалістських і колективістських тенденцій та їх періодичне чергування». Боротьба цих двох тенденцій зумовлює ритм соціальної еволюції». Дослідниця підкреслила, що одним із основних завдань соціології вчений вважав «вивчення соціальних процесів у суспільстві» [1868, с. 57–58].

І. Шостак у своїй статті зазначила, що цариною соціологічних інтересів М. Грушевського були фактори «соціальної еволюції, закони суспільного розвитку, суть соціології, генетична соціологія, критика західних теорій». Дослідниця проаналізувала головну соціологічну працю історика і зробила висновок, що вона надала можливість скласти уявлення про соціологічні наукові погляди автора, а також визначила розуміння вченим завдань соціології [1894, с. 200–220].

Цікавим з історіографічної точки зору є узагальнюючий погляд В. Білодіда на світогляд М. Грушевського, який еволюціонував від романтичного народництва через «позитивне» до народництва «угрунтованого в критично переосмисленій соціології Е. Дюркгейма та його школи» [71, с. 48]. За словами В. Білодіда, свій час Михайло Сергійович розумів як реакцію проти «індивідуалізму і клясовости ... новішого «цивілізованого ладу» та повороту до колективізму і солідарности». Вчений спростував моністичну методологію соціального пізнання». Він стверджував, що за способом мислення М. Грушевський – «радіше соціологізуючий позитивіст-емпірик, ніж теоретизуючий історіософ» [71, с. 49].

Соціологічний інтерес М. Грушевського реалізувався в 1921 р. публікацією книги «Початки громадянства (генетична соціологія)». Це була головна соціологічна праця Михайла Сергійовича, в якій вчений визначив перше завдання генетичної соціології – з'ясувати, «як виникло громадянство, як формувалось і розвивалось, в яких формах, під якими впливами і тенденціями» [539, с. 6]. Мотивуючи свої соціологічні дослідження, вчений підкреслив, що «в тій великій

кризі, котру переживаємо ми, переживає весь світ, – коли паде старе і в тяжких муках і зусиллях родиться нове, ... культурна людина відчує потребу вяснити собі ті дороги, котрими людство прийшло до нинішніх форм громадського пожиття, і ті що лежать перед ним» [539, с. 5].

Одним з перших звернув увагу на працю М. Грушевського «Початки громадянства» В. Липинський, який уважно стежив за науковими надбаннями вченого. Аналізуючи питання щодо чинників, які впливали на виникнення держав, історик-державник зазначав, що «величезна більшість соціологів, правників та істориків головним фактором повстання державних організацій вважають мандрівку і розселення більше рухливих та активних людських громад і завоювання ними ... громад більше пасивних та інертних [985, с. 211– 212]. Серед цих праць історик назвав перше соціологічне дослідження Михайла Сергійовича. В. Липинський констатував, що «в українській літературі зреферування поглядів ріжних учених на цю справу цікавий читач може знайти в цінній по зібраному в ній матеріялові і баламутній по зроблених з нього виводах книжці проф. М. Грушевського» [985, с. 212].

В радянській Україні значну увагу соціологічній праці Михайла Сергійовича приділив колишній член Української Центральної Ради та міністр внутрішніх справ Директорії, а на початку 20-х років ідеолог Української комуністичної партії А. Пісоцький (Річицький), який опублікував свою однобоко–критичну рецензію в журналі «Червоний шлях» [1403, с. 183–190]. Рецензент, який був відвертим політичним опонентом М. Грушевського, писав про нього, що він є «ліберально мислячий буржуазний демократ». Автор зазначив, що для того був симптоматичним перехід «від роботи над безконечною «Історією України-Руси» до проблем ширшого і загальнішого значіння, до роботи над «початками громадянства», де мусіла була виявитися переоцінка цінностей, до якої ... штовхає сучасне світове життя з його до краю загостреними соціальними антагонізмами, з війнами і революціями...» [1403, с. 183]. А. Річицький констатував, що книга «Початки Громадянства (генетична соціологія)» насичена великим фактичним матеріалом, на думку рецензента–матеріаліста, «його треба

вилушити з тої шкарлупи еkleктичного, а в суті річи націонал–ідеалістичного світогляду, в якій цей матеріял подано» [1403, с. 183–184].

Рецензент піддав критиці погляди М. Грушевського, в яких побачив недостатнє розуміння ідей марксизму, стверджуючи, що історик зміг «протягом десятка сторінок так наплутати і стільки наклепів навести на теорію Маркса-Енгельса» [1403, с. 184–185]. Критичні зауваження щодо книги Михайла Сергійовича були обумовлені також тим, що той відмовився вживати термін «історичний матеріялізм» [1403, с. 186]. При цьому А. Річицький стверджував, що М. Грушевський створив еkleктичну систему «соціальної психології», яка була склеєна «з ідеалізму й матеріалізму» [1403, с. 187]. Підсумовуючи рецензію, автор звинуватив вченого в тому, що той своїми положеннями про національну державу принизив науку «до рівня хуторянського соціально-політичного світогляду» [1403, с. 190].

Зовсім інший характер мала рецензія професора М. Сумцова, опублікована в науковому двомісячнику «Україна» [1592, с. 153–155]. Рецензент відзначив, що соціологічна праця М. Грушевського становить «цінну наукову розвідку», автор якої долучив велику кількість сучасної наукової соціологічної літератури і часто виявляв самостійний підхід до наукових питань, використовуючи науковий метод, вироблений при написанні попередніх праць [1592, с. 153]. М. Сумцов вказав на ті аспекти, які були висвітлені в праці Михайла Сергійовича і підсумовуючи свій аналіз, зазначив, що його соціологічне дослідження – це «гарний здобуток української науки» [1592, с. 155].

Ф. Шевченко у праці радянського часу зазначав, що М. Грушевський в еміграції «цікавився соціальними проблемами, а також вченням К. Маркса й Ф. Енгельса. Так, у монографії «Початки громадянства», що вийшла з друку в 1921 р. у Відні, вчений високо оцінював зокрема працю Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави», називаючи її одним з «класичних творів соціалістичної літератури» [1882, с. 28].

Радянські автори ювілейного біографічного нарису про М. Грушевського – І. Бойко та Є. Кирилюк згадали монографію «Початки громадянства» без якихось

критичних зауважень на адресу автора, вказавши, що в ній було висловлено «соціологічні узагальнення та погляди на розвиток суспільства» [86].

О. Копиленко, аналізуючи методологічну складову праці М. Грушевського «Початки громадянства», підсумував, що вона надала можливість «зробити певні висновки, щодо джерел та основ світогляду» вченого, «прокладає шлях від загальних законів розвитку людства до історії України» [898, с. 28].

В. Тельвак зазначав важливість віденського періоду в житті та діяльності М. Грушевського. Вчений констатував, що в цей період Михайло Сергійович на основі прочитаних ним взимку 1920–1921 рр. публічних лекцій підготував «важливу теоретичну працю «Початки громадянства (генетична соціологія)», яка була написана під враженням революційних подій і відбила тогочасні творчі пошуки дослідника, пов'язані з проблемою початкового етапу розвитку українського народу, його державності, співвідношення громадсько-народного та державного ладу» [1614, с. 181–182].

Ю. Шаповал у біографічному нарисі про М. Грушевського визначив, що в основу праці «Початки громадянства (генетична соціологія)» увійшли лекції, які вчений читав упродовж 1920–1921 років для української інтелігенції і студентської молоді на курсах, організованих Українським соціологічним інститутом. Історик зробив висновок, що це була перша україномовна книга, яка систематизовано подавала соціологічні проблеми та «визначила початки заснування української соціології» [1872, с. 219–220].

О. Ясь звернув увагу на те, що виклади М. Грушевського з соціології знайшли відображення в його відомій праці «Початки громадянства (генетична соціологія)» [1977, с. 127]. У ній автор, за словами сучасного науковця, не тільки переосмислив використані раніше «терміни-інструменти, а й прагнув висвітлити їх у контексті змагання/чергування колективного та індивідуального на історичній сцені» [1977, с. 144–145].

В. Мудрак слушно вказав, що у 20-х роках в еміграції, «коли вийшла соціологічна та історіософська праця «Початки громадянства» М. Грушевського, «відбулася певна трансформація його поглядів». З іншого боку, сучасний

науковець висловив суперечливу думку про те, що в той час Михайло Сергійович «прилучився до досягнень європейського позитивізму, неокантіанства» [1145, с. 41]. В дійсності вчений застосовував методологічні підходи позитивістів уже в працях на початку ХХ ст.

С. Плохій, розглядаючи наукову діяльність М. Грушевського в еміграції, зазначив, що той завершив дослідження історії первісних суспільств публікацією монографії «Початки громадянства (генетична соціологія)» [1319, с. 258].

Ф. Шевченко та В. Смолій вказали, що під час еміграції М. Грушевський не переривав зв'язків з Україною. Він підтримував інтенсивне листування з діячами культури і науки, уважно слідкував за подіями які відбувалися на рідній землі» [1883, с. 349].

За спогадами М. Грушевського, з 1922 р., оселившись у Бадені під Віднем, він зайнявся «виключно «Історією української літератури» – написав чотири томи, з котрих тоді-ж видав три перші у Львові, четвертий докінчив і видав уже на Україні, в 1925 році» [420, с. 240]. Ця літературознавча праця була задумана Михайлом Сергійовичем ще в роки Першої світової війни, коли він перебував на засланні, але опублікована в період еміграції. Нове дослідження М. Грушевського, яке засвідчило широке коло його наукових інтересів, отримало відгук колег в Україні з боку авторитетних вчених.

Літературознавець В. Перетц звернув увагу на те, що праця Михайла Сергійовича відрізнялася від досліджень попередників. Автор відкинув канонізовану раніше схему, оскільки в ній «під новим кутом зору, в новому освітленню, викладено долю старої українсько-руської літератури». На думку рецензента, це було розвитком тих розділів «Історії України-Руси» М. Грушевського, які були «присвячені літературному життю старої України» [1260, с. 140]. Володимир Миколайович зазначив, що в праці Михайла Сергійовича знайшли відображення нові методи дослідження, які дозволили історику зробити «великий крок наперед в порівнянні зі спеціалістами» [1260, с. 141].

Хоча загалом, рецензія В. Перетца була дуже позитивна, все ж він вказав

також на деякі хиби автора. Було зазначено, що у «вступних параграфах ... не зовсім влучне, а може й зайве протиставлення «фільологічно-естетичного» і «соціологічного» трактування літератури». Але зробивши це зауваження, рецензент наголосив, що не мав наміру «зменшити або понизити значіння нової «Історії Української Літератури»» [1260, с. 143].

Л. Білецький, аналізуючи наукову творчість Михайла Сергійовича в сфері літературознавства, зазначав, що «в еміграцію М. Грушевський виїхав з матеріалом тієї історичної літератури, який мав у своїй голові. ... На еміграції без зібраних матеріалів, без відповідної бібліотеки, тільки з випадковою підручною книжкою, що знаходив у заграничних книгозбірнях, навіть без своїх власних публікацій М. Грушевський приступає до здійснення свого плану» [69, с. 130].

У передмові до першого тому «Історії української літератури» М. Грушевського (Київ, 1993) П. Кононенко високо оцінив цю працю, вказавши, що вона «стала явищем епохальним» [486, с. 35], була «глибоко науковою». Він аналізував «Історію української літератури», розглядаючи наукову концепцію автора, оскільки його інтерес «до історії словесності був наскільки глибоким, настільки й широким, поєднаним з інтересом до інших сфер духовно-творчого життя нації» [486, с. 16]. Літературознавець зазначив, що задум цієї праці можна розглядати «тільки з урахуванням шляху формування та наукового методу Грушевського як історика», вказуючи на паралелелізм його «історичних та літературно-мистецьких інтересів і студій» [486, с. 13].

М. Трофимук розглядав «Історію української літератури» М. Грушевського з точки зору її методології та концептуальності. Він зазначив, що цей оригінальний твір «стоїть цілком осібно серед викладів літературознавчих досліджень». За словами автора розвідки, Михайло Сергійович висвітлював літературний процес не абстраговано, а прагнув дати «розуміння всього багатства» нашої літературної спадщини [1736, с. 241]. На думку М. Трофимука, «Історія української літератури» М. Грушевського доповнювала відповідні томи «ІУР». При цьому в його особі поєднувалися науковець та письменник, який намагався «прослідкувати історію неначе в дзеркалі рефлексії її творця»

[1736, с. 242].

І. Бутич звернув увагу на те, що перебуваючи за кордоном, М. Грушевський найбільше працював над «Історією української літератури». Умов для заняття археографічною діяльністю учений практично не мав» [127, с. 54].

Поряд з публікацією праць, в яких М. Грушевський висвітлював зовсім нові для нього наукові питання (соціологію, літературознавство), в еміграції він у 1922 р. повторив видання VIII тому «Історії України-Руси», в якому розглядалися питання передісторії та початку Хмельниччини. На друге видання цієї праці через три роки відгукнувся позитивною рецензією академік ВУАН М. Василенко [139, с. 151–158]. Рецензент звернув увагу на використання в роботі Михайла Сергійовича великого масиву нових цінних архівних матеріалів, що не лише відкрило нові факти, але також доповнило раніше відомі факти, на основі чого автор отримав «можливість зробити свої оригінальні висновки, а також освітлення подій, в чому він не завжди згоджується з попередніми дослідниками». Микола Прокопович був переконаний, що рецензована ним праця М. Грушевського «робить безперечно нову добу в історії дослідів Хмельниччини». Особливо високо оцінив рецензент другу та третю частини VIII тому «Історії України-Руси» [139, с. 151].

При загалом позитивній оцінці праці М. Грушевського, М. Василенко висловив також зауваження. Як історик народницького напрямку Микола Прокопович вважав спірним міркування автора «з приводу зародження в Хмельниччині ідеї державности». Рецензент наголошував на соціальних аспектах цього могутнього народного повстання [139, с. 157].

За масштабністю висвітлення подій Хмельниччини М. Василенко порівнював праці М. Грушевського та М. Костомарова. Але при цьому, на думку рецензента, перший висвітлював соціальні аспекти цієї боротьби, а другий – більше аналізував політичну сторону. За словами Миколи Прокоповича, сила автора «Історії України-Руси» полягала в «його критичній методі». У зв'язку з цим М. Василенко зазначив: «Можна не завжди згоджуватися з висновками М. С. Грушевського, але не можна заперечити тому, що критичне виучування історії стоїть у нього на

великій науковій височині». М. Василенко погодився з думкою Михайла Сергійовича про необхідність надати колективного характеру дослідженню Хмельниччини [139, с. 158].

Історіографічний аналіз науково-організаційної діяльності М. Грушевського в еміграційний період з 1919 по 1924 рр. надав можливість виявити дослідницький інтерес до цих питань з боку українських істориків. Сучасники Михайла Сергійовича в умовах загострення суспільно-політичного протистояння розглядали його історичні та соціологічні праці зазначеного часу з різних ідейних позицій: В. Липинський та І. Крип'якевич – як історики-державники, М. Василенко та М. Сумцов – з народницьких позицій, М. Яворський, А. Пісоцький (А. Річицький) та М. Рубач – як історики-марксистки. В. Липинський та І. Крип'якевич першими звернули увагу на діяльність УСІ. П. Чижевський та Є. Чикаленко критично характеризували політичну позицію М. Грушевського.

Науковці радянського часу, за виключенням Ф. Шевченка, здебільшого ігнорували діяльність М. Грушевського в еміграції. Історики діаспори (М. Антонович, Л. Винар, А. Жуковський, С. Заброварний, О. Прицак та інші) багато зробили для висвітлення цієї проблеми. Вони звернули увагу також на соціологічний аспект у наукових працях Михайла Сергійовича. Діаспорні історики довели, що застосований М. Грушевським соціологічно-порівняльний метод в історичному дослідженні як соціальний, економічний та культурний синтез історії народу розширив можливості більш системного її вивчення вченим. Було вказано, що визначний історик своїми публічними лекціями на історико-соціологічну тематику популяризував у західноєвропейському науковому середовищі соціальну історію України.

Проблема, яка розглядається, отримала широке висвітлення в працях українських грушевськознавців пострадянського часу В. Білодіда, Я. Дашкевича, О. Копиленка, В. Масненка, В. Мудрака, О. Романіва, Ф. Шевченка, В. Тельвака, Л. Чугаєвської, О. Яся та інших. Вони розглянули соціологічні праці історика і визначили світоглядну еволюцію поглядів Михайла Сергійовича від романтичного народництва до критичного переосмислення соціології.

Спираючись на різноманітну джерельну базу, сучасні українські історики (С. Панькова, Т. Плазова, В. Потульницький, Д. Судин, Л. Черній, І. Шостак), проаналізували діяльність УСІ. Науковці відзначили, що в нелегких умовах перебування в еміграції, не маючи достатніх коштів, М. Грушевський зумів розгорнути освітньо-наукову та видавничу діяльність, згуртувати навколо себе багатьох відомих представників української еміграції. Істориографи висловили наукові оцінки різних аспектів роботи УСІ. Було вказано на причини припинення його діяльності.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4

Істориографи аналізували вплив випробувань доби Першої світової війни, суспільно-політичних трансформацій Української революції та вимушеної еміграції на наукову иворчість М. Грушевського. Науковці звернули увагу на те, що у цій справі протягом 1914–1917 рр. дуже несприятливо позначилася складна військово-політична ситуація. До 1960-х років особисте життя та наукова діяльність вченого в роки Першої світової війни не викликали значного дослідницького інтересу в істориків. Справа обмежувалася короткими узагальнюючими оцінками, які часто були спотворені ідеологічними перекручуваннями у працях радянських науковців. Тривалий час українські науковці розглядали зазначене питання фрагментарно. Першими звернули увагу на нього українські зарубіжні історики повоєнного часу. Сучасні грушевськознавці активізували вивчення цієї проблеми на основі використання широкого кола архівних джерел. Найбільш ґрунтовно проаналізовано питання про переїзд вченого з Галичини до Києва наприкінці 1914 р. Певною мірою досліджено стосунки Михайла Сергійовича з російськими колегами та його московський період наукової діяльності в 1916 р.

Доба Української революції посідає важливе місце у науковій та політичній біографії М. Грушевського, що отримало відображення у текстах учасників революційних подій, в ідеологізованих рефлексіях деяких радянських істориків, в

історіографічних оцінках зарубіжних та сучасних українських вчених. Грушевськознавці звернули увагу на специфіку поєднання наукових та державних справ голови УЦР протягом березня 1917 – квітня 1918 рр., коли у його творчості переважала політична публіцистика, яка, ґрунтувалася на засадах наративу української національної історії. Звертає на себе увагу критичний погляд репрезентантів різних політичних напрямів на історико-публіцистичні публікації М. Грушевського.

Історіографічні аспекти наукової діяльності М. Грушевського в еміграції (1919–1924 рр.) відображені в текстах багатьох публіцистів та вчених, які висловлювали неоднозначні, часто політично заангажовані оцінки. Це було обумовлено тим, що Михайло Сергійович у цей складний період життя за кордоном поєднував у своїй діяльності наукову та політичну місії. Грушевськознавці звернули увагу на нові напрямки роботи вченого – соціологію та літературознавство, на його широкі наукові зв'язки з українськими інтелектуалами в еміграції та на західноукраїнських землях.

РОЗДІЛ 5

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ М. ГРУШЕВСЬКОГО В УМОВАХ РАДЯНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ (1924–1934 рр.). ПИТАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

5.1. Реєміграція М. Грушевського в Україну, його робота у ВУАН. Історіографічний аспект проблеми

Наукова діяльність М. Грушевського у Всеукраїнській академії наук (далі ВУАН) становила важливий період у житті видатного вченого. Це був час останнього сплеску його наукової творчості, науково-організаційної, видавничої, науково-педагогічної діяльності. Ця робота Михайла Сергійовича мала надзвичайно велике значення для української історичної науки. Ю. Шаповал констатував, що «створення повноцінної біографії М. Грушевського неможливе без уважного дослідження останнього десятиліття його життя» [1876, с. 325].

В українській історіографії значний науковий інтерес виявився до питання реєміграції М. Грушевського в Україну. На це звернули увагу вже сучасники вченого, висловлюючи неоднозначні оцінки щодо його повернення на батьківщину. Спробу розглянути це питання в історіографічному контексті зробив В. Хоменко, але він висвітлює цей аспект як складову політичної біографії Михайла Сергійовича [1802, с. 198].

У своїй автобіографії 1926 р. Михайло Сергійович зазначив, що «вибраний з кінцем 1923 року членом Української Академії й, одержавши дозвіл на поворот, в березні 1924 вернувся на Радянську Україну, до Києва, сподіваючись повести інтенсивну наукову роботу в нових умовах на безпосередню користь українських робітничо-селянських мас та соціалістичного будівництва України» [420, с. 239]. Цей фрагмент автобіографії свідчить про дійсне бажання вченого повернутися в Україну і вести там активну наукову діяльність, але свої наміри М. Грушевський сформулював у виразах, які враховували необхідність пристосуватися до певних ідеологічних реалій правлячого більшовицького режиму. Проте, як показали подальші події, ці сподівання Михайла Сергійовича на можливість успішної

наукової праці в Україні під більшовицькою владою значною мірою виявилися ілюзорними.

За словами Н. Полонської-Василенко, М. Василенко був один з небагатьох українських істориків, хто мав приязні стосунки з М. Грушевським, але відверто не радив тому повертатися до України [1322, с. 359].

Представники українських емігрантських кіл неоднозначно сприйняли повернення М. Грушевського в Україну. Безапеляційно негативно оцінив це рішення в березні 1924 р. колишній член УЦР, активний громадсько-політичний діяч в еміграції М. Шаповал, вважаючи, що це була капітуляція «перед ворогом» [1869, с. 119]. Письменник, державний та громадсько-політичний діяч В. Винниченко у своєму емігрантському щоденнику 1920-х років піддав гострій критиці компроміс Михайла Сергійовича з більшовиками [252, с. 279], а на схилі життя переглянув своє ставлення до його рееміграції, зазначаючи, що М. Грушевський разом зі своїми товаришами І. Шрагом, П. Христюком, М. Чечелем, які повертаючись в Україну, «їхали на великий самокритичний подвиг, на тяжку боротьбу за здобутки нашої революції» [253, с. 49].

Критично, але з інших ідеологічних позицій, порівняно з українськими емігрантами, поставився до рееміграції М. Грушевського проросійськи налаштований А. Царинний, зазначивши, що його «більшевики решили впустити, очевидно, в зв'язи с так называемым профессорским процессом». Прихильник антиукраїнського руху зазначив: «Советская власть пригласила М. С. Грушевского устроить так, чтобы Украинская Академия наук вместо выражения соболезнования и сочувствия своему несчастному, обреченному на гибель сочлену (мається на увазі М. П. Василенко – автор) обратилась с приветствием к его палачам» [1816, с. 247].

С. Єфремов, який також критично ставився до М. Грушевського, у зв'язку з повідомленнями про приїзд Михайла Сергійовича до України, зазначив: «Цікаво, що по повороті робитиме той старий лис? Чи всидить тихо, чи знов почне плести свої звичайні інтриги?». Хоча, з іншого боку, віце-президент ВУАН вказав, що «Грушевський розумніший, ніж про його думають, і швидко, мабуть,

зорієнтується в ситуації» [730, с. 46].

І. Лакиза у публікації до ювілею вченого вказав, що розглядає його серед тих, хто «повернулися на радянську Україну, визнавши її, сприйнявши тутешні умови наукової роботи і щиро, і віддано працюють серед свого народу і на його користь» [974, с. 105].

У радянський час це питання, за хибною традицією, висвітлювалося ідеологізовано, однобоко, перекручуючи реальні обставини рееміграції М. Грушевського. М. Рубач у одній зі своїх енциклопедичних статей зазначав, що М. Грушевському після кількох його звернень до уряду УСРР, в яких той «засуджував свою контрреволюційну діяльність», було дозволено повернутися до України для наукової роботи. При цьому автор неточно вказав дату обрання Михайла Сергійовича академіком ВУАН (не 1923 р., як було в дійсності, а – 1924 р.) [1461].

Поступово посилювалися негативні ідеологічні оцінки радянських істориків у питанні щодо повернення М. Грушевського в Україну. У багатотомній «Истории Украинской ССР», відповідно до позиції ГПУ 1920-х років, наголошувалося, що повернення М. Грушевського, як і деяких інших діячів еміграції «було маневром націоналістичної контрреволюції. Вони повернулися, щоб продовжувати підривну діяльність проти радянської держави», «за буржуазне «відродження» України» [807, с. 124, 125].

Першим з українських істориків радянського часу аналізував це питання на наукових засадах, з використанням значної джерельної бази Ф. Шевченко у своїй статті, опублікованій до 100-річного ювілею М. Грушевського, хоча при цьому змушений був іноді вживати традиційну лексику радянських ідеологів [1882]. За словами Р. Пирога, з боку Федора Павловича – це була «...публічна спроба повернути М. Грушевського в Україну, власне УРСР, попри ідеологічні заборони влади» [1299, с. 5]. Автор, аналізуючи повернення Михайла Сергійовича в Україну наголошував, що «це була дуже важлива, переломна подія в житті вченого». Одночасно зазначалося, що на той час це питання було майже зовсім не висвітлене істориками, а «в опублікованих спогадах окремих осіб ... допущено ряд

викривлень дійсності і тенденційність у її зображенні» [1882, с. 14].

Науковець, щоб подолати партійну цензуру радянських ідеологів, змушений був постійно робити у статті відповідні наголоси, писати про критику «буржуазних націоналістів». Вчений зазначив, що на прикладі М. Грушевського «можна бачити той складний шлях, яким йшли представники буржуазної інтелігенції до співробітництва з Радянською владою» [1882, с. 14].

Ф. Шевченко звернув увагу на те, що «М. Грушевський – незвичайна фігура серед інших емігрантів», оскільки це був вчений з світовим ім'ям. На думку автора статті, цю обставину враховували представники більшовицької влади, коли давали згоду на його повернення [1882, с. 24].

Значну увагу цьому питанню приділили українські історики з діаспори, розглядаючи його не з ідеологічних позицій, а на наукових засадах. Н. Полонська-Василенко, яка в міжвоєнний період жила в Україні і була свідком повернення М. Грушевського, висвітлювала це питання різнобічно, об'єктивно, добре знаючи ситуацію в українських політичних та академічних колах 1920-х років. За її словами, приїзд М. Грушевського до України став «величезною, може найбільшою в історії ВУАН, подією». Вчена стверджувала, що з другої половини 1923 р., за ініціативою більшовицької влади, Михайло Сергійович почав переговори «про повернення до Советської України. Найкращою фірмою для цього була ВУАН» [1329, с. 44].

Наталя Дмитрівна звернула увагу на те, що серед радянських керівників того часу були колишні однопартійці вченого – боротьбисти нарком освіти О. Шумський та секретар ВУЦИК П. Буценко. З іншого боку, за словами дослідниці, вчений «дав згоду ... повернутися, вже маючи домовленість з советським урядом», хоча його попереджали про «можливі небезпеки, які чекають ... в Україні» [1329, с. 44]. Наталя Дмитрівна зазначала, що «повернення його, президента Української Республіки, до України, де панували переможці, і увага, з якою поставився до нього більшовицький уряд, викликали серед українських кіл розчарування і невдоволення» [1322, с. 328].

О. Оглоблин так само, як і Н. Полонська-Василенко, був свідком

повернення М. Грушевського в Україну. Після Другої світової війни, в емігрантський період своєї діяльності він у кількох своїх працях дав оцінки з цього питання. З приводу рееміграції Михайла Сергійовича, не оцінюючи «політичне значення факту повернення ... на советську Україну», історик зазначив, що, особисто для вченого це була катастрофа, але, з іншого боку, «це мало величезне значення для розвитку української історичної науки» [1194, с. 82].

Діаспорний історик стверджував, що повернення М. Грушевського до Києва в 1924 р. завершило визнання ним «советської України», а також свідчило про те, що «федералістична ідея» залишалася в політичному світогляді вченого [1191, с. 14]. Але, в той же час, було зазначено, що повертаючись в Україну, Михайло Сергійович «не мав жодних політичних планів і навіть не думав про можливість «своєї політичної ролі в умовах советської системи й дійсности» [1187, с. 81].

О. Оглоблін заперечував необґрунтовані звинувачення, які висували радянські репресивні органи у 1930-х роках щодо планів приїзду М. Грушевського до України у 1924 р. для підготовки антирадянського повстання [1187, с. 81]. На противагу таким твердженням український історик-емігрант наголошував, що «саме наука ... повернула його на Україну в 1924 році» [1187, с. 81, 82].

Так само і Л. Винар стверджував, що М. Грушевський повернувся в Україну «для своєї наукової і науково-організаційної праці», що Михайло Сергійович мав плани «докінчити «Історію України-Руси». Але, з іншого боку, історик допустив неточність у датуванні щодо обрання М. Грушевського академіком ВУАН, вказавши, що це сталося восени 1923 р., а не в грудні, як це було в дійсності [223, с. 41].

М. Галій у вступній статті від видавництва до збірника вибраних праць М. Грушевського підкреслював особливе значення його повернення в радянську Україну для захисту українського народу від духовного занепаду. За словами автора, Михайло Сергійович був радо зустрінутий свідомою харківською українською інтелігенцією в стінах університету у 1924 році [281, с. 27].

В. Дубровський приділив значну увагу тому, щоб викрити «свідомий блуд» про повернення видатного вченого з еміграції до радянської України як його покаяння та визнання більшовицької влади [719, с. 108, 109].

Українські історики у пострадянський період приділили увагу питанню рееміграції М. Грушевського. При цьому вони спиралися на різноманітні джерела, розглядаючи проблему всебічно.

Р. Пиріг з'ясував обставини повернення Михайла Сергійовича в Україну, аналізуючи його листи. Зазначені аспекти історик розглядав, спираючись на нові архівні матеріали, які «дозволяють повніше висвітлити складний процес повернення Грушевського на батьківщину» [1278, с. 18]. Вчений звернув увагу на лист М. Грушевського та О. Жуковського до ЦК КП(б)У (літо 1920 р.) з визнанням заслуг більшовиків у боротьбі проти капіталізму і підтримку УПСР принципів III Інтернаціоналу, що стало сигналом для більшовицького керівництва про бажання Михайла Сергійовича повернутися в Україну, але воно не отримало підтримки [1278, с. 21, 24].

Руслан Якович вказав, що в роки проживання М. Грушевського за кордоном простежувалися «сповнені бажань і сумнівів пошуки шляху повернення на батьківщину» [1288, с. 55]. Грушевськознавець відзначив, що вчений не одразу прийняв власне рішення про рееміграцію.

Р. Пиріг наголошував, що у 1922 р. «Грушевський ... вирішив припинити політичну діяльність і цілком зосередитися на науковій роботі. Для здійснення цієї мети він наважився навіть на розрив з УПСР, хоча на такий крок значною мірою вплинули і негативні процеси, які відбувалися в самій партії». При цьому сучасний історик вказав, що «лише через рік після офіційного розриву Грушевського з цією партією йому було дозволено повернутися на Україну» [1289, с. 66]. Руслан Якович відзначив, що у листі до голови львівського НТШ К. Студинського (вересень 1923 р.) Михайло Сергійович повідомив про отримані з України запрошення приїхати до Києва, очолити Академію [194, с. 106, 107]. З іншого боку, історіограф звернув увагу також на лист М. Грушевського до українського громадського діяча в США Т. Починка (грудень 1923 р.), в якому той

вказав на подвійну мотивацію свого повернення в Україну: «обґрунтовує його можливістю наукової праці, необхідністю возз'єднання всіх українських земель, хоч задля цього доведеться йти на труднощі й навіть приниження» [194, с. 108].

Руслан Якович констатував також, що інтерес до повернення вченого в Україну виявило більшовицьке керівництво. Грушевськознавець простежив, як це питання вирішувалося радянськими правлячими колами. Він вказав, що 30 січня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про групу Грушевського ...» і доручило Х. Раковському з'ясувати за кордоном можливість її приїзду [1279, с. 30]. Сучасний історіограф звернув увагу на те, що лише в листопаді 1923 р. було прийнято відповідну постанову з дозволом Михайлу Сергійовичу повернутися в Україну [194, с. 107].

Використані грушевськознавцем документи свідчать про те, що вирішення цього питання цілком було покладено на керівництво КП(б)У, і відповідне рішення про дозвіл на повернення Михайла Сергійовича політбюро ЦК КП(б)У прийняло 2 листопада 1923 р. Через тиждень це рішення було затверджене в політбюро ЦК РКП(б) [194, с. 107]. Вже за місяць після цього були позитивно вирішені всі необхідні питання про роботу Михайла Сергійовича у ВУАН та побутові умови для його сім'ї [1289, с. 66].

Підсумовуючи питання про повернення М. Грушевського в Україну, Р. Пиріг зазначив, що «політичний компроміс з більшовицькою владою приводить його у 1924 р. з Відня до Києва. Дає на певний час змогу науковій праці й обертається камерами ОДПУ та новим московським засланням» [1299, с. 4, 5].

Автори колективної монографії «М. С. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність» зазначили, що «однією з найважливіших причин й метою повернення Грушевського було прагнення продовжувати наукову працю». З іншого боку, історики, аналізуючи обставини реєміграції вченого, звернули увагу на політичну ситуацію в УСРР та становище у ВУАН. На думку науковців, «урядово-партійні кола УСРР мали певні плани щодо Грушевського та політичного сенсу його наукової діяльності у ВУАН» [1558, с. 61]. Цим було відзначено наміри більшовицької влади використати Михайла Сергійовича в

певних політичних інтересах для зміцнення своїх позицій в Україні.

На думку авторів колективної монографії, М. Грушевський усвідомлював які загрози чекають його в більшовицькій Україні: «як державно-партійні можновладці, так і його опоненти в Академії спокійно працювати йому не дадуть, будуть згадувати політичне минуле». У зв'язку з цим було зазначено, що вчений «добився охоронного листа від ВУЦВК» від 29 грудня 1923 р. за підписами голови ВУЦВК Г. Петровського та секретаря П. Буценка, який надавав вченому право «свобідного проживання в межах УСРР» і містив обіцянку не пред'являти «ніяких звинувачень за його попередню політичну діяльність» [1558, с. 61].

В. Пристайко та Ю. Шаповал також розглядали повернення М. Грушевського в Україну як певний компроміс, обґрунтуванням якого була опублікована в 1924 р. в радянській пресі «Декларація 66-ти». В ній було висловлено «заклик до української інтелігенції співпрацювати з радянською владою, використовувати наявні можливості для національно-культурної розбудови». Очевидно, що Михайло Сергійович теж вважав компромісом своє повернення в Україну [1349, с. 26].

Детально проаналізував питання про рееміграцію М. Грушевського до України Ю. Шаповал. Він зазначив, що повернення Михайла Сергійовича було результатом того, що вчений «за кордоном пережив політичну трансформацію» [1874, с. 5]. Автор розвідки показав, як формувалися плани М. Грушевського про повернення на батьківщину. Ю. Шаповал наголошує, що «вирішивши повернутися в УСРР, М. Грушевський відкинув можливості вдаватися до будь-якої зовнішньої, за межами радянської України, сили для реалізації своїх ідей, відкидав тягар еміграції з її не лише нелегким побутом, а й політичними чварами, розбратом, песимізмом. Не варто ігнорувати також і те, що прагнення багатьох українців-вигнанців повернутись активно заохочувалося більшовицькою агентурою за кордоном, яка для цього використовувала доволі широкий спектр впливів і можливостей» [1874, с. 19].

Підсумовуючи висвітлення питання про повернення М. Грушевського до України, Ю. Шаповал звернув увагу на дві «охоронні» грамоти, які отримав

Михайло Сергійович від вищого радянського керівництва. Першою з них був лист за підписом голови ВУЦВК Г. Петровського та секретаря П. Буценка, який надавав вченому право «свобідного проживання в межах УСРР» з обіцянкою, що «з боку радянської влади йому ніяких обвинувачень за його попередню політичну діяльність не пред'являється». Копію цього листа зачитали і внесли до протоколу на Спільному зібранні ВУАН 28 січня 1924 р. Згідно листа за підписами голови Раднаркому УСРР В. Чубаря та голови ДПУ УСРР В. Балицького, який став другою «охоронною» грамотою, було запевнено, що «академік Грушевський обшукам, арештам і переслідуванням не підлягає» [1874, с. 23].

О. Юркова уточнила, що рішення політбюро ЦК КП(б)У від 2 листопада 1923 р. про дозвіл М. Грушевському на повернення до України було ухвалене при розгляді його листа до «київського комісара», в якому він відзначив своє бажання вести наукову роботу в українських бібліотеках і архівах для роботи з матеріалами XVI і XVII ст. Вчена звернула увагу на те, що дозвіл Михайлу Сергійовичу «був підтверджений «охоронними листами» від ВУЦВК, Раднаркому УСРР та ДПУ УСРР, які М. Грушевський отримав наприкінці 1923 – на початку 1924 рр.» [1927, с. VI].

Розвиваючи цю думку, І. Гирич наголошував, що Михайло Сергійович був потрібен більшовикам «для посилення своєї позиції в зруйнованій Україні». І вчений використав цю зацікавленість «для повернення в Україну і розгортання наукової праці». При цьому сучасний історіограф дуже влучно відзначив, що для М. Грушевського «наукова робота в комуністичній Україні була фактично продовженням політичної діяльності, лише більш тривкими засобами науки, культури і просвіти». Автор розвідки звернув увагу на те, що з більшовицькою владою академік вів «подвійну гру». За словами І. Гирича, це виявилось в тому, що повернувшись в Україну, він визнав її, але «в жодних офіційних заявах, у жодній науковій роботі він не вітав комуністичний лад, не виклинав своєї попередньої політичної й наукової діяльності», а на протипагу більшовицьким ідеологам, він підтверджував свої «національно-демократичні погляди» [325, с. 186].

В. Тельвак, аналізуючи оцінки сучасників щодо повернення Михайла

Сергійовича з еміграції в Україну, наголошував, що «попри доволі гостре сприйняття факту повернення М. Грушевського в Україну, а також критику його світоглядно-історіософських орієнтацій, у патріотичному науковому середовищі він незмінно зберігав авторитет найбільш знаного та шанованого українського історика й організатора української науки» [1654, с. 238].

Українські історіографи виявили інтерес до дослідження наукової творчості М. Грушевського періоду його діяльності у ВУАН. Особливо дослідники звернули увагу на його «Історію української літератури». Повернувшись в Україну, Михайло Сергійович завершив роботу над четвертим томом цієї праці, який було опубліковано в 1925 р. [420, с. 240]. Протягом наступних років у Києві було опубліковано дві частини п'ятого тому цієї праці [28, с. 95]. Шостий том «Історії української літератури» був підготовлений до видання у 1930 р., але за життя автора не публікувався. Як зазначив О. Прицак у 1995 р. при публікації тому, «машинопис того твору чудом врятувався і пролежав у забутті 65 р. Ми повертаємо його українському народові 61 р. після смерті автора» [493, с. 4, 6].

Аналізуючи четвертий том цієї праці, літературознавець М. Марковський розглядав автора як вченого, що поєднав «в одній особі і великого знавця історії і в той же час працівника на ниві історії українського письменства». Рецензент висловив думку про те, що соціологічний підхід, який використав Михайло Сергійович, є «єдиним можливим методом, щоб правдиво висвітлювати літературні явища». Автор рецензії відзначив наявність у М. Грушевського нової думки щодо висвітлення різних аспектів історії української літератури. Серед таких нових ідей М. Марковський назвав твердження про те, що героїчний та релігійний епос Великої Росії заснований на «старій полудневій київській» творчості. М. Грушевський обґрунтував це, використовуючи соціологічний метод [1072, с. 145].

Д. Абрамович рецензував дві частини п'ятого тому «Історії української літератури», які були опубліковані протягом 1926–1927 рр. Літературознавець звернув увагу на те, що «використовуючи літературні і побутові явища в сусідніх краях, різного роду історичні відомості, пізніші відгомони, автор дає по змозі

вичерпний огляд тих інтелектуальних, моральних й естетичних течій, які пройшли над нашою письменною верствою і мусли викликати в ній певні рефлекси, мусли відбиватися на місцевій творчості» [28, с. 96].

Д. Абрамович вказав, що М. Грушевський, характеризуючи перше українське культурне відродження, зробив висновок про те, що воно «має велике значіння з національного, соціального, культурного становища, але зовсім скромно виглядають літературні здобутки другої половини XVI і поч. XVII в.» [28, с. 97]. Підсумовуючи свій літературознавчий аналіз, рецензент відзначив, що вказана праця «важлива і корисна не лише своїм науковим матеріалом, новими студіями і дослідями, але й своїми методологічними і педагогічними міркуваннями» [28, с. 99].

К. Копержинський аналізував «Історію української літератури» М. Грушевського в узагальнюючій розвідці, присвяченій питанням розвитку українського наукового літературознавства у 1920-ті роки в контексті соціологічної школи. На думку літературознавця, «монументальна студія» Михайла Сергійовича – це єдиний в українській науці виняток «дослідів, що в них виявляється сполучення історії та соціології з літературознавством». Автор статті стверджував, що праця М. Грушевського є продовженням його інтересу до «історії українського письменства і народньої творчости ..., як першорядної соціальної функції і многовартного джерела для пізнання соціального і культурного життя» [899, с. XLV].

Літературознавець відзначив свою прихильність до запропонованого М. Грушевським принципу викладу історії східного слов'янства, який заперечував «общерусскую» схему історії, що простежувалося також і в його «Історії української літератури». Автор розвідки звернув увагу на те, що праця Михайла Сергійовича отримала високу оцінку з боку наукової критики [899, с. XLVI].

Не обійшов увагою «Історію української літератури» М. Грушевського також О. Гермайзе. Він характеризував цю працю як «велику фундаментальну спробу дати огляд розвитку української культури, що відбувалася в народній творчості і в

письменстві». Так само, як і К. Копержинський, він відзначав використання Михайлом Сергійовичем у літературознавстві соціологічного методу «до пізнання народньої поезії і народніх пережитків». З іншого боку, на думку О. Гермайзе, автор «Історії української літератури» з допомогою матеріалістичного методу пояснював суспільні процеси [298, с. XVI].

Л. Білецький присвятив свою розвідку творчості С. Грушевського як історика літератури. Аналізуючи його «Історію української літератури», автор статті звернув увагу на те, що витoki літературознавства Михайла Сергійовича виявилися в його «ІУР». Науковець зазначив, що до неї увійшли окремі розділи з історії української літератури, але вони відіграли допоміжну роль у висвітленні історичних фактів [69].

М. Трофимук звернув увагу на те, що у четвертому томі «Історії української літератури» її автор характеризував стару епічну традицію, а також «шлях еволюції жанру героїчної лірики у жанр героїчної епіки. Також у цьому томі вчений сформулював «концепцію розвитку літературного процесу в Україні за п'ять століть», пов'язуючи літературу і світогляд української нації [1736, с. 244].

П. Кононенко висловив думку про те, що у праці Михайла Сергійовича історія української літератури розглядалася як самодостатня художня система, «що має власні джерела й своєрідний характер та вирізняється як внутрішньою цілісністю, так і яскраво вираженою зовнішньою формою, специфічно українською національною модальністю» [486, с. 35]. За словами автора передмови, М. Грушевський розглядав історію словесності як органічну частку «історії буття, свідомості, духовної творчості нації, а також тяжіння до соціологічних, філософсько-естетичних, політичних і психологічних параметрів аналізу та оцінок» [486, с. 36].

Протягом 1926–1927 рр. було опубліковано кілька історіографічних праць, в яких аналізувалися творчі надбання М. Грушевського в галузі історичної науки. Його наукова творчість отримала належну оцінку провідних українських істориків Д. Багалія [53] та О. Гермайзе [297]. Характеризуючи автора «ІУР» в умовах панування «марксо-ленінської теорії» Дмитро Іванович наголосив, що в

працях того «домарксівська українська історіографія досягла найвищого ступеню свого розвитку», а основна праця Михайла Сергійовича стала «синтезом історичного процесу українського життя». На думку Д. Багалія, «ІУР» дала «систематично викладену історію українського народу, ... історію України на національній основі» [53, с. 208]. Харківський історик відзначив також велику роботу М. Грушевського щодо пошуку джерел для «ІУР» [53, с. 209].

О. Гермайзе вказав на значну наукову цінність «ІУР», яка була синтетичною роботою і становила «не тільки образ історичного процесу, але й енциклопедію ... української історії» [297, с. 97]. Історіограф відкинув звинувачення на адресу М. Грушевського в тому, що той нібито ігнорував економічні аспекти української історії і стверджував, що автор «ІУР» «залюбки береться за студіювання економічних підвалин українського старого життя» [297, с. 98].

Особливий інтерес істориків викликала публікація у 1928 р. першої частини 9-го тому «ІУР», який був присвячений висвітленню подій Національно-визвольної війни протягом 1650–1654 рр. Це сталося в період, коли комуністичний тоталітарний режим посилював наступ на історичну науку загалом та на найбільш авторитетного українського вченого зокрема. Через це зазначена праця М. Грушевського одразу стала об'єктом прискіпливої і відверто недобррозичливої уваги з боку науковців, які фактично виконували ідеологічне замовлення комунопартиїної влади.

Це несподівано виявилось під час дискусії, яка відбувалася з приводу схеми історії України М. Яворського у травні 1929 р. Хоча критика учасників цього заходу була спрямована проти першого українського історика-марксиста, у виступах кількох учасників дискусії, які не були фаховими істориками, прозвучало також прізвище автора «ІУР» здебільшого в критично-ідеологічному контексті. У промові Б. Воліна 9-й том «ІУР» М. Грушевського був названий однією з «крупних подій на історичному фронті України» [641, с. 229]. У виступі В. Десняка українська «буржуазно-націоналістична» схема М. Грушевського протиставлялася марксистській схемі М. Покровського [642, с. 303]. М. Яворський та М. Грушевський були згадані разом у зв'язку з «теорією безбуржуазности

нації» у промові редактора журналу «Червоний шлях» В. Свідзінського [642, с. 290].

Ф. Ястребов у період відвертих ідеологічних нападів на М. Грушевського у рецензії на 9-й том «ІУР» фактично включився в боротьбу проти вченого. Рецензент не аналізував науковий рівень цієї праці, а піддав критиці вченого з псевдонаукових «марксо-ленінських» позицій, наповнивши свою рецензію традиційними для того часу ідеологічними звинуваченнями [1967]. Заперечуючи методологічні підходи Михайла Сергійовича, радянський історик зробив зауваження автору «ІУР», що для нього нібито сутність історичних подій «є результатом двох невірних принципіальних шляхів авторової аналізи – націоналізму й психологізму. Ф. Ястребов звинуватив М. Грушевського в тому, що він у своїй праці демонстрував «націоналізм, безкласовість української нації, надмірне роздмухування ролі окремої особи в історичному процесі, увесь цей «букет» буржуазних поглядів на історію» [1967, с. 133, 134].

Позитивно оцінюючи те, що «ІУР» завжди «базується на документі», Ф. Ястребов вказав на необхідність при аналізі документів спиратися на «історичний матеріалізм», звинувачуючи Михайла Сергійовича у «відсутності наукової методології», що, за словами рецензента «робить авторові висновки з цього матеріалу такими, що сутності не відкриває». Однією з основних хиб М. Грушевського, на думку рецензента, було те, що вчений розглядав у історії України «боротьбу не класову, а загальнонаціональну» [1967, с. 134].

Підсумовуючи у рецензії огляд «ІУР», Ф. Ястребов фактично висловив не наукову, а політичну оцінку цієї праці. Він зробив висновок, що «ця робота – на користь націоналізмові», а отже це «ворожа нам книга» [1967, с. 148].

М. Петровський також використовував подібний підхід, аналізуючи характеристику постаті Б. Хмельницького в IX томі «ІУР» М. Грушевського. Радянський історик критично висловився на адресу автора, який «засуджує Богдана за те, що той не збудував надкласової самостійної української держави, приєднав Україну до Росії» [1263, с. 241].

Безумовний історіографічний інтерес становить відгук В. Герасимчука на

9-й том «ІУР» М. Грушевського, який був своєрідною відповіддю на рецензію, опубліковану в «Prazer-Presse». На відміну від Ф. Ястребова, галицький історик дав науково аргументовані історіографічні оцінки щодо праці Михайла Сергійовича, характеризуючи висвітлені в ній події як революцію. В. Герасимчук зазначив, що ця робота «має загальнонародне значення» і була «дуже нетерпляче вичікувана». Відзначено також концептуальну відмінність праці М. Грушевського, порівняно з поглядом «малоактивного, забарвленого давнім, чуттєвим романтизмом прагматизму М. Костомарова» [292, с. 241].

В. Герасимчук був переконаний, що написана на численних нових джерелах «ІУР» була «найвсестороннішим виразом революційної доби XVII ст. і найосновнішим її оформленням». Львівський історик відзначив наявність у праці Михайла Сергійовича помічених в кінці книги покажчиків осіб і місць, які полегшували роботу читачів. На думку В. Герасимчука, позитивне враження справляв «ясний, доступний для читача» виклад матеріалу [292, с. 242].

Аналізуючи «ІУР», В. Герасимчук зазначив, що вона має «всі прикмети політичної історії, або історії влади, чи ... історії держави». М. Грушевський показав, як у процесі революції формувалася організація «суспільності для сотворення власної державності». Вказано також на значення, яке мала для новоствореної держави обумовлена дипломатичною діяльністю іноземна допомога [292, с. 243, 244].

В. Герасимчук зауважив, що великою заслугою М. Грушевського було те, що він «своїм величезним трудом, і своїм широким знанням нашої минувшини» долучився до розробки тих подій, які названо одним «з найтяжчих вузлових моментів нашої історії». В праці Михайла Сергійовича подано «докладний, на широкій підставі опертий образ усеї Хмельниччини», а також історичні передумови Руїни, які, за словами галицького історика, почали «прозябати від Зборівського трактату» [292, с. 245].

Історики, які представляли українську діаспору, відкидали ідеологічні напади радянських колег на адресу М. Грушевського. Б. Крупницький, аналізуючи різнопланову наукову діяльність М. Грушевського стверджував, що той в першу

чергу був відомий як історик України і при цьому відзначив працю «ІУР» як результат всього його життя. Історіограф констатував, що друга частина дев'ятого тому «ІУР» була опублікована у 1931 р. [10, с. 18].

Н. Полонська-Василенко зауважила, що у 20-і роки, «не зважаючи на тяжкі умови підсоветського життя, українські історики продовжували працю, розвиваючи схему українського історичного процесу, яку встановив М.Грушевський [1324, с. 24–25].

С. Сірополко розглянув наукову творчість М. Грушевського як історика освіти в Україні. Автор розвідки зазначив, що це питання посіло важливе місце в «ІУР», в «Історії української літератури», у праці «Культурно-національний рух на Україні» та інших [1533, с. 91, 93].

Радянські історики другої половини 1930-х–1980-х років питання наукової творчості М. Грушевського останнього десятиліття його життя замовчували, або ж давали узагальнені, ідеологізовані, позбавлені наукового підходу оцінки. Прикладом такого погляду був М. Рубач, який характеризує концепцію Михайла Сергійовича, у «Радянській енциклопедії історії України» зазначав, що той по-ворожому ставився до марксизму. За словами автора енциклопедичної статті, академік ВУАН після повернення з еміграції «став приділяти більше уваги історії класової боротьби, але залишився на націоналістичних позиціях» [1462, с. 484]. Пізніше такий погляд М. Рубач висловив також в «Украинской советской энциклопедии» [1461, с. 204].

У перші дні після повернення М. Грушевського в Україну, як відзначив Р. Пиріг, той у своєму інтерв'ю поділився планами – закінчити «ІУР», видавати праці з історії літератури, джерелознавства тощо» [194, с. 109].

С. Плохій звернув увагу на статтю М. Грушевського «Ганебній пам'яті», опубліковану в 1926 р. у журналі «Україна», яка мала певне політичне спрямування. Цією статтею автор не тільки відгукнувся на п'ятдесяту річницю Емського указу 1876 року, яким у Російській імперії було заборонено україномовні видання [1319, с. 245]. Сучасний історик зазначив, що своєю публікацією Михайло Сергійович «засудив бажання Москви затримати розвиток

високої культури неросійських національностей і звузити сферу місцевих мов до приватного вжитку. ... Він оголосив своєю метою піднести українську мову й культуру в Україні до рівня, який посідали російські мова й культура в Росії» [1319, с. 246].

Аналізуючи реакцію провладних опонентів на публікацію цієї статті М. Грушевського, С. Плохій вказав на критичні виступи з боку А. Річицького та О. Шумського. Перший з них, за словами сучасного історика, «висміяв стурбованість Грушевського майбутнім українізації і заявив, що дзвін російського великодержавницького шовінізму не може лунати, бо його розбила Жовтнева революція». А нарком освіти, за словами С. Плохія, «про статтю Грушевського сказав, що авторові слід було обмежитися царськими заборонами на українську культуру і своєю боротьбою проти них [1319, с. 248].

Але найбільш ґрунтовно це питання аналізував у своїх студіях В. Тельвак [1631, 1683, 1692]. Віталій Васильович запропонував виділити два періоди щодо висвітлення питання про рецепцію творчості М. Грушевського в останнє десятиліття його життя, розглядаючи ювілейний 1926 рік як своєрідний вододіл між ними [1683, с. 248]. Значну увагу грушевськознавець приділив аналізу літературознавчих аспектів творчості Михайла Сергійовича [1692, с. 262–267]. Сучасний історик широко висвітлював сприйняття методологічних аспектів творчості Михайла Сергійовича українськими науковцями, ювілейну грушевськiяну 1926 р., зробив всеохоплюючий історіографічний аналіз праць українських та зарубіжних науковців, публікації яких були присвячені історичній творчості вченого другої половини 1920-х рр.

В. Тельвак звернув увагу на історіографічні оцінки М. Василенка, О. Гермайзе, В. Дорошенка, В. Камінського, М. Марковського, В. Перетца, А. Річицького М. Рубача, І. Свінцицького, В. Юринця, М. Яворського щодо наукової творчості М. Грушевського, які були висловлені в період його наукової діяльності у ВУАН [1692, с. 252–269]. Автор монографії відзначив, що українські історики середини 20-х років розглядали студії вченого емігрантської доби: «Історію української літератури», «Початки громадянства (генетична

соціологія)», «З історії релігійної думки на Україні», науково-популярні праці. Українські історики виявили науковий інтерес до питання про науково-організаційну діяльність М. Грушевського у ВУАН. О. Грушевський відзначив, що після його приїзду в очолюваній ним історичній секції відбувалося «оживлення», а це «підняло інтереси до діяльності Історичної секції», привернуло тих її членів, які раніше відійшли від неї, а також долучилися нові члени [1593, с. 188].

Повернення М. Грушевського в Україну мало вплив на діяльність історичних інституцій ВУАН. У звіті про роботу історичної секції, який готувався у 1929 р. було зазначено, що після приїзду М. Грушевського у 1924 р. до Києва умови праці змінилися на краще – «до роботи приєдналися широкі кола дослідників українського минулого, і це дало змогу широко розгорнути дослідчі роботи в різних галузях української історії. Дослідча робота стимулювалася новими видавничими можливостями» [829, арк. 10].

В умовах ідеологічного протистояння, яке виявилось в українській історіографії ХХ ст., питання про наукову діяльність М. Грушевського у ВУАН неоднозначно характеризувалося науковцями. За радянського часу історики розглядали зазначену проблему вкрай тенденційно. Серед публікацій тієї доби щодо роботи Михайла Сергійовича у ВУАН можна виділити біографічні статті в енциклопедичних виданнях, історіографічні оцінки в працях з історії Академії Наук УРСР, в узагальнюючих роботах з історії Української РСР.

Автор біографічної статті про М. Грушевського в першому виданні «Большой Советской Энциклопедии» 1930 р., характеризуючи діяльність вченого у ВУАН, обмежився констатацією факту щодо його керівництва роботою історичного відділення Академії [1458, с. 675]. У статті про М. Грушевського, опублікованій в першому виданні «Української радянської енциклопедії», зазначалося, що Михайло Сергійович «був керівником кафедри історії України та історичного відділу Академії наук УРСР», а з іншого боку, на його адресу було висловлено ідеологічні та політичні звинувачення щодо розвитку буржуазно-націоналістичної концепції та зв'язку з «антирадянськими буржуазно-націоналістичними

організаціями, що проводили нелегальну підривну діяльність в УРСР» [596, с. 510].

У другому томі «Історії Української РСР» (1958 р.) діяльність М. Грушевського у ВУАН взагалі була проігнорована. При цьому наголошувалося, що Михайло Сергійович, повернувшись з еміграції, «продовжував пропагувати буржуазно-націоналістичні погляди» [836, с. 500].

При висвітленні питання щодо діяльності академічних інституцій з історії у 1920–х роках в «Історії Академії наук Української РСР» видання 1967 р. жодним чином не згадано М. Грушевського. Його ім'я в цій праці пов'язане з тим, що він, «повернувшись з еміграції в 1924 р., працював далі над багатотомними виданнями «Історії України-Руси», «Історії української літератури». Відзначивши як позитив, що в цих працях було зібрано «багатий фактичний матеріал», автори традиційно акцентували увагу на тому, що вчений там «пропагував буржуазно-націоналістичні теорії «виключності» і «безбуржуазності» українського народу в його історичному минулому та «єдиного потоку» в його суспільно-політичному та культурному розвитку» [834, с. 323].

Автори «Історії Академії наук Української РСР» 1982 р. видання наголошували, що в час «становлення Академії наук УРСР ... розвиток науки в республіці відбувався в наполегливій боротьбі з буржуазною ідеологією, зокрема з такими її проявами, як ідеалізм та націоналізм» [833, с. 13]. Фактично в названих працях повністю відсутній аналіз наукової діяльності М. Грушевського у ВУАН, натомість мали місце неприховані політичні звинувачення, які за радянського часу передбачали кримінальне переслідування.

Представники української емігрантської історіографії більш широко та об'єктивно розглянули науково-організаційну діяльність М. Грушевського у ВУАН. Значний науковий інтерес виявляла до цього питання Н. Полонська-Василенко, яка присвятила спеціальну працю з історії Української Академії наук, а також висвітлювала це питання в інших історичних та історіографічних студіях. Наталя Дмитрівна відзначила, що після повернення до України вчений здобув в академії особливе, «виключне» становище [1323, с. 360].

За свідченням Н. Полонської-Василенко, М. Грушевський «мав можливість організувати цілу низку комісій», в яких працювали у 1927 р. 50 штатних та близько 100 позаштатних співробітників. Стосовно Михайла Сергійовича, Наталя Дмитрівна зробила висновок, що «він очолив в межах Академії Наук всю українську історичну науку» [1329, с. 45], оскільки в комісіях, які очолював вчений, «розробляли всю історію України аж від первісного громадянства». Для комісій М. Грушевського «було відведено окремих двоповерховий будинок ..., стилістично відремонтований. Грушевський мав свій окремий бюджет і створив такі видавничі можливості, що їх ніхто не мав в Академії» [1322, с. 360].

О. Оглоблин стверджував, що рееміграція Михайла Сергійовича до України поклала початок його третій добі. За словами українського історика-емігранта, це «була доба, у творенні якої він брав таку поважну участь, але не така, яку він хотів створити. Це не була *доба Грушевського*, хоч він продовжував жити і працювати в ній – і ця праця мала в ній такі великі наслідки» [1187, с. 81].

Історіограф відзначив, що серед тих ідеологічно-наукових центрів, які діяли у складі ВУАН, найбільш активно працював той, що очолювався Михайлом Сергійовичем. О. Оглоблин зазначив, що вчений відновив у складі ВУАН діяльність історичної секції УНТ, у складі якої «було організовано багато комісій, переважно історичного напрямку». На думку автора «Української історіографії», найбільш значущою для розвитку історичної науки була науково-дослідна кафедра історії України, створена для підготовки нового покоління українських науковців», в якій працювали провідні українські історики [1187, с. 21].

Підсумовуючи значення М. Грушевського для української історичної науки в 1920-х роках, О. Оглоблин наголошував, що Михайлу Сергійовичу належить величезна заслуга у тому, що українська історична наука змогла «відродитися і досягти великих успіхів у середині і другій половині 1920-х років» [1196, с. 19]. За словами грушевськознавця, саме в цей час, «в умовах жорстокого панування московського більшовизму на Україні, коли українська культура була приречена на повільне завмирання під смертельним подихом марксо-ленінської мертвечини, на Україні, у Києві і скрізь на широких просторах Української Землі, могутнім

піднесенням розвивається українська історична наука. І цим вона зобов'язана насамперед Михайлові Грушевському» [1194, с. 82].

Л. Винар, розглянувши радянський період діяльності М. Грушевського, констатував, що він до 1929 р. розгортав науково-організаційну працю у ВУАН [208, с. 27]. Засновник грушевськознавства зазначав, що Михайло Сергійович наголошував на органічному зв'язку між Українським науковим товариством та ВУАН. На думку діаспорного історика, «це послідовне підкреслювання Грушевським органічного зв'язку між УНТ і ВУАН на різних наукових форумах відіграло важливу роль в його науково-організаційній і науково-видавничій діяльності в 1920-их роках» [237, с. 126]. Л. Винар наголосив, що «очолення Грушевським першої науково-дослідної кафедри історії України у Києві в 1924 р. ... мало виняткове значення в розвитку історичної школи Грушевського в Києві й взагалі в розвитку української історичної науки» [237, с. 126, 127].

Питання роботи М. Грушевського у ВУАН розглядав у своїх працях Р. Пиріг. Значний науковий, історіографічний інтерес становлять його монографії «М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924–1934 рр.)» [1286–1292] та «Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття» [1278]. В цих дослідженнях, спираючись на значну джерельну базу, історик висвітлює роботу Михайла Сергійовича в Академії, показуючи його складні стосунки з керівниками академічних та більшовицьких партійно-державних установ. Окремо проаналізовані суперечливі події, пов'язані з ювілеєм вченого 1926 р.

Спираючись на матеріал «Звідомлення Української академії наук у Києві», Руслан Якович вказав, що незабаром після повернення в Україну М. Грушевський очолив історичну секцію колишнього УНТ, археологічну секцію, культурно-історичну, археографічну, історичної пісенності, порайонного розроблення історії України (з підкомісіями) [1349, с. 20]. Грушевськознавець відзначив цікаву деталь: спочатку на кафедрі, якою керував Михайло Сергійович, працювали лише два співробітники, його родичі – донька Катерина та небіж С. Шамрай. Але за короткий час розширилася наукова діяльність академіка, і під його керівництвом працювали 8 штатних та 9 нештатних співробітників (з оплатою). Р. Пиріг вказав і

інші відомості про плідну науково-організаційну діяльність вченого протягом першого року його роботи у ВУАН [1289, с. 51].

На цей матеріал посилалися пізніше також В. Пристайко та Ю. Шаповал [1349, с. 20]. Вони вважали, що після приїзду до Києва М. Грушевський зосередив у своїх руках «керівництво всіма науковими установами та структурами ВУАН у галузі історії». Автори науково-документального видання зазначили, що Михайло Сергійович був призначений «на посаду керівника кафедри української історії», яка «стала центром науково-організаційної діяльності історичної секції» [1349, с. 19, 20].

В. Пристайко та Ю. Шаповал, проаналізувавши знайдені джерела, відзначили, що спроби М. Грушевського перевести в Україну УСІ наštтовхнулися на протидію Наркомату освіти, якому підпорядковувалася академія наук. Президія Укрнауки не підтримала пропозицію Михайла Сергійовича про перевидання «Історії України-Руси», вважаючи, що це необхідно «відкласти до відповідного моменту», який за життя вченого не настав [1349, с. 21,22].

Р. Пиріг зазначав, що після повернення з еміграції до України, яка перебувала під владою більшовиків у складі СРСР, вчений мав великі плани наукової діяльності, за здійснення яких він одразу взявся з притаманною йому енергією. Перш за все, історик мав намір завершити роботу над «Історією України-Руси», зробив спробу перенести з Відня до Києва створений ним УСІ. М. Грушевський розгорнув активну науково-організаційну роботу. За ініціативою Михайла Сергійовича, в рамках ВУАН було створено науково-дослідну кафедру історії України. Він також став на чолі історичної секції Академії Наук [194, с. 110].

В. Тельвак, характеризує наукові плани М. Грушевського після повернення того в Україну, звертає увагу на те, що «він небезпідставно сподівався на допомогу урядових інстанцій та окремих державних діячів у розбудову керованих ним історичних установ», оскільки умови його діяльності визначалися «на державному рівні» [1653, с. 28].

Сучасні українські історики, надолужуючи розвиток грушевськознавства,

досліджують різні аспекти діяльності М.Грушевського в радянській Україні, перш за все, у ВУАН. Цим питанням присвячені ґрунтовні праці вітчизняних вчених 1990-х років. П. Сохань, В. Ульяновський та С. Кіржаєв у колективній монографії всебічно аналізували діяльність Михайла Сергійовича у ВУАН. Дослідники розглянули питання щодо повернення вченого в Україну та початку його академічної роботи, ролі М. Грушевського у створенні історичних установ ВУАН, у підготовці молодих істориків, у розвитку зв'язків з зарубіжними науковцями, у видавничій та науково-популяризаторській діяльності [1558].

У наш час одним з провідних дослідників проблематики, пов'язаної з питаннями діяльності М.Грушевського у ВУАН є О. Юркова. Аналізуючи «широко закреслений план історичних, археографічних, соціологічних та етнологічних студій» вченого, вона зазначила, що він передбачав кілька напрямів діяльності: перенесення з-за кордону УСІ, всебічну розробку порайонної історії України, студії з новітньої історії України, організацію видавничої діяльності Археографічної комісії [1927, с. VII].

Особливо необхідно відзначити монографію Л. Юркової «Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. Грушевського (1924–1930)», яка була опублікована на основі матеріалів кандидатської дисертації. У цій ґрунтовній праці вчена всебічно проаналізувала роль Михайла Сергійовича у науковій діяльності заснованого ним основного історичного структурного підрозділу Академії [1929].

О. Юркова проаналізувала історіографію дослідження та його джерельну базу [1929, с. 11–41], організаційно-наукову та науково-виховну діяльність кафедри протягом періоду її діяльності з 1924 по 1930 рр. [1929, с. 42–265], внесок співробітників кафедри в дослідження історії України [1929, с. 266–319].

Наукова цінність монографії обумовлена тим, що в роботі над нею «основним комплексом історичних джерел» стали архівні матеріали, зокрема, повністю опрацьований архів Науково-дослідної кафедри історії України. Авторка використала також матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Служби безпеки України,

Центрального державного архіву вищих органів влади та державного управління України, Київського міського архіву. Використано також звіт про роботу кафедри, протоколи засідань її Кабінету примітивної культури, численні опубліковані документи, джерела особового походження.

Використовуючи широке коло джерел, О. Юркова проаналізувала різні аспекти науково-організаційної діяльності М. Грушевського в Науково-дослідній кафедрі історії України. Авторка зазначила, що невдача спроби Михайла Сергійовича перевести УСІ з Відня до Києва підштовхнула його ініціювати створення цієї кафедри, яка згідно плану повинна була сприяти переведенню УСІ в Україну [1930, с. 45]. Підсумовуючи діяльність М. Грушевського на кафедрі на кінець 1924 р., вчена звернула увагу на комплектування штату наукових співробітників і зробила висновок, що вона була «організаційно сформована і укомплектована високопрофесійними кадрами, розпочала надзвичайно активну дослідницьку працю, а також виробила план підготовки аспірантів до наукової діяльності» [1929, с. 58].

О. Юркова констатувала, що у жовтні 1924 р. були затверджені у складі кафедри М. Грушевський як керівник кафедри і керівник секції одночасно, О. Гермайзе як керівник секції, В. Данилевич та В. Щербина - як дійсні члени за відсутності наукових співробітників. Не були затверджені подані М. Грушевським, науковці, які фактично працювали в науковій інституції – О. Грушевський та П. Тутківський, оскільки вони вже мали інші посади у ВУАН [1929, с. 77].

Вчена звернула увагу на принципи формування М. Грушевським кадрового складу Науково-дослідної кафедри історії України. Авторка загалом погодилася з думкою П. Соханя, В. Ульяновського та С. Кіржаєва, щодо оцінки кадрової політики Михайла Сергійовича у 1920-і роки і відзначила, що він намагався залучити «представників різних генерацій українських істориків і літературознавців», зокрема, представників київської історичної школи В. Антоновича та філологічної школи В. Перетца, включити ряд вчених як позаштатних працівників. Розглядаючи питання про непотизм М. Грушевського у

підборі кадрів, О. Юркова спиралась на авторитетну думку Я. Дашкевича і заперечила закиди деяких дослідників щодо суб'єктивізму керівника кафедри науково-дослідної історії [1929, с. 74–76].

Аналізуючи подальшу діяльність М. Грушевського в Науково-дослідній кафедрі історії України О. Юркова виділила два періоди: 1925–1927 та 1928–1930 роки, маючи на увазі, що на початку 1928 р. відбулися організаційно-структурні зміни, які «призвели до певної реорганізації кафедри історії України, що надалі мала привести до перетворення кафедри на два самостійні інститути» [1929, с. 59].

Висвітлюючи перший період, вчена розглядала кадрові питання формування кафедри, вирішуючи які М. Грушевський враховував наукові інтереси, певні свої моральні зобов'язання. Відзначено, що для керівництва секціями кафедри було залучено професорів О. Грушевського та П. Клименка [1929, с. 77–79]. Колишніх співробітників УСІ К. Грушевську та Ф. Савченка було залучено до роботи в Кабінеті примітивної культури [1929, с. 81, 82]. Свої моральні зобов'язання Михайло Сергійович виявив по відношенню до М. Жуковської – удови колишнього члена УЦР О. Жуковського та Л. Шевченко, внуки рідного брата Тараса Шевченка – Микити Григоровича [1907, с. 82, 83].

О. Юркова приділила увагу питанню про стосунки М. Грушевського зі своїми учнями. Дослідниця зазначила, що, завдяки їхній участі, «археографічна робота була М. С. Грушевським добре організована. Існував чіткий поділ праці. Учні М. Грушевського переглядали архівні фонди (часто на ті або інші фонди вказував сам М. С. Грушевський), вибирали необхідні їм документи, потім спеціальні працівники (копіїсти) ці документи переписували. Після цього йшла звірка переписаного з оригіналом, археографічне опрацювання, підготовка до друку» [1929, с. 120].

Історикиня зауважила, що після повернення на батьківщину Михайло Сергійович «обійняв посаду керівника вуанівської кафедри історії українського народу у Києві, що була вакантною. Однак ця установа не давала змоги визначному науковцю повністю зреалізувати свої плани історичних дослідів, які

він виплекав у еміграційній далечині. Передусім це стосувалося штатів (лише 2 наукових співробітника), а також нерозвиненої структури академічної кафедри» [1943, с. 295, 296].

Аналізуючи організаційні заходи академіка, вчена звернула увагу на те, що його невдала спроба «у справі перенесення із Відня Українського соціологічного інституту (УСІ), розбудові якого на еміграції присвятив 5 років». На це спрямував свої зусилля надзвичайно цілеспрямований академік, який не згодний був з такою безперспективністю, бо це «зводило нанівець його плани розвитку історичних студій у ВУАН». Це спричинила до появи нового проекту організації науково-дослідної кафедри історії України, що М. Грушевський розглядав як «контр-план» [1943, с. 296, 297].

У зв'язку з цим О. Юркова цілком слушно зазначила, що «тактичний розрахунок М. С. Грушевського виявився правильним». Оскільки на засіданні 31 березня 1924 р. Колегія Укрголовпрофосвіти НКО відхилила проект організації УСІ, було прийнято постанову про створення у Києві НДКІУ під керівництвом академіка Михайла Сергійовича, який одночасно очолив дві кафедри – академічну кафедру історії українського народу та Науково-дослідну кафедру історії України [1943, с. 297].

І. Верба і О. Юркова у співавторській праці серед інших питань проаналізували діяльність М. Грушевського у ВУАН. На думку дослідників, «саме кафедра, яку М. С. Грушевський вважав наступником Українського соціологічного інституту (УСІ), перенесення якого з-за кордону не відбулося, була сформована першою; до неї плунувалося перенести структуру і завдання УСІ з подальшим перетворенням на інститут». Також визначалося, що «кафедра виконувала дві взаємопов'язані функції – науково-дослідну та науково-виховну [178, с. 272].

Р. Пиріг та В. Тельвак у біографічному нарисі про М. Грушевського зазначили, що він «був змушений стати до роботи у ВУАН – інституції, засади утворення якої він свого часу не сприйняв, а до окремих її нинішніх керівників ставився досить неприязно» [1310, с. 418]. Історики звернули увагу на те, що

вчений енергійно реалізував свої наукові плани, використовуючи секретаря ВУЦВК П. Буценка та завідуючого агітпропом ЦК КП(б)У О. Шумського, керівників підрозділів Наркомату освіти (НКО) [1310, с. 420–421]. За словами авторів, «брак повного сприяння з боку президії ВУАН, сильна зацентралізованість, бюрократичні перепони не давали змоги М. Грушевському оперативно налагодити роботу кафедри, наукових комісій, видання журналу «Україна» [1310, с. 422].

С. Плохій, характеризує організаторські здібності М. Грушевського в науковій сфері, зазначив, що він як «досвідчений науковець, добре знайомий з атмосферою імперських російських і австрійських університетів, обернувся вправним советським адміністратором, здатним «вибити» у влади додаткове фінансування, штатні посади чи приміщення. Про такі справи він часто-густо домовлявся з владою у Харкові, минаючи президента й офіційне керівництво академії. Безсумнівно, ця тактика додавала у його стосунки з академією ще більшої напруги» [1329, с. 240].

В. Масненко звернув увагу на особливості бачення історіографічного процесу у чітких національних рамках, які на думку історика, не тільки сповідувалися М. Грушевським, а й «були покладені в основу діяльності його історичних інституцій в УСРР». Було вказано, що «під безпосереднім керівництвом Академічної кафедри історії українського народу у 1925 – 1928 рр. відбулося відзначення ювілейних дат ряду визначних українських науковців та громадсько-політичних діячів, які зробили помітний вплив на становлення української історичної думки» [1083, с. 20].

О. Самойленко звернув увагу на співпрацю М. Грушевського з вченими Ніжинського інституту, яка мала найбільш плідний період після повернення Михайла Сергійовича з еміграції у березні 1924 р. Дослідник зазначив, що «очоливши Історичну секцію УАН та Науково-дослідну кафедру історії України, академік залучив до їх роботи ніжинських науковців М. Петровського, А. Єршова, К. Штепчу, В. Ляскоронського та ін.». Було відзначено також публікацію чисельних праць професорів-істориків та філологів НІНО у редактованих

М. Грушевським наукових виданнях «Україна», «Записки історичної секції ВУАН», «Записки історико-філологічного відділу УАН» [1496, с. 38].

Я. Федорук зазначив, що М. Грушевський залучав учнів львівської школи, а саме В. Герасимчука, до співпраці у ВУАН. «Він став членом Комісії ВУАН з вивчення історії Західної України, був обраний дійсним членом Археографічної комісії та історичної секції ВУАН» [1763, с. 287].

О. Рубльов підкреслив, що у своїй науково-організаційній діяльності М. Грушевському не всі задуми вдалося втілити в життя. За словами сучасного історика, «ідею створення «Дослідчого інституту Західної України», як і ряд інших науково-організаційних проєктів, ... попри усі зусилля академіка, реалізувати не вдалося» [1468, с. 89].

С. Водотика розглянув в контексті науково-організаційної діяльності М. Грушевського проблему щодо його керівництва роботою Археографічної комісії ВУАН. Дослідник звернув увагу на те, що для вивчення діяльності АК і ролі її голови існує змістовна та достовірна джерельна база: видання і звіти комісії, документи про її діяльність [266, с. 173–177].

Важливе місце в діяльності ВУАН посідав науковий журнал українознавства «Україна», який редагувався М. Грушевським протягом 1924–1930 рр. як орган Історичної Секції Української Академії Наук. У вступній статті редакції журналу зазначалося, що потреба його видання «сильно відчувається всіма кінцями України» [257, с. 5]. Її автор наголошував на необхідності «популяризувати й поширювати наш журнал, як орган наукового єднання і плянового досліджування минулого й сучасного України» [257, с. 6]. Вітаючи М. Грушевського з 60-літнім ювілеєм, редакційна колегія журналу звернула увагу на те, що він провів «велику організаційну та редакторську роботу», а створений ним журнал – це «огнище Української наукової думки» [1392].

Радянські історики з ідеологічних міркувань фактично не висвітлювали питання про видавничу діяльність М. Грушевського у ВУАН. Автор статті про М. Грушевського, опублікованої в першому виданні «Української радянської енциклопедії», обмежився констатацією, що Михайло Сергійович був редактором

журналу «Україна» [596, с. 510].

Першими на цей напрям роботи вченого звернули увагу представники української діаспори. О. Оглоблин в загальному вигляді відзначив широку видавничу діяльність М. Грушевського, вказавши при цьому історичний часопис «Україна», що виходив протягом 1924–1930 рр., серію періодичних та неперіодичних видань, «що мали виключне значення для історіографії України»: «Науковий збірник Історичної секції ВУАН» (6 томів, Київ, 1924–1930); «За сто літ» (6 томів, Київ, 1927–1930); «Записки Історично-філологічного відділу ВУАН»; праці Історичної секції [1195, с. 22].

А. Жуковський першим проаналізував роль М. Грушевського у виданні журналу «Україна», який був останньою його редакторською роботою. На думку українського зарубіжного історика, журнал посідав центральне місце серед періодичних видань радянського часу, які редагував Михайло Сергійович. Автор відзначив, що «за советського періоду» цей часопис став «прапором вільної думки серед невблаганної і загрозованої дійсності» [739, с. 5].

Автор розвідки звернув увагу на те, що відновлюючи видання журналу «Україна» у 1924 р., М. Грушевський пропонував у його структурі чотири основні відділи. Перший з них і основний був «присвячений статтям і заміткам з історії соціальної, культурної і політичної, археології, літератури, мистецтва, мовознавства, етнографії, економіки і краєзнавства України». Цей відділ перебував під керівництвом М. Грушевського. За словами історика, він надавав «спрямування українознавчим студіям, висловлювався до актуальних проблем української науки, був своєрідним ідеологічним орієнтиром для самої України, як і взагалі для ВУАН» [739, с. 6].

Аналізуючи змістовну спрямованість журналу, А. Жуковський відзначив, що, відновлюючи його видання, редакція не рекомендувала надсилати матеріал, що безпосередньо належить до історії комуністичної партії та революції – бо це входить в сферу інших видань». Це стосувалося також радянського громадського життя [739, с. 6].

Другий відділ був присвячений питанням громадського і літературного

життя України XIX і початку XX ст. За словами автора статті, «участь М. Грушевського у цьому відділі була скромніша. Натомість у кожному числі журналу він брав активну участь у підготовці третього відділу під назвою «Критика, звідомлення, обговорення», частини, яка робить журнал живим й актуальним, а zarazом інформує читача про найновіші публікації з відповідною оцінкою і критичними заувагами». В четвертому відділі хроніки подавалися відомості про наукове життя переважно Історично-Філологічного Відділу ВУАН, його Історичної Секції [739, с. 7].

А. Жуковський відзначив тематичні випуски журналу «Україна», які були присвячені ювілейним датам життя видатних українських діячів Т. Шевченка, М. Костомарова, М. Драгоманова, І. Франка. Автор розвідки особливо виділив статті М. Грушевського, в яких розглядалися питання життя та творчості В. Антоновича, М. Максимовича, П. Куліша, О. Лазаревського [739, с. 9–12].

Історик звернув увагу на висвітлення в журналі найважливіших періодів української історії, яким загалом було присвячено 60 % публікацій. Він зазначив, що там «перед вела історіографія, ... бо редактором був найбільший український історик», який виявляв особливий інтерес до історії XIX–початку XX ст. Автор розвідки вказав, що цей період аналізували на сторінках періодичного видання О. Гермайзе, Г. Житецький, Ф. Савченко та інші автори.

На друге місце А. Жуковський поставив козацьку добу, виділивши серед публікацій працю М. Василенка про Павла Полуботка, а також статті І. Крип'якевича, М. Горбаня, О. Рябініна-Скляревського, М. Ткаченка. Щодо висвітлення в журналі княжої та литовсько-руської доби було вказано, що ці теми розглядалися недостатньо «мабуть, через брак спеціалістів чи доступу до нових архівних матеріалів». Через політичні обставини в журналі було мало публікацій про період Першої світової війни, революції й громадянської війни [739, с. 16].

Аналіз питання про діяльність М. Грушевського як редактора журналу «Україна» продовжила О. Юркова. Вона звернула увагу на те, що це видання здійснювалося вченим «завдяки невтомній праці ... (а також його вмінню влаштовувати фінансові справи)». За підрахунками авторки розвідки, «вже у

1924 р. вийшло 3 випуски (4 книги) «України», а з 1925 р. журнал став двомісячником. 1929 р. було опубліковано 7 книг часопису, у 1930 р. планували оприлюднити 8 книг, а згодом перетворити журнал на щомісячник» [1946, с. 327]. Вчена зазначила, що загалом у 1924–1930 рр. за редакцією акад. М. Грушевського вийшло 36 книг «України», що поряд з «Киевской Стариной» та «Літературно-Науковим Вісником», без сумніву, була «одним з найцінніших журналів українознавства», солідним джерелом «до вивчення українознавчих дисциплін, особливо національно-культурних процесів 19 в.» [1945, с. 328].

Розглядаючи функції журналу, О. Юркова зазначила, що подібно до інших видань М. Грушевського, «часопис виконував наукову, просвітницьку та науково-популяризаторську функції, а також подвійну функцію зв'язку з європейськими науковими установами та дослідниками (аналізував і викладав нові методи і відкриття та, з другого боку, містив праці європейських вчених)» [1945, с. 328].

Питання про роль М. Грушевського у редагуванні журналу «Україна» знайшло відображення у розвідках І. Савчук. Вона зазначила, що після повернення до Києва той «відразу виступив з ідеєю відновити видання часопису «Україна», який виходив протягом 1914, 1917–1918 рр. як орган Українського наукового товариства». Попри матеріальні проблеми у ВУАН, «завдяки авторитетності М. Грушевського журнал знову почав виходити у світ як орган Історичної секції» [1489, с. 40].

І. Савчук звернула увагу на те, що М. Грушевський «домігся права видавати часопис через Державне видавництво України ... з виплатою гонорарів, що дозволяло не тільки підтримувати фінансове становище співробітників часопису, але й замовляти потрібні тексти». Це забезпечило успіх журналу, який редагував Михайло Сергійович [1489, с. 41].

Авторка розвідки, розглядаючи роль академіка у виданні журналу «Україна», вказала, що він як редактор «визначав проблемно-тематичне обличчя журналу, вказуючи своїми статтями важливі напрямки наукового пошуку» [1486, с. 274]. Дослідниця зазначила, що «М. Грушевський прагнув охопити на шпальтах часопису увесь загаль української історіографічної продукції»

[1489, с. 41].

І. Савчук наголошувала, що журнал «Україна». незважаючи на жорстку радянську цензуру, «дотримувався концепції самобутності української нації і національної історії», що він відповідав високим науковим вимогам та був популярним серед українських та зарубіжних науковців. На думку авторки, це свідчило про те, що «визначений М. Грушевським курс для часопису виявився напрочуд ефективним» [1489, с. 45].

В рамках своєї розвідки І. Савчук звернула увагу на діяльність Михайла Сергійовича як автора цього журналу, перш за все відзначила рецензії М. Грушевського на опрацьовані ним книги російських дослідників з історії давньоруської літератури В. Адріанової, В. Міллера і М. Сперанського, А. Ляценка, О. Яцимирського, Є. Перфецького, нумізмата А. Орешникова, антикознавця М. Ростовцева, на статті польських вчених Я. Лося, К. Добровольського [1486, с. 274-276].

В. Тельвак наголосив, що редагований М. Грушевським журнал «Україна» став «центральною історичним та українознавчим органом, в якому співпрацювали наддніпрянські, галицькі й інші дослідники, які проживали за межами України» [1653, с. 28]. На думку В. Тельвака, «у перші роки перебування М. Грушевського в Україні також поступово зростала критичність радянських функціонерів до його науково-організаційної та видавничої діяльності. Особливо дошкуляла їм редакційна політика вченого в журналі «Україна» шпальта якої принципово залишалися осторонь офіційної марксистсько-ленінської проблематики. Попри те, що «Україна» як академічне видання не підлягала цензурі, до часопису прикріпили «опікуна», котрий час від часу виступав з різноманітними провокаційними ініціативами на зразок поради помістити в журналі статтю про Леніна, неодмінно написану М. Грушевським. Незмінність редакційної політики часопису призвела до появи гострокритичних рецензій на нього в радянській періодиці. Яскравим прикладом може слугувати огляд В. Юринця, що заявився на початку 1926 р. на сторінках «Більшовика України».

Охарактеризувавши основні рубрики журналу та їхнє змістове наповнення,

рецензент наголосив: «В усіх цих рубриках, то чевидячки, то заслонено-езоповськи, проявляється й проводиться уперто одна тенденція: оминати й нехтувати те все, чим живе наша *жива* [курсив В. Юринця - авт.] українська дійсність, що для всіх, хто із запалом береться творити основи української культури, є злобою дня. Тому дуже хотілось би назвати цей журнал «українознавства» журналом пропаганди незнання того, що дійсно твориться на Україні». Далі оглядач дорікнув редакції «України» в тому, що журнал друкує розвідки, «байдужі з перспективи революції», а також оминає такі події, як гайдамащина, 1905 рік» 1917 рік тощо, що у виборі тем «Україною» є «якась тенденція зрештою дуже прозора, яка викликає сильні нотки скептицизму відносно життєвості цього журналу» [1692, с. 256].

На базі Науково-дослідної кафедри історії України М. Грушевський створив київську історичну школу. Питання її становлення викликали значний інтерес з боку дослідників наукової діяльності Михайла Сергійовича. Є необхідність проаналізувати праці українських грушевськознавців, присвячені зазначеній темі.

Для радянських істориків питання про школу М. Грушевського було об'єктом постійних ідеологічних нападів на нього. Вони не сприймали позитивно науково-організаційну діяльність Михайла Сергійовича і використовували цей аспект роботи вченого для того, щоб довести хибність його наукових поглядів та «шкоду», яку завдавала створена ним школа. В цьому контексті цікавими є деякі оцінки науковців щодо зазначеної проблеми.

Л. Окиншевич на початку 1930-х рр., у радянський період своєї наукової діяльності характеризував школу М. Грушевського критично, з позицій комуністичної ідеології. Молодий ідейно заангажований історик зазначив, що Михайло Сергійович створив у ВУАН чисельніший від його львівської наукової школи «гурт учнів», який був «войовничо-загострений проти марксо-ленінської історіографії, а чималою мірою і проти своїх буржуазних конкурентів, слухняно-підпорядкований найменшим і найдрібнішим вимогам та вказівкам свого керівника». За словами Л. Окиншевича, учні М. Грушевського активно працювали, випускали «чисельну продукцію, щоправда якісно надзвичайно слабу

навіть з погляду буржуазної історіографії» [1198, с. 93, 94].

Радянський історик підкреслив нібито слабкість позицій М. Грушевського та його школи боротьбою залишків капіталістичних класів і нових сил «марксистсько-ленінської історичної науки» на Україні і вказував, що ця школа «дедалі втрачала свої позиції, звідки її вибивала марксо-ленінська історіографія», а це підготувало «ідеологічний розгром цієї школи, що стався навесні 1931 року під час дискусії про творчість акад. М. Грушевського, і капітуляцію в декларації, частини науковців з його оточення» [1198, с. 93].

Особливо різко, лайливо характеризував «школу» Грушевського у повоєнні роки член-кореспондент Академії наук УРСР М. Петровський, якого використовували у пропагандистській роботі в якості лектора лекційного бюро Управління у справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР. В його лекції наголошувалося, що «викриття буржуазно-націоналістичних поглядів і, зокрема «школи» Грушевського є нагальним завданням працівників ідеологічного фронту Радянської України». Така ворожість радянського історика-пропагандиста обґрунтовувалася тим, що нібито «буржуазно-націоналістична «школа» Грушевського виготовляла ядовиту ідеологічну зброю, спрямовану на розрив віковичного союзу українського народу з його старшим братом – великим російським народом». Вся лекція була насичена ідеологічними звинуваченнями, які не містили жодних наукових положень [1264].

Подібна риторика простежувалася в статті авторитетних істориків, опублікованій у 1960 р. в журналі «Комуніст України», яка сприймалася як ідейний орієнтир для українських радянських науковців. Автори зазначали, що «українські буржуазно-націоналістичні історики, особливо М. Грушевський та його «школа», перекручували історію українського народу, щоб обґрунтувати зрадницьку програму, розраховану на відрив українського народу від російського» [603, с. 90]. В цій ідеологізованій оцінці акумульована логічна схема комуністичної методології.

М. Липовченко ще більш різко висловлювався щодо школи М. Грушевського, вважав її «реакційною по суті» [986, с. 6]. Автор звинуватив цю

школу в тому, що вона «скотилася до найпошлішого, вульгарного суб'єктивістського ідеалізму». Радянський історик стверджував, що «школа Грушевського нібито пропагувала «теорії» про «вибрані особи, компетентна меншість, як пишномовно висловлюються деякі сучасні епігони, є творцями історії, а маси, народ є лише баластом в історичному процесі» [986, с. 22].

Наполегливо вивчала київську наукову школу М. Грушевського емігрантська історіографія і, на противагу радянській, намагалася визначити її вплив на подальший розвиток історичної науки. Н. Полонська-Василенко розглянула спадковість наукової школи В. Антоновича, учні якої продовжували діяльність, в тому числі, «у Львові та Києві – учні М. Грушевського» [1324, с. 40]. Дослідниця вважала, що до київської історичної школи, на відміну від її попередниці – львівської школи, входили спеціалісти з історії України та соціології, етнографії і фольклору [1322, с. 360].

Цікаву думку висловив О. Оглоблин, який характеризував київську школу М. Грушевського як «культурно-історичну або «соціологічну», по суті, неонародницьку» [1193, с. 10–11]. П. Одарченко констатував, що «Михайло Грушевський виховав чисельну групу вчених-істориків» [1197, с. 106]. І. Лисяк-Рудницький вказав на «переломове значення», яке мала «існуюча своїми кількісними та якісними досягненнями діяльність М. Грушевського та його школи» [1028, с. 94].

З особливою увагою дослідив цей аспект Л. Винар. Він відзначив поряд з львівською школою М. Грушевського – його київську школу 1924 – 1934 рр. [230, с. 27]. Засновник грушевськознавства ретельно розглянув питання щодо київської наукової історичної школи Михайла Сергійовича, яку вважав продовженням Львівської [237, с. 117].

Л. Винар дослідив концептуальні засади діяльності київської школи М. Грушевського, зазначивши, що її умовно «можна назвати «історично-соціологічною школою української історіографії», в якій схрещувалися концепції неонародників і державників. Л. Винар з'ясував, що в 1920-их роках вчений та деякі його учні, зокрема донька Катерина, «перебували до певної міри під впливом

французької школи Еміля Дюркгейма, зокрема методології його досліджу, теорії «соціальних фактів», інтерпретації еволюції громадської моралі та інших соціологічних теорій, пов'язаних з дослідженням еволюції суспільства» [237, с. 133].

Дослідник вказав на характерні риси цієї школи і констатував, що її визначав «строгий документалізм». Історик зазначив, що М. Грушевський як голова Археографічної комісії при ВУАН, відправляв своїх учнів до російських і українських архівів, але спроби направити учнів до архівів Західної Європи не мали успіху. На думку науковця, Михайло Сергійович та його київська школа приділяли значну увагу «територіальному дослідженню історії України, яке він називав історичним районознавством України і яке відіграло значну ролу в розвитку української національної історіографії в 1920-их роках» [237, с. 135].

Л. Винар вважав, що «науковою лабораторією історичної школи Грушевського у Києві» були видання, які здійснювалися вченим у ВУАН – журналі «Україна» (1924–1930) серійні видання «За сто літ», «Науковий збірник історичної секції ВУАН», «Український архів», «Український археологічний збірник» та інші [230, с. 29]. Але, Р. Пиріг підтримав зауваження тих колег, які не погодилися з оцінкою Л. Винара щодо київської школи істориків Михайла Сергійовича як «всеукраїнської школи національної історіографії», оскільки це відкидає роботу інших наукових шкіл [1271, с. 73].

Сучасна українська історіографія висвітлює певне коло питань щодо київської історичної школи М. Грушевського. Одним з перших в Україні спеціальне дослідження щодо київської школи М. Грушевського опублікував С. Білокінь [73, с. 106–130]. Автор відзначив, що видатний вчений, повернувшись з еміграції в Україну, «застав тут гурток молодих вчених, уже ніби цілком підготовлених до наукової роботи». Історик вказав, що, хоча в студентські роки Михайло Сергійович не був їх викладачем, але «за цією плеядою вчених навіки усталилось поняття Київської школи Грушевського». Дослідник пояснює це тим, що на їх наукову діяльність «визначально вплинули» «робочі взаємини» молодих істориків з визнаним метром науки. Науковець слушно стверджує, що цей вплив

М. Грушевського на представників його київської школи визначив їхню «фахову ментальність, що тематично й методологічно ... ув'язало наукову діяльність їхню у ту течію історичної думки, осердям якої був саме славетний десятитомник їхнього метра» [73, с. 106]. Історик вказав на важливу рису, яка характеризувала київську школу. Він зазначав: «Визначальна риса цих студій – оберненість до предмету не через літературу ... , а таки через джерело» [73, с. 107].

С. Білокінь відзначив, що за відсутності особових архівів представників київської школи М. Грушевського свідченням їх діяльності є наукові праці учнів Михайла Сергійовича. Автор статті звернув увагу на те, що уже в 1920-ті роки почали розходитись життєві шляхи цих істориків, більшість яких була репресована сталінським режимом [73, с. 107]. У статті С. Білоконя дано не лише цікавий аналіз наукової проблеми, автор супроводжує свою працю публікацією чисельних документів, які ілюструють діяльність учнів Михайла Сергійовича [73, с. 108–126].

І. Верба та О. Юркова в спеціальній праці, присвяченій цій проблемі, зазначили, що видатний вчений «заснував дві історіографічні школи, що різнилися особовим складом, часом і місцем діяльності, а також політичними реаліями хронологічних рамок їх існування» [178, с. 268]. Дослідники відзначили особливості наукової підготовки учнів київської школи М. Грушевського. За словами істориків, відбувалося постійне обговорення їх роботи на засіданні кафедри, «звітування молодих науковців разом з керівниками кожного триместра з метою удосконалення планів навчання аспірантів», наукові дискусії, як «реферування власних праць, а також робіт, що були помітним явищем в тогочасній світовій історіографії» [178, с. 272].

Сучасні українські вчені розглянули питання про роль науково-дослідної кафедри М. Грушевського в становленні його київської школи. Оскільки, на думку істориків, в той час підготовку молодих науковців здійснювали науково-дослідні кафедри, то Михайло Сергійович, повернувшись з еміграції, «наполягає на негайному заснуванні такої кафедри в Києві, чудово розуміючи необхідність наукового методологічного вишколу молодих дослідників» [178, с. 270, 271].

Кафедра, за словами авторів розвідки, «виконувала дві взаємопов'язані функції – науково-дослідну та науково-виховну», причому останній надавалася перевага [178, с. 272].

І. Верба та О. Юркова розглянули питання щодо складу учнів М. Грушевського і поставили за мету з'ясувати імена представників його київської історичної школи. Науковці зазначили, що «учнів його школи треба шукати у його оточенні»: це були співробітники наукових установ, яких загалом називали «грушев'янці» [178, с. 270, 271].

Представниками київської школи, на думку дослідників, були учні М. Грушевського О. Баранович, С. Глушко, В. Ігнатієнко, М. Ткаченко, С. Шамрай, які опрацювали обрані теми, що «тематично і методологічно співпадали із історичними поглядами й науковою методологією акад. М. Грушевського, головне, з різних аспектів вивчали «селянське питання» – улюблену тему академіка». Вони захистили «промоційні праці» (за винятком Ігнатієнка), та працювали в наукових комісіях.

До представників київської школи М. Грушевського сучасні історики віднесли також аспірантів 1925 року М. Карачківського та О. Степанишину, аспірантів 1926 р. П. Глядківського, В. Євфимовського, П. Нечипоренка, В. Юркевича, аспірантів 1927–1928 рр. В. Денисенка, Д. Кравцова, О. Смолинську, В. Сильченка, Т. Гавриленка та В. Костащюка [178, с. 277, 279].

Дещо іншу версію висвітлення цього питання подала О. Юркова в статті про долю науковців з київської історичної школи М. Грушевського. Авторка дала більш повний перелік учнів видатного вченого, нарахувавши загалом 20 осіб. До тих, кого назвав І. Верба, вона додала доньку М. Грушевського Катерину, Л. Шевченко, О. Павлика, Ф. Савченка. Але, з іншого боку, у списку О. Юркової порівняно з І. Вербою відсутній В. Сильченко [1934].

На роль Науково-дослідної кафедри історії України в підготовці учнів М. Грушевського звернув увагу також Ю. Шаповал. Він влучно зазначив, що ця інституція була «наче історичний університет, де кілька професорів давали виклади з історії України й загальної культури. Молоді дослідники-історики

могли добувати тут наукову освіту. За кілька років з-під рук Грушевського вийшов знову цілий ряд дуже гарних наукових сил». Це дало підставу вже значно пізніше говорити про «київську історичну школу М. Грушевського» [1872, с. 239].

Р. Пиріг відзначив, що на кафедрі М. Грушевського навчалися 14 аспірантів. З них, за дослідженням сучасного історика, у цей час успішно захистили кандидатські дисертації О. Баранович, М. Ткаченко, С. Глушко, С. Шамрай. Для аспірантів читалися спеціальні курси. Зокрема, М. Грушевський вів лекції з сучасної соціології, проблем стародавньої думки, соціальних і культурних течій на Україні» [1278, с. 98].

У колективній праці «М. С. Грушевський і Академія» зазначено, що вчений не тільки сам читав лекції, а й «складав програми, добирав інших лекторів і визначав з ними необхідні в контексті загальної програми підготовки теми». Автори вважали, що «Школа Грушевського – це в першу чергу його учні, науковою працею яких керував вчений, які успадкували його методи дослідження, розвивали і поглиблювали його ідеї» [1558, с. 156–157].

О. Юркова внаслідок прискіпливого аналізу організації М. Грушевським археографічної роботи у радянські часи розвінчала тезу про експлуатацію Михайлом Сергійовичем своїх учнів. Дослідниця прийшла до висновку, що ця думка «є одним із міфів радянської історіографії, що міцно увійшов у свідомість переважної більшості вчених» [1947, с. 121].

Історіографічний аналіз дозволяє зробити висновок, що українські історики, аналізуючи наукову діяльність М. Грушевського у ВУАН, звернули увагу на питання щодо рееміграції вченого в Україну в 1924 р., його наукової творчості науково-організаційної роботи в Академії, редагування журналу «Україна» та створення київської наукової школи.

Сучасники М. Грушевського висловлювали неоднозначні оцінки про його повернення в Україну з політичних та особистих позицій. Негативну політичну оцінку висловив М. Шаповал. Неоднозначно писав про рееміграцію Михайла Сергійовича в різні періоди свого життя В. Винниченко. Провладні історики

наголошували, що М. Грушевський визнав радянську владу в Україні. Критично характеризував таке рішення вченого С. Єфремов.

Неоднозначні історіографічні оцінки були висловлені в працях науковців 1920–1930-х років щодо наукової творчості Михайла Сергійовича. Значний інтерес виявили історики до публікації першої книги 9-го тому «ІУР». З боку прихильників «марксо-ленінської теорії» висловлювалися однозначно ідеологізовані, негативні характеристики щодо цієї праці, «прикладом» чого була рецензія Ф. Ястребова. Об'єктивний аналіз творчості вченого було зроблено у публікаціях Д. Багалія та О. Гермайзе. Л. Білецький та М. Марковський зробили неупереджений аналіз «Історії української літератури» М. Грушевського.

Представники емігрантської історичної науки (Л. Винар, М. Галій, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко) зазначили, що приїзд Михайла Сергійовича в Україну надав новий імпульс в роботі ВУАН, історичні установи якої мали всебічно вивчати історію України, поживавилась видавнича діяльність, активно діяла київська історична школа М. Грушевського. Але, на думку діаспорних вчених, репресії радянської влади заважали діяльності вченого у ВУАН.

Українські історики пострадянського часу (С. Білокінь, І. Верба, С. Водотика, С. Кіржаєв, Р. Пиріг, П. Сохань, В. Тельвак, В. Ульяновський, О. Юркова) більш ретельно вивчали і проаналізували науково-організаційну діяльність М. Грушевського, яка була спрямована зокрема на заснування Науково-дослідної кафедри історії України, яка стала наступником УСІ, інституцією для здійснення наукових студій з національної історії, а також для виховання молодих дослідників.

У радянській, емігрантській та сучасній українській історіографії знайшла відображення проблема діяльності київської історичної школи М. Грушевського. Історіографічний аналіз праць радянських істориків надав можливість з'ясувати сутність їхніх ідеологізованих оцінок щодо згаданого питання. Радянські науковці розглядали цей аспект в контексті ідеологічної компартійної пропаганди, яка була несумісна з науковим підходом, який іноді підмінявся брутальними,

лайливими фразами.

Представники української діаспори, на противагу радянським історикам, об'єктивно, на наукових засадах оцінювали діяльність М. Грушевського та його київської історичної школи. Аналіз студій істориків діаспори Л. Винара, І. Лисяка-Рудницького, П. Одарченка, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко дозволив з'ясувати завдання та методологічні засади цієї історичної школи, визначити концептуальну єдність та наступність львівської й київської шкіл видатного вченого. Науковці діаспори визначили останню як «культурно-історичну» або «соціологічну» школу, а також вказали на її неонародницьку спрямованість. Вони звернули увагу на спадковість наукової школи В. Антоновича та київської історичної школи М. Грушевського.

Сучасна українська історіографія приділила увагу цьому питанню в узагальнюючих працях грушевськіани та спеціальних дослідженнях, присвячених цій проблематиці. В працях С. Білоконя, І. Верби, В. Заруби, С. Кіржаєва, Р. Пирога, П. Соханя, В. Ульяновського, О. Юркової було проаналізовано питання про умови створення київської наукової школи М. Грушевського, склад його учнів, функції школи, життєву та наукову долю її представників в умовах сталінського тоталітарного режиму. Сучасні українські вчені С. Білоконь, І. Верба, В. Заруба та О. Юркова дослідили цю проблематику на ґрунтовній джерельній базі, проаналізували архівні матеріали. Їхні спеціальні праці є суттєвим внеском до наукової розробки цього аспекту грушевськознавства.

5. 2. М. Грушевський у стосунках з керівництвом ВУАН та радянськими партійно-урядовими колами. Завершальний період наукової діяльності вченого у висвітленні істориків

Наукова діяльність М. Грушевського у ВУАН значною мірою відобразила складні стосунки академіка з представниками її Президії та радянської партійно-урядової верхівки, ставлення якої до вченого визначалося здебільшого політичними міркуваннями. Це вплинуло на важливі аспекти науково-

організаційної роботи Михайла Сергійовича і загалом на ідеологічний та політичний погром, який пережив учений з боку більшовицької влади в останні роки свого життя. Зазначені питання були предметом гострої дискусії в українській історіографії.

Значний науковий інтерес дослідників викликало питання про 60-річний ювілей від дня народження та 40-річчя наукової діяльності М. Грушевського. Ця подія привернула увагу сучасників-науковців, громадськості, представників влади, преси. Сценарій ювілейних урочистостей був спланований вищим компартійним керівництвом. 7 вересня 1926 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про ювілей Грушевського». Передбачалося, що урочистий захід буде обмежений Києвом і рамками Академії наук [1349, с. 146]. Було заплановано публікацію статті в журналі «Життя й революція», в якій необхідно було відзначити, що «научная работа его, направляемая определенной идеологией мелкобуржуазного национализма, толкнула Грушевского в области политики на путь, приведший к крушению». Допускалася публікація в цьому ж журналі статті про наукову діяльність академіка, «приняв меры, чтобы она была написана в марксистском освещении». Передбачалося, що в газеті «Пролетарська правда» буде надрукована невелика стаття про ювіляра, а також звіт про ювілей. Контроль за виконанням цієї постанови було покладено на партійних та урядових діячів В. Затонського, Ф. Корнюшина, О. Шумського та П. Любченка [1349, с. 147]. Ювілейні заходи М. Грушевського відбулися відповідно до цієї постанови.

З 2 жовтня у Всенародній бібліотеці України було організовано виставку творів академіка [1894]. 3 жовтня під час урочистого засідання голова ювілейного оргкомітету академік П. Тутківський особливу увагу звернув на велике значення, яке мала діяльність Михайла Сергійовича для ВУАН. Було відзначено, що «сама ідея організації Української Академії наук належить ювілянтові». Академік Д. Багалій, відзначив важливу роль, яку відіграв М. Грушевський у розвитку української науки, перш за все в історичних студіях. Ювіляра вітали також відомі представники української історичної науки М. Василенко та О. Гермайзе [1918].

У зв'язку з ювілеєм вченого у періодичних виданнях було надруковано

кілька досить відмінних щодо оцінок його наукової та громадської діяльності публікацій. О. Гермайзе всебічно характеризував М. Грушевського з повагою та політичною неупередженістю, розглядаючи його як «європейського ученого» [297, с. 99]. У своїй статті автор наголошував, що наукова діяльність Михайла Сергійовича «безперечно становить яскраву сторінку в нашій історичній науці. Вона ... немов підсумок дає попередній роботі українських історіографів і одкриває нові простори» [297, с. 93].

Досить схожі оцінки наукової та громадської діяльності М. Грушевського дали у присвячених йому біографічних нарисах представник редакції «Пролетарської правди» П. Кулиниченко та заступник завідуючого відділу друку ЦК КП(б)У І. Лакиза. Перший опублікував допис у газеті «Пролетарська правда» [958], другий надрукував статтю в журналі «Життя й революція» [975]. Обидва автори відзначили основні віхи великого шляху в українській науці, пройденого видатним вченим, значення його наукової творчості для розвитку історичних студій в Україні у передреволюційний час. З іншого боку, П. Кулиниченко та І. Лакиза вказали «політичні та ідеологічні хиби» М. Грушевського в період революції, використання ним у своїх працях методів «буржуазної науки», яким протиставляли «методу Маркса і Леніна».

Повністю ідеологізованими, сповненими критичних зауважень на адресу Михайла Сергійовича були ювілейні публікації партноменклатурного діяча П. Любченка [1051, 1918]. В них був відсутній аналіз наукової діяльності вченого.

Історіографічний інтерес становить відповідь М. Грушевського на привітання під час урочистого святкування. Вчений уник будь-яких згадок про критику його громадської діяльності та «хибної методи» в науці, а зазначив, що розглядає свій ювілей «як свято на честь української науки, ... маніфестацію відродження української культури», зробивши певний політичний реверанс конкретизував, що це відбувається «на Радянській Україні» [1918]. Більш розлого висловив Михайло Сергійович свої думки про ювілей, певні історіографічні узагальнення у «Одвертому листі ... », опублікованому пізніше того ж місяця у львівському журналі [52].

Численні відгуки та вітання представників української громадськості до ювілею М. Грушевського були опубліковані в зарубіжних періодичних виданнях. Історіографічний аналіз цих публікацій дав В. Тельвак [1692, с. 291–301].

За організацією ювілейних заходів уважно стежили співробітники ДПУ. У спецдоповіді ДПУ УСРР голови ДПУ УСРР В. Балицького, поданій до ОДПУ СРСР через тиждень після урочистого засідання, було звернуто увагу на обставини, які посилювали розкол в Академії. Оскільки створення Ювілейного Комітету не було узгоджено з Загальними зборами Академії, з її Президією, то багато академіків поставилися до ювілею недоброзичливо. Особливо це виявилось від керівників Академії С. Єфремова та А. Кримського, «блеставших своим отсутствием в Киеве весь подготовительный период и на самом юбилее». Очевидно, вони сприяли тому, що в Одесі було зірвано заплановані ювілейні заходи [1350, с. 164, 165]. Автор цієї «спецдоповіді» проаналізував вітання, які були висловлені на адресу ювіляра та його відповідь.

Надалі радянські історики взагалі не розглядали питання про ювілей М. Грушевського 1926 р. Представник української діаспори М. Галій зауважив, що з таким самим ентузіазмом, як у 1924 році, «вітала Михайла Сергійовича українська інтелігенція 3-го жовтня 1926 р. в Києві під час святкування його подвійного ювілею: 60-ліття народження й 40-ліття наукової праці. Пам'яткою цього святкування зостався виданий ВУАН великий, двотомний науковий збірник праць чисельних його учнів і прихильників із України й цілого світу» [281, с. 27]. О. Оглоблин підкреслив, що в 1926 р. під час урочистого святкування 60-річного ювілею М. Грушевського «широке загальноукраїнське визнання здобула його невтомна наукова діяльність» [1191, с. 9]. Про ювілей М. Грушевського згадав також Л. Винар [222, с. 41, 42].

Ювілей М. Грушевського 1926 р. став предметом історіографічних досліджень у пострадянський час. Р. Пиріг звернув увагу на те, що «загалом заслуги на ниві української науки давали вченому і його прибічникам усі підстави для організації широкого вшанування ювіляра» [1268, с. 7]. Сучасний грушевськознавець зазначив: «Навколо майбутніх ювілейних заходів одразу

виник своєрідний трикутник інтересів. Сам М. Грушевський, близький до нього академік П. Тутківський, їхні колеги відстоювали необхідність широкого відзначення ювілею. Президія ж академії, насамперед віце-президент С. Єфремов і неодмінний секретар А. Кримський, які неприязно ставилися до М. Грушевського, вдалися до його саботування, до останнього моменту уникаючи прийняття офіційного рішення. ЦК КП(б)У і Наркомат освіти виступали за проведення публічного вшанування вченого, але прагнули при цьому обмежити урочисті заходи рамками академії» [1268, с. 8].

Так само, як і ювілеїв М. Максимовича, В. Антоновича, М. Драгоманова, І. Франка «було викликом більшовикам, який говорить про неабияку мужність і принциповість» вченого. На думку грушевськознавця, про це свідчили також висловлені академіком на своєму ювілеї ідеї, можна розглядати як політичні завдання для українського руху: «1) соборність земель і 2) українізація міст, створення українського пролетаріату й інтелігенції» [325, с. 186].

Ю. Шаповал, аналізуючи події, пов'язані з ювілеєм М. Грушевського, вказав на тези які висловив на урочистому засіданні П. Любченко, акцентуючи увагу на тому, щоб ювіляр «нищів неясність» у стосунках з владою. У той же час, було зазначено що Михайло Сергійович у своїй відповіді на привітання не звернув увагу на «багато бажаних для влади питань. Натомість говорив про те, що вважав за необхідне сказати, а не те, що від нього хотіли почути офіційні чиновники» [1872, с. 258].

Розглянувши п'ять ювілеїв вченого, В. Тельвак висловив думку, що «найбільшою масштабністю серед ушанувань М. Грушевського був позначений останній з черги – п'ятий ювілей. Що за задумом організаторів, поєднав у собі сорокаріччя літературно-наукової діяльності (котре припадало на червень 1925 р.) та шістдесятиліття життєвого шляху [1678, с. 33].

Історіографічний інтерес В. Тельвака викликали публікації вчених з радянської України та західноукраїнських земель, пов'язані з відзначенням шістдесятирічного ювілею з дня народження М. Грушевського та сорокаріччя його наукової діяльності. За словами сучасного грушевськознавця, «у цих

публікаціях узагальнено різнобічну діяльність історика, яскраво відображено особисте ставлення до нього та його творчого доробку» [1692, с. 275–276]. Віталій Васильович слушно стверджував, що «ювілейні святкування 1926 р. стали потужним поштовхом для осмислення феномена Михайла Грушевського в усіх аспектах прояву його багатогранного таланту» [1692, с. 303]. Цьому питанню В. Тельвак присвятив також свою спеціальну статтю [1616].

Широко висвітлювали події, пов'язані з ювілеєм Михайла Сергійовича Р. Пиріг та В. Тельвак у біографічному нарисі вченого [1310, с. 446–462]. Грушевськознавці звернули увагу на те, що це питання уважно розглядали в Політбюро ЦК КП(б)У і зробили висновок, що для вченого цей «тріумф ... об'єктивно став ... певною політичною індульгенцією» [1310, с. 462].

Впливовим негативним чинником для роботи Михайла Сергійовича в Академії були його напружені стосунки з віце-президентом, головою господарчої управи Академії, академіком С. Єфремовим та її вченим секретарем академіком А. Кримським. Перший від часів Української Центральної Ради вкрай неприязно ставився до колишнього голови УЦР і не скривав цього. У своїх щоденниках 1923–1929 рр. автор найчастіше (на 195 сторінках!) згадував М. Грушевського, здебільшого з уїдливіми характеристиками та зауваженнями [730].

С. Єфремов, характеризуючи атмосферу, яка склалася в очікуванні приїзду Михайла Сергійовича, записав: «Вже хтось заздалегідь силкується заграти на популярному колись іменню доброго вченого й кепського політика. Коли додати до цього, що й російські ворожі Академії сфери покладають на Грушевського надії, що він розвалить Академію (такі чутки уперто кружляють), то матимемо досить духовну атмосферу» [730, с. 51].

Про таке становище у ВУАН були добре обізнані радянські спецслужби. Керівники Київського губернського відділу ГПУ вже в березні 1924 р., відповідно до своїх агентурних відомостей, зазначили, що в Академії домінувала група у складі С. Єфремова, В. Липського, А. Кримського, яка «заняла в отношении Грушевского явно враждебную позицию и решила всеми силами оттереть его не только от руководства академией, но даже и от участия в наиболее существенной

работе». Автори листа звернули увагу на те, що в перший же день після приїзду в Київ Михайла Сергійовича намагалися спрямувати його в соціологічну секцію, і це слід розглядати як початок «оттирания Грушевского». При цьому А. Кримський заявив своїм прибічникам, що тому не дозволять видавати «свою «белиберду» без их предварительной санкции» [1350, с. 130, 131].

Протистояння з впливовими очільниками ВУАН розгорілося після повернення М. Грушевського до України і було перепорою в науковій діяльності вченого. М. Василенко з цього приводу у листі до В. Вернадського в грудні 1927 р. висловив стурбованість: «в Академии вечная борьба Грушевского и Тутковского с Управой (Крымский, Ефремов, Липский). Борьба эта происходит и за кулисами, и в Спільному Зібранні, переносится и в Харьков, вмешивают в нее власть имущих» [136, с. 532].

Характеризуючи складні стосунки М. Грушевського з президією ВУАН, Н. Полонська-Василенко звернула увагу на його суперечності з А. Кримським. На думку вченої, «становище в Академії погіршувало те, що, користуючись з дружніх зв'язків у Харкові, М. Грушевський, обминаючи Президію Академії, відділу й Спільного зібрання, мав постійні стосунки з О. Шумським і взагалі Харківським урядом. ... І він, і А. Ю. Кримський мали нестримну вдачу, і мирні до приїзду Грушевського засідання набули тепер перманентний характер гостроти й суперечок» [1329, с. 46, 47]. Наталя Дмитрівна, яка добре знала становище у ВУАН, наголошувала, що таке протистояння відкривало для урядових кіл «шлях для втручання до академічного життя, а головне наочно показували що Академія не є тим монолітом, яким вона була спочатку» [1329, с. 47].

Для Михайла Сергійовича це були надзвичайно сприятливі умови його наукової діяльності, але таке становище викликало негативну реакцію з боку інших академіків та керівництва академії. Особливий статус вченого викликав їх заздрощі та протидію в наукових справах. У монографії Р. Пирога зазначено, що наукова діяльність М. Грушевського була б «набагато результативнішою, якби вченому не доводилося вести боротьбу на два фронти: в академії і проти республіканського центру». Грушевськознавець звернув увагу на те, що керівники

ВУАН в особі С. Єфремова та А. Кримського зустріли Михайла Сергійовича «неприятно» [1278, с. 39]. На думку сучасного історика, на це вплинули старі стосунки, оскільки С. Єфремов як колишній заступник голови УЦР звинувачував М. Грушевського в невдачі діяльності Центральної Ради. Важливе місце у цих складних стосунках, з точки зору Руслана Яковича посідали суперечності між керівництвом Академії та авторитетним та впливовим академіком [1278, с. 40].

У праці І. Гирича та С. Киржаєва проаналізовані обставини, що обумовили напружені стосунки в Академії наук між М. Грушевським та А. Кримським. Автори розвідки звернули увагу на те, що активна науково-організаційна діяльність Михайла Сергійовича була сприйнята його опонентом «як удар по власному авторитетові», і той звинуватив М. Грушевського в «інтригах» [311, с. 333].

На непрості стосунки між М. Грушевським та С.Єфремовим у ВУАН звернув увагу І. Гирич у своїй студії [325, с. 170–186]. Автор проаналізував хронологію стосунків двох академіків з 1924 по 1929 рр. [325, с. 176]. Причину загострення відносин між двома академіками грушевськознавець вбачав у тому, що своєю активною науково-організаційною роботою у ВУАН Михайло Сергійович навіть поза власним бажанням розбивав «єдиний фронт» академіків. Цей конфлікт виявився наприкінці 1924 – на початку 1925 рр. [325, с. 177]. На думку І. Гирича, схильний до компромісів М. Грушевський протягом 1925–1926 рр. намагався уникати конфліктів. У цей час стояло питання про його обрання президентом ВУАН [325, с.177,178]. Але з літа 1927 р. стосунки Михайла Сергійовича з С. Єфремовим ускладнилися у зв'язку з тим, що перший намагався вивести історичну науку з-під контролю Президії Академії [325, с. 179].

І. Гирич звернув увагу на те, що опоненти М. Грушевського ухилялися від святкування його ювілею, а на протигагу цьому вшанували Д. Багалія. На думку грушевськознавця, така тактика С. Єфремова шкодила Академії, бо штовхала М. Грушевського на зв'язки з комуністичною владою. Той «тихо робив свою справу: унезалежнення Історичної секції, яка мала бути не в структурі, а лише при ВУАН, і в цьому йому могли допомогти лише комуністи. Вони давали гроші,

вони ж давали дозвіл» [325 с. 180].

Автор розвідки відзначив, що наприкінці 1927–на початку 1928 рр. ситуація в Академії змінилася, було досягнуто певне порозуміння між групою С. Єфремова – А. Кримського та М. Грушевським «на ґрунті невтручання історика в справи Президії», а це, у свою чергу, викликало стурбованість у більшовицького керівництва, яке не хотіло допустити цього єднання [325 с. 181].

Підсумовуючи висвітлення зазначеного питання, І. Гирич вказав на те, що С. Єфремов сподівався на падіння комуністичного режиму в Україні, але не хотів бути замішаним у внутріпартійній боротьбі більшовиків. За словами грушевськознавця, віце-президент ВУАН «не хотів робити того, що свідомо робив М. Грушевський. Це й викликало в нього лють і спалахи різкого гніву на історика з 1924 до 1928 рр.» [325, с. 187].

Р. Пиріг та В. Тельвак звернули увагу на те, що керівництво ВУАН, особливо С. Єфремов і А. Кримський, зустріло Михайла Сергійовича неприязно. Перший з них як колишній заступник голови Центральної Ради вважав, що її невдачі багато в чому були зумовлені похибками її голови [1310, с. 429]. Грушевськознавці зазначили, що вказані керівники Академії протидіяли спробам обрати авторитетного вченого її Президентом. Автори біографічного нарису звернули увагу на скандал з публікацією в журналі «Червоний шлях» оповідання «Вбивство» наближеного до С. Єфремова та А. Кримського М. Могилянського, в герої якого читачі впізнали М. Грушевського [1310, с. 444, 445].

Аналізуючи становище М. Грушевського після святкування ювілею, Р. Пиріг та В. Тельвак зазначили, що в 1927 р. знову погіршилися його стосунки з керівниками Академії, які «відкидали непомірні, на їх погляд, вимоги М. Грушевського, а при нагоді намагались ущемити його матеріально». Хоча, на думку авторів біографічного нарису, іноді некоректно діяв також Михайло Сергійович, що особливо виявилось при вирішенні питання про передачу будинку по вул. Володимирській, 35 у розпорядження історико-філологічного відділу ВУАН [1310, с. 467].

С. Плохій коротко розглянув історичні витоки проблем, які мали місце у

стосунках між М. Грушевським та його академічними опонентами С. Єфремовим і А. Кримським, вказавши на те, що ці суперечності виявилися ще з 1918 р. і протягом 1920-х років посилювалися, оскільки у соціальних питаннях керівники Академії трималися більш правих поглядів порівняно з Михайлом Сергійовичем. З іншого боку, «опоненти Грушевського» вважали, що той «підірвав автономію академії, домовившись про своє повернення з владою [1319, с. 239].

Дослідники наукової діяльності М. Грушевського значну увагу приділили висвітленню питання про ставлення більшовицької влади до вченого. Висвітлення цього аспекту сучасниками вченого знайшло відображення в матеріалах особового походження (спогадах та листах), а також у документах, походження яких пов'язане з органами державної влади та діяльністю радянських спецслужб, які постійно контролювали дії вченого.

Факти свідчать про те, що більшовицька влада з недовірою ставилася до Михайла Сергійовича. У постанові до формуляра М. Грушевського від 20 березня 1924 р., підготовленій помічником 1-ї групи контррозвідувального відділення Київського губернського відділу ДПУ Г. Еймонтовим була сформульована постанова про взяття Михайла Сергійовича на облік неблагонадійних, «отнеся его к группе украинской контрреволюции, окраски левой» [1350, с. 133]. Стеження за ним не припинялося протягом всього останнього десятиріччя життя.

З іншого боку, враховуючи авторитет М. Грушевського у наукових колах, його намагалися використати в політичних цілях. Очільники Київського губернського відділу ДПУ вже в березні 1924 р., доповідаючи про складні стосунки Михайла Сергійовича з керівництвом Академії, відверто вказували на те, що «при настоящем положении вещей Грушевского можно использовать в качестве орудия по разложению украинских к.-р. кругов». Для цього було висловлено пропозицію з провокаційною метою «провести» його «в Президенты академии». Це, за задумом ДПУ, сприяло б боротьбі з групою С. Єфремова, «который для нас опаснее всех». З іншого боку, план ДПУ щодо обрання М. Грушевського Президентом Академії мав далекосяжну мету: «превратить академию в аппарат, проводящий определенные задания под руководством

партиїних органів» [1350, с. 131]. Така подвійність ставлення більшовицької влади до Михайла Сергійовича простежувалася до кінця 1920-х років.

В. Пристайко та Ю. Шаповал, проаналізувавши матеріали ДПУ щодо М. Грушевського, констатували, що для них головним відкриттям було те, що радянська спецслужба одразу після повернення вченого в Україну у 1924 р. взяла вченого на облік, завела на нього справу-формуляр, взяла під постійний нагляд, що продовжувалося до трагічної смерті Михайла Сергійовича. За словами дослідників, це «надавало трагічного забарвлення всьому періоду життя М. Грушевського в більшовицькій Україні» [1350, с. 19]. Вчені звернули увагу на те, що після того, як історика взяли «на облік неблагонадійних», «почалося широкомасштабне, постійне збирання «компромату» [1350, с. 22].

Автори науково-документального дослідження, аналізуючи питання про стеження співробітників ДПУ за М. Грушевським, відзначили, що ті відразу відкинули версію щодо наукової мети повернення вченого в Україну з еміграції. Автори науково-документального видання зазначили, що в цій репресивній більшовицькій установі «постійно збиралися його критичні висловлювання щодо соціально-економічного й політичного стану в Україні, інформація про його плани сприяти розвиткові української науки і культури» [1350, с. 22].

Виходячи з цього, В. Пристайко та Ю. Шаповал зробили висновок, що важливі питання діяльності академіка вирішувало не керівництво ВУАН, а співробітники ДПУ «через партійно-державні органи». Очевидно вчений розумів це, оскільки в листі до В. Кузіва, цитованому істориками наголошував ніби спеціально для тих, хто таємно контролював його листування, що політичними справами не займається, а працює «виключно науково» [1350, с. 19].

Відзначення ювілею М. Грушевського стало певним рубежем у ставленні більшовицької влади до нього. Навіть вітаючи ювіляра, автор біографічного нарису П. Кулиниченко нагадав йому про період революції, коли Михайло Сергійович був «на чолі Центральної Ради, що була організатором і фортецею ... дрібнобуржуазного націоналістичного руху», а його історична концепція «характерна для буржуазної історичної науки» [957].

У промові на урочистому ювілейному засіданні, з якою виступив голова Київського окружного виконавчого комітету і Київської міської ради П. Любченко, увага була акцентована на тому, що М. Грушевський у період революції допустив помилку, ставши на чолі національного руху, пов'язаного з «масами дрібнобуржуазними», який у 1917 р. «збанкрутував» [958]. Критичні зауваження щодо наукових та громадсько-політичних поглядів Михайла Сергійовича П. Любченко теоретично «обґрунтував» у статті, яка була опублікована в журналі «Життя й революція» під промовистою назвою «Старі теорії й нові помилки». Різкі оцінки з цих питань висловили у своїх статтях О. Шумський [1902] та М. Скрипник [1536].

Ю. Шаповал, аналізуючи критичні зауваження О. Шумського на адресу М. Грушевського, відзначив, що «не варто перебільшувати значення цього виступу, який видрукували на початку 1927 року, коли Шумського за наполяганням Кагановича зняли з посади наркома освіти, а новий нарком, Микола Скрипник, взявся критикувати свого попередника» [1872, с. 261].

Аналізуючи негативне ставлення українських націонал-комуністів до М. Грушевського та інших істориків, які отримали наукове визнання в минулі часи, С. Водотика звернув увагу на те, що «лідери українського націонал-комунізму – ці незламні, фанатичні, полум'яні революціонери, нещадні до себе й інших – не воліли обпертися чи просто використати в своїх інтересах історичну науку, розглядаючи вчених старої формації як небезпечних супротивників».

Грушевськознавці вказали на те, що Михайло Сергійович вмів користуватися певними зв'язками з представниками української влади. Розглядаючи вміння отримати підтримку своїм науковим проектам у рамках ВУАН, С. Водотика звернув увагу на те, що М. Грушевський використовував певні можливості для поліпшення матеріального стану керованих ним історичних установ, хоча це мало досить обмежений характер. За словами сучасного історіографа, «М. Грушевський завдяки особистим зв'язкам і політичній кон'юнктурі домогся порівняно непоганих матеріальних умов для своїх установ – на Історичну секцію витрачалось приблизно 15 % кошторису ВУАН, на академічну науково-дослідну

кафедру виділялись кошти спеціально Наркомосвітою, на видавництво – Держвидавом України тощо. Але все це суттєво не поліпшувало справи» [265, с. 66]. Сучасний історіограф наголосив, що навіть тоді, коли Михайло Сергійович отримував підтримку з боку наркома освіти М. Скрипника, «ця підтримка була обмеженою та непослідовною, не визначала позицію влади щодо М. Грушевського» [265, с. 44].

Сучасні грушевськознавці звернули увагу на епізод, який трапився в Києві в ніч на 14–15 червня 1927 р., коли квартиру Михайла Сергійовича випадково (а можливо ні) відвідали і оглянули співробітники ДПУ, після чого містом пішли чутки про обшук, проведений у вченого. Таку версію не відкидали, хоча керівництво спецслужби доклало зусиль, щоб ця історія не набула подальшого скандального розголосу [1872, с. 277].

Для М. Грушевського це були своєрідні застереження про його майбутнє. О. Оглоблин слушно зазначив, що «похід совєтської влади проти М. Грушевського, що в скритій формі розпочався ще в другій половині 1920 років» [1196, с. 29].

В час, коли були опубліковані зазначені статті з критикою на адресу вченого, відбулися дві події в державно-політичному житті УСРР, які стосувалися його діяльності у ВУАН. Становище в українському академічному середовищі занепокоєно висвітлював у доповіді на лютнево-березневому пленумі ЦК КП(б)У з позицій правлячої партії генеральний секретар Центрального Комітету Л. Каганович. Він виділив серед науковців Академії два ворожі більшовицькій владі угруповання, які одночасно протистояли одне одному. До менш ворожих для більшовиків угруповань, які переплітаються з національним питанням доповідач відніс М. Грушевського. З іншого боку, він виділив «явно ворождебную кадетскую группировку» и «наиболее яркого представителя этой враждебной нам идеологии - Ефремова» [1350, с. 182, 183].

Враховуючи таку ситуацію, керівництво КП(б)У вирішило реформувати Академію, але для цього необхідно було посилити протистояння в академічному середовищі. З цією метою Політбюро ЦК КП(б)У 24 березня 1927 р. прийняло

постанову «Про Академію наук». Вона підтверджувала попереднє рішення підтримати кандидатуру М. Грушевського в Президенти Академії наук, а А. Кримського ввести до складу Президії як заступника чи секретаря [1350, с. 182].

Р. Пиріг звернув увагу на те що в другій половині 20-х років у працях А. Річицького, М. Попова, М. Яворського було висловлено ліберальні оцінки особи та діяльності М. Грушевського як «буржуазного ліберала», «буржуазного демократа» та інші. За свідченням українського історика, на початку 30-х років А. Річицький, М. Рубан, С. Косіор, В. Затонський характеризували вченого як «українського націоналіста», «монументального жреця зоологічного націоналізму», «вождя української контрреволюції», «націонал-фашиста». У повоєнні роки було відзначено кампанію «посмертного ідеологічного биття» М. Грушевського. В ній, на думку Р. Пирога, особливу роль «кваліфікувати наукову і політичну діяльність Грушевського» отримав і на довго закріпив за собою М. Рубач [1270, с. 71].

Наприкінці 1927 р. певною мірою стабілізувалися стосунки М. Грушевського з його академічними опонентами. О. Юркова, один з авторів колективної монографії «Суспільство і влада в радянській Україні років непу» зазначила, що в цьому питанні «крок назустріч супротивникам зробив М. Грушевський, який став усвідомлювати, що постійні чвари та численні конфронтаційні «осібні гадки», висловлені ним, авторитету йому не додають». Навіть ситуативне зближення двох недружніх академічних угруповань викликало стурбованість у представників влади. Вчена звернула увагу на те, що «можливість об'єднання двох груп у ВУАН у плани урядовців не входила». Було зазначено, що у зв'язку з цим Політбюро ЦК у грудні 1927 р. заслухало доповідь М. Скрипника та ухвалило відповідне рішення про неприпустимість «утворення єдиного фронту між Грушевським, Єфремовим і Кримським» [1593, с. 37, 38].

Це прискорило ухвалення рішення про реорганізацію ВУАН. Р. Пиріг та В. Тельвак звернули увагу на те, що в останній день 1927 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У за участю В. Молотова було прийнято розгорнуту

постанову з деталізацією дій Наркомосу щодо фактичної радянізації Академії. Було знято з порядку денного питання про обрання М. Грушевського Президентом ВУАН. Намічалось ввести його до складу її Президії [1310, с. 472].

І. Гирич, аналізуючи стосунки М. Грушевського з С. Єфремовим, звернув увагу також на еволюцію становища Михайла Сергійовича у ВУАН наприкінці 1920-х років. Автор розвідки відзначає, що в цей час більшовицькі урядові кола особливо активно докладали зусиль, щоб використати вченого у своїх політичних цілях в Академії. Грушевськознавець вказує, що на початку 1928 р. «урядові кола намагалися заохотити М. Грушевського. Січнева перевірка Ю. Озерським діяльності історичних установ була ліберальною і дуже прихильною». З іншого боку, сучасний історик наголошує, що «це був останній вияв прихильності більшовиків» до академіка. Надалі більше не стояло питання про обрання М. Грушевського президентом Академії. І. Гирич зазначає, що уже в серпні 1928 р. вчений відчув відверту неприхильність високих урядових чиновників до своїх історичних установ [325, с. 182]. Така їх позиція була обумовлена тим, що Михайло Сергійович всупереч владним побажанням виявив схильність до порозуміння з С. Єфремовим, діяльність якого викликала повне несприйняття в урядових більшовицьких колах [325, с. 181].

Розглядаючи обставини політичних переслідувань М. Грушевського з боку більшовицької влади наприкінці 1920-х років, І. Гирич констатує, що кінець його «плідній науковій діяльності» поклато «винищення одного за одним «націонал-ухильників» в українському уряді більшовицьким центром з Москви» [325, с. 186].

За словами В. Тельвака, «Незважаючи на загалом прихильне, принаймні на початках, ставлення радянських функціонерів до М. Грушевського та його діяльності у перші роки після повернення, в марксистських наукових колах поступово вибудовувалася модель критики творчих ідей ученого» [1692, с. 252].

Кінець 1920-х років позначився наступом більшовицької влади на українську історичну науку, що відображало загальні зміни у суспільно-політичному житті України, обумовлені встановленням сталінського тоталітарного режиму в СРСР.

Це повною мірою відчув на собі М. Грушевський, який став об'єктом ідеологічних нападів та політичного тиску.

Починалися репресії проти діячів української науки. З боку комунопартійних владних структур посилювався тиск щодо наукових інституцій, створених Михайлом Сергійовичем. Відбувалася фактична заборона його науково-організаційної та видавничої діяльності у ВУАН. Свідченням зміни ставлення владних інституцій до вченого була постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 9 січня 1929 р., в якій зазначалося, що необхідно «признати необходимым изменение нашей линии в отношении материальной поддержки Грушевского» [1350, с. 229].

Трагічні зміни в житті М. Грушевського наприкінці 1920-х у першій половині 1930-х років відобразилися в українській історіографії. В 1929 р. з початком політичних гонінь проти Михайла Сергійовича, компартійні ідеологи розгорнули напади на журнал «Україна». Про це свідчила стаття М. Свідзінського у журналі «Прапор марксизму» [1507]. А. Жуковський у розвідці про роль М. Грушевського у виданні журналу «Україна» звернув увагу на критичне ставлення влади до цього журналу на початку його видання, «а згодом воно стало вороже». Внаслідок цього наприкінці 1930 р. видання журналу було заборонено, а остання надрукована книга – знищена [739, с. 17, 18].

Співробітники ДПУ протягом 1929–1930 рр. уважно відстежували діяльність Михайла Сергійовича та становище керованих ним академічних структур. За повідомленням агента ДПУ від 11 жовтня 1929 р., в Академії панує «полная растерянность, так как ожидают, что вскоре после разгрома «ефремовцев» ГПУ примется за партию академика Грушевского, в частности постарается дискредитировать и его самого» Особливо ДПУ посилювало свій нагляд за академічними колами та зокрема за М. Грушевським та його оточенням у зв'язку з процесом «СВУ» [1350, с. 231]. Агентура ДПУ у червні 1930 р. повідомляла, що «в кругах академика Грушевского очень нервное настроение в связи предстоящей чисткой Академии» [1350, с. 232], а сам Михайло Сергійович «за последнее время стал угрюм, опустился, безразличен и перестал на многое реагировать, а в некоторых случаях отмечается и беспомощное его состояние» [1276, с. 233]. Було

відзначено також, що деякі співробітники Михайла Сергійовича почали орієнтуватися на Д. Багалія [1350, с. 234]. Про становище М. Грушевського та гнітючу атмосферу, яка склалася навколо нього, дає уявлення довідка уповноваженого секретного відділу ДПУ УСРР І. Соколова від 21 лютого 1931 р., який інформував про закриття журналу «Україна», арешт близьких до вченого наукових співробітників [1350, с. 243-245].

В цих умовах у ВУАН утворився «комосередок», було закрито деякі комісії кафедри М. Грушевського, від його співробітників вимагали висловити ставлення до процесу «СВУ», який закінчився [1350, с. 235]. Вчений, відчуваючи посилення політичного тиску, змушений був заявляти про свою радянську позицію, але при цьому наголошував, що більшовики йому не довіряють [1350, с. 238].

М. Галій звернув увагу на сталінські репресії – «публічні-суди» спрямовані проти М. Грушевського та його школи, які мали місце на початку 30-х рр., коли «паплюжили його ім'я та праці». Ситуація зовсім погіршилася, коли «в 1931 році київська урядова газета «Пролетарська правда» виступила проти Грушевського та його школи, закидаючи їм антимарксистську методу, ворожу «єдино-науковій» методі Маркса-Леніна» [281, с. 28]. Продовжуючи, М. Галій додав, що «твори М. Грушевського і його школи червоні московські окупанти вилучали з продажу й бібліотек», а саме його ім'я називали «нарівні з ім'ям «зрадника» Мазепи» [281, с. 30].

О. Оглоблін зазначив зміни, які відбулися в українській історіографії за умов сталінського тоталітарного режиму. Серед чинників, які, за словами дослідника, означали «початок дальшого й тотального знищення української історичної науки радянською владою», було названо процес Спілки Визволення України (СВУ) 1929–1930 р., політичну чистку ВУАН 1930 р., депортацію М. Грушевського до Москви (1931 р.), «арешти багатьох істориків, офіційне засудження наукової діяльності історичних установ і всіх визначніших українських істориків в 1930–1932 рр.» [1187, с. 12].

Діаспорний історик, характеризуючи причини гонінь проти М. Грушевського та його школи, відзначив ряд загальних теоретичних положень. На думку

грушевськознавця, в УСРР склалася неприйнятна для більшовицького тоталітарного режиму суперечність: «Советська «соціалістична» форма наповнювалась – понад береги і то дуже швидко – українським національним змістом, в той час як большевики всіляко прагнули, щоб було якраз навпаки: тільки форма могла бути національною, зміст повинен був бути «соціалістичним», себто большевицьким» [1196, с. 24].

Істориограф звернув увагу також на те, що більшовикам не вдалося зруйнувати історичну освіту в Україні, не вдалося розірвати «її природний і життєвий зв'язок з історичною наукою». Через це наприкінці 1920-х років, за образним висловом О. Оглоблина, «марксо-ленінські бур'яни на українському науковому полі чахли й хиріли» [1196, с. 25]. Вчений зробив висновок, про те, що «советська влада на Україні напередодні 1930 років морально й ідеологічно збанкрутувала». Це штовхнуло більшовиків на жорстоку боротьбу проти української історичної науки [1196, с. 26].

О. Оглоблин зазначив, що новий наступ більшовицької влади проти українських істориків почався восени 1930 р. статтею наукового співробітника Українського Інституту марксизму-ленінізму Т. Скубицького про «класову боротьбу на українському історичному фронті», в якій всі визначні українські історики «від Грушевського до Яворського» були звинувачені «в українському націоналізмі і у ворожості до советської влади» [1196, с. 28].

За образним виразом О. Оглоблина, серед відомих українських вчених, які працювали в УАН «найбільш сіллю в оці большевикам був академік М. Грушевський». Навесні 1931 р. в приміщенні колишньої УЦР відбувалися загальні збори київського відділення українського товариства істориків-марксистів, на яких паплюжили наукову діяльність М. Грушевського. Для цього виступили голова центрального архівного управління УРСР М. Рубач, публіцист А. Річицький (Пісоцький), голова Київського відділення товариства істориків-марксистів О. Камишан [1196, с. 32]. У другій половині 1933 р. поряд з багатьма іншими академічними установами була ліквідована створена М. Грушевським Історична секція ВУАН [1196, с. 34], знищена була також Науково-дослідна

кафедра Михайла Сергійовича [1196, с. 35].

За словами Л. Винара, протягом 20 – 30-х років «в радянській Україні започатковано партійну інтерпретацію життя і творчості історика, починаючи приблизно від 1924 року». У зв'язку з цим було вказано на статті А. Річицького, П. Любченка, М. Яворського, надруковані в періодичних виданнях радянської доби «Червоний шлях», «Життя і революція», «Більшовик України» [212, с. 19]. Діаспорний вчений зазначав, що «в советській українській історіографії» з кінця 20-х років «партійні історики» в Україні публікували статті про Михайла Сергійовича, в яких «повністю фальсифікували життя і творчість історика. При цьому його самого називали фальсифікатором історії України і «ворогом українського народу»[212, с. 20].

Л. Винар у своїй розвідці розглянув питання щодо свідчень М. Грушевського на допитах ДПУ після арешту у Харкові 28 березня 1931 р. Студія підготовлена на основі матеріалів, які зберігаються у відділі рукописів у Інституті літератури НАН України ім. Тараса Шевченка. Автор зазначив, що на той час були арештовані колишні співробітники Михайла Сергійовича періоду УЦР П. Христюк, М. Чечель, В. Голубович, Г. Коссак за надуманими звинуваченнями як членів сфабрикованого в кабінетах ДПУ так званого Українського Національного Центру, який ніби-то очолював колишній голова УЦР. За словами Л. Винара, вже було «майже завершено розгром установ й історичної школи М. Грушевського в Києві», а також почалися арешти його учнів та академічних співробітників [244, с. 380].

М. Ждан звернув увагу на те, як трактувалися дискусії, що мали місце серед українських істориків наприкінці 20–на початку 30-х років. В цих дискусіях викривалися «націоналістичні тенденції» в концепціях ряду академіків, серед яких названо також М. Грушевського «та їх послідовників, які перекручували історичну правду» [733, с. 110].

Характеризуючи умови здійснення історичних студій в Україні за часів сталінського тоталітарного режиму, Б. Крупницький зазначив, що на початку 30-х років «почалася ... гостра кампанія проти М. Грушевського. Його школа була

примушена до мовчанки. Весною 1931 р. Київ став ареною «шалених» «громадських» дискусій (а скорше обвинувачувань) науки та ідеології М. Грушевського» [947, с. 31]. Представник української емігрантської історіографії звернув увагу на те, що з часом ідеологічні напади на Михайла Сергійовича посилювалися. Особливо це спостерігалось на сторінках «Записок історико-археографічного інституту», опублікованих у 1934 р. У зв'язку з цим Б. Крупницький писав, що «М. Грушевський, якого до цього часу характеризували як представника буржуазної історіографії, тут виступає вже як творець фашистської історії України». Серед тих, хто особливо відзначився в цій справі було названо І. Слизького, І. Кравченка, Ф. Ястребова [953, с. 33].

Ідеологічні напади на М. Грушевського Р. Пиріг проаналізував, розглядаючи останні роки його життя. Руслан Якович відзначив, що в цей час за умов «зміцнення командно-адміністративної системи», було розпочато відкритий наступ на М. Грушевського. За словами сучасного історика, «для ідейного розгрому вченого та його школи були кинуті зміцнілі кадри марксистів-істориків, преса, офіційні установи. Наукова і політична діяльність вченого дістала оцінки, які на десятиліття стали невід'ємними атрибутами його характеристики: «нацдемівець», «буржуазно-націоналістичний фальсифікатор історії», «монументальний жрець зоологічного націоналізму», «націонал-фашист»» [1278, с. 7].

Руслан Якович звернув увагу на те, що початок 1930-х років позначився посиленням критики наукових поглядів вченого з позицій «ідейно-класової непримиренності» з боку прихильників «марксо-ленінської історичної науки», відзначивши при цьому промову голови Держвидаву України, члена ВУЦВК та ЦК КП(б)У А. Річицького «Проти інтервенції буржуазної науки». Він стверджував, що методологічна концепція М. Грушевського характеризує ідеологію буржуазії. За словами сучасного вченого, «цей виступ все-таки носив якийсь науковоподібний характер, хоч і виказував характерну для тодішніх вчених-марксистів певну методологічну зашореність» [1291, с. 4].

Р. Пиріг також звернув увагу на статтю колишнього директора Інституту

історії партії при ЦК КП(б)У М. Рубача «Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії «трудового народу», яка була проникнута гострою критикою соціально-політичних поглядів М. Грушевського. За словами Руслана Яковича, «головні звинувачення проти вченого базувалися на класовому підході до розв'язання національного питання, якого, безперечно, не сприймав Грушевський» [1281, с. 5].

Я. Малик, розглядаючи більшовицький погром наукових історичних установ М. Грушевського наприкінці 20-х років ХХ ст., зазначив, що «у Москві відбувалася I Всесоюзна конференція істориків-марксистів. На ній працювало п'ять секцій, одна з яких – секція історії народів СРСР розпочала роботу з доповіді М. Яворського «Про сучасні антимарксистські течії в українській історичній науці». Багато уваги в ній присвячено критиці історичної школи Михайла Грушевського, який, мовляв, створив теорію «безкласової» української дрібнобуржуазної самостійности» [1067, с. 26].

Історіографічний інтерес становлять розглянуті В. Тельваком критичні оцінки праць М. Грушевського з боку прихильників комуністичної ідеології А. Річицького, М. Рубача, Т. Скубицького, Т. Степового, К. Штепи, В. Юринця, М. Яворського [1692, с. 319–322]. За словами сучасного грушевськознавця, «найбільш завзято радянські суспільствознавці атакували соціологічні погляди академіка, слушно вбачаючи в них серйозну загрозу для утвердження марксизму як «єдино вірної теорії вивчення суспільних явищ» [1693, с. 320]. З іншого боку, відзначені ідеологізовані напади С. Кокошка, І. Кравченка, Б. Навроцького, М. Рубача, І. Слизького, М. Яворського, Ф. Ястребова на історичні погляди М. Грушевського як представника «буржуазно-націоналістичної науки», творця «фашистської» концепції [1692, с. 323–332]. Зазначене питання В. Тельвак розглянув також в спеціальній праці [1649].

О. Юркова вважає, що «розпочатий комуністичною партією у 1929 р. наступ на українську історичну науку в цілому та історичні установи М. Грушевського зокрема призвів до того, що часопис припинив своє існування. У 1930 р. замість запланованих 8 номерів світ побачили лише 5 (за січень – лютий, березень –

квітень, травень – червень, липень – серпень і вересень). 6 книга (жовтень) за 1930 р. була надрукована, але невдовзі розсипана, 7 книга (листопад) набрана, але також розсипана, 8 книга (грудень), практично готова до набору, так і не була підписана до друку. Загалом у 1924–1930 рр. за редакцією акад. М. Грушевського вийшло 36 книг «України», що поряд з «Киевской Стариной» та «Літературно-науковим вістником», без сумніву, була «одним з найцінніших журналів українознавства», солідним джерелом «до вивчення українознавчих дисциплін, особливо національно-культурних процесів 19 в.» [1945, с. 328].

Вчена зауважує, що «1 березня 1931 р. відбулось останнє засідання редакції часопису (Ф. Савченко, К. Копержинський, С. Глушко, С. Шамрай та В. Юркевич) під головуванням М. Грушевського. Це того дня С. Шамрай проінформував, що 5-та книга «України» розіслана, 6-ту книгу почали друкувати, 7-му книгу набрано, а 8-му книгу майже закінчено для підпису. Було затверджено протокол попереднього засідання редакції від 6 січня 1931 р., С. Шамрая обрано на члена редколегії та доручено йому та С. Глушку вести «ближчий догляд за виданням» (йшлося про попереднє читання рукописів та технічно-організаційні справи), визначені грошові винагороди за роботу в редакції та оплачені видатки С. Глушка на чергову поїздку до Харкова, де той вів переговори щодо видання журналу» [1945, с. 330].

І. Савчук звертає увагу на розпочату у марксистських журналах масовану кампанію критики журналу «Україна», яка «чітко декларувала на своїх сторінках концепцію національної самобутності українців». До цієї кампанії на початку 1928 р. долучився критик та публіцист В. Десняк (Василь Василенко). У 1929 р. її учасником став історик марксист, учень та послідовник М. Яворського М. Свідзінський. Дослідниця звернула увагу на лист члена президії Укрголовнауки К. Кушнірчука до О. Оглоблина від 28 листопада 1930 р., який зазначив, що забороняючи журнал, влада забрала у М. Грушевського «останню зброю» [1489, с. 44, 45].

Аналізуючи репресивні дії більшовицької влади щодо вченого, засновник грушевськознавства висловив згоду з твердженням Я. Малика про те, що

примусовий переїзд вченого до Москви насправді означав заслання [244, с. 380, 381]. Крім того, автор розвідки звернув увагу на те, що висилка М. Грушевського до столиці СРСР була обумовлена тим, що свого часу йому надали «охоронний лист» з обіцянкою не переслідувати на території УСРР [244, с. 381]. Було з'ясовано, Михайла Сергійовича заарештували в Москві, коли він з високою температурою перебував у грипозному стані. Потім його, не зважаючи на хворобу, перевезли до Харкова, де допитували протягом трьох днів у ДПУ [244, с. 381, 382].

Вкрай негативні зміни у становищі М. Грушевського проілюструвало відкрите засідання бригади по обслідуванню установ акад. М. Грушевського, яке відбулося наприкінці травня 1931 р. Характерною ознакою часу було те, що на засіданні 24 травня з критикою діяльності Михайла Сергійовича та очолюваної ним кафедри виступив його учень С. Глушко. Він наполягав на тому, що її наукова продукція «лише в дуже невеликій мірі відповідає сучасним вимогам соціалістичного будівництва» [813, арк. 1, 2].

При цьому доповідач вказав на «надзвичайно великі» хиби, які були властиві керівникові кафедри та її співробітникам. На адресу М. Грушевського були висунуті стандартні звинувачення (застосування в більшості його робіт принципу «безбуржуазности» української нації, «ставлення проблем нації над клясою», затушовування Михайлом Сергійовичем та співробітниками кафедри моментів «клясової боротьби на всьому протязі історичного розвитку країни») [813, арк. 4].

Критику М. Грушевського продовжив інший його учень – О. Юркевич. Як і в попередника, його звинувачення стосувалися методологічних аспектів праць свого вчителя, що, за його словами, виявилось у «боязкості до всякої методології і до всяких точних висновків» [813, арк. 411, 12].

До обмови Михайла Сергійовича змушений був долучитися також його племінник, який працював на кафедрі саме завдяки турботі дядька. Він стверджував, що в журналі «Україна» простежувалася «теорія месіанства ролі буржуазної української інтелігенції», яка часто зустрічалася в працях академіка

[813, арк. 21].

Л. Винар звернув увагу на те, що у 1931 р. Михайлу Сергійовичу «приписують керівництво «українським національним центром», який мав бути однією з головних українських «націонал-фашистських» організацій», а потім «депортують до Москви, де він проживає під сталим наглядом НКВД» [237, с. 86]. Аналізуючи репресивні дії більшовицької влади щодо вченого, засновник грушевськознавства висловив згоду з твердженням Я. Малика про те, що примусовий переїзд вченого до Москви насправді означав заслання [244, с. 380, 381].

Л. Винар зауважив, що висилка М. Грушевського до столиці СРСР була обумовлена тим, що свого часу йому надали «охоронний лист» з обіцянкою не переслідувати на території УСРР [244, с. 381]. Було з'ясовано, Михайла Сергійовича заарештували в Москві, коли він з високою температурою перебував у грипозному стані. Потім його, не зважаючи на хворобу, перевезли до Харкова, де допитували протягом трьох днів у ДПУ [244, с. 381, 382].

У написаному особисто свідченні вченого на першому допиті, він «визнав», що був членом «контрреволюційної організації», зазначивши, що засуджує «всі спроби боротьби з радянською владою» [244, с. 382]. Аналізуючи цей документ, Л. Винар, наголошував, що не викликає сумніву його автентичність, але разом з тим було підкреслено, що він «подає багато невірних інформацій, які зумовлені арештом Грушевського і методами його переслухання органами ГПУ у Харкові» [244, с. 383].

Подальші матеріали, засвідчили, що Михайло Сергійович відмовився від перших своїх зізнань, зазначивши, що вони були зроблені під моральним тиском після 9-ти годинного нічного допиту [244, с. 387]. У зв'язку з цим Л. Винар висловив обґрунтоване переконання, що «тут ідеться про психологічний і дуже правдоподібно фізичний терор слідчих над Грушевським» [244, с. 388]. На думку автора розвідки, «відкликання істориком його харківських зізнань, а також його відмова написати звернення до українських діячів за кордоном ... безпосередньо причинилися до передчасної смерті ... у Кисловодську» [244, с. 389].

Я. Малик розглянув останній період життя та діяльності М. Грушевського в контексті його кримінальних переслідувань. Історик відзначив, що протягом 1929 – 1931 рр. відбувався «планомірний розгром історичних установ (ВУАН), створених і керованих М. Грушевським», а у 1931 р. проти Михайла Сергійовича в ОДПУ було висунуте звинувачення щодо «прагнення відірвати Україну від СРСР», для чого було сфабриковану справу антирадянського т. зв. «Українського національного центру», де вчений розглядався як ідеолог УНЦ. У зв'язку з цим автор розвідки зазначив, що «про цю третю кримінальну справу проти М. Грушевського відомо найменше». Посилаючись на праці Р. Пирога, Я. Малик заперечував твердження органів КДБ про те, що Михайло Сергійович в роки більшовицької влади «до кримінальної відповідальності не притягався» [1069, с. 422].

У повоєнний період, коли в СРСР посилювалося шельмування Михайла Сергійовича, в біографічній статті, присвяченій вченому, було наголошено, що після смерті М. Грушевського стало відомо про те, що нібито він «очолював нелегальну буржуазно-націоналістичну організацію – «Український національний центр» [397, с. 146]. Це була одна зі сфальсифікованих репресивних справ сталінського режиму.

В українській історіографії розглядається також питання про час, коли припинила своє існування київська школа М. Грушевського. Л. Винар вважав, що вона проіснувала до 1929 р., а потім була розгромлена сталінським режимом [230, с. 27]. О. Юркова обґрунтовано визначила, що київська школа існувала до початку 1930-х років.

В дослідженнях сучасних істориків важливе місце посідає питання про життєві долі представників київської школи М. Грушевського. Вчені звернули увагу на те, що значна частина його учнів була репресована сталінським режимом. За словами Л. Винара, наприкінці 20-х рр. «совєтською владою і українськими комуністами почато систематичний розгром його школи в Києві» [230, с. 27].

На думку О. Юркової, його київська наукова школа фактично припинила своє існування у 1930–1931 р.: в цей час більшість історичних установ М. Грушевського було ліквідовано, сам академік був висланий з України і, по суті, втратив керівництво тими інституціями, які формально ще залишались у його віданні, учні М. Грушевського змушені були критикувати свого вчителя і займатися нищівною самокритикою. В ці роки починається і активне фізичне переслідування тих, ким опікувався визначний вчений. Після 1930 р. подальші життєві дороги київських учнів М. Грушевського розійшлися, однак долі їх були типовими. Майже всіх їх було репресовано. Пережили страхітливі 30-і роки – одиниці, та й то здебільшого поза межами радянської України». Дослідниця відзначила, що їх життєві долі були типові. Вчена проаналізувала це питання і виявила, що з 20 учнів Михайла Сергійовича 9 осіб було арештовано в 1930-х – 40-х рр. З них 2 були розстріляні, а 5 померли в концтаборах. 6 київських учнів М. Грушевського виїхали за рубіж [1934, с. 263, 264].

В. Заруба проаналізував процес нищення цієї школи сталінським режимом. Дослідник чітко визначив етапи і форми здійснення погрому київської наукової школи М. Грушевського [780, с. 147–168]. В. Педич констатував, що «нищення історичної школи М. Грушевського в Києві в 30-і роки та широкопланова боротьба з «буржуазним націоналізмом» на довгі роки наклали жорстке ідеологічне табу на дослідження проблем, пов'язаних з його іменем» [1248, с. 6].

Проаналізувавши українську історіографію питань наукової діяльності М. Грушевського другої половини 1920-х – початку 1930-х років, необхідно зазначити, що протягом 1930-х – початку 2000-х років радянські науковці, зарубіжні українські історики повоєнних років та сучасні грушевськознавці з різних методологічних позицій висвітлювали проблеми. Значний історіографічний інтерес викликали у вчених оцінки ювілейних заходів Михайла Сергійовича 1926 р., вплив його стосунків з керівництвом ВУАН на справи наукової діяльності, ставлення до вченого з боку радянських органів влади, їхня репресивна політика стосовно нього, його історичних інституцій та учнів.

Сучасники висвітлювали ці питання роботи М. Грушевського у ВУАН дуже

неоднозначно, часто політично заангажовано, особливо в період радянзації академії. Об'єктивні оцінки на адресу вченого висловлювали Д. Багалій, М. Василенко, О. Гермайзе, В. Перетц. Негативний відгук щодо питань наукової діяльності академіка давали очільники ВУАН С. Єфремов, А. Кримський та наукові співробітники Академії з їхнього оточення, що було обумовлено переважно складними особистими стосунками вчених.

Упереджену, політично забарвлену характеристику громадської діяльності Михайла Сергійовича давали більшовицькі партійні та державні діячі П. Любченко, О. Шумський, М. Рубач. Радянські вчені 1940-х – 1989-х років цю наукову проблему не розглядали. Вони обмежилися загальними фразами та відверто ідеологізованими оцінками щодо ролі видатного вченого у ВУАН.

Історіографічний аналіз засвідчив, що висвітлення в історичній літературі останнього періоду життя та наукової діяльності М. Грушевського започаткували зарубіжні українські історики Л. Винар, А. Жуковський, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, відкинувши ідеологічну упередженість радянського часу. Сучасні вчені І. Верба, І. Гирич, В. Заруба, Р. Пиріг, С. Плохій, І. Савчук, В. В. Тельвак, Ю. Шаповал, О. Юркова та інші проаналізували ці питання на ґрунтовній джерельній базі з застосуванням сучасних методологічних концепцій.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 5

У працях українських науковців сформувався історіографічний дискурс наукової діяльності М. Грушевського останнього десятиліття його життя. Здійснений аналіз дозволяє зробити висновок, що українські історики, розглядали різні аспекти роботи М. Грушевського у ВУАН. Неоднозначні історіографічні оцінки були висловлені у працях науковців 1920–1930-х років щодо наукових студій Михайла Сергійовича. Радянські історики розглядали роль вченого у ВУАН в контексті ідеологічної компартійної пропаганди, яка була несумісна з

науковими поглядами. Українські історики в еміграції, на противагу радянським вченим, з інших політичних позицій, оцінювали діяльність М. Грушевського.

Значну увагу висвітленню останнього періоду життя та наукової діяльності Михайла Сергійовича приділили українські зарубіжні історики другої половини ХХ ст., вказуючи на ідеологічні напади, політичні репресії компартійної влади проти вченого, його прихильників та учнів. Сучасні грушевськознавці всебічно проаналізували різні аспекти цього періоду наукової діяльності М. Грушевського: його масштабну роботу у ВУАН, формування нових академічних інституцій, активізацію видавничої справи, створення київської історичної школи, суперечливі стосунки з керівництвом Академії. Вчені довели, що цілеспрямована політика більшовицького керівництва, його репресивна антиукраїнська політика обумовили припинення творчої, видавничої та науково-організаційної праці Михайла Сергійовича, погром його академічних інституцій, київської історичної школи.

ВИСНОВКИ

Наприкінці XIX – на початку XX ст. творча, науково-організаційна, педагогічна, видавнича діяльність М. Грушевського сприяла досягненню українською історичною наукою європейського академічного рівня. Робота, яку здійснив вчений, викликала жвавий інтерес серед істориків наприкінці XIX – на початку XXI століття. Вони дослідили різні аспекти багатогранної діяльності Михайла Сергійовича, а коло накопиченої літератури визначило історіографічну зацікавленість до цієї проблематики.

Сучасники М. Грушевського – В. Антонович, П. Голубовський, В. Доманицький, М. Драгоманов, М. Кордуба, Н. Молчановський, І. Франко та інші у своїх рецензіях та історіографічних оглядах кінця XIX ст. аналізували перші наукові праці молодого вченого. Автори висловлювали загалом позитивні, хоча й критичні оцінки щодо початку наукової творчості історика, відзначаючи його потужний науковий потенціал.

На початку XX ст. історіографічні оцінки наукової творчості М. Грушевського були доповнені висвітленням питань його науково-організаційної діяльності в НТШ. Активна участь Михайла Сергійовича в українському громадсько-політичному житті, його публіцистичні твори обумовили гострі дискусії щодо його наукової концепції та політичної позиції.

Це знайшло відображення у працях М. Василенка, В. Герасимчука, В. Гнатюка, В. Доманицького, В. Дорошенка, Д. Дорошенка, М. Залізняка, С. Єфремова, М. Кордуби, М. Порша, М. Славинського, С. Томашівського, І. Франка, та багатьох інших. Відверто негативними, явно політизованими в той час були історіографічні оцінки на адресу вченого з боку російсько-шовіністичних діячів в Україні І. Линниченка, Т. Флоринського.

Період Української революції 1917–1921 рр. відзначився активною політичною діяльністю М. Грушевського, яку він поєднував з публіцистичною та науковою творчістю. У цей час С. Волох, П. Гай, В. Дорошенко, О. Дорошкевич, В. Дубровський, М. Зеров, К. Лоський та інші висловлювали свої історіографічні

оцінки щодо творчості вченого і одночасно державного діяча в рецензіях, бібліографічних оглядах. Ще більш негативними стали оцінки наукової діяльності М. Грушевського з боку його непримиренних ідеологічних супротивників А. Савенка, А. Стороженка, А. Волконського, Ю. Романовського.

Перебування Михайла Сергійовича в еміграції позначилося розширенням кола його наукових інтересів щодо питань соціології та літературознавства, творенням УСІ. На ці аспекти наукової діяльності вченого звернули увагу у своїх публікаціях Д. Антонович, В. Герасимчук, В. Дорошенко, Д. Дорошенко, І. Кревецький, І. Крип'якевич, М. Яворський.

Багатогранна наукова, організаційна, видавнича діяльність М. Грушевського в останнє десятиліття його життя після повернення з еміграції в більшовицьку Україну викликала численні відгуки з боку колег-істориків на батьківщині та за кордоном як позитивного (Д. Багалій, О. Гермайзе, В. Гнатюк, С. Єфремов, М. Сумцов), так і критичного, а з часом, відверто негативного характеру від компартійних ідеологів А. Річицького, М. Рубача, М. Яворського.

У представників радянської історіографії 1940-х–1980-х років О. Касименка, М. Петровського, М. Рубача, Ф. Ястребова та інших було накладено ідеологічне табу на об'єктивне вивчення наукової діяльності видатного вченого. Альтернативною була точка зору істориків української діаспори Л. Винара, І. Витановича, О. Домбровського, В. Дорошенка, Д. Дорошенка, А. Жуковського, І. Лисяка-Рудницького, Ю. Макара, О. Оглоблина, О. Прицака та ін. Вони своїми працями започаткували наукове грушевськознавство.

У пострадянський час в Україні спостерігається бурхливий розвиток грушевськознавства. До цієї актуальної проблематики виявили науковий інтерес десятки істориків. Сучасні вітчизняні вчені – С. Білокінь, В. Будз, Г. Бурлака, В. Ващенко, І. Верба, С. Водотика, І. Гирич, В. Гоцуляк, Я. Грицак, Я. Дашкевич, І. Заболотна, В. Заруба, Л. Зашкільняк, Я. Калакура, О. Копиленко, Г. Корольов, Я. Малик, В. Масненко, Л. Мельник, С. Панькова, В. П. Тельвак, І. Ткаченко, В. Ульяновський, І. Цибенко, О. Юркова, О. Ясь та інші продовжують велику дослідницьку роботу зарубіжних колег, розвиваючи грушевськознавство як галузь

історичних досліджень, яка вивчає проблеми життя та діяльності видатного вченого. В Україні сформувалися і активно діють наукові центри досліджень грушевськознавства в Києві, Черкасах, Дрогобичі, Львові, Дніпрі, Острозі.

Необхідно відзначити, що на початку XXI ст. українські грушевськознавці все більш активно орієнтують свої студії на сучасну постмодерністську методологію. На це звернули увагу В. Ващенко, Л. Зашкільняк, В. Масненко, В. Тельвак, О. Ясь. У їхніх працях знайшли відображення історіософські впливи нової інтелектуальної історії, психобіографістики та інших сучасних методологічних підходів.

На основі опрацювання масиву різноманітних джерел у дисертації досліджено історіографію наукової діяльності М. Грушевського, у якій було виділено вісім періодів: 1) 1890–1914 рр.; 2) 1915–1924 рр.; 3) 1924–1934 рр.; 4) 1934 р. – середина 1960-х рр.; 5) середина 1960-х – кінець 1980-х рр.; 6) кінець 1980-х – 1990-і роки; 7) 2000–2009 рр.; 8) 2010–2019 рр. Запропонована періодизація дала можливість простежити історіографічні зміни до більш загального контексту наукознавства з кінця XIX – початку XXI ст.

У працях сучасників М. Грушевського (О. Барвінського, В. Герасимчука, О. Кониського, І. Крип'якевича) було започатковано історіографічний аналіз питання щодо його приїзду до Львова, а також визначення тих важливих планів, які молодий вчений задекларував у інавгураційній лекції перед галицьким загалом, започаткувало аналіз цих питань. Більш ретельно розглянули ці події науковці діаспори (В. Веріга, Н. Полонська-Василенко, Л. Винар, О. Оглоблін, О. Пріцак). Значно уважніше було досліджено не тільки обставини відкриття кафедри в Галичині, але й висвітлено перший виклад М. Грушевського. Було зроблено висновок щодо задекларованих світоглядних засад українського народництва, підкреслено методологічні основи історичного дослідження та написання синтетичної історії України.

Представники закордонної історіографії, грушевськознавці (Л. Винар, О. Пріцак) проаналізували текст лекції і визначили ті акценти, на яких зупинився її автор, а саме: наступність усіх періодів української історії, маніфестація

світоглядних засад українського народництва та методів історичного дослідження. Здобутком діаспорних дослідників стала систематизація концептуальних поглядів Михайла Сергійовича, висловлених в інавгураційній лекції.

Дослідження сучасних українських вчених (О. Валіон, І. Верби, Я. Дашкевича, Л. Зашкільняка, Я. Калакури, В. Наконечного, О. Романіва, В. Тельвака) щодо аспектів інавгураційної лекції М. Грушевського виявили важливе значення історичного синтезу для створення фундаментальної історії України, звернено увагу на те що народницьке кредо молодого львівського професора виступає у всіх історичних аспектах життя українців, теоретичні положення дослідження історії України будуються на ідеї «тяглості» української історії. Сучасні українські вчені розглянули цю проблему, намагаючись висвітлити нові аспекти цього питання. Було звернено увагу на особливе значення відкриття кафедри всесвітньої історії та особу М. Грушевського який не тільки очолив її, але й привніс новий формат розвитку національної науки в Галичині.

Наукову творчість М. Грушевського аналізували його перші рецензенти В. Антонович, Д. Багалій, В. Боцяновський, В. Доманицький, В. Дорошенко, Д. Дорошенко, М. Драгоманов, С. Єфремов, Н. Молчановський, М. Славинський, І. Франко, а також учні В. Герасимчук, М. Кордуба, І. Крип'якевич, І. Кревецький, С. Томашівський, що свідчило про їхній науковий інтерес до вивчення діяльності вченого. Вони здебільшого позитивно характеризували творче надбання Михайла Сергійовича, підкреслюючи його важливість для розвитку історичної науки в Україні.

З іншого боку, шовіністично налаштовані російські та деякі українські вчені – О. Волконський, І. Линниченко, Ю. Романовський, А. Савенко, А. Стороженко, Т. Флоринський відверто негативно сприймали історичні погляди та студії М. Грушевського, відкидаючи його наукову концепцію, яка заперечувала традиційну схему загальноросійського історичного розвитку трьох народів: російського, українського та білоруського.

Радянська історіографія значною мірою негативно характеризувала наукову

творчість М. Грушевського, оскільки він звинувачувався у застосуванні теорії безкласовості, вважався представником «збанкрутілої буржуазно-націоналістичної історіографії». Але, з іншого боку, попри негативне сприйняття історичних праць М. Грушевського, радянські історики вказували на вплив його концепції не тільки на українську, але також на російську і польську історичну науку (О. Касименко, М. Петровський, М. Рубач).

Сталим є інтерес вчених до головної праці М. Грушевського – «Історії України-Руси». Історіографічний аналіз «ІУР» виявив суперечливість поглядів вчених – від позитивних – до вкрай негативних, ворожо налаштованих. Її ґрунтовне опрацювання представниками української діаспори Д. Дорошенком, Н. Полонською-Василенко, О. Оглоблиним, Л. Винаром визначило роль і місце цієї праці в контексті української історичної науки та історіографії, поставило нові проблеми дозволило з'ясувати подальші напрямки вивчення нової історичної галузі – грушевськознавства.

Сучасні українські історики розширили обрії вивчення спадщини М. Грушевського, більш ретельно аналізували «ІУР», розглядаючи її як «великий наратив», який позитивно сприймався з позицій початку ХХ ст., але в наш час розглядається з певними критичними зауваженнями доби постмодернізму. Першим проаналізував історіографію проблеми щодо місця М. Грушевського у розвитку української історичної науки у 1880-х роках – на початку ХХ ст. В. Гоцуляк. В. В. Тельвак у десятках своїх праць найбільш ґрунтовно серед грушевськознавців проаналізував історіографічні аспекти наукової творчості М. Грушевського, теоретичні, методологічні аспекти цієї галузі історичної науки, а також є серед авторів біографічних праць, присвячених Михайлу Сергійовичу.

Грушевськознавці звернули увагу на педагогічну та науково-організаційну діяльність вченого в галицький період його життя. Історіографічний аналіз праць сучасників М. Грушевського дозволяє більш ретельно з'ясувати, засади формування його львівської історичної школи, відносини з учнями. Вивчення матеріалів наукової дискусії, яка розгорілася навколо цих питань, дозволяє

виявити позитивні наслідки та суперечності процесу становлення першої в Галичині української історичної школи. Велику увагу до дослідження цього питання виявили В. Педич та В. Тельвак.

Історіографи проаналізували реформу НТШ та структуру цього осередку науки. Аналіз істориків щодо організаційної роботи М. Грушевського в ньому засвідчив, що ця діяльність викликала неоднозначні оцінки в українських та російських наукових колах. Праця Михайла Сергійовича була багатоплановою і настільки дієвою, що це зародило надію на перетворення товариства на українську академію.

Саме такою об'єктивною була оцінка діяльності М. Грушевського в НТШ з боку Д. Багалія, І. Гирича, О. Гермайзе, В. Гнатюка, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, І. Франка. І. Гирич висвітлюючи окремі аспекти життя та діяльності М. Грушевського, звернув увагу на непрості стосунки з відомими сучасниками І. Франком, С. Єфремовим, М. Аркасом.

Представники української діаспори Л. Винар, Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко та ін. визначили роль Михайла Сергійовича як голови НТШ у створенні високоавторитетної в науковому світі інституції. Найбільш ґрунтовно дослідив цю проблему один з засновників грушевськознавства – Л. Винар. Було підкреслено, що завдяки об'єднавчому аспекту організаційної діяльності М. Грушевського вдалося згуртувати поважних вчених та меценатів обох частин України навколо НТШ. І на цьому ґрунті, на думку вчених, була розгорнута активна науково-дослідницька та видавнича діяльність товариства, очільником якої був великий історик. Ця невтомна праця М. Грушевського робила НТШ загально визнаною в наукових колах академічною інституцією без офіційно визнаного статусу.

В українській історіографії також розглядалося питання щодо історико-публіцистичної творчості М. Грушевського. Радянські науковці, за виключенням М. Рубача, майже проігнорували цей аспект діяльності Михайла Сергійовича, або висловлювали на його адресу безпідставні звинувачення ідеологічного характеру.

На противагу цьому, емігрантські вчені (Л. Винар, Д. Дорошенко, М. Єремійв,

М. Стойко, О. Шульгін) відзначили важливість наукового історіософського підґрунтя для вироблення державотворчої концепції М. Грушевського. Зазначено також історіографічні настанови для подальшого вивчення цього питання шляхом розширення відповідної джерельної основи та застосування новітньої наукової методології.

Сучасні українські історики (І. Верба, В. Верстюк, В. Кампо, Р. Огірко, В. Смолій, Г. Смолин, В. Тельвак, Ф. Шевченко) не тільки ретельно проаналізували праці М. Грушевського, але й дали оцінку його державницької діяльності, зазначили що вона викликала хвилю публікацій, в яких підкреслено, що у статтях Михайла Сергійовича з національного питання проглядалася еволюція поглядів на цю проблему.

Історіографічний аналіз науково-організаційної діяльності в еміграційний період з 1919 по 1924 рр. надав можливість виявити дослідницький інтерес з боку українських істориків до цього питання. Серед сучасників М. Грушевського, які аналізували творчість вченого емігрантської доби необхідно відзначити Д. Антоновича, О. Бурнатовича, Д. Донцова, Д. Дорошенко, В. Липинського, М. Сумцова, М. Шаповала. Навколо наукової концепції вченого розгорнулися гострі дискусії, адже вони виявили в українському інтелектуальному просторі різноманітні ідеологічні течії – від націоналістичної та консервативної – до марксистської. В українській публіцистиці патріотичного спрямування формувалася позитивна оцінка вченого-історика та критична позиція до нього як політика. Представники проросійських кіл української еміграції цього часу визначали концептуальні аспекти творчості М. Грушевського фактором розколу імперії.

Завдяки ґрунтовному опрацюванню представниками української діаспори М. Антоновичем, Л. Винаром, А. Жуковським, О. Прицаком було з'ясовано багатогранну спрямованість роботи історика в цей період: у науковій, публіцистичній, національно-пропагандистській, політичній та суспільно-громадській сферах. Дослідники звернули увагу на соціологічний орієнтир в науковій та організаційній діяльності М. Грушевського. Сучасні українські вчені

(І. Бутич, Я. Дашкевич, В. Масненко, О. Романів, В. Тельвак, В. Ульяновський, І. Шостак) продовжили розробки української діаспорної історіографії в цьому питанні і заклали нові підвалини грушевськіяни нашого часу. Вони більш ретельно проаналізували публіцистичну діяльність в історіографічному контексті. Звернули увагу на критичне переосмислення наукового надбання М. Грушевського. Проаналізовано видавничу діяльність і вказано на дві серії – інтернаціональну та українську.

В. Масненко одним з перших українських істориків висвітлював питання про етнополітичну функцію української історичної думки у концепції М. Грушевського, його роль у створенні та діяльності Українського соціологічного інституту. Сучасний вчений, аналізуючи розвиток грушевськознавства, звернув увагу на осмислення саморефлексії видатного історика.

Історіографічний аналіз питання щодо соціологічних поглядів М. Грушевського засвідчує, що сучасні українські грушевськознавці простежили трансформацію наукового світогляду вченого від історика-позитивіста до історика-соціолога. Соціологічні погляди Михайла Сергійовича формувалися тривалий час, що виявилось не тільки дослідницьких практиках вченого – соціологізації історії, а й у створенні Українського соціологічного інституту, інституції, яка піднімала соціологію до академічного рівня.

Українські історики діаспори, а також сучасні вчені ретельно досліджували останнє десятиліття життя та наукової діяльності М. Грушевського. Особливу увагу вони звернули на роботу вченого у ВУАН. Серед перших українських істориків пострадянського часу проаналізували обставини наукової діяльності М. Грушевського в останнє десятиліття його життя Р. Пиріг та Ю. Шаповал.

Дослідження засвідчує, що в українській історіографії отримала широке відображення проблема київської наукової школи М. Грушевського. Аналіз праць радянських істориків надав можливість з'ясувати їх наскрізь ідеологізовані оцінки щодо згаданого питання. Вони стверджували, що школа М. Грушевського була «реакційною», дійшла до «суб'єктивного ідеалізму»,

керувалася теоріями «безкласовості» і «єдиного потоку».

Дійсно науковим був підхід емігрантської історіографії до вивчення питання київської школи М. Грушевського. Дослідники діаспори на противагу радянським історикам позитивно оцінювали діяльність його школи. Завдяки аналізу студій істориків діаспори Л. Винара, І. Лисяка-Рудницького, П. Одарченка, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко були з'ясовані їх напрацювання, які стосувалися питань діяльності цієї наукової школи, її завдань та методологічних засад. Була визначена концептуальна єдність та наступність львівської й київської шкіл видатного вченого. Науковці діаспори визначили її «культурно-історичну» або «соціологічну», а також неонародницьку спрямованість. Вони звернули увагу на спадковість наукової школи В. Антоновича та київської школи М. Грушевського.

Сучасні українські історики приділили увагу цьому питанню в узагальнюючих працях та спеціальних дослідженнях. У студіях С. Білоконя, І. Верби, В. Заруби, С. Кіржаєва, В. Педича, Р. Пирога, П. Соханя, В. Ульяновського, О. Юркової було проаналізовано питання про умови створення київської наукової школи М. Грушевського, склад його учнів, функції школи, життєву та наукову долю її представників в умовах сталінського тоталітарного режиму. Вчені дослідили цю проблематику на ґрунтовній джерельній базі, проаналізували архівні матеріали. Їхні спеціальні праці є суттєвим внеском до наукової розробки цього аспекту грушевськознавства.

Підсумовуючи історіографічний аналіз проблеми, необхідно відзначити, що грушевськознавці ґрунтовно проаналізували основні аспекти наукової діяльності М. Грушевського – його перші кроки в науці, формування концепції, наукову та публіцистичну творчість, науково-організаційну, педагогічну, видавничу діяльність у львівській, емігрантській та київській періоди його праці. Історіографічний аналіз наукової діяльності Михайла Сергійовича підводить до висновку про те, що він був не лише надзвичайно плідний науковець, але перший системний український вчений, оскільки грушевськознавці, розглядаючи його багатогранну працю довели системну єдність та взаємопов'язаність всіх аспектів

його наукової справи. Розробки істориків, соціологів, літературознавців, правників, політологів, фахівців педагогіки показали, що студії, які здійснював, мали орієнтацію на реальне практичне застосування у різних сферах суспільного життя. Але ці питання потребують нових студій грушевськознавців.

Історіографічний інтерес для подальших розробок становить наукова робота історика в роки Першої світової війни, Української революції, еміграції, дослідження радянської історичної політики щодо М. Грушевського, аналізу діаспорної та пострадянської грушевськіани. Необхідне більш широке залучення сучасних методологічних підходів, які розкриють нові напрями розвитку грушевськознавства.

Величезний комплекс публікацій, присвячених різним аспектам наукової діяльності М. Грушевського, який кожного року поповнюється новими дослідженнями вчених, потребує подальшої уваги історіографів. Здійснена наукова розробка дозволяє вказати на необхідність застосування кліометричних методів для темпорального аналізу грушевськіани в контексті реалізації сучасного міждисциплінарного підходу, який дозволяє розширити можливості історіографічного аналізу проблеми. Ці методи не вичерпані в межах дисертації і потребують подальшого напрацювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Adamski Ł. *Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. 369 s.
2. Bilas L. *Geschichtsphilosophische und ideologische Voraussetzungen der geschichylichen und politische Konzeption M. Hrusevskyjs. Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas*. Munchen, 1956, N 3. S. 262 – 292.
3. Borschak Elie. *Mykhailo Hrushevskyj (1866–1934). Le Monde Slave*. Paris, 1935. Vol. 12. N 1. P. 12–35.
4. Choulguine A. *Michel Hrouchevski et sa conception de l'histoire de l'East. Hrouchevski M. Cours l'histoire de l'Ukraine*. Paris, 1959. P. 233–242.
5. Doroshenko D. *Mychajlo Hrusevskyi (1866–1934). Ost Evropa*. Berlin, 1935. Heft 4. P. 213–216.
6. Hyrych I. *Mykhailo Hrushevskyi lviv historical school: a new historiographic synthesis. Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. Вип. 7. С. 199–208.
7. *Hrushevs'kyj Mykhailo. 1866–1934 : bibliographic Sources / ed. by Lubomyr R. Wynar*. New York ; Munich ; Toronto, 1985. 203 p.
8. Korduba M. *Michał Hruszews'kyj jako uczony, Wspomnienia. Przegląd Historyczny*. 1935. No. 12 (32). S. 389–406.
9. Krupnytskyi B. *Die archäografische Tätigkeit M. Hruševskyjs. Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, Neue Folge*. Breslau, 1935. Bd. XI, H. III/IV. P. 610–621.
10. Krupnytskyi B. *Hruschewskyi als Wissenschaftler. Prof Michael Hruschewskyj. Sein Leben und Wirken. Beiträge zur Ukrainekunde Herausgegeben vom Ukrainischen Wissenschaftlichen Institut*. Berlin, 1935. Heft 3. S. 14–28.
11. Nowaski Roman, Telwak Witalij. *Михайло Грушевський на тлі доби. Перша частина. Дрогобич – Opole, 2008. 378 с.*
12. Ohloblyn O. *Michael Hrushevskyi: Foremost Ukrainian Historian. Ukrainian Quarterly*. New York, Vol. 22. N. 4. 1966. P. 322–333.

13. Plokhy S. *Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*. Toronto; Buffalo; London, 2005. 593 p.
14. Prymak T. *Mykhailo Hrushevsky and the politics of national culture*. Toronto, 1983. 488 p.
15. Prymak T. *Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture*. Toronto : Univ. of Toronto Press, 1987. 323 p.
16. Romantsova N. M. *Grushevskiy's scientific activities (1907–1914): highlight of the problem in the works by historians in the early 20TH century*. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2015. Вип. 12. С. 95–101.
17. Sysa P. S., Лановіюк Л. П. *Lwowski okres życia M. S. Gruszeckiego. Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. праць (за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 19 травня 2016 р.)*. Київ: «Міленіум», 2016. С. 34–35.
18. Telvak V., Pedych V. *Mykhailo Hrushevsky's «History of Ukrainian literature» in evaluations of his contemporaries*. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2019. Вип. 12. С. 126–136.
19. Telvak V. V., Telvak V. P. *Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushvsky contra Francishek Ravita-Gavronsky)*. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. Вип. 7. С. 46–53.
20. Telwak W. *Postać Mychajła Hruszewskiego w ówczesnej „kulturze śmiechu”: problem metodologiczny i praktyka historiograficzna*. *Biografistyka we współczesnych badaniach historycznych. Teoria i praktyka pod redakcją Jolanty Kolbuszewskiej i Rafała Stobieckiego*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2017. S 131–148.
21. Tomaschowskyj S. Dr. *Eine Geschichte der Ukraine in deutscher Sprache (Hrusevskyj M. Geschichte des ukrainischen (rutensschen) Volkes*. Leipzig, 1906). *Ukrainische Rundschau*. 1906. № 12. S. 457–462.

22. Tomaszewski S. Nowa teoria o początkach Rusi. *Kwartalnik Historyczny*. Lwów, 1929. T. I. S. 297–298.
23. Trubchaninov S. Podilians who are students of Mykhailo Hrushevskiyi. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2016. Т. 23. С. 44–59.
24. Vladyga, O. Archeographical Component of volumes IX–X of the «History of Ukraine-Rus» by Mykhailo Hrushevsky. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2019. Вип. 10. С. 43–48.
25. Wynar L. Hrushevs'kyj Mykhailo. The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History. Gulf Breeze. Florida, 1979. Vol. 14. P. 91–93.
26. Wynar L. Mykhailo Hrushevskiyi: His Life and Works. Mykhailo Hrushevskiyi (1866–1934). Bibliographic sources. New-York; Munich; Toronto, 1985. P. IX–XV.
27. Wynar L. Mykhailo Hrushevsky: Ukrainian Russian Confrontation in Historiography. Toronto; New-York: Ukrainian Historical Assn, 1988. 63 s
28. Абрамович Д. Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5. Київ, 1926–27. Україна. 1929. Січень–Лютий. С. 95–99.
29. Ададуrow В. В. Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (погляд історика-всесвітника). *Український історичний журнал*. 2013. №2. С. 4–23.
30. Академія наук Української РСР / Тонкаль В. Ю., Пелих В. М., Стогній Б. С. Київ : Наук. думка, 1980. 429 с.
31. Александрова Г. «Історія української літератури» М. Грушевського: Проблеми національної ідентичності. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»; Серія «Філологічна». Вип. 41. 2014. С. 8–11.
32. Алексієвець М., Алексієвець Л. Михайло Грушевський в контексті сучасності. Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2016. Вип. 18. С. 14–21.
33. Андреев В. Интегральный напрям сучасної історіографії: інтелектуальна історія. *Ейдос* (Київ). 2005. Вип. 1. С. 17–23.

34. Андрусяк М. Іван Франко та історичні концепції Михайла Грушевського. Записки НТШ. Т.СLXXXII. Іван Франко. Збірник доповідей для відзначення 110-річчя народин і 50-річчя смерті Івана Франко. Ч. 1. Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1967. С. 103–116.

35. Андрусяк М. Михайло Грушевський як історик – народник і державник. Записки НТШ. Т.СХСVII. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1978. С.7–20.

36. Андрусяк М. Рец. на: Любомир Винар, Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка 1892–1930. Мюнхен: Українське Історичне Товариство. В-во «Дніпрова Хвиля», 1970, 110 с. *Український історик*. 1971. № 1–2 (29–30). С. 121–122.

37. Анкерсмит Ф. История и тропология: взлет и падение метафоры / пер. с англ. М. Кукарцева, Е. Коломоец, В. Катаева. Москва : Прогресс-Традиция, 2003. 496 с.

38. Антонович В. Отзыв о диссертации магистра М. С.Грушевскаго «Барское староство», представленной в историко-филологический факультет для приобретения степени магистра истории. *Университетские известия*. 1894. №7. С. 5–7.

39. Антонович Д. М. Грушевський: Ілюстрована історія України. Видання Дніпровського Союзу споживчих Союзів України «Дніпро-союз», Київ-Відень, 1921; Історія України. Підручник для середніх і вищих початкових шкіл. Видання перше. Idem. Київ-Відень, 1920; Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку). Видання шосте. Idem. Київ-Відень, 1919. Книга. Відень-Київ, 1921. 1 (грудень). С. 17–18.

40. Антонович М. До взаємин М. С. Грушевського з С.О. Єфремовим. *Український історик*. 1975. № 1–2. С. 91–99.

41. Антонович М. До дискусії навколо М. Грушевського. *Український історик*. 1991–1992. №3–4/1–4. С. 370–379.

42. Антонович М. Зізнання Степана Томашівського. *Український історик*. 1972. №. 1–2. С.91–99.

43. Антонович М. Михайло Грушевський у листуванні Івана Франка. *Український історик*. 1991/1992. № 3–4/1–4. С. 293–300.
44. Антонович М. О. Кониський і М. Грушевський. *Український історик*. 1984. № 1–4. С. 48–63.
45. Антонович М. Справа Грушевського. *Український історик*. 1984. № 1–4. С. 262–278.
46. Антонович М. Справа Грушевського. *Український історик*. 1985. № 1–4. С. 200–211.
47. Арсенич П. Михайло Грушевський і Гуцульщина. *Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 1994. С. 337–339.
48. Атаманенко А. Постаць М. Грушевського у закордонному українознавстві (1930-і – 1991 рр.). *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог)*. Міністерство освіти і науки України; Національний університет «Острозька академія»; Українське історичне товариство. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 28–33.
49. Атаманенко А. Розвиток грушевськознавства в діаспорі. *Український історик*. 2006–2007. № 4/1–2. С. 154–182.
50. Атаманенко В. Описово-статистичні джерела у науковому доробку М. С. Грушевського. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог)*. Міністерство освіти і науки України; Національний університет «Острозька академія»; Українське історичне товариство. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 114–118.
51. Афанасьєв О. Гуманітарні науки і гуманітаристика. *Вісник Дніпропетровського університету. Філософія*. 2014. Т. 22. Вип. 24 (2). С. 9–14.

52. Афанасьєв О. І. Кількісний і якісний підходи в історичних дисциплінах (філософсько-методологічний аналіз). *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2013. Вип. 2(31). С. 12–16.

53. Багалій Д. І. Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії (історично-критичний нарис). *Червоний шлях*. 1927. № 1. С.160–217.

54. Багалій Д. І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Т.1. Історіографічний вступ і доба натурального господарства. Харків : Держ. Видав. України, 1928. 245 с.

55. Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. Т.2. Джерелознавство та історіографія історії України. Харків, 2001. 662 с.

56. Бандрівський М. Археологічні зацікавлення Михайла Грушевського. *Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 1994. С. 43–49.

57. Баран В. Археологічні джерела в «Історії України-Руси» М.Грушевського. *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць*. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2002. С. 97–107.

58. Баран В. Михайло Грушевський – видатний український вчений і громадянин. *Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. праць (за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 19 травня 2016 р.)*. Київ : «Міленіум», 2016. С. 11,12.

59. Баранівський В. Військово-політична діяльність гетьмана П. Сагайдачного в історичних працях М.Грушевського. *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць*. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2002. С. 55–58.

60. Барвінський О. Заснування катедри історії України в Львівському університеті. Львів : Накладом наук Товариства ім. Шевченка, 1925. 18 с.

61. Басара Г. Михайло Грушевський про роль міста в українській національно-демократичній революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.). *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць*. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2002. С. 86–90.

62. Батенко Т. До питання про заснування кафедри історії Східної Європи у Львівському університеті. *Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції*. Львів : б. в., 1995. С. 23–25.

63. Белоусенко А. (Лотоцький О.) На общественном посту: М.С.Грушевський как общественный деятель. *Украинская жизнь*. Москва, 1916. №12. С. 1–17.

64. Березинець В. В. Історіософія Михайла Грушевського: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: [спец.] 09.00.05 «Філософія». Інститут філософії НАН України. Київ, 1996. 20 с.

65. Берк П. Інтелектуальна історія та її суперники. *Нові шляхи історичного мислення. За ред. П. Берка: переклад з англійської*. Київ : Ніка-Центр, 2013. С. 269–271.

66. Биковський Л. Василь Кузів і Михайло Грушевський: Взаємовідносини 1921–1927. Вінніпег : Українське євангелійське об'єднання в Південній Америці, 1968. 19 с.

67. Бібліографічні нотатки (видавництва і видання). Іван Бойко і Євген Кирилюк, «Михайло Грушевський», Літературна Україна, Ч. 77. (30 березня), 1966. *Український історик*. 1966. № 3-4 (11-12). С. 121.

68. Біднов В. Що читати по історії України (Коротенька історіографія України). З викладів на учительських курсах українознавства. Кам'янець-Подільський, 1919. Катеринослав, 1920. 112 с.

69. Білецький Л. М. Грушевський, як історик української літератури. *Наша культура*. Варшава, 1935. № 3. С.129–135.

70. Білівненко С. Роль наукового доробку М. С. Грушевського у сучасних дослідженнях з етнології України. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острого)*.

Міністерство освіти і науки України ; Національний університет «Острозька академія»; Українське історичне товариство. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 62–65.

71. Білодід В. Грушевський Михайло Сергійович. *Філософська думка в Україні: Біобібліогр. Словник. Авт. кол.: В. С. Горський, М.Л.Ткачук, В. М. Нічик та ін.* Київ : Унів. видавництво «Пульсари», 2002. С. 47–51.

72. Білокінь С. Видання «Споминів» М. Грушевського: історія рукопису та видання. *Український археографічний щорічник.* Київ, 2010. Вип. 15. С. 697–713.

73. Білокінь С. Київська школа акад. М.С.Грушевського. *Український історичний журнал.* 1996. № 5. С. 106–131.

74. Білокінь С. Михайло Грушевський. *Літературна Україна.* 1988. 21 липня. № 29 (4282). С. 7.

75. Білокінь С. Рецензія О.Білецького на шостий том «Історії Української Літератури». *Український історик.* 1991–1992. №3–4/1–4. С. 261–264.

76. Білокінь С. «Справа про висланого з Галичини професора М. Грушевського»: 3 фондів Держархіву Ульяновської області. *Архіви України.* 1996. № 1–3. С. 92–98.

77. Білокінь С. Чекісти і справа формуляр Михайла Грушевського. *Слово просвіти.* Київ. 2017. 3-9 серпня (№ 31). С. 4,5; 10-16 серпня (№ 32). С. 4,5.

78. Близняк М. Соціально-економічні аспекти поступу міст Волині у наукових досліджах М. Грушевського. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доповідей* (17 вересня 2016 р., м. Острог). Міністерство освіти і науки України; Національний університет «Острозька академія»; Українське історичне товариство. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 146–149.

79. Блозва Л. Суспільно-політичні погляди М.С. Грушевського. *Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. праць (за матеріалами Міжнародної науково-*

практичної конференції, Київ, 19 травня 2016 р.). Київ : «Міленіум», 2016. С. 38–40.

80. Блохин Д. Сучасники про Михайла Грушевського. *Тарас Шевченко і Михайло Грушевський: у пошуках шляху до незалежної України: матеріали Міжнародної наукової конференції, присвячені святкуванню 150-річчя від дня народження М. Грушевського, 23 верес. 2016 р.*, Канів; Черкаси : Видавець О. Третяков, 2017. С. 78–88.

81. Богдашина О. Методика історичних досліджень М. С. Грушевського. *Вісник Харківської Державної академії культури*. Вип. 37. 2012. С. 29–39.

82. Богдашина О. Мікронаукові групи в структурах української історичної науки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. 2009. Вип. 4. С. 183–192.

83. Богдашина О. Соціокультурні фактори розвитку історичної науки на українських землях у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Харківський історіографічний збірник*. Харків : Харківський Національний університет імені В.Н. Каразіна, 2010. Вип.10. С. 198–210.

84. Богуславський О. Еміграційна публіцистика Михайла Грушевського між пошуком національної ідеї і партійною ідеологією. *Журналістика*. 2006. Вип. 5 (30). С. 108–115.

85. Бойко В. Сучасна українська історіографія про Михайла Грушевського – політика. *Науково-історичні читання, присвячені 140-річчю з дня народження М. С. Грушевського* (Мінськ, 22 грудня 2006 р.). Ніжин, 2007. С. 27–36.

86. Бойко І., Кирилюк Є Михайло Грушевський: 3 нагоди 100-річчя від дня народження. *Літературна Україна*. 1966. 30 верес. №77. С. 3–4.

87. Бойко Т. Круглий стіл на тему: «Родина Грушевських в історії української культури та державотворенні». *Українознавство*. 2015. № 4. С. 248–250.

88. Бокайло О. Вшанування пам'яті М. С. Грушевського організацією «Зарево». *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острого)* / Міністерство освіти і науки

України; Національний університет «Острозька академія»; Українське історичне товариство. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 83–86.

89. Болебрух А. Историография в ракурсе истории науки. *Харківський історіографічний збірник*. Вип. 10. Харків, 2010. С. 126–137.

90. Бородкин Л. Квантитативная история в системе координат модернизма и постмодернизма. *Новая и новейшая история*. 1998. № 5. С. 3–16.

91. Бортняк Н. Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським. Михайло Грушевський, студії і матеріали. З нагоди 130-річчя від дня народження. *Український історик*. 1996. Т. XXXIII VOL. С. 291–297.

92. Бортняк Н. Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським. Михайло Грушевський і історична наука: *Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському*. Львів, 1999. С. 187–195.

93. Борщак І. Михайло Сергієвич Грушевський (1866–1926). *Українські вісти*. Париж, 1926. №. 11. С. 1.

94. Борщак І. Два невидані листи М. Грушевського (1926). *Соборна Україна*. Париж, 1947. № 2. С. 37–38.

95. Боцяновский В. М. Грушевський. Очерк истории Киевской земли от Ярослава до конца XIV столетия. Киев. 1892. *Исторический вестник*. 1892. Т. XLIX. С. 737–739.

96. Бочарніков Д. Суспільний та державний лад Київської Русі в історичній спадщині М. Грушевського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: [спец.] 12.00.01 «Право» Х. 1999. 16 с.

97. Бочковський О. М. Грушевський як соціолог. *Вісті Українського Технічного Господарського Інституту*. Подєбради, 1935. № 9. С. 5–8.

98. Брайчевський М. Михайло Грушевський та археологія. *Український історик*. 1991–1992. № 3–4, 1–2. С. 200–217.

99. Брегеда А. Соціологія: Навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни. А. Брегеда., А. Бовтрук., Г. Дворецька. Київ: КНЕУ, 1999. 124 с.

100. Брехуненко В. Проблема періодизації історії української козаччини у працях М. Грушевського. *Український історик*. 1991–1992. № 3–4, 1–4. С. 229–234.

101. Будз В. Історичний процес та його виміри в філософії історії Михайла Грушевського. *Сіверянський літопис*. 2000 №3. С.129–133.

102. Будз В. Методологія філософії історії Михайла Грушевського. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В.Гнатюка. Серія: Філософія, економіка*. Тернопіль, 2000. № 4. С.81–85.

103. Будз В. Народ і культура в філософії історії Михайла Грушевського. *Етнос. Культура. Нація. Збірник наукових праць за матеріалами Другої міжнародної науково-практичної конференції 27–28 жовтня 2000 року. Випуск 2. Інститут мистецтвознавства, фольклориститики та етнології імені М.Т.Рильського НАН, 2000*. Дрогобич, 2001 р. С. 22–26.

104. Будз В. Поліфакторність рушійних сил суспільного розвитку у філософсько-історичних поглядах Грушевського. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки*. Івано-Франківськ, 2001. Вип. 2. С.44–51.

105. Будз В. Проблема визначення законів і закономірностей історичного процесу в філософсько-історичній концепції Михайла Грушевського. *Людина і політика*. 2001 № 6 (18). С.114–121.

106. Будз В. Проблема побудови та взаємовідносин держави і громадянського суспільства в філософсько-історичній концепції М. Грушевського. *Вісник ЛНУ. Серія Філософські науки*. Львів, 2000. Вип. 2. С. 63–73.

107. Будз В. Проблема сенсу історичного процесу в філософії історії Михайла Грушевського. *Вісник Харківського національного університету імені В.Каразіна. Серія Філософські науки*. Харків. 2000. № 465. Вип. 26. С. 3–13.

108. Будз В. Проблема співвідношення національних і універсальних цінностей як основних інструментів соціальних змін в філософії історії Михайла

Грушевського. *Практична філософія та правовий порядок: Збірка наукових статей. За ред. О.М.Кривулі.* Харків, Центр Освітніх Ініціатив, 2000. С. 252–255.

109. Будз В. Проблеми формування національної свідомості в філософії історії М.Грушевського. *Вісник Львівського національного університету: Серія: Філософські науки.* 2002. Вип. 4. С. 91–95.

110. Будз В. Соціально-філософські погляди М. Грушевського: футурологічний аспект: монографія. м. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2003.160 с.
URL : [https://www.academia.edu/35440516/ Соціально-філософські_погляди_М.Грушевського_футурологічний_аспект](https://www.academia.edu/35440516/Соціально-філософські_погляди_М.Грушевського_футурологічний_аспект)

111. Будз В. Філософія історії Михайла Грушевського: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: [спец.] 09.00.05 «Філософія». Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів. 2001. 19 с.

112. Будз В. Християнство в філософії історії М. Грушевського. *Християнство в історії України. Збірник наукових праць.* Рівне : Тетіс, 2001. С.8–11.

113. Будз В. Християнство як чинник історичного процесу в філософії історії Михайла Грушевського. *Християнство в Україні на межі третього тисячоліття.* Івано-Франківськ : Плай, 2002. С.112–119.

114. Будзинський О. Михайло Грушевський та українська освіта / Олег Будзинський. *Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття» Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори: Л. Винар, Ю. Макар.* Чернівці: Рута, 2001. Том 3. С. 188–190.

115. Будурович Б. Михайло Грушевський в оцінці західноєвропейської і американської історіографії *Визвольний шлях.* Лондон, 1967. №2. С. 171–181.

116. Бундак О. Постать Михайла Грушевського на сторінках «Українського селянина». *Symposium historiographicum czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозіум / За ред. В.Масненка. Т.І (Присвячений 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського).* Черкаси, 2016. С. 291–297.

117. Буревой К. Грушевский Михаил Сергеевич. *Литературная энциклопедия. Издательство Коммунистической Академии, 1930. Том третий. С. 73.*

118. Бурлака Г. Продовження діалогу. Листування Михайла Грушевського. Ред. Л.Винар; упоряд.: Г. Бурлака, Н. Лисенко. Т.ІІІ. Київ; Нью-Йорк: УІТ, 2006. С.14.

119. Бурлака Г. Лектура Михайла Грушевського доуніверситетських часів. *Український археографічний щорічник. Випуск 18. Нова серія. Український археографічний збірник. Том 21. Київ, 2013. С. 296–310.*

120. Бурлака Г. Листи М.Грушевського до І. Франка. *Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. Упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка; [Вступ. слово Л. М. Кравчука; Післямова Ф. П. Шевченка]. Київ : Веселка, 1992. С. 244–245.*

121. Бурлака Г. Літературна спадщина М. Грушевський в контексті української літератури. *Український історик. 2002. № 1–4. С. 308–312.*

122. Бурлака Г. Олександр Кониський: нові грані постаті (листи до М. Грушевського). *Український історик. 2004–2005. № 3–4 / 1. С. 61–68.*

123. Бурлака Г. Соціальні мотиви у літературній творчості Михайла Грушевського. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острозька) / Міністерство освіти і науки України; Національний університет «Острозька академія»; Українське історичне товариство. Острозька : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 176–182.*

124. Бурлака Г. У фондах відділу рукописів Інституту літератури: [Матеріали про М.Грушевського]. *Старожитності. 1992. Ч. 18–19. 14 с.*

125. Бурлака Г. Франко і Грушевський: спроба об'єктивної характеристики. Г. М. Бурлака, І. Б. Гирич. *Спадщина : Літературне джерелознавство. Текстологія. Київ : ВД «Стилос». 2010. Т. 5. С. 27–66.*

126. Буряк Л. Пам'ять про Михайла Грушевського у спогадах його сучасників: штрихи до просопографічного портрету людини, політика, вченого.

Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. 2012. Вип. 32. С. 232–236.

127. Бутич І. Михайло Грушевський – археограф. *Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського.* Львів : «НТШ», 1994. С. 50–58.

128. Бутич І. Публікація документів Богдана Хмельницького в «Історії України-Руси» Михайла Грушевського. *Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора М. П. Ковальського.* Острог; Нью-Йорк, 1999. С. 175–178.

129. Бутич І. Українське наукове товариство в Києві. Радянська енциклопедія історії України. Т. 4. К : Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1972. С. 356.

130. В. [Гнатюк В.] Честь праці! *Літературно-науковий вістник.* Львів, 1906. Т. 33. С. 551–557.

131. В. Г. Професор Михайло Грушевський. *Просвітний листок.* Вещляр, 1916. 1–2.

132. В. Д. Записки Українського Наукового Товариства в Києві. Кн. III. Рада. 1909. № 73. 2 апр. (15 квітня). С. 2–3.

133. Валіон О. Боротьба Михайла Грушевського за створення українського університету у Львові та покращення умов науково-освітньої праці студентської молоді. *III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу».* Луцьк, 17–19 травня 2006 р. Луцьк : б. в., 2007. Том 1. С. 353–358.

134. Валіон О. Внесок Михайла Грушевського у національно-культурне відродження українського народу в кінці ХІХ–на початку ХХ ст. *Україна – Європа–Світ: Міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М. М. Алексівця / редкол.: Ю. М. Алексєєв, Л. М. Алексівець, М. М. Алексівець. [та ін.].* Тернопіль, 2010. Вип. 5: Україна – Європа–Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку: у 2 ч., ч. 1. С. 187–199.

135. Валіон О. Культурно-освітня діяльність М. Грушевського в контексті національного відродження наприкінці ХІХ–початку ХХ ст. *II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку»*. Том І. Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: б. в., 2005. С. 379–385.

136. Василенко М. Вибрані твори у трьох томах. Т. 3. Спогади. Щоденники. Листування. Київ : Юридична думка, Академ. періодика, 2008. 720 с.

137. Василенко М. Михайло Грушевський як історик. *Український історик*. 1997. Т. XXXIV VOL C. 145–156.

138. Василенко М. Рец. на кн.: Історія України-Руси. Написав Михайло Грушевський. том VIII. Ч.1. Київ. Львів. 1913. 315 с. Україна. Науковий Трьохмісячник українознавства. 1914. Кн. третя. С. 82–84.

139. Василенко М. Рец. на кн.: Михайло Грушевський. Історія України-Руси, том VIII, частина перша, роки 1626–1638, стор. 335. Частина друга, стор 224. Частина третя, стор. 288. Київ-Відень 1922 р. Видання друге. *Україна*. 1925. № 5. С. 151–158.

140. Василенко Н. Иллюстрированная история Украины на русском языке (Библиографическая заметка). *Киевская мысль*. 1912. № 353. С. 3–4.

141. Василенко Н. Новая книга по древней русской истории. Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Том первый. Введение. *Вестник Европы*. Санкт-Петербург, 1911. № 3. С. 296–303.

142. Василенко Н. Проф. М. С. Грушевский как историк. *«Украинская жизнь»*, 1916, № 12. С. 18–33.

143. Василенко Н. Мих. Грушевский. Иллюстрированная история Украины. Санкт-Петербург. *Голос минувшего*. 1914. № 2. С. 252–257.

144. Ващенко В. Бранець класичної освіти: «філологічна свідомість» як рушій політичних проєктів М. Грушевського. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2007. Вип. 12. С. 142–153.

145. Ващенко В. Від самопрезентації до методології : психобіоісторіографічний вимір історіописання М. Грушевського : монографія. Дніпропетровськ, 2007. 324 с.

146. Ващенко В. До проблеми визначення контекстів «Звичайної схеми...» Михайла Грушевського. *Київська старовина*. 2007. № 2. С. 78–97.

147. Ващенко В. «Дослідницька програма» М. Грушевського та проблема критеріїв оцінки його інтелектуальної ініціативи. *Київська старовина*. 2008. № 3. С. 60–84.

148. Ващенко В. «Дуумвірат» інтелектуальної влади: І. Франко у конструкціях «братерської» символічної ідеології М. Грушевського. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. 2016/2017. Вип. 9. С. 99–111.

149. Ващенко В. Історик та стратегії конструювання історичного простору: Київ на ментальних мапах Михайла Грушевського. *Київські історичні студії : Науковий журнал*. 2016. № 2. С. 3–10.

150. Ващенко В. Історик у боротьбі за символічну владу в соціології: М. Грушевський як творець наукових традицій. *Symposium historiographicum czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозиум / За ред. В. Масненка. Т. I (Присвячений 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського)*. Черкаси, 2016. С. 36–55.

151. Ващенко В. «Історія як фізика»: М. Грушевський у пошуках універсальних законів історичної дії. *Український історичний журнал*. 2007. № 4. С. 138–152.

152. Ващенко В. Концепт «інтелектуальна біографія» та конструювання «наукових біографій» в українській історіографії. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. 2009. Вип. 4. С. 475–486.

153. Ващенко В. Ліміти історичного письма української історіографії: відкриті запитання щодо класичних режимів історіописання. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. 2006. Вип. 2. С. 185–197.

154. Ващенко В. Лекції з історії української історичної науки другої половини ХІХ – початку ХХ століття (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський). Дніпропетровськ : ДДУ, 1998. 140 с.

155. Ващенко В. М. Грушевський: «економія» життя як модель історіографії. *Україна модерна*. 2005. № 9. С. 125–151.

156. Ващенко В. Медитації навколо можливостей дослідження онто-психотопосу в українській історіографії: випадок з М. Грушевським. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. 2005. Вип. 1. С. 280–299.

157. Ващенко В. «Ментальна географія» епохи Модерну : конструювання М. Грушевським «історичного простору» України, Європи, та Росії. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. 2013. Вип. 7. С. 32–58.

158. Ващенко В. Методологія в сучасній українській історичній науці: від Михайла Грушевського до сьогодення. Історія історіографії і методологія історії в Польщі та в Україні / pod redakcja naukowa Jerzego Maternickiego, Joanny Pisulinskiej i Leonida Zaszkilniaka. Rzeszow: Wydawnictwo uniwersytetu Rzeszowskiego, 2015. С. 301–312.

159. Ващенко В. Методологія М. Грушевського у контексті «філософії життя». *Київська старовина*. 2007. № 4. С. 79–103.

160. Ващенко В. Михайло Грушевський – музикант. *Київська старовина*. 2006. № 3. С. 105–114.

161. Ващенко В. Наукова самопрезентація М. Грушевського. *Київська старовина*. 2005. № 4. С. 93–108.

162. Ващенко В. Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського) : Монографія, Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2002. 408 с.

163. Ващенко В. Стратегії конструювання М. Грушевським українських метанаративів: методи та їх функції: Автореф. дис. ... д. і. н (07.00.06) / Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2009. 40 с.

164. Ващенко В. Так і не прочитані історії неврастенії М. Грушевського. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. 2005. Вип. 1. С. 391–399.

165. Ващенко В. «Тіла історика»: *bodi politic* у текстах М. Грушевського. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. 2014. Вип. 8. С. 115–128.

166. Ващенко В. Україна як проект метафізики: М. Грушевський та конструювання української політичної ідентичності. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 17. Київ, 2009. С. 233–243.

167. Ващенко В. Фактори формування історичної концепції в українській історіографії кінця ХІХ–початку ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ, 1998. 177 арк.

168. Вдовенко С. М. С. Грушевський – вплив спадщини на українське державотворення. *Науково-історичні читання, присвячені 140-річчю з дня народження М. С. Грушевського (Мінськ, 22 грудня 2006 р.) / Білоруський державний університет; За заг. ред. О. А. Яновського, В. М. Бойка*. Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. С. 7–12.

169. Величавий ювілей проф. М. Грушевського. *Рада*. 1926. Ч. 73 (93). С. 4.

170. Венгерська В. Творення історії протягом ХІХ ст.: національний та імперський вимір. *Гілея*. 2011. Вип. 45. С. 5–11.

171. Верба І. Володимир Пристайко, Юрій Шаповал. Михайло Грушевський – справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). *Український історичний журнал*. 2002. № 2. С. 120–122.

172. Верба І. Грушевський Михайло Сергійович. Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник. Серія Українські історики. Випуск 2. Частина 1. Київ–Львів, 2003. С. 75–82.

173. Верба І. Грушевський Михайло Сергійович. *Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення (1834–2004 рр.)*. КНУТШ; під ред. Г. Д. Казьмирчука; [ред. кол. І. В. Верба, Б. М. Гончар, М. В. Гримич ... Г. Д. Казьмирчук (відп. ред.) та ін.; авт. кол. Ведмідь Л. А., Верба І. В. та ін.]. Київ : Прайм М, 2004. С. 185.

174. Верба І. Грушевський Михайло Сергійович. Енциклопедія історії України. Т.2. Г–Д. Київ : Наукова думка, 2005. С. 232–235.

175. Верба І. Грушевський Михайло Сергійович. Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=32114

176. Верба І., Кульчицький С. Грушевський Михайло Сергійович. Довідник з історії України. За заг. ред. І. Підкови Р. Шуста. Київ : Генеза, 2002. С. 183–186.

177. Верба І. До взаємин Олександра Оглоблина з Михайлом Грушевським (1920-ті р.р.). З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: науковий і документальний журнал. Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Київ, 1999. № 1/2. С. 233–259.

178. Верба І. Київська історична школа М. С. Грушевського: організаційно-технічні моменти / І. Верба., О. Юркова. *Український історик*. 1996. № 1/4. С. 268–284.

179. Верба І. Михайло Грушевський – гімназист. *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць*. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2002. С. 111–116.

180. Верба І. Михайло Грушевський: останній період перед еміграцією (квітень 1918 – квітень 1919 рр.). *Соціальна історія: науковий збірник. Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Кафедра історії гуманітарних факультетів*. Київ, 2008. Вип. 3. С. 53–58.

181. Верба І. Михайло Грушевський: роки російського заслання (1914 – 1917 р.). Науковий вісник дипломатичної академії України. 2002. Вип. 6. С.331–349. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdau_2002_6_37

182. Верба І. Михайло Грушевський: роки заслання (1914 – 1917). *Історичний журнал*. 2006. № 4. С. 8–21.

183. Верба І. Михайло Грушевський як людина. Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог) / Міністерство освіти і науки України ; Національний університет «Острозька академія» ; Українське історичне товариство. Острог :

Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 190–192.

184. Верба І. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. *Український історичний журнал*. 1996. № 5. С. 131–149.

185. Вербиленко Г. Комісії порайонного дослідження історії України при ВУАН: створення, функції, архів. *Український історичний журнал*. 2008. № 6. С. 46–57.

186. Вергунов В. Освячена іменами Грушевського і Вернадського : до 85-ліття Національної академії аграрних наук України. *Голос України*. 2016. № 93. 21 травня. С.6.

187. Веремчук А. Теоретичні основи виховання у працях М. С. Грушевського: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки»; Інститут педагогіки АПН України. Київ, 1999. 20 с.

188. Веремчук А. Теоретичні основи виховання у працях М.С. Грушевського. Рівне : Тетіс, 1998. 158 с.

189. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів : Світ, 1996. 448 с.

190. Верменич Я. Історія ідей та криза історизму. *Ейдос* (Київ). 2005. Вип. 1. С. 24–27.

191. Верменич Я. Регіоналістика у львівській та київській історичних школах М.Грушевського. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. С. 253–282.

192. Верменич Я. Роль М. С. Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні. *Український історик*. 1998. № 2. С. 92–101.

193. Вернадский В. И. Дневники : 1926 – 1934. М : Наука, 2001. 456 с.

194. Верстюк В. М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. В. Ф. Верстюк, Р. Я. Пиріг. Київ : Либідь, 1996. 144 с. Укр. і рос. мовами.

195. Верстюк В. Грушевський М. С. у перший період діяльності Центральної Ради. *Український історичний журнал*. 1996. № 5. С. 37–50.

196. Верстюк В. Доба Центральної Ради в публіцистичній спадщині М.Грушевського. Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань та інші. Т. 4. Кн. I: Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)». Львів : Світ, 2007. С. V–XVI.

197. Верстюк В. Михайло Грушевський: політична публіцистика 1917 року. *Український історик*. 2002. № 1–4. С. 280–289.

198. Верстюк В. Передмова. Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Документи і матеріали / Упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін. Київ : Видавництво імені Олени Теліги. С. 5–32.

199. Верстюк В. Російська революційна демократія: рефлексія на український національний рух у 1917 р. *Український історик*. 1993. № 1–4 (116–119). С. 240–265.

200. Взаємне листування Михайла Грушевського та Мирона Кордуби. / упорядн., авт. вступ. розд. і наук. комент. О. А. Купчинський. Львів : Наукове товариство ім. Шевченка в Україні, 2016. 424 с.

201. Вигодованець Н. Михайло Грушевський про «Слово о полку Ігоревім». *Спадщина Великого Українця: Науково-методичний збірник матеріалів конференції, присвяч. 130-й річниці ювілею М. С. Грушевського та п'ятій річниці незалежності України*. Ужгород, 1997. С. 14–23.

202. Винар Л. Австрійські урядові документи про призначення М.Грушевського професором львівського університету. *Український історик*. 1986. Ч. 3–4. С. 76–81.

203. Винар Л. Автобіографії М.Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело до вивчення його життя і творчості. *Український історик*. 1974. Ч.1–3. С. 104–136.

204. Винар Л. Бібліографічні джерела до вивчення творчості Михайла Грушевського. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський. С. 109–112.

205. Винар Л. Бібліографія праць про Михайла Грушевського. *Український історик*. 1966. № 1–2 (9–10). С. 122–129.
206. Винар Л. Бібліографія праць про Михайла Грушевського. *Український історик*. 1984. № 1–4. С. 291–319.
207. Винар Л. Від редактора. Грушевський М. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали. Редакція і вступна стаття Л.Р.Винара. Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. С. V–VII.
208. Винар Л. Вступ до науки грушевськознавство. *Український історик*. 1996. № 1–4. С.17–78.
209. Винар Л. Вступ. Оглоблин О. Українська історіографія на Наддніпрянській Україні в 1920-1930 роках (За редакцією Любомира Винара. *Український історик*. 2003. № 1–5. С. 88–92.
210. Винар Л. Галицька доба життя Михайла Грушевського. 1894–1914). *Український історик*. 1967. Ч. 1–2. С. 5–22.
211. Винар Л. Грушевськіяна Олександра Оглоблина. *Український історик*. 2004–2005. № 3–4 / 1. С. 69–75.
212. Винар Л. Грушевськознавство і наші завдання (у 70-ліття смерті Михайла Грушевського). *Український історик*. 2004–2005. № 3–4 / 1. С. 7–13.
213. Винар Л. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток. Серія: Грушевськіяна, Т.5. Київ : Українське Історичне Товариство; Міжнародне товариство ім. М.Грушевського; Видавництво імені Олени Теліги. 1998. 216 с.
214. Винар Л. До історії англомовного видання «Історії України-Руси» Михайла Грушевського. *Український історик*. 2002. № 1–4 (152–55) Рік XXXIX. С. 266–279.
215. Винар Л. Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського. Вступ до грушевськознавства. *Український історик*. 1984. № 1–4. С. 7–20.
216. Винар Л. Думки про грушевськознавство (генеза, структура, завдання). *Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали*

наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. Львів, 1999. С. 269–275.

217. Винар Л. Епістолярні джерела грушевськознавства. Передмова. Листування Михайла Грушевського. Т.1. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. С. 7–11.

218. Винар Л. Життя і наукова діяльність Михайла Грушевського. *Український історик*. 1966. № 1–2. С. 15–31.

219. Винар Л. Замітки до статті Ю. Герича «до біографії М. Грушевського». *Український історик*. № 1–2. С. 85–90.

220. Винар Л. Збірка статей М. Грушевського На порозі Нової України: історія видання. *Український історик*. 1991. № 1–2. (108–109) С. 95–104.

221. Винар Л. Матеріали до біографії Михайла Грушевського. *Український історик*. 1982. № 1–2. С. 65–75.

222. Винар Л. Михайло Грушевський в історії України. *Наукові записки Національного університету Острозька академія. Серія «Історичні науки»*. 2013. Вип. 21. С. 176–182.

223. Винар Л. Михайло Грушевський в українській і всесвітній історії. *Український історик*. 1991–1992. № 3– 4/1–4. С. 13–53.

224. Винар Л. Михайло Грушевський і державницький напрям української історіографії. *Козацька Україна: Вибрані праці*. Київ; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003. С. 498–515.

225. Винар Л. Михайло Грушевський і загальні збори НТШ у 1913 році. *Український історик*. 1984. № 1–4. С. 64–81.

226. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка. 1892–1930. Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1970. 111 с.

227. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Шевченка: 1892–1934. Нью-Йорк; Дрогобич; Львів : Українське історичне товариство, 2006. 384 с.

228. Винар Л. Михайло Грушевський як голова Наукового Товариства ім. Тараса Шевченка. *Український історик*. 1969. Ч. 1–3 (21–23). С. 5–46.

229. Винар Л. Михайло Грушевський: студії і матеріяли. *Український історик*. 1996. № 1–4. С. 11–13.

230. Винар Л. Михайло Грушевський – історик України. *Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів : «НТШ», 1994. С. 13–32.

231. Винар Л. Михайло Грушевський – історик і будівничий нації: Статті і матеріали. Нью-Йорк; Київ; Торонто: Фондація ім. О. Ольжича, 1995. 304 с.

232. Винар Л. Михайло Грушевський. Українська Центральна Рада і відродження державності України. Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації (Статті і матеріали). Київ: Видавництво ім. Олени Теліги. 1995. 304 с.

233. Винар Л. Михайло Грушевський: Українсько-російська конфронтація в історіографії. Торонто; Нью-Йорк; Мюнхен, 1988. 66 с.

234. Винар Л. Міжнародна конференція у Нью-Йорку «Михайло Грушевський – історик, суспільно-громадський діяч, державотворень». [1996 р.]. *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С. 143–145.

235. Винар Л. Молодість Михайла Грушевського. 1866–1894. Мюнхен; Нью-Йорк: Українське історичне товариство. 1967. 36 с.

236. Винар Л. На порозі Нової України: Гадки і мрії. *Грушевський М. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали*. Редакція і вступна стаття Л.Р.Винара. Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. С. IX–XX.

237. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866 – 1934). Силуети епох. Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський. *Історичні розвідки*. Дрогобич: Відродження, 1992. С.77–167.

238. Винар Л. Наукове Товариство ім. Т. Шевченка і Михайло Грушевський. *Український історик*. 1968. Ч. 1–4. С. 37–59.

239. Винар Л. «Наша політика» та інші матеріяли. (Від редактора). Грушевськіяна. Т.7. *М.Грушевський. Наша політика*. Дрогобич : Коло, 2003. С. 3–5.

240. Винар Л. Недрукований лист В.Липинського до М.Грушевського в справі загальних зборів НТШ в 1913 р. *Український історик*. 1991. Ч. 1–2 (108–109). С. 111–113.

241. Винар Л., Пшеничний Є. Передмова. Грушевськіяна. Т. 7. *М. Грушевський. Наша політика*. Дрогобич : Коло, 2003. С. 6–24.

242. Винар Л. Ранні історичні праці Михайла Грушевського і київська історична школа В. Антоновича. *Український історик*. 1966. № 3–4. С. 26–32.

243. Винар Л. Рец. на кн.: Василь Лев, Сто років праці для науки і нації. Коротка історія Наукового Товариства ім. Шевченка. Нью-Йорк: Наукове Товариство ім. Шевченка в ЗДА, 1972. 55 стор. *Український історик*. 1973. №1–2 (37–38). С. 148–149.

244. Винар Л. Свідчення М.Грушевського у Харкові... *Український історик*. 1991–1992. № 3–4. С. 380–389.

245. Винар Л. Статті голови Української Центральної Ради: вступ. *Український історик*. 2002. № 1–4. С. 38–40.

246. Винар Л. Стаття Олександра Оглоблина «Михайло Грушевський на тлі доби». *Український історик*. 1996. № 1–4. С. 79–87.

247. Винар Л. Сучасний стан грушевськознавства (генеза, структура, завдання). *Пам'ять століть*. 1996. № 2. С. 62–70.

248. Винар Л. «Український історик» і розвиток грушевськознавства. *Український історик*. 2002. Ч. 1–4. С. 11–16.

249. Винар Л. Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну в 1914 році. *Український історик*. 1967. № 3–4 (15–16). С. 103–108.

250. Винар Л. Ювілейний рік Михайла Грушевського й УІТ. (3 нагоди 125-ліття з дня народження). *Український Історик*. 1991. № 1–2 (108–109). С. 9–24.

251. Виноградов Г. Український метанаратив М. Грушевського: від про(анти)карамзінського проекту до власної концепції. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острозь) / Міністерство освіти і науки України; Національний університет*

«Острозька академія»; Українське історичне товариство. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 126–129.

252. Винниченко В. Щоденник т. 2 : 1921–1925 рр. Едмонтон; Нью-Йорк, 1983. 700 с.

253. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. Київ, 1992. 123 с.

254. Витанович І. Михайло Грушевський: історик, соціолог, суспільний діяч. *Кооперативна республіка*. Львів, 1935. С. 7–15 .

255. Витанович І. Уваги до методології й історіософії М. Грушевського. *Український історик*. Ч. 1–2. Нью-Йорк, 1966. С. 32–51.

256. Владига О. Археографічна діяльність Михайла Грушевського (1894 – 1934 рр.): автореф. ... дис. канд. іст. наук. 07.00.06. Черкаський національний університет. 2014. 20 с.

257. Владига О. Археографічна спадщина Михайла Грушевського в сучасній українській історіографії. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»* Вип. 19. 2012. С. 302–313.

258. Владига О. Едиційна діяльність Михайла Грушевського (1924–1934 рр.). *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки*. 2013. № 9. С. 47–55.

259. Владига О. Михайло Грушевський – голова Археографічної комісії НТШ. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2012. Вип. XVI. С. 261–274.

260. Владига О. Михайло Грушевський та археографічні плани Українського Наукового Товариства URL : file:C:/Users/1/Desktop/статті%20до%20друку/УНТ/zn_pkhnpu_ist_2012_46_28.pdf

261. Владига О. Михайло Грушевський та козацька археографія (львівський період). *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2016. Вип. 15. С. 11–16.

262. Владига О. Михайло Грушевський як археограф (огляд джерел). *Історичний вісник East european historical bulletin*. 2017. Вип. 4. С. 44–49.

263. Владига О. Становлення Михайла Грушевського як джерелознавця (студентські роки). *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки*. Черкаси, 2011. Вип. 212. С. 33–39.

264. Владовська Т. Видавнича діяльність Михайла Грушевського. *Дивослово*. 2001. № 2. С. 22–23.

265. Вовк О. До питання про використання кількісних методів в історіографічному дослідженні (на прикладі історії вивчення біографії В. Н. Каразіна). *Харківський історіографічний збірник*. Харків, 2015. Вип. 14. С. 127–140.

266. Водотика С. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування: Монографія. Херсон: ХЮІ ХНУВС, 2006. 336 с.

267. Водотика С. Персоналії вимір української історіографії 1920-х років: підсумки та перспективи дослідження. *Українська біографістика*. 2005. Вип. 3. С. 223–235.

268. Водотика С. Соціально-політична детермінованість поступу історичного знання УРСР 1920-х – початку 1930-х років. *Культурологічний вісник Нижньої Наддніпряни*. 2000. Випуск 6. С. 43–47.

269. Водотика С. Українські наукові школи 1920-х років у координатах інтелектуальної історії / С. Водотика., Л. Савенок. *Scriptorium nostrum*. 2015. № 3. С. 58–71.

270. Возняк М. Історія національно-культурного зриву наших предків (Мих. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII від Київ–Львів, 1912). Письмо з Просьвіти. 1913. Ч. 2. С. 48.

271. Волконский А. Историческая правда и украинофильская пропаганда. *Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола*. Сборник. Москва : 1998. С. 25–123.

272. Волох С. Мих. Грушевський. Якої ми хочемо автономії і Федерації. Вільна Україна, статті з останніх днів. Хто такі українці і чого вони хочуть. Звідки пішло українство і до чого воно йде. Київ, 1917. *Літературно-науковий вістник*. 1917. Т. LXVII. С. 155–156.

273. Вороний М. Мих. Грушевський. Про українську мову і українську школу. Київ, 1912. *Літературно-науковий вістник*. 1912. Т. LIX. С. 231.

274. Воронов В. Оцінка М. С. Грушевським наукового доробку О.М. Лазаревського. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М.С. Грушевського: тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Остроз) / Міністерство освіти і науки України; Національний університет «Острозька академія»; Українське історичне товариство. Остроз: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 122–126.*

275. Воронова М. Постать М.С. Грушевського в дослідженнях Омеляна Пріцака. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Остроз) / Міністерство освіти і науки України; Національний університет «Острозька академія»; Українське історичне товариство. Остроз: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 76–78.*

276. Всеукраїнська наукова ювілейна конференція «Михайло Грушевський в історії України» в Америці (Тамара Булат, Київ). *Український історик. Журнал історії і українознавства / Під заг. ред Л.Винара. Число 1–2. Т.2 8. Нью-Йорк; Київ; Торонто; Мюнхен; Львів, 1991. С. 217–221.*

277. Вчена рада ц.к. Львівського університету. Львів, 10 квітня 1916. До ц.к. Намісництва галицького в Бялі. *Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. Упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка; [Вступ. слово Л. М. Кравчука; Післямова Ф. П. Шевченка;]. Київ : Веселка, 1992. С. 367–370.*

278. Вчена рада ц.к. Львівського університету. Львів, 10 квітня 1916. До Президії ц.к. Галицького намісництва в Бялі. *Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. Упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка; [Вступ. слово Л. М. Кравчука; Післямова Ф. П. Шевченка;]. Київ : Веселка, 1992. С. 371–373.*

279. Газізова О. Педагогіка як національний імператив у світоглядних концепціях Тараса Шевченка та Михайла Грушевського. *Тарас Шевченко і Михайло Грушевський: у пошуках шляху до незалежної України : матеріали Міжнар. наук. конф., присвячені святкуванню 150-річчя від дня народження*

Михайла Грушевського, 23 верес. 2016 р., Канів / М-во культури України, М-во освіти і науки України. Черкаси: Видавець Олександр Третяков, 2017. С. 204–215.

280. Гай П. Рец на: Хто такі Українці і чого вони хочуть. Мих. Грушевський. Видання друге, доповнене. Ціна 15 коп. Сторінок 16. Київ, 1917 р. Книгарь. Літопис українського письменства. 1917. Вересень. Ч. 1. С. 20.

281. Галій М. Від видавництва. *Грушевський М. Вибрані праці видано з нагоди 25-річчя з дня його смерті (1934–1959)*. Нью-Йорк., Гол. Управи ОУРДП в США. 1960. С.7–30.

282. Галій М. Як Москва знищила М.Грушевського. *Вільна Україна*. Нью-Йорк, 1966. Ч. 52. С. 20–24.

283. Гарасим Я. Традиції культурно-історичної школи у науковому методі М.Грушевського – фольклориста. *Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції*. Львів, 1995. С. 234–236.

284. Гарскова И. М. Историческая информатика: эволюция междисциплинарного направления. СПб.: Алетейя, 2018. 408 с.: ил. (Труды исторического факультета МГУ. Вып. 130.

285. Гелей С. Перший систематизований аналіз історіософії Михайла Грушевського. *Вісник НИШ*. 2016. Ч. 55. С. 17–25.

286. Георгієвська В. Михайло Грушевський – партійний публіцист. *Образ : науковий журнал*. Суми; Київ, 2016. Вип. 3 (21). С. 66–71.

287. Герасименко С. Культурно-просвітницька діяльність Михайла Грушевського в Галичині (1894 – 1914 роки). Теорія та методика навчання та виховання : Збірник наукових праць за редакцією член-кореспондент. НАПН України А.В. Троцько. Харків : б. в., 2011. Вип. 26. С. 28–39.

288. Герасименко С. Михайло Грушевський і боротьба за українську вищу школу в Галичині. Теорія та методика навчання та виховання : Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені І. С. Сковороди за редакцією член-кореспондент НАПН України А. В. Троцько. Харків : б. в., 2011. Вип. 27. С. 28–39.

289. Герасименко С. Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Михайла Грушевського (1894–1917 рр.): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка. Дрогобич, 2012. 210 с.

290. Герасименко С. Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Михайла Грушевського (1894–1917 рр.) : [монографія]; Дрогоб. держ. пед. ун-т ім. Івана Франка. Дрогобич: РВВ ДДПУ ім. Івана Франка, 2013. 213 с.

291. Герасименко С. Педагогічна та просвітницька діяльність Михайла Грушевського в історико-педагогічній думці першої третини ХХ століття. *Збірник наукових праць. Педагогічні науки*. Херсон: Видавництво ХДУ, 2011. Вип. 57. С. 16–24.

292. Герасимчук В. З нагоди появи ІХ тому «Історії України-Руси» М. Грушевського. *Грушевський М.С. Твори : у 50 т.* Львів : Видавництво «Світ», 2015. Т. 46. Кн. 2. С. 241–245.

293. Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф. *Записки НТШ*. Львів. 1922. Т. СХХХІІІ. С. 1–26.

294. Герасимчук Н. Українська революція у публіцистиці М. Грушевського 1917–1918 років. *Образ : науковий журнал* / за ред. Н.Сидоренко, В.Садівничого; Сумський державний університет; Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка. Суми; Київ, 2017. Вип. 3 (25). С. 88–94.

295. Герич Ю. До біографії М.Грушевського. *Грушевськіяна. Том 7. М.Грушевський. Наша політика*. Дрогобич : Коло, 2003. С.161–167.

296. Гермайзе О. Праця Київського Наукового Товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України. Онопрієнко В Л., Щербань Т.О. *Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві*. Київ : ДП «Інформ.-аналіт. Агентство», 2008. С. 168–176.

297. Гермайзе О. Ювілей української історичної науки. *Життя і революція*. Харків, 1926. № 20. С. 93–99.

298. Гермайзе О. Українська історична наука за останнє десятиліття. *Студії з історії України Науково-дослідної катедри історії України в Києві*. Київ : ДВУ, 1929. Т. 2. С. XII–XX.

299. Гехтер М. Спогади про перебування в Києві в 1906–1914 рр. *Листи М. Гехтера до М.Грушевського* / (упор. І. Ткаченко). Київ : НАН України Інститут української арх. та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. 2005. 62 с.

300. Гирич І. 50-ти томник Михайла Грушевського: досвід та перспективи видання. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острозьк)* / Міністерство освіти і науки України ; Національний університет «Острозька академія» ; Українське історичне товариство. Острозьк: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 23–28.

301. Гирич І. Андрій Жук. Проф.М.Грушевський і СВУ в роках Першої світової війни. [публікація статті, копіювання, коментарі]. Молода нація. 2002. № 3(24). С. 111–134.

302. Гирич І. Архів М. Грушевського. *Киевская старина*. 1992. № 1. С. 29–37.

303. Гирич І. Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М. Грушевський, С. Єфремов, В. Липинський, М. Василенко) : автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 1995. 25 с.

304. Гирич І. Біля джерел наукового грушевськознавства. На службі Клію. *Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності*. Київ-Нью-Йорк-Париж-Львів, 2000. С. 85–93.

305. Гирич І. В. Липинський і М.Грушевський у дореволюційні часи. *Вячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна*. Київ-Філадельфія, 1994. С. 53–59.

306. Гирич І. Внесок «Українського історика» в грушевськознавство. *Український історик*. 1994. № 1–4. С. 102–109.

307. Гирич І. Вячеслав Липинський і Михайло Грушевський (До історії політичних і наукових стосунків). *Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і*

матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. Львів : «НТШ», 1994. С. 306–318.

308. Гирич І. Грушевськознавство 1994–2009 років на сторінках «Українського історика». *Український історик*. Київ; Львів; Острог; Нью-Йорк; Торонто; Париж, 2009. Ч. 1–4 (181–184). С. 62–79.

309. Гирич І. Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків М. Грушевського і В. Липинського). *Михайло Грушевський і українська історична наука*. Львів, 1999. С. 47–64.

310. Гирич І. Деякі питання організації М. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя. Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю КАК. Київ, 1997; Київська ідея і українська справа. *Пам'ять століть*. 1998. № 3. С. 266–294.

311. Гирич І. До історії Всеукраїнської академії наук. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський (з приводу «Осібної гадки академіка М. Грушевського до протоколу спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 року») / І. Гирич, С. Кіржаєв. *Український археографічний щорічник*. Київ: Наукова думка, 1992. Нова серія. Вип. 1. Український археографічний збірник. Т. 4. С. 332–351.

312. Гирич І. До питання про співвідношення концепцій Української академії наук Михайла Грушевського та Української вільної академії наук у Північній Америці. Михайло Грушевський. Студії та джерела. Кн. 2. Київ, 2019. С. 52–65.

313. Гирич І. До проблеми народництва та державництва у зв'язку з постаттю М. Грушевського. *Держави, суспільства, культури: Схід і Захід. Збірник на пошану Ярослава Пеленського*. Нью-Йорк, 2004. С. 387–398.

314. Гирич І. Документи академіка М. Грушевського у фонді 1235 ЦДІА України у м. Києві. *Архіви України*. 1989. № 4. С. 53–63.

315. Гирич І. Допоміжна серія 50-томника Михайла Грушевського. Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. Т. 46. Кн. I. Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890–1914). Серія Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви / упор. В. Тельвак. Львів : Світ, 2015. С. V–VII.

316. Гирич І. Досягнення і перспективи розвитку сучасного грушевськознавства (до 150-річчя від дня народження М.С. Грушевського) За матеріалами наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 28 вересня 2016 року. *Вісник НАН України*. 2016. № 11. С. 31–37.

317. Гирич І. Засновник грушевськознавства. *Винар Л. М. Грушевський: історик і будівничий нації. Статті і матеріали*. Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. С. 18–22.

318. Гирич І. Знакова стаття Омеляна Пріцака. *Україна модерна*. 2007. Ч. 12 (1). С. 149–169.

319. Гирич І. Знищені мистецька збірка і архів Михайла Грушевського [пожежа будинку Грушевського у Києві на Паньківській вулиці у січні 1918 р.]. *Пам'ятки України*. 1995. № 1. С. 103–104.

320. Гирич І. Листи Миколи Галія до Володимира Дорошенка з архіву УВАН (США). До історії виходу першої посмертної книги публіцистики Михайла Грушевського (Нью-Йорк, 1960 р.). *Михайло Грушевський. Студії та джерела*. Кн. 2. Київ, 2019. С. 397–475.

321. Гирич І. Лікарю, вилікуйся сам! Рец. на : Ващенко В. Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського) / За заг. ред. В. В. Підгаєцького. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 2002. 406 с. *Україна модерна*. 2005. Вип. 9. С. 273–284.

322. Гирич І. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин. *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 35–67.

323. Гирич І. М. Грушевський і М. Василенко (до історії творчих взаємин). *Український археографічний щорічник*. Нова серія. Київ, 1999. Випуск ¾. С. 344–355.

324. Гирич І. М. Грушевський і С. Єфремов (до історії наукових, літературних і особистих взаємин). *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 1994. Вип. 3. С. 65–75.

325. Гирич І. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кінця ХІХ – 20-х рр. ХХ ст. *Український історик*. Київ; Львів; Острог; Нью-Йорк; Торонто; Париж. 1996. Ч.1–4 (128–131). С. 142–187.

326. Гирич І. М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди. *Академія пам'яті проф. Володимира Антоновича*. Київ, 1994. С. 133–160.

327. Гирич І. М. Грушевський у досягненні ідейно-культурної соборності та подоланні наддніпрянського партикуляризму в 1906–1907 рр. (за матеріалами щоденника). *Український історичний журнал*. 2016. № 5. С. 101–111.

328. Гирич І. Михайло Грушевський в 1904–1905 роках. *Український історик*. 2007–2008. Ч. 3–4 (175–176) / 1–2 (177–178). С. 200–235.

329. Гирич І. Михайло Грушевський і справа перенесення його львівських інституцій до Києва в часах Першої російської революції. *Михайло Грушевський. Студії та джерела. Книга 1*. Київ. Ін-т укр. археографії та дж-ва ім. М. С. Грушевського, 2018. С. 29–58.

330. Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор модерної української нації. Київ : Смолоскип, 2016. 840 с.

331. Гирич І. Михайло Грушевський: між наукою і політикою. URL: <http://www.i-hyrych.name/Misc/Dashkevich/Hrushevsky.html>

332. Гирич І. «Народництво» та «державництво» в українській історіографії : проблема змістового наповнення понять. *Молода нація. Альманах*. 2002. № 4. С. 5–30.

333. Гирич І. Наукова і літературна спадщина М. Грушевського: погляд сучасника. *Память століть*. 2001. № 2 (28). С. 20–27.

334. Гирич І. Наукове товариство ім. Шевченка як суспільно-політичний проєкт Михайла Грушевського. URL: <http://ntsh.org/content/naukove-tovaristvo-im-shevchenka-yak-suspilno-politichniy-proiekt-mihayla-grushevskogo>

335. Гирич І. Неопубліковане в київській архівній спадщині М. Грушевського й справа повного зібрання творів історика. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. *Збірка наукових праць*. Київ, 1997. С. 90–95.

336. Гирич І. Неопубліковані матеріали з київської архівної спадщини М.Грушевського. *Архіви України*. 1996. № 1–3 (238). С. 7–11.

337. Гирич І. Нове цінне джерело в галузі грушевськознавства. В. *Пристайко, Ю. Шаповал. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934)*. Київ : Критика, 1999. С. 5–19.

338. Гирич І. «Носитель державної української ідеї» [про статтю М. Грушевського «Мазепинство» і «Богданівство»]. *Київська старовина*. 1995. № 6. С. 8–10.

339. Гирич І. Олександр Лотоцький і Михайло Грушевський. До історії співпраці на громадській ниві. *Архіви України: Науково-практичний журнал*. Київ, 2016. № 5–6. С. 20–34.

340. Гирич І. Організація М. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894–1914). *Український історичний журнал*. 1997. № 1. С. 72–86.

341. Гирич І. Політична публіцистика М. Грушевського. *Грушевський М. С. Твори: У 50-ти т. Т. 1*. Львів, 2002. С. 47–62.

342. Гирич І. Польські кореспонденти Михайла Грушевського. *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze*. Warszawa, 1998. S. 211–218.

343. Гирич І. Професор Любомир Винар і сучасне грушевськознавство. *Винар Любомир. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток*. Київ, 1998. С. 119–126. (Серія: «Грушевськіяна»).

344. Гирич І. Публіцистика Михайла Грушевського на сторінках «Літературно-наукового вістника» у 1907–1914 роках / І. Гирич, С. Панькова. *Грушевський М.С. Твори : у 50 т. / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань*. Львів : Світ, 2005. Т. 2. С. I–XXIV. (Сер. : «Суспільно-політичні твори (1907–1914)).

345. Гирич І. П'ятдесятитомник творів Михайла Грушевського: концепція, здобутки, перспективи. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 51–68.

346. Гирич І. Релігія і церква в житті й творчості Михайла Грушевського. *М.С. Грушевський. Духовна Україна (збірка творів)*. Київ, 1994. С. 521–544 (у співавторстві з В.Ульяновським).

347. Гирич І. Рец. на : Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. Київ : Альтернативи, 2005. 352 с.

348. Гирич І. Рецензійний жанр у творчості М. Грушевського. *Грушевський М.С. Твори : у 50 т. Т.14. Л. 2008. С.VI–VII*.

349. Гирич І. Сергій Єфремов і Михайло Грушевський. *Старожитності*. 1991. Ч.7. С. 10–11.

350. Гирич І. Спадщина М.Грушевського і сьогодення. *Архівознавство, археографія, джерелознавство*. Вип.4. Студії на пошану Руслана Пирого. Київ, 2001. С. 115–134.

351. Гирич І. Спадщина М. Грушевського і сьогодення. *Історія України*. 2001. № 43 (251). Листопад. С. 4–7.

352. Гирич І., Тодійчук О. Листи українських соціал-демократів до Михайла Грушевського. *Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 8/9. Український археографічний збірник. Том 11/12*. Київ, 2004. С. 633–671.

353. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX–початок XX ст.): Монографія. Київ : Український письменник, 2014. 496 с.

354. Гирич І. Українська історична та суспільно-політична думка Наддніпрянщини національно-демократичного спрямування (середина XIX–початок XX століття): Автореф. дис. ... д. і. н (07.00.06) / Національна академія наук України Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2015. 40 с.

355. Гирич І. Українська революція: інтерпретаційні проблеми (М. Грушевський та інші державники). *Symposium historiographicum czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозиум / За ред. В. Масненка. Т.1 (Присвячений 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського)*. Черкаси, 2016. С. 222 –239.

356. Гирич І. «Федераліст» очима «самостійника» (до історії написання статті А.Жука «М.Грушевський та СВУ»). *Молода нація. Альманах.* 2002. № 3 (24). С. 83–110.

357. Гирич І. Ще до проблеми «Аркас і Грушевський» [у додатку листування М. Грушевського й Ф. Матушевського, 3 листи, 1908 р.]. *Історичний збірник. Історія, історіографія, джерелознавство (статті, розвідки, замітки, есе).* Київ : ІНТЕЛ, 1996. С. 221–230.

358. Гирич І. Щоденник Михайла Грушевського за 1910 рік / І. Б. Гирич, О. Тодійчук. *Український історик.* 2002. № 1–4. С. 96–127.

359. Гирич І. Щоденник М. Грушевського як історичне джерело. *Український історик.* 1991–1992. № 3–4. С. 344–351.

360. Гирич І. Ярослав Дашкевич – історіограф новітньої України. Спроба есею. Частина 2. *Історіографічні дослідження в Україні.* Вип. 18. Київ, 2008. С. 280–313.

361. Гірняк С. Перспективи української історичної праці в зв'язку з обранням на академіка проф. М. Грушевського. *Більшовик.* 1924. № 4. С. 4.

362. Гнатюк В. М. Грушевський. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. *Літературно-науковий вістник.* 1905. Т. XXIX. С. 142–143.

363. Гнатюк В. Наукове Товариство імені Шевченка у Львові. З нагоди 50-літньої річниці його заснування (1873–1923). *Літературно-науковий вістник.* 1925. Т. LXXXVI. Кн. II. С. 173–181.

364. Гнатюк В. Наукове Товариство імені Шевченка у Львові (Історичний нарис першого 50-річчя – 1873 – 1923. II видання (у 110-річчя НТШ). Мюнхен; Париж. 1984. 175 с.

365. Гнатюк В., Коренець Д., Кривецький І., Томашівський С., Франко І. Передмова. *Науковий збірник присвячений професорові Михайлови Грушевському учениками и прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904).* Львів : НТШ, 1906. С. V–VIII.

366. Гнатюк М. Листи М. Грушевського до М. Возняка / Р. Пиріг. *Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка; [Вступ. слово Л. М. Кравчука; Післямова Ф. П. Шевченка;]*. Київ : Веселка, 1992. С. 298–300.

367. Годжал С. М. Грушевський в дослідженнях М. Антоновича. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острозьк) / Міністерство освіти і науки України ; Національний університет «Острозька академія» ; Українське історичне товариство. Острозьк : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 78–83.*

368. Гойдало І. Історіографія досліджень державно-правових поглядів Михайла Грушевського. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. Випуск 6. Том 1. 2015. С. 11–15.

369. Гойдало І. Погляди про державу і право Михайла Грушевського. Дис. ... канд. юр. наук. Львів, 2017. 203 с.

370. Голобородько Я. Речник української національної ідеї: до 140-річчя від дня народження Михайла Грушевського. *Вісник Національної академії наук України*. 2006. № 9. С. 44–52.

371. Голод І. Історик не політик? Грушевський розбудив країну... і приспав. *Історична правда* 2011. 29 вересня. URL <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/29/57143/>

372. Гомотюк О. Михайло Грушевський – архітектор науки про українство. *Психологія*. 2010. № 2. С. 26–52.

373. Горбатюк В. Викорінимо залишки буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського і його школи. *Вільна Україна*. 1946. 4 серп.

374. Горбатюк В. За окончательный идейный разгром буржуазно-националистической «школы» Грушевского. Сокращенная стенограмма лекции, прочитанной для пропагандистов обкома КП(б)У. *Львовская правда*. 1946. 22 сентября. С. 4–5.

375. Горинь В. Михайло Грушевський і конфлікти в Науковому Товаристві ім. Т.Шевченка. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 2. Львів, 1995. С. 143–156.

376. Гоцуляк В. Гортаючи сторінки... Думки про «Історію України-Руси» М.Грушевського і українську історіографію 80-х рр. ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси, Сіяч, 1996. 256 с.

377. Гоцуляк В. До оцінки львівського періоду історичної школи Грушевського та питання його подальшого вивчення українською історіографією. *Михайло Грушевський і львівська історична школа. Матеріали конференції*. Львів 24-25 жовтня 1994 р. Нью-Йорк; Львів, 1995. С. 153–165.

378. Гоцуляк В. До оцінки львівського періоду історичної школи Грушевського та питання його подальшого вивчення українською історіографією. *Український історик*. 1996. № 1–4. С. 251–258.

379. Гоцуляк В. До оцінки львівського періоду історичної школи Грушевського в українській історіографії. *Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському*. Львів, 1999. С. 276–284.

380. Гоцуляк В. Історіографічна думка про М.Грушевського і українську історичну науку його доби. Черкаси, Сіяч, 1996. 182 с.

381. Гоцуляк В. «Історія України-Руси» М.С.Грушевського: історіографія. Навчальний посібник для студентів. Черкаси, 1997. 156 с.

382. Гоцуляк В. М. Грушевський і українська історична наука (1880-ті рр. ХІХ – початок ХХ ст.): історіографія проблеми : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. Черкаський державний університет ім. Богдана Хмельницького. Черкаси, 1999. 470 с.

383. Гоцуляк В. М. Грушевський і українська історична наука (1880-ті рр. ХІХ–початку ХХ ст.): Історіографія проблеми: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук (07.00.06). Дніпропетровський державний університет. Д., 1999. 54 с.

384. Гоцуляк В. Наукові школи в українській історіографії кінця ХІХ–початку ХХ ст.: історіографічний аспект. *Сіверянський літопис*. Чернігів. 2002. Січень–лютий. № 1 (43). С. 56–65.

385. Гоцуляк В. Співпраця М.Грушевського та О.Кониського над хронікою життя Тараса Шевченка «Українська література і цензура». *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 14–16 травня 1996 року*. Черкаси, 1995. С. 117–120.

386. Гоцуляк В. Сучасна історична думка про «народництво» і «державництво» М.Грушевського. *Symposium historiographicum czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозиум / За ред. В. Масненка. Т.І (Присвячений 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського)*. Черкаси, 2016. С. 274–290.

387. Грабовецький В. Як писалася багатотомна «Історія України-Руси». Тези доповідей та повідомлень регіональної науково–теоретичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження академіка Михайла Грушевського. Івано-Франківськ, 1991. С. 5–9.

388. Грановський Б. Михайло Грушевський. Перший Президент України, академік: Біобібліографія (1885–2000 pp.) . С. 43–47.

389. Гренишен А. Роль творчості Тараса Шевченка та наукової діяльності Михайла Грушевського у процесі творення української нації. *Тарас Шевченко і Михайло Грушевський: у пошуках шляху до незалежної України : матеріали Міжнар. наук. конф., присвячені святкуванню 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського, 23 верес. 2016 р., Канів / М-во культури України, М-во освіти науки України*. Черкаси : Видавець Олександр Третяков, 2017. С. 109–121.

390. Грицак Я., Дашкевич Я. Михайло Грушевський та його історична школа у Львові. Конференційні здобутки. *Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському*. Львів, 1999. С. 5–7.

391. Грицак Я. Історія нації: продовження схеми Грушевського щодо української історії ХІХ–ХХст. *Михайло Грушевський і українська історична*

наука. *Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському*. Львів: Інститут історичних досліджень Львівського держ. ун-ту ім. Івана Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАНУ, Львівське відділення, 1999. С. 98–129.

392. Грицак Я. Конфлікт 1913 року в НТШ: причини і причинки. *Український історик*. 1991–1992. № 3–4. С. 319–332.

393. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. Навч. науково-популярне видання. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. 653 с.

394. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад: Есеї. Київ: Критика, 2011. 350 с.

395. Грицак Я. Чи була школа Грушевського? Михайло Грушевський і українська історична наука: *Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському*. Львів, 1999. С. 162–171.

396. Грушевский Михаил Сергеевич. *Большая энциклопедия* / Под ред. С. Н. Южакова. Т. 7. Санкт-Петербург : Просвещение, 1902. С. 668.

397. Грушевский Михаил Сергеевич. *Большая Советская Энциклопедия* / Под ред. Б. А. Введенского. Т. 13 Гроза – Демос. Москва, Гос. Науч. Изд. «БСЭ», 1952. С. 145–146.

398. Грушевский М. С. Барское староство, исторические очерки (XV–XVIII). Київ : Типография Императорского ун-та св. Владимира, 1894. 404 с.

399. Грушевский М.С. Движения политической и общественной мысли в XIX столетии. Санкт-Петербург, 1907. 15 с.

400. Грушевский М.С. Единство или распадение России. Санкт-Петербург, 1907. 15 с.

401. Грушевский М.С. Иллюстрированная история Украины. Київ : МПП Левада, 1997. 696 с.

402. Грушевский М. С. История украинского народа. *Украинский народ в его прошлом и настоящем* / Под ред. проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевского,

проф. М. М. Ковалевского, акад. Ф. Е. Корша, проф. А. Е. Крымского, проф. М. И. Туган-Барановского, и акад. А. А. Шахматова. Т. 1. С. 37–360.

403. Грушевский М.С. Киевская Русь. Т.1. Введение. Территория и население в эпоху образования государства. Извлечено из 2-го украинского издания. Санкт-Петербург, 1911. 490 с.

404. Грушевский М. С. Львовское Ученое общество имени Шевченка и его вклады в изучение Южной Руси. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1904. Ч. 352, № 3. С. 119.

405. Грушевський – найбільший історик України. *Новий шлях*. Торонто, 1944. 22 березня.

406. Грушевский М. С. О некоторых формах шляхетского землевладения в юго-западной Руси. *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца*. 1895. Т. 9. Отд. 1. С. 13–14.

407. Грушевский М.С. Организация старостинского и околичного управления в Барском старостве 18 в. *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца*. 1895. Т. 9. Отд. 1. С. 34–35.

408. Грушевский М.С. Освобождение России и украинский вопрос. Санкт-Петербург, 1907. 294 с.

409. Грушевский М. Очерк истории Киевской земли от Ярослава до конца XIV в. Київ : Типография Императорского ун-та св. Владимира, 1891. 520 с.

410. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. СПб, 1904. 380 с.

411. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. 2-е изд. Київ : Лыбидь, 1991. 400 с.

412. Грушевский М.С. Позорной памяти. *Украинский вестник*. 1906. № 1. С. 39–41.

413. Грушевский М. С. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения. *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. Санкт-Петербург, 1914. Т. I. С. 1–36.

414. Грушевский М.С. Украинский вопрос. *Освобождение России и украинский вопрос*. Санкт-Петербург, 1907. С. 12–41.

415. Грушевский М.С. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк. Київ : Типография университета св. Владимира, 1890. 33 с.

416. «Грушевский сделал огромное дело для возрождения украинского народа» Из дневника В.И. Вернадского. 1934 г. Онопрієнко В Л., Щербань Т.О. *Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві*. Київ : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2008. С. 203–206.

417. Грушевський Михайло Сергійович. *Великий жовтень і громадянська війна на Україні: енциклопедичний довідник*. Київ : Головна редакція української радянської енциклопедії, 1987. С.149.

418. Грушевський М. Автобіографія. 1906. *Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка; Післямова Ф. П. Шевченка;].* Київ: Веселка, 1992. С.197–213.

419. Грушевський М. Автобіографія. 1914–1919. *Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка; [Вступ. слово Л. М. Кравчука; Післямова Ф. П. Шевченка;].* Київ : Веселка, 1992. С. 214–219.

420. Грушевський М. Автобіографія. 1926. *Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка; [Вступ. слово Л. М. Кравчука; Післямова Ф. П. Шевченка;].* Київ : Веселка, 1992. С. 220–240.

421. Грушевський М. Академічний дім. *Літературно-науковий вістник*. 1905. Т. 32. С. 177–178.

422. Грушевський М.С. Архів скарбу коронного у Варшаві: замітка археографічна / М.С. Грушевський. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. 1895. Т. 6. С. 1–4.

423. Грушевський М. С. Безглузда національна політика Росії. *Діло*. Львів, 1905. С.5.

424. Грушевський М. С. Бронзові мечі з Турецького повіта [Галичина], [з рис]. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. 1900. Т. XXXIII, С. 1–4.

425. Грушевський М. С. В ім'я української культури і українського імені До всіх вірних дітей України за океаном Український Соціологічний Інститут звертається з гарячим прошенням помічі! *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Видавництво Світ. 2013. Т. 4. Кн. 2. С. 332–334.*

426. Грушевський М. С. В справі музею при Науковім товаристві ім. Шевченка. Відозва до ш[ановних] земляків. *Грушевський М. С. Твори у 50 томах. Т.1. Серія суспільно-політичні твори 1894–1907. Львів : Світ, 2002. С. 220–222.*

427. Грушевський М. С. В справі Українського соціологічного інституту (12 березня 1920 р.). *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів : Видавництво Світ. 2013. Т. 4. Кн. 2. С. 264–265.*

428. Грушевський М. С. Велика, Мала і Біла Русь. *Україна*. Кн. 1–2. Київ, 1917. С. 7–19.

429. Грушевський М. С. Велика хвиля. Нова Рада. 1917. № 1. 6 квітня. URL: http://shron.chtyvo.org.ua/Hrushevskiy/Velyka_khvylya.pdf

430. Грушевський М. С. Велике діло. *Україна*. 1929. Кн. 32. Січень–лютий. С. 3–9.

431. Грушевський М. С. Виступ М. Грушевського на ювілейному засіданні 3 нагоди 60-х роковин від дня його народження та 40-річчя наукової праці. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів : Видавництво Світ. 2013. Т. 4. Кн. 2. С. 345–349.*

432. Грушевський М. С. Від Українського соціологічного інституту. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів : Видавництво Світ. 2013. Т. 4. Кн. 2. С. 343 .*

433. Грушевський М. С. Володимир Антонович : основні ідеї його творчості й діяльності. *Записки Українського наукового товариства у Києві*. Київ, 1909. Кн. III. С. 5–14.

434. Грушевський М.С. Всесвітня історія в короткім огляді. Петроград, 1917. Частина перша. 221 с.
435. Грушевський М. С. Всесвітня історія в короткім огляді. Київ, 1918. Частина четверта. 167 с
436. Грушевський М. С. Всесвітня історія в короткім огляді. Част. друга. Київ, 1920. 270 с.
437. Грушевський М. С. Всесвітня історія. Приладжена до програми вищих початкових шкіл і низших клас шкіл середніх. Київ, 1920. 202 с.
438. Грушевський М. С. Вступний виклад з давньої історії Руси. *Грушевський М. С. Твори: У 50 томах. Т.1. Серія «Суспільно-політичні твори (1894 1907)» / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів : Світ, 2002. С. 65–74.*
439. Грушевський М. С. Галичина і Україна. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів : Світ, 2002. С. 376–383.*
440. Грушевський М. С. Ганебній пам'яті. *Україна. 1926. Кн. 4. С. 46–51.*
441. Грушевський М. С. Два документи з внутрішньої історії великого князівства Литовського 16 ст. *Записки наукового товариства ім. Шевченка, 1896. Т.13. С.1–10.*
442. Грушевський М. Добиваймося свого університету. *Діло. Львів. 1897. Ч. 145. 12 липня. (30 черв.).*
443. Грушевський М. С. До історії Переяславської Ради 1654 року. *Український історик. 2002. № 1–4. С. 17–34.*
444. Грушевський М. С. До народів цивілізованого світу. *Грушевський М.С. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів : Світ. 2013. Т. 4. Кн. 2. С. 259–262.*
445. Грушевський М. С. До наших спроб співробітництва з УСРР. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів : Світ. 2013. Т. 4. Кн. 2. С. 189–192.*

446. Грушевський М. До питання про правно-державне становище київських князів XV в. Дві грамоти в. кн. Казимира з часів київського князя Олелька. Подав М. Грушевський, «Записки НТШ», Т. XXXI і XXXII, 1899, стор. 1–4.

447. Грушевський М. С. До рецензії д. Липинського [на книжку Аркаса «Історія України»]. *Літературно-науковий вістник*. XLIII. Кн. VIII. С. 318–324.

448. Грушевський М. С. Дотеперішній розвій Наукового товариства ім. Шевченка. *Хроніка НТШ*. Ч.1. С. 3–4

449. Грушевський М.С. Духа не угашайте! В справі допомоги голодним на Україні до земляків в Америці. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів : Видавництво «Світ». 2013. Т.4. Кн. 2. С. 318–324.

450. Грушевський М. С. Духовна Україна. (*Збірка творів*). Київ : Либідь, 1994. 560 с.

451. Грушевський М. С. Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи. *Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894 – 1907)»*. Львів : Світ, 2002. С. 100–108.

452. Грушевський М. С. Життя Михайла Грушевського від вибуху війни. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів : Світ. 2013. Т. 4. Кн. 2. С. 269–273.

453. Грушевський М. С. З біжучої хвилі : Статті й замітки на теми дня 1905 – 1906 рр. Київ, 1906. 127 с.

454. Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні. Львів : З друкарні наукового товариства ім. Шевченка, 1925. 164 с.

455. Грушевський М. С. З недавнього минулого. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів : Видавництво Світ. 2013. Т. 4. Кн. 2. С. 312–316.

456. Грушевський М. С. З політичного життя Старої України. Київ, 1918. 127 с.

457. Грушевський М. С. З публіцистичних писань Костомарова. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, зібрані заходом академічної комісії української історіографії / За ред. акад. М. Грушевського. Записки Українського наукового товариства. Т. XXVII.* Київ : Державне видавництво України, 1928. С. III–XXI.

458. Грушевський М. С. З соціально-національних концепцій Антоновича. *Україна.* 1928. Кн. 5 (30). С.3–16.

459. Грушевський М. С. З українського культурного і наукового життя в середині XIX ст. *Записки наукового товариства ім. Шевченка.* 1906. Кн. VI. Т. LXXIV. С. 69–92.

460. Грушевський М. С. За Галичину ! Відозва до світової демократії. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т.: редкол. : П.Сохань та ін.* Кн. 2. Львів : Світ. 2013. Т. 4. С. 250–257.

461. Грушевський М. С. Записка для загального збору 1898 р. *Записки наукового товариства ім. Шевченка.* Т.21. 1898. С.10.

462. Грушевський М. С. Запись руська 1473 р. Данила Дажбоговича. *Записки наукового товариства ім. Шевченка.* 1895. Т. 5. С. 2–3.

463. Грушевський М. С. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань.* Т. 1. Львів : Світ, 2002. С. 75–82.

464. Грушевський М. С. Звідки пішло Українство і до чого воно йде. *Хто такі українці і чого вони хочуть.* Київ : Товариство «Знання» України, 1991. С. 38–53.

465. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ, Львів, 1911. 555 с.

466. Грушевський М. Історія й її соціально-виховуюче значення. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів: Світ. 2007. Т. 4. Кн. I. С. 267–278.

467. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. I. До початку XI віка. Київ, в другім виданні, 1904. 628 с

468. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.ІІ. XI–XIII вік. Львів, в другім виданні, 1905. 633 с.

469. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.ІІІ. До року 1340. Львів, в другім виданні, 1905. 587 с.

470. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.ІV. XIV–XVI віки. Відносини політичні Львів, в другім виданні, 1907. 538 с.

471. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.V. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. Львів, в першім виданні, 1905. 687 с

472. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.VІ. Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. Київ. Львів, 1907. 667 с.

473. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.VІІ. Козацькі часи – до р. 1625. Київ. Львів, 1909. 624 с.

474. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. VІІІ. Ч. І. Від Куруківщини до Кумейківщини (1625–1638) / М. С. Грушевський. Київ, 1913. 317 с.

475. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.). Т.1. Київ : Наукова думка, 1991. 736 с.

476. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.). Т.2. Київ : Наукова думка, 1992. 640 с.

477. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.). Т.3. Київ : Наукова думка, 1993. 592с.

478. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.). Т.4. Київ : Наукова думка, 1993. 544 с.

479. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.). Т.5. Київ : Наукова думка, 1994. 704 с.

480. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.). Т.6. Київ : Наукова думка, 1995. 680 с.

481. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.). Т.7. Київ : Наукова думка, 1995. 628с.

482. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.). Т.8. Київ : Наукова думка, 1995. 856 с.
483. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.). Т.9. Кн. Київ : Наукова думка, 1. 1996. 880 с.
484. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.). Т.9. Кн. 2. Київ : Наукова думка, 1997. 776 с.
485. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.). Т.10. Київ : Наукова думка, 1998. 408 с.
486. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн. Т.І. Київ : Либідь, 1993. 392 с.
487. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн. Т.ІІ. Київ : Либідь, 1993. 232 с.
488. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн. Т.ІІІ. Київ : Либідь, 1993. 285 с.
489. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн. Т.ІV. Кн.1. Київ : Либідь, 1994. 332 с.
490. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн. Т.ІV. Кн.2. Київ : Либідь, 1994. 316 с.
491. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн. Т.V. Кн.1. Київ : Либідь, 1995. 254 с.
492. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн. Т.V. Кн.2. Київ : Либідь, 1995. 351с.
493. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн. Т.VІ. Київ : Обереги, 1995. 708 с.
494. Грушевський М. С. Кілька документів з життя Забужської Руси XVI в. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. 1899. Т. XXVIII. [Miscell.] С. 1–10.
495. Грушевський М. С. Кілька київських документів 15–16 ст. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. 1896. Т.ХІ. С.1–18.

496. Грушевський М. С. Кінець московської орієнтації. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів : Світ, 2007. С. 231–233.

497. Грушевський М. С. Козаки в 1470-х рр. *Записки наукового товариства ім. Шевченка.* 1903. Т. LVI. С. 1–6.

498. Грушевський М. С. Коли сфабрикована грамота Любарта луцькій катедрі? Критична замітка Михайла Грушевського. *Записки наукового товариства ім. Шевченка.* Львів. 1906. Рік XV. Т. LXX. Кн. II. С. 71–72.

499. Грушевський М. С. Костомаров і новітня Україна. В сорокові роковини. *Україна.* 1925. № 3. С. 3–20.

500. Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці. Київ; Львів, 1912. 248 с.

501. Грушевський М. С., Левицький О. І. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси, XVI–XVIII вв. Львів: Видав. Львів. іст. просвіт. орг. «Меморіал», 1991. 154 с.

502. Грушевський М. С. Лист до Євгена Чикаленка 3 серпня 1913 року. *Грушевськіяна. Т. 7. М. Грушевський. Наша політика.* Нью-Йорк; Дрогобич : Коло, 2003. С. 216–218.

503. Грушевський М. С. Лист до О. Кониського. Львів, 17 листопада 1894 р. *Листування Михайла Грушевського. Серія : Епістолярні джерела грушевськознавства Т. I. Ред. Л. Винар ; упор.: Г. Бурлака, Н. Лисенко.* Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто : Українське Історичне Товариство, 1997. С. 54.

504. Грушевський М. С. Листи до молоді. (Пам'яті найдорожчих учеників і друзів: Івана Джиджори і Миколи Федюшки-Євшана). *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів: Видавництво «Світ». 2013. Т. 4. Кн. 2. С. 288–302.

505. Грушевський М. С. Ліквідація Комітету незалежної України. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів: Видавництво «Світ». 2013. Т. 4. Кн. 2. С. 278–283.

506. Грушевський М. С. «Мазепинство» і «Богданівство». *Київська старовина*. 1995. № 6. С. 2–7.

507. Грушевський М. С. «Малороссийские песни» Максиовича і століття української наукової праці. *Український історик*. 1984. Ч. 1–4. С. 132–147.

508. Грушевський М. С. Материяли до історії козацьких рухів 1590-х рр. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. 1899. Т. XXXI і XXXII. С. 1–30.

509. Грушевський М. С. Між Москвою і Варшавою. Борітеся – поборете!:: Закордонний орган Української партії соціалістів-революціонерів. 1920. № 2. С. 1–18.

510. Грушевський М. С. Місія Драгоманова. *Україна. Науковий двохмісячник українознавства*. 1926. Кн. 2–3. С. 4–29.

511. Грушевський М. С. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Л.Р. Винара. Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. 278 с.

512. Грушевський М.С. На село! (Чергові завдання української трудової інтелігенції). *Борітеся–Поборете*. Прага, 1920. С. 1–21.

513. Грушевський М. На спомин Миколи Костомарова. (помер 7 квітня 1885 р.). *Рада*. 1907. № 82. 7 квітня. С. 1–2.

514. Грушевський М. На українські теми. Ще про культуру і критику. *Літературно-науковий вістник*. 1908. №10. С. 129, 133.

515. Грушевський М. Наданє магдебурського права містечку Дідову (в Київщині), 1596 р. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. 1898. Т. XXV. [Miscell.]. С. 3–5.

516. Грушевський М. С. Наші домагання. *Рада*. 1907. № 43. 21 лютого. С. 2–3.

517. Грушевський М. С. Наукова діяльність Товариства імені Шевченка в рр. 1896 і 1897. *Діло*. 1898. 21 січня (2 лютого). Ч. 16. С. 1–2.

518. Грушевський М. С. Наукове товариство імені Шевченка. *М. С. Грушевський. Твори у 50 томах. Т. 1. Серія суспільно-політичні твори 1894–1907.* Львів : Світ, 2002. С. 188–201.

519. Грушевський М. С. Науково-дослідна катедра історії України в Києві. *Студії з історії України Науково-дослідчої катедри з історії України в Києві.* Т. 1. 1926. С. III–XVII.

520. Грушевський М. С. Національне питання й автономія. *Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Т. I.* Львів : Світ, 2002. С. 413–421.

521. Грушевський М. С. Наша політика. *Грушевська діяльність.* Т. 7. Дрогобич: Коло, 2003. 244 с.

522. Грушевський М. С. Нові гіпотези з історії староруського права. *Український науковий збірник. Видання Українського Наукового Товариства у Києві.* Москва, 1915. С. 1–20.

523. Грушевський М. С. Новіша література по історії в. кн. Литовського. *Український науковий збірник. Видання Українського Наукового Товариства у Києві.* Москва, 1916. Вип. II. С. 21–39.

524. Грушевський М. С. Одвертий лист акад[еміка] М. С. Грушевського до учасників його ювілейного свята 3 жовтня. *Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань.* Львів : Світ, 2002. Т. 4. Кн. 2. С. 351–354.

525. Грушевський М. С. Опис Львівського замку з р. 1495. *Записки наукового товариства ім. Шевченка.* 1896. Т. 12. С. 1–12.

526. Грушевський М. С. Опис подільських замків 1494 р. *Записки наукового товариства ім. Шевченка.* 1895. Т. 7. С. 1–18.

527. Грушевський М. С. Памяти Володимира Антоновича. *Літературно-науковий вістник.* 1908. Рік. XI. Т. XLII. Кн. IV, С. 20–21.

528. Грушевський М. С. Памяти Володимира Антоновича. *Записки наукового товариства ім. Шевченка.* 1908. Кн. II. Т. LXXXII. С. 7–9.

529. Грушевський М. С. Памяти Никандра Молчановського. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. Львів. 1907. Рік XVI. Т. LXXV. Кн. I. С. 5–13.

530. Грушевський М. С. Памяти Олександра Кониського [з 3 портр.]. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. 1901. Т. XXXIX. С. 1–14.

531. Грушевський М. С. Пам'яті Олександра Лазаревського. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. Львів. 1902. Т. XLVII. С. 1–10.

532. Грушевський М. С. Передмова. Записки історично-філологічного відділу / За головним редагуванням акад. М. Грушевського. Кн. VI. 1925. Київ : Друкарня УАН. С. V–VI.

533. Грушевський М. С. Переднє слово до «Матеріалів до історії української козаччини». Жерела до історії України-Руси. Т. VIII. *Матеріали до історії української козаччини по р. 1631*. Львів : НТШ, 1908. С. V–VIII.

534. Грушевський М. С. Перспективи і вимоги української науки. *Український археографічний щорічник. Вип. I / П. С. Сохань (гол. ред.) та ін.* Київ : Наукова думка, 1992. С. 19–31.

535. Грушевський М. С. Печатки з околиць Галича [з рис]. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. 1900. Т. XXXVIII. С. 1–4.

536. Грушевський М. С. Польсько-українські мотиви. *Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань*. Львів : Світ, 2002. С. 335–344.

537. Грушевський М. С. Похвала в. кн. Витовту: кілька уваг про склад найдавнішої русько-литовської літописі. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. 1895. Т. 8. С. 1–16.

538. Грушевський М. С. Похоронне поле в с. Чехах. Археологічна розвідка [з рис]. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. 1899. Т. XXXI і XXXII. С. 1–22.

539. Грушевський М. С. «Початки громадянства (генетична соціологія)». [Wien], 1921. 328 с.

540. Грушевський М. С. Примітки до тексту Галицько-Волинської літописі. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. 1895. Т. 8. С. 1–5.

541. Грушевський М. С. Примітки до історії козаччини з поводу книжки: Бесіди про козацькі часи на Україні, Чернівці, 1898. 159 с. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. 1898. Т. XXII, С. 1–14.

542. Грушевський М. С. Про давні часи на Україні (популярна історія України з малюнками). Санкт-Петербург, 1907. 176 с.

543. Грушевський М. С. Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку Відень., 1919. 124 с.

544. Грушевський М. С. Про українську історіографію XVIII століття. Кілька міркувань. *Український історик*. 1991/1992. № 3–4/1–4. С. 116–124.

545. Грушевський М. С. Про українську мову і українську школу. Київ, 1912. 63 с.

546. Грушевський М. С. Про українську мову й українську справу. *Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського*. Київ : Веселка, 1992. С. 18–41.

547. Грушевський М. С. Проект Українського Соціологічного Інституту. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів: Світ. 2013. Т. 4. Кн. 2. С. 240–241.

548. Грушевський М.С. Пятдесят літ «Исторических песен малорусского народа» Антоновича і Драгоманова. *Україна*. 1924. Кн. 1–2. С. 97–109.

549. Грушевський М. С. Промова на Загальних зборах Наукового товариства ім. Шевченка 25 березня 1901 р. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів : Видавництво «Світ». 2013. Т. 2. С. 483–486.

550. Грушевський М. С. Роковини української незалежності. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів : Світ, 2013. Т. 4. Кн. 2. С. 257–259.

551. Грушевський М. С. Реальна політика на галицькім ґрунті. *Літературно-науковий вістник*. 1909. Рік XII, Т. XLVII. Кн. IX. С. 555–565.

552. Грушевський М. С. Рец. на: Барвінський Б. З'їзд галицького князя Данила з угорським королем Белею IV в Прешбурзі 1250 р. Львів, 1901. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. 1902. Т. L. С. 12–13.

553. Грушевський М. С. Рец. на: Дашкевич Н. Еще разыскания и вопросы о Болохове и Болоховцах... *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. 1899. Т. XXX. С. 5–7.

554. Грушевський М. С. Рец. на: Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. Львів, 1911. 143 с. *Літературно-науковий вістник*. 1912. Т. LVII. Кн. V. С. 391–392.

555. Грушевський М. С. Рец. на: Заславський Д. Михаил Петрович Драгоманов: Крит.-биограф. очерк. *Україна*. 1926. Кн. 2–3. С. 218–221.

556. Грушевський М. С. Рец. на: Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о черниговском княжестве в татарское время. Спб, 1893. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. 1895. Т. V. С. 12–15.

557. Грушевський М. С. Рец. на: Иванов П. А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до к. XVI в. Одесса, 1895. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. 1896. Т. IX. С. 4–9.

558. Грушевський М. С. Рец. На : Иконников В. С. Опыт русской историографии. Т. II. Кн. 1, 2. К., 1908. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. 1909. Т. LX X X V in, С. 200–204.

559. Грушевський М. С. Рец. на: Уманец Ф.М. Князь Константин Василий Острожский [Русск. Арх. 1904, IV, ст. 625–634]. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. 1906. Т. LXXI. С. 203–204.

560. Грушевський М. С. Рец. на: Уманец Ф.Н. Гетьман Мазепа. Спи, 1897. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. 1899. Т. XXI. С. 20–23.

561. Грушевський М. С. Роковини української незалежності. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів : Видавництво «Світ». 2013. Т. 4. Кн. 2. С. 257–259.

562. Грушевський М. С. Самовидець руїни та його пізніші відображення. *Український історик*. 1991/1992. № 3–4/1–4. С. 85–115.

563. Грушевський М. С. Самоотвержение малороссиян. *Літературно-науковий вістник*. 1906. Т. XXXIII. Кн. III. С. 58–64.

564. Грушевський М. С. Світова війна і революція. Українська Народна Республіка. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів : Видавництво «Світ». 2013. Т. 4. Кн. 2. С. 230–235.

565. Грушевський М. С. Слобода Полтава в 1630 р. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. 1895. Т. 6. С. 10–11.

566. Грушевський М. С. Соціальна і політична боротьба в Україні в 1917–1918–1919 рр. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів : Видавництво «Світ». 2013. Т.4. Кн. 2. С. 208–229.

567. Грушевський М.С. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості. *Україна*. 1927. № 1. С. 9–39.

568. Грушевський М. С. Спірні питання староруської етнографії. *Грушевський М. С. Твори: У 50 томах. Т.1. Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)» / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань.* Львів : Світ, 2002. С. 75–82.

569. Грушевський М. С. Сполучення України з Московщиною в новішій літературі. Критичні замітки. *Україна*. 1917. Кн. 3–4. С. 91–108.

570. Грушевський М. С. Справа українських катедр і наші наукові потреби. *Грушевський М. С. твори : У 50 т. / Редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань.* Львів : Світ, 2002. Т.1. С. 458–484.

571. Грушевський М. С. Спогади минулого (Селянство в революції). *Український історик*. 1991–1992. № 3–4. С. 374–379.

572. Грушевський М. С. Спомини. Публікація М. Магунь. *Український історик*. 2002. Ч. 1–4. С. 133–153.

573. Грушевський М. С. Спомини. Публікація С. Білоконя. Вступ Ф. Шевченка. Київ. 1988. № 9. С. 115–149.

574. Грушевський М. С. Степ і море в історії України. Кілька слів щодо пляну і перспектив сього дослідю. *Український історичний журнал*. 2016. № 1. С. 176–194.

575. Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін, І. Гирич та ін. Т. 47. Кн. І: Ювілейна грушевськіана. Серія «Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви» / упоряд. В. Тельвак. Львів: Світ, 2016. 575 с.

576. Грушевський М. С. Теперішня Україна і її минувшина. *Хто такі українці і чого вони хочуть*. Київ : Товариство «Знання» України, 1991. С. 38–94.

577. Грушевський М. С. Три академії. Київ, 1931. 14 с.

578. Грушевський М. С. Україна, Польща й Росія. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів : Видавництво «Світ». 2013. Т. 4. Кн. 2. С. 273–276.

579. Грушевський М. С. Українська історіографія і Микола Костомаров. Памяти М. Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті. († 7/IV–1885). *Літературно-науковий вістник*. 1910. Рік–X III, Т. L, Кн. V. С. 209–225.

580. Грушевський М. С. Українська партія соціалістів-революціонерів. Програма зі вступною довідкою делегації [УПСР]. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів : Видавництво «Світ». 2013. Т. 4. Кн. 2. С. 205–208.

581. Грушевський М. С. Українські кафедри. *Грушевський М. С. Твори : У 50 т. / Редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; Голов. ред. П. Сохань.* Т.І. Львів : Світ, 2002. С. 279–280.

582. Грушевський М. С. Українське наукове товариство в Києві та Історична секція при Всеукраїнській Академії наук в рр. 1914–1923. *Україна*. Київ, 1924. Кн. 4. С.180–188.

583. Грушевський М. С. Українське наукове товариство в Києві і його наукове видавництво. *Записки Українського Наукового Товариства*. 1908. Кн.1. С. 3–15.

584. Грушевський М. С. Українсько-руські наукові курси. *Літературно-науковий вістник*. 1904. Т.27. С.102–113.

585. Грушевський М. С. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії.

Борітеся – поборете! Закордонний орган Української партії соціалістів-революціонерів. 1920 № 1. С. 1–51.

586. Грушевський М. С. Український П'ємонт. *Грушевський М. С. Твори: У 50 т. Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань.* Львів : Світ, 2002. С. 444–448.

587. Грушевський М.С. Українство і питання дня в Росії. *Грушевський М. С. Твори: У 50 т. Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань.* Львів : Світ, 2002. Т. I. С. 293–301.

588. Грушевський М. С. У українських послів російської Думи. *Грушевський М. С. Твори : У 50 т. Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань.* Львів : Світ, 2002. Т. I. С. 348–353.

589. Грушевський М. С. Хмельницький і Хмельницина. З політичного життя Старої України: Розвідки, статті, промови. Київ, 1917. С. 50–77.

590. Грушевський М. С. Шевченків день. *Рада.* 1907. № 47. 25 лютого. С.1.

591. Грушевський М. С. Щоденник (1888 – 1894 рр.). Підготовка до видання, передне слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України, 1997. 261 с.

592. Грушевський М. С. Ювілей Вол [оди мира] Антоновича. *Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань.* Львів: Світ, 2002. Т. I. С. 281–282.

593. Грушевський М. С. Як мене спроваджено до Львова (Лист до хв.[альної] редакції «Діла»). *М. Грушевський. Твори у 50 томах. Т. 1. Серія суспільно-політичні твори 1894–1907.* Львів : Світ, 2002. С. 117–122.

594. Грушевський М. С. Як я був колись белетристом? Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Видавництво «Світ». 2011. Т.12. С. 1–6.

595. Грушевський М. С. Енциклопедія українознавства : Словникова частина. Том 2. Париж; Нью-Йорк : Молоде життя, 1957. С. 453–459.

596. Грушевський Михайло Сергійович. *Українська радянська енциклопедія / Головна редколегія М.П.Бажан (голов. ред.) та інші. Т. 3. Волочіння – Данія.* Київ : Головна ред. Укр. Рад. Енц., 1960. С. 509–510.

597. Грушевський М. *Український радянський енциклопедичний словник. В 3-х томах. Т.1.* Київ : Головна редакція української радянської енциклопедії, 1986. С. 465.

598. Грушевський О. Українське Наукове Товариство в Києві та Історична Секція при Всеукраїнській Академії Наук в рр. 1914–1923. *Україна.* 1924. Кн. 4. С. 180–188.

599. Грушевська Яна в «Українському історичному». *Український історик.* 1973. Т. 10. Ч. 3–4 (39–40). С. 29–37.

600. Гузар О. Роль Михайла Грушевського у створенні правопису Наукового товариства ім. Шевченка. *Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського.* Львів : НТШ, 1994. С. 130–133.

601. Гукливій А. Михайло Грушевський помер. *Вперед.* 1934. Число 23.

602. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. Київ : Либідь, 1993. 286 с.

603. Гуржій І. За дальний розвиток української радянської історіографії / І. Гуржій., В. Сарбей., М. Ткаченко. *Комуніст України.* 1960. № 6. С. 85–91.

604. Д. Д-ко Изследование Проф. М.Грушевского по истории украинского козачества. Проф. М.Грушевский. История украинского козачества. Том первый до начала XVII века. (Извлечено из VII тома «Истории Украины-Руси») Киев. 1913. Ст. 404. Ц. 2р. 50 к. *Украинская жизнь.* 1913. № 4. С. 95–101.

605. Д. Д-ко. Михайло Грушевский. Культурно-национальный рух на Україні в XVI – XVII віці. Київ; Львів. 1912. С. 248. *Украинская жизнь.* 1912. № 9. С. 106–109.

606. Д.Д-ко. Михайло Грушевский. Про українську мову і українську школу: Київ, 1912. С.64. Ціна 10 коп. *Украинская жизнь. Ежемесячный научно-*

литературный и общественно-политический журнал. Москва, 1912. № 7–8. С. 138–140.

607. Д.Д-ко. Проф. М. Грушевский. Иллюстрированная история Украины. *Украинская жизнь*. 1912. № 12. С. 118–119.

608. Данилевич В. Проф.: М. Грушевський. Старинна історія. Греко-римський світ. Київ, 1918. *Книгарь. Літопис українського письменства*. Київ, 1919. Число девятнадцате. С. 1183.

609. Данюк І. Михайло Грушевський про національне самопізнання та національне відродження. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 11. С. 57–60.

610. Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його львівською школою за радянських часів. *Михайло Грушевський і львівська історична школа. Матеріали конференцій Львів, 24–25 жовтня 1994р.* Нью-Йорк; Львів, 1995. С. 32–106.

611. Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його львівською школою за радянських часів. *Український історик*. 1996. № 1–4. С. 88–142.

612. Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів. *Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському*. Львів, 1999. С. 226–266.

613. Дашкевич Я. За науковим кермом : М. Грушевський – творець української національної науки. *Дзвін*. 1991. № 9. С. 137–140.

614. Дашкевич Я. М. Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? Дашкевич Я. Постаті. *Нариси про діячів історії, політики і культури*. Львів, 2006. С. 351–368.

615. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? *Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському*. Львів, 1999. С. 65–85.

616. Дашкевич Я. Михайло Грушевський і початки організації української науки. *Вісник АН УРСР*. 1991. № 9. С. 52–60.

617. Дашкевич Я. М. Грушевський – творець концепції української національної науки. *НТШ і українське національне відродження: доповіді, повідомлення, матеріали Першої наук. сесії НТШ*. Львів, 1992. С. 65–71.

618. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – організатор української національної науки. *Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів : НТШ, 1994. С. 93–102.

619. Дашкевич Я. Михайло Грушевський як особа і особистість. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського. Львів; Нью-Йорк : В – во М. П. Коць, 1998. С. VI.

620. Дашкевич Я. Найвидатніший український історик. *Слово і час*. 1991. № 9. С. 18–24.

621. Дашкевич Я. Про Михайла Грушевського : Доповідь львівського історика на засіданні товариства «Спадщина» у Києві в грудні 1988 р. Дашкевич Я. Постаті: *Нариси про діячів історії, політики, культури*. 2-ге вид., виправл. й доповн. Львів: Львівське відділення Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Літературна агенція «Піраміда», 2007. С. 366–373.

622. Дашкевич Я. Хто такий Михайло Грушевський? *Україна: Наука і культура. Щорічник*. Київ, 1989. Вип. 23. С. 192–201.

623. Дашкевич Я. Хто такий Михайло Грушевський? Розмова з Ярославом Дашкевичем. Постаті: *Нариси про діячів історії, політики, культури*. Львів : Львівське відділення ІУАД ім. М.С. Грушевського НАНУ, 2007. С. 374–388.

624. Дей А. И. Научное общество имени Шевченко. *Украинская советская энциклопедия*. Т.7. Київ, 1982. С.189.

625. Дей О. І. Наукове товариство імені Шевченка. *Радянська енциклопедія історії України*. Т. 3. Київ : Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1971. С. 212 .

626. Демченко Т. П. (Чернігів), Іваницька С. Г. (Запоріжжя). Рец. на кн.: Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. *Український історичний журнал*. 2017. № 1. С. 210–217.

627. Денисюк О. Грушевська в Острозькій академії. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог) / Міністерство освіти і науки України; Національний університет «Острозька академія»; Українське історичне товариство*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 67–69.

628. Державний архів Львівської області. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 3. Книга протоколів загальних зборів членів товариства прихильників української літератури, науки і мистецтва та засідань його правління, в тому числі засідання засновників товариства від 15 лютого 1904 р., на якому головою обрано Грушевського М. С., а секретарем – Труша І., членами правління товариства крім названих були: І. Франко, В. Гнатюк та ін.(манускрипт). 1904 р. 14 червня 1914 р. На 22 арк.

629. Державний архів Львівської області. Ф. 26. Оп. 5. Спр. 510. Особова справа професора Грушевського Михайла.

630. Державний архів Львівської області. Ф.28. Оп.1. Спр. 1. Товариство прихильників української літератури, науки і мистецтва у Львові Статут товариства. 1904 р. На 2 арк.

631. Джиджора І. Проф Мих. Грушевський. З біжучої хвилі. Київ, 1907. *Літературно-науковий вістник*. 1908. Т. XLII. С. 195–196.

632. Джиджора І. Лист до Михайла Грушевського. № 1. Зі Львова до [Києва], 27 грудня 1911р. Грушевська яна. Т. 7. С. 223.

633. Джиджора І. Лист до Михайла Грушевського. № 4. [Зі Львова до Києва], 26 листопада 1913 р. Грушевська яна. Т. 7. С. 229–230.

634. Джиджора І. Лист до Михайла Грушевського. №3. Зі Львова до [Києва], 25 листопада 1913 р. Грушевська яна. Т. 7. С. 226–227.

635. Джиджора І. Проф Мих. Грушевський. Национальный вопрос и автономия... *Літературно-науковий вістник*. 1907. Т. XXXIX. С. 451–452.

636. Джиджора І. Фрагмент листа до Михайла Грушевського. №2. Зі Львова до Києва 19 січня 1912 р. Грушевськіяна. Т. 7. М. Грушевський. Наша політика. Дрогобич : Коло, 2003. С. 225.

637. Джус О. Михайло Грушевський і функціонування Українського соціологічного інституту як першого наукового закладу української еміграції. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острозька) / Міністерство освіти і науки України ; Національний університет «Острозька академія» ; Українське історичне товариство. Острозька : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 97–100.*

638. Джус О. Професійна підготовка молоді української діаспори в Українському соціологічному інституті (Українському інституті громадознавства). *Українська інноваційна технологія. 2019. Вип. 19. Т. 2. С. 40–46.*

639. Дзира Я. Праці зі східнослов'янського літописання у рецензіях Михайла Грушевського. *Проблеми історії України. ХІХ – поч. ХХ ст. Вип. 11. Київ, 2006. С. 40–63.*

640. Дзьобан О. Михайло Грушевський в писемних джерелах Відділу рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. *Збірник праць і матеріалів Лариси Іванівни Крушельницької. Львів, 1998. С. 145–152.*

641. Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського (Травень 1929 р.). *Літопис революції. Журнал історії КП(б)У та жовтневої революції на Україні. Державне видавництво України, 1930. № 2 (41) березень–квітень С. 267–326.*

642. Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського (Травень 1929 р.) Продовження. *Літопис революції. Журнал історії КП(б)У та жовтневої революції на Україні. Державне видавництво України, 1930. № 3–4 (42–43) травень–серпень. С. 176–326.*

643. Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського (Травень 1929 р.) Продовження. *Літопис революції. Журнал історії КП(б)У та жовтневої*

революції на Україні. Державне видавництво України, 1930. № 5 (44) вересень–жовтень. С. 289–324.

644. Діло. Львів. 1894. Ч. 217. 28 вересня (10) жовтня.

645. Діло. Львів. 1894. Ч. 220. 1 (13) жовтня.

646. Діло. Львів. 1894. Ч. 228. 11 (23) жовтня.

647. Діло. Львів. 1894. Ч. 229. 12 (24) жовтня.

648. Діло. Львів. 1894. Ч. 230. 13 (25) жовтня.

649. Діло. Львів. 1894. Ч. 246. 2 (14) листопада.

650. Діло. Львів. 1894. Ч. 257. 16 (28) листопада.

651. Діло. Львів. 1894. Ч. 265. 26 листопада (8 грудня).

652. Діло. Львів. 1894. Ч. 266. 28 листопада (10 грудня).

653. Діло. Львів. 1894. Ч. 268. 30 листопада (12 грудня).

654. Діло. Львів. 1894. Ч. 272, 273. 7 (19) грудня.

655. Діло. Львів. 1894. Ч. 274. 8 (20) грудня.

656. Діло. Львів. 1894. Ч. 280. 16 (28) грудня.

657. Діло. Львів. 1894. Ч. 283. 20 грудня (1 січня 1895).

658. Діптан І. Михайло Грушевський про Українську революцію середини XVII століття в контексті національного державоствердження. Історична пам'ять. Науковий збірник. 2017. Вип. 36. С.9–16.

659. Діяльність Наукового Товариства ім. Шевченка за 1900 рік. *Літературно-науковий вістник*. 1901. Т. 14. С. 171–180.

660. Діяльність Наукового Товариства імені Шевченка в 1905 році. *Рада*. Київ. 1906. №.4. С. 2,3.

661. До святкування ювілею М. Грушевського. *Пролетарська правда*. 1926. № 219. С. 5.

662. До ювілею академіка Грушевського. *Українські вісти*. Париж, 1926. №. 13. С. 2.

663. До ювілею акад. М. Грушевського. *Пролетарська правда*. 1926. №. 218. С. 4.

664. До ювілею акад. М. Грушевського. *Рада*. 1926. Ч. 74 (94). С. 4.

665. До ювілею акад. Грушевського. *Тризуб*. Париж, 1926. Число 48. С. 27.

666. До ювілею академіка М. С. Грушевського. *Пролетарська правда*. 1926. № 233. С. 6.

667. Добровольський Л. Київщина та Київ в працях М. С. Грушевського. *Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського*. Київ, 1928. С. 420–427.

668. Добровольський Л. Спогади про М. Грушевського. *Український історик*. 2002. № 1–4. (162 – 155) С. 407–412.

669. Довідка директора Інституту історії партії при ЦК компартії України Ф. Ф. Єневича «Про недоліки в роботі Інституту історії України Академії наук УРСР». *У лецатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України (1936 – 1956 рр.): збірник документів і матеріалів. У двох частинах. Ч. I. (1936 – 1944 рр.)*. Київ : Інститут історії України НАН України, 1996. С. 124.

670. «Доконала його Москва»: 150 років з дня народження Михайла Грушевського. *Урядовий кур'єр*. 2016. №180. 24 вересня. С.8.

671. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. Київ: Ніка-Центр, 2012. 264 с.

672. Доманицький В. Грушевський М. Про старі часи на Україні. Санкт-Петербург, 1907. *Україна*. 1907. Т. 1 І. К н . І. Ч. 1. С. 99–102.

673. Доманицький В. Рец. на кн.: Історія України-Руси. Проф. Михайла Грушевського. Виданне Наукового Товариства ім. Шевченка. Львів 1898–1900 рр. Томи: I (1–495 стр.), II (1–403), III (1–700). *Київська старовина*. 1902. Т. LXXIX. Декабрь. С. 186–193.

674. Доманицький В. Рец. на кн.: Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Том IV. Львів, 1903. *Київська старовина*. 1903. Т. LXXXIII. Декабрь. С. 163–171.

675. Домбровський О. Антиноманська теорія з перспективи ранньої історії України в М. Грушевського. *Український історик*. 1966. Ч. 1–2 (9–10). С. 52–61.

676. Домбровський О. Географічний фактор в ранньоісторичній схемі «Історії України-Руси» М. Грушевського. *Український історик*. 1984. Ч. 1–4 (81–84). С. 103–110.

677. Домбровський О. Грушевськіяна в «Українському історикі». *Український історик*. 1973. Т. 10. Ч. 3–4 (39–40). С. 29–37.

678. Домбровський О. Критичні завваги І. Франка до «Історії» М. Грушевського. *Український історик*. 1970. Число 1–3 (25–27). С. 122–131.

679. Домбровський О. Методологічні основи дослідів над ранньою історією України М. Грушевського. *Український історик*. 1969. Ч. 1–3 (21–23). С. 65–73.

680. Домбровський О. Михайло Грушевський і київська наукова традиція. *Український історик*. 1986. Т. 23. Ч.3–4 (91–92). С. 133–135.

681. Домбровський О. Проблема антів у М.Грушевського. *Український історик*. 1991/1992. № 3– 4/1–4. С. 219–228.

682. Домбровський О. Процес розвитку релігійної думки в інтерпретації Михайла Грушевського. *Український історик*. 2002. № 1–4. С. 257–265.

683. Домбровський О. Розвиток грушевськознавства й Українське історичне товариство. *Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів : «НТШ», 1994. С. 346–358.

684. Домбровський О. Традиції школи М.Грушевського у Львівському НТШ в 30-х роках. *Український історик*. 1996. № 1–4. С. 259–267.

685. Дорошенко В. Життя й діяльність Михайла Грушевського. *Михайло Грушевський. Вибрані праці видано з нагоди 25-річчя з дня його смерті (1934–1959) Микола Галій (зібрав і упоряд. мат.) Накладом Гол.Управи ОУРДП в США*. Нью-Йорк: 1960. С. 11–30.

686. Дорошенко В. Заслуги М. Грушевського для української культури. Овид. Чикаго, 1957. № 5/6 (82/83). С. 18–22.

687. Дорошенко В. Іван Франко і Михайло Грушевський. *Сучасність*. 1962. С. 16–36.

688. Дорошенко В. Історія України проф. Грушевського. *Вістник СВУ*. 1916. Ч. 127. С. 782.

689. Дорошенко В. Лист до Михайла Грушевського. [Львів], 25 грудня 1911р. Грушевськіяна. Т. 7. М. Грушевський. Наша політика. Нью-Йорк; Дрогобич: Коло, 2003. С. 214–215.

690. Дорошенко В. Микола Аркас. Історія України... Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України... *Літературно-науковий вістник*. 1922. Т. LXXVI. С. 278–280.

691. Дорошенко В. Михайло Грушевський. *Життя і знання. Ілюстрований популярно-науковий журнал-місячник*. 1935. Січень. Ч. 1. С. 1–2.

692. Дорошенко В. Михайло Грушевський. *Календар-альманах Дніпро на переступний. 1936 рік*. Львів, 1935. С. 1–2 .

693. Дорошенко В. Михайло Грушевський. *Народня Просвіта*. 1926. Ч. 5–6. С. 121–123.

694. Дорошенко В. Михайло Грушевський. Історія української літератури. Том I (Частина I, книги: 1, 2 і 3). Київ–Львів, 1923. *Стара Україна*. 1924. X II. С. 190–191.

695. Дорошенко В. Михайло Грушевський: Історія української літератури. Київ; Львів, 1923, т. 1. ст. 360, т. II. ст. 231, т. 111. ст. 295. *Діло*. 1923. № 183. С. 6, 7.

696. Дорошенко В. Михайло Грушевський: Культурно-національний рух на Україні. *Літературно-науковий вістник*. 1912. Т. LVIII. С. 296–298.

697. Дорошенко В. Наукове Товариство імені Шевченка у Львові. (1873–1892–1912 рр.). Київ; Львів : Коштом і накладом товариства, 1914.

698. Дорошенко В. Український науковий рух в 1913 р. *Україна*. 1914. № 1. С. 99–111.

699. Дорошенко Д. Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа, 2-е изд. 1906. *Украинский вестник*. 1906. № 3. С. 195–196.

700. Дорошенко Д. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. Санкт-Петербург, 1906. *Рідний край*. 1906. Число 21. С. 15.

701. Дорошенко Д. Двадцять п'ять років літературно-наукової діяльності проф. М. С. Грушевського. *Рада*. К., Ч.134. С. 2–3.

702. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. I. Доба Центральної Ради. Видання друге. Нью-Йорк: Видавнича корпорація Булава, 1954. 437 с.

703. Дорошенко Д. Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України. Київ; Львів, 1911. *Українська жизнь*. 1912. № 1. С. 130.

704. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914): *Науково-популярне видання*. Київ : Темпора, 2007. 272 с.

705. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки): *Науково-популярне видання*. Київ : Темпора, 2007. 632 с.

706. Дорошенко Д. На українські теми. (стаття проф. М.Грушевського у II – й книзі «Літературно-науковий вістник»). *Рада*. 1907.№ 65. 18 березня. С. 2–3.

707. Дорошенко Д. Нарис історії України в 2-х томах. Т. II. (від половини XVII століття). Київ : Глобус, 1991. 349 с.

708. Дорошенко Д. Наукова історіографія XIX–XX ст. Д. Дорошенко, О.Оглоблін. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні*. Київ, 1995. С. 400–405.

709. Дорошенко Д. Національне питання і автономія. (Проф. М.Грушевський «Національне питання і автономія» і «Единство или распадение России»). *Рада*. 1907. № 118. 24 травня. С. 2–3. Рецензія з коментарями до ситуації.

710. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага. Державна друкарня. Наклад Українського університету в Празі. 1923. 221 с.

711. Дорошенко Д. Проф. Мих. Грушевський. Иллюстрированная история Украины. Санкт-Петербург. *Украинская жизнь*. 1912. № 12. С. 118–119.

712. Дорошенко Д. Рец. на: Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Т. VIII. Ч. 1. Київ; Львів, 1913. *Літературно-науковий вістник*. 1913. Т. LXIV. С. 375–377.

713. Дорошенко Д. Украинское Ученое Общество в Киеве. *Украинская жизнь*. 1913. № 3. С. 45–53.

714. Дорошенко Д. Ученое общество имени Шевченка во Львове. *Украинский вестник*. 1906. № 9. С. 666–674.

715. Дорошкевич О. Рец на: Мих. Грушевський. Україна і Росія. Переговори в справі нового ладу (липень–серпень 1917 р.) Продовження брошури «Українська Центральна Рада й її універсали перший і другий». Київ, 1917. Стор. 16, ц. 24. *Книгарь. Літопис українського письменства*. 1917. Грудень. Ч. 4. С. 187.

716. Драгоманов М. Записки товариства ім. Шевченка. Видавництво, присвячене науці і письменству українсько-руського народу. Впорядкував д[окто]р Юліян Целевич. Частина I. У Львові, 1892, ст. 212, ціна 1 з[о]л[отих] р[инських] а. в. *Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін, І. Гирич та ін. Т. 46. Кн. I: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890 – 1914) / упор. В. Тельвак*. Львів: Світ, 2015. С. 26–34.

717. Дубляниця Т. Вивчення М. С. Грушевським королівщин Речі Посполитої. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог) / Міністерство освіти і науки України; Національний університет «Острозька академія»; Українське історичне товариство*. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 149–153.

718. Дубровський В. Михайло Грушевський. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти. Видання друге. Київ, 1917 р., стор. 64, ціна 70 коп. *Книгарь. Літопис українського письменства*. 1917. Листопад. Ч. 3. С. 118–119.

719. Дубровський В. Рец. на: М. А. Рубач, «Грушевський Михаил Сергеевич» – Советская Историческая Энциклопедия, т. 4. Москва, 1963, стор. 857 – 859. *Український історик*. 1966. Вип. 1–2 (9–10). С. 107–111.

720. Дъло о высылке профессора Львовского университета М.С.Грушевскаго въ Томскую губ. №227» *Великий українець: Матеріали з життя та діяльності*

М. С. Грушевського / Упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка ; [Вступ. слово Л. М. Кравчука; Післямова Ф. П. Шевченка;]. Київ : Веселка, 1992. С. 365–366.

721. Дядиченко В. А., Лось Ф. Е., Сарбей В. Г. Развитие исторической науки в Украинской ССР. Київ : Наукова думка, 1970. 80 с.

722. Епістолярна спадщина М. П. Василенка. Василенко М. П. Вибрані твори: у 3 т. Т. 3. Спогади. Щоденники. Листування / Упорядники І. Б. Усенко (Кер. колективу). Київ : Тов. Видавництво «Юридична думка», Видавн. Дім «Академперіодика». 2008. С. 324–541.

723. Ємець Т. Методологічні розбіжності засад розбудови української науки у М. Грушевського та В. Вернадського. *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць.* Київ : Українська Видавнича Спілка, 2002. С. 326.

724. Єремійв М. За лаштунками Центральної Ради (Сторінки зі спогадів). *Український історик.* 1968. 1–4 (17–20) Рік V. С. 94–104.

725. Єфименко О. Історія України та її народу/ пер. з рос. Київ : Мистецтво, 1992. 256 с.

726. Єфремов С. М. Грушевський. З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманів і женеvський соціалістичний гурток. Wien, 1922 . *Україна.* 1924. Кн. 4. С. 170–172.

727. Єфремов С. Історія українського письменства. URL : http://www.ukrcenter.com/!FilesRepository/Literature%5C_Upload3/8a2741a5-70bd-4b1f-833a-4c54e3a0a27e.pdf

728. Єфремов С. Коротка історія українського письменства. Берлін : Дніпрові пороги, 1924. 215 с.

729. Єфремов С. На сторожі національної гідності до характеристики публіцистичної діяльності проф. М.С. Грушевського. *Український історик.* Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен. 1995. № 124–127. С. 167–179.

730. Єфремов С. Щоденники, 1923 – 1929. К: ЗАТ «Газета «РАДА»», 1997. 848 с.

731. Жарких М. Повернення Михайла Грушевського: як це було у 1988-му. 6 березня 2011. URL <http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/03/6/29523/>

732. Ждан М. Битва над Калкою і другий напад татар на Україну та його наслідки в світлі «Історії України-Руси» М.Грушевського. *Український історик*. 1966. № 1–24 (9–10). С. 62–68.

733. Ждан М. Рец. на кн.: Дядиченко В.А., Лось Ф.Є, Сарбей В.Г. Розвиток історичної науки в Українській РСР, Академія Наук Української РСР, Інститут історії. «Наукова думка», Київ. 1970, стор.80. *Український історик*. 1971. № 1–2 (29–30). С. 109–113.

734. Життя професора Михайла Грушевського від вибуху світової війни. *Земля і Воля*. Львів, 1920. № 25. С. 2.

735. Жук А. Михайло Грушевський. З приводу 60-ліття уродин і 40-літнього ювілею наукової і громадянської діяльності. *Рада*. 1926. (91). С. 1.

736. Жук А. Ювілей академіка М. Грушевського. Надіслана кореспонденція. *Рада*. 1926. Ч. 77 (97). С. 1. Авторство статті встановив І. Гирич.

737. Жуковський А. Вступне слово. *Винар Л. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток. Серія: Грушевськіяна, Т. 5*. Київ: Українське Історичне Товариство; Міжнародне товариство ім. М.Грушевського; Видавництво імені Олени Теліги. 1998. С. 7–10.

738. Жуковський А. Гетьман Іван Мазепа в оцінці Михайла Грушевського. *Український історичний журнал*. 1998. № 6. С. 134–145.

739. Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал «Україна». *Український історик*. 1986. № 1/2. С. 5–20.

740. Жуковський А. Михайло Грушевський і Франція. *Михайло Грушевський: Зб. наук. праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-річчю з дня народження М.Грушевського*. Львів, 1994. С. 218–228.

741. Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції 1919–1924 рр. *Український історичний журнал*. 2002. № 1. С. 96–125.

742. Жуковський А. Українознавчі студії у Франції. *Український історик*. 2001. 1–4 (148–151) Рік XXXVIII. С. 151–166.

743. Жулинський М. Концепція національної культури Михайла Грушевського. *Київська старовина*. 1992. № 6. С. 2–6.

744. Жулинський М. Михайло Грушевський: до проблеми створення концепції національної культури України. *Михайло Грушевський: Зб. наук. праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-річчю з дня народження М.Грушевського*. Львів, 1994. С. 73–79.

745. Журавльов С. Невтомна діячка на ниві українського культурно-освітнього і громадського життя 20 – 30-х років ХХ століття (Грушевська Катерина Михайлівна). *Проблеми гуманітарних наук. Збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Серія Історія*. 2014. Вип. 34. С. 64–75.

746. Журавльов С. Педагогічно-просвітницька діяльність Сергія Федоровича Грушевського. *Symposium historiographicum czercasiensium*.

Черкаський історіографічний симпозиум / За ред. В.Масненка. Т.І (Присвячений 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського). Черкаси, 2016. С. 240–249.

747. Журавльов С. Рід Грушевських у культурно-освітньому і громадському житті України (друга половина ХІХ – перша третина ХХ століття): Автореф. дис. ... к. і. н (07.00.01). Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Черкаси., 2015. 20 с.

748. Жученко М. [Д. Дорошенко] Український видавничий рух в 1919 році. *Хліборобська Україна*. Відень, 1920. Збірник І. С. 110–115.

749. Жученко М. [Д. Дорошенко]. Український видавничий рух в першій половині 1921 р. *Хліборобська Україна*. Відень, 1921. Книжка третя. Збірник V і VI. С. 199–207.

750. З діяльності Українського Соціологічного Інституту у Відні. *Вперед!* 1922. Ч. 32. С. 3.

751. Заболотна І. І. Крип'якевич – учень, співробітник, послідовник М. Грушевського. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2007. Вип. 91. С. 12–16.

752. Заболотна І. Початок співпраці І. П. Крип'якевича з М. С. Грушевським. *Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 8/9. Український археографічний збірник. Том 11/12.* Київ, 2004. С. 629–632.

753. Заболотна І. Спогади Івана Крип'якевича (1904–1911). *Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 15. Український археографічний збірник. Том 18.* Київ, 2010. С. 476–497.

754. Заброварний С. Економічні погляди Михайла Грушевського. *Український історичний збірник.* 2008. Вип.11. С. 352–368.

755. Заброварний С. Економічні погляди М.С.Грушевського. *Український історичний журнал.* 2009. № 6. С. 47–62.

756. Загорний І. Короткий нарис української історіографії. Київ : Варта, 2007. 200 с.

757. Зайцева З. «Записки Наукового Товариства ім. Т.Г.Шевченка»: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892–1914 рр.). *Український історичний журнал.* 2004. №2. С. 110.

758. Зайцева З. Михайло Грушевський в українському науковому русі до початку Першої світової війни. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія.* 2007. Вип. 91. С. 16–19.

759. Зайцева З. Наукові комісії НТШ та напрями діяльності до початку Першої світової війни (1896 – 1914 рр.). *Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. Вип. 6.* Київ : 2003. С 270–279.

760. Заїкин В. Записки Наукового Товариства імени Шевченка СXXXIV–СXXXV. Львів, 1924. *Літературно-науковий вістник.* 1925. Т. LXXXVII. С. 94–95.

761. Заїкін А. Історично-юридична наука української еміграції та головні ідеологічні напрями в ній. З приводу характеристики її в статті Л. Окиншевича «Національно-демократична концепція історії права України в працях акад. М. Грушевського» (Україна, Київ, 1932. Ч.1–2). Львів, 1937. 19 с.

762. Залізник М. Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України. Київ; Львів, 1911. *Літературно-науковий вістник.* 1911. Т. L IV. С. 536.

763. Залізняк М. Рец. на кн.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VI. Київ; Львів, 1907. *Літературно-науковий вістник*. 1908. Т. XLIII. С. 582–585.

764. Залізняк М. Михайло Грушевський. Наша політика. 1911. *Грушевськіяна. Т.7. М. Грушевський. Наша політика*. Дрогобич: 2003. С. 145–147.

765. Залізняк М. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. Київ; Львів, 1909. *Літературно-науковий вістник*. 1909. Т.48. С. 200–201.

766. Замучили... Михайло Грушевський. *Батьківщина. Тижневик*. 1934. Ч. 5. С.1.

767. Запис засідань конференції «Михайло Грушевський і Львівська історична школа» 24–25 жовтня 1994 р. *Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському*. Львів, 1999. С. 291–306.

768. Запис засідань конференції «Михайло Грушевський і сучасна історична думка» 29 вересня 1996 р. *Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському*. Львів, 1999. С. 307–357.

769. Записка академіка М.С. Грушевського з приводу висновків комісії чистки апарату ВУАН. *Старожитності*. 1991. Ч. 1. С. 6.

770. «Записки історично-філологічного відділу ВУАН». *Радянська енциклопедія історії України. Т. 2*. Київ: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1970. С. 182–183.

771. «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка». *Енциклопедія українознавства. Словникова частина / Головний редактор проф. В.Кубійович. Т. 2*. Париж; Нью-Йорк : Молоде життя. 1957. С. 745.

772. «Записки Наукового товариства імені Шевченка». *Радянська енциклопедія історії України. Т. 2*. Київ : Головна редакція української радянської енциклопедії, 1970. С. 183.

773. Заруба В. Оксана Юркова. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. Грушевського (1924–1930 рр.). *Український історичний журнал*. 2002. № 2. С.122–128.

774. Заруба В. До питання про школу М.Грушевського Оксана Юркова. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.Грушевського (1924 – 1930). Київ : НАНУ, 1999. 432 с.

775. Заруба В. Знищення київської школи істориків Михайла Грушевського (1914–1934 рр.). *Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів : «НТШ», 1994. С. 403–411.

776. Заруба В. Листи М. Грушевського до Петра Стебницького. *Український історик*. 1991. № 1–2 (108–109). С. 107.

777. Заруба В. Листування М.Грушевського з Д. І. Багалієм. *Український історик*. 1991. № 1–2. С. 433–437.

778. Заруба В. М. Грушевський і Д. Багалій. *Постаті. Кн.2*. Дніпропетровськ, 1993. С. 65–73.

779. Заруба В. Погром: Як нищили школу істориків академіка М. Грушевського. *Літературна Україна*. 1991. 11 липня.

780. Заруба В. Розгром і знищення київської школи істориків України Михайла Грушевського. *Український історик*. 1991/1992. № 3–4/1–4. С. 147–168.

781. Зашкільняк Л. Інтелектуальна історія: спроба конвенції (деякі методологічні міркування). *Ейдос*. 2005. Вип. 1. С. 28–35.

782. Зашкільняк Л. Метаморфози сучасної Кліо (про нові тенденції світового історіописання на початку ХХІ століття). *Theatrum Humanae Vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко*. Київ: Laurus, 2012. С. 595–604.

783. Зашкільняк, Л. Історична спадщина М. Грушевського в контексті східноєвропейської історіографії початку ХХ ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Випуск 32*. Львів, 1997. С. 110–118.

784. Зашкільняк Л. Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця ХІХ–початку ХХ ст. *Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському*. Львів, 1999. С. 31–47.

785. Зашкільняк Л. М. Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р. *Український історик*. 1996. № 1–4. С. 204–219.

786. Зашкільняк Л., Крикін М. М. С. Грушевський і Київська Археографічна Комісія / Відп. Ред. П.Сохань. *Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської Археографічної Комісії*. Київ, 1997. С. 254–265.

787. Зашкільняк Л. М. С. Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.). *Грушевський М. С. Щоденник (1886–1894 рр.)*. Київ, 1997. С. 222–255.

788. Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Zashkilniak_Leonid/Metodolohichni_pohliady_Mykhaila_Hrushevskoho.pdf

789. Зашкільняк Л. Не маю інтересу більшого, як добро свого народу. *Пам'ять століть*. 1996. № 2. С. 71–87.

790. Зашкільняк Л. Про свободу і обмеження в пізнанні минулого: українська історіографія на початку ХХІ століття. *Харківський історіографічний збірник*. 2016. Вип. 15. С. 14–27.

791. Зашкільняк Л. Рец. на кн.: Віталій Тельвак. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ–початок ХХ ст.). Нью-Йорк–Дрогобич: Українське історичне Товариство, Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка, 2002, 234 с. (Серія: «Грушевськіяна», том 6). *Український історик*. 1993. № 1–4 (116–119). С. 547–551.

792. Зашкільняк Л. Славістика в науковій спадщині та історіософії Михайла Грушевського. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 1994. Вип. 46. С. 3–25.

793. Зашкільняк Л. Соціяльні функції історії в оцінці Михайла Грушевського. *Український історик*. 2003. № 1–5. С.191–197.

794. Зашкільняк Л. Українська історіографія, постмодерн і національний гранд-наратив. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2019. Спецвипуск. С. 801–812.

795. Зашкільняк Л. Українське наукове товариство в Києві. *Довідник з історії України* / За заг. ред. І. Підкови Р. Шуста. Київ : Генеза, 2002. С. 957.

796. Зашкільняк Л. Щоденники М.Грушевського – джерело до вивчення життя і діяльності вченого. *Другий міжнародний конгрес українців*. Львів, 22–28. 1993. *Доповіді і повідомлення. Історія. Частина 1*. Львів, 1994. С. 288–291.

797. Заяць А. Погляд Михайла Грушевського на розвиток міст України XVI–XVII століть. *Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів : «НТШ», 1994. С. 155–161.

798. Звернення комітету НТШ до громадськості в справі збирання грошей для утворення Української Академії наук. *Документи і матеріали / П.Сохань., В. Ульяновський., С. Кіржаєв М. С. Грушевський і Academia: ідея та змагання*. Київ, 1993. С.197.

799. Зеров М. Мих. Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді. Частина I, друге видання Київ 1917. Частина II. Київ 1917. *Вільна Українська школа*. Київ, 1917. Рік перший. № 2. Жовтень. С . 125.

800. Зеров М. Мих. Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді. Частина третя. Київ 1917. *Вільна Українська школа*. Київ, 1917. Рік перший. № 3–4. Листопад–Грудень. С. 218.

801. Зінченко О. Месія для України. Великий міт Михайла Грушевського. *Історична правда* [Електронний ресурс]. 2016. 28 вересня.

802. Зякун А. Українська історична наука 90-х років XX століття: пошук нових методологічних координат. *Світогляд – Філософія – Релігія : збірник наукових праць / ДВНЗ "УАБС НБУ"*. Суми, 2011. Вип. 1. С. 238–239.

803. Иваницкая С. М. С. Грушевский: в поисках строгой истины. Вспомогательные исторические дисциплины – источниковедение – методология истории в системе гуманитарного знания: материалы XX междунар. науч. конф. Москва, 31 янв. – 2 февр. 2008 г. : в 2 ч. / редкол.: М.Ф. Румянцева (отв. ред.) и др. Москва : РГГУ, 2008. С. 316–318.

804. Иваницкая С. Публицистика М. С. Грушевского периода ссылки (февраль 1915 – март 1917 гг.) как исторический источник. Источник и его роль в

историческом познании: Сборник статей по материалам международной научной конференции 17-18 мая 2012 года. Н. Новгород: НГПУ им. К. Минина, 2012. С. 109–115.

805. История Украинской ССР. Т. 1 / Редколлегия А. К. Касименко и др. Київ : Академия наук УССР, 1953. 838 с.

806. История Украинской ССР: в 10 томах. Т. 5. Украина в период империализма (нач. XX в.) / Гл. ред. В. Г. Сарбей. Киев : Наукова думка, 1983. 445 с.

807. История Украинской ССР: в 10 томах. Т. 7. Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921–1941) / [ред. коллегия: С. В. Кульчицкий (ответств. ред.) и др.]. Киев : Наук. думка, 1984. 719 с.

808. Іваницький С. Повернута в минуле аграрна політика ліберальної буржуазії (з приводу праць акад. М. П. Василенка з історії кріпаччини на Україні): Україна. Ж-л циклу наук історичних. Київ, 1932. № 1–2. С. 111–166.

809. Ільницький М. Михайло Грушевський – белетрист. *Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів : «НТШ», 1994. С. 257–260.

810. Ілюстрована історія України. Написав Михайло Грушевський. Київ, 1917 р. ст. 544. *Редакція Книгарь. Літопис українського письменства*. Київ. 1917. вересень. Ч.1. С. 11–12.

811. Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського. Ф. 4. Спр. 11049. Академік Д. І. Багалій. Нариси української історіографії за доби феодалізму та капіталізму.

812. Інститут Рукопису НБУ імені В. І. Вернадського. Архів ВУАН. Спр. 1500. 1 арк. Витяг з протоколу засідання бюро історичного циклу ВУАН. 29.III.1931 р. Машинопис.

813. Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського. Архів ВУАН. Спр. 2786. 62 арк. Стенограма засідання бригади по обслідуванню установ акад. М. С. Грушевського. 24 травня 1931 р.

814. Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського. 1. Ф. 14. Спр. I, 45070. Багалій Д. І. Історія України-Руси. Схема Грушевського.

815. Інститут Рукопису НБУ імені В. І. Вернадського. Архів ВУАН. Спр. 1500. 1 арк. Витяг з протоколу засідання бюро історичного циклу ВУАН. 29.III.1931 р. Машинопис.

816. Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського. Ф.Х. № 15206 11 арк. Грушевський Мих. Відродження французької соціологічної школи (Дюркгейм). (Стаття). Копія. машинопис. 20–30 pp. XX ст.

817. Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського. Ф.Х. № 17173 4 арк. Грушевський Михайло. Галицько-українські взаємини. Вступне слово на урочистому засіданні академічній комісії Західної України. 7 жовтня 1927 р. (1928 р.) машинопис.

818. Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського. Ф.Х. № 14829. Грушевський Михайло Сергійович. Джиджора Іван. Збірник праць про Гетьманщину. Є передмова М. Грушевського. 1930 р. 258 арк. 5 статей. машинопис.

819. Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського. Архів ВУАН. Спр. 1683 – 1684. Грушевський Михайло та Копержинський Кость / Рекомендація Гладківського П. С., Шамрая С. В. та Сперанського М. В. в дійсні члени історичної секції.

820. Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського. Архів ВУАН. Спр. 1683–1684. На 1 арк. Грушевський Михайло та Олександр. Рекомендація Бузескула В. П., Петрушевського Д. М. та Кричевського В. Г. в дійсні члени історичної секції ВУАН.б/д.

821. Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського. Х. 17189. Ф. 8. 12 арк. Грушевський Михайло Сергійович. Історична секція ВУАН та зв'язані з нею історичні установи Академії в 1928/29 pp. (Повідомлення) 1929 р. Машинопис.

822. Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського. Х, 17190 – 17191. 29 арк. Ф. 8 + 7 + 13 арк. Грушевський Михайло Сергійович. Історичні установи ВУАН в р. 1928–1929. (Хроніка). Машинописна копія.

823. Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського. Х. 17192. Ф. 16 арк. + 1 вставка. Грушевський Михайло Сергійович. Історичні установи УАН. Комісії порайонного розроблення історії України. (1927 р.). Машинопис.

824. Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського. Ф.Х. № 17176. Грушевський М. Михайло Гніп. Громадський рух 1860-х рр. на Україні. Кн. 1. (Стаття) 30 рр. ХХ ст. Машинопис.

825. Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського. Ф.Х. № 18622. 9 арк. Грушевський М.С. Археографічна комісія ВУАН. (Стаття). 1929 р. Машинопис.

826. Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського. Архів ВУАН. 22 арк. Діяльність історичних установ УАН в 1929 – 30 рр. Стаття. Копія. Машинопис.

827. Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського. Архів ВУАН. Спр. 1686. На 30 арк. Діяльність історичної секції при ВУАН та зв'язаних з нею історичних установ Академії в 1929 р. – 30 рр.

828. Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського. Ф.Х. № 6942. 4 арк. Єфремов С. О. Грушевський – 3 починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женецький соціалістичний гурток. (Рецензія). Машинопис.

829. Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського. Архів ВУАН. Спр. 1867. 24 арк. Звіт про роботу історичної секції ВУАН 1929 р. (чернетка).

830. Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського. Архів ВУАН. Спр. 2526–2536. На 29 арк. Протоколи засідання комісії по перевірці матеріалів та майна історичної секції ВУАН рапорти комісії про хід перевірки та доповідна записка про обстеження стану наукового майна архіва та бібліотеки історичних установ, письмова інформація Л.Шевченко про положення в установах, якими керував М.С.Грушевський та акт про продажу майна.; 3 липня–16 грудня 1933 р.

831. Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського. Архів ВУАН. Спр. 2362. Псевдоніми М. Грушевського.

832. Історик і Влада. Колективна монографія / Відповідальний редактор В.Смолій; творчий керівник проекту І.Колесник. Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. 543 с.

833. Історія Академії Наук Української РСР / Ред. колегія: Б. Є. Патон (головний редактор) та ін. Київ : Наукова думка, 1982. 859 с.

834. Історія Академії Наук Української РСР. У 2-х книгах / Патон Б. Є. (головний редактор). Кн.І. Київ : Головна редакція Української Радянської енциклопедії АН. УРСР, 1967. 835 с.

835. Історія Академії наук України. 1918–1993. / Ред. кол. Б. Є. Патон (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1994. 318 с.

836. Історія Української РСР. В двох томах. Т. II. / Ред. колегія: С. М. Білоусов та ін. Київ : Вид. Акад. Наук УРСР, 1958. С. 500.

837. Історія України Грушевського англійською мовою – потреба часу / Звернення Наукового Товариства ім. Шевченка до української спільноти у вільних країнах. *Народна воля*. 1973. 29 листопада. Скрентом.

838. Історія Української РСР. Т. 1 / Головний ред. К. К. Дубина. Київ : Наукова думка, 1967. 807 с.

839. Іщак А. Михайло Грушевський і його історія релігійної думки на Україні. *Нива*. Львів, 1925. Р. 20. Ч.9. С. 293–301.

840. Калакура Я. Зміна поколінь істориків як методологічний та світоглядний діалог в українській історіографії (кінець ХІХ – перше двадцятиріччя ХХІ ст.) *Український історичний журнал*. 2020. № 4. С. 137–154.

841. Калакура Я. Інтелектуальне співтовариство українських істориків: діалог поколінь чи конфлікт методологій. Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. 2009. Вип. 4. Київ, С. 262–269.

842. Калакура Я. Історіографічні студії Михайла Грушевського: досвід і уроки. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець*. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 17. С. 203–215.

843. Калакура Я. Михайло Грушевський – фундатор історіографічних досліджень. *Український історичний журнал*. 2016. № 3. С. 4–17.

844. Калакура Я. Новітні студії з грушевськознавства. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник*. Вип.4: Студії на пошану Руслана Пирого. Київ, 2001. С. 102–115.

845. Калакура Я. Рец. на кн.: Тельвак Віталій. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX–30-ті роки XX століття). Київ–Дрогобич: «Вимір», 2008. 494 с. *Український історичний журнал*. 2008. № 5. С. 228–230.

846. Калакура Я. Синтез української історії у працях М. Грушевського. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2007. Вип. 91. С. 24–27.

847. Калакура Я. Теоретико-методологічні засади української історіографії (За працями проф. Любомира Винара). *На службі Кліо. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності*. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів, 2000. С. 42–52.

848. Калакура Я. Українська історіографія: курс лекцій. Друге видання, доповнене. Київ : Генеза, 2012. 512 с.

849. Калитко С., Ханенко П. Радянський період життя та діяльності Михайла Грушевського в дослідженнях Ю. Шаповала, В. Пристайка, І. Гирича. URL: file:///C:/Users/User/Desktop/Nzvdpu_ist_2004_8_11.pdf

850. Камінський В. Михайло Грушевський. Історія Української літератури. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 46. Кн. II*. С. 147–151.

851. Капраль М. Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя. (1894 – 1914). *Михайло Грушевський і львівська історична школа. Матеріали конференції*. Львів 24-25 жовтня 1994 р. Нью-Йорк; Львів, 1995. С. 166–173.

852. Капраль М. Дослідницька майстерня Михайла Грушевського при роботі над п'ятим томом «Історії України-Руси»: історіографія та джерелознавство. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2017. Спецвипуск. С. 51–59.

853. Капраль М. Передреволюційне десятиліття великого історика України (1906–1916) / М. Капраль., А. Фелонюк. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т. /*

Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов.ред. П. Сохань. Львів : Світ, 2007. Т. 8. Серія «Історичні студії та розвідки (1906–1916)». С.V–XX.

854. Капраль М., Фелонюк А. Михайло Грушевський і археографія у Науковому товаристві ім. Шевченка (1894–1913 рр.). *Михайло Грушевський. Студії та джерела. Кн. 2.* Київ, 2019. С. 66–95

855. Карацюба А. Студентство історико-філологічного факультету університету св. Володимира періоду навчання М. Грушевського (1886–1890). *«Українознавство».* 2008. № 4. С. 191–196.

856. Карашкевич О. М. С. Грушевський (1866–1916). Издание «Украинской жизни». Москва, 1917. *Шляхи.* 1917. Річник IV. С. 599.

857. Касименко О. Розробка й висвітлення основних етапів історії України. *Наукові записки Ін-ту Історії України.* Київ : Видавництво АН УРСР, 1950. Т. 3. С. 63–77.

858. Касьянов Г. «Націоналізація» історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники. *Українська історіографія на зламі століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія / за ред Л. Зашкільняка.* Львів: Львівський нац. Університет, 2004. С. 57–73.

859. Катренко А. Українське Наук. т-во у Києві: [М. Грушевський – фундатор і голова УНТ] / А. Катренко., Т. Сусло. *Український історичний журнал.* 1967. № 5. С. 130–133.

860. Качкан В. «... Найбільший творець живої історії» (над раритетами Михайла Грушевського) / Українське народознавство в іменах: У 2 ч. Ч.I. навчальний посібник. За ред. А. З. Москаленка; Передм. А. Г. Погрібного. Київ : Либідь, 1994. С. 196–206.

861. Качмар В. М. Грушевський і змагання за український університет у Львові / В. Качмар., Т. Марискевич. *Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції.* Львів, 1995. С. 25–27.

862. Квіт С. Іван Франко і Михайло Грушевський. *Слово і час.* 1991. № 1. С. 61–70.

863. Киридон А., Троян С. Актуалізація концепції М. С. Грушевського в репрезентації етапів українського державотоварення. Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2016. Вип. 18. С. 22–29.

864. Киридон А. Образ Михайла Грушевського: еволюція пам'яттєвого дискурсу. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острозька) / Міністерство освіти і науки України ; Національний університет «Острозька академія» ; Українське історичне товариство. Острозька : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 11–15.*

865. Кириченко Ю. Етнологічні та фольклористичні погляди М. С. Грушевського (на матеріалах «Історії української літератури»). Етнічна історія народів Європи. 2013. Етнічна історія народів Європи. 2013. Вип. 39. С. 63–66.

866. Киштымов А. М. Довнар-Запольский и М. Грушевский: встреча на страницах «Записок наукового товариства імені Шевченка» / А. Киштымов, В. Лебедева. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія.* 2007. Вип. 91. 93. С. 35–39.

867. Кияниця П. Перед виборами до Всесоюзної Академії Наук. Михайло Сергійович Грушевський. *Пролетарська правда.* 1928. № 241. С. 4.

868. Кіржаєв С. М. Біля джерел української Академії наук у Києві (сторінки щоденника В.І. Вернадського 1918 р.). *Український археографічний щорічник.* Вип. I / П. С. Сохань (гол. ред Українські зарубіжні історики окреслили значення студії М. Грушевського «Звичайна схема...» з позицій української національної історії..) та ін. Київ : Наук. думка, 1992. С. 321–332.

869. Кіржаєв С. Спадщина Михайла Грушевського: [У фондах Інституту рукописів Нац. Б-ки України ім. В.І. Вернадського]. *Архіви України.* 1996. № 1–3. С. 79–85.

870. Кіян О. Ідейно-політичні та методологічні позиції київської історичної школи Володимира Антоновича. *Український історичний журнал*. 2006. № 2. С. 159–174.

871. Клинова-Дацюк Г. Грушевськознавство у творчому доробку Олександра Домбровського. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острозька) / Міністерство освіти і науки України ; Національний університет «Острозька академія» ; Українське історичне товариство*. Острозька : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 72–76.

872. Клід Б. Доля Києва і Київщини після монгольської навали 1240 р. в українській історіографії XIX ст. і історична схема М. Грушевського. *На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності*. Київ-Нью-Йорк-Париж-Львів, 2000. С. 196–204.

873. Клід Б. Історія і політика: боротьба навколо спадщини Михайла Грушевського. *Український історик*. 1991–1992. № 3–4/1–4. С. 186–199.

874. Клімчук Г. П. Мова публіцистики Михайла Грушевського : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01; Дніпропетровський нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпропетровськ, 2010. – 20 с.

875. Кліш А. Кирило Студинський і Михайло Грушевський на тлі українського суспільно-політичного життя кін. XIX – поч. 30-х рр. XX ст. Збірник праць Тернопільського осередку НТШ: Рада, 2008. Т. 4.: Видатні постаті в українській культурі і науці. С. 293–301.

876. Ковалевська О. Наукова співпраця М. Грушевського та М. Біляшівського щодо дослідження польських архівів. *Symposium historiographicum czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозиум / За ред. В. Масненка. Т. I (Присвячений 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського)*. Черкаси, 2016. С. 138–146.

877. Коваль М. У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956) / М. Коваль., О. Рубльов. *Збірник*

документів і матеріалів : у двох частинах. Частина I (1936 – 1944 рр.). Київ, 1996. С. 3–45.

878. Ковальов С. Виправити помилки в освітленні деяких питань історії України. *Радянська Україна*. 1946. 24 липня. С. 3.

879. Ковальський М. Теоретичне обґрунтування грушевськознавства / М. Ковальський., А. Атаманенко. *Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць*. Київ, 2001. С. 31–41.

880. Ковальчук О. Місце і роль романтичної парадигми в історіософії Михайла Грушевського. *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць*. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2002. С.258–260.

881. Когород Л. Концепція української національної самосвідомості в політичних поглядах М. Грушевського: дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки». Київ, 1994. 189 с.

882. Колесник І. Глобальна історія як новітній напрям соціогуманітаристики. *Народна творчість та етнологія*. 2018. № 4. С. 15–22.

883. Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Київ: Генеза, 2000. 256 с.

884. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / За ред. В. Смолія. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2013. 566 с.

885. Колесник І. Український історик і влада: від примусу до партнерства. *Ейдос*. 2017. Вип. 9. С. 9–24.

886. Колесников К. М. Українська історична наука та історіографія на рубежі XIX–XX ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. (07.00.06). Дніпропетровськ, 1999. 20 с.

887. Кондаурова Г. «Життя окрім роботи я собі й помислити не можу»: вибрані листи Михайла Грушевського до Ганни Ямпольської (1890–1892 рр.). *Український історичний журнал*. 2016. № 5. С. 80–100.

888. Кондратюк К. Педагогічна діяльність М. Грушевського у Львівському університеті. *Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції*. Львів, 1995. С. 68–70.

889. Коник О. Євген Чикаленко – Михайлу Грушевському про гроші, «Академічний дім» у Львові та українську національну справу. *Scriptorium nostrum*. 2014. № 1. С. 40–50.

890. Кониський О. Лист до М. Грушевського. Київ, 14 (2) лютого 1893 р. *Листування Михайла Грушевського. Т. III. Ред. Л. Винар; упор. : Г. Бурлака, Н. Лисенко*. Київ; Нью-Йорк : Українське Історичне Товариство, 2006. С. 72–73.

891. Кониський О. Магістерський іспит і свято проф. М.С.Грушевського. «Зоря». 1894. С. 308.

892. Конта Р. Теорія етногенезу та націогенезу українців у Працях М. Грушевського: історіографічні інтерпретації. *Збірник наукових праць «Гілея : науковий вісник»*. Вип. 106. С. 44–46.

893. Копач І. Михайло Грушевський : Про старі часи на Україні. Петербург 1907. *Учитель*. 1907. Ч. 8 і 9. С. 144.

894. Копиленко М. Грушевський і марксизм / М. Копиленко., О Копиленко. *Філософська і соціологічна думка*. 1991. № 12. С. 151–157.

895. Копиленко М. М.С. Грушевський і деякі проблеми розбудови Української держави / М. Копиленко., О. Копиленко. *Український історичний журнал*. 1996. № 5. С. 28–37.

896. Копиленко О. Драматична доля однієї ідеї: Українське питання у поглядах історика М.Грушевського. *Наука і суспільство*. 1990. № 11. С. 8–11.

897. Копиленко О. Повернення М.С.Грушевського. Київ : *Видавництво т-ва «Знання» України*, 1991. 48 с.

898. Копиленко О. «Українська ідея» М.Грушевського: історія і сучасність. Київ : Либідь, 1991. 184 с.

899. Копержинський К. Українське наукове літературознавство за останнє десятиліття. Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Києві. Київ. ДВУ, 1929. Т. 2. С. XXI–LIII.

900. Кордуба М. Академік Михайло Грушевський як історик. Літературно-науковий вістник. Львів, 1926. Т. ХСІ. Кн. 12. С. 347–356.

901. Кордуба М. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Т. 1 : До початку XI віка. У Львові, 1898. *Věstnik Slovanských Starožytosti*. Praha : Vydává Dr. Lubor Niederle, 1899. Svazek III. S. 63–67.

902. Кордуба М. Михайло Грушевський (З нагоди 25-літнього ювілею літературної діяльності). Грушевський М. Твори : у 50 т / П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Т.47. Кн. 1. Львів : Світ, 2016. С. 38–40.

903. Кордуба М. Михайло Грушевський, як учений. *Український історик*. 1984. Ч. 1–4 (81–84). Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, Журнал історії і українознавства. С. 33–47.

904. Кордуба М. Приїзд М. Грушевського до Львова (особисті спомини). *Вісник СВУ*. 1916. Число 128. С. 794–795.

905. Коренець Д. Ювілей науки. *Учитель* Львів, 1906. № 10. С. 143–144.

906. Корнійчук Л. Михайло Грушевський у творчості Аркадія Жуковського. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острого) / Міністерство освіти і науки України ; Національний університет «Острозька академія» ; Українське історичне товариство*. Острого : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 69–72.

907. Корновенко С. Археографічна спадщина Михайла Грушевського дореволюційної доби: проекти, інституції, видання / С. В. Корновенко, О. М. Владига. *Symposium historiographicum czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозіум / За ред. В. Масненка. Т. I (Присвячений 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського)*. Черкаси, 2016. С. 120–137.

908. Корольов Г. «Відложивши федерованне...»: Михайло Грушевський у контексті державницької політики Центральної Ради. *Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич*. Київ, 2009. Вип. 20. С. 43–50.

909. Корольов Г. Автономістсько-федералістські погляди Михайла Грушевського: формування, втілення, трансформація : автореф. дис. ... канд. іст. наук № 07.00.01. Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. 19 с.

910. Корольов Г. Автономістсько-федералістські погляди Михайла Грушевського: сучасний історіографічний дискурс. *Український історичний збірник*. 2009. 12. С. 417–425.

911. Корольов Г. Дихотомія української ідеї як основа автономістсько-федералістичних поглядів М. Грушевського. *Український історичний збірник*. 2008. 11. С. 369–382.

912. Корольов Г. Ідея чорноморської федерації у поглядах Михайла Грушевського. *Український історичний журнал*. 2011. № 6. С. 68–79.

913. Корольов Г. Між Україною і Польщею: Галичина у федералістській концепції М. Грушевського. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*. 2010. 4. С. 113–122.

914. Корольов Г. Федералізм Михайла Грушевського: міфи, уявлення, проекти. Київ : Ін-т іст. України НАНУ, 2012. 250 с.

915. Корольов Г. Федералізм у конституційному проекті М. Грушевського на початку ХХ ст. Проблеми історії України ХІХ–початку ХХ ст. 2008. 14. С. 173–179.

916. Корсаков А. Д. Отзыв о сочинении М. Грушевского «Очерк истории украинского народа». Санкт-Петербург, 1906. Санкт-Петербург, 1909. С. 472–498. Оттиск.

917. Корчмарик Б. Концепція Михайла Грушевського і наші сучасні підручники історії України. *Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів : «НТШ», 1994. С. 359–381.

918. Косач О. Ілюстрована історія України, написав М. Грушевський. Київ–Львів. *Рідний край*. 1911. № 15. С. 11–13.

919. Костюк Г. Останні дні життя академіка М. Грушевського (за советською пресою і спогадами сучасників). *Український збірник*. Мюнхен, 1954. Книга 1. С. 83–94.

920. Котляр М. Історичне минуле українського народу і зарубіжні фальсифікатори. Київ : Політвидав, 1974. 80 с.

921. Коцарев О. Ювілей стратегічного мислення : до 150 років від дня народження Михайла Грушевського вийшла книга Ігора Гирича «Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації» (Київ : Смолоскип, 2016). *Україна молода*. 2016. №143. 10 листопада. С.13.

922. Кравченко В. Д.И. Багалея: научная и общественно-политическая деятельность. Харьков : Основа, 1990. 176 с.

923. Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ : Критика, 2011. 543 с.

924. Кравченко І. Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії (академік Грушевський і його школа після повернення з білоеміграції). *Записки Історично-археографічного інституту*. Київ, 1934. № 1. С. 9–54.

925. Кралюк П. Михайло Грушевський: між русофільством і українським патріотизмом. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М.С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острозька) / Міністерство освіти і науки України; Національний університет «Острозька академія»; Українське історичне товариство*. Острозька : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 209–211.

926. Кривецький І. Публіцистика тривоги в 1848 р. (Причинки до останніх днів панщини в Галичині). Науковий збірник, присвячений професорові Михайлові Грушевському ... з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904) Львів. 1906. С. 246–382.

927. Кривецький І. Українська Академія Наук у Києві. *Літературно-науковий вістник*. 1922. № 5. С. 139–149.

928. Кревецкий И. Украинська історіографія на переломі. *Записки наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1924. Т. 134–135. С.161–184.

929. Криворученко В. О количественных методах в исторических исследованиях. *Знание. Понимание. Умение*. 2009. № 2. С. 96–105.

930. Криворучко С. Українське село в історіософії М.С.Грушевського / С. Криворучко, О. Дем'янюк. *Вісник студентського наукового товариства інституту історії, етнології і права*. 2011. Вип. X. С. 71–74.

931. Крижанівська О. Сторінка з життєпису Михайла Грушевського. *Пам'ять століть*. 1998. № 5. С. 143–146.

932. Крикун М. Магістерська дисертація Михайла Грушевського. Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.). Львів, 1996. С. 577–623.

933. Крымский А. Записки наукового товариства ім. Шевченка. Частина I. *Этнографическое обозрение*. 1893. Москва. № 3. С. 177–179.

934. Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Відійшов від нас Вождь народу. *Кооперативна республіка*. 1935. С.2.

935. Крип'якевич І. Рец. на кн.: М. Грушевський. Хмельниччина в розцвіті (1648–1650). Історії України-Руси тому VIII. частина III. Видання друге, повторене. Київ; Відень, 1922, стор. 288. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т / П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів : Світ, 2016. Т. 46. Кн. 2. С. 74–75.

936. Крип'якевич І. Історія України / Відп. Ред. Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович Львів : Світ, 1990. 520 с.

937. Крип'якевич І. Історично-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках. *Записки наукового товариства імені Шевченка*. Праці історико-філософської секції. Том ССХХІІ. Львів, 1939. С. 392–411.

938. Крип'якевич І. М. Грушевський. Історія України-Руси. Том VIII, частина III. Видання друге, повторене. Київ–Відень, 1922. *Літературно-науковий вістник*. 1922. Т.LXXVI. С. 80, 81.

939. Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя й діяльність. *Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка; [Вступ. слово Л. М. Кравчука; Післямова Ф. П. Шевченка;]*. Київ: Веселка, 1992. С. 448–483.

940. Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя й діяльність. Львів, 1935. 63 с.

941. Крип'якевич І. Михайло Грушевський (некролог). *Хроніка наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1935. Ч. 72. С. 5–9.

942. Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич (За матеріалами неопублікованого листування і мемуарів). *Український історик*. 1991. № 1–2 (108–109) Рік XXVII. С. 24–36.

943. Кричевська Є. Пожежа будинку Михайла Грушевського. Історична правда. 2018. 7 лютого. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2018/02/7/152033/>

944. Крот В. Громадсько-політична діяльність М. Грушевського в 1905–1917 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. О. Крот. Запоріжжя, 1998. 16 с.

945. Крот В. Рец. на кн.: Тельвак Вікторія. Тельвак Віталій. Михайло Грушевський як дослідник української історіографії. Київ; Дрогобич, 2005. 334. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В.Смолій. Вип.2*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2006. Ч.1. 499 с.

946. Крот В. Проблема єдності українських земель у творчій спадщині М. Грушевського. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2007. Вип. 91. С. 33–35.

947. Крот В. Проблеми співпраці М. С. Грушевського з російськими лібералами в 1905–1917 рр. *Придніпровський науковий збірник. Історія та філософія*. 1998. №. 23 (90). Березень. С. 12–19.

948. Круглова Л. Михайло Грушевський та Київський університет Св. Володимира: ранній період наукової діяльності. *Етнічна історія народів Європи*. 2016. Вип. 50. С. 32–36.

949. Крупницький Б. Археографічна діяльність М. Грушевського. *Історія української археографії: персоналії*. Київ, 1993. Випуск 1. С. 84–97.

950. Крупницький Б. М. Грушевський як історик. *Вісти з українського наукового інституту в Бердіні*. Берлін. 1935. № 2. С. 2–3.

951. Крупницький Б. Михайло Грушевський і його історична праця. *Грушевський М. Історія України-Руси*. Нью-Йорк, 1954. Т.1. С. I–XL.

952. Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: Зб. статей. Мюнхен: Український вільний університет. 1959. 233 с.

953. Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950 роки). Мюнхен, 1957. 122 с.

954. Кузеля З. М. Грушевський та його діяльність на західно-українських землях. Промова на Жалобній Академії, уложеній Українським науковим інститутом в Берліні. *Діло*. 1935. Ч.70.

955. Кузьмінець О. Михайло Грушевський. *Історія України в особах: XIX–XX ст.* / І. Войцехівська (кер. авт. кол.). В. Аблицов. О. Божко та ін. Київ : Україна, 1995. С. 188–197.

956. Кулаковський П. М. Грушевський – як дослідник руської (Волинської) метрики. *Український історик*. 1998. № 1–4. С. 166–171.

957. Кулиниченко П. Михайло Сергієвич Грушевський. (З нагоди 60-х роковин народження та 40-х роковин наукової діяльності). *Пролетарська правда*. 1926. № 228. С. 2.

958. Кульчицький С. «Всесвітня історія» Михайла Грушевського як історіографічне явище. *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць*. Київ : Українська видавнича спілка, 2002. С. 10–15.

959. Кульчицький С. Давньокиївська спадщина у висвітленні Михайла Грушевського. *Політика і час*. 1996. № 9. С. 71–80.

960. Кульчицький С. Історична наука в Україні та українській діаспорі. *Енциклопедія історії України*. Т.3. Е – Й. Київ : Наукова думка, 2005. С. 568–572.

961. Купчинський О. «Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка». Довідник з історії України / За заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста. Київ : Генеза, 2002. С. 250.

962. Купчинський О. Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського: питання творчих взаємин і співпраці учня та вчителя. *Український історик*. Т. XXXIII VOL. Михайло Грушевський. Студії і матеріали. З нагоди 130-річчя від дня народження, 1996. С. 285–305.

963. Купчинський О. Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського: питання творчих взаємин і співпраці учня та вчителя Михайло Грушевський і українська історична наука. *Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському*. Львів, 1999. С. 177–185.

964. Купчинський О. Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія історії України. Т. 7. Київ : Наукова думка, 2010. С. 203–213.

965. Купчинський О. Оцінка Михайлом Грушевським актової спадщини Галицько-Волинського князівства (грамоти князя Льва Даниловича). *Михайло Грушевський : зб. наук. пр. та матер. Міжнар. ювілей. конф., присв. 125-й річниці від дня народж. Михайла Грушевського (Львів, 1994)*. Львів : Наук. тов-во ім. Т. Шевченка, 1994. С. 137–143.

966. Кураєв О. Перший історичний авторитет України. Михайло Грушевський і німецьке українознавство. *Вісник НАН України*. 2000. № 3. С. 55–58.

967. Курас І. Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934). *Український історик*. 1996. № 1–4. С. 220–227.

968. Кутилова, Л. Проблемы украинского национального движения в творчестве и политической практике М. С. Грушевского : автореферат дис. ... кандидата исторических наук : 07.00.09. Томск, 1993. 21 с. : ил. URI:<http://www.dslib.net/istorio-grafia/problemy-ukrainskogo-nacionalnogo-dvizhenija-v-tvorchestve-i-politicheskoy-praktike.html>

969. Кухар В. Громадсько-політична діяльність М. Грушевського (1894–1914 pp.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. М. Кухар. Львів, 1997. 23 с.

970. Кухар В. Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою. *Україна в минулому. Випуск 5*. Київ; Львів, 1994. С. 108–122.

971. Куций І. Цивілізаційні образи в науково–історичній спадщині Михайла Грушевського. *Symposium historiographicum czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозиум / За ред. В. Масненка. Т. I. (Присвячений 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського)*. Черкаси, 2016. С. 156–167.

972. Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / Музей історії міста Києва; Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського. Київ: «Кий», 2006. 662 с.

973. Лавров В. «У нас завязалась связь надолго ...» (Из переписки М. С. Грушевского с В. И. Вернадским). *Харківський історіографічний збірник*. 2013. Вип. 12. С. 228–247.

974. Лакиза І. Михайло Сергієвич Грушевський. (З нагоди 60-х роковин народження та 40-х роковин наукової діяльності). *Життя і революція*. 1926. № 10. С. 99–105.

975. Лапан Т. Генеза соціологічних поглядів Михайла Грушевського. *Вісник Львівського університету. серія соціологічна*. 2010. Вип. 4. С. 53–59.

976. Ластовський В. Михайло Грушевський про православну церкву в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. *Український історик*. 2004–2005. № 3–4 / 1. С. 14–24.

977. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (II половина XIX– початок XX ст.). Київ, 2001. 585 с.

978. Левицький В. Михайло Грушевський. Про батька козацького Богдана Хмельницького. Київ, 1909. *Літературно-науковий вістник*. 1909. Т. XLVIII. С. 630–635.

979. Левченко В. Маловідомі спогади про М.Грушевського. *Український історик*. 1991–1992. № 3–4. С. 402–406.

980. Ленцик В. Михайло Грушевський в оцінці своїх студентів. *Український історик*. 1984. № 1–4. С.123–131.

981. Лебедева Ю. Внесок М. Грушевського у дослідження історії становлення та розвитку Київської Русі як держави українського народу. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2014. Вип. 25. С. 240–254.

982. Линниченко И. Грамоты Галицкого князя Льва и значение подложных документов как исторических источников. Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. Санкт-Петербург. 1904. Т. IX. Кн. 1. С. 80–102.

983. Линниченко И. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. (Открытое письмо профессору М.С.Грушевскому). 1917. Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола: Сборник. Москва : 1998. С. 253–279.

984. Линниченко И. Малорусская культура. Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола: Сборник. Москва : 1998. С. 315–329.

985. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Повне зібрання творів, архів, студії. Т. 6. Кн. 1. / Редактор Я. Пеленський. Київ, Філадельфія : інститут східноєвропейських досліджень НАН України, Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1995. 471 с.

986. Липовченко М. На службі антинародної політики: (про історичну концепцію М. Грушевського та його «школи»). Київ : Товариство «Знання» УРСР, 1973. 62 с.

987. Лисий В. Про методологію в спадщині М. Грушевського. *Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції*. Львів, 1995. С. 149–152.

988. Лист В. Липинського до М. Грушевського. *Український історик*. 1991. Ч. 1–2 (108–109). С.113–114.

989. Лист від 22 вересня 1894 р., Львів / Зашкільняк Л. Не маю іншого інтереса більшого, як добро свого народу. *Пам'ять століть*. № 2. С. 71–87.

990. Лист М. Грушевського до голови Ради народних комісарів УСРР Х. Г. Раковського. *Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка*. Київ : Веселка, 1992. С. 277–286.

991. Лист М. Грушевського до Мирослава Січинського з 1919 року / Л. Винар. *Український історик*. 1978. № 1–3/57–69. С.160–162.

992. Лист М. Грушевського до Т. Починка (З матеріалів музею-архіву ім. Д. Антоновича при УВАН у Нью-Йорку, США). *Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А.П. Демиденка*. Київ : Веселка, 1992. С. 292–293.

993. Лист М. Грушевського до Т. Починка (З матеріалів музею-архіву ім. Д. Антоновича при УВАН у Нью-Йорку, США). М. Антонович. *Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка; [Вступ. Слово Л. М. Кравчука; Післямова Ф. П. Шевченка;]*. Київ : Веселка, 1992. С. 293–297.

994. Лист М. Грушевського до секретаря ВУЦВК О. І. Буценка. *Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка*. Київ : Веселка, 1992. С. 288–290.

995. Лист М. Грушевського до секретаря ЦК КП (б) У С. В. Косіора. *Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка*. Київ : Веселка, 1992. С. 269–274.

996. Лист проф. М. Грушевського до канадських українців. *Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка*. Київ : Веселка, 1992. С. 261–267.

997. Листи В. Антоновича до М. Грушевського. *Український історик*. 1991 / 1992. Ч. 3–4 / 1–4. С. 396–411.

998. Листи В. Антоновича до М. Грушевського. *Український історик*. 1993. № 1–4. С.157–167.

999. Листи В. Герасимчука до М. Грушевського. *В. Герасимчук: Життя і творчість (1880–1944). Матеріали до історії козащини XVII віку. Львівські історичні праці. Вип. I.* Львів, 1994. С. 51–95.

1000. Листи Любора Нідерле до Михайла Грушевського. *Український археографічний щорічник. Нова серія.* 2006. Випуск 10/11. С. 634–635.

1001. Листи М. Грушевського до М. Возняка. *Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського / Упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А.П. Демиденка.* Київ : Веселка, 1992. С.300–312.

1002. Листи М. Грушевського й Д. Дорошенка до А. Жука [публікація, археографічні примітки]. *Молода нація.* 2002. № 3(24). С. 106–110.

1003. Листи М. Грушевського до В. Кузіва. *Український історик.* 1995. Ч. 1–4 (124–127). С. 190–203.

1004. Листи М. Грушевського до М. Коцюбинського. *Український історик.* 2002. № 1–4. С.441–464.

1005. Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського. *Український історик.* 1991–1992. № 3–4; 1–4. С. 421–432.

1006. Листи М. Грушевського до Петра Стебницького / В. Заруба. *Український історик.* 1991. № 1–2 (108–109). С. 107–110.

1007. Листи М. Грушевського до Т. Починка. *Український історик.* 1969. № 1. С.78–93.

1008. Листи М. Грушевського до Т. Починка. *Український історик.* 1970. № 1–3. С. 168–183.

1009. Листи М. Грушевського до Е. Фариняка: (За час від 28.01. 1922 р. до 12.02.1927 р.). *Український історик.* 1976. № 1–4. С. 121–130.

1010. Листи М. Грушевського до Е. Фариняка. *Український історик.* 1977. № 1–2. С.118–131.

1011. Листи М. Грушевського до Е. Фариняка. *Український історик.* 1977. № 3–4. С. 106–112.

1012. Листи М. Грушевського до І. Франка. *Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка.* Київ : Веселка, 1992. С. 245–260.

1013. Листи Михайла Грушевського у краківських архівах / В. Тельвак. *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. VIII.* Дрогобич : Коло, 2004. С. 511–514.

1014. Листи С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка / В. Міяковський. *Український історик.* 1974. № 1–3 (41–43) Рік XI. (від 5.IX.1923). С. 187–204.

1015. Листи М. Січинського до М. Грушевського. Наукові записки. Історичні науки 2010. Том 104. С. 4–67.

1016. Листи Симона Петлюри до М. Грушевського. *Український історик.* 1991–1992. № 3–4 / 1–4. С. 438–448.

1017. Листи І. Франка до Б. Д. Грінченка. [Львів, 20 листопада 1901 р.]. Зібрання творів: У 50-ти тт. Т. 50. Листи (1895–1916) / Редактор тому М. Д. Бернштейн; Упорядкування та коментарі М. С. Грицюти та ін. Київ : Наукова думка, 1986. С. 177–187.

1018. Листування М. Грушевського до О. Грушевського. *Український історик.* 1991–1992. № 3–4; 1–4. С. 110–115.

1019. Листування М. Грушевського з Д. І. Багалієм. *Український історик.* 1991–1992. № 3–4; 1–4. С. 435–437.

1020. Листування Михайла Грушевського. Т.1. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто: УІТ. 1997. 399 с.

1021. Листування Михайла Грушевського. Т.2. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто: УІТ. 2001. 413 с.

1022. Листування Михайла Грушевського. Т.3. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто: УІТ. 2006. 718 с.

1023. Листування М. С. Грушевського з Д. І. Багалієм. *Український історик.* 1991–1992. № 3–4; 1–4. С. 435–437.

1024. Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка. Т. V. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто: УІТ, ВД «Простір», 2010. 296 с.

1025. Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. Т. IV. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто: УІТ, ВД «Простір», 2008. 552 с.

1026. Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка. Т. VI. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто: УІТ, 2012. 640 с

1027. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. *Історичне есе. В 2 т. Том I. / Пер. з англ. М.Бадік, У.Гавришків, Я.Грицака, А.Дециці, Г.Киван, Е.Панкєвої.* Київ : Основи, 1994. С. 173–191.

1028. Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою : *Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки.* Мюнхен: Сучасність, 1973. 443 с.

1029. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії. *Історичне есе. В 2 т. Том I. / Пер. з англ. М.Бадік, У.Гавришків, Я.Грицака, А.Дециці, Г.Киван, Е.Панкєвої.* Київ : Основи, 1994. С. 145–171.

1030. Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в XIX столітті. *Історичне есе. В 2 т. Том I. / Пер. з англ. М.Бадік, У.Гавришків, Я.Грицака, А.Дециці, Г.Киван, Е.Панкєвої.* Київ : Основи, 1994. С. 193–202.

1031. Лисяк-Рудницький І. Український національний рух напередодні першої світової війни. *Історичне есе. В 2 т. Том I. / Пер. з англ. М.Бадік, У.Гавришків, Я.Грицака, А.Дециці, Г.Киван, Е.Панкєвої.* Київ : Основи, 1994. С. 471–483.

1032. Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням. *Історичне есе. В 2 т. Том I. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я.Грицака, А.Дециці, Г.Киван, Е.Панкєвої.* Київ : Основи, 1994. С. 413–450.

1033. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації (методологічні завваги). *Історичне есе. В 2 т. Том I. / Пер. з англ. М.Бадік, У.Гавришків, Я.Грицака, А.Дециці, Г.Киван, Е.Панкєвої.* Київ : Основи, 1994. С.11–27.

1034. Лисяк-Рудницький І. Четвертий універсал та його ідеологічні попередники. *Історичне есе. В 2 т. Том 2. / Пер. з англ. У.Гавришків, Я.Грицака.* Київ : Основи, 1994. С. 1–27.

1035. Литвин К. Об истории украинского народа. *Большевик*. 1947. апрель. №7. С. 41–56.

1036. Логвин Г. Ідеї Михайла Грушевського в історії українського мистецтва. *Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів : «НТШ», 1994. С. 275–280.

1037. Лозинський М. Михайло Грушевський (25-ліття його літературної діяльності). *Грушевський М.С. Твори : у 50 т / П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Т.47. Кн. 1*. Львів: Світ, 2016. С. 25–28.

1038. Лось Ф. Є Основні етапи розвитку радянської історичної науки на Україні / Ф. Є Лось., В. Г. Сарбей. *Український історичний журнал*. 1968. № 1. С. 14–24.

1039. Лоський К. Михайло Грушевський. Про старі часи на Україні. Коротка історія України. Київ, 1917. *Книгарь. Літопис українського письменства*. 1918. Число сьоме. С. 381.

1040. Лоський К. Проф. Михайло Грушевський. Голова Української Центральної Ради. *Книгарь. Літопис українського письменства*. Київ, 1918. Число сьоме. С. 401–402.

1041. Лоський К. М. Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді. Частина четверта. *Книгарь. Літопис українського письменства*. Київ, 1918. Число восьме. С. 443–446.

1042. Лоський К. Рец. на кн.: М. Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді. Част. перша. Петроград. 1917. 221 с. Част. друга. Київ., 1917. 176 с. Част. третя. Київ., 1917. 143 с. *Книгарь. Літопис укр. письменства*. Тов. «час». Київ. 1918. Січень. Ч.5. С. 253–257.

1043. Лотоцкий А. На общественном посту: М. С. Грушевський как общественный деятель. *Украинская жизнь*. Москва, 1916. №12. С. 1–17.

1044. Лотоцкий А. Проф. М. С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. Спб., 1906. *Вестник Европы*. 1906. Том III. С. 366–368.

1045. Лотоцький О. Сторінки минулого. Часть 1. Варшава, 1932. 288 с.
1046. Лугова Т. М. Теоретико-методологічні аспекти літературознавчої концепції М. С. Грушевського. автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01; Донецький нац. ун-т. Донецьк, 2012. 20 с.
1047. Лук'яненко В. М. Грушевський та українська історична наука (друга половина XIX–XX століття): історіографія проблеми. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2007. Вип. 91. С. 39–41.
1048. Луняк Є. Вивчення наукової спадщини Михайла Грушевського у Франції. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ: Інститут історії України НАН України. 2013. Вип. 23. С. 103–121.
1049. Луняк Є. З плеяди творців націй: Мішле, Костомаров, Грушевський: видатні історики в романтичних життєписах. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2010.
1050. Луців В. Грушевський – історик. *Життя і школа*. Торонто. 1989. № 1. С. 13–15.
1051. Любченко П. Старі теорії й нові помилки. *Життя й революція*. 1926. № 12. С. 75–88.
1052. Лях С. Грушевський Михайло Сергійович. *Українське козацтво / Кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко; Відпов. ред. С. Лях. Вид. 2-е, доп. і перероб.* Київ : Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. С. 141–142.
1053. М. Ж-ко [Дорошенко Д.]. Двадцять п'ять років літературно-наукової діяльності проф. М. С. Грушевського. *Рада*. Київ, 1910. Ч. 134. С. 2–3.
1054. М. Грушевський у спогадах В. Леонтовича / А. Сірка., Й. Сірка. *Український історик*. 1979. № 1–4. С. 88–90.
1055. М. С. Грушевський. *Комуніст*. 1934. № 273. С. 2.
1056. М. С. Грушевський. *Вісті ВУЦВК*. 1934. № 272. С. 2.
1057. М. С. Грушевський на Україні. *Наш світ*. Варшава. 1924, № 1.

1058. Магміт Б. Сучасні українські політики. Всеукраїнець. (Спроба характеристики проф. Михайла Грушевського). *Шляхи*. Львів, Річник IV. 1917. С. 362–376.

1059. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів. Ужгород : Вид-во В.Падяка, 2012. 794 с.

1060. Магунь М. Про родину Грушевських : спогад Теодора Зінька. *Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів : «НТШ», 1994. С. 333–336.

1061. Магунь М. Фрагмент споминів Михайла Грушевського 1934 р. *Український історик*. 2002. № 1–4 (152– 55) Рік XXXIX. С. 128–153.

1062. Мазур О., Патер І., М. С. Грушевський і Союз визволення України в документах російської жандармерії. URL: http://vlp.com.ua/files/04_8.pdf 2008. С. 31–35.

1063. Мазур О. Питання хронології подій Галицько-Волинського літопису у науковому доробку М. Грушевського / О. Мазур., Ю. Киричук. *Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції*. Львів : Видавництво «Світ», 1995. С. 109–111.

1064. Макар Ю. Михайло Грушевський і українська інтелігенція Буковини в кінці XIX – на початку XX століття / Ю. Макар., О. Добржанський. *Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів : НТШ, 1994. С. 340–345.

1065. Малик Я. Більшовицький погром наукових історичних установ Михайла Грушевського наприкінці 20-х років XX ст. *Вісник наукового товариства ім. Шевченка*. 2016. Ч. 55. С. 26–31.

1066. Малик Я. Іван Франко та Михайло Грушевський: до питання взаємовідносин Я. Малик. *Іван Франко: дух, наука, думка, воля*. Т. 2. Львів, 2010. С. 671–678.

1067. Малик Я. Катерина Грушевська. Український історик. 1991–1992. Ч. 110–115. Т. 28–29. С. 265–277.

1068. Малик Я. Кримінальні переслідування Михайла Грушевського (1914–1934рр.). *Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів : НТШ, 1994. С. 412–425.

1069. Малик Я. Наукова діяльність Михайла Грушевського у 1928 році. *Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея / Відп. редактор Іван Копич Львів, 2011 (Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. Вип. 10. С. 320–330.*

1070. Малик Я. Ювілей М. Грушевського в 1926 р.: між історією та політикою. Ефективність державного управління : зб. наук. пр. Львів. регіональ. інституту державного управління Національної академії держ. Управл. При Президентові України. Вип. 26. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. С.141–150.

1071. Маркевич М. І. Творча спадщина Михайла Грушевського в Історіографічній рецепції Дмитра Багалія / М. І. Маркевич, В. В. Тельвак Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». 2012. Вип. 46. С. 248–252.

1072. Марковський М. [Рец. на:] Михайло Грушевський, Історія української літератури. Т. IV, Усна творчість пізніх княжих і переходових віків XIII – XVII. Всеукраїнська Академія Наук. Державне Видавництво України. 1925 р., стор. 666 + 14 ст. покажчика. Ціна 6 кар. *Україна*. 1926. Кн. 1. С. 144–147.

1073. Мартиненко О., Сварник Г. Документи і матеріали Михайла Грушевського у фондах архіву: [ЦДІАЛ України]. *Архіви України*. 1996. № 1–3. С.43–47.

1074. Мартос Б. М. С. Грушевський, яким я його знав. *Український історик*. 1966. Вип. 1–2. С. 73–81.

1075. Марусик Т. Любомир Винар і грушевськознавство. *Подвижник української історичної науки*. Чернівці, 1999. С. 59–76.

1076. Марцинюк І. Концепція всесвітньої історії М. Грушевського і сучасна українська історіографія. *Вісник Національної Академії Наук України*. 1996. № 1–2. С. 82–87.

1077. Марченко Н. Столітній ювілей Михайла Грушевського на сторінках діаспорної періодики. Наукові записки Національного університету Острозька академія. Серія “Історичні науки”. 2013. № 21. С. 189–198.

1078. Масненко В. Альфа і омега : світлої пам’яті М. С. Грушевського. *«Черкаси» [газета]*. Черкаси, 1994. 25 листопада.

1079. Масненко В. Етнополітична функція української історичної думки у концепції Михайла Грушевського. *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць*. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2002. С. 16–24.

1080. Масненко В. Етнополітична функція української історичної думки у рецепції Михайла Грушевського. *Український історик*. 2002. № 1–4. С. 154–163.

1081. Масненко В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К.Липинського. Методологічний і суспільно-історичний виміри української історичної думки 1920-х років. Київ. Черкаси, 2000. 284 с.

1082. Масненко В. «Історик – слуга народу»: саморефлексія та репрезентація Михайла Грушевського. *Symposium historiographicum czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозіум / За ред. В. Масненка. Т.І (Присвячений 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського)*. Черкаси, 2016. С. 56–71.

1083. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні: (кінець ХІХ – І третина ХХ ст.). Київ : Відлуння–Плюс; Черкаси, 2001. 440 с.

1084. Масненко В. Історична думка у процесі розвитку національної свідомості українців (кінець ХІХ–перша третина ХХ ст.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук (07.00.06.). Національна Академія Наук України, Інститут історії України. Київ, 2002. 44 с.

1085. Масненко В. Липинський і М. Грушевський: харизматична модель в українській історичній думці 1920-х років. *Сучасність*. 2001. № 2–3. С.98–113.

1086. Масненко В. «Найцінніший здобуток нашої науки за сі смутні роки...». *Старожитності*. Київ, 1992. № 18–19. С. 5.

1087. Масненко В. Нові наукові та навчально-методичні праці з грушевськознавства. *Вісник Черкаського університету : Серія: Історичні науки*. Черкаси, 2012. № 29. С. 144–147.

1088. Масненко В. М. С. Грушевський і Український соціологічний інститут. *Історія України: дослідження та інтерпретації: Тези VI республіканських суспільно-політичних читань*. Київ, 1991. С. 96–99.

1089. Масненко В. Методологія та методика етнологічних досліджень з погляду М. Грушевського (наукова практика в українських реаліях 1920-х років). *Проблеми досліджень усної історії східноєвропейських сіл 1920–1940 років : Міжнародна конференція*. м. Черкаси, 4–7 серпня 1998 р. Б. м., б.р. С. 26–27.

1090. Масненко В. Михайло Грушевський про характер гетьманської влади, форму державного правління та устрою за часів Хмельниччини. *Доба*. 1998. Ч. 1. С. 30–38.

1091. Масненко В. Рец. на кн.: Тельвак В. В. Грушевськознавство – спеціальна галузь історичних знань: навчально-методичний посібник / В. В. Тельвак. Дрогобич: РВВ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2011. 236 с.; Тельвак В. В. Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) / В. В. Тельвак. Дрогобич: РВВ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2012. 169 с. *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки: Серія: Історичні науки*. Черкаси, 2012. № 29 (242). С. 144–147.

1092. Масненко В. Рец. на кн.: Тельвак Віталій, Педич Василь. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів : Світ, 2016. 440 с. (Серія «Грушевськіяна»: Т.9. *Symposium historiographicum Czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозиум : Т. I (Присвячений 150-річчю від дня народження*

Михайла Грушевського). Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2016. С. 298–304.

1093. Масненко В. Селянство в історичній концепції Михайла Грушевського. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 47–50.

1094. Масненко В. Рец. На кн.: Тельвак В.В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ; Дрогобич : Вимір, 2008. 494 с. *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки*. 2009. № 160–161. С. 217–222.

1095. Масненко В. Теоретичні засади досліджень Михайла Грушевського в галузі соціальної антропології й етнології. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острозька) / Міністерство освіти і науки України; Національний університет «Острозька академія»; Українське історичне товариство*. Острозька : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 103–106.

1096. Масненко В. Трансформація теоретичних засад наукового дискурсу М. С. Грушевського в контексті етнології та соціальної антропології. *Архіви України*. 2016. № 3–4. С. 35–46.

1097. Масненко В. Формування образу М. С. Грушевського в масовій свідомості сучасного українського суспільства. *Український історичний журнал*, 2006, № 5. С. 19–34.

1098. Масненко В. Харизма Богдана Хмельницького в осмисленні Михайла Грушевського. *На службі Кліо. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності*. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів: 2000. С. 213–241.

1099. Матвеева Л., Цыганкова Э. Всеукраинская академия наук Год 1929-й. URL: <http://www.ihst.ru/projects/sohist/books/inmemoriam/112-140.pdf>

1100. Матяш І. Зірка першої величина. Життєпис К. М. Грушевської. Київ, 2002. 232 с.

1101. Матяш І. Український Соціологічний Інститут М. С. Грушевського: основні напрями та етапи діяльності. *Український історик*. 2000. № 4. С. 44–56.

1102. Матяш І. Еміграційні будні очима Катерини Грушевської: політика та повсякденність (1919–1921 рр.). *Український історичний журнал*. 2016. №4. С. 11–16.

1103. Мацюк О. Замки і фортеці України в трактуванні Михайла Грушевського. *Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів : «НТШ», 1994. С.195–197.

1104. Мельник Л. Г. В. Антонович і М. Грушевський: становлення наукової концепції історії гетьманату (XVI – перша половина XVII ст.). *Четверта Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 26–27 березня 1998 року: Доповіді та повідомлення / Упорядник і редактор Катренко А. М.* Київ, 1999. С. 26–38.

1105. Мельник Л. Державотворча діяльність гетьмана Богдана Хмельницького в оцінках М. Грушевського і В. Липинського (порівняльний аналіз). *Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана). Збірник наукових праць*. Київ : Інститут історії України НАН України, 1995. С. 185–200.

1106. Мельник Л. З листів дослідників історії Південної України до Михайла Грушевського. URL: <http://web.znu.edu.ua/ru/articles/57.pdf>

1107. Мельник О. Листи Леопольда Будая як джерело до вивчення науково-організаційної та видавничої діяльності Михайла Грушевського (1907–1912). *Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 10/11. Український археографічний збірник. Том 13/14*. Київ, 2006. С. 593–630.

1108. Мельниченко В. Михайло Грушевський: «Я оснувався в Москві, Арбат 55». Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2005. 448 с.

1109. Мельниченко В. Михайло Грушевський у Москві: авторська енциклопедія–хроноскоп. Київ : Либідь, 2016. 568 с.

1110. Меморандум КГБ УССР ЦК КП України щодо відгуків інтелігенції республіки на статтю «Михайло Грушевський», оприлюднену «Літературною Україною» 30 вересня 1966 р., 1 груд. 1966 р. *Інститут історії України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / Ін-т історії України НАН*

України; Упоряд. О. С. Рубльов; Відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2007. С. 231–235.

1111. Меморандум КГБ УСССР ЦК КП України щодо окремих співробітників Інститут історії АН УСССР 12 грудня 1974 р. *Інститут історії України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / Ін-т історії України НАН України; Упоряд. О.С. Рубльов; Відп. ред. В.А. Смолій.* Київ : Інститут історії України НАН України, 2007. С. 337.

1112. Меморандум та довідки КГБ УСССР ЦК КПУ щодо істориків М.С. Грушевського та М.І. Яворського й ставлення інтелігенції республіки до них., 12 грудня 1969 р. *Інститут історії України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / Інститут історії України НАН України; Упоряд. О.С.Рубльов; Відп. ред. В.А.Смолій.* Київ : Інститут історії України НАН України, 2007. С. 280–286.

1113. Мемуари М.С. Грушевського про І.Я. Франка / Г. Стрельський. *Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. праць (за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 19 травня 2016 р.).* Київ : «Міленіум», 2016. С. 23–25.

1114. Милькович В. Hrusevskuj M. Geschichte des ukrainischen (rutenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906. *Руслан.* 1907. Ч. 196–201.

1115. Миронець Н. Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським (1908 – 1928). *Український археографічний щорічник. Випуск 18. Нова серія. Український археографічний збірник. Том 21.* Київ, 2013. С. 449–513.

1116. Мисак Н. Викладачі – українці у Львівському університеті наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. *Шляхами історії. Науковий Збірник історичного факультету ім. І. Франка на пошану професора Костянтина Кондратюка.* Упоряд. Олекс. Сухий. Львів : Вид-во «Піраміда», 2004. С. 219–223.

1117. Мисак Н. «Молодіж не повинна укладатися в готові вже, вироблені шаблони ...»: Михайло Грушевський та українське студентство. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / гол. ред. Ігор Соляр;*

НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. Вип. 32. С. 3–21.

1118. Михайло Грушевський в листуванні Івана Франка. М. Антонович. *Український історик*. 1991–1992. № 3–4, 1–4. С. 293–300.

1119. Михайло Грушевський і львівська історична школа. Матеріали конференції. Львів, 24-25 жовтня 1994 р. Нью-Йорк; Львів, 1995. 255 с.

1120. Михайло Грушевський – науковець політик у контексті сучасності. Київ : Укр. Видавнича Спілка, 2002. 399 с.

1121. Михайло Грушевський під ковпаком ГПУ. Колекція документів онлайн. СКАНИ. *Історична правда [Електронний ресурс]*. 2017. 6 березня.

1122. Михайло Грушевський – погляд із сьогодення: Наукові записки ТДПІ. Сер. : Історія. Вип. V (За матеріалами міжнар. наук, конференції). 1997. 280 с.

1123. Михайло Грушевський: Студії та джерела. Кн. 1. Ред. кол.: Г. Бурлака, І. Гирич (голова), В. Кавунник (секретар), М. Капраль, С. Панькова, Г. Папакін, В. Піскун, В. Тельвак, О. Юркова. *Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*. Київ, 2019. 510 с.

1124. Михайло Грушевський: Студії та джерела. Кн. 2. Ред. кол.: Г. Бурлака, І. Гирич (голова), В. Кавунник (секретар), М. Капраль, С. Панькова, Г. Папакін, В. Піскун, В. Тельвак, О. Юркова. *Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*. Київ, 2019. 488 с.

1125. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич (За матеріалами неопублікованого листування і мемуарів). Р. Крип'якевич. *Український історик*. 1991. 1–2 (108–109) Рік XXVII. С. 4–36.

1126. Михайло Грушевський. *Діло*. 1934. Ч. 320. С. 1.

1127. Михайло Грушевський. *Життя і знання. Ілюстрований популярно науковий журнал-місячник*. 1934. Грудень. Ч. 12. С. 364

1128. Михайло Грушевський. *Наш прапор*. 1934. Ч. 93. С. 1.

1129. Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Т. VIII, ч. II. Київ, 1916. *Вісник СВУ*. 1916, Ч. 128. С. 808.

1130. Михайло Грушевський. *Громадський голос*. 1934. Ч. 47. С. 2–3.

1131. Михайло Грушевський. *Хліборобський Шлях*. 1934. № 45 (8 6). С. 3.

1132. Михайло Грушевський: *Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Ред. колегія: Любомир Винар, Микола Ільницький, Аркадій Жуковський, Олег Купчинський (відп. редактор), Мирослав Лабунька, о. Ісидор Патрило, Олег Романів, Леонід Рудницький. Львів, 1994. 488 с.

1133. Михайлович Г. Михайло Сергійович Грушевський – історик у політиці, політик в історії. *М. С. Грушевський – творець української держави : збірка матеріалів обласної науково-практичної конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського* (м. Миколаїв, 20 жовтня 2016 року) URL: <http://www.moippo.mk.ua/attachments/article/4083/М.%20С.%20Грушевський%20–%20творець%20української%20держави%20%20Збірка%20матеріалів%20обласної%20%20конференції%202016.pdf>

1134. Михайлюк В. Внесок В. В. Гоцуляка у розвиток грушевськознавства. 2018. *Гоцуляк В.В. доктор історичних наук, проф. (до 70-річ. ювілею). Вибр. студії. Бібліографіч. покажчик (1990–2018)*. Черкаси. С. 18–31.

1135. Михальченко С. Неопублікованні письма В. Б. Антоновича и историков его школы в архивах России и Украины. *Археографический ежегодник за 1993 г.* Москва, 1995. С. 282–288.

1136. Михальченко С. Эпистолярное наследие В. Б. Антоновича и его учеников в собрании ОПИ ГИМ. *Отечественная культура и историческая наука XVIII-XX веков*. Брянск, 1996. С. 152–160.

1137. Мицик Ю. Д. І. Яворницький – М. С. Грушевському. *Архіви України*. 1996. № 1–3. С. 38–42.

1138. Мицюк О. М. Грушевський. З починків укр. соціалістичного руху. М. Драгоманов і женецький соціалістичний гурток. Вид. Укр. Соціол. Інституту.

1922. Відень. *Нова Україна. Безпартійний двохтижневик громадського, культурного й економічного життя*. Прага, 1922. Ч. 10–11. С. 52–53.

1139. Міяковський В. До біографії М. Грушевського (Студентські роки 1886–1890). *Український історик*. 1976. № 1–4. С. 114–120.

1140. Міяковський В. Листи С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка. *Український історик*. 1974. № 1–3 (41–43) Рік XI. Від 5.IX.1923; С. 190–191.

1141. Могильницький Б. Введение в методологию истории. Москва : Высшая школа, 1989. 174 с.

1142. Мороз Є. Концепція «України-Руси» у науковій спадщині М. С. Грушевського. *М. С. Грушевський – творець української держави : збірка матеріалів обласної науково-практичної конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського* (м. Миколаїв, 20 жовтня 2016 року) [упоряд.: Н. А. Сторчак, О. В. Волос, Н. В. Калкутіна, Г. Ю. Суріна, В. В. Гладун]. Миколаїв, ОППО. URL : <http://www.moipro.mk.ua/attachments/article/4083/М.%20С.%20Грушевський%20–%20творець%20української%20держави%20%20збірка%20матеріалів%20обласної%20%20конференції%202016.pdf>

1143. Мороз М. Матеріали до хронології діяльності Наукового Товариства ім. Шевченка (1873 – 1944). *З історії Наукового Товариства імені Шевченка. Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові*. Львів: Видавнича Рада Наукового товариства імені Шевченка у Львові, 1998. С. 260–320.

1144. Мостяєв О. Еліта і маса в філософсько-історичній концепції М. Грушевського та нелінійне мислення. *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць*. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2002. С.261–271.

1145. Мудрак В. Історико-соціологічна парадигма «соціальне-суспільне» у творчості М. С. Грушевського. *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності*. Київ, 2002. С. 36–44.

1146. Музичко О. Іван Линниченко та Михайло Грушевський (до проблеми комунікаційних зв'язків у середовищі київської історичної школи). *Вісник НТШ*. 2013. Ч. 49. С. 71–74.

1147. Музичук О. Звинувачується у шпигунстві... (Невідомі джерела до біографії М. С. Грушевського). *Архіви України*. 1991. № 5. С. 12–29.

1148. Н. М. [Н. В. Молчановский]: 1) Архив Юго-Западной России. Ч.8, Т.1. Материалы для истории местного управления в связи с историею сословной организации. Акты Барскаго староства XV–XVI в. (Киев, 1893) Стр. II+126+372. 2) Часть 8, Т. II. Акты Барскаго староства XVII–XVIII в. (Киев, 1894). Стр. 274+497 (с картой юго-восточного Подолья XV–XVIII в. и указателями имен личных и географических). 3) М. Грушевский Барское староство. Исторические очерки. (Киев, 1894.). Стр. VI+400. *Киевская старина*. 1895. Т. XLVIII. С. 103–112.

1149. На українські теми. Проф. М.Грушевський. *Рада*. 1907. № 120. 26 травня. С. 2.

1150. Навроцький Б. Шевченко в освітленні буржуазно-реставраторської концепції М. Грушевського. *Життя і революція*. 1932. № 4. С. 27–34.

1151. Нагірна О. Пройшов симпозиум «Михайло Грушевський: знане і незнане». 2016. 22 вересня. URL: <http://meest-online.com/diaspora/world-diaspora/uvovi-vidbuvsya-mizhnarodnyj-symposium-myhajlo-hrushevskij-znane-i-neznane/>

1152. Нагірняк О. Роль Михайла Грушевського у створенні Українського Наукового Товариства. *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць*. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2002. С. 104–110 .

1153. Над могилою Великого Всеукраїнця. *Новий час*. 1934. № 266. С. 1.

1154. Надтока О. Наукова конференція до 140-річчя від дня народження М. Грушевського (За результатами міжнародної наукової конференції «Політична, громадська та наукова діяльність М. Грушевського. Київ, 23–24 жовтня 2006 року». *Вісник КНУ*. 2007. Вип. 91/93. С. 42.

1155. Найда О. Окремі аспекти діяльності Історично-філософської секції Наукового товариства ім. Шевченка. 1913 – 1940 роки. *З історії Наукового товариства імені Шевченка. Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові*. Львів, 1998. С. 24–34.

1156. Наконечний В. Науково-організаційна діяльність Михайла Грушевського (львівський період). *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць*. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2002. С. 81–96.

1157. Наріжний С. Рец. на кн.: Грушевський М. Історія України-Руси. Тому дев'ятого перша половина. Київ : ДВУ, 1928. *Літературно-науковий вістник*. 1931. Т. CVII. С. 1029–1031.

1158. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Частина перша. Прага, 1942. 367 с.

1159. Народна воля. Київ. 1918. 22 січня.

1160. Наукова діяльність М.С.Грушевського в оцінці східного й західного наукового світу. *Михайло Грушевський. Вибрані праці видано з нагоди 25-річчя з дня його смерті (1934 – 1959)* Микола Галій (зібрав і упоряд. мат.) Накладом Гол. Управи ОУРДП в США. Нью-Йорк : 1960. С. 251–261.

1161. Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія. Том I: А–Бібл. Ред. тому: О. Купчинський, О. Савула, Н. Федорак; Укладання НТШ. *Наукове товариство ім. Шевченка; НАН України. Інститут енциклопедичних досліджень*. Львів, 2012. 600 с.

1162. Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка. *Українська Радянська Енциклопедія*. Головна редакційна кол-я: М. П. Бажан (головний редактор) та інші. Т. 9. Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1962. С. 550.

1163. Науковий архів Інституту історії України НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 14. Бойко И.Д., Дядиченко В.Д., Коваленко Л.А. Украинская историография XVII – XX ст.

1164. Науковий архів Інституту історії України НАН України. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 175. З архіву проф. М.Н.Петровського. Стаття «Критика буржуазно-націоналістической трактовки истории Украины Грушевским».

1165. Науковий архів Інституту історії України НАН України. Оп. 3. Спр. 170. Київська науково-дослідна кафедра історії України при кафедрі історії українського народу Всеукраїнської академії наук в м. Києві. 1924–1930 р. На 1475 арк.

1166. Науковий архів Інституту історії України НАН України. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 172. Особисті справи учених Всеукраїнської Академії наук з 1924 – 1927 р. на 613 арк.

1167. Науково-дослідний і науково-видавничий рух Радянської України в 1926 році. Бібліографічний огляд. *Україна. Науковий двохмісячник українознавства. Орган історичної секції (б. Укр. Наук. Тов. в Києві. Під заг. ред. голови секції акад. Мих. Грушевського. Київ, 1927. Кн. 3. С. 145–146.*

1168. Недрукований лист В. Липинського до М. Грушевського в справі Загальних зборів НТШ в 1913 році. *Український історик. 1991. № 1–2 (108–109). С. 111–114.*

1169. Некролог М. Грушевському. *Гуртуймося. Прага. 1935. № 1.*

1170. Неопублікований лист О. Я. Кониського [до проф. О. Колеси]. М. Антонович. *Український історик. 1965. № 1–2 (5–6). С. 72–76.*

1171. Нестеренко В. М. Ф. Карачківський-учень академіка М. Грушевського. *Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. праць (за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 19 травня 2016 р.). Київ : «Міленіум», 2016. С. 30–32.*

1172. Нечиталюк М. Реформатор української журналістики (М. С. Грушевський у «Літературно-науковому віснику» першого періоду видання). *Вісн. Львівськ. університету. Сер.: Журналістика. 1992. Вип. 17. С. 56–63.*

1173. Никоненко Д. Академик Михаил Грушевский и Чернигово-Сиверщина: обрученные историей. *Науково-історичні читання, присвячені 140-річчю з дня народження М. С. Грушевського (Мінськ, 22 грудня 2006 р.)*. Білоруський державний університет; За заг. ред. О. А. Яновського, В. М. Бойка. Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. С. 20–27.

1174. Нова рада. 1917. 25 березня. № 1.

1175. Нова рада. 1917. 2 квітня. № 6.

1176. Нова рада. 1917. 9 липня. № 84.

1177. Нова рада. 1917. 14 липня. № 88.

1178. Новацький Р., Тельвак Вікторія, Тельвак Віталій. Біографічні нариси видатних представників європейської культури. Михайло Грушевський (1866–1934). Ополє, 2007. 375 с. *Український археографічний щорічник*. Вип.12. Київ, 2008. С. 774–779.

1179. Новицький В. Академік М. С. Грушевський. Чернігів і Сіверщина в українській історії. *Україна*. 1930. Ки. 42. Липень – серпень. С. 146–147.

1180. Новицький В. Державне минуле України як предмет науки. *Україна. Наук. ж-л українознавства*. Під ред. акад. Мих. Грушевського. 1929. Кн. 36. С. 3–17.

1181. Новицький К. Націоналістичними манівцями. *Радянська Україна*. 1946. 24 серпня. С. 4.

1182. Нові видання проф. М. Грушевського. *Українське слово*. Берлін, 1921. Ч. 57. С. 6.

1183. Новый труд по истории Украины-Руси. *Киевская старина*. 1899. Т. LXIV. С. 35.

1184. Огієнко В. Грушевський, Винниченко та Петлюра в національній пам'яті URL: <http://tyzhden.ua/History/70333>

1185. Огірко Р. Михайло Грушевський і проблема федералізму в Україні у 1917 – 1920 роках. *Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів : «НТШ», 1994. С. 60–67.

1186. Оглоблин О. Грушевський М. С. *Енциклопедія Українознавства. т.2. Перевидання в Україні*. Київ: Глобус, 1994. С. 453–455.
1187. Оглоблин О. Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924–1934). *Український історик*. 1996. № 1–4. С. 79–84.
1188. Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. Нью-Йорк : Організація чотирьох свобод України, 1963. 87 с.
1189. Оглоблин О. Михайло Грушевський і українське національне відродження. *Український історик*. 1964. № 2–3. С. 1–6.
1190. Оглоблин О. Микола Василенко й Вадим Модзалевський. *Український історик*. 1966. № 3–4. С.5–25.
1191. Оглоблин О. Михайло Сергієвич Грушевський (1866–1934). *Український історик*. 1966. № 1–2. С. 6–14.
1192. Оглоблин О. Перша зустріч з Михайлом Грушевським. *Український історик*. 1991–1992. № 3–4. С. 341–343.
1193. Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року). *Український історик*. 1971. № 1–2 (29–30). С. 5–15.
1194. Оглоблин О. Українська історична наука в 1920-х роках. *Український історик*. 2000. № 1–3 (144–146). С. 79–86.
1195. Оглоблин О. Українська історіографія 1917–1956. Переклад з англійської. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Центр українознавства. Історичний факультет. Державний комітет архівів України, 2003. 251 с.
1196. Оглоблин О. Як большевики руйнували українську історичну науку (За ред. Л. Винара). *Український історик*. 2000. № 1–3 (144–146). С. 16–53.
1197. Одарченко П. Михайло Грушевський і українська молодь. *Український історик*. 1991. №1–2. С. 105–106.
1198. Окиншевич Л. Національно-демократична концепція історії права України в працях акад. М. Грушевського. *Україна. Журнал циклу наук історичних*. 1932. № 1–2. С. 93–109.

1199. Олександр Кониський: нові грані постаті (листи до М. Грушевського). Г. Бурлака. *Український історик*. №3–4 / 1. 2004–2005. С. 61–68.
1200. Олелько Г. Обриси діячів. Михайло Грушевський. *Універсальний журнал*. *Двохтижневик*. 1918. Жовтень. С. 8–9.
1201. Омельченко В. Проф. Л. Винар – ініціатор і промотор грушевськознавства. *Свобода*. 1991. 6 вересня.
1202. Онацький Є. М. Грушевський: Чесність з народом. *Портрет в профіль*. Чикаго, 1963. С. 285–297.
1203. Онацький Є. Пам'яті Великого українця (з приводу смерті Михайла Грушевського). *Новий шлях*. Торонто. 1934. 25 грудня.
1204. Онопрієнко В. Вступ. Онопрієнко В. Л., Щербань Т. О. *Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві*. Київ : ДП «Інформ. аналіт. Агентство», 2008. С. 5–8.
1205. Онопрієнко В., Реєнт О., Щербань Т. Українське наукове товариство 1907 – 1927 рр. Київ : Інститут історії АН України, 1998. 243 с.
1206. Онопрієнко В. Українське наукове товариство. В. Онопрієнко., Т. Щербань. *Вісник АН УРСР*. 1990. № 11. С. 62–75.
1207. Орел Ю. В. Арешт і заслання М. С. Грушевського у 1914 – 1915 роках: позиція російських істориків. *Архіви України*. 2016. Вип. 5–6. С. 47–64.
1208. Осібна гадка академіка Михайла Грушевського по протоколу спільного зібрання української академії наук 17 жовтня, зачитаного на засіданню 31 жовтня 1927 р. 7 листопада 1927 р. Київ. *Український археографічний щорічник*. Київ : Наукова думка, 1992. Нова серія. Вип. 1 (Український археографічний збірник. Т. 4). С. 341–351.
1209. Основні проблеми розвитку історичної науки в Українській РСР. Проект для обговорення. Київ : Видав. АН УРСР, 1958. 66 с.
1210. Останні хвилини з життя Грушевського. *Український голос*. Вінніпег. 1934. 26 грудня.
1211. Остапович М. Президент життя і діяльність Михайла Грушевського / М. Остапович, О. Білозерський. Львів : Самоосвіта, 1937. 64 с.

1212. Отвертий лист Акад. М. С. Грушевського до учасників його ювілейного свята 3 жовтня. *Новий час*. 1926. Ч. 78. С. 6.

1213. Отзыв о сочинении М. С. Грушевского: «Очерк истории украинского народа», изд.2-е, дополненное, Санкт-Петербург, 1906 г. (с приложением трех географических карт), составленный Д. А. Корсаковым. Отчет о сорок девятом присуждении наград графа Уварова. *Записки Императорской академии наук по историко-филологическому отделению*. Т. X. Санкт-Петербург, 1910. С.1–498.

1214. Отрошко Л. Тарас Шевченко і Михайло Грушевський – знакові постаті українського етнокультуротворення. *Тарас Шевченко і Михайло Грушевський: у пошуках шляху до незалежної України: матеріали Міжнар. наук. конф., присвячені святкуванню 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського*, 23 верес. 2016 р., Канів / М-во культури України, М-во освіти і науки України. Черкаси : Видавець Олександр Третяков, 2017. С. 42–53.

1215. Охріменко Г. Висвітлення становлення та науково-просвітницької діяльності Київської духовної академії (1819–1919 рр.) у науковому доробку М. С. Грушевського. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського* : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острого) / Міністерство освіти і науки України ; Національний університет «Острозька академія» ; Українське історичне товариство. Острого : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 141–143.

1216. Очерки истории исторической науки в СССР. Т. III. Под. ред. М. В. Нечкиной и др. Москва : Изд. АН СССР, 1963. С. 653–654.

1217. П. Г. [Голубовський П. В.]: М. Грушевський Очерк истории Киевской земли от Ярослава до конца XIV-го столетия. Киев. 1891. *Киевская старина*. 1892. Т. XXXVIII. С. 431–438.

1218. П. Г. [Голубовський П. В.]: М. Грушевський Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк. Київ, 1890. *Киевская старина*. 1890. Т. XXX. С. 333–334.

1219. П. В-й [Грінченко Б.]. Свято у Львові. *Нова громада*. Київ, 1906. № 2 С. 116–119.

1220. Павленко С. Професори та студенти Київського університету Святого Володимира у «Щоденнику» М. Грушевського. *Актуальні питання вітчизняної та світової історії : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції, 23–24 квітня 2010 року.* за заг. ред. С. І. Дегтярьова. Суми : Сумський державний університет, 2010. С.58–163.

1221. Павлів Д. Археологічні заняття М. С. Грушевського. *Т. Шевченко і українська національна культура: Матеріали наук. симпоз.* Львів, 8–9 червня 1989. Львів, 1990. С. 32–33.

1222. Павлов Н. Ученый труд господина профессора Грушевского: Очерк истории украинского народа. *Мирный труд: повременное научно-литературное и общественное издание.* 1905. № 1. С. 62-78.

1223. Пазюра Н. Старий український консерватизм у висвітленні Михайла Грушевського. *Історіографічні дослідження в Україні: збірник наукових праць.* Київ : НАН України, Інститут історії України, 2017. Вип. 27. С. 174–186.

1224. Панько Т. Концепція української літературної мови в системі науково-культурологічних поглядів Михайла Грушевського. *Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського.* Львів, 1994. С. 111–129.

1225. Панько Т. Нація і мова в системі поглядів М. Драгоманова і М. Грушевського : Текст лекцій. Львів, 1991. 53 с.

1226. Панькова С. З музейних практик Михайла Грушевського : виставка пам'яті Володимира Антоновича. URL: <http://immh.kiev.ua/z-muzeynih-praktik-mihayla-grushevskogo-br-vistavka-pam-yati-volodimira-antonovicha/>

1227. Панькова С. Із плеяди публіцистичної школи Михайла Грушевського: Іван Джиджора. Журналістський вишкіл в газеті «Рада». *Київ і кияни: Матеріали щорічної науково-практичної конференції (Музей історії Києва).* Київ, 2009. С. 293–301.

1228. Панькова С. Історична секція ВУАН. *Довідник з історії України.* За заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста. Київ : Генеза, 2002. С. 272–273.

1229. Панькова С. «Історія України-Руси». *Довідник з історії України* / За заг. ред. І. Підкови Р. Шуста. Київ : Генеза, 2002. С. 274–275.

1230. Панькова С. Листи Володимира Леонтовича до Михайла Грушевського. *Український археографічний щорічник*. Нова серія. Випуск 16/17. Український археографічний збірник. Том 19/20. Київ, 2012. С. 385–431.

1231. Панькова С. Михайло Грушевський і народна газета «Село» у світлі мемуарних та епістолярних джерел. *Український історик*. 2004 – 2005. № 3 –4/1. С. 25–46.

1232. Панькова С. Михайло Грушевський та «Український вестник» У світлі листів Олександра Лотоцького (1906 рік). *Архіви України*. 2016. № 5-6. С. 65-90.

1233. Панькова С. Михайло Грушевський у творенні національного пантеону: виставка пам'яті Володимира Антоновича (1928 рік). *Михайло Грушевський. Студії та джерела*. Кн. 2. Національна академія наук України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 2019. С. 66–95.

1234. Панькова С. Найдорожча Кулюня. Найбільше кохання Михайла Грушевського. *Історична правда* 2017. 15червня. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/06/15/149947/>

1235. Панькова С. «...Ні хвилі не вважав себе емігрантом, тільки закордонним робітником на нашій національній ниві» Михайло Грушевський. Твори у 50-ти томах. Т. 4. Кн. II. Серія Суспільно-політичні твори (листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.) Львів : Світ, 2013. С. V–XVIII.

1236. Панькова С. Публіцистика Михайла Грушевського поміж двох революцій (1907 – березень 1917). *Грушевський М. С. Твори: У 50 т.; Ред.кол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань*. Львів : Світ, 2005. Т.3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1917)». С.V–XVI.

1237. Панькова С. Публіцистика Михайла Грушевського як джерело дослідження суспільно-політичної думки в Україні кінця XIX – початку XX ст.:

автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. Київ, 2018. 20 с.

1238. Панькова С. Творча майстерня вченого: до історії написання 3-го тому «Історії України-Руси» М. Грушевського. *Український історичний журнал*. 2016. № 3. С. 18–46.

1239. Панькова С. «Україна». *Довідник з історії України*. За заг. ред. І. Підковий Р. Шуста. Київ : Генеза, 2002. С. 899.

1240. Панькова С. Четвертий том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського: між двома «українськими крилами в могутнім національним леті». *Михайло Грушевський. Студії та джерела. Кн. 1. Національна академія наук України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського*. Київ, 2018. С. 59–100.

1241. Панькова С. Щоденник Михайла Грушевського 1910–1914 років в купюрах Київського губернського жандармського управління. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Том ССІІ : Праці Історично-філософської секції*. Львів, 2006. С. 607–633.

1242. Папакін Г. Археографічний доробок Михайла Грушевського (з наукової спадщини вченого). *Михайло Грушевський. Студії та джерела. Кн. 1. Національна академія наук України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського*. Київ, 2018. С. 13–28.

1243. Папакін Г. Майстерня М. Грушевського-джерелознавця. *Український історичний журнал*. 2017. № 1. С. 97–113.

1244. Паславський І. Реформація та її впливи на українське духовне життя в історіософії Михайла Грушевського. *Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів, 1994. С. 162–175.

1245. Пасько І. З петербурзьких адресатів М. С. Грушевського. Листи до О. О. Шахматова (за матеріалами архіву Російської академії наук у С. Петербурзі). *Архіви України*. 1996. № 1–3. С. 98–109.

1246. Патрило І. о. Відродження церковного життя в «Історії України-Руси» Михайла Грушевського і сучасні історіографічні дослідження. *Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів : «НТШ», 1994. С. 176–182.

1247. Педич В. Дослідження історії Гетьманщини учнями М. Грушевського на початку ХХ ст. *Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 1000-літтю м. Глухова «Історико-культурна спадщина Глухівщини»*. Глухів, 1992. С. 52–54.

1248. Педич В. Львівська історична школа М. Грушевського (1894 –1914 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. (07.00.06). В. Педич НАН України, Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 1996. 23 с.

1249. Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського (1894 –1914 рр.). Івано-Франківськ, 1997. 208 с.

1250. Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: козакознавчий дискурс. *Symposium historiographicum czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозиум / За ред. В. Масненка. Т.І (Присвячений 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського)*. Черкаси, 2016. С. 250–273.

1251. Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: козакознавчий дискурс. В. Педич., Ф. Яценюк. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Остроз) / Міністерство освіти і науки України ; Національний університет «Острозька академія» ; Українське історичне товариство*. Острозька академія : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 86–92.

1252. Педич В. Львівська наукова школа М. Грушевського: проблеми становлення. *Вісник Прикарпатського університету*. Вип. 3. Івано-Франківськ, 1996. С. 57–69.

1253. Педич В. Основні напрямки наукової діяльності історичної школи Михайла Грушевського у Львові (1894–1914 рр.). *Багатокультурне історичне*

середовище Львова в XIX і XX століттях. За ред. Л. Зашкільняка і Є. Матерніцького. Львів; Жешув, 2006. Т. IV. С. 240–252.

1254. Педич В. П. Тельвак В. В. Проблематика польсько-українських взаємин у колі наукових зацікавлень львівської історичної школи Михайла Грушевського. *Українські та польські інтелектуали в другій половині XIX – першій третині XX ст. : співпраця, конфлікти, реценція : колективна монографія / за редакцією Віталія Тельвака. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 253–342.*

1255. Педич В. Рец. на кн.: Тельвак Віталій. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX–30-ті роки XX століття). Київ–Дрогобич: «Вимір», 2008. 494 с. *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич : Коло, 2008. Вип. XI–XII. С. 737–740.*

1256. Пеленська О. Михайло Грушевський і Прага: нові перспективи для України URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28009542.html>

1257. Перед Загальними Зборами Наукового товариства ім. Шевченка. *Грушевськіяна. Том 7. М. Грушевський. Наша політика. Дрогобич : Коло, 2003. С. 168–185.*

1258. Передмова. *Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ : Товариство «Знання» України, 1991. С. 4.*

1259. Перетц В. Лист до Михайла Возняка. *Грушевськіяна. Том 7. М. Грушевський. Наша політика. Нью-Йорк-Дрогобич : Коло, 2003. С. 234.*

1260. Перетц В. Рец. на: М. Грушевський історія української літератури, частина перша, 1923 (т. I, с. 360, т. II, с. 231, т. III, с. 295), Київ; Львів. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 46. Кн. II. С. 140–146.*

1261. Петегрич В. Михайло Грушевський і формування археологічної науки в Науковому товаристві ім. Шевченка. Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2018. Вип. 54. С.143–156.

1262. Петрівський І. С. Київська наукова історична школа М. Грушевського. *М. С. Грушевський – творець української держави : збірка матеріалів обласної науково-практичної конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (м. Миколаїв, 20 жовтня 2016 року) [упоряд.:*

Н. А. Сторчак, О.В. Волос, Н. В. Калкутіна, Г. Ю. Суріна, В. В. Гладун]. Миколаїв, ОІППО. URL : [http://www.moippo.mk.ua/ attachments/article/4083/М.%20С.%20Грушевський%20%20творець%20української%20держави%20%20Збірка%20матеріалів%20обласної%20%20конференції%202016.pdf](http://www.moippo.mk.ua/attachments/article/4083/М.%20С.%20Грушевський%20%20творець%20української%20держави%20%20Збірка%20матеріалів%20обласної%20%20конференції%202016.pdf)

1263. Петровський М.Н. Нариси з історії України. Вип. 4: Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654) / АН УРСР. Інститут історії України; Відп. ред. С. М. Белоусов. Київ : Видавництво АН УРСР, 1939. 268 с.

1264. Петровский Н. Против буржуазно-националистической «школы» Грушевского. *Правда Украины*. 1946. 25 июля. С. 3.

1265. Петровський М. До кінця викрити націоналістичні перекручення історії України (Про антинаукові теорії М. Грушевського та його школи). *Радянська Україна*. 1946. 24 липня. С. 4.

1266. Пиріг Р. Актуальні проблеми сучасного вітчизняного грушевськознавства. *Історична наука напорозі ХХІ століття: підсумки та перспектива: Матеріали Всеукр. наук. конф.* Харків, 1995. С. 331–335.

1267. Пиріг Р. Відзначення шістдесятиліття Михайла Грушевського: політичний контекст. Література та культура Полісся. Вип. 85. Серія «Історичні науки». № 6 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2016. С. 4-12.

1268. Пиріг Р. Відзначення ювілею Михайла Грушевського 1926 року у контексті подальшої долі вченого. *Архіви України: Науково-практичний журнал*. Київ, 2016. № 5–6. С. 7–19.

1269. Пиріг Р. Вітчизняне грушевськознавство: проблеми становлення. *Урядовий кур'єр*. 1996. 28 вересня.

1270. Пиріг Р. Грушевськознавство : стан та перспективи розвитку. *Український історичний журнал*. 1996. № 5. С. 71–83.

1271. Пиріг Р. Грушевськіана у фондах архіву [ЦДАГО України]. *Архіви України*. 1996. № 1/3. С. 12–15.

1272. Пиріг Р. Доробки зарубіжного грушевськознавства. *Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 3/4. Український археографічний щорічник. Том 6/7.* Київ, 1999. С. 636–649.

1273. Пиріг Р. Життєпис Михайла Грушевського поповнюється. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. пр.* Київ, 2005. Вип. 7. С. 248–252.

1274. Пиріг Р. Життя і діяльність М. С. Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920–1930-ті рр.): Автореф. дис... д-ра. іст. наук. Київ, 1994. 37 с.

1275. Пиріг Р. Життя і діяльність М. С. Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920 – 1930-ті рр.). Дис. ... д-ра. іст. наук. Київ, 1994. 405 с. Машинопис.

1276. Пиріг Р. Життя і наукова спадщина Михайла Грушевського (1866–1934 рр.): Програма курсу та плани семінарських занять до спеціального курсу для студентів Інституту славістики та міжнародних відносин Київського славістично-гоуніверситету. Київ, 2007. 15 с.

1277. Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського в добу гетьманату Павла Скоропадського. Український консерватизм і гетьманський рух. *Вісн. Київ. нац. лінгвіст. ун-ту.* 2006. Вип. 11/12. С. 52–56.

1278. Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924 – 1934); відп. ред.: П. С. Сохань. Київ : АН України, Інститут укр. археографії, 1993. 199 с.

1279. Пиріг Р. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою. *Український історичний журнал.* 2006. № 5. С. 4–19.

1280. Пиріг Р. Ідея федералізму в державницькій концепції М. Грушевського. *Студії з архівної справи та документознавства.* 2005. Т. 13. С. 188–192.

1281. Пиріг Р. Михайло Грушевський: Суспільне сприйняття історичної постаті. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острого) / Міністерство освіти і науки України ; Національний університет «Острозька академія» ; Українське*

історичне товариство. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 15–17.

1282. Пиріг Р. Михайло Грушевський: суспільне усвідомлення історичної постаті. Михайло Грушевський. Студії та джерела. Кн. 2. Київ, 2019. С. 218–225.

1283. Пиріг Р. Михайло Грушевський у контексті українського сьогодення. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України* : зб. наук. пр. Київ, 2006. Вип . 32. С. 88–94.

1284. Пиріг Р. Рец. на кн.: Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. Київ : Альтернативи, 2005. 352 с. *Український історичний журнал*. 2006. № 3. С. 223–226.

1285. Пиріг Р. М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924 – 1930 р.). *Український історичний журнал*. 1991. № 4. С. 54–66.

1286. Пиріг Р. М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924 – 1930 р.). *Український історичний журнал*. 1991. № 5. С. 50–61.

1287. Пиріг Р. М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924 – 1930 р.). *Український історичний журнал*. 1991. № 7. С. 38–48.

1288. Пиріг Р. М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924 – 1930 р.). *Український історичний журнал*. 1991. № 8. С. 54–63.

1289. Пиріг Р. М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924 – 1930 р.). *Український історичний журнал*. 1991. № 9. С. 50–60.

1290. Пиріг Р. М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924 – 1930 р.). *Український історичний журнал*. 1991. № 10. С. 44–51.

1291. Пиріг Р. М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924 – 1930 р.). *Український історичний журнал*. 1991. № 11. С. 3–13.

1292. Пиріг Р. Ми прагнемо цілковитої згоди: невідомий лист М. С. Грушевського. *Культура і життя*. 1991. 16 берез.

1293. Пиріг Р. Михайло Грушевський і Академія: нереалізоване президенство (1924–1928 рр.). *Вісник Національної академії наук України*. 2016. №7. С. 3–18.

1294. Пиріг Р. Михайло Грушевський і більшовицька влада: ціна компромісу. *Українська історична наука на шляху творчого поступу: Матеріали III Міжнародного конгресу українських істориків, Луцьк, 17–19 трав. 2006 р.* Луцьк, 2007. С. 358–364.

1295. Пиріг Р. Михайло Грушевський. Київ, 2007. 63 с.

1296. Пиріг Р. Михайло Грушевський: проблеми створення академічної біографії вченого. *Харківський історіографічний збірник*. Харків, 2003. Вип. 6. С. 42–46.

1297. Пиріг Р. Михайло Грушевський: сторінки біографії (1924 – 1934 рр.). *Архіви України*. 1991. № 2. С. 44–51.

1298. Пиріг Р. Михайло Грушевський : суспільне усвідомлення історичної постаті : научное издание. *Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики: (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського)*. Голова редкол. В.М. Литвин. Київ : Український інститут національної пам'яті, 2012. С. 88–96.

1299. Пиріг Р. Михайло Грушевський : суспільне усвідомлення історичної постаті. *Український історичний журнал*. 2016. № 4. С. 4–10.

1300. Пиріг Р. Михайло Грушевський: трансформації суспільного сприйняття історичної постаті. *Symposium historiographicum czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозиум. За ред. В.Масненка. Т.1 (Присвячений 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського)*. Черкаси, 2016. С. 8–16.

1301. Пиріг Р. Організація М. С. Грушевським історико-регіональних досліджень (1924–1931). *Студії з архів. справи і документознавства*. Київ, 2003. Т. 9. С. 52–56.

1302. Пиріг Р. Передусім признання нашої незалежності: Невідомий лист М. С. Грушевського. *Літературна Україна*. 1996. 19 верес.

1303. Пиріг Р. «Приземлення» Михайла Грушевського : до 140-річчя з дня народження. *Урядовий кур'єр*. 2006. 29 вересня. С.7.

1304. Пиріг Р. Проблема Холмщини у публіцистичних працях Михайла Грушевського (1905 – 1918рр.). *Регіональна історія України*. Київ, 2007. Вип. 1. С. 123–132.

1305. Пиріг Р. Проблеми підготовки наукової біографії Михайла Грушевського. *Український історичний журнал*. 2005. № 4. С. 178–190.

1306. Пиріг Р. Проблеми підготовки наукової біографії Михайла Грушевського. *Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського: Матеріали міжрегіон. наук.-практ. конф.* Київ; Бар, 2005. С. 47–59.

1307. Пиріг Р. Федералізм в концепції українського державотворення Михайла Грушевського. *Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист: Матеріали II Регіон. наук. практи. конф.* Вінниця, 2006. С. 112–120.

1308. Пиріг Р. Феномен рееміграції Михайла Грушевського: сучасні інтерпретації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2007. Вип. 91. С. 47–50.

1309. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон: Видавництво ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 572 с.

1310. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ : Либідь, 2017. 576 с.

1311. Письмо в редакцию. *Закон и правда*. 1907. 7 апреля, №158.

1312. Підгаєцький В. «Орач льодовика» і його історії як метафори минулих часів. *Україна модерна*. 2005. Ч. 9. С.106–124.

1313. Підгаєцький В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ ст. Навчальний посібник для історичних факультетів університетів. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. Ун-ту, 2000. 392 с.

1314. Пінчук Ю. Про оцінку М. С. Грушевським науково-публіцистичних і полемічних праць М. І. Костомарова / Ю. А. Пінчук., Л. В. Гриневич. *Український історичний журнал*. 1992. № 4. С. 112–113.

1315. Піскун В. Михайло Єремїїв: ретроспективний погляд на Михайла Грушевського та його роль в Українській революції. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016*

р., м. Остроз) / Міністерство освіти і науки України ; Національний університет «Острозька академія» ; Українське історичне товариство. Остроз : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 159–162.

1316. Піскун В. Повернення Михайла Грушевського в Україну як зваба більшовизму і сподівання на дії. *Михайло Грушевський – науковець і політик в контексті сучасності* : зб. наук. пр. Київ, 2002. С. 45–54.

1317. Плазова Т. Діяльність української політичної еміграції в Австрії у 20-х рр. ХХ ст. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. Вип. 21. 2009. С. 29–32.

1318. Плохій С. Брама Європи. Плохій С; пер. З англ. Романа Клочка. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 496 с.

1319. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. Київ : Критика, 2011. 599 с.

1320. Плохій С. М. Якої історії потребує сучасна Україна? *Український історичний журнал*. 2013. №3. С. 4–12.

1321. Поліковський М. Ф. В'ячеслав Липинський як ідеолог українського консерватизму. М. Ф. Поліковський, С. О. Граб. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. Львів : Видавництво «Львівської політехніки», 2015. № 824. С. 392–398.

1322. Полонська-Василенко Н. Спогади. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 591 с.

1323. Полонська-Василенко Н. Дві концепції історії України і Росії. Мюнхен, 1964. 52 с.

1324. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 1. До середини ХУІІ ст. Київ : Либідь, 1992. 640 с.

1325. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини ХУІІ століття до 1923 року. Київ : Либідь, 1992. 608 с.

1326. Полонська-Василенко Н. Нарис історіографії України. *Історія України. Т.1 До середини ХУІІ ст.* Київ : Либідь, 1992. С. 13–38.

1327. Полонська-Василенко Н. Українська історіографія (На правах рукопису). Мюнхен : Український вільний університет, 1971. 102 с.
1328. Полонська-Василенко Н. Уривок зі спогадів про М. Грушевського. *Український історик*. 2005. № 2–4. С. 145–173.
1329. Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук (Нарис історії). Частина I (1918 – 1930). *Українська Академія Наук. Нарис історії*. Київ : Наукова думка, 1993. С. 1–151.
1330. Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук (Нарис історії). Частина II (1931 – 1941). *Українська Академія Наук. Нарис історії*. Київ : Наукова думка, 1993. С. 1–216.
1331. Помер М. Грушевський. *Українська нива*. 1934. Ч. 37. С. 1.
1332. Помер Михайло Грушевський. *Нове село*. 1934. Ч. 43. С. 1.
1333. Помер професор Михайло Грушевський. *Нова зоря*. 1934. Ч. 91. С. 1.
1334. Поплавська Н. Михайло Грушевський про українське письменство XI–XVII ст. *Михайло Грушевський – погляд із сьогодення. Матеріали Міжнародної конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М. С. Грушевського Наукові записки ТДІІ. Серія: історія. Вип. V. Тернопіль, 1997. С. 152–157.*
1335. Попова Т. Историография и интеллектуальная история. *Ейдос* (Київ). 2005. Вип. 1. С. 138–163.
1336. Порш М. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в ХУІ–ХУІІ віці. Київ; Львів, 1912. *Рада*. 1912. № 143. С. 3.
1337. Порш М. Михайло Грушевський. Наша політика. 1912. *Грушевськіяна. Т. 7*. Нью-Йорк; Дрогобич, 2003. С. 148–150.
1338. Потульницький В. А. Наукова діяльність М. Грушевського в еміграції (1919 – 1924 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 2. С. 48–57.
1339. Потульницький В. Фрагменти діяльності Українського соціологічного Інституту у Відні (за матеріалами родинного фонду Грушевських). *Українська діаспора*. 1992. Ч. I. С. 98–109.
1340. Правда. 1894. Ч. X. С. 711.

1341. Президія Ц.К. дирекції поліції ч. 2612 / пр. Львів 27 червня 1916. Польовому судові ц.к. міського коменданта у Львові. *Український історик*. 1984. №.1–4. С. 271–277.

1342. Президія Ц.К. Міністерства внутрішніх справ. Протокол Ч.25489 з 1915. *Український історик*. 1984. №.1–4. С. 264–265.

1343. Президія Ц.К. Міністерства внутрішніх справ. Ч. 206404 вересня 1916. *Український історик*. 1984. №.1–4. С. 269–271.

1344. Президія ц.к. Міністерства внутрішніх справ. Протокол м. вн. справ. 7.3.1917. *Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка; [Вступ. слово Л. М. Кравчука; Післямова Ф. П. Шевченка;]. Київ : Веселка, 1992. С. 376.*

1345. Премія ім. Михайла Грушевського. *Український історик. Журнал історії і українознавства*. Під заг. ред Л.Винара. Число 1–2. Т. 28. Нью-Йорк; Київ; Торонто; Мюнхен; Львів, 1991. С. 207–208.

1346. Пресняков А.Е. Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Т. I. Введение. Территория и население в эпоху образования государства. Санкт-Петербург, 1911. стр. 490. *Известия Отделения русского языка словесности Императорской Академии Наук. Том XVII. Кн.1.* Санкт-Петербург, 1913. С. 291–299.

1347. Приймак Т. Конституційний проект М.Грушевського з 1905 р. *Український історичний журнал*. Київ, 1991. Вип.1. С. 127–136.

1348. Приїзд акад. М. Грушевського до Києва. *Більшовик*. 1924. № 57. С. 3.

1349. Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: трагічне десятиліття. 1924–1934. В. Пристайко, Ю. Шаповал. Київ, 1996. 335 с.

1350. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931 – 1934). Київ, 1999. 355 с.

1351. Пристайко В., Шаповал Ю. Сторінки біографії М. С. Грушевського в світлі таємних документів ДПУ–НКВС. *Український історичний журнал*, 1996. № 5. С. 83–89.

1352. Пришляк В. Визначена була се людина. Тернопіль. 1992. Ч.2. С. 38–40.

1353. Пришляк В. Михайло Грушевський та Іван Джиджора. *Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції*. Львів : Видавництво «Світ», 1995. С. 54–56.

1354. Пріцак Л. Невідома стаття Михайла Грушевського «До історії Переяславської Ради 1654 року». *Український історик*. 2002. № 1–4. С. 35–38.

1355. Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського. *Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.)*. Київ : Наукова думка, 1991. Т.1. С. XL–LXXXIII.

1356. Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ; Кембрідж, 1991. 78 с.

1357. Пріцак О. Михайло Грушевський як історіограф. *Вісник АН України*. 1992. № 2. С. 51–54.

1358. Пріцак О. Наукове Товариство ім. Т. Шевченка у Львові поміж двома війнами. *Український історик*. 1981. Ч. 1–4 С. 147–152.

1359. Пріцак О. У століття народин М. Грушевського. *Листи до приятелів*. Нью-Йорк, 1966. № 5–7. С. 197–230.

1360. Пріцак О. У століття народин М. Грушевського. *Україна модерна*. 2007. Число 12/1. С. 170–190.

1361. Продовження діалогу. Листування Михайла Грушевського. Ред. Л. Винар; упоряд.: Г.Бурлака, Н.Лисенко. Т.ІІІ. Київ; Нью-Йорк : Українське Історичне Товариство, 2006. 718 с.

1362. Пролетарська правда. 1930. № 262. С. 2.

1363. Промова наркома освіти УСРР акад. В. П. Затонського на похоронах акад. М. С. Грушевського. *Вісті Всеукраїнської Академії Наук*. 1934. № 6–7. Вересень–жовтень. С. 37–40.

1364. Проф. Грушевський в Києві. *Вісті ВУЦВК*. 1924. № 37. С. 1.

1365. Проф. Грушевський член Чеської Академії наук. *Український прапор*. Відень, 1920. 20 січня.

1366. Проф. Мих. Грушевський в роковини української незалежності. *Український прапор*. Відень, 1920. 13 марта. С. 1–2.

1367. Проф. Михайло Грушевський. *Новий час*. 1934. № 265. С. 1.

1368. Проф. Михайло Грушевський. Голова Української Центральної Ради. Київ : Друкарня Т-ва «Криниця». 1917. 30 с.

1369. Професор М.Грушевський і кафедра російської історії в Київському університеті. *Рада*. 1907. № 71. 25 березня. С. 2.

1370. Професор М.Грушевський на заслання. *Український голос*. Вінніпег. 1931. 2 грудня.

1371. Професор Михайло Грушевський (з приводу 50-ліття уродин). *Вісник СВУ*. 1916. Ч. 127. С. 778–781.

1372. Професор Михайло Грушевський. *Вільне слово*. Зальцведель, 1916. Ч. 44. С. 1–2.

1373. Процик А. Дві історіографічні течії з історичної школи В. Антоновича: М. Грушевський і Д. Багалій. *Український історик*. 1991–1992. Ч. 3–4; 1–2. С. 178–185.

1374. Процик А. Михайло Грушевський в оцінці російських лібералів. *Український історик*. 2002. № 1–4. С. 290–294.

1375. Пушак Л. До питання про концепцію розвитку літературного процесу в Україні за Михайло Грушевським (методологічний аспект). *Slowianie Wshodni. Duchowość – Kultura – Język*. Pod redakcja Anny Wolek, Danuty Piwowarskiej, Anny Rażny. Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego, 1998. S. 221–228.

1376. Пшеничний Є. «...щадить цензорського олівця» (До історії появи статті С. Томашівського «Наша політика». Гльосси до брошури проф. М. Грушевського»). *Український історик*. 1991–1992. № 3–4. С. 353–361.

1377. Пыриг Р. Мастера историографии: Михаил Сергеевич Грушевский (1866–1934). *Историчний архив*. 2002. № 4. С. 119–134 (в соавт.).

1378. Пыриг Р. Михаил Грушевский и большевистская власть: цена политехнического компромисса. *Зеркало недели*. 2006. 30 сентября – 6 октября. С.20.

1379. Р. Д. Рец. на кн.: М. Остапович і О. П. Озерський. Президент. Життя і діяльність Михайла Грушевського. Нью-Йорк: «Наша Батьківщина», 1967. 74 стор. *Український історик*. 1968. № 1–4. С. 177.

1380. Р. М. Українська Академія Наук. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Головний редактор проф. В.Кубійович. Т. 9.* Париж; Нью-Йорк: Молоде життя. 1980. С. 3335–3339.

1381. Рабінович П. Михайло Грушевський як теоретик держави. *Вісник Академії правових наук України*. 1998. № 3. С. 66–71.

1382. Рада. Київ. 1907. № 43. 21 лютого.

1383. Рада. Київ. 1907. № 47. 25 лютого.

1384. Рада. Київ. 1907. № 65. 18 березня.

1385. Рада. Київ. 1907. № 71. 25 березня.

1386. Рада. Київ. 1907. № 82. 7 квітня.

1387. Рада. Київ. 1907. № 83. 8 квітня.

1388. Рада. Київ. 1907. № 118. 24 травня.

1389. Рада. Київ. 1907. № 120. 26 травня.

1390. Раковський І. Проф. Михайло Грушевський у Львові. *Альманах Українського народного союзу*. 1952. С. 82–87.

1391. Расевич В. Еволюція поглядів Михайла Грушевського в перший рік після прибуття до Львова. *Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському*. Львів, 1999. С. 157–161.

1392. Редакційна Колегія «України». Привітання до 60-ліття М. Грушевського. *Україна. Науковий двохмісячник українознавства. Орган історичної секції академії*. 1926. Книга 5. С.2.

1393. Реєнт О. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки. *Український історичний журнал*. 2000. № 2. С. 3–26.

1394. Реєнт О. Історична наука в Україні в 19 столітті. *Енциклопедія історії України: Т. 3:Е–Й. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України.* Київ : В-во «Наукова думка», 2005. С. 566–568.

1395. Реєнт О. Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспект. *Четвертий міжнародний конгрес україністів. Історія.* Ч. II. Одеса; Київ; Львів. 1999. С. 9–22.

1396. Реєнт О. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу. *Український історичний журнал.* 1999. № 3. С. 3–22.

1397. Репина Л. Інтелектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки.* 2005. Вип. 1. С. 89–106.

1398. Репина Л. Теоретические новации в современной историографии. *Харківський історіографічний збірник.* Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. Вип.10. С. 10–40.

1399. Рибак О. Михайло Грушевський і його візія періодизація історії української культури. *Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського.* Львів, 1994. С. 103–110.

1400. Рибалка І. Історія України. Частина I: Від найдавніших часів до кінця XVIII століття: [Підр. для іст. фак. вищих навч. закладів]. Харків: Основа, 1994. 448 с.

1401. Рибалка Л. Національне відроджене і кар'єра. *Грушевськіяна. Т.7. М. Грушевський. Наша політика.* Нью-Йорк; Дрогобич : Коло, 2003. С. 151–153.

1402. Річицький А. Національна програма українського соціал-фашизму. *Більшовик України.* 1930. № 5–6. С. 39.

1403. Річицький А. Як Грушевський «виправляє» Енгельса. *«Червоний шлях».* 1924. № 3. С. 183–190.

1404. Роздольський О. В обороні правди. О. Роздольський, М. Мочульський, І. Джиджора. *Грушевськіяна. Т. 7. М. Грушевський. Наша політика.* Дрогобич : Коло, 2003. С. 186–213.

1405. Розмариця Ю. Державницька візія історичної школи М. Грушевського у Львові. *Українознавство*. 2007. №1. С. 109–112.

1406. Розмариця Ю. Роль Михайла Грушевського у становленні державницького напрямку української історіографії. *Українознавство*. 2006. № 1. С. 18–22.

1407. Романенчук Б. Михайло Грушевський як письменник і літературознавець. *Альманах провидіння на 1969 рік*. Філадельфія, 1967. С. 107–129.

1408. Романенчук Б. Михайло Грушевський як письменник, літературний критик та історик літератури. *Записки НТШ*. Нью-Йорк, 1978. Т. 197. С. 21–41.

1409. Романишин Н. Реалізація концепції історії княжої Русі-України М. Грушевського у сучасному шкільному підручнику. Н. Романишин, Ю. Свідерський. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Гол. ред. Л. М. Алексієвець. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 19. С. 386–393.

1410. Романів О. До історії конфлікту Михайла Грушевського з галичанами у 1913 р. *Український історик*. №3–4. 2004–2005. С. 283–290.

1411. Романів О. Михайло Грушевський – організатор української науки. *Вісник АН України*. 1992. № 1. С. 17–22.

1412. Романів О. Михайло Грушевський і його роль у становленні та розвитку української національної науки (Наукове товариство ім. Шевченка у Львові). *Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів : НТШ, 1994. С. 80–93.

1413. Романів О. Наукове Товариство ім. Шевченка: між минулим і майбутнім (Рефлексії з нагоди 125-ліття). *На службі Кліо. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності*. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів, 2000. С. 586–598.

1414. Романовский Ю. Украинский сепаратизм и Германия. Токио: 1920. 16 с.

1415. Романовский Ю. Украинский сепаратизм и Германия. «Украинский туман должен рассеяться, и русское солнце взойдет». Укратинофильство в России. Идеология раскола. *Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник*. Москва : 1998. С. 296–312.

1416. Романцова Н. Грушевськаіана Л. Винара Україна у світовому історичному просторі: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Маріуполь, 26 квітня. 2019 р. Маріуполь : МДУ, 2019. С.79–83.

1417. Романцова Н. Грушевськознавство у дослідженнях зарубіжних істориків. *Наука та освіта в сучасному університеті в контексті міжнародного співробітництва: збірник матеріалів Міжнар. Наук.-практ. Конф., м. Маріуполь, 23–25 трав. 2011 р.* Маріуполь, 2011. С.136–137.

1418. Романцова Н. Діяльність Михайла Грушевського в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка: історіографічний огляд досліджень українських істориків з діаспори. *Гуржіївські історичні читання: збірник наукових праць*. Ред. кол: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю.А. 2014. Вип 7. С. 48–50.

1419. Романцова Н. Емігрантський період наукових досліджень М. Грушевського (1919–1924 рр.). історіографічний огляд проблеми. *Наукові праці: науково-методичний журнал. Миколаїв: вид-во ЧДУ ім. Петра Могили*, 2014. Вип. 215. Т. 227. Серія «Історія». С. 82–86.

1420. Романцова Н. «Звичайна схема «русскої історії...» М. Грушевського в оцінках сучасних українських історіографів. *Україна і світ: проблеми історії: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Маріуполь : МДУ, 2013. С. 105–107.

1421. Романцова Н. «Звичайна схема «русскої історії...» М. Грушевського в історіографічних оцінках українських вчених. *Історичні і політологічні дослідження: науковий журнал*. Видання Донецького національного університету, історичний факультет. 2013. № 2 (52). С. 58–64.

1422. Романцова Н. Інавгураційна лекція М. Грушевського у Львівському університеті. Історіографічний аспект проблеми. *Гілея*. 2018. Вип. 130 (3). С. 31–34.

1423. Романцова Н. «Історія України-Руси» Михайла Грушевського в оцінці радянської історіографії. *Гуржійівські історичні читання: збірник наукових праць* / Ред. кол.: В.А.Смолій, О.І.Гуржій, А.Г.Морозов та ін. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю.А., 2013. Вип. 6. С. 29–31.

1424. Романцова Н. «Історія України-Руси» Михайла Грушевського в українській історіографії. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Гол. ред. В.М.Вашкевич. Київ. ВІР УАН. 2014. Вип. 89 (№ 10). С. 17–21.

1425. Романцова Н. «Історія України-Руси» М. Грушевського. Історіо-графічні оцінки радянської доби. *Збірник матеріалів XVI підсумкової науково-практичної конференції викладачів (31 січня 2014 року)*. Маріуполь, Маріупольський державний університет. 2014. С. 385–388.

1426. Романцова Н. «Історія України-Руси» М.Грушевського в оцінках сучасних українських вчених. *Актуальні проблеми науки та освіти: збірник матеріалів XV підсумкової науково-практичної конференції викладачів. 1 лютого 2013 року*. Маріуполь : МДУ, 2013. С. 402–404.

1427. Романцова Н. Історіографічні оцінки І. Франка щодо наукових праць М. Грушевського. *Україна і світ: проблеми історії: зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 22 листопада 2015 р.* / під загал. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2015. С. 112–114.

1428. Романцова Н. И. Кавказский период жизни Михаила Грушевского – начало интеллектуальной биографии. Проблема в украинской историографии. *Kavkaz-Przeszłość-Teraźniejszość-Przyszłość*. Instytut Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego. 2020. № 6. S. 184–196.

1429. Романцова Н. Київська наукова історична школа М. Грушевського: висвітлення проблеми в українській історіографії. *Наукові праці: науково-методичний журнал*. Миколаїв : вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. Вип. 229. С. 110–114.

1430. Романцова Н. Київська наукова школа М.Грушевського: висвітлення проблеми в радянській історіографії. *Актуальні проблеми науки та освіти: зб. матеріалів XVII підсумкової науково-практичної конференції викладачів 30 січня 2015 року / за загал. ред. К. В. Балабанова*. Маріуполь : МДУ, 2015. С. 372–374.

1431. Романцова Н. Концепція грушевськознавства вчених діаспори у розвитку української історіографії та фаховій підготовці істориків у Маріупольському державному університеті. *Міжнародна науково-практична конференція «Інтернаціоналізація як фактор конкурентоспроможності сучасного університету» 25–26 травня 2017 року*. Маріуполь : МДУ, 2017. С. 158–160.

1432. Романцова Н. Львівська історична школа Михайла Грушевського: до історіографії питання. *Українська державність: історія і сучасність.: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Маріуполь 23 листопада 2012 р.* Маріуполь : МДУ, 2012. С. 107–109.

1433. Романцова Н. М. Грушевський та діяльність Українського наукового товариства. Історіографічний аспект проблеми. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2018. № 1. (153). С. 73–78.

1434. Романцова Н. М. Грушевський і конфлікт 1911 – 1913 рр. в НТШ: проблема в сучасній українській історіографії. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія. Політологія. Історія*. 2015. Вип. 13. С. 59–65.

1435. Романцова Н. Михайло Грушевський і конфлікт 1911 – 1913 рр.: Висвітлення проблеми у працях сучасників. *Гуржіївські історичні читання: збірник наукових праць. Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін.* Черкаси : Вид. Чабаненко Ю.А. 2015. Вип 10. С. 28–30.

1436. Романцова Н. І. Михайло Грушевський в історичній науці (1890 – 1934 рр.). Проблема в українській історіографії. Маріуполь: МДУ, 2019. 528 с.

1437. Романцова Н. Наукова діяльність М.Грушевського у працях учнів його львівської школи. *Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів XX підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ. За заг. ред. К.В. Балабанова*. Маріуполь : МДУ, 2018. С. 183–185.

1438. Романцова Н. Наукова діяльність М. Грушевського у Всеукраїнській Академії наук (1924–1931 рр.). Історіографічний аспект проблеми. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2013. № 6. (126). С. 254–259.

1439. Романцова Н. Наукова та публіцистична діяльність М. Грушевського (1907–1914 рр.): проблема в українській історіографії ХХ ст. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2014. № 4. (130). С. 103–107.

1440. Романцова Н. Наукові та публіцистичні праці М. Грушевського львівського періоду: історіографія проблеми. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2013. № 1. (121). С. 112–115.

1441. Романцова Н. Науково-організаційна діяльність М. Грушевського в Науковому товаристві імені Т. Шевченка. Історіографічний аспект проблеми. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2012. № 6. (120). С. 141–144.

1442. Романцова Н. Науково-публіцистичні праці М. Грушевського доби Української Центральної Ради: історіографічний погляд на проблему. *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 4. С. 16–22.

1443. Романцова Н. Переїзд М. Грушевського до Львова: висвітлення питання сучасними українськими істориками. *Україна у світовому історичному просторі: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь, 8 квітня 2016 р.* Маріуполь : МДУ, 2016. С. 92–94.

1444. Романцова Н. Питання військової діяльності Д. Вишневецького у висвітленні Михайла Грушевського. *Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії: матеріали VI Всеукр. Наук. Військово-історичної конф. 6-7 жовт. 2011 р.: зб. наук. праць*. Київ. Нац. Військово-іст. музей України, 2011. С. 74–77.

1445. Романцова Н. Постать князя Д. Вишневецького у науковій спадщині М. Грушевського. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Гол. ред. В. М. Вашкевич*. Київ. ВІР УАН. 2009. Спецвипуск. С. 138–143.

1446. Романцова Н. Проблеми та суперечності формування львівської історичної школи М. Грушевського: історіографічний аспект питання. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Гол. ред. В. М. Вашкевич*. Київ. ВІР УАН. 2013. Вип. 68 (№ 1). С. 193–198.

1447. Романцова Н. Соціологічні дослідження М. Грушевського : історіографічний аспект. *Україна у світовому історичному просторі: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь, 21 квітня 2017 р.* Маріуполь : МДУ, 2017. С. 126–130.

1448. Романцова Н. Соціологічні праці М. Грушевського емігрантської доби. Історіографічний аналіз проблеми. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія. Політологія. Історія.* 2017. Вип. 18. С. 123–128.

1449. Романцова Н. Сучасні методологічні підходи в історіографічному дослідженні наукової діяльності М. Грушевського. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія. Історія. Політологія.* 2019. Вип. 25. С. 49–56.

1450. Романцова Н. Творчі надбання сучасних зарубіжних українських істориків і їх використання при вивченні питань наукової діяльності М. Грушевського студентами-істориками. *Інтернаціоналізація вищої освіти України в умовах полікультурного світового простору: стан, проблеми, перспективи. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Маріуполь, 18–19 квітня 2018 року).* Маріуполь : МДУ, 2018. С. 327–329.

1451. Романцова Н. Український соціологічний інститут М. Грушевського в оцінках сучасних істориків. *Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів XXI підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ / За заг. ред. К. В. Балабанова.* Маріуполь: МДУ, 2019. С. 138–140.

1452. Романцова Н. Формування наукових поглядів М. Грушевського в перший київський період (1886–1894 рр.): сучасна українська історіографія проблеми. *Наукові праці: науково-методичний журнал.* Миколаїв : вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. Вип. 195. Т. 207. Історія. С. 85–89.

1453. Романцова Н. І. Формування світогляду М. Грушевського. Історіографічний аспект проблеми. *Актуальні проблеми науки та освіти: збірник матеріалів XIV підсумкової науково-практичної конференції викладачів 10 січня 2012 року / за загал. ред. К. В. Балабанова.* Маріуполь: МДУ, 2012. С. 384–386.

1454. Романцова Н. Ювілейний біографічний нарис І. Бойка та Є. Кирилюка про М. Грушевського в історіографічних студіях. *Україна у світовому*

історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 20 квітня 2018 р. Маріуполь : МДУ, 2018. С. 53–55.

1455. Российский государственный исторический Архив. Ф. 733. Оп. 201. Дело 503. Отзыв о Записке Чихачева в департаменте народного просвещения Министерство Народного просвещения. Попечителя Киевского учебного округа канцелярия. (8 февраля. 1915 г.).

1456. Рубач М. Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії «трудового народу» (Соціально-політичні погляди М. С. Грушевського). *Червоний шлях*. 1932. № 5–6. С.115–135; № 7–8. С.118–126; № 11–12. С. 127–136.

1457. Рубач М. Всесоюзна конференція істориків марксистів та дейкі наші чергові завдання. *Літопис революції. Журнал історії КП(б)У та жовтневої революції на Україні. Державне видавництво України*, 1929. № 2 (35) березень – квітень С. I–XIV.

1458. Рубач М. Грушевский (Грушевський) Михаил Сергеевич. *Большая Советская Энциклопедия* / под ред. В. В .Куйбышева, М. Н. Покровского и др. Т. 19. Москва, Акционерное общество «Советская энциклопедия», 1930. С. 673–674.

1459. Рубач М. Грушевский М.С. *Советская историческая энциклопедия*. Т. 4. Москва : Сов. Энциклопедия, 1962. С. 858.

1460. Рубач М. Грушевский М. С. *БСЭ. Третье изд-е. Т.7. Гоголь–дебит*. Гл. ред. А.М.Прохоров. Москва : Сов. Энциклопедия, 1972. С. 413.

1461. Рубач М. Грушевский Михаил Сергеевич. *Украинская Советская Энциклопедия. Т. 3*. Київ : Главная редакция УСЭ, 1980. С. 204.

1462. Рубач М. Грушевський. *Радянська енциклопедія історії України. Ред. кол. А. Д. Скаба та інші. Т.1*. Київ : АН УРСР, 1969. С. 483–484.

1463. Рубач М. Проти ревізії більшовицької схеми рушійних сил та характеру революції 1917 р. на Україні. *Літопис революції. Журнал історії КП(б)У та жовтневої революції на Україні. Державне видавництво України*, 1930. № 5 (44) вересень–жовтень С. 5–98.

1464. Рубач М. Реакційна суть націоналістичних теорій безкласовості та єдиного потоку. Київ, 1955. 72 с.

1465. Рубач М. Ревізія більшовицької схеми рухомих сил і характеру революції 1905–1917 р.р. (Права платформа на історичному фронті). *Більшовик України*. 1929. № 17–18. С. 20.

1466. Рубач М. Федералистические теории в истории России. *Русская историческая литература в классовом освещении : Сб. ст. / Под ред. М. Н. Покровского*. Москва, 1930. С. 79–107.

1467. Рубльов О. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні [спроба реконструкції]. *Український історичний журнал*, 1996, №5. С. 50–71.

1468. Рубльов О. Сторінка з історії київського “галичознавства” 1920-х рр.: аспіранти М. С. Грушевського О. Павлик і В. Костащук. *Український історичний журнал*. 2003. № 2. С. 89–113.

1469. Рудницький М. Рішуче порвати з проклятим минулим. *Вільна Україна*. 1946. 16 серпня. С. 3.

1470. Рудницький М. Творчі будні І. Франка. *Жовтень*. 1956. № 6. С. 81.

1471. Рудницький Л. Літературна творчість Михайла Грушевського. *Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів : НТШ, 1994. С. 261–274.

1472. Рудницький Я. Михайло Грушевський і походження Києва. *Український історик*. 1991–1992. № 3–4. С. 391–395.

1473. Рудько С. Творчі взаємини М. Василенка та М. Грушевського. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острого) / Міністерство освіти і науки України ; Національний університет «Острозька академія» ; Українське історичне товариство*. Острого : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 143–146.

1474. Рукописи, документи і матеріали Михайла Грушевського у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові. Каталог.

Упорядник Оксана Мартиненко. Редактор Галина Сварник. Науковий редактор Ярослав Дашкевич. Львів, 2005. 219 с.

1475. Румянцева М. Парадигмальні механізми сучасного історіографічного дослідження. *Харківський історіографічний збірник*. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. Вип.10. С. 186–197.

1476. Руслан Якович Пиріг. Інтерв'ю. *Харківський історіографічний збірник*. Вип. 11. Харків, 2012. С. 188–194.

1477. Руслан Якович Пиріг: Біобібліографічний довідник. До 70-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності / упорядники та автори вступного слова Г.В. Боржак., І.Б.Матяш. Київ : НАН України, Інститут історії України, 2011. 86 с.

1478. Русова С. Два нових дослідження по українознавству. *Вестник воспитания*. 1911. № 8. С.12–18.

1479. Русова С. Проф. Мих. Грушевський. Ілюстрована історія України. Санкт-Петербург, 1913. *Русская школа*. 1913. № 1. С. 30–31.

1480. Савельєва І. Історичні дослідження в ХХІ столітті. Теоретичний фронт. URL: <http://gefter.ru/archive/8482>

1481. Савенко А. І. К вопросу о самоопределении населения Южной России. Одесса, 1919. *Украинский туман должен рассеяться, и русское солнце взойдет. Украинифильство в России. Идеология раскола. Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник*. Москва : 1998. С. 291–295.

1482. Савенко В. Діяльність НТШ в українознавчій сфері (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Україна – Європа – Світ: Міжнародний збірник наукових праць* Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль, 2010. Вип. 5. Ч. I. С. 109–116.

1483. Савенко Є Грушевський у Казані (1915–1916). *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острозьк) / Міністерство освіти і науки України ; Національний університет «Острозька академія» ; Українське історичне товариство*. Острозьк: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 173–176.

1484. Савенко Т. Співпраця Наукового товариства ім. Т. Шевченка з Всеукраїнською академією наук . *Гілея*. 2015. Вип. 102. С. 85–90.

1485. Савчук В. Документи Держархіву Львівської області про Михайла Грушевського. *Михайло Грушевський – погляд із сьогодення. Матеріали Міжнародної конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М. С. Грушевського*. Наукові записки ТДПІ. Серія: історія. Вип. V. Тернопіль, 1997. С. 222–224.

1486. Савчук І. І. Журнал «Україна» у розвитку української історіографії першої третини ХХ ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. (07.00.06). Черкаський нац. Університет ім. Богдана Хмельницького. Черкаси, 2014. 20 с.

1487. Савчук І. Михайло Грушевський та журнал «Україна» (проблемно-тематичний аналіз публікацій). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2011. Вип. XIV–XV. С. 274–285.

1488. Савчук І. Особливості редакційно–видавничої праці М.Грушевського в часописі «Україна». *Symposium historiographicum czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозіум. За ред. В.Масненка. Т.І (Присвячений 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського)*. Черкаси, 2016. С.147–155.

1489. Савчук І. Редакційна політика Михайла Грушевського в журналі «Україна» (до 1918 р.). *Київські історичні студії. Науковий журнал*. 2016. № 2. С. 40–48.

1490. Сагарда М. Проф.: Мих. Грушевський. Всесвітня історія в короткім оглядї Частина шоста. Київ, 1918. *Книгарь. Літопис українського письменства*. Київ, 1918. Число шістнадцяте. С. 961.

1491. Сакада Л. Винар Л. Відзначення 130-річчя від дня народження М. С. Грушевського. [м. Київ, 1996 р.]. Л. Сакада., Т. Гонтар. *Український історичний журнал*. 1997. № 1. С. 145–147.

1492. Сакада Л. Діяльність істориків українського зарубіжжя в обороні імені М.С. Грушевського. *Український історичний журнал*. 1996. № 6. С. 38–49.

1493. Сакада Л. Рец. на кн.: Любомир Винар, Михайло Грушевський: історик і будівничий нації (Статті і матеріали). (Упорядкування, вступна стаття –

І.Гирича). Київ, 1995. 304 с. *Український історичний журнал*. 1996. № 5. С. 149–153.

1494. Сакада Л. Міжнародна наукова конференція з нагоди 110-ліття приїзду Михайла Грушевського до Галичини. *Український історичний журнал*. 2005. № 2. С. 226–228.

1495. Сакада Л. «Український історик»: генеза, тематика, постаті Нью-Йорк; Київ, 2003. 324 с.

1496. Самойленко О. Ніжинські кореспонденти видатного українського вченого (до проблеми наукових та особистих зв'язків М. Грушевського з вченими Ніжинського інституту народної освіти у 20-х – на поч. 30-х рр. ХХ ст.). *Науково-історичні читання, присвячені 140-річчю з дня народження М. С. Грушевського (Мінськ, 22 грудня 2006 р.)*. Білоруський державний університет; За заг. ред. О. А. Яновського, В.М. Бойка. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. С. 37–44.

1497. Самофалов М. Кость Штеппа – співробітник Михайла Грушевського. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2007. Вип. 91. С. 55–56.

1498. Сарбей В.О. До питання про наукову спадщину М. С. Грушевського. *Український історичний журнал*. 1989. № 10. С. 114–126.

1499. Сарбей В. Історіографічні дослідження на Україні за 70 років Радянської влади. *Український історичний журнал*. 1987. № 12. С.122–134.

1500. Сарбей В. М. М. Аркас і його «Історія України-Руси». *Український історичний журнал*. 1990. № 7. С. 100–113.

1501. Сарбей В. Концептуальна схема «Історії України-Руси» М. Грушевського та її історіографічна доля. *Тези доповідей та повідомлень регіональної науково-теоретичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження видатного історика України, визначного громадсько-політичного і державного діяча, академіка Михайла Грушевського*. Івано-Франківськ, 1991. С. 15–16.

1502. Сарбей В. Очерки по методологии историографии истории Украины. (период капитализма). Київ : Наукова думка, 1989. 248 с.

1503. Сарбей В. Як нам ставитися до М. Грушевського ? З приводу деяких некомпетентних публікацій. *Радянська Україна*. 1988. 27 серпня. № 197 (20.299). С. 2.

1504. Сварник Г. Джерелознавча база грушевськознавства. *Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференцій*. Львів; Нью-Йорк, 1995. С. 233–237.

1505. Свенціцький І. Три історії української літератури (Михайло Возняк Історія української літератури, тт. I–III, вид. Т-ва «Просвіта», Львів, 1920-ю Михайло Грушевський – Історія української літератури, тт. I–III. Львів, Сергій Єфремов – Історія українського письменства т. I–II, Липськ, *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.* Т. 46. Кн. II. С. 135–139.

1506. Свистун Ф. Кто більший: г. Михайло Грушевський или А. Петрушевич ? *Галичанин*. 1900. № 216–218.

1507. Свідзінський М. Критичний огляд журналу «Україна» за 1927 – 1929 р. *Прапор марксизму*. 1929. № 6. С. 236–241.

1508. Світленко С. Постать Т. Г. Шевченка у творчій спадщині М. С. Грушевського кінця ХІХ – початку ХХ ст. як чинник суспільно-політичної мобілізації українства. *Тарас Шевченко і Михайло Грушевський: у пошуках шляху до незалежної України : матеріали Міжнар. наук. конф., присвячені святкуванню 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського, 23 верес. 2016 р., Канів / Черкаси: Видавець Олександр Третяков, 2017. С. 18–33.*

1509. Світленко С. Українське народництво ХІХ ст. в науковій спадщині академіка М. С. Грушевського. *Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану М. П. Ковальського*. Острог; Нью-Йорк, 1999. С. 451–461.

1510. Сворак С. Концепція народовладдя Козацької держави у політико-правових поглядах М. Грушевського. *Вісник Львівського університету. Серія : Юридична*. 2014. Вип. 59. С. 114–120.

1511. Святець Ю. Комп'ютерні технології реконструкції мережі інтелектуальних комунікацій М. С. Грушевського на основі його-джерел. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острозька) / Міністерство освіти і науки України ; Національний університет «Острозька академія» ; Українське історичне товариство. Острозька : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 33–37.*

1512. Святкування ювілею акад. М. С. Грушевського. *Життя й революція*. 1926. № 10. С. 115–116.

1513. Северинюк В. Історія і політика в публіцистиці М. С. Грушевського. *Український історичний журнал*. 2000. № 5. С. 18–31.

1514. Сергієнко Г. Про принципи періодизації історії українського народу в працях М. С. Грушевського. *Українська козацька держава: Витоки та шляхи іст. розвитку (Матеріали Третіх Всеукр. іст. читань) Збірник наукових праць*. Київ : Інститут історії України НАН України, 1993. С. 116–119.

1515. Сергієнко М. [Грушевський М.]. Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці: *Записки наукового товариства ім. Шевченка*, 1892. Т.1. С. 1–28.

1516. Сергійчук В. Нове про родину Грушевських. *Український історик*. 1996. №1–4. С. 379–381.

1517. Сергійчук В. Творча спадщина Михайла Грушевського як основа для розвитку сучасного українознавства. *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць*. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2002. С. 4–9.

1518. Серкіз Я. Вшанування Михайла Грушевського галицькою пресою (1934–1935). *Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді та повідомлення другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції*. Львів-Житомир, 1994. С. 120–121.

1519. С-й В. М. С. Грушевський. *Добра порада*. 1906. Ч.4. С. 9–10.

1520. Сидор О. Мистецтво в житті та науковій спадщині Михайла Грушевського. *Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів*

Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. Львів : «НТШ», 1994. С. 229–238.

1521. Сидоренко Н. Багатогранна постать (Михайло Грушевський на ниві журналістики). *Образ : науковий журнал* Суми; Київ, 2016. Вип. 3 (21). С. 54–59.

1522. Симоненко Р. Правда історії – вірність історії. *Комуніст України.* 1988. № 9 (751). С. 76–88.

1523. Сисин Ф. Е. Грушевський проти Липинського: Останні думки історика про гетьмана Богдана Хмельницького та його добу. *Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи / Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe: Матеріали міжнародної наукової конференції* (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.). К.: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 85–109.

1524. Сисин Ф. Е. «Історія України-Руси» Михайла Грушевського та творення національної історіографії. *Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському.* Львів, 24–25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р. Львів, 29 вересня 1996 р. Львів, 1999. С. 3–30. (375 с).

1525. Сисин Ф. Е. Повернення Михайла Грушевського Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського. *Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.).* Київ : Наукова думка, 1991. Т.1. С. LXXIV–LXXVI.

1526. Ситник В. До проблеми взаємин М. Міхновського з М. Грушевським. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія.* 2007. № 91. С. 56–60.

1527. Ситник О. Листи В. Антоновича до М. Грушевського. *Український історик.* 1991–1992. № 3–4; 1–4. С. 398–411.

1528. Ситник О. Рец. на кн.: Любомир Винар, Михайло Грушевський: українсько-російська конфронтація в історіографії. Торонто; Нью-Йорк; Мюнхен, 1988. 66 с. *Український історичний журнал.* 1992. №6. С. 143–144.

1529. Ситник О. Рец. на кн.: Любомир Винар, Силуети епох. Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський. Історичні розвідки. Дрогобич: Відродження, 184 с. *Український історик*. 1993. №1–4 (116–119). Рік XXX. С. 213–215.

1530. Ситник О. Роля Володимира Антоновича у формуванні Михайла Грушевського як історика. *Український історик*. 1991–1992. Ч. 3–4; 1–2. С. 169–177.

1531. Сірка А. М. Грушевський у спогадах В.Леонтовича / А. Сірка., Й. Сірка. *Український історик*. 1979. № 1–4. С. 88–90.

1532. Сірополко С. Відновлена «Україна» та її виступ проти акад. М.Грушевського. *Тризуб*. Париж, 1933. Ч. 8 (366). С. 3–6.

1533. Сірополко С. Михайло Грушевський, як історик освіти в Україні та освітній діяч. Б.м.б.в, 1935. С. 91–98. URL. [elib.nlu.org.ua/view.htm? &id=9654](http://elib.nlu.org.ua/view.htm?&id=9654)

1534. Сіцинський Ю. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, часть восьмая. т. I: Материалы для истории местного самоуправления в связи с историей сословной организации, Акты Барского староства XV–XVI в. Київ, 1893. Часть восьмая. т. II. Київ, 1894. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*, 1895. Т. VI. С. 21–23.

1535. Сіцинський Ю. Грушевский М. Барское староство, исторические очерки, 1894, ст. VI + 308 + 1 табл. Дополнительные главы к исследованию: «Барское староство, исторические очерки». Київ, 1894, ст. 309 – 4 0 0 + 1 карта. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*, 1895. Т. VI. С. 23–25.

1536. Скрипник М. Хвильовизм чи шумскизм? *Більшовик України*. 1927. № 2. С. 27–39.

1537. Скрипник П. Михайло Грушевський і Львівський університет. URL: [file:///C:/Users/Admin/Downloads/Uxxs_2016_21_17%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/Uxxs_2016_21_17%20(3).pdf)

1538. Скоць А. «Слово о полку Ігоревім» у науковому осмисленні М. Грушевського. *Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді і повідомлення наукової конференції*. Львів : Світ, 1995. С. 111–115.

1539. Скубицкий Т. Классовая борьба в украинской исторической литературе. *Историк–марксист*. 1930. Т.17. С. 30.

1540. Славинский М. Грушевский М.С. *Энциклопедический словарь Гранат*. Изд. 7–е. Т.17. 1913. С. 265–268.

1541. Славинский М. Проф. М.Грушевский. История украинского козачества. До соединения с московским государством. Том второй. Первые Десятилетия XVII века. (Извлечено из VII VIII томов «Исторії України-Руси»). Санкт-Петербург, 1914.). *Вестник Европы*. 1914. № 3. С. 397–398.

1542. Славинский М. Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа. Санкт-Петербург, 1911. *Вестник Европы*. 1911. № 8. С. 408.

1543. Слизький І. Про націонал-фашистські настанови у виданні I тому творів В. Антоновича. (Книжку видано Соцеконномвідділом ВУАН 1932 р. / За ред. М. Ткаченка і К. Мельник-Антонович). *Записки історико-археологічного інституту*. Т. I. 1934. С. 121–156.

1544. Слободяник В. І.Франко про історичні концепції М.Грушевського / В. Слободяник., В. Тельвак. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 1997. Вип. II. С. 164–168.

1545. Смолин Г. Михайло Грушевський і проблеми національних меншостей в Україні. *Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів : «НТШ», 1994. С. 67–70.

1546. Смолин М. «Украинский туман должен рассеяться, и русское солнце взойдет». *Украинофильство в России. Идеология раскола. Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник*. Москва : 1998. С. 5–22.

1547. Смолій В. М. С. Грушевський і деякі питання історіографічного процесу в Україні кінця XIX – початку XX століття. *Архівознавство. Археологія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник*. Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. Київ, 2001. С. 95–102.

1548. Смолій В. Видатний історик України / В. Смолій., П. Сохань. *Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.1.* Київ : Наукова думка, 1991. С. VIII–XXXIX.

1549. Смолій В. Як навчити громадянина мислити. Неювілейні думки. До 150-річчя з дня народження Михайла Грушевського та 80-річчя Інституту історії України / В. Смолій., О. Ясь. *Урядовий кур'єр.* 2016. 4 листопада. № 207. С. 6.

1550. Смолій В., Ясь О. Суспільні ідеали та уявні проєкції українського майбутнього у репрезентації «діючих» генерацій інтелектуалів ХХ – початку ХХІ ст. / За ред. В. Смолія; упорядк. бібліограф., імен. і предмет. покажчиків С. Блащук. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2019. 302 с.

1551. Сокіл В. М. Грушевський – Дослідник літописних переказів Київської доби. *Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді і повідомлення наукової конференції.* Львів : Світ, 1995. С. 115–116.

1552. Соколова С. Сторінки великого життя: до 140-річчя від дня народження Михайла Грушевського. *Українська культура.* 2006. № 12. С.1.

1553. Сокурєнко В. Науково-теоретичні зв'язки творчості М. Грушевського з правовою та соціально-політичною науковою діяльністю М. Драгоманова. *Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді і повідомлення наукової конференції.* Львів : Світ, 1995. С. 161–162.

1554. Солдатенко В. Внесок М. С. Грушевського в концепцію української революції. *Український історичний журнал.* 1996. № 5. С. 3–27.

1555. Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія Київ : Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 1997. 416 с.

1556. Солдатенко В. Україна в революційну добу : Іст. есе-хроніки : у 4-х т. : Т.1: Рік 1917. Харків : Прапор, 2008. 560 с.

1557. Сохань П. В'ячеслав Липинський і Михайло Грушевський у дореволюційні часи / П. Сохань., І. Гирич. *В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна.* Київ-Філадельфія, 1994. С. 53–60.

1558. Сохань П. М. С. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність. / П. Сохань., В. Ульяновський., С. Кіржаєв. Київ, 1993. 320 с.
1559. Сохань П. М. С. Грушевський – археограф та джерелознавець. *Вісник АН України*. 1992. № 1. С.14–17.
1560. Сохань П. М. С. Грушевський і Українська Академія Наук. *Вісник АН України*. 1992. Ч. 2. С. 87–89.
1561. Сохань П. Творча спадщина М. С. Грушевського і сучасність. *Грушевський М. С. Твори: У 50 т.* / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Т. 1. Львів : Світ, 2002. С. 14–46.
1562. Спадщина Великого Українця: *Науково-методичний збірник матеріалів конф. присвяч. 130-й річниці ювілею М. С. Грушевського та п'ятій річниці незалежності України*. Ужгород, 1997. 104 с.
1563. Спогади Івана Крип'якевича (1904 – 1911) Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 15. *Український археографічний збірник. Том 18*. Київ, 2010. С. 476–486.
1564. Спогади М. Гехтера про перебування в Києві в 1906–1914 рр. Листи М. Гехтера до М. Грушевського / М. Гехтер (упор. І. Ткаченко). Київ., НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. 2005. 62 с.
1565. Справа про висланого з Галичини професора М. Грушевського : 3 фондів Держархіву Ульяновської області / С. І. Білокінь. *Архіви України*. 1996. № 1–3. С. 92–98.
1566. Справозданє про діяльність НТШ. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. 1892. Т.2. С.177.
1567. Справоздання Міністра віровизнання і освіти Подано: 29 березня барона фон Гавча, 22 березня 1892 р. *Український історик*. 1986. Ч. 3–4. С. 82–84.
1568. Справоздання Міністра віросповідання і освіти подано 9 квітня лицаря фон Мадрискі Вислано 27 березня 1894 р. *Український історик*. 1986. Ч. 3–4. С. 85–86.

1569. Сріблянський М. Рец на кн.: Михайло Грушевський. Про українську мову і українську школу. Вид 2–е. Київ, 1917 р. стор 61. *Книгарь. Літопис українського письменства*. 1917. Вересень. Ч. 1. С. 21.

1570. Сріблянський М. Украинский народ в его прошлом и настоящем. Том I. Петроград, 1914 г. *Українська хата*. 1914. Кн. VI–VII. С. 474–475.

1571. Стахів М. Деякі документи про діяльність Грушевського на еміграції. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. 1978. Т. 197. С. 175–220.

1572. Стахів М. Чому М. Грушевський повернувся в 1924 році до Києва ? (Жмут фактів і уривок зі спогадів). *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. Т. 194. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто. С. 109–147.

1573. Стеблій Ф. Іван Кривецький. *Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському*. Львів, 1999. С. 200–211.

1574. Стеблій Ф. Михайло Грушевський про початки українського національного руху в Галичині. *Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів : «НТШ», 1994. С. 198–207.

1575. Стебун І. Проти ворожих теорій в українському літературознавстві: Критика буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського і його школи в питаннях історії української літератури. Київ : АН УРСР, 1947. 40 с.

1576. Стельмах С. Історична думка в Україні XIX–початку XX ст. Київ : Академія, 1997. 176 с.

1577. Стерчо П. Ю. До видання Історії України-Руси М.Грушевського англійською мовою. *Український історик*. 1984. № 1–4. С. 236–250.

1578. Стех Я. Деякі актуальні думки до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського. 2012. 05 січня. URL:

1579. Стех Я. До 150-річчя від дня народження творця «Історії України-Руси» Михайла Грушевського. 2016. 1 вересня. URL: <http://meestonline.com/history/figure/do-150-richchya-vid-dnya-narodzhennya-tovartsya-istoriji-ukrajiny-rusy-myhajla-hrushevskoho/>

1580. Стойко В. Михайло Грушевський як державний діяч України (На досвіді його діяльності у Центральній Раді). *Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченій 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів, 1994. С. 32–42.

1581. Стороженко А. В. Малая Россия или Украина ? Под ред. В. Шульгина. *Малая Русь : сборник*. Киев : Паевое товарищество, 1918. Вып. 1. С. 8–19.

1582. Стоян Т. Наукова школа М. Грушевського в ідеологічній схемі політичної цензур. *Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. праць (за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 19 травня 2016 р.)*. Київ : «Міленіум», 2016. С. 22,23.

1583. Стоян Т. Наукова школа М. С. Грушевського в умовах тотальної ідеологізації історичної науки 1920–х рр. в УСРР. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»*. 2011. Вип. 43. С. 70–77.

1584. Стратонова Н. Історичний процес та його чинники в дослідженнях М. Грушевського: історіософський аспект. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог)*. Міністерство освіти і науки України; Національний університет «Острозька академія» ; Українське історичне товариство. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С.131–134.

1585. Стрельський Г. До проблеми особистих і творчих взаємин І. Франка та М. Грушевського: аналіз мемуарних джерел. *Вісник аграрної історії: збірник наукових праць*. 2016. Вип. 16–17. С. 44–53.

1586. Стрельський Г. Ідейно-теоретичні засади національно-державного відродження України у творах М. С. Грушевського та інших діячів Української Революції 1917– 1921 рр. *Україна в етнокультурному вимірі століть. Українська нація у боротьбі за збереження ідентичності й відродження державності (1917 – 2017 рр.)*. До 100-річчя УНР Зб. наук. праць: матеріали на допомогу викладачам, вчителям, студентам й учням вузів і шкіл. Випуск 7. Відповід. ред.

О. О. Рафальський, О. П. Реєнт, П. М. Чернега. Київ : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 110–124.

1587. Стрельський Г. Мемуари М. С. Грушевського про І. Я. Франка. *Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. праць (за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 19 травня 2016 р.)*. Київ : «Міленіум», 2016. С. 23–25.

1588. Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. Київ : Четверта хвиля, 1996. 192 с.

1589. Студинський К. Наукове Товариство ім. Шевченка (1873–1928). *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 1929. Т.150. С. IX–XVIII.

1590. Судин Д. Женевський період Українського соціологічного інституту та розвиток української соціології 1919 – 1939 рр.). *Україна – Швейцарія: маловідомі сторінки історії та сучасність: науковий збірник / Упоряд. Ірина Матяш. Берн-Київ, Інститут історії України НАН України. 2020. С. 157–172.*

1591. Судин Д. Празький період діяльності Українського соціологічного інституту (квітень 1920–січень 1921 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. Вип. 7. 2013. С. 230–244.

1592. Сумцов М. Рец. на кн.: Мих Грушевський. Початки громадянства (Генетична соціологія). Відень, 1921 мр., 328 ст. *Україна*. 1925. Кн. 3. С.153–156.

1593. Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921 – 1928). Колективна монографія. Том 2. Відп. ред. С. Кульчицький. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 599 с.

1594. Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Києві. Київ: Державне видавництво України. 1929. Т. 2. С. XXI–LII.

1595. Таємний циркуляр ОДПУ. *Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка; [Вступ. слово Л. М. Кравчука; Післямова Ф. П. Шевченка;]*. Київ : Веселка, 1992. С.380.

1596. Тарабан В. Погляди М. С. Грушевського на історичний процес. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка», Держава та армія*. 2008. № 612. С. 219–222.

1597. Тарасенко О. Михайло Грушевський в університеті Св. Володимира. *Київські історичні студії. Науковий журнал*. 2016. № 2. С. 34–39.

1598. Теличко А. Микола Бажан про історичну концепцію Михайла Грушевського та її вплив на радянську історіографію. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2007. Вип. 91. С. 63–66.

1599. Тельвак В. В. Вивчення історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (1939–1990 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. Вип. 35–36. С. 354–366.

1600. Тельвак В. В. Від інтерпретації до міфологізації: львівська історична школа Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях ХХ століття / В. В. Тельвак, В. П. Педич. *Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2016. Вип. 16. С. 111–120.

1601. Тельвак В. В. Відзначення ювілеїв Михайла Грушевського на початку ХХ століття. *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України.*, 2009. С. 239–251.

1602. Тельвак В. В. Внесок «Українського історика» в дослідження історико-теоретичної спадщини М. С. Грушевського. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія історична*. Київ : Видавничий центр «Київський університет», 2000. Вип. 50. С. 4–8.

1603. Тельвак В. В. Галицькі ювілеї Михайла Грушевського. *Вісник Наукового товариства ім. Шевченка*. 2016. Ч. 55. С. 31–36.

1604. Тельвак В. В. Грушевський-історик у полемічному просторі Центрально-Східної Європи зламу століть: наукове, громадське, приватне /

В. В. Тельвак, В. П. Тельвак. *Scriptorium nostrum*. Херсон, 2017. Вип. 2 (8). С. 65–90.

1605. Тельвак В. В. Грушевськіана в архівних колекціях Санкт-Петербурга / В. В. Тельвак, В. П. Тельвак. *Архіви України*. 2019. № 3 (220). С. 148–155.

1606. Тельвак В. В. Грушевськіана Дмитра Багалія. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2010. Вип. 192. С. 7–14.

1607. Тельвак В. Грушевськіана Івана Крип'якевича (до 1939 року). *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 2014. Вип. 7. С. 185–194.

1608. Тельвак В. В. Грушевськіана на сторінках «Українського історичного журналу» (1991–2010 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 483–498.

1609. Тельвак В. В. Грушевськіана Руслана Пирога. *Архіви України*. 2011. Вип. 2–3. С. 290–298.

1610. Тельвак В. В. Грушевськіана у фондах Санкт-Петербурзького філіалу архіву РАН / В. В. Тельвак, В. П. Тельвак. *Scriptorium nostrum. Електронний історичний журнал*. 2017. Т. 3. С. 94–100.

1611. Тельвак В. В. Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 29–36.

1612. Тельвак В. В. Грушевськознавство – спеціальна галузь історичних знань: *навчально-методичний посібник*. Дрогобич: РВВ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2011. 236 с.

1613. Тельвак В. В. Дилема Росія-Захід в історіографічній спадщині Михайла Грушевського. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2014. Вип. 24. С. 184–195.

1614. Тельвак В. В. Діяльність Михайла Грушевського еміграційної доби в дискусіях першої половини 20-х років. *Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць*. 2008. Вип. 15. С. 181–203.

1615. Тельвак В. В. «Добрий історик, але поганий політик»: Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського після 1914 року. *Scriptorium nostrum*. 2015. № 1–2. С. 35–64.

1616. Тельвак В. В. Життєвий і творчий шлях М.С.Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р. *Український історичний журнал*. 2008. № 6. С. 111–125.

1617. Тельвак В. В. «...За двадцять років професор діждався вже мало не сотні своїх учнів...» (До проблеми персонального складу львівської історичної школи Михайла Грушевського). *Вісник наукового товариства ім. Шевченка*. 2014. № 51–52. С. 9–11.

1618. Тельвак В. В. «Ересиарх українського движенья» (рецепція творчої спадщини М. Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини ХХ ст.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2010. Т.20. С. 131–154.

1619. Тельвак В. В. Історико-теоретичні дослідження в грушевськознавстві (90-ті рр. ХХ ст.). *Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки ДДПУ*. Дрогобич : Вимір, 2000. Вип. п'ятий. С. 163–174.

1620. Тельвак В. «Історичні вправи» Михайла Грушевського у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. 2016. Т. 20. С. 313–322.

1621. Тельвак В. П. Історичні концепції М.С. Грушевського в історіографії кінця ХІХ–першої третини ХХ століття. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25–26 жовтня 2001 р.* Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. Т. 7. С. 83–91.

1622. Тельвак В. Культурна політика Михайла Грушевського як редактора селянських газет. *Український селянин*. 2018. № 19. С. 127–134.

1623. Тельвак В. Листи Леопольда Карла Гетца до Михайла Грушевського. *Архіви України*. 2018. Т. 1. С. 244–254.

1624. Тельвак В. В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: становлення, функціонування, структура / В. В. Тельвак, В. П. Педич. *Galicia. Studia i materialy*. 2015. № 1. С. 229–251.

1625. Тельвак В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: комунікативна природа та психологічний клімат / В. Тельвак, В. Педич. *Історіографічні дослідження в Україні. Збірник наукових праць*. 2014. Вип. 25. С. 26–53.

1626. Тельвак В. В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Українське історичне товариство; В. В. Тельвак, В. П. Педич. Львів : Видавництво «Світ», 2016. 424 с. : іл. (Серія «Грушевськіяна» ; Т. 9).

1627. Тельвак В. В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: діаспорний дискурс / В. В. Тельвак, В. П. Педич. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2015. Випуск 23. С. 89–96.

1628. Тельвак В. В. Львівська школа Михайла Грушевського в сучасному історіографічному дискурсі. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2016. Вип. 26. С. 49–70.

1629. Тельвак В. В. Львівський університет у становленні історичної школи Михайла Грушевського. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2014. Вип. 10. С. 46–52.

1630. Тельвак В. В. Малознана німецькомовна праця Михайла Грушевського. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич : Коло, 2006. Вип. X. С. 681–701.

1631. Тельвак В. В. Марксистська рецепція творчого доробку Михайла Грушевського (перша третина ХХ століття). *Український археографічний щорічник*. Київ : Український письменник, 2009. Вип. 13/14 С. 365–397.

1632. Тельвак В. В. Меморіальна грушевськіана: від збентеження до осмислення. Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. Т. 47. Кн. II. Меморіальна грушевськіана. Серія Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви / упор. В. Тельвак. Львів : Світ, 2016. С. V–LII.

1633. Тельвак В. В. Метанаратив М. Грушевського в історіографічному дискурсі доби Модерну. *Ейдос*. 8. Вип. 3. Ч. 1. С. 227–239.

1634. Тельвак В. В. Методологічні основи історичних поглядів М.С. Грушевського (кінець XIX – початок XX століття). *Київська Старовина. Науковий історико-філологічний журнал*. 2002. №2. С. 3–28.

1635. Тельвак В. В. Методологічні проблеми сучасного грушевськознавства. *Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць*. 2010. Вип. 31–32. С. 8–16.

1636. Тельвак В. В. Михайло Грушевський в оцінках своїх учнів (перша третина XX ст.). *Історіографічні дослідження в Україні* / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Вип. 23. Київ : Інститут історії України, 2013. С. 160–197.

1637. Тельвак В. В. Михайло Грушевський в меморіальних практиках західноукраїнської громади в 1934–1935 рр. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2011. Вип. XIV–XV. С. 286–294.

1638. Тельвак В. В. Михайло Грушевський. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ, 2005. Випуск 15: Визначні постаті української історіографії XIX – XX ст. С. 319–394.

1639. Тельвак В. В. Михайло Грушевський contra Володимир Мількович (До проблеми формування дискусійного поля української історіографії початку XX століття). *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. Наук. праць*. Вип. 9. Редкол.: Г.В.Боряк (голова), І.Б.Матяш (заст. голови) та ін. Київ, 2007. С. 255–269.

1640. Тельвак В. В. Михайло Грушевський та «Київська старовина» / Тельвак В. В., Тельвак В. П. *Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць* / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2014. Вип. 7. С. 33–37.

1641. Тельвак В. В. Михайло Грушевський та конфлікти в середовищі українських істориків (початок XX ст.). *Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України, УНДІАСД; [редкол.: С. Г. Кулешов (голов. ред.) та ін.]*. Київ, 2010. Т. 18. С. 183–190.

1642. Тельвак В. В. Михайло Грушевський та польська професорська корпорація Львівського університету: між співпрацею та конфліктами / В. В. Тельвак, В. П. Педич. *Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету)*. Львів: ПАІС. 2015. С. 62–69.

1643. Тельвак В. В. Михайло Грушевський та польсько-український конфлікт у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Східноєвропейський історичний вісник*. Вип. 4. 2017. С. 24–35.

1644. Тельвак В. В. Михайло Грушевський та Російська академія наук: історія невдалого обрання. URL: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_5-_2016/7.pdf

1645. Тельвак В. В. Михайло Грушевський у Київському університеті (до проблеми формування теоретико-методологічних поглядів). *Український історик*. 2002. № 1–4. С. 186–209.

1646. Тельвак В. Михайло Грушевський у колі скандинавських колег. *Symposium historiographicum Czercasiensium. Черкаський історіографічний симпозиум* / За ред. В. Масненка. Т. II (Нові сенси історичного знання). Черкаси, 2017. С. 123–134.

1647. Тельвак В. В., Маркевич М. Михайло Грушевський у колі чеських інтелектуалів. Михайло Грушевський. Студії та джерела. Кн. 2. Київ, 2019. С. 121–162.

1648. Тельвак В. В. Михайло Грушевський у полемічному просторі Центрально-Східної Європи зламу століть : наукове, громадське, приватне. *Михайло Грушевський. Студії та джерела. Кн. 1. Національна академія наук України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського*. Київ, 2019. С. 115–171.

1649. Тельвак В. В. Між історією та політикою: рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського після 1914 року. *Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. Т. 46. Кн. II. Рецензії на праці Михайла*

Грушевського (1915–1938). Серія Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви / упор. В. Тельвак. Львів : Світ, 2015. С. V – XXVI.

1650. Тельвак В. В. Молодість Михайла Грушевського (до проблеми формування світогляду). *Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. Дніпропетровськ, 2000. 6 (14) листопад–грудень. С. 17–21.

1651. Тельвак В. Монографічна грушевськіана: спроба узагальнення. *Гуржіївські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 104–107.

1652. Тельвак В. В. Наукова діяльність Михайла Грушевського в дискусіях революційної доби. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. Черкаси, 2007. Вип. 100. С. 27–39.

1653. Тельвак В. В. Наукова діяльність Михайла Грушевського перших радянських років в оцінках сучасників. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. Черкаси, 2008. Вип. 133–134. С. 27–34.

1654. Тельвак В. В. Наукова діяльність Михайла Грушевського радянської доби очима західноукраїнської та емігрантської інтелігенції. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич : Коло, 2008. Вип. XI–XII. С. 237–252.

1655. Тельвак В. В. Наукова спадщина Михайла Грушевського в історіографічній рефлексії Миколи Василенка. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років*. 2010. Вип. 5. С. 23–40.

1656. Тельвак В. В. Наукова спадщина Михайла Грушевського в російській історіографії кінця XIX–першої половини XX століття. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Випуск 5*. Харків : Фрі Майнд, 2001. С. 64–77.

1657. Тельвак В. В. Наукові погляди Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях у Російській імперії кінця XIX–початку XX ст. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2008. Т.16. С. 42–57

1658. Тельвак В. В. Науково-популярні праці Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях початку XX століття. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2006. Вип. X. С. 348–358.

1659. Тельвак В. В. Незнана рецензія Михайла Грушевського / В. В. Тельвак, О. А. Радченко. *Архіви України: Науково-практичний журнал*. 2019. № 1 (318). С. 198–202.

1660. Тельвак В. В. Німецькомовна «Історія українського народу» Михайла Грушевського в оцінках сучасників. *Український історичний журнал*. 2007. № 3. С. 175–189.

1661. Тельвак В. В. Обговорення «Історії України» Михайла Грушевського на сторінках «The American Historical Review». *Київська старовина*. 2011. № 5. С. 118–123.

1662. Тельвак В. В. Образ Михайла Грушевського у дзеркалі національних історіографічних традицій (перша третина ХХ ст.). *Академічні й доакадемічні образи української історіографії: Колективна монографія*. Відп. ред. та керівник авт. колективу О. А. Удод. Київ : НАН України. Інститут історії України, 2012. С. 618–719.

1663. Тельвак В. В. Образ Михайла Грушевського на сторінках часопису «Галичанин». *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2012. Вип. XVI. С. 283–294.

1664. Тельвак В. В. Останні томи листування Михайла Грушевського. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2014. Вип. 8. С. 425–429.

1665. Тельвак В. В. Персональний склад Львівської історичної школи Михайла Грушевського: методологічний аспект / В. В. Тельвак, В. П. Педич. *Проблеми гуманітарних наук. Історія*. 2015. № 36. С. 18–35.

1666. Тельвак В. В. Перший том «Історії України-Руси» М. Грушевського в оцінках сучасників. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ : НАН України, Ін-т історії України, 2007. Випуск 17. С. 16–38.

1667. Тельвак В. В. Польська грушевськіана кінця ХІХ–початку ХХ ст. *Український історик*. 2004–2005. № 3–4 / 1. С. 47–60.

1668. Тельвак В. В. «По долгу історика»: конфлікти в середовищі українських інтелектуалів наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст. / В. В. Тельвак, В. П. Тельвак. *Scriptorium nostrum*. 2016. № 2 (5). С. 7–25.

1669. Тельвак В. В. Постать Михайла Грушевського в гумористичній культурі його часу: методологічні проблеми та історіографічна практика. *Symposium historiographicum czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозиум / За ред. В.Масненка. Т.І (Присвячений 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського)*. Черкаси, 2016. С. 27–36.

1670. Тельвак В. В. Постать Михайла Грушевського в західно-українській публіцистиці середини – другої половини 30-х років ХХ ст. *Історичний журнал*. 2008. №3 (39). С. 46–57.

1671. Тельвак В. В. Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець ХІХ–30-ті роки ХХ століття). Дрогобич: РВВ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2012. 169 с.

1672. Тельвак В. В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець ХІХ – ХХ ст.). *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 67–83.

1673. Тельвак В. В. Початки наукової діяльності Михайла Грушевського в оцінках істориків кінця ХІХ століття (до проблеми генези грушевськознавчих концепцій). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2007. Вип. 91. С. 66–69.

1674. Тельвак В. В. Проблема «Франко-Грушевський» в історіографічному дискурсі / В.В. Тельвак, В.П. Педич. *Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис «Галичина»*. 2018. № 29–30. С. 196–209.

1675. Тельвак В. В. Проблеми дослідження теоретико-методологічної спадщини М. Грушевського на сторінках «Українського історика». *Український історик*. 2003. № 1–5. С. 177–192.

1676. Тельвак В. В. Проблеми історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (1939–1990). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2000. Випуск 35–36. С. 354–366.

1677. Тельвак В. Проблема «Росія та Європа» в історіософському дискурсі та історіографічній практиці Михайла Грушевського / В. Тельвак, В. Тельвак. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2016. Вип. 1. С. 21–32.

1678. Тельвак В. В. П'ять ювілеїв Михайла Грушевського. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 4–50.

1679. Тельвак В. В. Рец. на кн.: Adamski Lukasz. Nacjonalista postepowu. Mychajlo Hruszewski i jego poglady na Polske I Polakow. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. 369 s. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2012. Вип. 16/17. С. 647.

1680. Тельвак В. В. Рец. на кн.: Ніколає Йорги на «Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes» Михайла Грушевського. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ, 2007. Випуск 12. С. 840–844.

1681. Тельвак В. В. Рец. на кн.: Рукописи, документи і матеріали Михайла Грушевського у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові. Каталог / Упор. О. Мартиненко. Львів, 2005. 219 с. *Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 13/14. Український археографічний збірник. Том 16/17*. Київ, 2009. С. 720–724.

1682. Тельвак В. В. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця XIX–30-х років XX століття: автореф. дис. ... д. і. н.: 07.00.06. НАНУ. Інститут історії України. Київ, 2009. 37 с.

1683. Тельвак В. В. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця XIX–30-х років XX століття: дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». В. В. Тельвак. Київ, 2009. 521 с.

1684. Тельвак В. В. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського як історіографічна проблема (до 1914 року). *Scriptorium nostrum*. 2014. № 1. С. 9–39. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/scno_2014_1_4

1685. Тельвак В. В. Рецензування праць Михайла Грушевського як історіографічна проблема (до 1914 року). *Грушевський М. С. Твори: У 50 т. редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. Т. 46. Кн. I. Рецензії на праці Михайла*

Грушевського (1890 – 1914). Серія Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви / упор. В. Тельвак. Львів : Світ, 2015. С. VIII – XXX.

1686. Тельвак В. В. Роль Михайла Грушевського в українській історіографії та методології історії. *Історія історіографії і методологія історії в Польщі та в Україні / pod redakcja naukowa Jerzego Maternickiego, Joanny Pisulinskiej i Leonida Zaszkilniaka. Rzeszow: Wydawnictwo uniwersytetu Rzeszowskiego, 2015. С. 187–196.*

1687. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Образи Михайла Грушевського в польській інтелектуальній культурі кінця ХІХ – початку ХХІ ст. *Українські та польські інтелектуали в другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст. : співпраця, конфлікти, рецепція : колективна монографія / за редакцією Віталія Тельвака. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 167–252.*

1688. Тельвак В. В. Смерть Михайла Грушевського на сторінках української закордонної періодики / Тельвак В., Яценюк Т. *Наукові записки. Серія «Історичні науки». 2013. Вип. 21. С. 182–188.*

1689. Тельвак В. В. Творча спадщина Михайла Грушевського в інформаційно-пропагандистській діяльності СВУ. *Проблеми історії України ХІХ – поч. ХХ ст. Вип. 13. Київ, 2007. С. 56–59.*

1690. Тельвак В. В. Творча спадщина Михайла Грушевського в інформаційно-пропагандистській діяльності СВУ. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. Київ : Інститут історії України, 2008. Випуск ХІV. С. 208–220.*

1691. Тельвак В. В. Творча спадщина Михайла Грушевського в історіографічній рефлексії Дмитра Дорошенка (перша третина ХХ ст.). *Вісник Черкаського університету. Історичні науки. 2012. № 29. С. 9–15.*

1692. Тельвак В. В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ–30-ті роки ХХ століття). Київ-Дрогобич : «Вимір», 2008. 494 с.

1693. Тельвак В. В. Творчість Михайла Грушевського революційної доби: тексти і контексти. *Революція, державність, нація: Україна на шляху самостведження (1917–1921 рр.). Матеріали Міжнародної наукової конференції*

(м. Київ 1-2 червня 2017 р.) / Упоряд. В. Верстюк та ін. Київ; Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. С. 155-170.

1694. Тельвак В. В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів М. С. Грушевського (кінець XIX–початок XX століття): автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 06. ЛНУ. Львів, 2001. 19 с.

1695. Тельвак В. В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX–початок XX століття). Монографія. Нью-Йорк–Дрогобич, 2002. 236 с.

1696. Тельвак В. В. Теоретичне грушевськознавство: здобутки та перспективи пошуку. II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Том 1. Кам'янець-Подільський-Київ-Нью-Йорк-Острог, 2005. С. 371–378.

1697. Тельвак В. В. Українські та румунські історики в боротьбі за східноєвропейську спадщину (Михайло Грушевський contra Ніколає Йорга) / Віталій Тельвак, Вікторія Тельвак. *Scriptorium nostrum*. 2018. № 2 (11). С. 10–20.

1698. Тельвак В. В. Формування світогляду та наукових зацікавлень Михайла Грушевського (до 1886 року). Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. Відповідальні редактори: Л. Винар, Ю. Макар. Чернівці : Рута, 2001. Т.3. С. 180–186.

1699. Тельвак В. В. Ювілейна грушевськіана: заходи, постаті, оцінки. *Грушевський М. С. Твори: У 50 т. редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. Т. 47. Кн. I. Ювілейна грушевськіан Серія Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви / упор. В. Тельвак. Львів : Світ, 2016: С. V–LVI.*

1700. Тельвак В. В. Ювілейна грушевськіана першої третини XX століття. Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М.С. Грушевського: тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог) / В. В. Тельвак, В. П. Тельвак / Міністерство освіти і науки України; Національний університет «Острозька

академія»; *Українське історичне товариство*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 17–20.

1701. Тельвак В. П. Козацьке літописання у працях Михайла Грушевського. *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. VII*. Дрогобич, 2003. С. 275–289.

1702. Тельвак В. П. Конференційні підсумки ювілейного року Михайла Грушевського. *Український історичний журнал*. 2016. №5. С. 230–234.

1703. Тельвак В. П. Микола Костомаров в історіографічній рефлексії Михайла Грушевського / В. П. Тельвак, В. В. Тельвак. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2018. Вип. 28. С. 327–339.

1704. Тельвак В. П. Михайло Грушевський – дослідник української історіографії : автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 06. Київ, 2004. 20 с.

1705. Тельвак В. П. Михайло Грушевський contra В'ячеслав Липинський (до питання про соціальну функцію історії). *В'ячеслав Липинський в історії України (до 120-річчя з дня народження)*. *Збірник наукових праць*. Київ, 2002. С. 199–209.

1706. Тельвак В. П. Михайло Грушевський про українську історіографію кінця XIX–початку XX століття. *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Наукове видання історичного факультету ДДПУ ім. Івана Франка. Вип. V*. Дрогобич, 2001. С. 167–181.

1707. Тельвак В. П. Михайло Грушевський про місце історії в житті суспільства. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції. 25–26 жовтня 2001 р. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. Т. 7 (9). С. 36–43.*

1708. Тельвак В. П. Михайло Грушевський як дослідник української історіографії / В. П. Тельвак, В. В. Тельвак. Київ; Дрогобич, 2005. 334 с.

1709. Тельвак В. П. Михайло Грушевський як дослідник української історіографії (теоретико-методологічний аспект). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2011. Вип. XIV–XV. С. 264–273.

1710. Тельвак В. П. Проблеми становлення української історіографії у працях Михайла Грушевського. *Михайло Грушевський – науковець і політик у*

контексті сучасності: Збірник наукових праць. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2002. С. 25–36.

1711. Тельвак В. П. Суб'єкт історичного процесу в історіософії Михайла Грушевського. *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць*. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2002. С. 59–74.

1712. Тельвак В. П. Термін «історіографія» та предмет історії історичної науки у спадщини Михайла Грушевського. *Український історичний збірник*. 2002. Вип. 5. Київ, 2003. С. 404–423.

1713. Тельвак В. П. Теоретичні проблеми історії в творчій спадщині М.С. Грушевського – рецензента (1894–1914 рр.). *Київська старовина*. 2001. № 5. С. 157–165.

1714. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Українська історіографія у дзеркалі польської публіцистики (Михайло Грушевський contra Францішек Равіта-Гавронський). *Східноєвропейський історичний вісник*. Вип. 7, 2018. С. 46–53.

1715. Тельвак В. П. Українські історики-романтики у працях Михайла Грушевського. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. Черкаси : РВВ ЧДУ, 2003. Вип. 50. С. 9–15.

1716. Тельвак В. П. Формування Михайла Грушевського як історіографа (гімназійна доба)). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2007. Вип. 91–93. С. 69 – 71.

1717. Тесленко В. Оцінка М. Грушевського в мемуарній спадщині Є. Чикаленка. *Михайло Грушевський і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченій 130-річчю від дня народження М. С. Грушевського*. Київ : Редакційно-видавничий центр «Київський університет», 1998. С. 34–37.

1718. Ткаченко І. Джерела з історії видавничої діяльності М. Грушевського в Києві (1907 – 1914 рр.): автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 06. Київ, 2006. 20 с.

1719. Ткаченко І. Михайло Грушевський і цензура (1901–1914 роки). *Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 12. Український археографічний збірник. Том 15.* Київ, 2007. С. 207–214.

1720. Ткаченко І. Науково-видавнича діяльність М.Грушевського під наглядом органів влади Російської імперії (1907–1914 рр.). *Український історичний журнал.* 2011. № 6. С. 55–67.

1721. Ткаченко І. Редакційна політика М.Грушевського в «Літературно-науковому вістнику» (1907–1914 рр.). *Український історичний журнал.* 2010. № 5. С. 90–103.

1722. Тодійчук О. Листи М. Грушевського до Є. Х. Чикаленка. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирого.* Київ, 2001. С. 145–162.

1723. Толочко О. Дві не зовсім академічні дискусії (І. А. Лінниченко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський). *Український археографічний щорічник.* Київ : Наукова думка, 1993. Вип. 2. С. 92–103.

1724. Толочко П. Академік М. С. Грушевський – видатний український вчений. *Вісник Академії Наук України.* 1992. № 3. С. 6–15.

1725. Толочко П. Перший історик України-Руси. *Київська старовина.* 1992. № 2. С. 2–9.

1726. Томашівський С. Історія України-Руси. Написав М. Грушевський. Т. V. У Львові, 1906. *Літературно-науковий вістник.* 1906. Т. XXXI. С. 97–98.

1727. Томашівський С. Злість і Зависть («Руслан» і Мількович). *Діло.* 1907. Ч. 205, 206, 208.

1728. Томашівський С. Наша політика і професор М. Грушевський. Гльосси до брошури проф. М. Грушевського. 1911. *Грушевськіяна. Т. 7. М. Грушевський. Наша політика.* Дрогобич : Коло, 2003. С. 111–144.

1729. Томашівський С. Нова книжка – нові часи (Проф. М. Грушевський-Очерк истории украинского народа, Санкт-Петербург, 1904). *Літературно-науковий вістник.* 1905. Т. XXXIX. С. 43–53.

1730. Томашівський С. Проф. Мих, Грушевський. Украинство в Росіи, его запросы и нужды (Глава из «Очерков истории украинского народа»), Санкт-Петербург, 1906. *Літературно-науковий вістник*. 1906. Т. XXXV. С. 172–173.

1731. Три останні друковані статті Михайла Грушевського. *Український історик*. 1984. Ч.1–4. С. 82.

1732. Трифонова С. Значення історичної школи М. С. Грушевського для розвитку науки в незалежній Україні. *М. С. Грушевський – творець української держави : збірка матеріалів обласної науково-практичної конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (м. Миколаїв, 20 жовтня 2016 року)* [упоряд.: Н. А. Сторчак, О. В. Волос, Н. В. Калкутіна, Г. Ю. Суріна, В. В. Гладун]. Миколаїв, ОППО. URL : <http://www.moipro.mk.ua/attachments/article/4083/M.%20С.%20Грушевський%20–%20творець%20української%20держави%20%203б%20матеріалів%20обласної%20%20конференції%202016.pdf>

1733. Тронько П. Приреченість школи Грушевського. *Репресоване краєзнавство (20 – 30-ті роки)*. Київ, 1991. С. 12.

1734. Трофимович В. Розробка М. Грушевським Зовнішньополітичної концепції України в період Центральної Ради. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острозьк) / Міністерство освіти і науки України ; Національний університет «Острозька академія»; Українське історичне товариство. Острозьк : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 164–166.*

1735. Трофимук М. «Історія української літератури» Михайла Грушевського: проблеми методології і концептуальності. *Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченій 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів, 1994. С. 241–245.

1736. Трощинський В. П. Український соціологічний інститут у Відні. *Енциклопедія історії України: Україна–Українці*. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій

(голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: «Наукова думка», 2019. 842 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainskyj_inst_Vidni (останній перегляд: 22.12.2020)

1737. Трубайчук А. Вірний син свого народу. *Грушевський М.С. Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх. Упор. А. Ф. Трубайчук. 2-е вид. стер.* Київ : Либідь, 1992. С. 3–12.

1738. Трубайчук А. Нова концепція вивчення історії. *Пам'ять століть*, 1997. № 3. (6). С. 2–6.

1739. Трубайчук А. Совість української державності: Нарис політичної біографії М. С. Грушевського. *Відродження*. 1993. № 2. С. 61–64.

1740. Трубчанінов С. Історично-географічні дослідження представників наукової школи В. Антоновича. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2014. Вип. 7. На пошану академіка П. Т. Тронька до 100-річчя від дня народження. С. 135–148.

1741. Турченко Ф. Михайло Грушевський vs. Микола Міхновський (дискусія сучасників: погляд через сторіччя). *Український історичний журнал*. 2013. № 2. С. 74–94.

1742. Удод О. Образ М.С.Грушевського в сучасному інформаційному просторі України. *Symposium historiographicum czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозіум / За ред. В. Масненка. Т.І (Присвячений 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського)*. Черкаси, 2016. С. 17–26.

1743. «Украинская жизнь» 1916. грудень. до 50-річчя М. С. Грушевського. С.10.

1744. Украинский вопрос. Сост. сотрудниками журнала «Украинская жизнь». Изд. 2-е. Москва : Задруга, 1915. 164 с.

1745. «Украинский народ в его прошлом и настоящем». *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*. Головний редактор проф. В. Кубійович. Т. 9. Париж–Нью-Йорк : Молоде життя. 1957. С. 3305.

1746. Українське Наукове Товариство в Києві в 1914 році. *Український науковий збірник*. Москва, 1915. С. 125–126.

1747. Українське наукове товариство в Києві як предтеча Української академії наук. Онопрієнко В Л., Щербань Т.О. *Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві*. Київ : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2008. С. 9–87.

1748. Український історик проф. М. Грушевський осліп із нужди. *Новий шлях*. Торонто. 1933. 26 вересня.

1749. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали / Ред. колегія: В.Верстюк (відповідальний редактор) та ін. Київ : видавництво Олени Теліги, 2003. 1024 с.

1750. Українські часописи про ювілей проф. М. Грушевського. *Вісник СВУ*. 1916. Ч. 127. С. 788–789.

1751. Ульяновський В., Короткий В. Макроісторія України в мікрровимірах університету св. Володимира (Слово від упорядників). *Alma mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. Матеріали, документи, спогади*. Київ : Прайм. 2000. С. 7–18.

1752. Ульяновський В. Микола Аркас, «Історія України-Руси» і Михайло Грушевський. *Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник*. Київ : Інтел, 1996. С. 161–221.

1753. Ульяновський В. Михайло Грушевський і Academia (Ідея, змагання, діяльність) / В. Ульяновський., С. Кіржаєв. *Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів : «НТШ», 1994. С. 385–402.

1754. Ульяновський В. Незнана рання праця М. С. Грушевського з русистики та джерелознавства. *Український археографічний щорічник*. Київ : Наукова думка, 1993. Вип. 2. С. 263–280.

1755. Ульяновський В. Проекти українського соціологічного інституту М. С. Грушевського. *Філософська і соціологічна думка*. 1992. № 7. С. 109–123.

1756. Ульяновський В. Чому не було створено «празьку історичну школу» Грушевського. *Український історик*. 2002. № 1–4. С. 209–256.

1757. Урсу Д. Историография как точная наука. *Харківський історіографічний збірник*. Харків, 2010. Вип.10. С. 99–125.

1758. Ф. С. Грушевський Михайло. З історії релігійної думки на Україні. Львів. 1923. *Записки Чина св. Василя Великого*. 1927. Т. 2. Вип. 3–4 . С. 460.

1759. Феденко П. Михайло Грушевський в науці і політиці. *Вільна Україна*. Нью-Йорк, 1966. Ч. 52. С. 1–17.

1760. Феденко П. На століття Михайло Грушевський. *Культура*. Париж, 1967. № 12 (242). С.111–112.

1761. Федоришин П. М. Грушевський – літературознавець і публіцист. *Українське літературознавство*. 1996. Вип. 63. С. 43–48.

1762. Федорова Н. Математические методы в историческом исследовании: Курс лекций. Казань, 1996. 108 с.

1763. Федорук Я. Василь Гарасимчук: його життя і відносини з Михайлом Грушевським. *Український історик*. Т. XXXIII VOL. Михайло Грушевський. Студії і матеріали. З нагоди 130-річчя від дня народження, 1996. С. 285–289.

1764. Федорук Я. Відгук Василя Герасимчука на ІХ том «Історії України-Руси» М. Грушевського. *Український археографічний щорічник*. Нова серія. Київ, 1999. Випуск 3/4. Том 6/7. С. 534–535.

1765. Федорук Я. Редакційна праця Катерини Грушевської над виданням творів батька (1934–1938). Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», 2016. С. 78–79.

1766. Федотова В. Г. Методология истории сегодня. *Новая и новейшая история*. 1996. № 6. С. 60–61.

1767. Федущак-Юркевич І. Михайло Грушевський і слідча справа Віктора Юркевича. *Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів : НТШ, 1994. С. 426–439.

1768. Федюшка М. Михайло Грушевський – Ілюстрована історія України, Київ–Львів, 1911, ст. 556. *Записки НТШ*. 1912. Т. СХ. С . 221–222.

1769. Филюшкин А. «Постмодернистский вызов» и его влияние на современную теорию исторической науки. URL : <http://abuss.narod.ru/Biblio/filjushkin.htm>

1770. Фізер І. До історіософії «Історію Української літератури» М. Грушевського. *Український історик*. 1991–1992. № 3–4/1–4. С. 249–255.

1771. Фізер І. Михайло Грушевський як літературознавець та історик літератури. *Слово*. Нью-Йорк, 1968. № 3. С. 316–329.

1772. Флоринский Т. Критико–библиографический обзор новейших трудов и изданий пославяноведению. *Университет. известия*. 1910. № 11. С. 1–16.

1773. Флоринский Т. Малорусский язык и «українсько-руський» літературний сепаратизм. *Украинский туман должен рассеяться, и русское солнце взойдет. Украинафильство в России. Идеология раскола. Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник*. Москва, 1998. С.331–383.

1774. Франко З. М. Грушевський і І. Франко. *Український історик*. 1991–1992. № 3–4 / 1–4. С. 278–292.

1775. Франко З. Михайло Грушевський і Іван Франко. *Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів : НТШ, 1994. С. 291–296.

1776. Франко І. Hrusevskyj M. Geschichte des ukrainischen (rutensschen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906. *Літературно-науковий вістник*. 1906. Т. XXX. С. 595.

1777. Франко І. До А. Ю. Кримського. [Довгополе, 26 серпня 1898 р.] / І.Франко. *Зібрання творів: У 50-ти тт. Т. 50. Листи (1895–1916)* / Редактор тому М. Д. Бернштейн; Упорядкування та коментарі М. С. Грицюти та ін. Київ : Наукова думка, 1986. С. 113–115.

1778. Франко І. До Є. К. Трегубова. [Львів, 30 листопада 1907 р.]. *Зібрання творів: У 50-ти тт. Т. 50. Листи (1895–1916)*. Редактор тому М. Д. Бернштейн;

Упорядкування та коментарі М. С. Грицюти та ін. Київ : Наукова думка, 1986. С. 337–340.

1779. Франко І. До М. С. Грушевського. [Львів, 6 грудня 1913 р.]. *Зібрання творів: У 50-ти тт. Т. 50. Листи (1895–1916). Редактор тому М. Д. Бернштейн; Упорядкування та коментарі М. С. Грицюти та ін.* Київ: Наукова думка, 1986. С. 412.

1780. Франко І. До О. С. Маковея. [Львів, 6 листопада 1901 р.]. *Зібрання творів: У 50-ти тт. Т. 50. Листи (1895–1916). Редактор тому М. Д. Бернштейн; Упорядкування та коментарі М. С. Грицюти та ін.* Київ : Наукова думка, 1986. С. 173–174.

1781. Франко І. До Ф. К. Вовка. [Львів, 16 січня 1899 р.]. *Зібрання творів: У 50-ти тт. Т. 50. Листи (1895–1916). Редактор тому М. Д. Бернштейн; Упорядкування та коментарі М. С. Грицюти та ін.* Київ : Наукова думка, 1986. С. 126–128.

1782. Франко І. До Ф. К. Вовка. [Львів, 16–17 грудня 1907 р.]. *Зібрання творів: У 50-ти тт. Т. 50. Листи (1895–1916). Редактор тому М. Д. Бернштейн; Упорядкування та коментарі М. С. Грицюти та ін.* Київ : Наукова думка, 1986. С. 341–343.

1783. Франко І. Життя й літературна діяльність Іпатія Потія. *Зібрання творів: У 50-ти тт. Т. 39. Літературно-критичні праці (1911–1914). Редактор тому В. І. Крекотень; Упорядкування та коментарі В. П. Колосової, В. І. Крекотня, Г. І. Павленко.* Київ : Наукова думка, 1983. С. 508–533.

1784. Франко І. Літописна основа «Слова о полку Игореве». *Зібрання творів: У 50-ти тт. Т. 39. Літературно-критичні праці (1911–1914.). Редактор тому В. І. Крекотень; Упорядкування та коментарі В. П. Колосової, В. І. Крекотня, Г. І. Павленко.* Київ : Наукова думка, 1983. С. 359–507.

1785. Франко І. Молитва за ворогів. *Зібрання творів: У 50-ти тт. Т. 39. Літературно-критичні праці (1911–1914). Редактор тому В. І. Крекотень; Упорядкування та коментарі В. П. Колосової, В. І. Крекотня, Г. І. Павленко.* Київ: Наукова думка, 1983. С. 161–174.

1786. Франко І. Наше літературне жите в 1892 році (Листи до редактора «Зорі»). «Зоря». 1893. С. 17.

1787. Франко І. Причинки до історії України-Руси. *Зібрання творів: У 50-ти тт. Т. 47. Історичні праці (1898–1913)*. Редактори тому А. В. Санцевич, В. Г. Сарбей; Упорядкування та коментарі Л. Г. Москвич, Ю. А. Пінчука. Київ : Наукова думка, 1986. С. 417–547.

1788. Франко І. Про життя та діяльність Олександра Кониського. Додаткові томи до *Зібрання творів у 50-ти тт. Т. 54. Літературознавчі, фольклористичні, літературознавчі та публіцистичні праці. 1896–1916* / Редактор тому Є. К. Нахлік; Київ : Наукова думка, 2010. С. 311–337.

1789. Українсько-руська література і наука в 1899 році. Додаткові томи до *Зібрання творів у 50-ти тт. Т. 54. Літературознавчі, фольклористичні, літературознавчі та публіцистичні праці. 1896–1916* / Редактор тому Є. К. Нахлік; Київ : Наукова думка, 2010. С. 245–250.

1790. Франко І. Українці. *Зібрання творів: У 50-ти тт. Т. 41. Літературно-критичні праці (1890–1910)* / Редактор тому П. Й. Колесник; Упорядкування та коментарі В. І. Крекотня, Т. Г. Третьяченко. Київ : Наукова думка, 1984. С. 162–193.

1791. Франко І. Шість записів князя Іллі Костянтиновича Острозького. *Зібрання творів: У 50-ти тт.* Київ : Наукова думка, 1984. Т. 39. С. 144–162.

1792. Франко І. Южнорусская література. *Зібрання творів: У 50-ти тт. Т. 41. Літературно-критичні праці (1890–1910)*. Редактор тому П. Й. Колесник; Упорядкування та коментарі В. І. Крекотня, Т. Г. Третьяченко. Київ : Наукова думка, 1984. С. 101–161.

1793. Франко І. Письмо до Комітету археологічного з'їзду у Києві 20.8. 1899 «Справа участі делегатів Наукового товариства ім. Шевченка в археологічному з'їзді / І. Франко., В. Гнатюк. *Літературно-науковий вістник*. Т.7. Кн. 9. С.197–198.

1794. Харлан А. Редакційно-видавнича діяльність Михайла Грушевського. URL: /<http://druk.kpi.ua/files/publications/2011-4-20.pdf>.

1795. Хвиля А. Буржуазно-націоналістична трибуна (про журнал «Україна») *Більшовик України*. 1931. № 6. С. 46.

1796. Хеленюк А. Грушевськознавство в творчості Л. Винара. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 2008. Вип. 22. С. 231–236.

1797. Хеленюк А. Роль Любомира Винара в розвитку наукового грушевськознавства у діаспорі. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доп. (17 вересня 2016 р., м. Острозь), 2016*. С. 40–43.

1798. Хмарський В. М. С. Грушевський і одеські науковці / В. Хмарський, Л. Белоусова. *Архіви України*. 1996. № 1–3. С. 61–78.

1799. Хоменко В. О. Михайло Грушевський і Українська партія соціалістів-революціонерів: інформаційний потенціал архівних документів партії. *Архіви України*. 2018. № 2-3. С. 157–166.

1800. Хоменко В. Михайло Грушевський у діяльності Української партії соціалістів-революціонерів: текст і контекст джерел. 2018. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Спец. 07.00.06. Київ. 20 с.

1801. Хоменко В. Питання співпраці Михайла Грушевського з українською партією соціалістів-революціонерів в українській еміграційній історіографії. *Емінак. Науковий щоквартальник*. 2018. С. 128–134.

1802. Хоменко В. Повернення Михайла Грушевського до України у 1924 році: історіографія питання. *Сіверянський літопис*. 2017. № 1–2 (133–134) С. 198–206.

1803. Хоменко В. Повернення Михайла Грушевського до України у 1924 році у світлі мемуарних джерел. *Історичний архів*. 2017. Вип. 18. С. 150–156.

1804. Хоменко В. Публіцистика Михайла Грушевського 1919–1924 рр. як джерело дослідження його політичної діяльності в еміграції. *Михайло Грушевський. Студії та джерела. Кн. 2*. Київ, 2019. С. 183–203.

1805. Хоменко В. Суспільно-політична діяльність Михайла Грушевського в еміграції (1919-1924 рр.). *Емінак. Історія України*. Київ; Миколаїв, 2017. № 2 (18). С. 45-49.

1806. Хроніка: Всеукраїнська Академія Наук, (ВУАН). *Україна. Науковий двохмісячник українознавства*. Під ред. Михайла Грушевського. 1925. Кн. 1–2. С. 211–222.

1807. Хроніка. Історична Секція Української Академії Наук в 1925 році. *Україна*. 1926. Кн.1. С. 160–167.

1808. Хроніка : Кафедра Історії українського Народу Всеукраїнська Академія Наук. *Україна*. 1925. Кн. 1–2. С.222–227.

1809. Хроніка: Століття Михайла Грушевського. *Український історик*. 1966. 3–4 (11–12). С. 110–111.

1810. Хроніка: «Українського Наукового Товариства в Києві». *Записки Українського наукового товариства в Києві*. Кн. X. Київ., 1912. С. 158–162.

1811. Хроніка: Українського Наукового Товариства в Києві за 1913 рік. *Україна. Науковий трьох місячник українознавства*. Видає Укр. наук. тов. Київі під заг. Проводом голови Тов. Мих. Грушевського. 1914. кн. II. С. 147–155.

1812. Хронологічний перегляд праць Грушевського поданий у бібліографічному збірнику: Mikhailo Hrushevsky. *Bibliographis Sourus / Wynar L.* New York: Ukrainian Historical Association, 1985.

1813. Хрящевська Л. Михайло Грушевський – засновник етнологічної школи генетичної соціології. *М. С. Грушевський – творець української держави : збірка матеріалів обласної науково-практичної конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського* (м. Миколаїв, 20 жовтня 2016 року) [упоряд.: Н. А. Сторчак, О. В. Волос, Н. В. Калкутіна, Г. Ю. Суріна, В. В. Гладун]. Миколаїв, ОППО. URL: <http://www.moippo.mk.ua/attachments/article/4083/M.%20С.%20Грушевський%20%20творець%20української%20держави%20%20Збірка%20матеріалів%20обласної%20%20конференції%202016.pdf>

1814. Ц.к. Президія намісництва. Бяла, 2 серпня 1917. Пану керівникові Міністерства віросповідань і навчання у Відні. *Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка; [Вступ. Слово Л. М. Кравчука; Післямова Ф. П. Шевченка;]*. Київ : Веселка, 1992. С.375.

1815. Ц.к. Президія намісництва. Ч.35490 / пр. Бяла 25 листопада 1915. Панові ц.к. міністрові внутрішніх справ у Відні. *Український історик*. 1984. №.1–4. С.266–268.

1816. Царинний А. Украинское движение. «Украинский туман должен рассеяться, и русское солнце взойдет». Украинофильство в России. Идеология раскола. *Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник*. Москва : 1998. С. 135–252.

1817. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 318. Оп.1. Спр.1817. Киевская судебная палата. Произведения М. Грушевского «Про старі часи на Україні», изъято в июне 1907 г. При обыске у дворянки М. Харченко в Киеве.

1818. ЦДІАК України. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 1817. Киевская судебная палата. Произведения М. Грушевского «Национальный вопрос и автономия», «Единство или распадение России», «Движение политической и украинской мысли в XIX ст», «Украинский вопрос», обнаружены при обыске у члена II гос. Думы С. Нечитайло в д. Рашковка Киевской губ. 9 июня, 11 авг. 1907 г.

1819. ЦДІАК України. Ф. Київська судова палата. №318. Опис 1. Спр. 1896. Киевская судебная палата. Произведение М. Грушевского «Очерки истории украинского народа» изъята при обыске у воспитанника Черниговской духовной семинарии И. Товстухи. 1909 г.

1820. ЦДІАК України. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 2485. Киевская судебная палата. Произведения М. Грушевского «Украинство в России», «Про старі часи на Україні» обнаружены при обыске у студента Киевского университета А. Мизерницкого в г. Радомье.

1821. ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 187. Киевский временный комитет по делам печати. Наложены аресты на произведения М. Грушевского. 1909 октябрь 30.

1822. ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 20. Киевский временный комитет по делам печати. Переписка с канцеляриею Киевского, Подольського и Волынского генерал-губернатора об издании Грушевским в Києве журнала «Літературно-науковий вісник». 11 декабря 1906–14 июля 1908 г.

1823. ЦДІАК України. Ф.1235. Оп. I. Спр. 3043. Об изъятии при обыске у крестьянина с. Лесочин Захарченко брошури М.Грушевского «Про старі часи на Україні».

1824. ЦДІАК України. Фонд 276. Оп. 1. Спр. 227. Південно-Західне районне охоронне відділення. Агентурна записка від 9 травня 1909 р. про засідання Галицької української партії у м. Львові. По проекту професора Грушевського М. вирішено провести честування Мазепи по всій Галичині.

1825. ЦДІАК України. Ф.295. Оп. 1, спр. 20. Справа про видання в м. Києві проф. Грушевським М.С. і Черняхівської Л.М. журналу «Літературно-науковий Вісник» українською мовою. 14 грудня 1906 р. 14 січня 1915 р.

1826. ЦДІАК України. Ф. 336. Оп. №1. Спр. 3043. Харьковское губернское жандармское управление. с. Песочин Харківської губернії. Про взяття при обшуку у селянина с. Песочин Захарченко брошури М. Грушевського «Про старі часи на Україні».

1827. ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 60. Циркуляр Главного управления по делам печати от 21 января 1905 г. о разрешении рассмотрения в России работы профессора Львовского университета М. С. Грушевского «Історія України-Русі».

1828. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 309. Оп. 1. Спр. 1. 42. Протоколи засідань історико-філософської секції НТШ. 1893 – 1915 рр.

1829. ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 5.1582. Реферат Левицького С. Науково-історична діяльність М. Грушевського у 1914 – 1930 рр. і хитання його поглядів на процес розвитку української історії. 1930 р.

1830. Цибенко І. Бібліографічні аспекти наукової спадщини М. С. Грушевського: Автореф. дис. ... к. і. н. (07.00.08) / Київський національний університет культури і мистецтв. Київ, 2005. 20 с .

1831. Цибенко І. Бібліографічна основа історичних праць М. С. Грушевського. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Вип.11. НАН України. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського.* Київ, 2003. С. 460–470.

1832. Цибенко І. Деякі аспекти статті Михайла Грушевського «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (до 105-ї роковин з дня виходу). *Вісник книжкової палати.* 2009. № 12. С. 30-32.

1833. Цибенко І. Діяльність М. Грушевського: пошук бібліографічних джерел. *Бібліотечна планета.* 2002. № 4. С. 34–35.

1834. Цибенко І. «Історія української літератури» М. С. Грушевського та її бібліографічне оснащення. *Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: Проблеми науки, освіти, практики: Збірник матеріалів між нар.наук-практ. конф. Київ 25–26 травня, 2004р.* Київ, 2004. С. 178–180.

1835. Цибенко І. Критико-бібліографічна діяльність Михайла Грушевського на сторінках «Записок НТШ» та «Літературно-наукового вістника» (Львівський період життя і творчості видатного вченого 1894–1914роки). *Вісник Книжкової палати.* 2004. № 3. С. 30–35.

1836. Цибенко І. Критико-бібліографічна діяльність Михайла Грушевського у виданнях Українського Наукового Товариства. *Вісник Книжкової палати.* 2004. № 6. С. 36–39.

1837. Цибенко І. Науково-видавнича діяльність М. Грушевського в умовах розбудови національної культури України. *Вісник Книжкової палати.* 2015. № 11. С. 34–37.

1838. Цибенко І. Українська періодика у творчому житті Михайла Грушевського. *Вісник книжкової палати*. 2012. № 11. С. 30–34.

1839. Цибульський В. «Історія України-Руси» Михайла Грушевського про битву під Берестечком. *Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів : «НТШ», 1994. С. 190–195.

1840. Цибульський В. Українсько-московський договір у працях М. Грушевського: порівняльний аналіз. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острозьк)*. Острозьк: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 138–141.

1841. Циркуляр ДПУ щодо праці М. Грушевського «Історія України-Руси». *Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті роки): Збірник документів і матеріалів*. Київ, 1997. С. 64.

1842. Ціпко А. Словесність і культуротворення: синтеза державницького осмислення Михайлом Грушевським. *Тарас Шевченко і Михайло Грушевський: у пошуках шляху до незалежної України : матеріали Міжнар. наук. конф., присвячені святкуванню 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського, 23 верес. 2016 р., Канів / М-во культури України, М-во освіти і науки України*. Черкаси: Видавець Олександр Третяков, 2017. С. 165–181.

1843. Цубов Л., Божко Н. Михайло Грушевський – організатор національної академічної науки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2000. № 408 : Держава та армія. С. 167–172.

1844. Чабан А. Візія М.С.Грушевського історії середньої Наддніпрянщини. *Symposium historiographicum czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозиум / За ред. В.Масненка. Т.І (Присвячений 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського)*. Черкаси, 2016. С. 168–185.

1845. Черниш Н. Історико-соціологічний метод М. Грушевського і сучасність. *Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції*. Львів, 1995. С. 324–327.

1846. Черній Л. Вплив наукових здобутків українських вчених в еміграції на розвиток української соціологічної думки. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2014. Вип. 15. С. 5–11.

1847. Чижевський Д. Грушевський як історик літератури. *Грушевський М. Історія української літератури*. Т.1. Нью-Йорк: Книгоспілка, 1959. С. I–XI.

1848. Чижевський П. Чикаленку Є. 10.VII. 1920, Швейцарія, Женева. Чикаленко Є. *Щоденник 1919–1920* / За ред. В. Верстюка та Марка Антоновича. Київ; Нью-Йорк : Видавництво імені Олени Теліги, 2005. С. 386–388.

1849. Чикал-бей. Замість привітання на ювілей (Фельетон). *Тризуб*, Париж, 1926. Ч. 48. С. 8–9.

1850. Чикаленко Є. Лист до Михайла Грушевського. № 1. Київ, 18/VII 1913. *Грушевськіяна. Том 7. М. Грушевський. Наша політика*. Дрогобич : Коло, 2003. С. 219.

1851. Чикаленко Є. Лист до Михайла Грушевського. №2. ст. 221–222. Мардаровка 28/VII 1913. *Грушевськіяна. Т.7. М.Грушевський. Наша політика*. Дрогобич : Коло, 2003. С. 220–221.

1852. Чикаленко Є. Лист до Михайла Грушевського. №3. Мардаровка 12/VIII 1913. *Грушевськіяна. Т. 7. М.Грушевський. Наша політика*. Дрогобич : Коло, 2003. С. 222.

1853. Чикаленко Є. *Щоденник (1907–1917)*. Київ : Темпора, 2011. 480 с.

1854. Чикаленко Є. *Щоденник (1918–1919)*. К Київ : Темпора, 2011. 424 с.

1855. Чикаленко Є. *Щоденник 1919–1920* / За ред. В. Верстюка та Марка Антоновича. Київ–Нью-Йорк: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. 639 с.

1856. Чикаленко Л. Замість привітання на ювілей. *Тризуб*. Париж.1927. № 48.

1857. Чикаленко-Келлер Г. – Чикаленку Є. 15. VI. 1920. Чикаленко Є. *Щоденник 1919–1920* / За ред. В. Верстюка та Марка Антоновича. Київ–Нью-Йорк: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. С. 361–364.

1858. Чировський М. Михайло Грушевський як дослідник українського господарства. *Визвольний шлях*. Лондон, 1968. Кн. XI–XII.

1859. Чишко В. Видатний історик України. *Київська старовина*. 1992. № 1. С. 27–29.
1860. Чіпка Галактіон. Грушевський. *Діло*. 1934. Ч. 320. С. 7.
1861. Чолган С. Грушевськіяна Любомира Винара. Грушевсько-знавство: генеза й історичний розвиток. С. 127–175.
1862. Чопівська-Богун І. Іван Феценко-Чопівський і Михайло Грушевський: сторінки взаємин. *Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів : «НТШ», 1994. С. 330–332.
1863. Чорний В. Нове слов'янофільство і українське питання в оцінці Михайла Грушевського. *Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів : НТШ, 1994. С. 207–214.
1864. Чернопиский М. Михайло Грушевський – літературний критик. *Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів : НТШ, 1994. С. 246–260.
1865. Чотири листи М.Грушевського до В.Антоновича. *Український історик*. 1991–1992. № 3–4.1–4. С. 412–432.
1866. Чубатий М. Додаткові спомини про Михайла Грушевського з 1912–1914 років. *Український історик*. 1975. № 3–4. С. 78–79.
1867. Чугаєвська Л. Михайло Грушевський і студентський рух в еміграції в 1920-ті роки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2007. Вип. 91. С. 71–73.
1868. Чугаєвська Л. Наукова діяльність українських вчених-соціологів в еміграції. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2013. Вип. 12. С. 56–62.
1869. Шаповал М. Політична смерть М. Грушевського. *Літопис українського Донбасу: Донбас в часи визвольних змагань 1917–1921 років*: укладач Юрій Косенко, Ічня: ПП Формат, 2018. С.116–122.

1870. Шаповал Ю. Загадка смерті Михайла Грушевського. *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 83–98.

1871. Шаповал Ю. Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр. *Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Збірник наук. праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Ю. Ю. Кондуфора: У 2 т.* Київ, 2004. Т. I. С. 340–349.

1872. Шаповал Ю. Верба І. Михайло Грушевський. Київ : Альтернативи, 2005. 352 с.

1873. Шаповал Ю. М. С. Грушевський у дзеркалі справи-формуляра. *Український історичний журнал*. 2001. № 4. С. 140–161.

1874. Шаповал Ю. Михайло Грушевський: еміграція й повернення в Україну (1919–1924 рр.). *Український історичний журнал*. 2016. № 6. С. 4–23.

1875. Шаповал Ю. Михайло Грушевський : еміграція і повернення в Україну (1919–1924). *Сіверщина в історії України : наук. вид.* Глухів; Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. 2018. Вип. 11. С. 290–300.

1876. Шаповал Ю. Невідомі документи ГПУ-НКВД про життя і діяльність М. Грушевського у 1924–1934 роках. *Український історик*. 1996. № 3–4.1–4. С. 325–350.

1877. Шартъе Р. Интеллектуальная история и история ментальностей: двойная переоценка? НЛО. Независимый филологический журнал. 2004. № 66. URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2004/66/>

1878. Шартъе Р. Post scriptum, или Двадцать лет спустя (ответы на вопросы редакции «НЛО»). НЛО. Независимый филологический журнал. 2004. № 66. URL : <http://magazines.russ.ru/nlo/2004/66/>

1879. Швидько Г. М. Грушевський і репресований збірник «Полуднева Україна». *Український історик*. 1991–1992. № 3–4 / 1–4. С. 69.

1880. Шевченко В. Ідея української державності в творах та політичній діяльності М. С. Грушевського. *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності*. Київ : 2002. С. 131–137.

1881. Шевченко Ф. Літописець і поборник України-Руси. *Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського* / Упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка; [Вступ. Слово Л. М. Кравчука; Післямова Ф. П. Шевченка;]. Київ : Веселка, 1992. С. 486–489.

1882. Шевченко Ф. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? *Український історичний журнал*. 1966. № 11. С. 13–30.

1883. Шевченко Ф., Смолий В. М. С. Грушевський: Очерк жизни и научной деятельности. *Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа* / Сост. и ист.-биограф. очерк Ф.П. Шевченко, В.А.Смолия; Примеч. В.М. Рычки, А.И. Гуржия. 2-е изд. Киев : Лыбедь, 1991. С. 345–365.

1884. Шевчук В. Академік Михайло Грушевський про державно-правову систему Київської Русі. *Право і безпека*. № 5. 2010. С. 54–57.

1885. Шевчук Д. «Хто такі українці...»: рефлексії на полях книги Михайла Грушевського. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острозька)*. Міністерство освіти і науки України ; Національний університет «Острозька академія»; Українське історичне товариство. Острозька : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 185–187.

1886. Шевчук К. Словесність як естетична система в «Історії української літератури» М. Грушевського. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острозька)*. Міністерство освіти і науки України ; Національний університет «Острозька академія»; Українське історичне товариство. Острозька : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 129–131.

1887. Шелудякова Н. М. Грушевський – колекціонер. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 69–86.

1888. Шелудякова Н. М. Грушевський – колекціонер у контексті наукового та мистецького життя України кінця ХІХ – початку ХХ ст. 2016. Автореф. ...

канд. іст. наук: 07.00.06. – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Ін-т історії Укр. Київ, 16 с.

1889. Шелухин С. Чикаленку Є. 14. V. 19120, Швейцарія, Женева. Чикаленко Є. *Щоденник 1919–1920* / За ред. В. Верстюка та Марка Антоновича. Київ–Нью-Йорк: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. С. 336–342.

1890. Шилюк А. Михайло Грушевський і НТШ. *М. С. Грушевський – творець української держави: збірка матеріалів обласної науково-практичної конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського* (м. Миколаїв, 20 жовтня 2016 року) [упоряд.: Н. А. Сторчак, О. В. Волос, Н. В. Калкутіна, Г. Ю. Суріна, В. В. Гладун]. Миколаїв, ОППО. URL: <http://www.moippo.mk.ua/attachments/article/4083/M.%20С.%20Грушевський%20%20творець%20української%20держави%20%20Збірка%20матеріалів%20обласної%20%20конференції%202016.pdf>

1891. Шилюк Л. Постать М. Грушевського в історії України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія*. 2011. № 693. С. 263–267.

1892. Шинкарук Л. Ідеї Михайла Грушевського щодо Української академії наук. *Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. праць (за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 19 травня 2016 р.)*. Київ : «Міленіум», 2016. С. 36–37.

1893. Шитюк М. Репресивно-каральна система України в боротьбі за ліквідацію історичної школи Михайла Грушевського. *Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. праць (за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 19 травня 2016 р.)*. Київ : «Міленіум», 2016. С. 25.

1894. Шостак І. Внесок Михайла Грушевського у становлення української соціологічної науки. *Наукові записки. Історичні науки*. Острог, 2007. Вип. 8. С. 200–220.

1895. Штепа К. Соціологічна теорія релігії Е. Дюркема і школа М. Грушевського. *Зап. Ніжин. Ін-ту соціал. Виховання*. Ніжин, 1932. Т.12. С. 46–73.

1896. Шульга В. До історії Українського наукового товариства у Києві: листи Наталії Романович до Михайла Грушевського (1908–1914 рр.). *Михайло Грушевський. Студії та джерела. Кн. 2*. Київ, 2019. С. 261–396.

1897. Шульга В. Листування Вадима Модзалевського з Михайлом Грушевським у справі видання Щоденника Якова Марковича. *Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 10/11. Український археографічний збірник. Том 13/14*. Київ, 2006. С. 675–696.

1898. Шульга В. Презентація 1-го тому «Творів» М. Грушевського у 50-ти томах. *Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 7. Український археографічний збірник. Том 10*. Київ, 2002. С. 509–510.

1899. Шульгин О. Відновлення Української Держави 1917–1920 рр. *Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. Т. 2*. Київ : Національна Академія наук України, Інститут Української археографії, 1995. С. 498–512.

1900. Шульгин О. Михайло Сергійович Грушевський – як політик і *Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889–1960). Праці Історично-філософської секції*. Париж–Мюнхен, 1969. С. 143–156.

1901. Шульгин О. Трагедія Михайла Грушевського і трагедія України. *Тризуб*. Париж. 1934. № 46–47.

1902. Шумський О. Ідеологічна боротьба в українському культурному процесі. *Більшовик України*. 1927. № 2. С. 11–25.

1903. Щеголев С. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. Киев, 1914. 156 с.

1904. Щеголев С. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма Киев. 1912. 588 с.

1905. Щербак М. М. Грушевський і жандарми: вчений і система / М. Щербак., Н. Щербак. *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті*

сучасності. *Збірник наукових праць*. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2002. С. 74–80.

1906. Щербань Т. До історії діяльності Українського наукового товариства (1907-1921). *Архіви України*. 1991. № 5–6. С. 34–38.

1907. Щербань Т. До історії діяльності Українського наукового товариства (1907 – 1921) (За матеріалами Ін-ту рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського) / Т. О. Шашкевич Я. Михайло Грушевський – організатор української національної науки / Я. Шашкевич. *Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів : «НТШ», 1994. С. 93–103.

1908. Щербань Т. Історичні дослідження в Українському Науковому Товаристві (1907–1921рр.). *Український історичний журнал*. 1993. № 1. С. 23–33.

1909. Щербань Т. Фундатори Українського наукового товариства [1907–1921 рр.]: В. Б. Антонович, М. С. Грушевський та ін. Київ : Знання, 1992. 47 с.

1910. Щербатюк О. «Перше відродження»: концепція М.Грушевського та спрямування сьогоденних бачень. *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць*. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2002. С. 272–284.

1911. Щербина В. Жерела до історії України-Руси Т. 1. / Під ред. М. Грушевського. *Киевская старина*. 1896. Т. 44. С. 37–41.

1912. Щоденник М. С. Грушевського 1904–1910 рр. / упоряд. І. Гирич. *Київська старовина*. № 1. 1995. С. 10–30.

1913. Щоденник Михайла Грушевського за 1910 рік / І. Б. Гирич, О.Тодійчук. *Український історик*. 2002. №1–4. С. 100–127.

1914. Щуровський О. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. Часть восьмая. Т. I. Акты Барского староства XV–XVI в. К., 1893. *Записки наукового товариства ім.Шевченка*. 1894. Т. IV. С. 176–178.

1915. Ювілей проф. М. С. Грушевського. *Український науковий збірник*. Москва, 1915. Вип. 1. С. 126.

1916. Ювілей акад. М. С. Грушевського *Пролетарська правда*. 1926. 3 жовтня. № 228. С. 5.

1917. Ювілей акад. М. С. Грушевського. *Українські вісти*. Париж, 1926. № 10. С.3.

1918. Ювілей академіка М. С. Грушевського. *Пролетарська правда*. 1926. 6 жовтня. № 230. С. 5.

1919. Ювілей академіка М. С. Грушевського: 1866–1926 : Ювілейні засідання. II : Привітання. Київ, 1927. С. 7–23.

1920. Ювілей історика України. З нагоди 50-ліття уродин проф. Михайла Грушевського. *Діло*. Львів, 1916. № 298. С. 1–2.

1921. Ювілей М. С. Грушевського. *Українські вісти*. Париж, 1926. №. 12. С. 2.

1922. Ювілей М. Грушевського. *Новий час*. 1926. Ч. 70. С. 5.

1923. Ювілей Михайла Грушевського. *Українське слово*. 1916. Ч. 299. С. 2.

1924. Ювілей проф. М. С. Грушевського. *Діло*. 1926. № 203. С. 4.

1925. Ювілейна наукова конференція присвячена М. Грушевському в Канаді (Тарас Злупко, Львів). *Український історик. Журнал історії і українознавства* / Під заг. ред Л. Винара. Число 1–2. Т.28. Нью-Йорк–Київ–Торонто–Мюнхен–Львів, 1991. С.221–224.

1926. Ювілейний видавничий фонд ім. М. Грушевського: звернення. *Український історик. Журнал історії і українознавства* / Під заг. ред Л. Винара. Число 1–2. Т. 28. Нью-Йорк; Київ; Торонто; Мюнхен; Львів, 1991. С. 206–207.

1927. Юркова О. «... Вернувся на радянську Україну, до Києва, сподіваючись повести інтенсивну наукову роботу...». *Твори : у 50 т.* Львів : Видавництво Світ, 2015. Т.10. Кн. 1. С. V–XXIV.

1928. Юркова О. Вшанування Патріарха: Реакція на смерть Михайла Грушевського поза межами радянської України. *Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи / Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe:*

Матеріали міжнародної наукової конференції (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.). К.: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 219–238.

1929. Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924–1930 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. Київ, 1998. 289 с.

1930. Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. Грушевського (1924–1930 рр.). Київ : НАНУ, 1999. 432 с.

1931. Юркова О. Дмитро Кравцов та його спогади про археографічну експедицію до московського «древлеєхранилища». *Український історик*. 1991–1992. № 3–4. С. 383–386.

1932. Юркова О. Електронний архів Михайла Грушевського: виклики та перспективи. *Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): Збірник наукових праць (за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 19 травня 2016 р.)*. Київ : «Міленіум», 2016. С. 27–28.

1933. Юркова О. З епістолярної спадщини Михайла, Марії та Катерини Грушевських: листи до Д. Петрушевського (1933–1941 рр.). *Український історичний журнал*. 2016. № 4. С.26–52.

1934. Юркова О. Київська історична школа М. С. Грушевського: долі науковців. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Київ, 1998. № 1/2. С.263–281.

1935. Юркова О. Київська історична школа М. С. Грушевського: організаційно-технічні моменти. *Український історик*. Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен, 1996. № 1–4. С. 268–284. (співавтор – І. Верба).

1936. Юркова О. Київська історична школа М. С. Грушевського: формування і особливості. *Четвертий Міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Част. II: XX ст.* Одеса, Київ, Львів, 1999. С. 48–53.

1937. Юркова О. «Має історичну цінність»: справа-формуляр ДПУ УСРР на Федора Савченка (структура та документи). Михайло Грушевський. Студії та джерела. Кн. 1. Київ, 2018. С. 472–494.

1938. Юркова О. «... Маю в своїм портфелі студійку...»: Останні праці та рецензійні огляди Михайла Грушевського. *Твори : у 50 т.* Львів : Видавництво Світ, 2015. Т.10. Кн. 2. С. V–X.

1939. Юркова О. Незнаний історик: кохання та закоханості Михайла Грушевського. Для BBC News Україна. 8 березня 2018. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/blogs-43291066>

1940. Юркова О. Останній ювілей Михайла Грушевського. Історія однієї фотографії. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/6169/1/5.pdf>

1941. Юркова О. Рец. на кн.: *Facie ad faciem: Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського / Авт.-упоряд. С. Панькова, Г. Кондаурова.* Київ: Либідь, 2016. 144 с.; іл. *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* Львів, 2017. Т. 270 : Праці Історично-філософської секції. С. 653–659.

1942. Юркова О. Світлина з ювілею М. Грушевського 1926 р.: проблеми атрибуції. 2016 . *Український історичний журнал.* 2016. № 6. С. 24–41.

1943. Юркова О. Створення академіком М. С. Грушевським Науково-дослідної кафедри історії України у Києві (березень – грудень 1924 р.). *Проблеми історії України: факти, судження пошуки.* 1998. Вип. 4. С. 294–313.

1944. Юркова О. Таємниці офіційного некролога Михайла Грушевського. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки.* 2013. 22. С. 31–54.

1945. Юркова О. «Україна» на історичному фронті: від наукового часопису українознавства до журналу циклу наук історичних. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр.* 2007. Вип. 16 (2). С. 327–355.

1946. Юркова О. Український Історичний Інститут: проект М. С. Грушевського 1928 року. *Спеціальні історичні дисципліни.* 2000. Вип. 5. С. 314–326.

1947. Юркова О. Чи експлуатував Михайло Грушевський своїх учнів. *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць.* Київ : Українська Видавнича Спілка, 2002. С. 117–121.

1948. Юсова Н. Є. Пресняков і схема історії східного слов'янства Михайла Грушевського. *А се єго сребро: Збірник праць на пошану члена-кореспондента*

НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. Київ : Інститут історії України НАН України, 2002. С. 259–268.

1949. Яворський М. Записка об учених трудах проф. М. С. Грушевского. Ленінград, 1929. С. 1–27.

1950. Яворський М. Дещо про «критичну» критику, про «об'єктивну» історію та ще й про бабусину спідницю. *Червоний шлях*. 1924. № 3 С.167–182.

1951. Яворський М. Мих. Грушевський. Початки громадянства (генетична соціологія). Прага. 1921, ст. 328. Книга. 1923. № 2. С. 33, 34.

1952. Яворський М. Сучасні течії серед української історіографії. *На історичному фронті. Збірка статтів. Т.1*. Харків. Держ. Видавн. України, 1929. С. 195–215.

1953. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України. 2-ге вид., перероблене та розширене. Київ : Критика, 2005. 584 с.

1954. Яковенко Н. Вшанування Грушевського – підсвідома спроба захиститися від майбутнього. *День*. 1996. № 21. 20 листопада. С. 6.

1955. Яковенко Н. Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського. *Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференції*. Львів, 1999. С. 86–97.

1956. Яковлев Ю. Між наукою та політикою: Михайло Грушевський і русько-українська радикальна партія (1894 – 1899). *Symposium historiographicum czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозиум / За ред. В. Масненка. Т.1 (Присвячений 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського)*. Черкаси, 2016. С. 186–210.

1957. Яневський Д. Грушевський, Скоропадський, Петлюра. Харків: Фоліо, 2021. 795 с.

1958. Янкова Н. Історичні коди у творчості Михайла Грушевського: монографія. Київ: Академія, 2013. 160 с.

1959. Яремчук В. Взаємини М. Грушевського та К. Харламповича (Штрихи до реконструкції постатей визначних істориків). *Український історик*. 2002. № 1–4. С. 364–375.

1960. Яремчук В. «Золота доба» в історичній науці Радянської України 1920-х рр.: спроба концептуалізації причин. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острого)*. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 206–209.

1961. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острого: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. 526 с.

1962. Яремчук В. Образи історії української історіографії в історичній науці України середини 1950-их – початку 1970-их років. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2008. 18. С. 59–98.

1963. Яремчук В. Спроба реабілітації М.Грушевського в контексті історіографічної ситуації в Україні в середині 1950 – на початку 1970-х років. *Наукові записки Національного університету «Острозька Академія»: Історичні науки*. Острого: Вид-во Національного університету «Острозька Академія», 2006. Вип. 6. С. 66–85.

1964. Яремчук В. Українська історіографія: суспільно-політична історія: посібник. Острого: Видавництво національного університету «Острозька академія», 2017. 288 с.

1965. Ясницька О. Писав історію «не таку» : радянська влада намагалися стерти ім'я Михайла Грушевського – державотворця історика, особистості. *Україна молода*. 2016. № 122. 29 вересня. С.12.

1966. Ястребов Ф. Націонал фашистська концепція селянської війни 1648 р. на Україні. З приводу 2 половини IX Т. «Історії України Руси» акад. М. Грушевського. *Записки історично-археологічного інституту*. Київ, 1934. № 1. С. 55–120.

1967. Ястребов Ф. Рец. на кн.: Тому дев'ятого перша половина. ДВУ, 1928. 601 с. *Прапор марксизму*. 1930. № 1. С. 133–148.

1968. Ясь О. «Великі повороти» соціогуманітарного знання в історії історієписання ХХ ст.: українська проекція. *Український історичний журнал*. 2018. №5. С. 107–135.

1969. Ясь О. Від укладача. *Історіографічна класика. Антологія української історичної думки ХІХ–ХХ ст.* / Відп. ред. і авт. вступ. слова В. Смолій; авт. супровідних статей, укладач приміток, коментарів, покажчиків і бібліографії О. Ясь. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2020. С 7–12.

1970. Ясь О. Вступна стаття до розвідки М. Грушевського «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». *Український історичний журнал*. 2014. № 5. С. 199–202.

1971. Ясь О. Вступна стаття до розвідки М. С. Грушевського «Степ і море в історії України. Кілька слів щодо пляну і перспектив цього досліджу». *Український історичний журнал*. 2016. № 1. С. 176–180.

1972. Ясь О. З історії народження і розвитку грушевськознавства. *Український історик*. 1996. Ч. 1–4 (128–131). С. 441–444.

1973. Ясь О. «Записки Наукового товариства імені Шевченка». *Енциклопедія історії України. Т.3. Е – Й*. Київ : Наукова думка, 2005. С. 251.

1974. Ясь О. «Записки українського наукового товариства в Києві». *Енциклопедія історії України. Т.3. Е – Й*. Київ : Наукова думка, 2005. С. 252–253.

1975. Ясь О. Інтелектуальна історія. Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями: колект. монографія / Авт. О. Удод, Я. Верменич, О. Ковалевська, О. Ясь. Київ: Генеза, 2018. С. 5–59

1976. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історієписання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.): Монографія: У 2 ч. / за ред. В. А. Смолія. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014. Ч. 1. 587 с.

1977. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історієписання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.): Монографія: У 2 ч. / за ред. В. А. Смолія. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014. Ч. 2. 650 с.

1978. Ясь О. «Коллективний чоловік» на авансцені історії: соціологізація минувшини в дослідницьких практиках М.Грушевського. *Український історичний журнал*. 2014. № 6. С. 123–149.

1979. Ясь О. Михайло Грушевський у колі родинного середовища. Рец. на кн.: Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / Наук. ред. Л. Винар; відп. за випуск Т. Хоменко. Київ: Кий, 2006. 662 с. *Український археографічний щорічник Нова серія*. 2007. Т.15, вип. 12. С.780–784.

1980. Ясь О. Монументальний проект великого наративу М. Грушевського у світлі його дослідницьких стратегій. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 565–664.

1981. Ясь О. Новітня історіографія. *Енциклопедія історії України*. Т.7. Київ : Наукова думка, 2010. С. 455–462.

1982. Ясь О. Рец на кн.: Масненко В. В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Київ; Черкаси, 2000. 284 с. *Молода нація: альманах*. 2002. № 1 (22). С. 249–254.

1983. Ясь О. Рец. на кн.: Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів: Світ, 2016. 440 с. (серія «Грушевськіяна», т. 9). *Український історичний журнал*. 2017. № 1. С. 218–222.

1984. Ясь О. Традиція й революція у великому тексті М.Грушевського. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2014. Вип. 25. С. 220–239.

1985. Ясь О. Українські історики у світлі культурних епох і стилів мислення початку ХІХ – 80-х років ХХ ст.: Автореф дис. ... д. і. н / (07.00.06). Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 40 с.

1986. Ясь О. Якою має бути сучасна українська історіографія? *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. 2015. Вип.8. Київ, С. 359–365.

1987. Ятченко В. Позитивістська парадигма в дослідженні М. Грушевським української дохристиянської духовності: здобутки і втрати. Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. праць. Київ : «Міленіум», 2016. С. 80–82.

ДОДАТКИ

Додаток А

Перелік публікацій про наукову діяльність М. Грушевського

№	Автор	Назва праці	Звід бібліографічних відомостей	Рік публікації
1.	П. Г. [Голубовський П.]	М. Грушевський. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Київ., 1890.	Киевская старина. Т. XXX. С. 333–334.	1890
2.	В. Б. [Боцяновский В.]	М. Грушевський. Очерк истории Киевской земли от Ярослава до конца XIV–го столетия. Киев. 1891.	Исторический вестник. 1892. Т. XLIX. С. 737–739.	1892
3.	П. Г. [Голубовський П.]	М. Грушевський. Очерк истории Киевской земли от Ярослава до конца XIV–го столетия. Киев. 1891.	Киевская старина. Т. XXXVIII. С. 431–438.	1892
4.	Драгоманов М.	Записки Товариства ім. Шевченка.	Народ. С. 186–188.	1893
5.	Крымский А.	Записки наукового товариства ім. Шевченка редактора. Частина I. У Львові. 1892. Стр. 212.	Этнографическое обозрение. Москва, № 3. С. 177–179.	1893
6.	Крымский А.	Записки наукового товариства ім. Шевченка редактора. Т. II. У Львові. 1893. Стр. 189.	Этнографическое обозрение. Москва, № 4. С. 203–205.	1893
7.	Франко І.	Наше літературне житє в 1892 році (Листи до «Зоря»).	«Зоря». 1893. С. 17.	1893
8.	Антонович В. Иконников В.	Отзыв о диссертации магистра М. С. Грушевского «Барское старство», представленной в историко-филологический факультет для приобретения степени магистра истории.	Университетские известия. №7. С. 5–7.	1894
9.	Кониський О.	Магістерський іспит і свято проф. М. С. Грушевського.	«Зоря». С.308.	1894
10.	О.Щ. [Щуровський О.]	Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. Часть восьмая. Т. I. Акты Барского старства XV–XVI в. К., 1893.	Записки НТШ. Т. IV. С. 176–178.	1894
11.	Редакція.	Перший виклад з давньої історії Руси професора Михайла Грушевського.	Діло. Ч. 220.	1894
12.	Довнар-Запольский М.	К истории экономического быта Галиции в XVI веке (Жерела до історії України-Руси. Під ред. М. Грушевського. Т.1).	Журнал Министерства народ. просвещения Часть CCCXV. Январь. С.146–156.	1895
13.	Н. М. [Молчановський Н.В.]	1) Архив Юго-Западной России. Часть 8, т. I. Материалы для истории местного управления ... Акты Барского старства XV–XVI в. (Київ, 1893). Стр. 11+126+372; 2) Часть 8, т. II.	Киевская старина. № 3. С. 103–112.	1895
14.	Н. М. [Молчановський Н.В.]	Записки товариства імені Шевченка, ч. I. Записки наукового товариства імені Шевченка. Том II, III, IV, V, VI.	Киевская старина. Т. LI. С. 70–80.	1895
15.	Ю. С. [Сіцинський Ю.]	Грушевський М. Барское старство, исторические очерки, 1894, ст. VI+308+1табл. Дополнительные главы к исследованию: «Барское старство, исторические очерки». К., 1894, ст. 309–400+1 карта.	Записки НТШ. Т. VI. С. 23–25.	1895
16.	Ю. С. [Сіцинський Ю.]	Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, часть восьмая. т. I: Акты Барского старства XV–XVI в. К., 1893. Часть восьмая. т. II. К., 1894.	Записки НТШ. Т. VI. С. 21–23.	1895
17.	Щербина В.	Жерела до історії України-Руси. Під ред. М.Грушевського. Т. 1.	Киевская старина. Т. 44. С. 37–41.	1896
18.	Молчановський Н.	Записки наукового товариства імені Шевченка. ТТ. XVI–XVII.	Киевская старина. Т. LVIII. С. 38.	1897
19.	Щербина В.	Жерела до історії України-Руси / Під ред. М.Грушевського. Т. 2.	Киевская старина. 1898. Т. 60. С.25–27.	1898
20.	Кордуба М.	Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Т. 1. До початку XI віка. У Львові, 1898.	Věstnik Slovanských Starožytosti. Praha : Svazek III. 1899. S. 63–67.	1899
21.	Передрук з «ЛНВ». Т. IV. Кн. III.	Новый труд по истории Украины-Руси.	Киевская старина. 1899. Т. LXIV. С. 35.	1899
22.	Свистун Ф.	Кто більший: г. Михайло Грушевський или А. Петрушевич?	Галичанин. 1900. № 216–218.	1900
23.	Доманицький В.	Рец. на: Історія України-Руси. Проф. Михайла Грушевського. Видання Наукового Товариства ім. Шевченка. Львів 1898–1900 рр. Томи: I, II, III.	Киевская старина. 1902. Т. LXXIX. Декабрь. С.186–193.	1902
24.	Доманицький В.	М. Грушевський. Історія України-Руси. Том IV*. X IV – XV I віки – відносини політичні., 1903, стр. 1–532.	Киевская старина. Т. LXXXIII. Декабрь. С. 163–171.	1903
25.	Линниченко И.	Грамоты Галицкого князя Льва и значение подложных документов как исторических источников.	Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. СПб. 1904. Т.	1904

			IX. Кн.1.	
26.	Редакція.	Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Т. I. Видання II. У Львові. 1904.	Літературно-науковий вістник. Т. 27. С. 60.	1904
27.	В. [Гнатюк В.]	М. Грушевський. Етнографічні категорії й культурно- археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи. «Сборник по славяноведению», СПб., 1904.	Літературно-науковий вістник. Т. 29. С. 142.	1905
28.	В. [Гнатюк В.]	М. Грушевський. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства.	Літературно-науковий вістник. Т. XXIX. С. 142–143.	1905
29.	В. [Гнатюк В.]	М. Грушевський. Спірні питання староруської етнографії. «Сборник по славяноведению», Петербург, 1904.	Літературно-науковий вістник. Т. 29. С. 69–70.	1905
30.	В. [Гнатюк В.]	Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Т. II. Видання II.	Літературно-науковий вістник. Т. 30. С. 184.	1905
31.	Доманицький В.	Спірні питання староруської етнографії. «Сборник по славяноведению», Петербург, 1904.	Киевская старина. Т. 88. С. 198–200.	1905
32.	Д. Д. [Дорошенко Д.]	Проф. М. Грушевський. Очерк истории украинского народа. С- Петербург, 1904. С. 380+карта. Цена 2 руб.	Вестник воспитания. № 1. С. 25–31.	1905
33.	Житецкий И.	Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа. СПб. 1904.	Вестник Европы. № 3. С. 410–422.	1905
34.	Копач І.	Може епохальна книга.	Діло. Ч. 131–132; Ч. 135; Ч. 137; Ч. 139–141.	1905
35.	Лотоцький А.	Проф. Михаил Грушевский. «Очерк истории украинского народа».	Журнал для всех. № 8. С. 520.	1905
36.	Радченко К.	Статті по славяноведению. Выпуск I. Под редакцией ординарного академика В.И. Ламанского. Издание II отделения Император. академии наук. СПб., 1904.	Журнал Министерства народного просвещения. Часть. CCCLXI. Октябрь. СПб., С. 443–453.	1905
37.	Томашівський С.	Нова книжка – нові часи (Проф. М. Грушевський-Очерк истории украинского народа, СПб., 1904).	Літературно-науковий вістник. Т. XXIX. С. 43–53.	1905
38.	С. Т. [Томашівський С.]	Історія України-Руси. Написав М. Грушевський. Т. V. у Львові, 1906.	Літературно-науковий вістник. Львів. Т. XXXI. С. 97–98.	1905
39.	Черепин В. [Прокопович В.]	Родная история (Проф. М. Грушевський. Очерк истории украинского народа. СПб., 1904. С. 380. Ц. 2 р.).	Киевская старина. Т. LXXXIX. С. 228–233.	1905
40.	В.Б.	Науковий збірник, присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904).	Львів, Діло. Ч. 58. С. 1–2; Ч. 59. С. 1–2.	1906
41.	А. Л. [Лотоцький О.]	М. Грушевський. Історія України-Руси. Т. V, ч. I і II. у Львові.	Украинский вестник. СПб., № 3. С. 195.	1906
42.	Гнатюк В.	Честь праці!	Літературно-науковий вістник. Львів, Т. 33. С. 551–557. Стаття	1906
43.	Гнатюк В., Корінець Д., Кривецький І., Томашівський С., Франко І.	Передмова. Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894 – 1904).	Львів : НТШ, С. V–VIII.	1906
44.	Грінченко Б.	Свято у Львові.	Нова громада. Київ, № 2. 116–119.	1906
45.	Д. Д. [Дорошенко Д.]	Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. 2-е изд. 1906.	Украинский вестник. СПб., № 3. С. 195–196.	1906
46.	Д. Д.-ко. [Дорошенко Д.]	Грушевський Мих. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. СПб., 1906.	Рідний край. Число 21. С. 15.	1906
47.	Д. Д.-ко. [Дорошенко Д.]	Науковий збірник, присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904).	Рідний край. Полтава, Число 16. С. 19–20.	1906
48.	Доманицький В.	Мих. Грушевський, проф. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. СПб., 1906.	Нова громада. Літературно-науковий місячник № 5. С. 152–153.	1906
49.	Доманицький В.	Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині.	Нова громада. Літературно-науковий місячник № 3. С. 141–149.	1906
50.	І. Ф. [Франко І.]	Hrusevskij M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906.	Літературно-науковий вістник. Т. XXX. С. 595.	1906
51.	Копач І.	Michael Hruševskij. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Band: Urgeschichte des Landes und des Volkes. Anfänge des Kijever Staates. Autorisierte Übersetzung aus der zweiten ukrainischen Ausgabe. Kommissions-verlag vjn B. G. Teubner in Leipzig 1906.	Діло. Ч. 34. 15 (28) лютого.	1906
52.	Корінець Д.	Ювілей науки.	Учитель. Львів, № 10. С. 143–144.	1906

53.	Левицький І. Е. (укладач)	Ресстр наукових і літературних праць Михайла Грушевського.	Науковий збірник, присвячений професорови Михайлові Грушевському ... 64 с.	1906
54.	Лотоцкий А.	Проф. М. С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. СПб., 1906.	Вестник Европы. Том III. С. 366–368.	1906
55.	Редакция.	Історія України проф. Грушевського.	Киевская старина. Т. 92. С. 31.	1906
56.	Редакция.	Історія України-Руси. Написав М. Грушевський. Т. V. У Львові 1906.	Літературно-науковий вісник. Т. 34. С. 403.	1906
57.	С-й В.	М. С. Грушевський.	Добра порада. Ч.4. С. 9–10.	1906
58.	Томашівський С.	Історія України-Руси. Написав М. Грушевський. Т. V. У Львові, 1906.	Літературно-науковий вісник. Т. XXXI. С. 97–98.	1906
59.	С. Т. [Томашівський С.]	Проф. Мих. Грушевський. Украинство в России, его запросы и нужды (Глава из «Очерков истории украинского народа»), СПб, 1906	Літературно-науковий вісник. Т. XXXV. С. 172–173.	1906
60.	Tomaschowsky S.	Dr. Eine Gtschichte der Ukraine in deutscher Sprache (Hrusevskij M. Geschichte des ukrainischen (rutensschen) Volkes. Leipzig, 1906).	Ukrainische Rundschau. № 12. S. 457–462.	1906
61.	[Tomaschowsky S.]	Naukowyj Sbirnyk eine wissenschaftliche Sammlung, gewidmet dem Professor Mychajlo Hruschewskij von seinen Schülern und Freunden ...	Lemberg, Ukrainische Rundschau. № 4. S. 159–160.	1906
62.	В. Д-ий. [Доманицький В.]	Грушевський М. Про старі часи на Україні. СПб., 1907.	Україна. Т. I. Кн. I. Ч. 1. С. 99–102.	1907
63.	Джиджора І.	Проф. Мих. Грушевський. Национальный вопрос и автономия.	Літературно-науковий вісник. Т. XXXIX. С. 451–452.	1907
64.	Дорошенко Д.	Национальне питання і автономія. (Проф. М. Грушевський «Националь-не питання і автономія» і «Единство или распадение России»).	Рада. № 118. 24 травня. С. 2–3.	1907
65.	Дорошенко Д.	На українські теми (стаття проф. Грушевського у II – й книзі «Л-НВ»).	Рада. № 65. 18 березня. С. 2–3.	1907
66.	Ікс.	Грушевський М. Национальный вопрос и автономия. СПб., 1907; Его же. Единство или распадение России.	Україна. Т. III. Кн. 1–2. С. 250–253.	1907
67.	Копач І.	Михайло Грушевський: Про старі часи на Україні. Петербург, 1907.	Учитель. Львів, Ч. 8 і 9. С. 144.	1907
68.	М. Ж. [Дорошенко Д.]	Проф. Мих. Грушевский. Освобождение России и украинский вопрос. СПб., 1907.	Україна. Т. III. Кн. 1–2. С. 253–257.	1907
69.	Редакция.	Професор М. Грушевський і кафедра російської історії в Київському університеті.	Рада. № 71. 25 березня. С. 2.	1907
70.	Редакция.	Проф. Мих. Грушевский: Освобождение России и украинский вопрос. СПб., 1907.	Учитель. 1907. Ч. 17 і 18. С. 272.	1907
71.	Томашівський С.	Злість і Зависть («Руслан» і проф. Милькович).	Діло. Ч. 205. С. 1, Ч. 206. С. 1–2, Ч. 208. С. 1–2.	1907
72.	Франко І.	Ще в справі одної рецензії та рецензентів.	Діло. Ч. 253. С. 1.	1907
73.	Lepkij V.	Z ukrajinske vedy.	Slovansky Prehled, Praha, R. IX. S. 15–17.	1907
74.	Milkowicz W.	Hrusevskij M. Geschichte des ukrainischen (rutensschen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906.	Руслан. Ч. 196–201.	1907
75.	Milkowicz W.	Hrusevskij M. Geschichte des ukrainischen (rutensschen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906.	Mitteilungen des Instituts für osterreichische geschichts forschung. Innsbruck, Band XXVIII. С. 527–535.	1907
76.	Грушевський О.	Сучасне українське письменство в його типових представниках: [Розд. Про М. С. Грушевського].	Літературно-науковий вісник. Київ; Львів, Т. XLII, кн. IV. С. 57–62.	1908
77.	Джиджора І.	Проф. Мих. Грушевський. З бі жучої хвилі. Київ, 1907.	Літературно-науковий вісник. Т. XLII. С. 195–196.	1908
78.	Доманицький В.	Історія України-Руси. Написав Михайло Грушевський. Том VI. Життя економічне, культурне, національне X IV–XVII віків, стор. 667.	Рада. Київ, № 119. С. 2–3.	1908
79.	Доманицький В.	Історія України-Руси. Написав Михайло Грушевський. Том VI. Життя економічне, культурне, національне X IV–XVII віків, стор. 667.	Буковина. Чернівці, Ч. 63. С. 1–2; Ч. 64. С. 2.	1908
80.	Залізняк М.	Рец. на кн.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VI. Київ–Львів, 1907.	Літературно-науковий вісник. Т. XLIII. С. 582–585.	1908
81.	М. П. [Павловський В.]	М. Грушевський “З біжучої хвилі”. Статті й замітки теми дня 1905–1906 рр. Київ, 1907. 126 с. Ц. 50 коп.	Рада. Київ, № 64. С. 2–3.	1908
82.	Томашівський С.	Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Том V I. Київ–Львів, 1907, ст. 667. Ціна 7.50 к.	Діло. 25 цвітня. Ч. 92. С. 7.	1908
83.	Залізняк М.	Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. К.–Львів, 1909.	Літературно-науковий вісник. Т. 48. С. 200–201.	1909

84.	Лукич Л. [Левницький В.]	Михайло Грушевський. Про батька козацького Богдана Хмельницького. Київ, 1909, стор. 93+10 ілюстрацій. Видавництво «Лан», № 4.	Літературно-науковий вістник. Т. 48. С. 630–633.	1909
85.	О. Л. [Лотоцький О.]	Нова книжка про козацькі часи (Михайло Грушевський: Історія української козащини. Том І. Сторінки+624. Вісім. Київ-Львів, 1909. Накладом "Наукового Товариства ім. Шевченка" у Львові.	Буковина. Ч. 175. С. 1–2.	1909
86.	Славинський М.	Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. Київ-Львів, 1909.	Вестник Европы. № 11. С. 419–421.	1909
87.	Wozzkowski H.	Мих. Грушевський. Студії з поля суспільних наук і статистики. Львів, 1909.	Slovansky Pfehled. Praha., S. 478–479.	1910
88.	Д [орошенко] В.	Ф.С-ко. [Слюсаренко Ф.] Проф. Михайло Грушевський і його наукова діяльність.	Записки НТШ. Львів, Т. XCVIII. С. 196.	1910
89.	Дорошенко Д.	Двадцять п'ять років літературно-наукової діяльності проф. М.С. Грушевського.	Рада. К., Ч. 134. С. 2–3.	1910
90.	К. [Крип'якевич І.]	Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Том VII. Козацькі часи до р. 1625. Київ-Львів, 1909.	Молода Україна. Ч. I. С. 38.	1910
91.	К. [Крип'якевич І.]	Михайло Грушевський. Про батька козацького Богдана Хмельницького.	Молода Україна. Ч. I. С. 38–39.	1910
92.	Кордуба М.	Михайло Грушевський: Про батька козацького Богдана Хмельницького. Київ, 1909. Видав. «Лан», ч. 4.	Каменяр. Ч.1. С. 14–15.	1910
93.	Кордуба М.	Мих. Грушевський (3 нагоди 25-літнього ювілею літературної діяльності).	Каменяр. Число 13 і 14. С. 2–3.	1910
94.	Лозинський М.	Михайло Грушевський (25-ліття його літературної діяльності).	Діло. Ч. 141. С. 1–2.	1910
95.	Михальчук К.	Привіт проф. М. С. Грушевському.	Рада. Ч. 138. С. 1–2.	1910
96.	М.Ж-ко (Дорошенко Д).	Двадцять п'ять років літературно-наукової діяльності проф. Грушевського.	Рада. К., Ч. 134. С. 2–3.	1910
97.	Редакція.	Михайло Грушевський (3 приводу 25-ліття його письменської, наукової і громадської діяльності).	Село. 1910. № 24. С. 2–3.	1910
98.	Редакція.	Проф. Михайло Грушевський (з нагоди 25-літнього ювілею).	Українська хата. Київ, Кн. VI. С. 361–362.	1910
99.	Слюсаренко Ф.	Проф. Михайло Грушевський і його наукова діяльність.	Рада. № 285. С. 2–3; № 286. С. 2–3; № 287. С. 2–3.	1910
100.	Флоринський Т.	Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению.	Университетские известия. № 11. С. 1–16.	1910
101.	Чепелянський В.	Великий учений дяч Соборної України (з нагоди 25-літнього ювілею М. Грушевського)	Світло. Книжка четверта. С. 33–39.	1910
102.	Василенко Н.	Новая книга по древней русской истории. Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Т. I. Введение.	Вестник Европы. СПб. № 3. С.296–303.	1911
103.	Залзняк М.	Михайло Грушевський. Ллюстрована історія України. Київ-Львів, 1911.	Літературно-науковий вістник. Т. LIV. С. 534–536.	1911
104.	Залзняк М.	Михайло Грушевський. Наша політика.	Літературно-науковий вістник. Кн.11. С.381–383.	1911
105.	К-ч. [Косач О.]	Ллюстрована історія України, написав М. Грушевський. Київ-Львів.	Рідний край. 1911. № 15. С. 11–13.	1911
106.	Славинський М.	Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории укр. народа. СПб., 1911.	Вестник Европы. № 8. С. 408.	1911
107.	Томашівський С.	Наша політика і професор М. Грушевський. Гльосси до брошури проф. М. Грушевського.	Львів, 42 с.	1911
108.	Korduba M.	Hruševskýj M. Anfänge des slawischen Lebens.	Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. Bd. 2. S. 120–121.	1911
109.	Korduba M.	Hruševskýj M. Zaporoger Kosaken in Banat.	Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. Bd. 2. S. 127.	1911
110.	Korduba M.	Hruševskýj M. Zur Frage der Vjatiči.	Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. Bd. 2. S. 121.	1911
111.	Василенко Н.	Иллюстрированная история Украины на русском языке (Библиографическая заметка).	Киевская мысль. № 353. С. 3-4.	1912
112.	Вороний М.	Мих. Грушевський. Про українську мову і українську школу. Київ, 1912.	Літературно-науковий вістник. Т. LIX. С.231.	1912
113.	В. П.	Искусство старой Украины в новом труде проф. Грушевского ("Культурно-национальный дух на Украине в XVI–XVII вв.", Київ-Львів, 1912).	Искусство. Живопись, графика, художественная печать. К., № 7–8. С. 301–303.	1912
114.	Гришинський В.	Культурно-національний дух на Україні в XVI–XVII віці.	Українська хата. Київ, Червень. С.362–365.	1912
115.	Дорошенко В.	Михайло Грушевський: Культурно-національний дух на Україні.	Літературно-науковий вістник. Т. LVIII. С. 296–298.	1912
116.	Дорошенко Д.	Михайло Грушевський. Ллюстрована історія України. Київ-Львів. 1911. Стор. 556. Ціна 2 руб.	Украинская жизнь. № 1. С. 128–131.	1912
117.	Д. Д-ко. [Д.Дорошенко]	Проф. М. Грушевский. Иллюстрированная история Украины. СПб.,	Украинская жизнь. № 12. С. 118–119.	1912
118.	Д. Д-ко. [Д.Дорошенко]	Михайло Грушевський. Про українську мову і українську школу: Київ, 1912. С.64. Ціна 10 коп.	Украинская жизнь. № 7–8. С. 138–140.	1912
119.	Д. Д-ко.	Михайло Грушевський. Культурно-національний	Украинская жизнь.	1912

	[Д.Дорошенко]	рух на Україні в XVI – XVII віці. Київ–Львів, 1912.	№ 9. С. 106–109.	
120.	К. С.	М. Грушевський. Про українську мову і українську школу. К., 1912.	Світло. Книжка 9. С. 90–91.	1912
121.	М[аксим] Г[ригорович].	Грушевський М. Про українську мову і українську школу.	Рада. № 106.	1912
122.	Могилянський Мих.	М. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці, 248 с., Київ-Львов, 1912.	Речь. СПб., № 234. С. 3.	1912
123.	М. С. [Возняк М.]	Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII в. Київ-Львів, 1912.	Рада. № 143. С. 2–3.	1912
124.	М. Ф. [Федюшка М.]	М. Грушевський-Ілюстрована історія України, Київ–Львів, 1911, ст. 556.	Записки НТШ. Т. СХ. С. 221–222.	1912
125.	М. Z. [Зеров М.]	Проф. М. Грушевский. Иллюстрированная История Украины. СПб., б.г.	Світло. № 4. С. 73–74.	1912
126.	Порш М.	Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. Київ–Львів, 1912.	Рада. № 143. С. 3.	1912
127.	Порш М.	Михайло Грушевський. Наша політика.	Українська жизнь №4. С.104–106.	1912
128.	Т. З.	Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці.	Сніп. Харків. Ч. 23–24. С. 16.	1912
129.	Франко І.	Причинки до історії України-Руси. Часть перша.	Львів, накладом автора. 196 с.	1912
130.	Школяр.	М. Грушевський. Про українську мову і українську школу. Київ, 1912; С. Тодосієнко. Розмова про школу. Вид. «Дзвін», № 3. 1912.	Українська хата. Київ, Травень. С. 303.	1912
131.	Щеголев С.	Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма.	Київ. 1912.	1912
132.	Korduba M.	Die Anfänge des ukrainischen Kosakentums (Mychajlo Hruševskij. Istorija Ukrainy- Rusy [Geschichte der Ukraine] Bd. VII. Kozacki časy do r. 1625. Kiev-Lemberg 1909.	Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. Berlin, Band II. S. 367–379. Рецензія.	1912
133.	Д. Д-ко. [Дорошенко Д.]	Изследование Проф. М.Грушевского по истории украинского козачества. Проф. М.Грушевський. История украинского козачества. Том первый до начала XVII века. Київ. 1913.	Українська жизнь. № 4. С. 95–101.	1913
134.	Дорошенко Д.	Грушевський. Історія України-Руси. Т. VIII. Ч. I. Київ-Львів, 1913.	Літературно-науковий вісник. Т. LXIV. С. 375–377.	1913
135.	М. С. [Возняк М.]	Історія національно- культурного зриву наших предків (Мих. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII від Київ–Львів, 1912).	Письмо з Просвіти. Ч. 2. С. 44–48.	1913
136.	Могилянський М.	Проф. Мих. Грушевский. Иллюстрированная история Украины. СПб., 1913.	Речь. СПб., № 34. С. 3.	1913
137.	Редакція:	Михайло Грушевський – Історія України-Руси. том VIII частина I. Київ, 1913.	Ілюстрована Україна Львів, Ч. 12. С. 11.	1913
138.	Редакція:	Михайло Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII в. Київ-Львів, 1912.	Ілюстрована Україна. Львів, Ч. 1. С. 14.	1913
139.	Русова С.	Проф. Мих. Грушевский. Иллюстрированная история Украины. СПб, 1913.	Русская школа. № 1. С. 30–31.	1913
140.	Славинский М.	Грушевский М. С.	Энциклопедический словарь Гранат. Изд. 7-е. Т.17. С. 265–268.	1913
141.	Korduba M.	Hruševskij M. 1851–1911. Dem Andenken Jaki v Sulhyns	Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. Bd. 3. S. 119.	1913
142.	Korduba M.	Hruševskij M. Zeitgenössische Schuldichtung über die Gefangenschaft V ysnevečkyjs.	Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. 1913–1914. Bd. 4. S. 118.	1913
143.	А. Л. [Лотоцький О.]	Украинский народ в его прошлом и настоящем. Том I. Петроград, 1914 г.	Вестник воспитания. № 8. С. 19–24.	1914
144.	Библиофил.	Украинский народ в его прошлом и настоящем. Том I. Петроград, 1914 г.	Українська жизнь. №5-6. С.113–114.	1914
145.	Василенко М.	Рец. на кн.: Історія України-Руси. Написав Михайло Грушевський. том VIII. Ч. I. Київ. Львів. 1913. 315 с.	Україна. Кн. 3. С. 82–84.	1914
146.	Василенко Н.	Проф. М. С. Грушевский. История укр. козачества, до соединения с Московским государством. Том 1, до начала XVII века ... Киев, 1913. Стр. 398. Цена 2 руб. 50 коп.	Киевская мысль. № 25. С. 3.	1914
147.	Василенко М.	Проф. М. Грушевский. Иллюстрированная история Украины. СПб,	Голос минувшего. № 2. С. 252–257.	1914
148.	Дорошенко В.	Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові. (1873 – 1892 – 1912 рр.).	Київ–Львів: Коштом і накладом товариства.	1914
149.	Дорошенко В.	Український науковий рух в 1913 р.	Україна № 1. С. 99–111.	1914
150.	М. Сл.[Славинский М.].	Проф. М.Грушевский. История украинского козачества. До соединения с московским государством. Том II.	Вестник Европы. № 3. С. 397–398.	1914
151.	П. Ст. [Стебницький П]	Украинский народ в его прошлом и настоящем. Том I. Петроград, 1914.	Вестник Европы. № 5. С. 352.	1914
152.	Сріблянський М. [Шаповал М.]	Украинский народ в его прошлом и настоящем. Том I. Петроград, 1914 г.	Українська хата. Кн. VI–VII С.474–475.	1914
153.	Щеголев С.	Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи.	Київ, 1914. 156 с.	1914
154.	Волох С. [Прокопович В.]	Украинский народ в его прошлом и настоящем. Том I. СПб, 1914 г.	Основа. Одеса, Кн. I. С. 137–138.	1915

155.	П. С. [Стебницький П]	Украинский народ в его прошлом и настоящем. Том I. СПб., 1914.	Український науковий збірник М., С.103–104.	1915
156.	Тищенко Ю.	Невідсвяткований ювілей (до 30-річчя літературно-наукової і громадської діяльності проф. М. С. Грушевського).	Утро. Харьков, 17 ноября (№ 2848). С.2.	1915
157.	Василенко Н.	Проф. М. С. Грушевский как историк.	Украинская жизнь № 12. С. 18–34.	1916
158.	В. Г.	Професор Михайло Грушевський.	Просвітний листок. Вецляр, 1916. 1–2.	1916
159.	Гаркуша Д.	Професор Михайло Грушевський.	Розвага. Фрайштадт, 1916. 1 Ч. 12(44). С. 1–3.	1916
160.	Дорошенко В.	Історія України проф. Грушевського.	Вістник СВУ. 1916. Ч. 127. С. 781–783.	1916
161.	Ефремов С.	На страже національного достоїнства.	Украинская жизнь. Москва, № 12. с. 46–62.	1916
162.	Кордуба М.	М. Грушевський про «Нашу політику».	Вістник СВУ. 1916. Ч. 127. С. 786–787.	1916
163.	Кордуба М.	Приїзд М. Грушевського до Львова (особисті спомини).	Вістник СВУ. Число 128. С. 794–795.	1916
164.	Лотоцький О.	На общественном посту: М.С. Грушевський как общественный деятель.	Украинская жизнь. Москва, №12. С. 17–29.	1916
165.	[Могилянський М.]	Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Т. VIII, ч. II. Київ, 1916.	Вістник СВУ. Ч. 128. С. 808.	1916
166.	Могилянський М.	Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Т. VIII, ч. II. Київ, 1916.	Речь. СПб., № 272. С. 4.	1916
167.	Редакція.	Про німецьку історію України М. Грушевського.	Вістник СВУ. Відень, Ч. 135. С. 78–79.	1916
168.	Редакція.	Професор Михайло Грушевський.	Вільне слово Зальцведель, Ч.44 С.1–2.	1916
169.	Редакція.	Професор Михайло Грушевський (з приводу 50-ліття уродин).	Вістник СВУ. Ч. 127. С. 778–781.	1916
170.	Редакція.	Про нові брошури М. Грушевського.	Нова рада. № 84. С. 4.	1916
171.	Редакція.	Українські часописи про ювілей проф. М. Грушевського.	Вістник СВУ. Ч. 127. С. 788–789.	1916
172.	Редакція.	Ювілей історика України. З нагоди 50-ліття уродин проф. М. Грушевського.	Діло. Львів, № 298. С. 1–2.	1916
173.	Редакція.	Ювілей Михайла Грушевського.	Українське слово. Ч. 299. С. 2.	1916
174.	Волох С.	Грушевський. Якої ми хочемо автономії і Федерації. Вільна Україна, статті з останніх днів. Хто такі українці і чого вони хочуть. Звідки пішло українство і до чого воно йде. Київ, 1917.	Літературно-науковий вістник. 1917. Т. LXVII. С. 155–156.	1917
175.	Гай П.	[Рец на:] Хто такі українці і чого вони хочуть. М.Грушевський. Видання 2, доповнене. Ціна 15 к. Стор. 16. Київ, 1917.	Книгарь. Літопис українського письменства. 1917. Ч.1. С.20.	1917
176.	Дорошенко В.	Українство в Росії. Новіші часи. З портретами.	Відень: укладом СВУ, 1917. С. 46.	1917
177.	Дорошкєвич О.	Рец на кн.: Мих. Грушевський. Україна і Росія. Переговори в справі нового ладу (липень - серпень 1917 р.) Продовження брошури «Українська Центральна Рада й її універсали перший і другий». Київ, 1917. Стор. 16, ц. 24.	Книгарь. Літопис українського письменства. Грудень. 1917. Ч. 4. С. 187.	1917
178.	Дубровський В.	Михайло Грушевський. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти. – Видання друге. Київ, 1917 р., стор. 64, ціна 70 коп.	Книгарь. Літопис українського письменства. Листопад. Ч. 3. С. 118–119.	1917
179.	Зеров М.	Мих. Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді. Частина I, друге видання Київ 1917. Частина II. Київ 1917.	Вільна Українська школа. Київ. Рік перший. № 2. Жовтень. С. 124-125	1917
180.	Зеров М.	Мих. Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді. Частина 3. Київ 1917.	Вільна Укр. школа. Київ. № 3–4. Листопад–Грудень. С. 218-219.	1917
181.	Карашкєвич О.	Грушевский (1866–1916). Издание «Украинской жизни». Москва, 1917.	Шляхи. Річник IV. С. 599.	1917
182.	Линниченко И.	Малорусский вопрос и автономия Малороссии. (Открытое письмо профессору М.С. Грушевскому).	Одесса: 1917. 40 с.	1917
183.	Магміт Б.	Сучасні українські політики. Всеукраїнець. (Спроба характеристики проф. Михайла Грушевського).	Шляхи. Львів, Річник IV. С. 362–376.	1917
184.	Новенко Мод.	Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти. Київ, 1917; Українська Центральна Рада й її універсали, перший і другий. 1917.	Літературно-науковий вістник. Т. 67. С. 344-345.	1917
185.	Редакція.	Ілюстрована історія України. Написав Михайло Грушевський. Київ, 1917.	Книгарь. Літопис укр. письменства. К.і.в., Число 1. С. 11–12.	1917
186.	Редакція.	Мих. Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді. Частина I. Петроград.	Розсвіт. Рапштат (Баден). Ч. 67. С. 4.	1917
187.	Редакція.	Проф. Михайло Грушевський. Голова Української Центральної Ради.	Київ : 1917. Друкарня Т-ва «Криниця», 30 с.	1917

188.	Сріблянський М.	Михайло Грушевський. Про українську мову і українську школу. Вид 2–е. Київ, 1917 р. стор 61.	Книгарь. Літопис українського письменства. 1917. Ч. 1. С. 21.	1917
189.	Лоський К.	Грушевський. Всесвітня історія в корот-кім огляді. 1917 Част. 1. Петроград. 221 с. Част. 2. Київ., 176 с. Част. 3. Київ., 143 с.	Книгарь. Літопис укр. письменства. Тов. час». Київ. 1917. Ч.5. С. 253-257.	1918
190.	Лоський К.	М. Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді. Частина 4.	Книгарь. Літопис укр. письменства. К., 1918. Число 8. С. 443-446.	1918
191.	Лоський К.	М. Грушевський. Про старі часи на Україні. Коротка історія України. К., 1917.	Книгарь. Літопис укр. письменства. 1918. Число 7. С. 381.	1918
192.	Лоський К.	Проф. Михайло Грушевський. Голова Української Центральної Ради.	Книгарь. Літопис українського письменства. Київ, Число сьоме. С 401–402	1918
193.	Н.В.	Чеський переклад праці проф. М. Грушевського «Про старі часи на Україні».	Вістник політики, літератури й життя. Відень, Ч. 19. С. 296.	1918
194.	О. Г. [Грушевський О.]	Грушевський. Студії з економічної історії України. Київ, 1918.	Літературно-науковий вістник. Т.72. С.141.	1918
195.	Сагарда М.	Проф.: Мих. Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді Частина шоста. Київ, 1918.	Книгарь. Літопис укр. письменства. Київ, Число 16. С. 959–963.	1918
196.	Садовський М.	Грушевський. Хмельницький в Переяславі. Історичні образи. К., 1917.	Книгарь. Літопис укр. письменства. Київ, Число сьоме. С. 411–412.	1918
197.	Страшкевич В.	Мих. Грушевський. Sub divo. Оповідання, начерки, замітки. Київ, 1918.	Книгарь. Літопис укр. письменства. Київ, Число 14. С. 840–842.	1918
198.	Баржицький О.М., Волковський Х.И., Рибчинський В.Й.	«Коротка історія» (для першого початку, вид. друге) М. Грушевського.	Вільна українська школа. Київ, Рік 2. №1. Серпень. С. 63.	1919.
199.	Данилевич В.	Проф.: М. Грушевський. Старинна історія Греко-римський світ. Київ, 1918.	Книгарь. Літопис укр. письменства. Київ, Число 19. С. 1183.	1919
200.	Дорошкевич О.	Мих. Грушевський. Звідки пішло українство і до чого воно йде.	Книгарь. Літопис укр. письменства Київ, Ч. 1–3. С. 64.	1920
201.	Дорошкевич О.	Якої ми хочемо автономії і федерації; Дорошкевич Ол. Вільна Україна. Статі з останніх днів.	Книгарь. Літопис укр. письменства Київ, Ч. 1–3. С. 64–65.	1920
202.	Жученко М. [Д. Дорошенко].	Український видавничий рух в 1919 році.	Хліборобська Україна. Відень, 1920. Збірник I. С. 110–115.	1920
203.	Жученко М. [Д. Дорошенко].	Українське письменство в 1920 році. (Бібліографічні замітки).	Хліборобська Україна Відень, 1920–1921. Збірник II, III і IV. С. 238–243.	1920
204.	Плевако М.	Україна. Науковий трьох місячник українознавства, видає укр. наукове товариство в Києві. 1918 р. Книги 1, 2.	Книгарь. Літопис укр. письменства. Київ, Ч. 1–3. С. 35–41.	1920
205.	Редакція.	Життя професора Михайла Грушевського від вибуху світової війни.	Земля і Воля. Львів, № 25. С. 2.	1920
206.	Редакція.	Проф. Мих. Грушевський в роковини української незалежності.	Український прапор. Відень, 13 марта. С. 1–2.	1920
207.	Редакція.	Проф. Грушевський член Чеської Академії наук.	Український прапор. Відень, 20 січня.	1920
208.	Романовський В.	Україна. Науковий трьох місячник українознавства, видає українське наукове товариство в Києві. 1917 рік. Книги 1, 2, 3 й 4.	Книгарь. Літопис українського письменства. К., Ч. 1–3. С. 31–35.	1920
209.	Антонович Д.	М. Грушевський: Всесвітня історія. Приладжена До програми вищих початкових шкіл і вищих клас шкіл середніх. (Частина перша). "Дніпросоюз", Київ, 1920; Idem. Частина II.	Книга. Відень–Київ, 1 (грудень). С. 19–20.	1921
210.	Антонович Д.	М. Грушевський: Ілюстрована історія України. Київ–Відень, 1921; Історія України Idem. Київ–Відень, 1920; Про старі часи на Україні. Коротка історія України. Видання шосте. Idem. Київ–Відень, 1919.	Книга. Відень–Київ, 1 (грудень). С. 17–18.	1921
211.	Дорошенко Д.	М. Грушевський: Ілюстрована історія України «Дніпросоюз». Київ–Відень, 1921.	Хліборобська Україна. Відень, Книжка третя. Збірник V і VI. С. 216–217.	1921
212.	Жученко М. [Д. Дорошенко]	Український видавничий рух в першій половині 1921 р.	Хліборобська Україна Відень, 1921. Книжка 3. Збірник V і VI. С. 199–207.	1921
213.	Редакція.	Нові видання проф. М. Грушевського.	Українське слово. Берлін. Ч. 57. С. 6.	1921
214.	Редакція.	Нові книжки і рецензії.	Хліборобська Україна Відень, 1920–1921. Збірник II, III і IV. С. 199–207.	1921
215.	Редакція.	Нові праці проф. М. Грушевського.	Книга. Відень–Київ, 1 (грудень). С. 43..	1921
216.	Герасимчук В.	Михайло Грушевський як історіограф.	Записки НТШ. Львів. Т. СXXXIII. С. 1–26.	1922
217.	Дорошенко В.	Микола Аркас. Історія України... Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України...	Літературно-науковий вістник. Львів. Т. LXXVI. С. 278–280.	1922
218.	Жученко М. [Д. Дорошенко]	Що дав 1921 рік на полі українського письменства.	Українське слово. Берлін. Ч. 114. С. 3.	1922
219.	Крип'якевич І.	М. Грушевський. Історія України-Руси. Том VIII, частина III. Видання друге, повторене. Київ–Відень, 1922.	Літературно-науковий вістник. Львів. Т. LXXVI. С. 80–81.	1922

220.	Мицюк О.	М. Грушевський. З починків укр. соціалістичного руху. М. Драгоманов і жєневський соціалістичний гурток. Вид. Укр. Соціол. Інституту. 1922. Відень.	Нова Україна. Прага, Ч. 10–11. С. 52–53.	1922
221.	Редакція.	З діяльності Українського Соціологічного Інституту у Відні.	Вперед! Ч.32. С.3.	1922
222.	Дорошенко В.	Михайло Грушевський: Історія Української літератури. Київ-Львів, 1923, т. 1. ст. 360, т. II. ст. 231, т. 111. ст. 295.	Діло. 1923. № 183. С. 6–7.	1923
223.	Коряк В.	Література на робфаках.	Путь Просвещения. №6. С. 75–94.	1923
224.	Яворський М.	Мих. Грушевський. Початки громадянства (генетична соціологія). Прага. 1921, ст. 328.	Книга. 1923. № 2. С. 33–34.	1923
225.	Гіряк С.	Перспективи української історичної праці в зв'язку з обранням на академіка проф. М. Грушевського.	Більшовик. 1924. № 4. С. 4.	1924
226.	Дорошенко В.	Михайло Грушевський. Історія української літератури. Том I (Частина I, книги: 1, 2 і 3). Київ-Львів, 1923.	Стара Україна. Львів. 1924. X II. С. 190–191.	1924
227.	Єфремов С.	Коротка історія українського письменства.	Берлін: Дніпрові дороги. 215 с	1924
228.	Єфремов С.	М. Грушевський. З починків українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і жєневський соціалістичний гурток. Wien, 1922.	Україна. 1924. Кн. 4. С. 170–172.	1924
229.	Редакція.	Приїзд акад. М. Грушевського до Києва.	Більшовик. 1924. № 57. С. 3.	1924
230.	Редакція.	Проф. Грушевський в Києві.	Вісті ВУЦВК 1924 №37 С.1.	1924
231.	Річицький А.	Як Грушевський «виправляє» Енгельса.	«Червоний шлях». 1924. № 3. С. 183–190.	1924
232.	Барвінський О.	Заснування катедри історії України в Львівському університеті.	Львів: 1925. Накладом Наук. Товариства ім. Шевченка, 18 с.	1925
233.	Василенко М.	Михайло Грушевський. Історія України-Руси, том VIII, частина I, II, III, Київ-Відень 1922.	Україна. Кн. 5. С. 151–158.	1925
234.	Возняк М.	Україна. Науковий трьохмісячник українознавства. Орган Історичної секції Всеукраїнської академії наук під загальною редакцією голови секції акад. Михайла Грушевського. Київ, 1924. Кн. 1–4.	Стара Україна. Львів, 1925. I–II. С. 36–38.	1925
235.	Гнатюк В.	Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові. З нагоди 50-літньої річниці його заснування (1873–1923).	Літературно-науковий вістник. 1925. Т. XXXVI. Кн. II. С. 173–181.	1925
236.	Іщак А.	Михайло Грушевський і його історія релігійної думки на Україні.	Нива. Львів, Р. 20. Ч.9. С. 293–301.	1925
237.	М. Т.	Всеукраїнська Академія Наук. Україна. Орган Історичної Секції Академії під заг. ред. ... Мих. Грушевського. Київ, 1924. Кн. 1–2.	Літературно-науковий вістник. Т. LXXXVII. С. 81–85.	1925
238.	М. Ш. [Шаповал М.]	Михайло Грушевський. З історії релігійної думки на Україні. 1925 р.	Суспільство. Прага, I–II. С. 147.	1925
239.	Перетц В.	М.Грушевський, Історія української літератури, частина перша, 1923 (т. I, с. 360, т. II, с. 231, т. III, с. 295).	Київ-Львів. Україна. Кн. 4. С. 158–163.	1925
240.	Редакція.	Михайло Грушевський: Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. Вид. 2 Дніпр. союзу споживчих спілок України («Дніпросоюз»). Відень 1919.	Бібліотечний порадник. Львів, Ч. 3. С. 83–84.	1925
241.	Редакція.	Михайло Грушевський: Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку). Видання шосте Дніпровського союзу споживчих спілок України («Дніпросоюз»). Відень 1919.	Бібліотечний порадник. Львів, 1925. Ч. 3. С. 82–83.	1925
242.	Свенціцький І.	Три історії української літератури (Михайло Возняк Історія української літератури, тт. I–III, вид. Т-ва «Просвіта», Михайло Грушевський – Історія української літератури, тт. I–IV, Сергій Єфремов – Історія україн. письменства т. I–II.	Учитель. Педагогічно-науковий збірник. Львів, С. 97–101.	1925
243.	Сумцов М.	Мих. Грушевський, Початки громадянства (Генетична соціологія). Відень, 1921 мр., 328 ст.	Україна. Кн. 3. С. 153–155.	1925
244.	Царинний А.	Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям. С введением князя А.М.Волконского.	Берлин. 1925. XL.	1925
245.	Шаповал М.	Михайло Грушевський. З історії релігійної думки на Україні. 1925 р.	Суспільство. Прага, 1925. I–II. С. 147.	1925
246.	Борщак І.	Михайло Сергійович Грушевський (1866–1926).	Українські вісті. Париж, № 11. С. 1.	1926
247.	Гермайзе О.	Ювілей української історичної науки.	Життя й революція Харків, № 20 С. 93–99.	1926
248.	Дорошенко В.	Всеукраїнське свято (Ювілей акад. М. Грушевського).	Діло. Львів. Ч. 218. С. 2.	1926
249.	Дорошенко В.	Михайло Грушевський.	Народня Просвіта Львів. Ч.5-6. С.121–123.	1926

250.	Жук А.	Михайло Грушевський. З приводу 60-ліття уродин і 40-літнього ювілею наукової і громадянської діяльності.	Рада. (91) С. 1.	1926
251.	Жук А.	Ювілей академіка М.Г. Грушевського. Надіслана кореспонденція.	Рада. Ч. 77 (97). С.1	1926
252.	Зайкін В.	Сучасна українська історична література.	Українська нива. Варшава, Ч. 1-2. С. 3, Ч. 3-4. С. 3.	1926
253.	Камінський В.	Михайло Грушевський. Історія Української літератури. Тт. I-IV.	Етнографічний вісник. Кн. 2. С. 145-148.	1926
254.	Камінський І. [Квасниця І.]	Ювілятові.	Світ. Львів, Ч.19-20. 15 жовтня С. 2.	1926
255.	Кордуба М.	Академік Михайло Грушевський як історик.	Літературно-науковий вісник. Т.ХСІ Кн. 12. С. 347-356.	1926
256.	Кулиниченко П.	Михайло Сергієвич Грушевський. (З нагоди 60-х роковин народження та 40-х роковин наукової діяльності).	Пролетарська правда. № 228. С. 2.	1926
257.	Лакиза І.	Михайло Сергієвич Грушевський. (З нагоди 60-х роковин народження та 40-х роковин наукової діяльності).	Життя й революція. № 10. С. 99-105.	1926
258.	Марковський М.	Грушевський М. Історія української літератури. Т. IV. Київ, 1925.	Україна. Кн. 1. С. 145-147.	1926
259.	Мозалевський І.	Ідеолог відродження Української графіки. Акад. проф. М. Грушевський.	Українські вісті. Париж, №. 11. С. 3.	1926
260.	Пархоменко В.	Київ та його околиця в історії і пам'ятках під ред. акад. Грушевського.	Червоний шлях № 7-8. С. 295-296.	1926
261.	Редакція.	Величавий ювілей проф. Грушевського.	Рада. 1926 Ч. 73 (93). С. 4.	1926
262.	Редакція.	Виставка праць академіка М. Грушевського.	Пролетарська правда 1926. № 226. С. 4.	1926
263.	Редакція.	До святкування ювілею М. Грушевського.	Пролетарська правда. 1926. № 219. С. 5.	1926
264.	Редакція.	До ювілею академіка М. С. Грушевського.	Пролетарська правда. 1926. № 233. С. 6.	1926
265.	Редакція.	До ювілею акад. М. Грушевського.	Тризуб. Париж, 1926. Число 48. С. 27.	1926
266.	Редакція.	До ювілею акад. М. Грушевського.	Пролетарська правда. 1926. №. 218. С. 4.	1926
267.	Редакція.	До ювілею акад. Грушевського.	Українські вісті. Париж, 1926. №13.С.2.	1926
268.	Редакція.	Проф. М.Грушевський (З нагоди ювілею 40-літньої громадянської праці).	Український голос. 1926. Ч. 41. С. 1..	1926
269.	Редакція.	Святкування ювілею акад. М. С. Грушевського.	Життя й революція. 1926. № 10. С. 115-116.	1926
270.	Редакція.	Ювілей акад. М.С. Грушевського.	Пролетарська правда 1926 . № 230. С . 5.	1926
271.	Редакція.	Ювілей акад. М.С.Грушевського.	Українські вісті. Париж, 1926. №10 С.3.	1926
272.	Редакція.	Ювілей акад. М.С. Грушевського.	Українські вісті. Париж, 1926. №12. С. 2.	1926
273.	Редакція.	Ювілей акад. М.С.Грушевського.	Тризуб. Париж, 1926. Число 47. С. 24-25.	1926
274.	Редакція.	Ювілей акад. М.С. Грушевського.	Пролетарська правда 1926 №210. С.6.	1926
275.	Редакція.	Ювілей акад. М.С. Грушевського.	Пролетарська правда 1926. №. 228. С. 6.	1926
276.	Редакція.	Ювілей акад. М.С. Грушевського.	Новий час. Львів. 1926. Ч. 70. С. 5.	1926
277.	Редакція.	Ювілей проф. М.С.Грушевського.	Діло. Львів 1926 №203 С.4.	1926
278.	Чикал-бей.	Замість привітання на ювілей (Фельетон).	Тризуб, Париж, 1926. Ч. 48. С. 8-9.	1926
279.	Юринєць В.	Україна. Науковий двомисячник українознавства під ред. акад. М. Грушевського. ДВУ, кн. 1, 2 і 3 за 1926 рік.	Більшовик України. 1926. № 2-3. С. 128-130.	1926
280.	Багалій Д.	Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії (історичнокритичний нарис).	Червоний шлях, № 1. С.160-217.	1927
281.	Марковський М.	Михайло Грушевський. Історія Української літератури. Том п'ятий, випуск перший. 1926, ст. 204.	Україна. Кн. 3. С. 183-187.	1927
282.	Ф. С. [Савченко Ф.]	Грушевський Михайло. З історії релігійної думки на Україні. Львів. 1923.	Записки Чина св. Василя Великого. Т.2. Вип. 3-4 С. 459-461.	1927

283.	Ф.С. [Савченко Ф.]	Ювілейні збірники на честь акад. М.С.Грушевського.	Україна. Кн. 3 (22). С. 198–199.	1927
284.		Ювілей академіка М.С.Грушевського. 1866–1926. I. Ювілейні засідання. II. Привітання.	Київ : Видання ювілейного комітету, 143 с.	1927
285.	В.Б.	Рец. на кн.: Ювілей академіка М.С.Грушевського.	Літературно-науковий вісник. Львів, Т. 96. С. 94–95.	1928
286.	Добровольський Л.	Київщина та Київ в працях М. С. Грушевського.	Ювілейний збірник на пошану акад. Михайла Сергійовича Грушевського. Київ, С. 420–427.	1928
287.	Кияниця П.	Перед виборами до Всесоюзної Академії Наук. М. С. Грушевський.	Пролетарська правда № 241. С. 4.	1928
288.	Романовський В.	Сторінка з недавнього минулого.	Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. Київ, С. 428–430.	1928
289.	Якубовський Ф.	М. Грушевський. Під зорями. Оповідання, начерки, замітки, історичні образи. Вид. «Рух», Київ. Стор. 580.	Критика. Журнал-місячник марксистської критики та бібліографії. Харків. 1928. № 9. Жовтень. С. 136–139.	1928
290.	Абрамович Д.	Грушевський М. Історія української літератури. Т. V. К., 1926–1927.	Україна. Січень-лютий. С. 95–99.	1929
291.	Балика Л., Карпінська О., Козель Н., Ципкина Н, (упорядники)	Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. III. Матеріали до бібліографії друкованих праць акад. Грушевського за 1905- 1928 pp.	Київ, Держ. Трест «Київ- Друк». 104 с.	1929
292.	Б. Р.	Михайло Грушевський: Під зорями. Оповідання, начерки, замітки, історичні образи. Харків.	Нові шляхи. Літературно- науковий, мистецький і громадський журнал. Том другий. С. 205–206.	1929
293.	Зеров М.	Михайло Грушевський: Під зорями. Оповідання, начерки, замітки, історичні образи. Кооперативне в-во «Рух». Рік і місце не позначені.	Життя й революція. Місячник. Книжка I, січень. С.195-196	1929
294.	М.З.	Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Тому дев'ятого перша половина.	Нові шляхи. № 4. С. 411–413.	1929
295.	Свідзінський М.	Критичний огляд журналу «Україна» за 1927–1929 р.	Прапор марксизму. 1929. № 6. С. 236–241.	1929
296.	Яворський М.	Записка об ученых трудах проф. М. С. Грушевского.	Ленинград, 1929. С.1–27.	1929
297.	Dorošenko D.	Naukovo-publicystični i polemični pisanja Kostomárova. Zbrani zachodom Akademičnoji Komisiji Ukrajinškoji istoriografiji za redakciju akadem. Mychajla Hruševskogo. Deržavne Vydavnyctvo Ukrajinu. Kyjiv 1928.	Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. Berlin, Band II. S. 199– 201.	1929
298.	Mirčuk J.	Mychajlo Hruševskij. Z istoriji religijnoji dumky na Ukrajinii (Aus der Geschichte des religiösen Denkens in der Ukraine). Lemberg. S. 160. 1925.	Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. Berlin, Band II. S. 192–193.	1929
299.	Багалій Д.	Організація української історії за рр.. 1917–1927 на Україні: [Про наук. та видав. діяльність М.С.Грушевського].	Бібліографічний збірник присвячений X річниці Жовтневої революції на Україні (Харків), С.5–11.	1930
300.	Буревой К.	Грушевский Михаил Сергеевич.	Литературная энцикло- педия. Издательство Ком- мунистической Академии, 1930. Том третий. С. 73.	1930
301.	Новицький В.	Академік М. С. Грушевський. Чернігів і Сіверщина в українській історії.	Україна. 1930. Ки. 42. Липень – серпень. С. 146–147.	1930
302.	Рубач М.	Грушевский М. С.	БСЭ. 1930. Т.19 / под редакції В.В. Куйбышева. Москва : Сов. Энцикло- педия, С. 673.	1930
303.	Ястребов Ф.	Рец. на кн.: Тому дев'ятого перша половина. ДВУ, 1928. 601 с.	Прапор марксизму. 1930. № 1. С. 133–148.	1930
304.	Наріжний С.	Грушевський М. Історія України-Руси. Тому дев'ятого перша половина. Київ.: ДВУ, 1928	Літературно-науковий вісник. Т. CVII. С. 1029–1031.	1931
305.	Хвиля А.	Буржуазно-націоналістична трибуна (про журнал «Україна»).	Більшовик України. № 6. С. 46–58.	1931
306.	Копержинский К.	Формалізм-естетизм на послугах національ- фашизму.	Життя й революція. № 6–7. С. 207–216.	1932
307.	Навроцький Б.	Шевченко в освітленні буржуазно- реставраторської концепції Грушевського.	Життя і революція. № 4. С. 27–34.	1932
308.	Окиншевич Л.	Національ-демократична концепція історії права України в працях акад. М. Грушевського.	Україна. Журнал циклу наук історичних. № 1–2. С. 93–109.	1932
309.	Рубач М.	Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії «трудового народу» (Соціально-політичні погляди М. С. Грушевського).	Червоний шлях. № 5–6. С.115–135; № 7–8. С.118–126; № 11–12, С. 127–136.	1932
310.	Штепа К.	Соціологічна теорія релігії Е. Дюркгема і школа М. Грушевського.	Записки. Ніжин. Ін-ту соц. виховання. Ніжин Т.12. С. 46–73.	1932
311.	Korduba M.	Der Ukraine Niedergang und Aufschwung (Hruševskij, M.: Istorija Ukrajinu-Rusy. (Die Geschichte der Ukr-Ruß) VIII. Band, 1. Teil. 1626-	Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. Berlin, Band VI. S. 36-60, 193–230, 358–385.	1932

		1638.		
312.	Лотоцький О.	Сторінки минулого.	Варшава, Ч.2. 365 с.	1933
313.	Сірополко С.	Відновлена «Україна» та її виступ проти акад. Грушевського.	Тризуб. Париж, Ч. 8 (366). С. 3-6.	1933
314.	Гукливій А.	Михайло Грушевський помер.	Вперед. 1934. Число 23. С.1.	1934
315.	Дудко Ф.	Пам'яті Великої людини (Мої спомини про Мих. Грушевського).	Новий час. Львів, № 275. С. 4; № 276. С. 4; № 277. С. 4.	1934
316.	Затонський В.	Промова на похоронах акад. М. С. Грушевського.	Вісті Всеукраїнської академії наук. № 6-7. Вересень-жовтень. С. 37-40.	1934
317.	Ісаїв П.	Михайло Грушевський (1866-1934).	Дзвони. Літературно-науковий місячник. Річник IV. Львів, С. 572-576. Ін-ту. Київ, № 1. С. 9-54.	1934
318.	Кравченко І	Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії (акад. Грушевський і його школа після повернення з білоєміграції).	Записки Історично-археологічного інституту. Київ, № 1. С. 9-54.	1034
319.	Левицький Д.	Померла людина – не померла ідея!... Пам'яті Михайла Грушевського. Промова голови УНДО на жалібному засіданні членів УНДО у Львові 28 ц.м.	Діло. Ч. 322. С.1.	1934
320.	Л-кий. [І. Лоський].	Михайло Грушевський як історик.	Хліборобськ. Шлях. Львів, № 47 (88). С. 3-4.	1934
321.	Лотоцький О.	Михайло Грушевський.	Czas. Warszawa, 358. S. 2.	1934
322.	Онацький Е.	Пам'яті Великого Українця.	Українське слово. Париж, Ч. 86. С. 3.	1934
323.	Пеленський Є.	Михайло Грушевський як дослідник літератури.	Новий час. Львів, № 270. С. 6.	1934
324.	Редакція.	Акад. Грушевський. Некролог.	Червоний шлях. № 11-12. С. 171.	1934
325.	Редакція.	Акад. М. С. Грушевський.	Вісті Всеукр. Академії Наук. № 6-7. С. 35-36.	1934
326.	Редакція.	Михайло Грушевський.	Громадський голос. Ч. 47. С. 2-3.	1934
327.	Редакція.	Михайло Грушевський.	Наш прапор. Ч. 93. С. 1.	1934
328.	Редакція.	Михайло Грушевський (біографічний нарис).	Новий час. Львів, № 267. С. 4; № 268. С. 4; № 269. С. 4.	1934
329.	Редакція.	Михайло Грушевський. Його життя і мученича смерть.	Львів: «Батьківщина», 16 с. (Бібліотека «Батьківщини»).	1934
330.	Редакція.	Михайло Грушевський (1866-1934).	Хлібороб молодь. Львів, Ч. 2. С. 1-2.	1934
331.	Редакція.	М.С. Грушевський.	Комуніст. № 273. С. 2.	1934
332.	Редакція.	М.С. Грушевський.	Правда. Москва, № 326. С. 3.	1934
333.	Редакція.	М.С. Грушевський.	Вісті ВУЦВК. № 272. С. 2.	1934
334.	Редакція.	Над могилою Великого Всеукраїнця.	Новий час. № 266. С. 1.	1934
335.	Редакція.	Помер Михайло Грушевський.	Нове село. Ч. 43. С. 1.	1934
336.	Редакція.	Помер професор Михайло Грушевський.	Нова зоря. Ч. 91. С. 1.	1934
337.	Редакція.	Помер М. Грушевський.	Українська нива. Ч. 37. С. 1.	1934
338.	Редакція.	Помер М. Грушевський.	Наш Лемко. Львів, Ч. 24. С. 4.	1934
339.	Редакція.	Проф. Михайло Грушевський.	Новий час. № 265. С. 1.	1934
340.	Редакція.	Смерть проф. Грушевського.	Земля і Воля. Львів, Ч. 46. С. 4.	1934
341.	Редакція.	Смерть Грушевського.	Наш клич. Буенос-Айрес, № 29. С. 3.	1934
342.	Стругинський М.	Михайло Грушевський.	Рідна школа. Львів, Ч. 23-24. С. 338.	1934

343.	Слободич О. [Яворівський].	Михайло Грушевський.	Громадський голос. Львів, Ч. 47. С. 2–3.	1934
344.	Сімович В.	Велика індивідуальність.	Львів, Ч. 23. С. 1.	1934.
345.	Ф.С.	Акад. М. С. Грушевський (1866–1934).	Українськ. тиждень. Прага. Ч. 49 (104). С. 1.	1934
346.	Чіпка Галактіон.	Грушевський.	Діло. 1934 Ч. 320. С.7	1934
347.	Шульгин О.	Трагедія Михайла Грушевського і трагедія України (452–453). С. 2–5.	Тризуб. Париж, Ч.46–47.	1934
348.	Ястребов Ф.	Націонал фашистська концепція селянської війни 1648 р. на Україні. З приводу другої половини ІХ Т. "Історія Укр.–Руси" акад. М. Грушевського.	Записки історично- археологічного інституту. Київ, № 1. С. 55–120.	1934
349.	Dorošenko D.	Mychailo Hruszewsky.	Casopis Národního Musea. Praha, Ročník CVIII. S. 281–284.	1934
350.	Korduba M.	Michael Hruszewskij jako historyk.	Biuletyn Polsko- Ukrainiski. № 50 . S. 1–4.	1934
351.	Korduba M.	Michael Hruszewskij.	Pion. Nr. 51. P. 6.	1934
352.	Андрусак М.	Михайло Грушевський. Перший Президент Української Держави, історик – політик – культурний діяч.	Літопис Червоної Каліни. Число 1. С. 2–4.	1935
353.	Білецький Л.	Грушевський, як історик української літератури.	Наша культура. № 3. С.129–135.	1935
354.	Бочковський О.	М. Грушевський як соціолог.	Вісті Укр. Технічного Господарського Інституту. Подєбради, № 9. С. 5–8.	1935
355.	Витанович І.	Михайло Грушевський: історик, соціолог, суспільний діяч.	Кооперат. Респ. Львів, С. 7–15.	1935
356.	Дорошенко В.	Михайло Грушевський.	Життя і знання. Ілюстр. популярно науковий журнал- місячник. Ч. 1. С. 1–2.	1935
357.	Дорошенко В.	Михайло Грушевський.	Календар-альманах Дніпро на переступний. 1936 р. Львів, С.1–2.	1935
358.	Дорошенко В.	Михайло Грушевський.	Вістник. Місячник літ., мистецтва, науки й громад. життя. Львів, С. 44–49.	1935
359.	Крип'якевич І.	М.Грушевський. Життя й діяльність.	Львів, 63 с.	1935
360.	Крип'якевич І.	Михайло Грушевський.	Хроніка НТШ. Львів, 72. С. 5–9.	1935
361.	Крупницький Б.	М. Грушевський як історик.	Вісти з українського наукового інституту в Бердні. Берлін. № 2. С. 2–3.	1935
362.	Крупницький Б.	М. Грушевський як науковець	Prof. Michael Hruszewskij Sein Leben und sein Wirken (1866-1934).. Berlin, S. 14–28.	1935
363.	Кузеля З.	М. Грушевський та його діяльність на західно- українських землях. Промова на Жалобній Академії, уложеній Укр. науковим інститутом в Берліні.	Діло. Ч. 70.	1935
364.	Кузів В.	М. Грушевський і Євангельська справа.	Віра і наука. Коломия, Ч.8–9. С. 2–4.	1935
365.	Мірчук І.	Пам'яті Михайла Грушевського. Вступне слово на Академії в Українським Науковим Інституті, дня 7. ХІІ.	Вісти з Українського Наук. Інст. в 1934 Берліні. № 1. С. 1–5.	1935
366.	Редакція.	Михайло Сергійович Грушевський.	Учительське слово. Львів, 1935. Ч. 1. С. 2–4.	1935
367.	Росоха С.	М.Грушевський і сучасна українська молодь.	Пробосм. Прага, Січень- лютий. С. 6–7.	1935
368.	Сірополко С.	Михайло Грушевський як історик освіти в Україні та освітній діяч.	Наша культура. Варшава, Ч. 2. С. 91–98.	1935
369.	Скитський Д.	До методології історії літератури Мих. Грушевського.	Дзвони. Літературно- науковий місячник. Львів, С. 25–30.	1935
370.	Bidnov W.	Michael Hruszewski (1866-1934).	Przegląd współczesny. Miesięcznik. Warszawa- Kraków, Vol. 14. Nr. 153. S. 134–146.	1935
371.	Doroschenko D.	Micheilo Hruschewskiy (1866 – 1934).	Ost-Europa. Berlin, N 4. S. 213–216.	1935
372.	Doroshenko D.	Michael Hruschewskij.	Historick Tidskrift. Nr.1. P. 67– 69.	1935
373.	Kopystianski A.	Schemat historii ruskiej w teoretycznym i praktycznym ujęciu prof. M. Hruszewskiego.	Ziemia Czerwieńska. Lwów, T. I. S.66–75.	1935

374.	Korduba M.	Michael Hruszewskij jako historyk.	Przegląd Historyczny. Warszawa, Serji drugiej tom dwunasty. S. 389–406.	1935
375.	Korduba M.	M. Hruszewskij als Forscher und Organizador der wissenschaftlichen Arbeit.	Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. Berlin, Band IX. Heft 2. S. 164–173.	1935
376.	Kossénko H.	М. Грушевський. Великий історик України та перший президент Української Народної Республіки (1866–1934).	Prométhée. Paris, № 99. P. 12–15.	1935
377.	Krupnytskyi B.	Die archaographische Tätigkeit M. Hrushevskyjs.	Jahrbucher für Kultur und Geschichte der Slaven. Breslau, Bd. XI, H. III/IV. P. 611–621.	1935
378.	Krupnytskyi B.	M. Hrushevskyjs als Wissenschaftler.	Beiträge zur Ukrainekunde des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts. Berlin, Heft 3. P. 14–28.	1935
379.	Kuziela Z.	M.Hruschewskij und seine Tätigkeit in den westukrainischen Ländern. Prof. Michael Hruschewskij Sein Leben und sein Wirken (1866–1934).	Vorträge des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes anlässlich der Todesfeier an der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin. Berlin, S. 29–37.	1935
380.	Shulgina A.	Mychailo Hruschewsky (1866–1934).	Slavonic and East European Review. London, Vol. 14. P. 176–181.	1935
381.	Мухин М.	Проф. М. Грушевський (1866–1934).	Вісник. Львів, Ч. 2. С. 102–115; Ч. 3. 194–202; Ч. 4. 268–277.	1936
382.	М. М-ський. [Мочульський М.]	Надмогильний пам'ятник і літературна спадщина М. Грушевського.	Діло. Ч. 27. С. 5–6.	1937
383.	Остапович М., Білозерський О.	Президент – життя і діяльність Михайла Грушевського.	Львів: Самоосвіта, 64 с.	1937
384.	Редакція.	Бібліографія. Новий і останній том історії М.Грушевського.	Тризуб. Париж, Число 6 (556). С. 29.	1937
385.	Крип'якевич І.	Історично-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках.	Записки НТШ. Праці історико-філософської секції. Том ССХХІІ. Львів, С. 392–411.	1939
386.	Кордуба М.	Михайло Грушевський.	Краків. вісті, 28 верес. С. 5–6.	1941
387.	Яримович С.	М.С. Грушевський і український фольклор.	Українське слово. Київ, Ч. 66. 25 грудня.	1941
388.	О.М. [Степанишин О.]	Останні роки життя Михайла Грушевського.	Наші Дні. Львів. Ч. 3.	1943
389.	Киричинський С.	Михайло Грушевський: У десятиріччя смерті.	Краків. вісті, № 237 (1270). 20 жовт. С. 3.	1944
390.	Міяковський В.	До біографії М. Грушевського: (Студентські роки: 1886–1890).	Краків. вісті, № 69–70. 30–31 берез. С. 2–3.	1944
391.	Оглоблин О.	М.Грушевський.	Український вісник. Берлін, Ч. 31–33 (155–157).	1944
392.	Горбатюк В.	Викорнімо залишки буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського і його школи.	Вільна Україна 04.08.	1946
393.	Горбатюк В.	За окончательный идейный разгром буржуазно-националистической «школы» Грушевского. Сокращенная стенограмма лекции, прочитанной для пропагандистов обкома КП(б)У.	Львовская правда. 22 сентября. С. 4–5.	1946
394.	Горбатюк В.	М. Грушевський та його так звана школа.	Наук. зап. Львів. ун-ту. Львів, Т.1. С.3–39.	1946
395.	Петровський Н.	До кінця викрити націоналістичні перекручення історії України (Про антинаукові теорії М. Грушевського та його школи).	Радянська Україна. 24 липня. С. 4.	1946
396.	Петровський Н.	Против буржуазно-националистической «школы» Грушевского.	Правда Украины. 25 июля. С. 3.	1946
397.	Борщак І.	Два невидані листи М. Грушевського (1926).	Соборна Україна. Париж, № 2. С. 37–38.	1947
398.	Борщак І.	М.Грушевський у Парижі 1903 р.	Соборна Україна. Париж, № 2. С. 36–37.	1947
399.	Борщак І.	Михайло Грушевський.	Соборна Україна. Париж, № 4.	1947
400.	Дубровський В.	Великий патріот: Громадська діяльність М. Грушевського по повороті в Радянську Україну.	На чужині. Мюнхен, Ч.1. С. 5–7.	1947
401.	Стебун І.	Проти ворожих теорій в українському літературознавстві: Критика буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського і його школи в питаннях історії української літератури.	Київ : АН УРСР, 40 с.	1947
402.	Оглоблин О.	Михайло Грушевський: З нагоди 50-річ. «Історії України-Руси».	Українська трибуна. Мюнхен, Ч. 21(143).	1948
403.	Оглоблин О.	Грушевський Михайло.	Енциклопедія українознавства. Словникова частина: С. 453–455.	1949

404.	Крупницький Б.	Українська історична наука в НТШ на чолі з М. Грушевським.	Українські вісті. Новий Ульм, чч. 48, 49, 50.	1950
405.	Ковалів П.	М. Грушевський і українська мова.	Соборна Україна. Париж, № 3. С. 150–155.	1950
406.		Грушевський Михайл Сергеевич.	БСЭ. Т. 13 Москва, Гос. Науч. Изд. «БСЭ», С. 145–146.	1952
407.	Пігідо Ф.	Михайло Грушевський та його історичні установи.	Українські вісті. Н.Ульм, Ч. 94–95.	1952
408.	Раковський І.	Проф. М.Грушевський у Львові.	Альманах укр. нар. союзу, С. 82–87.	1952
409.	Полонська-Василенко Н.	З моїх спогадів про М. Грушевського.	Україна. Ч. 9. С. 744–747.	1953
410.	Андрусак М.	Ідеї Михайла Грушевського.	Свобода (Нью-Джерсі), чч. 301–311.	1954
411.	Андрусак М.	Михайло Грушевський.	Свобода (Нью-Джерсі), 24 листопада.	1954
412.	Костюк Г.	Останні дні життя академіка М. Грушевського (за советською пресою і спогадами сучасників).	Український збірник. Мюнхен, Книга 1. С. 83–94.	1954
413.	Крупницький Б.	Михайло Грушевський і його історична праця.	Грушевський М. Історія України-Руси. Нью-Йорк, Т. 1. С. 1–XL.	1954
414.	Сірий Ю. (Тищенко Ю),	Перше знайомство з проф. М.С. Грушевським.	Календар-Альманах на 1954 р. Буенос-Айрес, С.136–141.	1954
415.	Чикаленко Є.	Спогади (1861–1907).	Нью-Йорк : УВАН, 504 с.	1955
416.	Пігідо Ф.	Михайло Грушевський та його «історичні установи».	Україна під большевицькою окупацією. Мюнхен, С. 38–45.	1956
417.	Bilas L.	Geschichtsphilosophische und ideologische Voraussetzungen der geschichlichen und politische Konzeption M. Hruschewskys.	Jahrbucher für Geschichte Osteuropas.-Munchen, Heft 3. P. 262–292.	1956
418.	Білас Л.	Криза нашого образу історії. II. Михайло Грушевський.	Українська літературна газета. Ч. 10. С. 1,8.	1957
419.	Дорошенко В.	Заслуги М. Грушевського для укр. культури.	Вид. Чикаго, № 5/6 (82/83). С. 18–22.	1957
420.	Дорошенко В.	М. Грушевський – громадський діяч, політик і публіцист.	Овид. Чикаго, № 6. С.15–19; № 10. С.23–26; № 11. С. 18–19.	1957
421.	Doroshenko D.	Literature on Hruschewsky. In a Survey on Ukrainian Historiography.	New York. The Ukrainian Academy of Arts and Sciences. P. 285–286.	1957
422.	Kostiuk H.	The last days of M. Hrushevsk'ky.	Ukrainian Review. Munich, Nr.5. S.73–83.	1957
423.	Оглоблин О.	Грушевський Михайло.	Енциклопедія українознавства: Словникова частина, Т. 2. Париж; Нью-Йорк. С. 453.	1957
424.	Онацький С.	Грушевський Михайло.	Українська мала енциклопедія. Буенос-Айрес, Т.1. С. 285–286.	1957
425.	Дорошенко В.	Заслуги М. Грушевського для укр. культури.	Вид. Чикаго, № 5/6 (82/83). С. 18–22.	1957
426.	Дорошенко В.	М. Грушевський – громадський діяч, політик і публіцист.	Овид. Чикаго, № 6. С.15–19; № 10. С.23–26; № 11. С. 18–19.	1957
427.	Doroshenko D.	Literature on Hruschewsky. In a Survey on Ukrainian Historiography.	New York. The Ukrainian Academy of Arts and Sciences. P. 285–286.	1957
428.	Kostiuk H.	The last days of M. Hrushevsk'ky.	Ukrainian Review. Munich, Nr.5. S.73–83.	1957
429.	Соловей Д.	У справі життєпису М.С.Грушевського.	Вільна Україна. Нью-Йорк. 1958. Ч.17. 9–22.	1958
430.	Стахів М.	Учений і есепільний філософ як Президент держави: Професор Михайло Грушевський як провідник української національної революції і перший Президент УНР.	Вільна Україна. Нью-Йорк. 1958. Ч.17. С. 2-9.	1958
431.	Dombrowsky O.	Bereicherung der Forschungen ueber Frhuegeschichte der Ukraine durch Myckailo Serhiovych Hruschewskyj.	Наук. записки укр. вільного ун-ту. Мюнхен. № 3. С. 49–56.	1959
432.	Лавриненко Ю.	Михайло Грушевський.	Розстріляне відродження. Париж, С. 707–919.	1959
433.	Чижевський Д.	Грушевський як історик літератури.	Грушевський М. Історія укр. літ-ри. Т.1. Нью-Йорк, С. I–XI.	1959
434.	Choulguine A.	Michel Hrouchevski et sa conception de l histoire de l East.	Hrouchevski M. Cours l histoire de l Ukraine. Paris, P. 233-242	1959

435.	Дорошенко В.	Життя й діяльність Михайла Грушевського.	Михайло Грушевський. Вибрані праці видано з нагоди 25-річчя з дня його смерті С. 11–33.	1960
436.	Касименко О.	Грушевський Михайло Сергійович.	Українська радянська енциклопедія Т. 3. Київ., С. 509–510.	1960
437.	Редакція	Від видавництва.	Михайло Грушевський. Вибрані праці видано з нагоди 25-річчя з дня його смерті. С. 7-9.	1960
438.	Редакція	Наукова діяльність М.С.Грушевського в оцінці східного й західного наукового світу.	Михайло Грушевський. Вибрані праці видано з нагоди 25-річчя з дня його смерті. С. 251–261.	1960
439.	Галій М.	Ювілей академіка М. С. Грушевського (1866-1926).	Михайло Грушевський. Вибрані праці. Нью-Йорк, С. 213-250.	1960
440.	Дубровський В.	М.С.Грушевський у Чернігові.	Календар-Альманах. Буенос-Айрес, С. 99–119.	1961
441.	Дорошенко В.	Іван Франко і Михайло Грушевський.	Сучасність. Мюнхен. № 1. С. 16–36.	1962
442.	Рубач М.	Грушевский М. С.	Советская историческая энциклопедия. Т. 4. Москва: С. 858.	1962
443.	Онацький Є.	М. Грушевський: Чесність з народом.	Портрет в профіль. Чикаго, С. 285–297.	1963
444.	Галій М.	Грушевський і Українська Радянська Енциклопедія.	Вільна Україна. Нью-Йорк, Ч.53. С. 29-38.	1964
445.	Дорошенко В.	Михайло Грушевський: Його життя, діяльність.	Українські вісті. Нью-Ульм, Ч. 3–4. 3 січня–16 квітня.	1964
446.	Оглоблин О.	Михайло Грушевський і українське національне відродження.	Український історик. № 2–3. С. 1–6.	1964
447.	Онацький І.	М. Грушевський - чесність з народом.	Портрети в профіль.- Чикаго, 1965. С. 285-297.	1965
448.	Стахів М.	Чому М. Грушевський в 1924 році повернувся до Києва.	Народна воля. ЧЧ. 2-24.	1965
449.	Андрієвський Д.	Проф. Михайло Грушевський (1866–1934).	Календар-альманах «Нового шляху» Winnipeg; Novyi Shlakh, 69–74.	1966
450.	Бойко І., Кирилюк Є.	М. Грушевський: 3 нагоди 100-річчя від дня народження.	Літературна Україна. 30 верес. №77. С.3–4.	1966
451.	Винар Л.	Бібліографія праць про Михайла Грушевського	Український історик. № 1–2 (9–10). С. 122–129.	1966
452.	Винар Л.	Життя і наукова діяльність Михайла Грушевського.	Український історик. № 1–2. С. 15–31.	1966
453.	Винар Л.	Потрібна бібліографія творів Михайла Грушевського.	Сучасність (Мюнхен), № 7. С. 228-235.	1966
454.	Винар Л.	Ранні історичні праці Михайла Грушевського і київська історична школа В. Антоновича.	Український історик. № 3–4. С. 26–32.	1966.
455.	Винар Л.	Ювілей М. Грушевського.	Свобода. Ч. 55. 24 березня.	1966
456.	Винар Л.	Ювілей Михайла Грушевського.	Вільне слово. Торонто, 1966. 7 травня. Ч. 19. С. 15–16.	1966
457.	Винар Л.	Ювілейний рік Михайла Грушевського.	Свобода. Ч. 23. 4 лютого.	1966
458.	Витанович І.	Уваги до методології й історіософії М. Грушевського.	Український історик. Ч. 1–2. Нью-Йорк, С. 32–51.	1966
459.	Волинець С.	Професор М. Грушевський – велетень української науки і перший президент Української Народної Республіки.	Календар-Альманах «Українського Голосу». Вінніпег. С. 163–170	1966
460.	Галій М.	Як Москва знищила М. Грушевського.	Вільна Україна. Нью-Йорк, Ч. 52. С. 20–24.	1966
461.		Грушевський Михайло Сергійович.	УРЕС. Київ, Т.1. С.531.	1966
462.	Домбровський О.	Антинорманська теорія з перспективи ранньої історії України в М. Грушевського.	Український історик. Ч. 1–2 (9–10). С. 52–61.	1966
463.	Дубровський В.	М. Рубач, «Грушевський М.С.» Сов. Ист. Енцикл. Т.4. 1963 с. 857-859.	Український історик. Вип. 1–2 (9–10). С. 107–111.	1966
464.	Ждан М.	Битва над Калкою і другий напад татар на Україну та його наслідки в світлі «Історії України-Руси» М. Грушевського.	Український історик. № 1–24 (9–10). С. 62–68	1966
465.	Кедровський В.	Поворот М. С. Грушевського на Україну.	Вільна Україна. Нью-Йорк, Ч.51. С. 65–66.	1966
466.	Климкевич Р.	Діяльність Михайла Грушевського в царині української геральдики і сфрагістики.	Український історик. № 1–2. С. 82–90.	1966

467.	Коць М.	Про роковини професора М. Грушевського.	Свобода. Джерсі-Сіті. 9 лютого 1966. С. 3.	1966
468.	Мартос Б.	М.С. Грушевський – яким я його знав.	Український історик. № 1–2. С. 73–81.	1966
469.	Оглоблин О.	Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934).	Український історик. № 1–2. С. 6–14.	1966
470.	Приймак О.	У століття народин М. Грушевського.	Листи до приятелів. Нью-Йорк, № 5–7. С. 197–230.	1966
471.	Рахманний Р.	Будівничий першої Української Народної Республіки.	Сучасність. Мюнхен. 1966. Ч. 1. С. 59–86.	1966
472.	Редакція.	Святковий вечір на честь М. Грушевського.	Нові дні. Торонто, Грудень. С. 8.	1966
473.	Феденко П.	Михайло Грушевський в науці і політиці.	Вільна Україна. Нью-Йорк, Ч. 52. С. 1–17.	1966
474.	Хроніка	Століття Михайла Грушевського	Український історик. № 3–4. С. 110–111.	1966
475.	Шанковський Л.	Видання «Історії України-Руси» англійською мовою.	Свобода. Джерсі-Сіті. 17-18 лютого.	1966
476.	Шевченко Ф. П.	Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?	Український історичний журнал. № 11. С. 13–30.	1966
477.	Borschak E.	Michel Hrouchevsky.	Bulletin Franco-Ukrainiené. Paris, № 26. P. 8–29.	1966
478.	Fedoroncuk W.	Mychajlo Hruschewskyj: Padre della storia Ucraina.	L'Observatore Romano. Rome, Nr. 81.	1966
479.	Fedoroncuk W.	La soppressione fisica di Michajlo Hruschewskyi.	L'Observatore Romano. Rome, Nr. 86.	1966
480.	Choulguine A.	Michel Hrouchevski et sa conception de l'histoire de l'East Europe.	Bulletin Franco-Ukrainiene. Paris, № 26. P. 30–39.	1966
481.	Ohloblyn O.	Michael Hruschewskyi: Foremost Ukrainian Historian.	Ukrainian Quarterly. New York, Vol. 22. N. 4 P.322-333.	1966
482.	Андрусак М.	Іван Франко та історичні концепції Михайла Грушевського.	Записки НТШ. Т. CLXXXII. Іван Франко..Ч.1. С. 103–116.	1967
483.	Будурович Б.	Михайло Грушевський в оцінці західноєвропейської і американської історіографії.	Визвольний шлях. Лондон, №2. С. 171–181.	1967
484.	Винар Л.	Важлива доба життя Михайла Грушевського. (1894–1914).	Український історик. Ч. 1–2. С. 5–22.	1967
485.	Винар Л.	Молодість Михайла Грушевського. 1866 – 1894.	Мюнхен: Українське історичне товариство. 36 с.	1967
486.	Винар Л.	Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну в 1914 році.	Український історик. № 3-4. С.103-108.	1967
487.	Галій М.	Вшанування Михайла Грушевського в ЗДА.	Вільна Україна. Нью-Йорк, Ч. 53. С. 57–59.	1967
488.	Катренко А., Суслик Т.	Укр. Наук. т-во у Києві: [М. Грушевський – фундатор і голова УНТ].	Український історичний журнал. № 5. С. 130–133.	1967
489.	Остапович М., Білозерський О.	Президент: Життя і діяльність М. Грушевського.	Нью-Йорк: «Наша батьківщина», 74 с.	1967
490.	Охрим О.	Візначення століття наповнення Михайла Грушевського українським громадянством Канади.	Вільна Україна. Б.м., 1967. Ч. 53. С. 55-57.	1967
491.	Рибет Д.	З науки у Михайла Грушевського.	Український самостійник. Мюнхен, Ч.2. С. 10–13.	1967
492.	Редакція	НТШ вшанувало Михайла Грушевського окремою науковою Конференцією.	Свобода. Джерсі Сіті, 1967. 15 лют. С. 1.	1967
493.	Романенчук Б.	Михайло Грушевський як письменник і літературознавець.	Альманах провидіння Філадельфія, С. 107–129.	1967
494.	Феденко П.	Михайло Грушевський в науці й політиці.	Нью-Йорк; Детройт. 16 с.	1967
495.	Феденко П.	На століття Михайла Грушевського.	Культура. Париж, № 12. С. 111–122.	1967
496.	Fedenko P.	Mychajlo Hruschewskyjs Triumph und Tragoedie. Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart.	Munchen, T. 14. Nr.38. S. 14-16.	1967
497.	Биковський Л.	Василь Кузів і Михайло Грушевський: Взаємовідносини 1921 – 1927.	Вінніпег: Укр. сванг. об'єд. в Півд. Америці, 19 с.	1968
498.	Винар Л.	Михайло Грушевський в боротьбі за Український університет.	Мюнхен: УІТ, 20 с. (Серія «Іст. студії». № 6).	1968
499.	Винар Л.	Наукове товариство ім. Т. Шевченка і Михайло Грушевський.	Український історик. Ч. 1–4 (17–20). С. 37–59.	1968

500.	Дальний М.	М. Грушевський на тлі своєї публіцистики.	Нові дні. Торонто. Ч. 228. С.17–24.	1968
501.	Домбровський О.	Геродотова Скитія в «Історії України-Руси» М. Грушевського.	Український історик. № 1–4 С. 60–68.	1968
502.	Домбровський О.	До питання англійського перекладу «Історії України-Руси» М. Грушевського.	Український історик. Нью-Йорк, № 1–4 (17–20). С. 138–141.	1968
503.	Р. Д.	Рец. на: М.Остапович і О. Озерський Президент. Життя і діяльність Михайла Грушевського. Нью-Йорк: «Наша Батьківщина», 1967. 74 стор.	Український історик. № 1–4. С. 177.	1968
504.	Фізер І.	М.Грушевський як літературознавець та історик літератури.	Слово. Нью-Йорк, № 3. С. 316–329.	1968
505.	Чировський М.	М. Грушевський як дослідник українського господарства.	Визвольний шлях. Лондон, Кн. XI–XII.	1968
506.	Антонович М.	Листи М. Грушевського до Т.Починка.	Український історик. № 4 (24) Рік VI. С. 78–82.	1969
507.	Винар Л.	Михайло Грушевський як голова Наукового Товариства ім. Т. Шевченка.	Український історик. Ч. 1–3 (21–23). С. 5–46.	1969
508.	Домбровський О.	Методологічні основи дослідів над ранньою історією України М. Грушевського.	Український історик. Ч. 1–3. С. 65–73.	1969
509.	Рубач М.	М. Грушевський.	Радян. Енци. історії України. Т.1. Київ : АН УРСР, С. 483–484.	1969
510.	Шульгин О.	Михайло Сергійович Грушевський – як політик і людина.	Збірник на пошану О.Шульгина (1889 – 1960). С. 143–155.	1969
511.	Винар Л.	Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка. 1892–1930.	Мюнхен : Дніпрова хвиля, 111с.	1970
512.	Домбровський О.	Критичні зауваги І. Франка до «Історії України-Руси» М. Грушевського.	Український історик Ч. 1–3. С. 122–131.	1970
513.	Когут З.	В обороні великої 10-томної Історії України проф. М. Грушевського.	Вільна Україна. Нью-Йорк, Ч. 63. С. 45–50.	1970
514.	Андрусак Н.	Рец. на кн.: Любомир Винар, Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка 1892–1930. Мюнхен: Українське Історичне Товариство. В-во «ДніпроваХвиля», 1970, 110 с.	Український історик. № 1–2 (29–30). С. 121–122.	1971
515.	Вунар Л.	Hrushevsky Michael: A History of Ukraine. Hantden, Soonn. 1970.	Український історик Нью-Йорк, № 1–2(29–30). С.132.	1971
516.	Вунар Л.	Ukrainian-Russian confrontation in historiography: Michael Hrushevsky versus the Traditional Scheme of «Russian History».	Український історик Нью-Йорк, № 1–2(29–30). С.137–138.	1971
517.	Антонович М.	Зізнання Степана Томашівського.	Український історик. №. 1–2. С. 91–99.	1972
518.	Винар Л.	Замітки до статті Ю. Герича «до біографії М. Грушевського».	Український історик. №1–2. 85–90.	1972
519.	Герич Ю.	До біографії М. Грушевського (Децо про донос, якого не було).	Український історик. №1–2. С. 66–84.	1972
520.	Рубач М.	Грушевский М. С.	БСЭ. Третье изд. Т.7. С. 413.	1972
521.	Домбровський О.	Грушевська в «Українському історичному».	Український історик. Т. 10. Ч. 3–4 С. 29–37.	1973
522.	Звернення НТШ	Історія України Грушевського англійською мовою – потреба часу.	Народна воля. 29 листопада. Скентом.	1973
523.	Липовченко М.	На службі антинародної політики: (про історичну концепцію М. Грушевського та його «школи»).	Київ : Товариство «Знання» УРСР, 62 с.	1973
524.	Прицак О.	Гарвардський центр українських студій і школа Грушевського: [Передмова].	Кембридж, Масс., С.91–107.	1973
525.	Винар Л.	Автобіографії М.Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело до вивчення його життя і творчості.	Український історик. Ч.1–3. С. 104–136.	1974
526.	Винар Л.	Михайло Грушевський (1866-1934-1974).	Український історик. № 4 (44) С.5-7.	1974
527.	Винар Л.	Михайло Грушевський і НТШ.	Свобода. Нью-Йорк, 11 січня.	1974
528.	Ждан М.	Рец.на кн.: Nicholas L. Fr.- Chirovsky, A History of the Russian Empire, Vol. I. New York: Philosophical Library, Inc., 1973. 449 pp.	Український історик. №1–3. С. 212–216.	1974
529.	Котляр М.	Історичне минуле українського народу і зарубіжні фальсифікатори.	Київ : Політвидав, 80 с.	1974
530.	Вунар Л.	Ukrainian-Russian confrontation in historiography: Michael Hrushevsky versus the Traditional Scheme of «Russian History».	The Ukr. Quarterly. New York. Vol. 30. P.13-25.	1974

531.	Антонович М.	До взаємин М.С. Грушевського з С.О. Єфремовим.	Український історик. № 1–2. С. 91–99.	1975
532.	Чубатий М.	Додаткові спомини про Михайла Грушевського з 1912–1914 років.	Український історик. № 3–4. С. 78–79.	1975
533.	Міяковський В.	До біографії М. Грушевського (Студентські роки 1886–1890).	Український історик. № 1–2. С. 114–120.	1976
534.	Верига В.	Наукове Товариство ім. Шевченка в добу Грушевського.	Ювл. зб. наук. праць в 100-річчя НТШ Торонто. С.15-32.	1977
535.	Стерчо П.	Видання великої історії України Михайла Грушевського – невідкладне завдання української вільної науки і усього громадянства.	Самостійна Україна. Чикаго, Ч. 5–6. С. 15–22.	1977
536.	Андрусак М.	Михайло Грушевський як історик-народник і державник.	Записки НТШ. Т.СХСVII. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, С.7–20.	1978
537.	Андрусак М.	Михайло Грушевський – перший президент української держави, історик, політик, культурний діяч.	Літопис Червон. Калини (Львів), Т.7, С. 7–20.	1978
538.	Ковалів П.	Михайло Грушевський у боротьбі за українську мову.	Записки НТШ. Нью-Йорк, Т. 197. С. 42–55.	1978
539.	Модрич-Верган В.	Михайло Грушевський як публіцист.	Записки НТШ. Нью-Йорк, Т. 197. С. 56–98.	1978
540.	Романенчук Б.	Михайло Грушевський як письменник, літературний критик та історик літератури.	Записки НТШ. Нью-Йорк, Т. 197. С. 21–41.	1978
541.	Стахів М.	Деякі документи про діяльність Грушевського на еміграції.	Записки НТШ. Нью-Йорк, Т. 197. С. 175–220.	1978
542.	Стахів М.	Деякі матеріали про більшовицький наступ на Грушевського.	Записки НТШ. Нью-Йорк, Т. 197. С. 175–220.	1978
543.	Стахів М.	Деякі матеріали про світогляд Грушевського.	Записки НТШ. Нью-Йорк, Т. 197. С. 221–236.	1978
544.	Стахів М.	Чому М.Грушевський повернувся в 1924 році до Києва? (Жмут фактів і уривок зі спогадів).	Записки НТШ. Т. 194. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто. С.109-147	1978
545.	Сірка А., Сірка Й.	М. Грушевський у спогадах В. Леонтовича	Український історик. № 1–4. С. 88–90.	1979
546.	Вунар Л.	Hrushevs'kyj Mykhailo.	The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History Vol. 14. P. 91-93.	1979
547.	Рубач М.	Грушевский Михаил Сергеевич	Укр. Совет. Энци. Т. 3 . Київ, С. 204.	1980
548.	Винар Л.	Головство М. Грушевського в НТШ і ювілейні святкування: Репліка.	Українські вісті. Париж, 2 червня. С.4.	1981
549.	Степанишина О.	Останні роки Михайла Грушевського.	Український історик. Ч. 1–4 (69–72). Рік XVIII. Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1981. С.174–180.	1981
550.	Винар Л.	Матеріали до біографії Михайла Грушевського.	Український історик. № 1–2. С. 65–75.	1982
551.	Прумак Т.	Mykhailo Hrushevsky and the politics of national culture.	Toronto, 488 p.	1983
552.	Вунар Л.	Die Autobiographie von Mychajlo Hrushevs'kyj aus den Jahren 1906 und 1926 als Quelle zur Erforschung seines Lebens und Schaffens.	Jahrbuch der Ukrainekunde. Muenchen, T. 2. S. 7–51.	1983
553.	Винар Л.	Замітки до статті М. Грушевського «Три Академії».	Український історик. № 2–4 С.132–134.	1983
554.	Костюк Г.	Гасниня смерті акадєміка М.С.Грушевського (За радянською пресою і спогадами сучасників).	На магістралях лоби. Торонто: Балтімор, 1983. С. 9-31.	1983
555.	Антонович М.	О. Кониський і М. Грушевський.	Український історик. № 1–4. С. 48–63.	1984
556.	Антонович М.	Справа Грушевського.	Український історик. № 1–4. С.262–278.	1984
557.	Винар Л.	Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського. Вступ до грушевськознавства.	Український історик. № 1–4. С.17–78.	1984
558.	Винар Л.	Бібліографія праць про Михайла Грушевського.	Український історик.. № 1–4. С. 291–319.	1984
559.	Винар Л.	Михайло Грушевський і загальні збори НТШ у 1913 році.	Український історик. № 1–4. С. 64–81.	1984
560.	Домбровський О.	Географічний фактор в ранньоісторичній схемі «Історії України-Руси» М. Грушевського.	Український історик. Ч. 1–4 (81–84). С. 103–110.	1984
561.	Кедрин І.	Михайло Грушевський – не один, а більше їх (Спогади і рефлексії).	Український історик. № 1–4. С. 251–261.	1984

562.	Кордуба М.	Михайло Грушевський як учений.	Український історик. № 1–4. С. 33–47.	1984
563.	Костюк Г.	Тріумф ювілея акад. Грушевського 1926 як Ученийроку	Нові дні. Торонто, Т. 35, С. 9–13.	1984
564.	Ленчик В.	Михайло Грушевський в оцінці своїх студентів.	Український історик. № 1–4. С. 123–131.	1984
565.	Мацьків Т.	Гетьман Мазепа в працях М. Грушевського.	Український історик. № 1–4. С. 110–122.	1984
566.	Стерчо П.	видання Історії України-Руси М. Грушевського англійською мовою.	Український історик. № 1–4. С. 236–250.	1984
567.	Редакція	останні друковані статті Михайла Грушевського.	Український історик. Ч. 1–4. С. 82.	1984
568.	Антонович М.	Справа Грушевського.	Український історик. № 1–4. С. 200–211.	1985
569.	Винар Л.	Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). У 50-ліття смерті.	[Мюнхен] Сучасність, 120 с.	1985
570.	Вунар Л.	Mykhailo Hrushevskiy: His Life and Works.	Mykhailo Hrushevskiy (1866-1934). Bibliographic sources. New York-Munich-Toronto, P. IX-XV.	1985
571.	Вунар Л.	Hrushevskiy Mykhailo. 1866–1934 : bibliographic Sources.	Lubomyr R. Wynar. New York ; Munich ; Toronto, 203 p.	1985
572.	Приймак Г.	Конституційний проект М. Грушевського 1905 року.	Український історик. № 1–4. (85–88). С. 34–45.	1985
573.	Винар Л.	Австрійські урядові документи про призначення М. Грушевського професором львівського університету.	Український історик. Ч. 2–3. С. 76–81.	1986
574.	Домбровський О.	Михайло Грушевський і київська наукова традиція.	Український історик. Ч. 3–4. С. 133–135.	1986
575.	Жуковський А.	Михайло Грушевський і журнал «Україна».	Український історик. № 1–2. С. 5–20.	1986
576.	Ф.Б.	У справі наукової конференції М. Грушевського.	Український історик. № 1–2. С. 137–138.	1986
577.		Грушевський Михайло Сергійович.	Велик. жовтень і громадян. війна на Україні: енцикл. Довід. Київ: С. 149.	1987
578.	Прумак Т.	Mykhailo Hrushevsky: The Politics of national culture / Т. Прумак.	Toronto : Univ. of Toronto Press, 323 p.	1987
579.	Білокінь С.	Михайло Грушевський.	Літературна Україна 21 липня. № 29. С. 7.	1988
580.	Винар Л.	Михайло Грушевський: Українсько-рос. конфронтація в історіографії.	Торонто-Нью-Йорк- Мюнхен, 66 с.	1988
581.	Кирилук Є., Римаренко Ю.	Грушевський Михайло Сергійович.	Укр. лїт. енциклопедія. Київ, Т.1. С.510.	1988
582.	Нестуля Л.	Гірка «Спадщина»: [Засідання клубу «Спадщина», присвяч. вшануванню акад. М.С.Грушевського].	Молода гвардія. Київ, 27 груд. С. 2.	1988
583.	Сарбей В.	До питання про потребу і напрями перевидання праць М.С. Грушевського.	Українська археографія: сучасний стан та перспективи розв. Тези доп. респ. наради. груд. 1988 р. Київ, С. 163–166.	1988
584.	Сарбей В.	Як нам ставитися до М. Грушевського? З приводу деяких некомпетентних публікацій.	Радянська Україна. 27 серпня. № 197. (20.299). С. 2.	1988
585.	Шевчук В.	Михайло Грушевський.	Молода гвардія. Київ, 11 листопад. С. 3.	1988
586.	Вунар Л.	Mykhailo Hrushevsky: Ukrainian Russian Confrontation in Historiography.	Toronto – New York: Ukrainian Historical Assn,	1988
587.	Антонович М.	Академічна комісія для вивчення діяльності і творчості М.С. Грушевського.	Український історик (Нью-Йорк), № 4(104). С. 108–109.	1989
588.	Боряк Г.	Наукова спадщина М.С. Грушевського повертається народів.	Літературна Україна Київ, 23 листоп. С. 6.	1989
589.	Боряк Г.	Повернути народів наукову спадщину М.С. Грушевського.	Літературна Україна Київ, 16 берез. С. 8.	1989
590.	Гуржій О.	М.С. Грушевський про соціальну структуру середньовічної України.	Історія України: нові підходи в історіографії та археографії. Київ, С. 3–20.	1989
591.	Дашкевич Я.	Про Михайла Грушевського: Доповідь львів. історика на засіданні т-ва «Спадщина» у грудні 1988 р.	Зустрічі. Варшава, № 19. С. 188–197.	1989
592.	Дашкевич Я.	Хто такий Михайло Грушевський?	Україна: Наука і культура. Щорічник. Вип. 23. С. 192–201.	1989
593.	Луців В.	Грушевський – історик.	Життя і школа. Торонто. № 1. С. 13–15.	1989

594.	Паславський І.	Культурно-національний рух на Україні кінця XVI–першої половини XVII ст. в оцінці М. Грушевського.	Жовтень. Львів, № 1. С. 95–97.	1989
595.	Сарбей В. Г.	До питання про наукову спадщину М. С. Грушевського.	Український історичний журнал. №10. С.114–126	1989
596.	Смолій В., Гуржій О.	Спадщина: [Про «Історію української козащини» М. С. Грушевського].	Вітчизна. Київ, №1. С.168–172.	1989
597.	Франко З.	М. Грушевський і Ів. Франко.	Соц. культура. Київ, №10. С.6–8.	1989
598.	Баран Є.	«Оживають давні віки...». [Про О.Левицького та М. Грушевського].	Друг читача. Київ, 8 листопада. С. 4–5.	1990
599.	Босчко В.	«Чого я сюди повернувся?»: [Лист М.Грушевського до О.І.Буценка].	Літературна Україна. Київ, 19 липня. С. 4.	1990
600.	Л.В. [Винар Л.]	Академічна комісія УІТ для вивчення творчості М. Грушевського.	Український історик (Нью-Йорк), № 1–4 (104–107) С.234–235.	1990
601.	Зеленецький О.	Одна з найбільших «білих плям» в історії України: [Видання наукових праць акад. М. С. Грушевського].	Нова зоря. Чикаго, 20 травня. С. 3, 10.	1990
602.	Копиленко О.	Драматична доля однієї ідеї: Українське питання у поглядах історика М.Грушевського.	Наука і суспільство. № 11. С. 8–11.	1990
603.	Онопрієнко В., Щербань Т.	Українське наукове товариство.	Вісник АН УРСР. № 11. С. 62–75.	1990
604.	Павлів Д.	Археологічні заняття М. С. Грушевського.	Т. Шевченко і українська національна культура: Матеріали наук. симпоз. Львів, 8–9 червня. Львів, С. 82–83.	1990
605.	Антонович М.	Академічний комітет для відзначення 125-ліття з дня народження Михайла Грушевського (1866-1934).	Український історик. Нью-Йорк, № 1–2 (108-109). С.209–220.	1991
606.	Арсенич П.	М. Грушевський і Гуцульщина.	Тези доповідей та повідомлень регіон. наук.-теоретич.конф. присвяч. 125-річч. від дня народж. ... акад.М. Грушевського. Ів-Франківськ. С. 52–55.	1991
607.	Арсенич П.	Присвячено Михайлові Грушевському: [Про міжнародну наукову конференцію з нагоди 125-річчя від дня народження М.С. Грушевського. Львів, серпень 1991 р.].	Галичина. Івано-Франківськ, 4 вересня. С. 8.	1991
608.	Босчко В., Рубльов О.	Повернення: [Про наук. спадщину М.С.Грушевського].	Трибуна. Київ, № 4. С. 28–30.	1991
609.	Ботушанський В.	Вчений-історик [акад. М. С. Грушевський] на сторінках буковинської преси.	Буковин. віче. Чернівці, 28 верес. С. 3.	1991
610.	Будний В.	М. Грушевський – літературний критик.	Тези доповідей та повідомлень регіон. наук.–теоретич. конф. присвяченої 125-річчю ... Михайла Грушевського. Івано-Франківськ. С. 71–72.	1991
611.	Булат Т.	Михайло Грушевський в історії України в Америці.	Всеукр.наукова ювілейна конференція. Український історик. 1991. Ч. 1–2. С. 217–221	1991
612.	Бурдулюк В.	М. Грушевський і наукове товариство імені Шевченка.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 37–38.	1991
613.	Вакалюк Я., Лесік М.	Використання наукової спадщини М. Грушевського у вузівському курсі історії української літературної мови.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 79–80.	1991
614.	Вегеш М. М.	Історичне минуле Закарпаття у працях М. Грушевського.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С.55-56.	1991
615.	Видрін Д.	Михайло Грушевський – президент, вчений.	Філософська і соціологічна думка. Київ, № 8. С.106-114.	1991
616.	Винар Л.	Збірка статей М. Грушевського На порозі Нової України: історія видання.	Український історик. № 1–2. (108–109) С. 95–104.	1991
617.	Винар Л.	Недрукований лист В.Липинського до М. Грушевського в справі загальних зборів НТШ в 1913 р.	Український історик. Ч. 1–2 (108–109). С. 111–113.	1991
618.	Винар Л.	Ювілейний рік Михайла Грушевської УІТ. (3 нагоди 125-ліття з дня народження).	Український Історик. № 1–2 (108–109). С. 9–24.	1991
619.		Всеукраїнська наукова ювілейна конференція «Михайло Грушевський в історії України» в Америці (Тамара Булат, Київ).	Український історик. Журнал історії і українознавства / Під заг. ред Л.Винара. Число 1–2. Т.2 8. Нью-Йорк; Київ; Торонто; Мюнхен; Львів, С. 217–221.	1991

620.	Гаврилів Б.	Історико-краснавча тема у наукових дослідженнях М. Грушевського.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 48–49.	1991
621.	Гирич І.	Невидані твори М. Грушевського. [Про «Історію України–Руси» після 10 т. та «Історію української літератури» після 6 т.].	Андріївський узвіз. Київ, № 1. С. 6.	1991.
622.	Гирич І.	Сергій Єфремов і Михайло Грушевський.	Старожитності. Ч.7. С. 10–11.	1991
623.	Голобуцький П., Жадько Е.	Культурно–освітня спадщина М. Грушевського.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 62–64.	1991
624.	Грабовецький В., Крушна О.	М. Грушевський про рідну мову і українську освіту.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 64–66	1991
625.	Грабовецький В., Іванцев І.	Вивчення історичної спадщини М. Грушевського в українській діаспорі.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 29–31.	1991
626.	Грабовецький В.	Сторінки літопису Прикарпаття в «Ілюстрованій історії України» акад. М. Грушевського.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 49–52.	1991
627.	Грабовецький В.	Михайло Грушевський – видатний історик України, громадсько–політичний і державний діяч.	Івано–Франківськ: Галичина, С. 29–34.	1991
628.	Грабовецький В.	Михайло Грушевський – видатний історик України, громадсько–політичний і державний діяч.	Івано–Франківськ: Галичина, 44 с.	1991
629.	Грабовецький В.	Як писалася багатотомна «Історія України–Руси».	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 5–9.	1991
630.	Гуржій О.	Історія класів–станів на Україні за доби.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 19–20.	1991
631.	Дашкевич Я.	За науковим кермом: Грушевський – творець укр. нац. науки.	Дзвін. № 9. С. 137–140.	1991
632.	Дашкевич Я.	Михайло Грушевський і початки організації укр. науки.	Вісник АН УРСР. № 9. С. 52–60.	1991
633.	Дашкевич Я.	Михайло Грушевський – творець концепції української національної науки.	Рагуша. Львів, 21–22 серп. С. 4–5.	1991
634.	Дашкевич Я.	Найвидатніший український історик.	Слово і час. № 9. С. 18–24.	1991
635.	Заруба В.	Михайло Грушевський та Дмитро Багалій.	Березіль. Харків, № 9. С. 141–154.	1991
636.	Заруба В.	Листування М. Грушевського з Д. І. Багалієм.	Літературна Україна. Київ, 11 липня. С. 5.	1991
637.	Заруба В.	Погром: Як нищили школу істориків академіка М. Грушевського.	Літературна Україна. Київ, 11 липня. С. 5.	1991
638.	Івченко В.	Шляхами невторованими: [Видання наукових праць М. С. Грушевського видавництвами України].	Друг читача. Київ, 18 липня. С. 1.	1991
639.	Гльєнко І.	Відроджений Фенікс: Повернення творчої спадщини М. Грушевського.	Літературна Україна. Київ, 26 вересня. С. 7.	1991
640.	Калина В.	До питання про політичні і літературні стосунки І. Франка і М. Грушевського.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 72–74.	1991
641.	Карпенко О.	М. Грушевський – видатний державний і громадсько–політичний діяч епохи відродження української нації.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 34–36.	1991
642.	Квіт С.	Іван Франко і Михайло Грушевський.	Слово і час. № 1. С. 61–70.	1991
643.	Кіліченко Л.	Естетичні принципи осмислення історії в художній прозі М. Грушевського.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 76–78.	1991
644.	Кіліченко О.	Про деякі виховні аспекти творчості М. Грушевського.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 78–79.	1991
645.	Ковальський М.	Праці М. Грушевського в галузі археології та джерелознавства історії України XVI–XVII ст.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 22–23.	1991
646.	Копиленко М. Л., Копиленко О. Л.	Грушевський і марксизм.	Філософська і соціологічна думка. № 12. С. 151–157.	1991

647.	Копиленко О.	Повернення М. С. Грушевського.	Київ : Видавництво т-ва «Знання» України, 48 с.	1991
648.	Копиленко О.	«Українська ідея» Грушевського: історія і сучасність.	Київ : Либідь, 184 с.	1991
649.	Кравець М.	Українське козацтво ХУІ – початку ХУІІ ст. в Історії України–Руси» М. Грушевського.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 21–22.	1991
650.	Крип'якевич І.	Історично-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках.	Записки НТШ. Львів, Т. ССXXII. С. 392–411.	1991
651.	Крип'якевич Р.	М. Грушевський та І. Крип'якевич (За матеріалами неопублікованого листування і мемуарів).	Український історик. № 1–2. С. 24–36.	1991
652.	Кульчицький С., Сохань П.	Сохранить наследие выдающегося ученого [акад. М. С. Грушевського].	Правда Украины. Киев, 17 сент.	1991
653.	Любинець І.	М. Грушевський і галицьке товариство «учительська громада».	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 45–47	1991
654.	Малик Я.	М. Грушевський і Комітет Незалежної України.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 42–44	1991
655.	Малик Я.	Ганебний пам'яті.	Ратуша. Львів, 3–4 черв.	1991
656.	Малик Я.	Перша лекція.	Каменяр. Львів, 17 січня – 7 лютого.	1991
657.	Марчук В.	Київська Русь і проблема персоніфікації політичних діячів у науковій спадщині Михайла Грушевського.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 18–19.	1991
658.	Марцинюк І.	Історико-географічні погляди у концепції української історії М. Грушевського.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 31–33.	1991
659.	Масненко В.	М. С. Грушевський і Український соціологічний інститут. Історія України: дослідження та інтерпретація.	Тези VI республіканських суспільно-політичних читань. Київ, С. 96–99.	1991
660.	Нагорняк М., Марушенко С.	М. Грушевський про культурно-національне відродження України в ХІХ столітті.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 61–62.	1991
661.	Мацюк Г., Панько Т.	Питання української наукової мови в системі поглядів М. Грушевського.	Мовознавство. Київ, № 6. С. 3–11.	1991
662.	Музичук О.	Звинувачується в шпигунстві... [Проф. М. С. Грушевський]: (Невідомі джерела до біографії М. С. Грушевського): [Протоколи жандарм. Допитів за листоп. 1914– лют. 1915 рр.].	Архіви України. Київ, № 5–6. С. 12–29.	1991
663.	Одарченко П.	Михайло Грушевський і українська молодь.	Український історик. №1–2. С. 105–106.	1991
664.	Омельченко В.	Проф. Л. Винар – ініціатор і промотор грушевськознавства.	Свобода 6 вересня.	1991
665.	Ориховський І.	Праця М. Грушевського «Про старі часи на Україні».	Тези доп. та повідом. регіон. наук.– теорет. конференції Івано–Франківськ. С.16–17.	1991
666.	Пальок В.	Грушевський і Закарпаття: Деякі питання з історії Закарпаття в працях М. С. Грушевського.	Новини Закарпаття. Ужгород, 14 верес. С. 8.	1991
667.	Панько Т.	Нація і мова в системі поглядів М. Драгоманова М. Грушевського: Текст лекцій.	Львів, 53 с.	1991
668.	Паньків М.	М. Грушевський – етнограф.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 24.	1991
669.	Петрів Р.	М. Грушевський про роль євреїв у розвитку української державності.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 25–26.	1991
670.		Перша ювілейна конференція М. Грушевському в Європі.	Український історик. Ч. 1 –2. Т. 28. С. 211–212.	1991
671.	Пиріг Р. Я.	Арешт Михайла Грушевського.	Радянська Україна. 20 верес.	1991
672.	Пиріг Р. Я.	М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924 –1930 р.).	Український історичний журнал. № 4. С. 54–66.	1991
673.	Пиріг Р. Я.	М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924 – 1930 р.).	Український історичний журнал. № 5. С. 50–61.	1991
674.	Пиріг Р. Я.	М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924– 1930 р.).	Український історичний журнал. № 7. С. 38–48;	1991
675.	Пиріг Р. Я.	М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924 –1930 р.).	Український історичний журнал. № 8. С. 54–63.	1991
676.	Пиріг Р. Я.	М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924 –1930 р.).	Український історичний журнал. № 9. С. 50–60;	1991

677.	Пиріг Р. Я.	М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924–1930 р.).	Український історичний журнал. № 10. С. 44–51.	1991
678.	Пиріг Р. Я.	М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924–1930 р.).	Український історичний журнал. № 11. С. 3–13.	1991
679.	Пиріг Р. Я.	Ми прагнемо цілковитої згоди: невідомий лист М. С. Грушевського.	Культура і життя. 16 берез.	1991
680.	Пиріг Р. Я.	Михайло Грушевський: сторінки біографії (1924–1934рр.).	Архіви України. № 2. С.44–51.	1991
681.	Пиріг Р.	Повернення Грушевського.	Демокр. Україна. Київ, 25 жовтня. С.3.	1991
682.	Полех В. Т.	М. Грушевський і Галичина.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 9–14.	1991
683.	Полех В.Т.	М. Грушевський – історик літератури і письменник.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 74–76.	1991
684.	Приймак Т.	Конституційний проект М. Грушевського з 1905 р.	Український історичний журнал. №.1. С. 127–136.	1991
685.	Пришляк В.	Галицько-наддніпрянські торговельні зв'язки в «Історії України-Руси» М. Грушевського.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 59–60.	1991
686.	Прицак О.	Історіософія та історіографія Михайла Грушевського.	Київ–Кембрідж, 78 с.	1991
687.	Прицак О.	Історіософія Михайла Грушевського.	Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. Київ : Наукова думка, Т.1. С. XL–LXXIII.	1991
688.	Прицак О.	Історіософія Михайла Грушевського.	Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ; Кембрідж, С. 5–45	1991
689.		М. С. Грушевський.	Політика і час. №12. С. 63–69.	1991
690.	Рєга О.	Ідеї гуманності і народності у педагогічних поглядах Михайла Грушевського.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 68–69.	1991
691.	Решодько Л.	Михайло Грушевський: Повернення на Україну: Люди, роки, пам'ять.	Вечір. Київ. 11 лют. С. 3.	1991
692.	Решодько Л.	Співєць України-Руси [акад. М.С. Грушевський].	Культура і життя. Київ, 23 листоп. С. 3.	1991
693.	Рехтман М.	Життя і діяльність М. Грушевського на Україні у 20–30 рр.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 26–27.	1991
694.	Рибалко О.	Записка М. Грушевського з приводу висновків комісії чистки апарату ВУАН.	Старожитності. Київ, Ч. 7. С.6.	1991
695.	Ричка В.	Про еволюцію назви «Русь» в етнополітичній історії України (Про ст. М. С. Грушевського «Велика, Мала і Біла Русь»).	Український історичний журнал. Київ, № 2. С. 86–88.	1991
696.	Романів О.	Велет національної науки: До 125-річчя від дня народж. М. Грушевського.	За вільну Україну. Львів, 5 липня.	1991
697.	Романів О., Дзюба І.	До ювілею М. Грушевського.	Літературна Україна. Київ, 11 квіт. С.4.	1991
698.	Романів О.	Повернення Михайла Грушевського: У Львові пройшли всеукр. Урочистості на відзнаку 125-річчя з дня народж. видатного історика.	Культура і життя. Київ, 5 жовт. С.6.	1991
699.	Сарбей В.	Концептуальна схема «Історії України-Руси» М. Грушевського та її історіографічна доля.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 15–16.	1991
700.	Сарбей В.	Подвижник науки: (До 125-ліття від дня народж. М. С. Грушевського).	Політика і час. Київ, № 2. С. 63–69.	1991
701.	Сарбей В.	Публіцистика М. Грушевського періоду революції 1905–1907 років.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 38–40.	1991
702.	Сворак С., Цепенда І.	Концепція викладання українознавства у вищій школі в працях М. Грушевського.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 66–68.	1991
703.	Сигидин М.	Історичне минуле Поділля у науковій спадщині М. Грушевського.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.–теорет. конференції Івано–Франківськ. С. 57–59.	1991
704.	Сисин Ф.	Повернення Михайла Грушевського.	Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. Київ. Т.1. С. LXXIV–LXXVI.	1991

705.	Сірий Ю. (Тищенко Ю.)	Спогади про М.Грушевського: лекція 4 жовтня 1926 р. та 17 жовтня 1926 р.	<i>Голос України</i> . 22 листопада. С. 6.	1991.
706.	Смолій В., Сохань П.	Видатний історик України.	Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.1. Київ : Наук. думка, С. VIII–XXXIX.	1991
707.	Сохань П.	Найвидатніший історик України: (До автентич. перевид. «Ілюстрованої історії України» М. Грушевського).	Вісн. АН УРСР. Київ, № 1. С. 51–55.	1991
708.	Тарабан В.	Українська держава - найголовніше кредо у науковій і громадсько-політичній діяльності М. Грушевського.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.-теорет. конференції Івано-Франківськ. С. 36–37.	1991
709.	Толочко П.	Післямова до кн. М. Грушевського «Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.».	Київ, С. 526–541.	1991
710.	Тронько П.	Приреченість школи Грушевського.	Репресоване краєзнавство (20 – 30-ті роки). Київ, Хмельницький, С. 6–16.	1991
711.	Ульяновський В.	Ідея національних академій: Про долю однієї ідеї М.С. Грушевського.	Вісн. АНУ Київ, № 1. С. 72–76.	1991
712.	Ханас В.	Читаємо Грушевського.	Вільне життя. Тернопіль, 6 листопад. С. 4.	1991
713.	Хруц В.	Принципи демократизму і народності освіти у працях М. Грушевського.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.-теорет. конференції Івано-Франківськ. С. 69–70.	1991
714.	Шевченко Ф., Смолій В.	М.С. Грушевський: краткий очерк жизни и научной деятельности. / М. С. Грушевский Очерк истории украинского народа.	Сост. и ист.-биогр. очерк Ф. П. Шевченко, В. А. Смолія; Київ Лыбидь, С. 345–365.	1991
715.	Шевченко В.	Відзначення ювілею М. Грушевського.	Вільна думка. Тернопіль, 20-27 жовт. С.13.	1991
716.	Щербань Т.	До історії діяльності українського наукового товариства (1907–1921) (за матеріалами Ін-ту рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського).	Архіви України. № 5-6. С. 35–38.	1991
717.	Яковичин В.	М. С. Грушевський і Українська партія соціалістів революціонерів (УПСР).	Тези доп. та повідом. регіон. наук.-теорет. конференції Івано-Франківськ. С. 40–42.	1991
718.	Яковичин В., Дутчак П.	Спадщина М. С. Грушевського у сучасній оцінці.	Тези доп. та повідом. регіон. наук.-теорет. конференції Івано-Франківськ. С. 28–29.	1991
719.	Klid V.	The struggle over Myhailo Hruschewski.	Canad. Slavonic Papers : Revue canad. des Slavistes. March, Vol. XXXIII, № 1. P. 32-45.	1991
720.	Антонович М.	До дискусії навколо М. Грушевського.	Український історик. 1991/1992, № 3–4/1–4. С. 370–379.	1992
721.	Антонович М.	Михайло Грушевський у листуванні Івана Франка.	Український історик. 1991/1992, № 3–4/1–4. С. 293–300.	1992
722.	Білецький О.	Академік М.Грушевський. Історія української літератури, т. VI, ч. 1–2, стор. 970. Рецензія на шостий том «Історії Української Літератури».	Український історик. 1991/1992, № 3–4/1–4. С. 261–264.	1992
723.	Блокінь С.	Рецензія О.Білецького на шостий том «Історії Української Літератури».	Український історик. 1991/1992, №3–4/1–4. С. 256–260.	1992
724.	Брайчевський М.	Михайло Грушевський та археологія.	Український історик. 1991/1992, № 3–4, 1–4. С. 200–217.	1992
725.	Брехуненко В.	Проблема періодизації історії української козаччини у працях М. Грушевського.	Український історик. 1991/1992, № 3–4, 1–4. С. 229–234.	1992
726.	Бурлака Г.	Листи М.Грушевського до І.Франка.	Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. Київ : Веселка, С. 244–245.	1992
727.	Бурлака Г.	У фондах відділу рукописів Інституту літератури: [Матеріали про М.Грушевського].	<i>Старожитності</i> . Ч. 18–19. 14 с.	1992
728.	Винар Л.	Від редактора. Грушевський М. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Л.Р. Винара.	Нью-Йорк-Львів-Київ-Торонто-Мюнхен, С. V–VII.	1992
729.	Винар Л.	Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії.	Український історик. 1991/1992, № 3–4; 1–4. С. 13–53.	1992
730.	Винар Л.	Михайло Грушевський і його концепція трьох київських академій.	Київська академічна традиція: Наук. зб. УВАН у США. Нью-Йорк, С. 279-318.	1992
731.	Винар Л.	На порозі Нової України М. Грушевського: впровадження.	Грушевський М. На порозі нової України. Нью-Йорк-Львів-Київ-Торонто-Мюнхен, С. IX–XX.	1992

732.	Винар Л.	Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866 – 1934).	Силуєти епох. Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський. Історичні розвідки. Дрогобич. С. 77–167.	1992
733.	Винар Л.	Свідчення М. Грушевського у Харкові...	Український історик. 1991/1992. № 3–4; 1–4. С. 380–389.	1992
734.	Винар Л.	Статті голови Української Центральної Ради: вступ.	Михайло Грушевський. Життя, діяльність, творчість. С. V–VII.	1992
735.	Гирич І.	Архів М. Грушевського.	Київська старовина. №1. С.29–37.	1992
736.	Гирич І.	Великий українець: [Передм. до числа «Старожитностей», присвяч. М. Грушевському].	Ч. 18–19 (34–35). С. 1.	1992
737.	Гирич І., Кіржасв С.	До історії Всеукраїн. академії наук. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський.	Український археограф. щорічник. Київ: Нова серія. Вип. 1 С. 332–351.	1992
738.	Гирич І.	Щоденник М. Грушевського як історичне джерело.	Український історик. 1991/1992. № 3–4; 1–4. С. 344–351.	1992
739.	Гирич І., Гирич В.	Листування М. Грушевського до О. Грушевського (До проблеми взаємин двох братів).	Український історик. 1991/1992. № 3–4; 1–4. С. 416–432.	1992
740.	Гісцова Л.	Листи Михайла Коцюбинського до Михайла Грушевського.	Записки НТШ. Том. ССXXIV. С. 289–294.	1992
741.	Гнатюк М.	Листи М. Грушевського до М. Возняка	Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. Київ, 1992. С. 298–300.	1992
742.	Грицак Я.	Конфлікт 1913 року в НТШ: причини і причинки.	Український історик. 1991/1992. № 3–4; 1–4. С. 319–332.	1992
743.	Дашкевич Я.	М. Грушевський – творець концепції української національної науки.	НТШ і українське національне відродження: доповіді, повідомлення, матеріали Першої наук. сесії НТШ. Львів. С. 65–71.	1992
744.	Дзира Я.	Михайло Грушевський та українське козацьке літописання XVII–XVIII ст.	Український історик. 1991/1992. № 3–4/1–4. С. 130–146.	1992
745.	Домбровський О.	Проблема антів у М. Грушевського.	Український історик. 1991/1992. № 3–4/1–4. С. 219–228.	1992
746.	Жулинський М.	Концепція національної культури Михайла Грушевського.	Київська старовина. № 6. С. 2–6.	1992
747.	Заруба В.	Розгром і знищення київської школи істориків України Михайла Грушевського.	Український історик. 1991/1992. № 3–4/1–4. С. 147–168.	1992
748.	Заруба В.	Листування М. Грушевського з Д. І. Багалієм.	Український історик. 1991/1992. № 3–4/1–4. С. 433–437.	1992
749.	Злупко Т.	Ювілейна наукова конференція в Торонто "Михайло Грушевський в історії України" [м. Торонто, 1991 р].	Український історичний журнал. № 3. С. 154–155.	1992
750.	Клід Б.	Історія і політика: боротьба навколо спадщини Михайла Грушевського.	Український історик. 1991/1992. № 3–4/1–4. С. 186–199.	1992
751.	Кіржасв С.	Бія джерел української Академії наук у Києві (сторінки щоденника В. І. Вернадського 1918 р.).	Український археографічний щорічник. Вип. 1. Київ: Наук. думка, С. 321–332.	1992
752.	Копиленко А.	Набросок к политическому портрету Михайла Грушевского.	Государство и право. № 4. С. 116–122.	1992
753.	Крип'якевич І.	Історично-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках.	Вісн. АН України. Київ, № 5. С. 70–86.	1992
754.	Куделко С., Посохов С.	М. С. Грушевський – почесний доктор Харківського університету.	Всеукр. славист. конф. «Духовне відродження слов'ян у контексті європейської та світової культури» Чернівці, Т. 2. С. 267–268).	1992
755.	Левченко В.	Маловідомі спогади про М. Грушевського.	Український історик. 1991/1992. № 3–4/1–4. С. 402–406.	1992
756.	Логвин Г.	Українське мистецтво в творах Михайла Грушевського.	Український історик. 1991/1992. № 3–4/1–4. С. С. 242–248.	1992
757.	Малик Я.	Катерина Грушевська.	Український історик. 1991–1992. Ч. 110–115. Т. 28–29. С. 265–277.	1992
758.	Малик Я.	Кримінальні переслідування Михайла Грушевського.	Львів: Львів, ун-т, 24 с.	1992
759.	Масненко В.	«Найцінніший здобуток нашої науки за її смутні роки...».	Старожитності. Київ, Ч. 18–19. С. 5.	1992
760.	Масний О.	Берестецька битва в працях М. С. Грушевського.	Берестецька битва в історії України Тези III республіканської	1992

			науково-теоретич. Конференції. м. Рівне. С. 37–39.	
761.	Мирошниченко М.	З книжкових видань року: [Про «Плюстровану історію України» М. С. Грушевського].	Літературна Україна. Київ, 23 лип. С. 1.	1992
762.	Нечитайлюк М.	Реформатор української журналістики (М. С. Грушевський у «Літературно-науковому віснику» першого періоду видання).	Вісн. Львівського уні-ту. Сер.: Журналістика. Вип. 17. С. 56–63.	1992
763.	Оглоблин О.	Перша зустріч з Михайлом Грушевським.	Український історик. 1991/1992. № 3–4/1–4. С. 341–343.	1992
764.	Одарченко П.	Михайло Грушевський і Леся Українка (До 125-ліття з дня народження Михайла Грушевського і 120-ліття з дня народження Лесі Українки).	Український історик. 1991/1992. № 3–4, 1–4. С. 301–305.	1992
765.	Панькова С.	Невідома фотографія Михайла Грушевського.	Український історик. 1991/1992. № 3–4/1–4. С. 423–427.	1992
766.	Педич В.	Дослідження історії Гетьманщини учнями М. Грушевського на поч. ХХ ст.	Матеріали міжвузівської наук. прак. конф., присвяч. 1000-літ. м. Глухів. С. 52–54.	1992
767.	Педич В.	Національний рух за українську державність під проводом І.Виговського в дослідженнях учнів М. Грушевського.	М-ли другої Всеукр. наук.-теор. конф. «Проблеми історії нац. Руху на Україні Ч.2. Київ; Миколаїв, С. 70–71.	1992
768.	Педич В.	Праці учнів М. Грушевського з історії козаччини.	Матеріали міжвузівської наук. прак. конф. «500-річ. укр. Козацтва і Галичина» (Ів.-Франківськ), С. 80–82.	1992
769.	Пиріг Р.	Повернення Михайла Грушевського. Сторінки історії України ХХ ст.	Посібник. Київ, С. 255–289.	1992
770.	Пінчук Ю., Гириневиц Л.	Про оцінку М. С. Грушевським науково-публіцистичних і полемічних праць М. І. Костомарова.	Український історичний журнал. № 4. С. 112–123.	1992
771.	Полянський О.	Повернення Грушевського.	Вільне життя. Тернопіль, 27 жовт. С.3.	1992
772.	Потульніцький В.	Наукова діяльність М. Грушевського в еміграції (1919 – 1924 рр.).	Український історичний журнал. № 2. С. 48–57.	1992
773.	Потульніцький В.	Фрагменти діяльності Українського соціологічного Інституту у Відні (за матеріалами родинного фонду Грушевських).	Українська діаспора. Ч. I. С. 98–109.	1992
774.	Пришляк В.	Визначна була се людина.	Тернопіль. Ч.2. С. 38–40.	1992
775.	Пріцак О.	Михайло Грушевський як історіограф.	Вісник АН України. № 2. С. 51–54.	1992
776.	Процик А.	Дві історіографічні течії з історичної школи В. Антоновича: М. Грушевський і Д. Багалій.	Український історик. 1991/1992. Ч.3–4;1–4. С. 178–185.	1992
777.	Пшеничний Є.	«...щадить цензурського олівця» (До історії появи статті С.Томашівського «Наша політика». Глосси до брошури проф. М. Грушевського).	Український історик. 1991/1992. № 3–4; 1–4. С. 353–361.	1992
778.	Редакція.	Академік М. С. Грушевський – видатний український вчений.	Вісник АН України. № 1. С. 6–13.	1992
779.	Рибалко О.	Михайло Грушевський: Причинки до життєпису. I: «Політбюро ухвалило не перечити», II: З особової справи; III: «Заслухано од акад. М. Грушевського...»	Старожитності. Київ, Ч. 18–19. С. 6; Ч. 20. С. 8–9.	1992
780.	Романів О.	Михайло Грушевський – організатор української науки.	Вісн. АН України. Київ, № 1. С. 17–22.	1992
781.	Рудницький Я.	Михайло Грушевський і походження Києва.	Український історик. 1991/1992. № 3–4; 1–4. С. 391–395.	1992
782.	Сергійчук В.	Михайло Грушевський про Байду Вишневецького і сучасна історіографія.	Український історик. 1991/1992. № 3–4, 1–4. С. 235–241.	1992
783.	Ситник О., Винар Л.	Михайло Грушевський: Українсько-російська конфронтація в історіографії.	Український історичний журнал. № 6. С. 143–144.	1992
784.	Ситник О.	Листи В.Антоновича до М. Грушевського.	Український історик. 1991/1992. № 3–4; 1–4. С. 398–411.	1992
785.	Ситник О.	Рец. на кн.: Любомир Винар, Михайло Грушевський: українсько-російська конфронтація в історіографії. Торонто; Нью-Йорк; мюнхен, 1988. 66 с.	Український історичний журнал. № 6. С. 143–144.	1992
786.	Ситник О.	Роля Володимира Антоновича у формуванні Михайла Грушевського як історика.	Український історик. 1991/1992. № 3–4; 1–4. С. 169–178.	1992
787.	Смолій В., Сохань П.	Михайло Грушевський та його «Плюстрована історія України»: [Передмова].	Грушевський М. Плюстрована історія України. Київ, С. 5–24.	1992
788.	Сохань П.	М. С. Грушевський археограф та джерелознавець.	Вісн. АН України. Київ, № 1. С. 14–17.	1992
789.	Сохань П.	М.С.Грушевський і Українська Академія Наук.	Вісник АН України. Ч. 2. С. 87–89.	1992
790.	Сохань П.	Про правдиву історію України: Джерелознавчий фундаменталізм – основа наук. методу М. С. Грушевського.	Вісн. АН України. Київ, № 5. С. 41–43.	1992

791.	Стрельський Г.	М. С. Грушевський у вітчизняній історіографії..	Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії: Зб. наук. метод. праць. Київ, Вип. 2–3.	1992
792.	Толочко П.	Академік М. С. Грушевський – видатний український вчений.	Вісник Академії Наук України. № 3. С. 6–15.	1992
793.	Толочко П.	Перший історик України-Руси. [акад. М. С. Грушевський].	Київська старовина. № 2. С. 2–9.	1992
794.	Трощинський В.	Фрагменти з діяльності Українського соціологічного інституту: (За матеріалами родинного фонду Грушевських).	Укр. діаспора. Чикаго, Ч.1. С. 98–109.	1992
795.	Трубайчук А.	Вірний син свого народу. Грушевський М.С. Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх	Упор. А.Ф. Трубайчук. 2-е вид. стер. Київ : Либідь, 1992. С. 3–12.	1992
796.	Фізер І.	До історіософії «Історії української літератури» М.Грушевського.	Український історик. 1991/1992. № 3–4 / 1–4. С. 249–255.	1992
797.	Франко З.	М. Грушевський і П. Франко.	Український історик. 1991/1992. № 3–4 / 1–4. С. 278–292.	1992
798.	Швидько Г.	М. Грушевський і репресований збірник «Полуднева Україна».	Український історик. 1991/1992. № 3–4 / 1–4. С. 69.	1992
799.	Ульяновський В.	Проекти українського соціологічного інституту М. С. Грушевського.	Філософська і соціологічна думка. № 7. С. 109–123.	1992
800.	Чижко В.	Видатний історик України.	Київська старовина. № 1. С. 27–29.	1992
801.	Шевченко Ф.	Літописець і поборник України-Руси.	Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського С. 486–489.	1992
802.	Щербань Т.	Фундатори Українського наукового товариства [1907–1921 рр.]: В. Б. Антонович, М. С. Грушевський та ін.	Київ : Знання, 47 с.	1992
803.	Винар Л.	Михайло Грушевський в українській і всесвітній історії.	Нью-Йорк; Київ: УІТ. 49 с.	1993
804.	Заруба В.	М. Грушевський і Д. Багалій.	Постаті. Кн. 2. Дніпропетровськ, С. 65–73.	1993
805.	Заруба В.	Розгром і знищення Київської школи істориків М. Грушевського (за матеріалами архіву ВУАН).	Постаті. Кн. 2. Дніпропетровськ, С. 43–65.	1993
806.	Кононенко П.	«Історія української літератури» М. Грушевського – етап у розвитку наукового літературознавства: [Передмова]. Грушевський М. Історія української літератури.	Київ, Т.1. С. 7–36.	1993
807.	Крупницький Б.	Археологічна діяльність М. Грушевського.	Історія української археології: персоналії. Київ, Випуск 1. С. 84–97.	1993
808.	Кутилова Л.	Проблеми українського національного руху в творчестві і політичній практиці М.С. Грушевського.	автореферат дис. ... кандидатки історических наук : 07.00.09. Томск, 21 с.: ил. URL: http://www.dslib.net/istoriografia/problemy-ukrainskogo-nacionalnogo-dvizhenija-v-tvorchestve-i-politicheskoj-praktike.html	1993
809.	Оглоблин О.	Грушевський Михайло Сергійович.	Енциклопедія українознавства. Т. 2. Репр. відтворення вид. 1955–1984 рр. Львів, С. 453–455.	1993
810.	Педич В.	Учні М. Грушевського про ЗУНР.	Міжнародна наук. конф., присвяч. 75-річчю ЗУНР (Ів.-Франківськ), С. 16–17.	1993
811.	Пиріг Р.	Життя Михайла Грушевського: останні десятиліття (1924 – 1934).	відп. ред.: П. С. Сохань. Київ : АН України, Ін-т укр. археології, 199 с.	1993
812.	Сергієнко Г.	Про принципи періодизації історії українського народу в працях М.С. Грушевського.	Українська козацька держава: Витоки та шляхи іст. розвитку (Матеріали Третіх Всеукр. іст. читань) Зб. наукових праць. С. 116–119.	1993
813.	Сидоренко О.	Роль М.С. Грушевського у розвитку національної преси в Східній Україні.	Наука і суспільство. Київ, № 5–6 С. 15–19.	1993
814.	Ситник О.	[Рец. на:] Любомир Винар, Силуети епох. Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський. Історичні розвідки. Дрогобич : Відродження, 184 с.	Український історик. №1–4 (116–119). Рік XXX. С. 213–215.	1993
815.	Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С.	М.С.Грушевський і Академія: ідея, змагання, діяльність.	Київ, 320 с.	1993
816.	Стебельська А.	Київське проповідництво XI–XII ст. у оцінці Михайла Грушевського.	Зб. наук. праць канад. НТШ. Торонто; Онтаріо: Канад. наук. т-во ім. Шевченка, Т. XXXIII. С. 44–47.	1993
817.	Толочко О.	Дві не зовсім академічні дискусії (І. А. Лінниченко, Д.І. Багалій, М.С. Грушевський).	Український археологічний щорічник. Київ : Вип. 2. С. 92–103.	1993
818.	Трубайчук А.	Совість української державності: Нарис політичної біографії М. С. Грушевського.	Відродження. № 2. С. 61–64.	1993
819.	Ульяновський В.	Незнана рання праця М. С. Грушевського з русистики та джерелознавства.	Український археологічний щорічник. Київ : Наукова думка, Вип. 2. С. 263–280.	1993

820.	Храмов Ю., Руда С., Павленко Ю., Кучмаренко В.	Рання історія Академії Наук України 1918 – 1921.	Київ : «Манускрипт », 248 с.	1993
821.	Шаповал Ю.	Михайло Грушевський: останнє десятиліття. Рец. на кн.: Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). Київ, 1993. 198 с.	Літературна Україна. 21 жовтня.	1993
822.	Щербань Т.	Історичні дослідження в Українському Науковому Товаристві (1907-1921рр.).	Український історичний журнал. № 1. С. 23–33.	1993
823.	Арсенич П.	Михайло Грушевський і Гуцульщина.	Михайло Грушевський 36. Наук. праць і мат-в Міжнар. ювілейної конф., присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. Львів : НТШ, С.337–339.	1994
824.	Бандрівський М.	Археологічні зацікавлення Михайла Грушевського.	Михайло Грушевський 36. Наук. праць і мат-в Міжнар. ювілейної конф. С. 43–49.	1994
825.	Брайчевський М.	Як ми вшанували Михайла Грушевського в день його сторіччя.	Український історик. Нью-Йорк, 1994. № 2-3. С. 319–321.	1994
826.	Бутич І.	Михайло Грушевський – археограф.	Михайло Грушевський 36. Наук. праць і мат-в Міжнар. ювілейної конф. С. 50–58.	1994
827.	Винар Л.	Михайло Грушевський – історик України.	Михайло Грушевський 36. Наук. праць і мат-в Міжнар. ювілейної конф. С. 13–32.	1994
828.	Гирич І., Сохань П.	В. Липинський і М. Грушевський у дореволюційні часи.	Вячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Київ-Фладельфія, С. 53–59.	1994
829.	Гирич І.	В'ячеслав Липинський і Михайло Грушевський (До історії політичних і наукових стосунків).	Михайло Грушевський 36. Наук. праць і мат-в Міжнар. ювілейної конф. С. 306–318.	1994
830.	Гирич І.	Внесок «Українського історика» в грушевськознавство.	Український історик. № 1–4. С. 102–109.	1994
831.	Гирич І.	М. Грушевський і С. Єфремов (до історії наукових, літературних і особистих взаємин).	Проблеми іст. України: факти, судження пошуки. Вип. 3. С. 65–75.	1994
832.	Гирич І.	«Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVIII віці».	Духовна Україна : (36. творів). Київ : Либідь, С.550.	1994
833.	Гирич І.	М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди.	Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. Київ, С. 133–160.	1994
834.	Гирич І., Ульяновський В.	Релігія і церква в житті й творчості Михайла Грушевського.	М.С. Грушевський. Духовна Україна (збірка творів). Київ, С. 521–544.	1994
835.	Гузар О.	Роль Михайла Грушевського у створенні правопису Наукового товариства ім. Шевченка.	Михайло Грушевський 36. Наук. праць і мат-в Міжнар.Ювілей. конф, Львів : НТШ, С. 130–133.	1994
836.	Дашкевич Я.	Михайло Грушевський – організатор української національної науки.	Михайло Грушевський 36. Наук. праць і мат-в Міжнар.Ювілей. конф, Львів : НТШ, С.93–102.	1994
837.	Дзюба О.	Історія церкви та релігійне життя на сторінках «Історії України-Руси».	Духовна Україна: 36. Творів. Київ, Либідь, С. 551–552.	1994
838.	Домбровський О.	Розвиток грушевськознавства й Українське історичне товариство.	Михайло Грушевський 36. Наук. праць і мат-в Міжнар.Ювілей. конф, Львів : НТШ, С. 346–358.	1994
839.	Жуковський А.	Михайло Грушевський і Франція.	Михайло Грушевський 36. Наук. праць і мат-в Міжнар.Ювілей. конф, Львів : НТШ, С. 218–219.	1994
840.	Жулинський М.	Михайло Грушевський: до проблеми створення концепції національної культури України.	Михайло Грушевський 36. Наук. праць і мат-в Міжнар.Ювілей. конф, Львів : НТШ, С.73–79.	1994
841.	Залеська-Онишкевич Л.	Михайло Грушевський про скоморохів.	Михайло Грушевський 36. Наук. праць і мат-в Міжнар.Ювілей. конф, Львів : НТШ, С. 183–189.	1994
842.	Заруба В.	Знищення київської школи істориків Михайла Грушевського (1914 – 1934 рр.).	Михайло Грушевський 36. Наук. праць і мат-в Міжнар.Ювілей. конф, Львів : НТШ, С. 403–411.	1994
843.	Зашкільняк Л.	Славістика в науковій спадщині та історіософії Михайла Грушевського.	Проблеми слов'яно-знавства. Львів, Вип. 46. С. 3–24.	1994
844.	Зашкільняк Л.	Щоденники М. Грушевського-джерело до вивчення життя і діяльності вченого.	Другий міжн. конгрес українців. Львів, 22–28. 1993. Історія. Частина 1. Львів, С. 288–291.	1994
845.	Заяць А.	Погляди Михайла Грушевського на розвиток міст України XVI–XVII століть.	Михайло Грушевський 36. Наук. праць і мат-в Міжнар.Ювілей. конф, Львів	1994

			: НТШ, С. 155–161.	
846.	Злупко Т.	Наукова спадщина Михайла Грушевського – джерело з історії економічної думки України (Методологічний аспект).	Михайло Грушевський 36. Наук. праць і мат-в Міжнар.Ювіл. конф, Львів : НТШ, С. 155–161.	1994
847.	Льницький М.	Михайло Грушевський – белетрист.	Михайло Грушевський 36. Наук. праць і мат-в Міжнар.Ювілей. конф, Львів : НТШ, С. 257–260.	1994
848.	Камінський М.	Погляд Михайла Грушевського на становлення козацького ладу на Україні в XVI–XVII століттях.	Михайло Грушевський 36. наук. праць і мат-в Міжнар.ювіл. конф. Львів: НТШ, С. 144–154.	1994
849.	Кампо В.	Ідеї конституціоналізму в творчій спадщині Михайла Грушевського.	Михайло Грушевський 36. наук. праць і мат-в Міжнар.ювіл. конф. Львів: НТШ, С. 58–59.	1994
850.	Качкан В.	«... Найбільший творець живої історії» (над раритетами Михайла Грушевського).	Українське народознавство в іменах: Ч. 1. навч. пос. Київ: Либідь, С. 196–206.	1994
851.	Когород Л.	Концепція української національної самосвідомості в політичних поглядах М. Грушевського.	Автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ. держ. ун-т, Київ, 24 с.	1994
852.	Корчмарик Б.	Концепція Михайла Грушевського і наші сучасні підручники історії України.	Михайло Грушевський 36. наук. праць і мат-в Міжнар.ювіл. конф. Львів: НТШ, С. 359–381.	1994
853.	Кріль К.	Михайло Грушевський і Наталя Кобринська.	Михайло Грушевський 36. науков. праць і матеріалів. Львів: НТШ, С. 318–321.	1994
854.	Купчинський О.	Оцінка Михайлом Грушевським актової спадщини Галицько-Волинського князівства (грамоти князя Льва Даниловича).	Михайло Грушевський 36. наук. праць і мат-в Міжнар.ювіл. конф. Львів: НТШ, С. 137–143.	1994
855.	Кутілова Л.	Діяльність Михайла Грушевського у перші роки еміграції	Українська ліспона. Київ: Чикаго, 1994. Ч.5. С. 118-136	1994
856.	Кухар В.	Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою (1894–1898).	Україна в минулому. Випуск 5. Київ; Львів, С. 108–122.	1994
857.	Логвин Г.	Ідеї Михайла Грушевського в історії українського мистецтва.	Михайло Грушевський 36. наук. праць і мат-в Міжнар.ювіл. конф. Львів: НТШ, С. 275–280.	1994
858.	Малик Я.	М. Грушевський – автор і видавець праці «З історії релігійної думки в Україні».	Історія релігій в Україні: Тези повідом. IV-го круглого столу . Львів, 1994 р. С. 115–117.	1994
859.	Малик Я.	М. Грушевський про конституційний устрій України: Еволюція поглядів.	Конституція і місцеве самоврядування в Україні: За матеріалами наук. конф. Львів, 10–11 жовт. 1991 р. Київ: Львів, С. 115–117.	1994
860.	Малик Я.	Кримінальні переслідування Михайла Грушевського (1914 – 1934 рр.).	Михайло Грушевський 36. наук. праць і мат-в Міжнар.ювіл. конф. Львів: НТШ, С. 412–425.	1994
861.	Макар Ю., Добржанський О.	Михайло Грушевський і українська інтелігенція Буковини в кінці XIX – на початку XX століття.	Михайло Грушевський 36. наук. праць і мат-в Міжнар.ювіл. конф. Львів: НТШ, С. 340–345.	1994
862.	Масненко В.	Альфа і омега: світлої М.С. Грушевського.	Черкаси [газета]: Черкаси, 1994. 25 листопада.	1994
863.	Мацюк О.	Замки і фортеці України в трактуванні Михайла Грушевського.	Михайло Грушевський 36. наук. праць і мат-в Міжнар.ювіл. конф. Львів: НТШ, С. 195–197.	1994
864.	Мацьків Т.	Гетьман Іван Мазепа в працях М. Грушевського.	Український історик. Нью-Йорк, № 1–4 (81–84). С. 111–122.	1994
865.	Мацьків Т.	Гетьман Іван Мазепа в працях М. Грушевського.	Іван Мазепа і Москва. Київ, С. 147–163.	1994
866.	Мишанич О.	Українська література під забороною. 1937–1990: [Заборона книг М.С. Грушевського та ін.].	Літературна Україна. Київ, 18 серп. С. 2.	1994
867.	Мушинка М.	Взаємини Степана Рудницького з Михайлом Грушевським.	Михайло Грушевський 36. наук. праць і мат-в Міжнар.ювіл. конф. Львів: НТШ, С. 296–305.	1994
868.	Назарук В.	Михайло Грушевський і Холмщина та Підляшся.	Варш. українознавчі зап. № 2. Польсько-українські зустрічі (Варшава), С. 43–54.	1994
869.	Огірко Р.	Михайло Грушевський і проблема федералізму в Україні у 1917 – 1920 роках.	Михайло Грушевський 36. наук. праць і мат-в Міжнар.ювіл. конф. Львів: НТШ, С. 60–67.	1994
870.	Онопрієнко В.	Перша кафедра української історії.	Київська старовина. № 4. С. 76–81.	1994
871.	Панько Т.	Концепція української літературної мови в системі науково-культурологічних поглядів Михайла Грушевського.	Михайло Грушевський 36. наук. праць і мат-в Міжнар.ювіл. конф. Львів:, С. 111–129.	1994
872.	Паславський І.	Реформація та її впливи на українське духовне життя в історіософії Михайла Грушевського.	Михайло Грушевський 36. наук. праць і мат-в Міжнар.ювіл. конф. Львів: НТШ, С.162–175.	1994

873.	о. Патрило І.	Відродження церковного життя в «Історії України-Руси» Михайла Грушевського і сучасні історіографічні дослідження.	Михайло Грушевський 36. наук. праці і мат-в Міжнарод.ювл. конф. Львів: НТШ, С. 176–182.	1994
874.	Піріг Р.	Життя і діяльність М. С. Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920-1930-ті рр.).	Автореф. дис...д-ра. іст. наук. Київ, 37 с. (На правах рукопису).	1994
875.	Рибак О.	Михайло Грушевський і його візія періодизація історії української культури.	Михайло Грушевський 36. наук. праці і мат-в Міжнарод.ювл. конф. Львів: НТШ, С. 103–110.	1994
876.	Романів О.	Михайло Грушевський і його роль у становленні та розвитку української національної науки (Наукове товариство ім. Шевченка у Львові).	Михайло Грушевський 36. наук. праці і мат-в Міжнарод.ювл. конф. Львів: НТШ, С. 80–93.	1994
877.	Рудницький Л.	Літературна творчість Михайла Грушевського.	Михайло Грушевський 36. наук. праці і мат-в Міжнарод.ювл. конф. Львів: НТШ, С. 261–274.	1994
878.	Сергійчук В.	Історичні праці Михайла Грушевського як систематизоване джерело для укладання каталогу козацької старшини.	Варшав. українознавчі зап. № 2. Польсько-українські зустрічі. Варшава, № 2. С. 41–42.	1994
879.	Серкіз Я.	Вшанування Михайла Грушевського галицькою пресою (1934 – 1935)	Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді та повідомлення другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. Львів- Житомир. С. 120–121.	1994
880.	Сидор О.	Мистецтво в житті та науковій спадщині Михайла Грушевського.	Михайло Грушевський 36. наук. праці і мат-в Міжнарод.ювл. конф. Львів: НТШ, С. 229–238.	1994
881.	Смолин Г.	Михайло Грушевський і проблеми національних меншостей в Україні.	Михайло Грушевський 36. наук. праці і мат-в Міжнарод.ювл. конф. Львів: НТШ, С. 67–70.	1994
882.	Стеблій Ф.	Михайло Грушевський про початки українського національного руху в Галичині.	Михайло Грушевський 36. наук. праці і мат-в Міжнарод.ювл. конф. Львів: НТШ, С. 198–207.	1994
883.	Стойко В.	Михайло Грушевський як державний діяч України (На досвіді його діяльності у Центральній Раді).	Михайло Грушевський 36. наук. праці і мат-в Міжнарод.ювл. конф. Львів: НТШ, С. 32–42.	1994
884.	Трофимук М.	«Історія української літератури» Михайла Грушевського: проблеми методології і концептуальності.	Михайло Грушевський 36. наук. праці і мат-в Міжнарод.ювл. конф. Львів: НТШ, С. 241–245.	1994
885.	Ульяновський В., Кіржаєв С.	Михайло Грушевський і Academia (Ідея, змагання, діяльність)	Михайло Грушевський 36. наук. праці і мат-в Міжнарод.ювл. конф. Львів: НТШ, С. 385–402.	1994
886.	Федушак-Юркевич І.	Михайло Грушевський і слідча справа Віктора Юркевича.	Михайло Грушевський 36. наук. праці і мат-в Міжнарод.ювл. конф. Львів: НТШ, С. 426–439.	1994
887.	Федушак І.	Учень і соратник Михайла Грушевського: [Про В.Д. Юркевич].	Київ. старовина. № 1. С. 83–94.	1994
888.	Франко З.	Михайло Грушевський і Іван Франко.	Михайло Грушевський 36. наук. праці і мат-в Міжнарод.ювл. конф. Львів: НТШ, С. 291–296.	1994
889.	Цибульський В.	«Історія України-Руси» Михайла Грушевського про битву під Берестечком.	Михайло Грушевський 36. наук. праці і мат-в Міжнарод.ювл. конф. Львів: НТШ, С. 190–195.	1994
890.	Чопівська-Богун І.	Іван Феценко-Чопівський і Михайло Грушевський: сторінки взаємин.	Михайло Грушевський 36. наук. праці і мат-в Міжнарод.ювл. конф. Львів: НТШ, С. 330–332.	1994
891.	Чорний В.	Нове слов'янофільство і українське питання в оцінці Михайла Грушевського.	Михайло Грушевський 36. наук. праці і мат-в Міжнарод.ювл. конф. Львів: НТШ, С. 207–214.	1994
892.	Чорнопиский М.	Михайло Грушевський – літературний критик.	Михайло Грушевський 36. наук. праці і мат-в Міжнарод.ювл. конф. Львів: НТШ, С. 246–260.	1994
893.	Щербань Т.	До історії діяльності Українського наукового товариства (1907 – 1921) (За матеріалами Ін-ту рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського).	Михайло Грушевський 36. наук. праці і мат-в Міжнарод.ювл. конф. Львів: НТШ, С. 93–103.	1994
894.	Юрчишин О.	Михайло Бойчук і Михайло Грушевський.	Сучасність. Київ, № 7–8. С. 140–148.	1994
895.	Ягнишак В.	Лемківщина в науковій спадщині Михайла Грушевського.	Михайло Грушевський 36. наук. праці і мат-в Міжнарод.ювл. конф. Львів: НТШ, С. 215–217.	1994
896.	Аблцов В.	Видатний історик перший президент: До 130-річчя від дня народження М. Грушевського.	Голос України, №171. 17 вер. С. 6.	1995
897.	Альчук М.	Проблеми національного відродження в творчості М. Грушевського.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994 р. С.134–135.	1995
898.	Андрусак Т.	М.Грушевський як історик української політичної та правової думки.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994 р.	1995

			C.166–169.	
899.	Батенко Т.	До питання про заснування кафедри історії Східної Європи у Львівському університеті.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994 р. С. 23–25.	1995
900.	Белецкий А.	Грушевський М. Історія української літератури. Т. VI.	Київ : АТ Обереги, С. 672–677.	1995
901.	Борійчук Л.	М. Грушевський про роль мови у формуванні національної свідомості.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994 р. С.224–226.	1995
902.	Бортняк Н.	Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським.	Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. Нью-Йорк-Львів, С. 187–195.	1995
903.	Боруцький С.	М. Грушевський – дослідник «звичаїв» та обрядів українського народу.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994 р. С.224–226.	1995
904.	Вісьтак О.	М. Грушевський і розвиток Західно-української географії.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994 р. С.57.	1995
905.	Винар Л.	Думки про грушевськознавство (генеза, структура, завдання).	Михайло Грушевський і львівська історична школа. Матеріали конф. Львів, С. 8–17.	1995
906.	Винар Л.	Михайло Грушевський – історик і будівничий нації: Статті і матеріали.	Нью-Йорк-Київ-Торонто:Фундація ім. О. Ольжича, 304 с.	1995
907.	Винар Л.	Михайло Грушевський. Українська Центральна Рада і відродження державності України.	Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації Київ . 304 с.	1995
908.	Гарасим Я.	Традиції культурно- історичної школи у науковому методі М. Грушевського- фольклориста.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наук. конференції. Львів, С. 234–236.	1995
909.	Гирич І.	Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М. Грушевський, С. Єфремов, В. Липинський, М. Василенко).	Автореф. дис. ... канд. іст.наук. Київ, 25 с.	1995
910.	Гирич І.	Засновник грушевськознавства. Винар Л. М. Грушевський: історик і будівничий нації.	Статті і матеріали. Нью-Йорк; Київ; Торонто, С. 18–22.	1995
911.	Гирич І.	Знищені мистецька збірка і архів Михайла Грушевського [пожежа будинку Грушевського у Києві на Паньківській вулиці у січні 1918 р.]	Пам'ятки України. № 1. С. 103–104.	1995
912.	Гирич І.	Листи М.Грушевського до Василя Кузіва.	Український історик. № 1–2. С. 199–203.	1995
913.	Гирич І.	«Носитель державної української ідеї» [про статтю М.Грушевського «Мазепинство» і «Богданівство»]	Київська старовина. № 6. С. 8–10.	1995
914.	Гелей С.	Галицький консерватизм в оцінках М. Грушевського.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994 р. С.283–286.	1995
915.	Герцюк Д.	М.Грушевський і питання української національної школи в Галичині.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994 р. С.77–79.	1995
916.	Горинь В.	Михайло Грушевський і конфлікти в Науковому Товаристві ім. Т.Шевченка.	Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.-Львів, 1995. С. 143-156.	1995
917.	Горинь В.	Останній конфлікт М. Грушевського в НТШ.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення. С. 38–40.	1995
918.	Гоцуляк В.	До оцінки львівського періоду історичної школи Грушевського та питання його подальшого вивчення української історіографії.	Михайло Грушевський і львівська історична школа. Матеріали конференції. Львів, 24-25 жовтня 1994 р. С. 153–165.	1995
919.	Гринів О.	Проблеми релігійного світогляду наших предків у праці М. Грушевського «Історія України-Руси».	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994 р. До 100-річ. Від початку діяльності М. Грушевського у ЛДУ. С.245–248.	1995
920.	Грицак Я., Дашкевич Я	Михайло Грушевський та його історична школа у Львові. Конференційні здобутки.	Михайло Грушевський і львівська історична школа. Матеріали конф. Львів, 24-25 жовтня 1994 р. С. 5–7.	1995
921.	Грицак Я.	Чи була школа Грушевського?	Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. С. 138–152.	1995
922.	Гусь Б.	Питання Українсько-Російської федерації у теоретичній спадщині М.Грушевського.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994 р. До 100-річ. С.316–318.	1995
923.	Дашкевич Я.	Боротьба з Грушевським та його львівською школою за радянських часів.	Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конф. Львів, 24–25	1995

			жовтня 1994 р. С. 32–94.	
924.	Денисюк І.	Фольклористичні концепції М.Грушевського і І. Франка.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994 р. С.229–234.	1995
925.	Домбровський О.	Традиції школи М. Грушевського у Львівському НТШ в 30-х роках.	Михайло Грушевський і львівська історична школа. Матеріали конфі. Львів, 24-25 жовтня 1994 р. С. 18–31.	1995
926.	Захлопана Н., Пилецький В.	Українська школа і мова в концепції М.Грушевського.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994 р. С.219–221.	1995
927.	Зашкільняк Л.	М.Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р.).	Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конф. Нью-Йорк - Львів, С. 114–138.	1995
928.	Зашкільняк Л., Пилипів О.	М.Грушевський і «Літературно-Науковий Вістник»: Кроки до культурницького об'єднання України.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994 р. До 100-річ. С. 318–321.	1995
929.	Зашкільняк Л.	Початки зв'язків М.С. Грушевського з Галичиною (1885–1894 рр.).	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994 р. С. 18–20.	1995
930.	Зелінська Н., Пилипів О.	Михайло Грушевський і «Літературно-науковий вістник»: перші кроки у Львові.	Зб. пр. Наук. - дослід. центру періодики. Львів, Вип. II. С. 286-294.	1995
931.	Злупко С.	Генетики українських господарських форм в історичній концепції М.Грушевського.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. До 100-річ. С. 138–140.	1995
932.	Ісаєвич Я.	Праця Михайла Грушевського «Про дві схеми Східно-європейської історії» – історіографічний і політичний контекст.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. До 100-річ. С. 88–90.	1995
933.	Капраль М.	Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя. (1894–1914).	Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. Львів. 24–25 жовтня 1994. С. 166–174.	1995
934.	Карась А.	Народ та історія в аспекті поглядів Михайла Грушевського.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994 р. До 100-річ. С. 263–266.	1995
935.	Качмар В., Марискевич Т.	М. Грушевський і змагання за український університет у Львові.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. Львів, С. 25–27.	1995
936.	Квітко І.	М. Грушевський як редактор.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994 р. До 100-річ. С. 313–316.	1995
937.	Кобилух В.	Назва України-Руси до і після М. Грушевського.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 99–103.	1995
938.	Ковба Ж.	Науково-освітня концепція М. Грушевського: (Львівський період).	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 75–77.	1995
939.	Колесса К.	Взаємне листування Філарета Колесси та Михайла Грушевського. Спогади.	Записки НТШ. Т. ССXXX. Праці Секції етнографії та фольклористики. Львів, С. 396-450.	1995
940.	Колесник В.	Наукова спадщина В.Антоновича в оцінці М.С. Грушевського.	Київська старовина. № 3. С. 78–83.	1995
941.	Колесник І.	Українська історіографія в контексті національного відродження України спроба періодизації.	Історія і теорія іст. науки і освіти. Харківський історіографічний зб. Харків, Вип.1. С. 21–32.	1995
942.	Кондратик Л., Кондратик О.	Проблема релігії в концепції генетичної соціології М. Грушевського.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 248–250.	1995
943.	Кондратюк К.	Педагогічна діяльність М. Грушевського у Львівському університеті.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 68–70.	1995
944.	Коновець О.	М. Грушевський – фундатор Української національної наукової преси.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 312–313.	1995

945.	Корнійчук В.	«Історія України-Руси» М. Грушевського в рецензії І. Франка.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 93–96.	1995
946.	Крот В.О.	Громадсько-політична діяльність М. С. Грушевського в часи революції 1905–1907 рр.	Збірник наукових праць. Кременчук. Ч.2. С. 29–34.	1995
947.	Крохмальний Р.	До проблеми вивчення метаморфоз в «Історії української літератури» М. Грушевського.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 200–203.	1995
948.	Кузьмінець О.	Михайло Грушевський.	Історія України в особах: ХІХ– ХХ ст. Київ: Україна, С. 188–197.	1995
949.	Купчинський О.	Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського: питання творчих взаємин і співпраці учня і вчителя.	Михайло Грушевський і Львівська історична школа. С. 174–186.	1995
950.	Кухар В.	З історії видання книги М. Грушевського «Про старі часи на Україні». Книга в соціокультурному просторі; Доповіді і повідом. міжнар. наук. конф.)	Львів: Вид-во «Світ», С. 103–105.	1995
951.	Лешкович Н.	М. Грушевський про основи і характер української культури.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 238–241.	1995
952.	Лизанчук В.	Сучасні проблеми функціонування української мови крізь призму статей М. Грушевського у газеті «Село» (1909–1910 рр.)	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 227–229.	1995
953.	Лисий В.	Про методологію в спадщині М. Грушевського.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 149–152.	1995
954.	Мазур О., Киричук Ю.	Питання хронології подій Галицько-Волинського літопису у науковому доробку М. Грушевського.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 109–111.	1995
955.	Малик Я.	Михайло Грушевський на чолі Центральної Ради.	Львів: Львів, ун-т, 44 с.	1995
956.	Малик Я.	Наукова і публіцистична діяльність М. Грушевського в період Центральної Ради.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 307–309.	1995
957.	Мальчевський О.	М. Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 32–35.	1995
958.	Макарчук С.	Тор самобутності українського народу в історичній схемі М. Грушевського.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 90–93.	1995
959.	Масненко В.	Міф і реальність харизми Богдана Хмельницького з погляду М. Грушевського: до постановки проблеми.	Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: матеріали V Всеукраїнських історичних читань. Київ, Черкаси. 1995. С. 75–78.	1995
960.	Медвідь Ф.	Грушевський – творець концепції національно-державного інтересу України.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 158–161.	1995
961.	Мельник Л.	Державотворча діяльність гетьмана Богдана Хмельницького в оцінках М. Грушевського і В. Липинського (порівняльний аналіз).	Доба Богдана Хмельницького (до 400 – річчя від дня народження великого гетьмана). Збірник наукових праць. С. 185–200.	1995
962.	Михальченко С.	Неопублікованні письма В. Б. Антоновича і историков его школы в архивах России и Украины.	Археографический ежегодник за 1993 г. Москва, С. 282–288.	1995
963.		Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції.	Львів: Вид-во «Світ», 352 с.	1995
964.	Мовчан С.	Основні ідеї з проблем вивчення всесвітньої історії в творчій спадщині М. Грушевського.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 140–142.	1995
965.	Мозгова Н.	Філософсько-політичні основи історіософії М. Грушевського і Західна Україна.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 156–158.	1995
966.	Мороз О.	Концепція демократії в політичній теорії М. Грушевського.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 172–173.	1995
967.	Могорний В., Гнатюк М.	Діяльність М. Грушевського в оцінці чеської академічної громадськості.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 61–65.	1995
968.	Нагорняк М., Сворак С.	Політичні репресії проти школи М. Грушевського у перші повоєнні роки.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 65–68.	1995

969.	Нашкерський А.	Михайло Грушевський та Сергій Сфремов: Дві концепції укр. журналістики.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 321-324.	1995
970.	Оглоблин О.	Михайло Грушевський і українське національне відродження.	Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. Нью-Йорк; Київ; Торонто. С. 55-63.	1995
971.	Оприск В.	М.Грушевський і Археологічний відділ музею НТШ у Львові.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 41-44.	1995
972.	Панько Т.	Мовознавчі погляди М.Грушевського.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 216-218.	1995
973.	Пасічник М.	Гетьман Б.Хмельницький у М.Грушевського: (Особливості наук. характеристики).	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 116-119.	1995
974.	Патер І.	М.Грушевський і Союз Визволення України.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 280-283.	1995
975.	Педич В.	Роль історичного семінару М. Грушевського у формуванні Львівської історичної школи.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 49-51.	1995
976.	Петегирич В., Павлів Д.	Михайло Грушевський і західно-українська археологія.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 103-105.	1995
977.	Пилипчук О.	Історія Наукового товариства ім. Т. Шевченка в публікаціях М. Грушевського.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 31-32.	1995
978.	Пиріг Р.	Актуальні проблеми сучасного вітчизняного грушевськознавства.	Історична наука На порозі XXI століття: підсумки та перспектива: Матеріали Всеукр. наук. конф. Харків, С. 331-335.	1995
979.	Полога Л.	Українська національна мова в історичній концепції М.Грушевського.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 221-223.	1995
980.	Приступа Є.	Українська народна фізична культура в дослідженнях М.Грушевського.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 253-255.	1995
981.	Пришляк В.	Михайло Грушевський та Іван Джиджора.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 54-56.	1995
982.	Рабинович П.	Історико-матеріалістичні мотиви у поглядах М.Грушевського щодо закономірностей виникнення й соціальної суті держави.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 163-166.	1995
983.	Расевич П.	Еволюція поглядів Михайла Грушевського в перший рік після прибуття до Львова.	Михайло Грушевський і Львівська історична школа: Мат. конф. (Львів 24 - 25 жовтня 1994 р.). С. 107-113.	1995
984.	Рибак О.	Проблема суспільного становища жінки у спадщини М.Грушевського - науковця і громадського діяча.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 125-131.	1995
985.	Романюк М.	«Українське питання» у публіцистиці Михайла Грушевського.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 303-306.	1995
986.	Сварник Г.	Джерелознавча база грушевськознавства.	Михайло Грушевський і Львівська історична школа: Мат. конф. (Львів 24 - 25 жовтня 1994 р.), С. 233-237.	1995
987.	Семотюк О.	Політичні праці М.Грушевського 1917-1918 рр.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 291-292.	1995
988.	Серкіз Я.	Науково-педагогічні засади Михайла Грушевського: (За мистами до Мирона Кордуби).	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 73-75.	1995
989.	Скоць А.	«Слово о полку Ігоревім» у науковому осмисленні М. Грушевського.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 111-115.	1995
990.	Сокуренко В.	Науково-теоретичні зв'язки творчості М. Грушевського з правовою та соціально-політичною науковою діяльністю	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів,	1995

		М. Драгоманова.	26-28 жовт. 1994р. С. 161-162.	
991.	Сухий О.	М. Грушевський – дослідник Галицько-Волинського літопису.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 105-108.	1995
992.	Тарабан В.	Історичне красзнавство Галичини у науковій спадщині М.Грушевського.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 143-144.	1995
993.	Федорук Я.	Василь Г.Гарасимчук: його життя і відносини з Михайлом Грушевським	Михайло Грушевський і Львів. Історич. школа. Матеріали конференції. С. 225-232.	1995
994.	Франко А.	Співпраця М.Грушевського та І.Франка у Науковому товаристві ім. Т. Шевченка.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 35-38.	1995
995.	Циганкова Е.	«... Яку ми позицію займаємо до Грушевського?»	Вісн. НАН України. Київ, № 11-12. С. 71-74.	1995
996.	Цвікач О.	До питання про своєрідність стилю Грушевського-рецензента.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 203-205.	1995
997.	Черниш Н.	Історико-соціологічний метод М. Грушевського і сучасність.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. С. 324-327.	1995
998.	Черниш Н.	Участь М.Грушевського у виданні «Український народ в его прошлом и настоящем».	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 154-156.	1995
999.	Чорний В.	Концепція слов'янського національного відродження у спадщині М.Грушевського.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 131-134.	1995
1000.	Чорновол І.	М.Грушевський і проблема «Галицько-руського Tertium».	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 20-23.	1995
1001.	Чуприна В., Чуприна З.	М.Грушевський про облоги Львова військом Б.Хмельницьким.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 119-121.	1995
1002.	Швед М.	Педагогічні погляди М. Грушевського.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 70-73.	1995
1003.	Шкраб'юк П.	М.Грушевський і М. Павлик: Довкола конфлікту в НТШ.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 79-88.	1995
1004.	Шодря О.	Київська Русь в історичній концепції М. Грушевського.	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 97-99.	1995
1005.	Яртись А.	Михайло Грушевський і національно-культурний рух у Галичині: (кінець XIX – початок XX ст.).	Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідом. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994р. С. 28-30.	1995
1006.	Аблицов В.	Видатний історик перший президент: До 130-річчя від дня народження М.Грушевського.	Голос України, №171. 17 вер. С. 6.	1996
1007.	Абрасимова С.	Листи М. Грушевського до Д. Яворницького.	Український історик. № 1-4. С. 382-386.	1996
1008.	Атаманенко А.	Ювілейна наукова конференція, присв'ячена М. Грушевському в Острозі.	Український історик. № 1-4. С. 423-424.	1996
1009.	Баран О.	Наукова сесія, присв'ячена М. Грушевському на конгресі учених товариств Канади.	Український історик. № 1-4. С. 421-422.	1996
1010.	Бассараба В.	Покликаний історією: До 130-річчя від дня народження М.С.Грушевського.	Вільне слово. Тернопіль, 28 вересня. С. 2.	1996
1011.	Березинець В. В.	Історіософія Михайла Грушевського.	Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ.	1996
1012.	Білокінь С.	Київська школа акад. М. С. Грушевського.	Український історичний журнал. № 5. С. 106-131.	1996
1013.	Білокінь С.	«Справа про висланого з Галичини ... професора М. Грушевського» (з фондів Держархіву Ужляновської області).	Архіви України. № 1-3. С. 92-98.	1996
1014.	Бортняк Н.	Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським.	Михайло Грушевський, студії і матеріали. З нагоди 130-річчя від дня народження.	1996

			Український історик. Т. XXXIII VOL. С. 291–297.	
1015.	Брайчевський М.	Як ми вшанували Михайла Грушевського в день його століття.	Український історик. № 1–4. С. 319–321.	1996
1016.	Бузина О.	Из Грушевского варят миф: Новое нац. Блюдо пока не получается.	Киев. ведомости, 21 мар. С.11.	1996
1017.	Булат Т.	«Михайло Грушевський – історик, суспільно-політичний діяч, державотворець»: Ювіл. конф. у Нью-Йорку.	Український історик. № 1–4. С.407–412.	1996
1018.	Бурлака Г. (Підгот. текст і комент).	«Щиро кохати став я отчизну свою Україну...» (Листи М.Грушевського до І.Нечуя-Левицького) [за 1884-1886 pp.].	Слово і час. 1996. № 10. С.18–27.	1996
1019.	Верба І.	Збірка архівних матеріалів ГПУ-НКВД про М. Грушевського.	Український історик. № 1–4. С.444–447.	1996
1020.	Верба І.	Родина Грушевських в українській історичній науці 1920–х рр.	Український історичний журнал. № 5. С. 131–149.	1996
1021.	Верба І, Юркова О.	Київська історична школа М.С.Грушевського: організаційно-технічні моменти.	Український історик. С. 268–284.	1996
1022.	Верстюк В., Пиріг Р.	М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності.	Київ : Либідь, 144 с. Укр. і рос. мовами.	1996
1023.	Верстюк В.	Грушевський М. С. у перший період діяльності Центральної Ради: (До 130-річ. Від дня народж. М. С. Грушевського).	Український історичний журнал. № 5. С. 37–50.	1996
1024.	Винар Л.	Вступ до науки грушевськознавство	Український історик. № 1–4. С.17–78.	1996
1025.	Винар Л.	Михайло Грушевський: студії і матеріали.	Український історик. № 1–4. С. 11–13.	1996
1026.	Винар Л.	Стаття Олександра Оглоблина «Михайло Грушевський на тлі доби».	Український історик. № 1–4. С. 85–87.	1996
1027.	Винар Л.	Створення Міжнародного академічного комітету для відзначення 130-річчя М.С.Грушевського.	Український історичний журнал. № 6. С.153-154.	1996
1028.	Винар Л.	Сучасний стан грушевськознавства (генеза, структура, завдання).	Пам'ять століть. № 2. С. 62–70.	1996
1029.	Винар Л.	Ювілей М. Грушевського в 1996 році: Хронологія подій.	Український історик. № 1–4. С. 463–467.	1996
1030.	Вірлич А.	Етнічні українські землі за мапою М. Грушевського в праці «Иллюстрированная история украинского народа».	До 130-ї річниці від дня народження: 36. матеріалів. Херсон, С. 7–8.	1996
1031.	Гирич І.	М. Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця XIX – 20-х рр. XX ст.	Український історик. Ч.1–4 (128–131). С. 142–187.	1996
1032.	Гирич І.	Неопубліковані матеріали з київської архівної спадщини М. Грушевського.	Архіви України. № 1–3 (238). С. 7–11.	1996
1033.	Гирич І.	Ще до проблеми «Аркас і Грушевський» [у додатку листування М.Грушевського й Ф. Матушевського, 3 листи, 1908 р.].	Історичний збірник. Історія, історіографія, джерелознавство Київ : ІНТЕЛ, С. 221–230.	1996
1034.	Гирич І. (упорядник).	Епістолярна спадщина М.Грушевського. Показник до фонду № 1235 у ЦДА України у м. Києві.	Київ., 21 с.	1996
1035.	Гоцуляк В.	Гортаючи сторінки... Думки про «Історію України-Руси» М.Грушевського і українську історіогр. 80-х рр. XIX – поч. XX ст.	Черкаси, Сіяч, 256 с.	1996
1036.	Гоцуляк В.	До оцінки львівського періоду історичної школи Грушевського та питання його подальшого вивчення українською історіографією.	Український історик. № 1–4. С. 251–258.	1996
1037.	Гоцуляк В.	Історіографічна думка про М. Грушевського і українську історичну науку його доби.	Черкаси, 181 с.	1996
1038.	Грицак Я., Дашкевич Я.	Михайло Грушевський та його історична школа: Конференційні здобутки.	Український історик. № 1–4. С. 395–396.	1996
1039.	Грицак Я.	Реабілітація М.Грушевського і легітимізація номенклатури: «Партія влади» платить Грушевському за те, що він озброїв її інтелектуально й уможливив політично.	День. № 12. С. 28.	1996
1040.	Дашкевич Я.	Боротьба з Грушевським та його львівською школою за радянських часів.	Український історик. № 1–4. С. 88–142.	1996
1041.	Дашкевич Я.	Боротьба з Грушевським та його львівською школою за радянських часів.	Воля і Батьківщина. № 3. С.53–91.	1996
1042.	Дзюба І.	Михайло Грушевський – провідний будівничий української культури.	Український історик. № 1–4. С. 228–234.	1996
1043.	Домбровський О.	Традиції школи М. Грушевського у Львівському НТШ в 30-х.	Український історик. № 1–4. С. 259–267.	1996
1044.	Єфремов С.	...Творив «велику справу європеїзації українства»: [Про М.Грушевського: фрагм. з кн. «Історія українського письменства»].	Слово і час. № 10. С.46–49.	1996

1045.	Жуковський А.	Ювілейна наукова сесія в Парижі для відзначення 130-ліття народження М.Грушевського.	Український історик. № 1-4. С. 419-420.	1996
1046.	Загорнюк Л.	Великий Українець: До 130-х роковин від дня народження М.Грушевського.	Військо України. № 7-8. С.24-25.	1996
1047.	Залізник Л.	М. Грушевський – фундатор наукової концепції походження українського народу.	До 130-ї річниці від дня народження: 36. матеріалів. Херсон, С. 8-10.	1996
1048.	Заруба В.	Знищення київської школи істориків Михайла Грушевського: (За матеріалами архівів ВУАН).	Сучасність. № 5. С. 105-116.	1996
1049.	Зашкільняк Л.	М. Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р.	Український історик. № 1-4. С. 205-219.	1996
1050.	Зашкільняк Л.	Не маю інтересу більшого, як добро свого народу.	Пам'ять століть. № 2. С. 71-87.	1996
1051.	Зашкільняк Л.	Поезія Михайла Грушевського.	Пам'ять століть. № 3. С. 51-53.	1996
1052.	Льенко І.	З-під грифа «Цілком таємно»: [Про видання кн. Пристайко В. та Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: Трагічне десятиліття. 1924-1934. Київ : Україна, 1996. 330, V с.].	Урядовий кур'єр. Київ, 28 вересня. С. 11.	1996
1053.	Кіржаєв С. М.	Спадщина Михайла Грушевського: [У фондах Інституту рукописів Нац. Б-ки України ім. В.І.Вернадського].	Архіви України. № 1-3. С. 79-85.	1996
1054.	Коник О.	Діяльність М.С. Грушевського в 1906 році.	До 130-ї річниці від дня народження: 36. матеріалів. Херсон, С. 24-25.	1996
1055.	Кордунова Н.	Великий історик з княжої столиці [М.С. Грушевський].	Волинь. Луцьк, 28 верес. С.2.	1996
1056.	Копиленко М., Копиленко О.	М.С. Грушевський і деякі проблеми розбудови Української держави.	Український історичний журнал, №5. С. 28-37.	1996
1057.	Крикун М.	Магістерська дисертація Михайла Грушевського.	Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV-XVIII ст.). Львів, С. 577-623.	1996
1058.	Крип'якевич І.	Літописець і поборник : [Уривок із ст. «Михайло Грушевський : Життя і діяльність»].	Українська культура. Київ, № 9/10. С. 6.	1996
1059.	Кульчицький С.	Давньокіївська спадщина у висвітл. Михайла Грушевського.	Політика і час. № 9. С. 71-80.	1996
1060.	Кульчицький С.	Просто великий учений , или «Украина-Русь» Михайла Грушевського.	Деловая Украина. Киев, № 71. 27 сент. С. 8.	1996
1061.	Кульчицький С.	Не «сепаратист» і не «буржуазний націоналіст» – просто великий вчений, або «Україна-Русь».	Київ. правда, 20 верес.	1996
1062.	Купчинський О.	Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського: питання творчих взаємин і співпраці учня та вчителя.	Український історик. Т. XXXIII VOL. Михайло Грушевський. 3 нагоди 130-річчя від дня народження, С. 285-305.	1996
1063.	Курас І.	Михайло Сергійович Грушевський (1866 – 1934).	Український історик. № 1-4. С. 220-227.	1996
1064.	Кучеренко М.	Чигиринські корені в родоводі Михайла Грушевського.	Родовід. № 13. С. 82-89.	1996
1065.	Лопушинський І.	Михайло Грушевський про українську школу.	До 130-ї річниці від дня народження: 36. матеріалів. Херсон, С. 35-37.	1996
1066.	Макаров В.І.	Листування М.С.Грушевського й О.О. Шахматова.	Український історичний журнал. № 5. С. 89-90.	1996
1067.	Марцинюк І.	Концепція всесвітньої історії М. Грушевського і сучасна українська історіографія.	Вісник Національної Академії Наук України. № 1-2.	1996
1068.	Мицик Ю.	Д. І. Яворницький – М. С. Грушевському.	Архіви України. № 1-3. С. 38-42.	1996
1069.	Могилко О.	Історіософські ідеї М. С. Грушевського в контексті сучасних проблем національного відродження.	Розбудова держави. Київ, № 12. С. 26-29.	1996
1070.	Москаленко О.	Особливості історичної концепції М.С.Грушевського.	Наукові записки. Ніжин. держ. пед. ін-ту ім. М.В. Гоголя. Т.16. вип. 1. С. 94-96.	1996
1071.	Оленковський М.	Палеоліт України в «Історії України-Руси» Михайла Грушевського.	До 130-ї річниці від дня народження: 36. матеріалів. Херсон, С. 12-13.	1996
1072.	Падун Н.	Педагогічні погляди М.С. Грушевського.	Наукові записки. Ніжин. держ. пед. ін-ту ім. М.В. Гоголя. Т.16. вип. 1. С. 90-93.	1996
1073.	Папакін Г.	Документи архівосховищ Російської Федерації про М.С. Грушевського.	Архіви України. № 1-3. С. 87-91.	1996
1074.	Пасько І.	З петербурзьких адресатів М. С. Грушевського. Листи до О.О.Шахматова (за матеріалами архіву Російської академії наук у С.Петербурзі).	Архіви України. № 1-3. С. 98-109.	1996

1075.	Педич В.	Львівська історична школа М. Грушевського (1894 – 1914).	Автореф. Дис ... канд. Іст. наук. / Ін-т укр. археографії НАН України. Київ, 23 с. (На правах рукопису).	1996
1076.	Пентелюк М.	Методологічне значення збірки М. Грушевського «Про українську мову та українську школу».	До 130-ї річниці від дня народження: 36 матеріалів. Херсон, С. 31–33.	1996
1077.	Перепелиця Г.	Перший президент УНР і найвидатніший український історик [М.С. Грушевський].	Нар. слово. (Кировоград), № 107. 28 верес. С.2.	1996
1078.	Піріг Р.	Вітчизняне грушевськознавство: проблеми становлення.	Уряд. кур'єр. 28 верес.	1996
1079.	Піріг Р.	Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку.	Український історичний журнал. № 5. С. 71–83.	1996
1080.	Піріг Р.	Грушевськіана у фондах архіву [ЦДАГО України].	Архіви України. № 1/3. С. 12–15.	1996
1081.	Плюскіна В., Тураїниця В.	Відзначення ювілею Михайла Грушевського у Будапешті.	Новини Закарпаття. Ужгород, 6 лют. № 19. С.6.	1996
1082.	Полянський О.	Михайло Грушевський та його спадщина.	Вільне життя. Тернопіль, 8 жовт. С.3.	1996
1083.	Пристайко В., Шаповал Ю.	«...Грушевський зброї не склав»: Невідомі сторінки біографії з док. ДПУ-НКВС].	Віче. № 8. С.148-157.	1996
1084.	Пристайко В., Шаповал Ю.	Державний архів СБУ. Михайло Грушевський у світлі невідомих документів ГПУ-НКВД. Архіви України.	Науково-практичний журнал. Київ, № 1–3 (238). С. 69–78.	1996
1085.	Пристайко В., Шаповал. Ю.	Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: трагічне десятиліття. 1924–1934.	Київ, 335 с.	1996
1086.	Пристайко В., Шаповал. Ю.	Сторінки біографії М. С. Грушевського в світлі тасмних документів ДПУ– НКВС.	Український історичний журнал, № 5. С. 83–89.	1996
1087.	Пристайко В., Шаповал. Ю.	«Політичних поглядів, як і правопису, не змінює...». Невідомі сторінки біографії М.Грушевського у світлі тасм. док. ГПУ-НКВД.	Літературна Україна. Київ, 16 трав. № 18-19. С.7.	1996
1088.	Радченко А.	Ювілейний вечір вченого Михайла Грушевського [у Києві 1926 року].	Літературна Україна. Київ, 19 верес. С.3.	1996
1089.	Решодько Л. (авт. тексту).	Михайло Грушевський: Фотоальбом.	Київ.: 140 с.	1996
1090.	Решодько Л.	Літописець і патріарх української державності [М.С. Грушевський].	Голос України. Київ, № 177–178. 27 верес. С.2.	1996
1091.	Рогожин А., Румянцев В.	Михайло Грушевський - світоч української державності.	Право України. № 7. С. 58-62.	1996
1092.	Рогожин А., Румянцев В.	Федералізм М.Грушевського: ідеали та реалії.	Вісн. Акад. прав. наук України. 1996. № 6. С.67–77.	1996
1093.	Рубльов О.С.	Михайло Грушевський: перший рік у радянській Україні [спроба реконструкції].	Український історичний журнал. №5. С. 50–71; № 6. С. 3–25.	1996
1094.	Сакада Л.	Діяльність істориків українського зарубіжжя в обороні імені М.С. Грушевського.	Український історичний журнал. № 6. С. 38–49.	1996
1095.	Сакада Л.	«Михайло Грушевський – історик, політик, громадянин»: Міжнародна наукова конференція у Києві до 130-річ. 3 дня народж.	Український історик. № 1–4. С. 397–401.	1996
1096.	Сакада Л.	Любомир Винар, Михайло Грушевський: історик і будівничий нації (Статті і матеріали). Київ, 304 с.	Український історичний журнал. № 5. С. 149–153.	1996
1097.	Самойленко О.	М.С.Грушевський та Ніжинська вища школа:до проблеми творчих та наукових зв'язків.	Наук. зап. Ніжин. держ. пед. ін-т ім.М.В.Гоголя. Т.16, вип.1. С.82-84.	1996
1098.	Санцевич А.	Велика Волинь як історико-географічний фактор у творчості М.Грушевського.	Український історик. № 1–4. С. 306–309.	1996
1099.	Сарбей В.	«Українське питання» в Російській імперії очима дослідників початку і кінця ХХ століття.	Український історичний журнал. № 2. С. 35–47.	1996
1100.	Сергійчук В.	Відзначення ювілею М. Грушевського в Угорщині.	Український історик. № 1–4. С. 427–428.	1996
1101.	Сергійчук В.	Міжнародна наукова конференція «Михайло Грушевський і сучасність» в Київському університеті.	Український історик. № 1–4. С. 404–406.	1996
1102.	Сергійчук В.	Нове про родину Грушевських.	Український історик. № 1–4. С. 379–381.	1996
1103.	Сидоренко О.	Наукова сесія, присвячена Михайлу Грушевському на славистичному АААСС з'їзді в Бостоні.	Український історик. № 1–4. С. 417–418.	1996
1104.	Сміян П., Сміян К.	Найвидатніший історик України [М. С. Грушевський].	Луцк. замok. 4 жовт. С. 5, 8.	1996
1105.	Солдатенко В.	Внесок М. С. Грушевського в концепцію української революції.	Український історичний журнал. № 5. С. 3–27.	1996
1106.	Сохань П.	Творча спадщина М. С. Грушевського і сучасність.	Архіви України. Київ, №1–3. С. 4–7.	1996

1107.	Степанков В.	Події початкового етапу національної революції (1648 – перша половина 1649 рр.) на Волині у висвітленні Михайла Грушевського.	Український історик. № 1-4. С. 310-313.	1996
1108.	Стрельський Г., Трубайчук А.	Михайло Грушевський – його сподвижники й опоненти.	Київ: Вид-во «Четверта хвиля», 192 с.	1996
1109.	Сусоров В.	Роль Грушевського М. С. у визвольному русі.	До 130-ї річниці від дня народження: 36. Маг-в. Херсон, С. 15-17.	1996
1110.	Сусоров В.	Проблема роз'язання аграрного питання в працях М. Грушевського початку ХХ століття.	До 130-ї річниці від дня народження: 36. Маг-в. Херсон, С. 17-18.	1996
1111.	Тимошенко Л.	Берестейська унія в оцінці Михайла Грушевського.	Український історик. № 1-4. С. 188-203.	1996
1112.	Тимошик М.	Повертається літературна спадщина: [Про видання праць М. Грушевського].	Уряд. кур 'єр. Київ, 28 верес. С. 11.	1996
1113.	Ткаченко А.	До питання про ментальність українського народу у творчості М. Грушевського.	Человек: дух, душа, тело : мат. докладов и выст. На наук.-теор. конф., 13-14 ноября 1996 г. К.-Сумы : Сум. Гос. Ун-т. С. 57-58.	1996
1114.	Треф'як Я.	Михайло Грушевський в Галичині.	Галичина. 2 жовт. С.7.	1996
1115.	Трубайчук А.	Вірний син свого народу: 130 років від дня народження М.С.Грушевського.	Заклик. № 10/11. С.2-9.	1996
1116.	Трубайчук А.	Наш великий історик : [До 130-літ. М. Грушевського].	Освіта. Київ, 25 верес. С.10.	1996
1117.	Ульяновський В.	Микола Аркас, «Історія України-Руси» і Михайло Грушевський.	Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. Київ : С.161-221.	1996
1118.	Федорчук Я.	Василь Гарасимчук: його життя і відносини з Михайлом Грушевським.	Український історик. Т. XXXIII VOL. Михайло Грушевський. Студії і матеріали. З нагоди 130-річчя від дня народж., С. 285-289.	1996
1119.	Федоришин П.	М. Грушевський – літературознавець і публіцист.	Українське літературознавство. Вип. 63. С. 43-48.	1996
1120.	Хмарський В., Белоусова Л.	М. С. Грушевський і одеські науковці.	Архіви України. № 1-3. С. 61-78.	1996
1121.	Хмарський В.	Одеські архіви про М.С. Грушевського.	Михайло Грушевський: (До 130-ї річниці від дня народж.): 36. матер. Херсон, С. 22-24.	1996
1122.	Чмелик Р.	Концепція М. Грушевського про походження української сім'ї.	Народознавчі зошити. Київ, № 1. С. 53-54.	1996
1123.	Чорний Д.	Уроки батька [М.] Грушевського: [До 130-річ. з дня народж.].	Слобід. край. Харків, 28 верес. С. 2.	1996
1124.	Шаповал Ю.	Невідомі документи ГПУ- НКВД про життя і діяльність М. Грушевського у 1924-1934 роках.	Український історик. Ч. 1-4. С. 325-349.	1996
1125.	Штинько В.	Він писав і творив історію: Україна урочисто відзначатиме 130-ту річницю від дня народж. М.Грушевського: [Урочистості в м. Холмі, Польща].	Волинь. Луцьк, 1 жовт. С.1.	1996
1126.	Шульгин О.	Трагедія Михайла Грушевського і трагедія України.	Голос України. Київ, 13 червня. С. 12.	1996
1127.	Щусь О.И.	Березень-листопад 1917 року в житті М.Грушевського- державотворця.	Архіви України. № 1-3. С.48-60.	1996
1128.	Яковенко Н.	Вшанування Грушевського – підсвідома спроба захиститися від майбутнього.	День. № 21. 20 листопада. С. 6.	1996
1129.	Яковенко Л.	Грушевського ми уже любимо: Осталось его узнать и понять.	Київ. ведомости. 30 сент. С.6.	1996
1130.	Яленюк П., Юрій І.	М.С.Грушевський та українське питання в I- II Державних думах Російської імперії.	Науковий вісник Чернівецького університету. Вип.6-7: Історія. Чернівці, С. 137-147.	1996
1131.	Ясь О.	З історії народження і розвитку грушевськознавства.	Український історик. Ч. 1-4 (128-131). С. 441-444.	1996
1132.	Булат Т.	Він уособив український всесвіт: Роздуми після відзначення 130-ї річниці від дня народження М.Грушевського в Нью-Йорку.	Універсум. №11-12. С.43-45	1997
1133.	Василенко М.	Проф. М.С.Грушевський як історик.	Український історик. Т. XXXIV. №1-4(132-135). С. 145-156.	1997
1134.	Вернадский В.	«Грушевский сделал огромное дело для возрождения украинского народа...»: Из дневника В.И. Вернадского, 1934г. [Публ. и предисл. В.П. Волкова].	Ист. Арх. № 4. С. 200-205.	1997
1135.	Вегеш М., Пальок В., Кузка С.	Питання історії Закарпаття в працях Михайла Грушевського.	Спадщина Великого Українця: Наук.-метод. зб. матер-в конф., присвяч. 130-й річниці	1997

			ювілею М. С. Грушевського та 5-й річниці незалежності України. Ужгород, С. 23–31.	
1136.	Вигоданець Н.	Михайло Грушевський про « Слово о полку Ігоревім».	Спадщина Великого України: Наук.-метод. зб. матер-в конф., присвяч. 130-й річниці ювілею М. С. Грушевського та 5-й річниці незалежності України. Ужгород, С. 14–23.	1997
1137.	Видання.	Епістолярні джерела грушевськознавства.	Український історик. Т. XXXIV. № 1-4 (132-135). С. 372.	1997
1138.	Винар Л.	Епістолярні джерела грушевськознавства. Передмова.	Листування Михайла Грушевського. Т. 1. С. 7–11.	1997
1139.	Винар Л.	Міжнародна конференція у Нью-Йорку «Михайло Грушевський – історик, суспільно-громадський діяч, державотворець». [1996 р.]	Український історичний журнал. № 2. С. 143–145.	1997
1140.	Водотика С.	Михайло Грушевський і українська археографія 1920-х років.	Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Київ: Головне архівне упр. Ч. I. С. 173–177.	1997
1141.	Герман О.	Михайло Грушевський і «Просвіта».	Михайло Грушевський. Погляд із сьогодення. Наукові записки ТДІІ. Серія: Історія. Вип. 5. Тернопіль, С. 126–133.	1997
1142.	Гирич І.	Неопубліковане в київській архівній спадщині М. Грушевського й справа повного зібрання творів історика.	Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. Київ, С. 90–95.	1997
1143.	Гирич І.	Організація М. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894–1914).	Український історичний журнал. № 1. С. 72–86.	1997
1144.	Голомб Л.	Грушевський – критик та літературознавець.	Спадщина Великого України: Наук.-мет. зб. матеріалів конф., присвяченої 130-й річниці ювілею М. С. Грушевського та п'ятій річниці незалежності України. Ужгород, С. 31–40.	1997
1145.	Гоцуляк В.	«Історія України-Руси» М. С. Грушевського: історіографія. Навчальний посібник для студентів.	Черкаси, 156 с.	1997
1146.	Гоцуляк В.	Погляд М. Грушевського на український історіографічний процес крізь призму народницької концепції історії України.	Вісник Черкаського державного університету. Черкаси, Вип. 2. С. 10–16.	1997
1147.	Жулинський М.	Грушевськознавство: нарощування джерелознавчого потенціалу. Листування Михайла Грушевського. Г. Бурлака (упоряд.), Л. Винар (ред.).	ЦДАН України. Київ, Нью-Йорк, 399 с. Епістолярні джерела грушевськознавства. Т. 1. С. 14–15.	1997
1148.	Жулинський М.	Грушевськознавство: нарощування джерелознавчого потенціалу. (З приводу видання «Листування Михайла Грушевського»).	Український історик. Т. XXXIV. № 1-4 (132-135). С. 157–160.	1997
1149.	Задорожний В.	Штрихи до творчості М. С. Грушевського.	Спадщина Великого України: Наук.-мет. зб. матеріалів конф., присвяченої 130-й річниці ювілею М. С. Грушевського та п'ятій річниці незалежності України. Ужгород, С. 40–45.	1997
1150.	Зашкільняк Л.	М. С. Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.). Грушевський М. С.	Грушевський М. С. Щоденник (1886–1894 рр.). Київ, С. 222–255.	1997
1151.	Зашкільняк Л.	Історична концепція М. Грушевського в контексті східноєвропейської історіографії початку ХХ ст.	Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, Вип. 32. С. 110–118.	1997
1152.	Зашкільняк Л., Крикін М.	М. С. Грушевський і Київська Археографічна Комісія.	Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської Археографічної Комісії. Київ, С. 254–265.	1997
1153.	Кульчицький С.	Як Лазар Каганович воював проти Михайла Грушевського, або дещо про концепцію вітчизняної історії.	Галичина в.-Франк, № 140. 27 серп.	1997
1154.	Кутилова Л.	Украинское национальное движение и российский либерализм: М. Грушевский и П. Миллюков о пределах децентрализации рос. государства.	Вестн. Том. пед. ун-та. Сер.: История, филология. Вип. 1. С. 7–10.	1997
1155.	Кущий І.	Михайло Грушевський про публіцистично-полемічну діяльність Миколи Костомарова.	Михайло Грушевський – погляд із сьогодення. Матеріали Міжнародної конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М. С. Грушевського / Наукові записки ТДІІ. Серія: історія. Вип. V. Тернопіль, С. 168–169.	1997
1156.	Кучма Л.	Величний твір першого Президента України : [Про вид. праці М. Грушевського «Історія України-Руси» англ. мовою].	Освіта. Київ, 23–30 квіт. № 31–32. С. 3.	1997
1157.	Кухар В.	Громадсько-політична діяльність М. Грушевського (1894–1914 рр.).	Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 23 с.	1997

1158.	Ліберда І.	«Нестор нашої історії: Так житомиряни назвали М. С. Грушевського ще в 1926 р.	Житомирщина. 9 вересня.	1997
1159.	Малець О.	Історична школа М. С. Грушевського і закладання підмурку української наукової історіографії.	Спадщина Великого України: Наук.-мет. зб. матеріалів конф., присвяченої 130-й річниці ювілею М. С. Грушевського та п'ятій річниці незалежності України. Ужгород, Ужгород, С. 45–50.	1997
1160.	Маркітан Л.	М. С. Грушевський у кінофотодокументах.	Український історичний журнал. № 2. С. 76–83.	1997
1161.	Масненко В.	Проблема «революційного» характеру Хмельниччини у науковій спадщині М. Грушевського та В. Липинського.	Вісник Черкаського університету. Серія соціально-гуманітарних наук. Черкаси. 1997. Вип. 2. С. 16–24.	1997
1162.	Мельник В., Коровська Н., Ракушинець В.	Українська ідея М. С. Грушевського і сучасність.	Спадщина Великого України: Наук.-мет. зб. матеріалів конф., присвяченої 130-й річниці ювілею М. С. Грушевського та п'ятій річниці незалежності України. Ужгород, Ужгород, С. 50–56.	1997
1163.		Михайло Грушевський – погляд із сьогодення: Наукові записки ТДІІІ.	Сер. : Історія. Вип. V (За матеріалами міжнар. наук. конфер.). 280 с.	1997
1164.	Огар В.	Вивчення творчої спадщини М. С. Грушевського в школі.	Спадщина Великого України: Наук.-метод. зб. матеріалів конф., присвяч. 130-й річниці ювілею М. С. Грушевського та п'ятій річниці незалежності України. Ужгород, С. 7–14.	1997
1165.	Огар Н.	М. С. Грушевський: Сторінки життя.	Спадщина Великого України: Наук.-метод. зб. матеріалів конф., присвяч. 130-й річниці ювілею М. С. Грушевського та п'ятій річниці незалежності України. Ужгород, С. 56–61.	1997
1166.	О. Д.	Епістолярні джерела грушевськознавства.	Український історик. Т. XXXIV. № 1-4 (132-135). С. 372.	1997
1167.	Офіцинський Р.	Михайло Грушевський та Іван Франко.	Спадщина Великого України: Наук.-метод. зб. матеріалів конф., присвяч. 130-й річниці ювілею М. С. Грушевського та п'ятій річниці незалежності України. Ужгород, С. 61–72.	1997
1168.	Панькова С.	Презентація книги Любомира Винара «Михайло Грушевський: історик і будівничий нації» в Києві.	Український історик. Т. XXXIV. № 1-4 (132-135). С. 278-280.	1997
1169.	Педич В.	Львівська історична школа Михайла Грушевського (1894 -1914 рр.).	Івано-Франківськ, 208 с.	1997
1170.	Поплавська Н.	Михайло Грушевський про українське письменство XI –XVII ст.	Михайло Грушевський – погляд із сьогодення. Матеріали Міжна-родної конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М. С. Грушевського Наукові записки ТДІІІ. Серія: історія. Вип. V. Тернопіль, С. 152–157.	1997
1171.	Пшеничний Є.	«Не тратьте духу...»: (Листи М. Грушевського до Б. Ярошевського)	Український історик. Т. XXXIV. № 1-4 (132-135). С. 161-164.	1997
1172.	Розумик Т., Сюсько М.	Михайло Грушевський і українська мова.	Спадщина Великого України: Наук.-метод. зб. матеріалів конф., присвяч. 130-й річниці ювілею М. С. Грушевського та п'ятій річниці незалежності України. Ужгород, С. 83–88.	1997
1173.	Савчук В.	Документи Держархіву Львівської області про Михайла Грушевського.	Михайло Грушевський – погляд із сьогодення. Матеріали Міжна-родної конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М. С. Грушевського Наукові записки ТДІІІ. Серія: історія. Вип. V. Тернопіль, С. 222–224.	1997
1174.	Сакада Л., Гонтар Т., Винар Л.	Відзначення 130-річчя від дня народження М. С. Грушевського. [м. Київ, 1996 р.].	Український історичний журнал. № 1. С. 145–147.	1997
1175.	Сварник Г.	Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського за 1922 рік.	Український історик. Т. XXXIV. № 1–4 (132–135). С. 288–323.	1997

1176.	Сенько І., Делган В.	Методичні засади Михайла Грушевського при вивченні історії українського народу.	Спадщина Великого Українця: Наук.-метод. зб. матеріалів конф., присвяч. 130-й річниці ювілею М.С. Грушевського та п'ятій річниці незалежності України. Ужгород, С. 76–83.	1997
1177.	Сергійчук В.	Михайло Грушевський і українство Петрограду.	Український історик. № 1–4 (132–135). С. 187–191.	1997
1178.	Слободяник В., Тельвак В.	Франко про історичні концепції М. Грушевського.	Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, Вип. II. С. 164–168.	1997
1179.	Сорока М.	«Історія України-Руси»: вихід у світ: [Про вихід з друку першого тому однойм. твору М. Грушевського].	Уряд. кур'єр. Київ, 21 серп. № 153–154. С. 10.	1997
1180.	Станко О.	Праці М. Грушевського – орієнтир у вивченні української мови і літератури.	Спадщина Великого Українця: Наук.-метод. зб. матеріалів конф., присвяч. 130-й річниці ювілею М.С. Грушевського та п'ятій річниці незалежності України. Ужгород, С. 72–76.	1997
1181.	Тельвак В.	Дрогобиччина в дослідженнях М. Грушевського.	Дрогобицький краєзнавчий збірник. Матеріали III-ї краєзнавчої конференції, проведеної в Дрогобицькому педагогічному інституті імені Івана Франка 17–18 травня 1996 р. Дрогобич, Вип. II. С. 160–164.	1997
1182.	Чолган С.	Грушевськяна Любомира Винара: бібліографічний довідник.	Український історик. 1997. № 1–4. На пошану Л. Винара. С. 238–274.	1997
1183.	Шаповал Ю.	Михайло Грушевський «під ковпаком» радянських спецслужб: За неопубл. арх. ГПУ-НКВД.	Вічизна. Київ, № 5–6. С. 114–121.	1997
1184.	Joukovsky A.	Mykhailo Hruschewskyi: Sa vie et son oeuvre.	Mykhailo Hruschewskyi Sa vie et son oeuvre. Paris, P. 13–24.	1997
1185.	Joukovsky A.	Le schema historique de Mykhailo Hruschewskyi.	Mykhailo Hruschewskyi Sa vie et son oeuvre. Paris, P. 25–28.	1997
1186.	Joukovsky A.	Mykhailo Hruschewskyi et la France.	Mykhailo Hruschewskyi Sa vie et son oeuvre. Paris, P. 29–39.	1997
1187.	Ващенко В.	Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX століття (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський).	Дніпропетровськ ДДУ, 140 с.	1998
1188.	Верба І.	Свідчення – спогади репресованих про українську історичну науку 1920 – 1940-х рр.	Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: зб. наук. праць. Київ: Гол. арх. упр. при КМУ. С. 45–51.	1998
1189.	Вегеш М., Горваг Л.	Михайло Грушевський: Деякі аспекти наук. і політ. діяльності.	Ужгород, 38 с.	1998
1190.	Верменич Я.	Роль М.С. Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні.	Український історик. № 2. С. 92–101.	1998
1191.	Веремчук А.	Теоретичні основи виховання у працях М. С. Грушевського.	Рівне: Тетіс, 158 с.	1998
1192.	Винар Л.	Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток.	Серія: Грушевськяна, Т. 5. Київ: Українське Історичне Товариство; Міжнар. товариство ім. М. Грушевського; Видавництво імені Олени Теліги. 216 с.	1998
1193.	Винар Л.	Значення творчої спадщини Михайла Грушевського для української історичної науки.	Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф. присвяч. 130-річ. від дня народж. М.С. Грушевського. Київ, С. 12–16.	1998
1194.	Винар Л.	Україна як прямий спадкоємець етнодержавності княжого Києва: (Нова історична схема історії України Михайла Грушевського).	Нар. творчість та етнографія. №4 (лип. серп.). С. 68–73.	1998
1195.	Власенко О.	Традиційна схема початків історії східних слов'ян та погляд на неї М.С. Грушевського.	Хроніка- 2000. Вип. 27–28. С. 22–26.	1998
1196.	Галушко К.	Діяльність М. Грушевського та особливості розвитку національного руху в Україні.	Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф. присвяч. 130-річ. від дня народж. М.С. Грушевського. Київ, С. 47–49.	1998
1197.	Гирич І.	Деякі питання організації М. Грушевським археографічної роботи у львівськ. період життя.	Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю КАК. Київ, 1997; Київська ідея українська справа. Пам'ять століть. № 3. С. 266–294.	1998

1198.	Гирич І.	Польські кореспонденти Михайла Грушевського.	Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze.	1998
1199.	Гирич І.	Професор Любомир Винар і сучасне грушевськознавство.	Винар Любомир. Грушевськознавст-во: Генеза й історичний розвиток. Київ, С. 119–126. (Серія: «Грушевськіяна»).	1998
1200.	Григанська С.	М.С. Грушевський і студентська молодь.	Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф. присвяч. 130-річ. від дня народж. М.С. Грушевського. Київ, С. 63–64.	1998
1201.	Дашкевич Я.	Михайло Грушевський як особа і особистість. Листи Грушевського до Кирила Студинського.	Львів-Нью-Йорк : В – во М. П. Коць, С. V.	1998
1202.	Дзьобан О.	Михайло Грушевський в писемних джерелах Відділу рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України.	Збірник праць і матеріалів Лариси Іванівни Крушельницької. Львів, С. 145–152.	1998
1203.	Дідун Н.	М.Д.Іванишов і М.С. Грушевський: спадкоємність археографічних традицій.	Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф. присвяч. 130-річ. від дня народж. М.С. Грушевського. Київ, С. 39–41.	1998
1204.	Домбровський О.	До питання оцінки «Історії України-Руси» Михайла Грушевського.	Український історик. № 1-4 (136-139). С. 220-229	1998
1205.	Дорошенко Д.	З моїх зустрічей з Михайлом Грушевським.	Український історик. № 1-4 (136-139). С.119–121.	1998
1206.	Дорошенко Ю.	Політичний заповіт публіциста: (За збіркою статей Михайла Грушевського «На порозі Нової України. Гадки і мрії»).	Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф. присвяч. 130-річ. від дня народж. М.С. Грушевського. Київ, С. 16–18.	1998
1207.	Дрожжин В.	До питання про вивчення спадщини М.Грушевського у вищій школі.	Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф. присвяч. 130-річ. від дня народж. М.С. Грушевського. Київ, С. 60–61.	1998
1208.	Жуковський А.	Гетьман Іван Мазепа в оцінці Михайла Грушевського.	Український історичний журнал. № 6. С. 134–145.	1998
1209.	Калакура Я.	Джерелознавча спадщина Михайла Грушевського.	Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф. присвяч. 130-річ. від дня народж. М.С. Грушевського. Київ, С. 12–16.	1998
1210.	Колесник В.	Проблеми української державності в творчості М. Грушевського (1905–1918 роки).	Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф. присвяч. 130-річ. від дня народж. М.С. Грушевського. Київ, С. 18–21.	1998
1211.	Кондратик Л., Кондратик О.	Михайло Грушевський: проблеми суті, функціональності та вигоків релігії.	Луцьк: Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки, 67 с.	1998
1212.	Коцур А.	Українська ідея початку ХХ ст. та її перші речники: [М. Міхновський, В. Липинський, С.Томашівський, М. Грушевський].	Питання історії України: 36. наук. ст. Чернівці, Т. 2. С. 52–60.	1998
1213.	Крижанівська О.	Горнка з життєпису Михайла Грушевського.	Память століть. № 5. С. 143–146.	1998
1214.	Кресін О.	Мазепа і мазепинство в науковій спадщині М. С. Грушевського.	Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф. присвяч. 130-річ. від дня народж. М.С. Грушевського. Київ, С. 32–34.	1998
1215.	Крот В.	Проблеми співпраці М. С. Грушевського з російськими лібералами в 1905– 1917 рр.	Придніпровський науковий збірник. Історія та філософія. №. 23 (90). Березень. С. 12–19.	1998
1216.	Крот В.	Громадсько-політична діяльність М. С. Грушевського в 1905– 1917 рр.	Зопоріжжя, 16 с.	1998
1217.	Крот В.	Громадсько-політична діяльність М. С. Грушевського в українській та російській історіографії	Придніпровський Науков. збірник. Історія та філософія. № 23 (90). Березень. С. 19–35.	1998
1218.	Кузіна Н.	Редакційна діяльність М. С. Грушевського в «Літературно-науковому вістнику» в 1907–1908 роках.	Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф. присвяч. 130-річ. від дня народж. М.С. Грушевського. Київ, С. 26–28.	1998
1219.	Кулаковський П.	Грушевський – як дослідник руської (Волинської) метрики.	Український історик. № 1–4. С. 166–171.	1998
1220.	Малакова С.	До питання про науково-організаторську діяльність М. С. Грушевського.	Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф. присвяч. 130-річ. від дня народж. М.С. Грушевського. Київ, С. 67–69.	1998

1221.	Масненко В.	Методологія та методика етнологічних досліджень з погляду М. Грушевського (наукова практика в українських реаліях 1920-х років).	Проблеми досліджень усної історії східноєвропейських сіл 1920-1940 років: міжнар. конференція. Черкаси, 4-7 серпня 1998 р. Б.м., б. р. С. 26-27.	1998
1222.	Масненко В.	Михайло Грушевський про характер гетьманської влади, форму державного правління та устрою часів Хмельниччини.	Доба. 1998. Ч. 1. С. 30-38.	1998
1223.	Моця Б.	Військова справа запорозьких козаків у дослідженнях М. С. Грушевського.	Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф. присвяч. 130-річ. від дня народж. М.С. Грушевського. Київ, С. 69-70.	1998
1224.		Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М. Грушевського.	Київ, 85 с.	1998
1225.		Михайло Грушевський / упор. С.Панькова. В.Левченка. О.Будзинський. М. Кучеренко.	Київ: Бібліотека України; Київська правда, 151 с.	1998
1226.	Мицик Ю.	До історії контактів М.Грушевського з представниками єврейської громади.	Хроніка. 2000. Вип.21-22. С.166-173.	1998
1227.	Нагорнева Н.	Листи Михайла Грушевського до Іллі Шрага.	Український історик. № 1-4 (136-139). С.253-259.	1998
1228.	Онопрієнко В., Реснт О., Щербань Т.	Українське наук. т-во 1907 - 1927 рр.	Київ : Ін-т історії АН України, 243 с.	1998
1229.	Піскун В.	Михайло Грушевський про українсько-російські відносини (1917-початку 1918 року).	Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф. присвяч. 130-річ. від дня народж. М.С. Грушевського. Київ, С. 21-26.	1998
1230.	Пушак Л.	До питання про концепцію розвитку літературного процесу в Україні за Михайло Грушевським (методологічний аспект).	Slowianie Wshodni, Duchowość - Kultura - Język. Pod redakcją Anny Bolek, Danuty Piwowarskiej, Anny Rażny. Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego, S. 221-228.	1998
1231.	Рабінович П.	Михайло Грушевський як теоретик держави.	Вісник Академії правових наук України. № 3. С. 66-71.	1998
1232.	Рудюк С.	Схема української історії Михайла Грушевського і проблеми міжнародного співжиття.	Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф. присвяч. 130-річ. від дня народж. М.С. Грушевського. Київ, С. 65-67.	1998
1233.	Сокирко О.	Організація військової справи на Україні кінця XVI - XVII століть у науковому доробку М. Грушевського.	Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф. присвяч. 130-річ. від дня народж. М.С. Грушевського. Київ, С. 41-42.	1998
1234.	Смолий В., Степанков В.	Проблема української революції в XVII ст. у висвітленні Михайла Грушевського.	Український історик. С.122-134.	1998
1235.	Солошенко В., Капелюшний В.	М. Грушевський про розселення і походження українського народу.	Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф. присвяч. 130-річ. від дня народж. М.С. Грушевського. Київ, С. 30-32.	1998
1236.	Сопова Г.	Освіта та її розвиток за творчим доробком М. С. Грушевського.	Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф. присвяч. 130-річ. від дня народж. М.С. Грушевського. Київ, С. 71-74.	1998
1237.		Ссылка М.С.Грушевского. Подготовил Павел Елецкий.	Минувшее: Исторический альманах. 23. Санкт-Петербург.: Изд-во Феникс, С.207-263.	1998
1238.	Сохань П.	Михайло Грушевський і сучасність.	Наука і суспільство. №3/4. С.29-31.	1998
1239.	Сохань П.	Творча спадщина М. С. Грушевського і сучасність.	Уряд. кур. ер. Київ, 12 берез. № 48-49. С. 19.	1998
1240.	Тарнашинська Л.	«Листування Михайла Грушевського» дозволяє «заирнути в лабораторію творення історії»: [Про одним. вид.].	Літературна Україна. Київ, 18 черв. № 5. С. 3.	1998
1241.	Тельвак В.В.	Хмельниччина в історіографії Михайла Грушевського.	Дрогобицький краєзнавчий збірник. Наукове видання історичного факультету ДДПУ. Дрогобич, Вип. III. С. 50-63.	1998
1242.	Тесленко В.	Оцінка М. Грушевського в мемуарній спадщині С. Чикаленка.	Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф. присвяч. 130-річ. від дня народж. М.С. Грушевського. Київ, С. 34-37.	1998
1243.	Юркова О.	Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924-1930 рр.).	Автореф. дис... канд. іст. наук № 07.00.01	1998
1244.	Юркова О.	Київська історична школа М. С. Грушевського: долі науковців.	З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 263-280.	1998

1245.	Юркова О.	Створення академіком М. С. Грушевським Науково-дослідної кафедри історії України у Києві (березень-грудень 1924 р.).	Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 4. С. 294-313.	1998
1246.	Sysyn Frank E.	Grappling with the Hero: Hrushevsycy Confronts KhmernytsTcyi Harvard Ukrainian Studies.	Vol. 22: Cultures and Nations of Central and Eastern Europe (1998). PP. 589-609.	1998
1247.	Shapoval Iu.	Mykhailo Hrushevsky in Moscow and His Death (1931-34): New Revelations. Journal of Ukrainian Studies. Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1999. Vol. 24. № 2 (Winter). P. 79-100.	New Revelations. Journal of Ukrainian Studies. Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies, Vol. 24. № 2 (Winter). P. 79-100.	1999
1248.	Бортняк Н.	Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським.	Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. Львів, С. 186-192.	1999
1249.	Бочарніков Д. І.	Суспільний та державний лад Київської Русі в історичній спадщині М. Грушевського.	Автореф. дис. ... канд. юрид. наук : [спец.] 12.00.01 «Право» X. 16 с.	1999
1250.	Бутич І.	Публікація документів Богдана Хмельницького в «Історії України-Руси» Михайла Грушевського.	Осягнення історії. Зб. наук. праць на пошану професора М. П. Ковальського. Острого; Нью-Йорк, С. 175-178.	1999
1251.	Верба І.	До взаємин Олександра Оглоблина з Михайлом Грушевським (1920-ті рр.).	З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: наук. і док-ний журнал / Гол. Ред. колегія наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією». Київ, № 1/2. С. 233-259.	1999
1252.	Веремчук, А. П.	Теоретичні основи виховання у працях М. С. Грушевського	Автореф. дис. ... канд. пед. наук : [спец.] 13.00.01 «Теорія та іст. педагогіки» Київ, 1999. - 21 с.	1999
1253.	Винар Л.	Думки про грушевськознавство (генеза, структура, завдання).	Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. Львів, С. 269-275.	1999
1254.	Гирич І.	Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків М. Грушевського і В. Липинського).	Михайло Грушевський і українська історична наука. Львів, С. 47-64.	1999
1255.	Гирич І. Б.	М. Грушевський і М. Василенко (до історії творчих взаємин).	Український археографічний щорічник. Нова серія. Київ, Випуск ¾. С. 344-355.	1999
1256.	Гирич І.	Нове цінне джерело в галузі грушевськознавства. В. Пристайко, Ю. Шаповал. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931 - 1934).	Київ : Критика, С. 5-19.	1999
1257.	Горинь В.	Вілла Михайла Грушевського у Львові.	Львів. 71 с.	1999
1258.	Гоцуляк В.	До оцінки львівського періоду історичної школи Грушевського в українській історіографії.	Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. Львів, С. 276-284.	1999
1259.	Гоцуляк В.	М. Грушевський і українська історична наука (1880-ті рр. XIX - початку XX ст.): Історіографія проблеми:	Автореф. дис. ... д-ра іст. наук (07.00.06) / Дніпропетровський державний університет. Д., 32 с.	1999
1260.	Грицак Я.	Чи була школа Грушевського?	Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. Львів, С. 162-171.	1999
1261.	Грицак Я.	Історія нації: продовження схеми Грушевського щодо української історії XIX-XXст.	Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференцій / За редакцією Я. Грицака, Я. Дашкевича. Львів, С. 98-128, а також дискусія. С. 307-358.	1999
1262.	Грицак Я., Дашкевич Я.	Михайло Грушевський та його історична школа у Львові. Конференції ні здобутки.	Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. Львів, С. 5-8.	1999
1263.	Дашкевич Я.	Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів.	Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. Львів, С. 226-266.	1999
1264.	Дашкевич Я.	Михайло Грушевський - історик народницького чи державницького напрямку?	Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. Львів, С. 65-85.	1999

1265.	Домбровський О.	Традиції школи Михайла Грушевського у Львівському НТШ в 1930-х роках.	Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. Львів, С. 217–225.	1999
1266.	Жулинський М.	Вірю в силу духа: Іван Франко, Леся Українка і Михайло Грушевський у боротьбі за піднесення політичної і національної свідомості української людини.	Луцьк: Медя, 103 с.	1999
1267.	Заруба В.	До питання про школу М.Грушевського Оксана Юркова. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.Грушевського (1924–1930).	Київ : НАНУ, 432 с.	1999
1268.	Зашкільняк Л.	Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця XIX–початку XX ст.	Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. Львів, С. 31–47.	1999
1269.	Зашкільняк Л.	Михайло Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р.).	Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. Львів, С. 141–156.	1999
1270.	Зашкільняк Л.	Методологічні погляди Михайла Грушевського.	Україна модерна. Ч. 2–3. С. 233–253.	1999
1271.	Капраль М.	Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя (1894–1914).	Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. Львів, С. 172–176.	1999
1272.	Капраль М.	Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. (Нарис історії діяльності).	Український археографічний щорічник. Вип. 3–4. Київ, С. 56–76.	1999
1273.	Костенко Г.	Дослідження життєдіяльності та науково-публіцистичної спадщини М.П.Драгоманова в працях М.С. Грушевського.	Збірник наукових праць молодих вчених ДДУ. Дніпропетровськ: Вид-во «Арт-Пресс», С. 116–129.	1999
1274.	Купчинський О.	Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського: питання творчих взаємин і співпраці учня та вчителя.	Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. Львів, С. 177–185.	1999
1275.	Марусик Т.	Любомир Винар і грушевськознавство.	Подвижник української історичної науки. Чернівці, С. 59–76.	1999
1276.	Мельник Л.	В. Антонович і М. Грушевський: становлення наукової концепції історії гетьманату (XVI – перша половина XVII ст.).	Четверта Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 26 – 27 березня 1998 року: Доповіді та повідомлення / Упорядник і редактор Катренко А. Київ, С. 26–38.	1999
1277.	Мельник Л.	Переяславсько-Московський договір 1654 р. в оцінках М.Грушевського.	Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. Острого: Нью-Йорк, С. 369–376.	1999
1278.	Педич В.	Історична школа М. Грушевського у Львові та народницький напрям в українській історіографії В. Антоновича.	Четверта Академія пам'яті професора Володимира Антоновича 26–27 березня 1998 року: Доповіді та повідомлення Київ, С. 72–79.	1999
1279.	Пристайко В., Шаповал Ю.	Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931 – 1934).	Київ.: Критика, 355 с.	1999
1280.	Расевич В.	Еволюція поглядів Михайла Грушевського в перший рік після прибуття до Львова.	Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. Львів, С. 157–161.	1999
1281.	Сварник Г.	Джерелознавча база грушевськознавства.	Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. Львів, С. 285–288.	1999
1282.	Світленко С.	Українське народництво XIX ст. в науковій спадщині академіка М. С. Грушевського.	Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану М. П. Ковальського. Острого-Нью-Йорк, С. 451–461.	1999
1283.	Сисин Ф.	«Історія України-Руси» Михайла Грушевського та творення національної історіографії.	Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. С. 3–30.	1999
1284.	Федорчук Я.	Відгук Василя Герасимчука на IX том «Історії України-Руси» М. Грушевського.	Український археографічний щорічник. Нова серія. 1999. Київ, Випуск 3/4. Том 6/7. С. 534–535.	1999
1285.	Федорчук Я.	Василь Герасимчук: його життя і відносини з Михайлом Грушевським.	Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених	1999

			Михайлові Грушевському. Львів, С.212–216.	
1286.	Халак Н.	Наукова спадщина і громадсько-політична діяльність Степана Томашівського.	Автореф. дис. ... канд. іст. наук (07.00.06) / НАН України, Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 20 с.	1999
1287.	Юркова О.	Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. Грушевського (1924 – 1930 рр.).	Київ : НАНУ, 432 с.	1999
1288.	Юркова О.	Київська історична школа М.С. Грушевського: формування і особливості.	Четвертий Міжнародний конгрес українців. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Част. II: XX ст. Одеса, Київ, Львів, С. 48–53.	1999
1289.	Юркова О.	Почти все киевские ученики Михайла Грушевского были репрессированы только потому, что были «учениками Грушевского».	Киев. ведомости. Киев, 29 сент. С. 12, 15.	1999
1290.	Чишко В.	Автор двох тисяч праць: [Про вченого-історика М.С. Грушевського].	Слобід. край. Харків, 23 листопад.	1999
1291.	Яковенко Н.	Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського.	Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференції. Львів, С.133–148.	1999
1292.	Sysyn Frank E.	Introduction to Mykhailo Hrushevsky's «History of Ukraine-Rus».	Historiography of Imperial Russia The Profession and Writing of History in a Multinational State. Edited by Thomas Sanders. Armonk: M.E.Sharpe., PP. 344-372.	1999
1293.	Будз В.	Історичний процес та його виміри в філософії історії Михайла Грушевського.	Сіверянський літопис. №3. С.129–133.	2000
1294.	Будз В.	Методологія філософії історії Михайла Грушевського.	«Наукові записки» Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Філософія, економіка. Тернопіль, № 4, С.81–85.	2000
1295.	Будз В.	Проблема сенсу історичного процесу в філософії історії Михайла Грушевського.	Вісник Харківського національного університету імені В.Каразіна. Серія Філософські науки. Харків. № 465. Вип. 26. С.3–13.	2000
1296.	Будз В.	Проблема співвідношення національних і універсальних цінностей як основних інструментів соціальних змін в філософії історії Михайла Грушевського.	Практична філософія та правовий порядок: Збірка наукових статей. За ред. О. М. Кривулі. Харків, Центр Освітніх Ініціатив, С. 252–255.	2000
1297.	Будз В.	Проблеми побудови і взаємовідносин держави і громадянського суспільства в філософсько-історичній концепції Михайла Грушевського.	Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія «Філософські Науки». Львів, Вип. 2. С. 63–73.	2000
1298.	Винар Л.	Художні джерела грушевськознавства. Передмова.	Михайло Грушевський. Із літературної спадщини. Нью-Йорк; Київ, С. 7–10.	2000
1299.	Гирич І.	Біля джерел наукового грушевськознавства.	На службі Кліо. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. Київ- Нью-Йорк-Париж- Львів, С. 85–93.	2000
1300.	Домбровський О.	До історії відносин між УВАН, УІТ і НТШ.	Вісті УВАН. Ч. 2. Нью-Йорк. С. 32–33.	2000
1301.	Клід Б.	Доля Києва і Київщини після монгольської навали 1240 р. в українській історіографії XIX ст. і історична схема М.Грушевського.	На службі Кліо. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. Київ-Нью-Йорк-Париж-Львів, С. 196–204.	2000
1302.	Кондратик О.	М. Грушевський про сутність вияви, час та умови становлення українського християнства.	Соц. студії. Київ, № 1. С. 44–48.	2000
1303.	Кураєв О.	Перший історичний авторитет України. Михайло Грушевський і німецьке українознавство.	Вісник НАН України. № 3. С. 55–58.	2000
1304.	Масненко В.	Історичні концепції М. С. Грушевського та В.К.Липинського. Методологічний і суспільно- історичний виміри української історичної думки 1920-х років.	Київ. Черкаси, 284 с.	2000
1305.	Масненко В.	Харизма Богдана Хмельницького в осмисленні Михайла Грушевського.	На службі Кліо. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. Київ- Нью-Йорк-Париж- Львів, С. 213–241.	2000
1306.	Матяш І.	Український Соціологічний Інститут М.С.Грушевського: основні напрями та етапи діяльності.	Український історик. № 4. С. 44–56.	2000
1307.	Ричка В.	Середньовічна українська держава в історичній схемі М. Грушевського та концептуальних вимірах історіографії: проблеми і перспективи.	На службі Кліо. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара, з нагоди 50-ліття його наукової	2000

			діяльності. Київ-Нью-Йорк-Париж-Львів, С. 205–212.	
1308.	Северинюк В.	Історія і політика в публіцистиці М.С.Грушевського.	Український історичний журнал. № 5. С. 18–31.	2000
1309.	Тельвак В.В.	Вивчення історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (1939 – 1990 рр.).	Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, Вип. 35–36. С. 354–366.	2000
1310.	Тельвак В.В.	Внесок «Українського історика» в дослідження історико-теоретичної спадщини М. С. Грушевського.	Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія історична. Київ: Видавничий центр «Київський університет», Вип. 50. С. 4–8.	2000
1311.	Тельвак В.В.	Історико-теоретичні дослідження в грушевськознавстві (90-ті рр. ХХ ст.).	Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки ДДПУ. Дрогобич: Вимір, Вип. п'ятий. С. 163–174.	2000
1312.	Тельвак В.В.	Молодість Михайла Грушевського (до проблеми формування світогляду).	І рани. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. Дніпропетровськ, 6 (14) листопад–грудень. С. 17–21.	2000
1313.	Тельвак В.В.	Проблеми історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (1939 – 1990).	Вісник Львівського університету. Серія історична. Випуск 35–36.	2000
1314.	Тельвак В.В.	Перший том «Історії України-Руси» М.Грушевського (до проблеми історико-теоретичних поглядів).	Наукові зошити історичного факультету Львівського національного імені Івана Франка. Збірник наукових праць. Львів, ЛНУ ім. Франка, Вип. 3. С. 252–256.	2000
1315.	Тельвак В.В.	Християнство в історіографії Михайла Грушевського.	Дрогобицький краєзнавчий збірник. Наукове видання історичного факультету ДДПУ ім. Івана Франка Вип. IV. Дрогобич: Вимір, С. 212–222.	2000
1316.	Юркова О.	Український Історичний Інститут: проект М.С.Грушевського 1928 року.	Історіографічні дослідження в Україні. 10. С. 314–326.	2000
1317.	Будз В.	Поліфакторність рушійних сил суспільного розвитку у філософсько-історичних поглядах Грушевського.	Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. Івано-Франківськ, Вип. 2. С. 44–51.	2001
1318.	Будз В.	Проблема визначення законів і закономірностей історичного процесу в філософсько-історичній концепції Михайла Грушевського.	Людина і політика. № 6 (18). С.114–121.	2001
1319.	Будз В.	Народ і культура в філософії історії Михайла Грушевського.	Етнос. Культура. Нація. Збірник наукових праць за матеріалами Другої міжнародної науково-практичної конференції 27–28 жовтня 2000 року. Випуск 2. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН, 2000. Дрогобич, С.22–26.	2001
1320.	Будз В.	Філософія історії Михайла Грушевського.	Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03. В.П. Будз; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів., 20 с.	2001
1321.	Будз В.	Християнство в філософії історії М.Г. Грушевського.	<i>Християнство в історії України. Збірник наукових праць.</i> Рівне: Тетіс, С.8–11.	2001
1322.	Будзинський О.	Михайло Грушевський та українська освіта.	<i>Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття» Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. / Укр. іст. тов., Чернівцький нац. уні-т імені Юрія Федьковича. Відп. ред.: Л. Винар, Ю. Макар.</i> Чернівці: Рута, Том 3. С. 188–190.	2001
1323.	Верменич Я.	Розвиток регіонально-історичних досліджень у Львівській та Київській школах М. Грушевського.	Історія України: Маловідомі імена, події, факти (збірник статей). К. Вип. 13. С. 5–23.	2001
1324.	Винар Л.	Епістолярні джерела грушевськознавства: рік 2001.	Листування Михайла Грушевського. Т. II. Київ; Нью-Йорк: УІТ. С.7–10.	2001
1325.	Владовська Т.	Видавнича діяльність Михайла Грушевського.	Дивослово. № 2. С. 22–23.	2001
1326.	Восколуп В.	Михайло Грушевський про Барську конфедерацію.	Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист: матеріали регіон. наук-практ. конф. С. 220–223.	2001
1327.	Гирич І.	Наукова і літературна спадщина М.Грушевського: погляд сучасника	Пам'ять століть. № 2 (28). С. 20–27.	2001
1328.	Гирич І.	Спадщина М.Грушевського і сьогодні.	Архівознавство, археографія, джерелознавство. Вип.4. Студії на пошану Руслана Пирого. Київ, С. 115–134	2001

1329.	Гирич І.	Спадщина М.Грушевського і сьогодні.	Історія України. № 43 (251). Листопад. С. 4–7.	2001
1330.	Гошуляк І.	Діяльність Михайла Грушевського наприкінці 1918 – початку 1919 рр.	Память століть. №5. С. 3–12.	2001
1331.	Грановський Б. (укладач)	Михайло Грушевський - перший президент України, академік : біобібліографія, (1885-2000 рр.)	[б.в.], 384 с.	2001
1332.	Данюк І.	Михайло Грушевський про національне самопізнання та національне відродження.	Етнічна історія народів Європи. Вип. 11. С. 57–60.	2001
1333.	Заруба В.	Михайло Грушевський та «Літературно-науковий вісник»: за листами Л.М. Старицької-Черняхівської.	Дніпропетровський історико-археологічний збірник / Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ: Генеза, Вип. 2. С. 622–652.	2001
1334.	Щенко Д.	Контакти М.С.Грушевського з чеською професурою у контексті українсько-чеських зв'язків.	Магістеріум. Вип. 7: Істор. студії. С. 84–88.	2001
1335.	Калакура Я.	Новітні студії з грушевськознавства.	Архівознавство. Археологія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. Вип.4: Студії на пошану Руслана Пирога. Київ, С. 102–115.	2001
1336.	Ковальський М., Атаманенко А.	Теоретичне обґрунтування грушевськознавства.	Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Київ, С.31–41.	2001
1337.	Кутилова Л.	Критика М.С. Грушевским концепции «общерусской истории».	Вестник Красноярского университета Гуманитар. науки. № 1. С. 35–38.	2001
1338.	Кучеренко М.	Слідами Грушевських. Лісники.	Міжнародний Наук. Конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття». Чернівці, 16–18 травня. Доп. та повідомл. Чернівці: Рута, С.195–197.	2001
1339.	Купчинський О.	До взаємин Олександра Барвінського з Михайлом Грушевським (документи та матеріали). Олександр Барвінський (1847–1927).	Матеріали конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Олександра Барвінського. Львів, 14 травня 1997 року. Львів, С. 142–178.	2001
1340.	Масненко В.	В. Липинський і М. Грушевський: харизматична модель в українській історичній думці 1920-х років.	Сучасність. №2–3.	2001
1341.	Наулко В.	Діяльність Михайла Грушевського в галузі української етнології та етнографії.	Українська історична наука на порозі ХХІ століття: Міжнародний Науковий Конгрес. Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Чернівці: Рута, Т. 3. С. 215.	2001
1342.	Романцов В.	Берестецька битва та її наслідки у висвітленні Михайла Грушевського.	Берестецька битва в історії України. Наук. 36. М-лів всеукр. Наук. краєз. конф. Рівне, С. 6–12.	2001
1343.	Смолій В.	М. С. Грушевський і деякі питання історіографічного процесу в Україні кінця ХІХ – початку ХХ століття.	Архівознавство. Археологія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. Київ, С. 95–102.	2001
1344.	Тельвак В.В.	Михайло Грушевський про місце історії в житті суспільства.	Наук. праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки Матли міжнар. наукової конференції. 25–26 жовтня 2001 р. Оіом, Т. 7 (9). С.36–43.	2001
1345.	Тельвак В.П.	Михайло Грушевський про українську історіографію кінця ХІХ–початку ХХ століття	Дрогобицький краєзнавчий збірник. Наукове видання історичного факультету ДДПУ ім. Івана Франка. Вип. V. Дрогобич, С.167–181.	2001
1346.	Тельвак В.В.	Ідея прогресу в історичній концепції Михайла Грушевського.	Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. Збірник наукових праць. Львів, ЛНУ ім. Франка, Вип. 4. С. 311–321.	2001
1347.	Тельвак В.П.	Історичні концепції М.С. Грушевського в історіографії кінця ХІХ – першій третині ХХ століття.	Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25–26 жовтня 2001 р. Кам'янець-Подільський : Оіом, Т. 7. С. 83–91.	2001
1348.	Тельвак В.В.	Проблема рушійних сил еволюції в історіософії Михайла Грушевського.	Дрогобицький краєзнавчий збірник. Наукове видання історичного факультету ДДПУ ім. Івана Франка. Вип.	2001

			V. Дрогобич, С. 209–222.	
1349.	Тельвак В.В.	Теоретичні проблеми історії в творчій спадщині М.С. Грушевського – рецензента (1894–1914 рр.	Київська старовина. № 5. С. 157–166.	2001
1350.	Тельвак В. В.	Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів М. С. Грушевського (кінець XIX – початок XX ст).	Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 06 / ЛНУ. Львів, 19 с.	2001
1351.	Тельвак В.В.	Формування світогляду та наукових зацікавлень Михайла Грушевського (до 1886 року).	Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. / Українське історичне товариство, Чернівський національний університет імені Юрія Федьковича. Відп. ред.: Л. Винар, Ю. Макар. Чернівці: Рута, Т. 3. С. 180–86.	2001
1352.	Тодійчук О.	Листи М.С.Грушевського до Є.Х.Чикаленка.	Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 4. Студії на пошану Руслана Пирога. Київ., С.145–162.	2001
1353.	Чернов Е.	Петроградские ученые и ссылка М.С.Грушевского во время первой мировой войны.	Дніпропетровський історико-археографічний збірник / Дніпропетр. нац. ун-т. Кафедра історії України / За ред. О.І.Журби. Дніпропетровськ: Генеза, Вип. 2. С. 642–645.	2001
1354.	Шаповал Ю.	М. С. Грушевський у дзеркалі справи-формуляра.	Український історичний журнал. № 4. С. 140–161.	2001
1355.	Шаповал Ю.	М.С.Грушевський у дзеркалі справи-формуляра.	Тернопіль, 127 с.	2001
1356.	Юркова О., Федірко О.	Причинки до листування двох учнів Михайла Грушевського. Листи І.П.Крип'якевича до М.М.Ткаченка (1955–1964). Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві.	Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наукових праць. Вип. 8. Львів, С. 548–554.	2001
1357.	Shapoval I.	The mechanisms of the informational activity of the GPU-NKVD. The surveillance file of Mykhailo Hrushevsky.	Cahiers du monde russe. № 42. P. 207-230.	2001
1358.	Авер'янова Н.	Відродження національної освіти у концепції М. Грушевського та синтез філософії освіти і мистецтва у XXI ст.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ : Українська Видавнича Спілка, С. 347–352.	2002
1359.	Антонюк Т.	Українське шкільництво у баченні Михайла Грушевського.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць К, 2002. С. 91–96.	2002
1360.	Басара Г.	Михайло Грушевський про роль міста в українській національно-демократичній революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.).	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ : Українська Видавнича Спілка, С. 86–90.	2002
1361.	Баранівський В.	Військово-політична діяльність гетьмана П.Сагайдачного в історичних працях М. Грушевського.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ : Українська Видавн. Спілка, С. 55–58.	2002
1362.	Баран В.	Археологічні джерела в «Історії України-Руси» М. Грушевського.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ : Укр. Вид. Спілка, С. 97–107.	2002
1363.	Білодід В.	Грушевський Михайло Сергійович.	Філософська думка в Україні: Біобібл. словник. Київ : Унів. вид-во «Пулсари», С. 47–51.	2002
1364.	Братусь І.	Тарас Шевченко та Михайло Грушевський: доба та жанр.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. ... С. 314–317.	2002
1365.	Будз В.	Проблеми формування національної свідомості в філософії історії М. Грушевського.	Вісник Львівського національного університету: Серія: Філософські науки. Вип. 4. С.91–95.	2002
1366.	Будз В.	Християнство як чинник історичного процесу в філософії історії Михайла Грушевського.	Християнство в Україні на межі третього тисячоліття. Івано-Франківськ : Плай, С.112–119.	2002
1367.	Бурлака Г.	Літературна спадщина М. Грушевський в контексті української літератури.	Український історик. № 1–4. С. 308–312.	2002
1368.	Ващенко В.	Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автобіографії М. Грушевського).	Моногр. , Д.:Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 408 с.	2002
1369.	Верба І. В.	Володимир Пристайко, Юрій Шаповал, Михайло Грушевський — справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934).	Український історичний журнал. № 2. С. 120–122.	2002

1370.	Верба І., Кульчицький С.	Грушевський Михайло Сергійович.	Довідник з історії України. За заг. ред. І. Підкови Р. Шуста. Київ : Генеза, С. 183–186.	2002
1371.	Верба В. І.	Михайло Грушевський: роки російського заслання (1914 – 1917 рр.).	Науковий вісник Дипломатичної академії України. Вип. 6. С. 331–349. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdaui_2002_6_37	2002
1372.	Верба І. В.	Михайло Грушевський – гімназист.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ : Українська Видавнича Спілка, С. 111–116.	2002
1373.	Верстюк В.	Михайло Грушевський: політична публіцистика 1917 року.	Український історик. № 1–4. С. 280–289.	2002
1374.	Винар Л.	До історії англomовного видання «Історії України-Руси» Михайла Грушевського.	Український історик. № 1–4 (152–55) Рік XXXIX. С. 266–279.	2002
1375.	Винар Л.	«Український історик» і розвиток грушевськознавства.	Український історик. Ч.1–4. С. 11–16.	2002
1376.	Воропаєва Т.	Етнопсихологічні аспекти у творчості М. Грушевського.	Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ : Українська Видавнича Спілка, С. 298–302.	2002
1377.	Гирич І.	Андрій Жук. Проф. М. Грушевський і СВУ в роках Першої світової війни. [публікація статті, копіювання, коментарі.]	Молода нація. № 3 (24). С. 111–134.	2002
1378.	Гирич І.	Політична публіцистика М. Грушевського.	Грушевський М. С. Твори: У 50-ти т. Т. 1. Львів, С. 47–62.	2002
1379.	Гирич І.	«Федераліст» очима «самостійника» (до історії написання статті А. Жука «М. Грушевський та СВУ»).	Молода нація. Альманах. № 3(24). С. 83–110.	2002
1380.	Гирич І. Б., Тодійчук О.	Щоденник Михайла Грушевського за 1910 рік.	Український історик. № 1–4. С. 96–127.	2002
1381.	Гошуляк І.	Ідея єдності українських земель у творчості Михайла Грушевського.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ : Українська Видавнича Спілка, С. 230–237.	2002
1382.	Гравовська І.	Дослідження М. Грушевським міфологічного світогляду українського народу крізь призму сучасних досліджень міфу.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ : Українська Видавнича Спілка, С. 293–297.	2002
1383.	Гумецька А	Світогляд і світосприймання Михайла Грушевського крізь призму його поезії.	Український історик. № 1–4. С. 295–307.	2002
1384.	Дзюбан Р.	Як одружився Михайло Грушевський.	Український історик. № 1–4. С. 416–422.	2002
1385.	Добровольський Л.	Спогади про М. Грушевського.	Український історик. Т. XXXIX.	2002
1386.	Домбровський О.	Процес розвитку релігійної думки в інтерпретації Михайла Грушевського.	Український історик. № 1–4. С. 257–265.	2002
1387.	Курас Г.	Дмитро Дорошенко про Михайла Грушевського: Невідомий лист Д. Дорошенка.	Сіверян. літопис. № 4. С. 52, 53.	2002
1388.	Ємець Т.	Методологічні розбіжності засал розбудови української науки у М. Грушевського та В. Вернадського.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ : Українська Видавнича Спілка, С. 326–335.	2002
1389.	Жуковський А.	Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції 1919 – 1924 рр.	Український історичний журнал. № 1. С. 96–125.	2002
1390.	Заброварний С.	Економічні погляди Михайла Грушевського.	Український історик. № 1–4 (152–55) Рік XXXIX. С. 164–185.	2002
1391.	Заруба В., Юркова О.	Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. Грушевського (1924 – 1930 рр.).	Український історичний журнал. № 2. С. 122–128.	2002
1392.	Ковальчук О.	Місце і роль романтичної парадигми в історіософії Михайла Грушевського.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ : Українська Видавнича Спілка, С. 258–260.	2002
1393.	Кагамлик С.	Кисво-Печерський монастир як центр культурно-національного руху в Україні першої половини XVII ст. в оцінці М. Грушевського.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ : Українська Видавнича Спілка, С. 285–288.	2002
1394.	Калакура Я.	Михайло Грушевський – будівничий Української держави.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник	2002

			наукових праць. Київ : Українська Видавнича Спілка, С. 144–152.	
1395.	Козуб Л.	М.П. Драгоманов і М.С. Грушевський: діалог державотворчих концепцій.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ : Українська Видавнича Спілка, С. 187–192.	2002
1396.	Кульчицький С.	«Всесвітня історія» Михайла Грушевського як історіографічне явище.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ: Українська видавнича спілка, С. 10–15.	2002
1397.	Курас Г.	Дмитро Дорошенко про Михайла Грушевського: Невідомий лист Д. Дорошенка.	Сіверян. літопис. № 4. С. 52, 53.	2002
1398.	Любовець О.	Погляди М. Грушевського щодо державного та політичного устрою України.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ : Українська Видавнича Спілка С. 139–146.	2002
1399.	Магунь М.	фрагмент споминів Михайла Грушевського 1934 р.	Український історик. № 1–4 (152–55) Рік XXXIX.. С. 128–153.	2002
1400.	Масненко В.	Етнополітична функція української історичної думки у концепції Михайла Грушевського.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ : Українська Видавнича Спілка, С. 16–24.	2002
1401.	Масненко В.	Етнополітична функція української історичної думки у рецепції Михайла Грушевського.	Український історик. № 1–4. С. 154–163.	2002
1402.	Матяш І.	Зірка першої величина. Життєпис К. М. Грушевської.	Київ, 231 с.	2002
1403.	Мацько Л.	Українська мова в діяльності Михайла Грушевського.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ : Українська Видавнича Спілка, С. 238–249.	2002
1404.	Мостяєв О.	Еліта і маса в філософсько- історичній концепції М. Грушевського та нелінійне мислення.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ.: Українська Видавнича Спілка, С. 261–271.	2002
1405.	Мудрак В.	Історико-соціологічна парадигма «соціальне-суспільне» у творчості М. С. Грушевського.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Київ, С. 36–44.	2002
1406.	Нагірняк О.	Роль Михайла Грушевського у створенні Українського Наукового Товариства.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ : Українська Видавнича Спілка, С.104–110.	2002
1407.	Наконечний В.	Науково-організаційна діяльність Михайла Грушевського (львівський період).	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. 36. наукових праць. Київ Українська Видавнича Спілка, С. 81–96.	2002
1408.	Непорожня Н.	Листи Михайла Грушевського та Ігнаса Йоніаса в контексті литовсько-українських науково-культурних взаємин першої половини ХХ ст.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. 36. наукових праць. Київ Українська Видавнича Спілка, С. 381–396.	2002
1409.	Онкович А.	Персоналія «Михайло Грушевський» у колі духовних орієнтирів сучасної молоді.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. 36. наукових праць. Київ Українська Видавнича Спілка, С. 353–360.	2002
1410.	Петришина Л.	М.С. Грушевський про роль жінки в історії України.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. 36. наук. праць. Київ Українська Видавнича Спілка, С. 318–324.	2002
1411.	Пивовар С., Шліхта І.	Михайло Грушевський і Дмитро Донцов про перспективи української державності (спроба історико- порівняльного аналізу).	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ : Українська Видавнича Спілка, С.193–201.	2002
1412.	Пилипчук О.	Взаємовідносини М. Грушевського з вченими-природознавцями.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ : Українська Видавнича Спілка, С. 325–326.	2002
1413.	Піскуп В.	Повернення Михайла Грушевського в Україну як зваба більшовизму і сподівання на дії.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності : 36.	2002

			наук. пр Київ, С. 45–54.	
1414.	Прицак Л.	Невідома стаття Михайла Грушевського «До історії Переяславської Ради 1654 року».	Український історик. № 1–4. С. 35–38.	2002
1415.	Процик А.	Михайло Грушевський в оцінці російських лібералів.	Український історик. № 1–4. С. 290–294.	2002
1416.	Сергійчук В.	Творча спадщина Михайла Грушевського як основа для розвитку сучасного українознавства.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ: Українська Видавнича Спілка, С. 4–9.	2002
1417.	Скорик М.	Федералістична позиція М. Грушевського в інтелектуальній історії XIX ст.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ: Українська Видавнича Спілка, С. 169–178.	2002
1418.	Солдатенко В.	Внесок М. Грушевського у розробку концепції національно-демократичної революції.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ: Українська Видавнича Спілка, С. 202–207.	2002
1419.	Сохань П.	Творча спадщина М. С. Грушевського і сучасність.	Грушевський М. С. Твори: У 50 т. Т. 1: «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». С. 14–46.	2002
1420.	Талько Т.	Культурологічні та етнопонаціональні ідеї М. Грушевського у контексті вітчизняної філософії.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ: Українська Видавнича Спілка, С. 250–257.	2002
1421.	Тельвак В.В.	Методологічні основи історичних поглядів М.С. Грушевського (кінець XIX – початок XX століття).	Київська Старовина. Науковий історико-філологічний журнал. № 2. С. 3–28.	2002
1422.	Тельвак В.	Михайло Грушевський у Київському університеті (до проблеми формування теоретико-методолог. поглядів).	Український історик. № 1–4. С. 186–209.	2002
1423.	Тельвак В.П.	Михайло Грушевський contra В'ячеслав Липинський (до питання про соціальну функцію історії).	В'ячеслав Липинський в історії України (до 120- річчя з дня народження). Збірник наукових праць. Київ, С. 199–209.	2002
1424.	Тельвак В.В.	Наукова спадщина Михайла Грушевського в російській історіографії кінця XIX – першої половини XX століття.	Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. V. Харків.: Фрі-Майнд, С. 64–78.	2002
1425.	Тельвак В.П.	Проблеми становлення української історіографії у працях Михайла Грушевського	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності: Збірник наукових праць. Київ: Українська Видавнича Спілка, С. 25–36.	2002
1426.	Тельвак В.П.	Проблеми періодизації української історіографії у працях Михайла Грушевського..	Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. VI. Дрогобич: Вмір, С. 395–406.	2002
1427.	Тельвак В.В.	Суб'єкт історичного процесу в історіософії Михайла Грушевського.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Зб. наукових праць. Київ: Українська Видавнича Спілка, С. 59–74.	2002
1428.	Тельвак В.В.	Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття).	Монографія. Нью-Йорк-Дрогобич, 236 с.	2002
1429.	Тельвак В.В.	Теоретична спадщина Михайла Грушевського у східноєвропейській історіографії першої половини XX століття.	Дрогобицький краєзн. збірник. Вип. VI. Дрогобич: Вмір, С. 384–394.	2002
1430.	Ульяновський В.	Чому не було створено «працьку історичну школу» Грушевського.	Український історик. № 1–4. С. 209–256.	2002
1431.	Усенко П.	Міфотворчість у новітній грушевськіяні.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ: Укр. Видавнича Спілка, С. 336–346.	2002
1432.	Хмарський В.	Листування І.А. Линниченка та М.С.Грушевського.	Український історик. № 1–4. С. 538–547.	2002
1433.	Цибенко І. П.	Діяльність М. Грушевського: пошук бібліографічних джерел.	Бібліотечна планета. № 4. С. 34–35.	2002
1434.	Ціпка А.	Художнє структурування українського словесного процесу (концепція М. Грушевського).	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ: Укр. Видавнича Спілка, С. 303–308.	2002
1435.	Шевченко В.	Ідея української державності в творах та політичній діяльності М. С. Грушевського.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Київ С. 131–137.	2002
1436.	Шевченко І.	Києво-Могиллянський інтелектуальний спадок у працях М. Грушевського.	Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ: Українська	2002

			Видавнича Спілка, С. 289–292.	
1437.	Щербак М., Щербак Н.	М. Грушевський і жандарми: вчений і система.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ : Укр. Видав. Спілка. С. 74–80.	2002
1438.	Щербак Н.	Михайло Грушевський про шляхи вирішення національного питання в Російській імперії.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ: Укр. Видав. Спілка. С. 163–169.	2002
1439.	Щербань О.	Українська ідея в інтерпретації М.С.Грушевського.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ: Укр. Видав. Спілка. С. 153–155.	2002
1440.	Щербатюк О.	«Перше відродження»: концепція М.Грушевського та спрямування сьогоденних бачень.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ: Укр. Видав. Спілка. С. 272–284.	2002
1441.	Юркова О.	Чи експлуатував Михайло Грушевський своїх учнів.	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ: Укр. Видав. Спілка. С. 117–121.	2002
1442.	Юсова Н.	О.С.Пресняков і схема історії східного слов'янства Михайла Грушевського.	А се его сребро: Збірник праць на пошану члена- кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. Київ. Інститут історії України НАН України, С. 259–268.	2002
1443.	Яремчик В.	Взасмни М. Грушевського та К. Харламповича (Штрихи до реконструкції постатей визначних істориків).	Український історик. № 1–4. С. 364–375.	2002
1444.	Яремчук В.	М. С. Грушевський і реалії українського регіоналізму (кін. ХІХ – поч.. ХХ ст.).	Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. Київ: Укр. Видав. Спілка. С. 217–222.	2002
1445.	Будз В.	Соціально-філософські погляди М. Грушевського: футурологічний аспект.	монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 160 с.	2003
1446.	Верба І.	Грушевський Михайло Сергійович.	Українські історики ХХ століття: Біобібліо- графічний довідник. Випуск 2. Частина 1. Київ–Львів, С. 75–82.	2003
1447.	Верменич Я. В.	Регіоналістика у львівській та київській історичних школах М. Грушевського.	Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. Київ : Інститут історії України НАН України, С. 253–282.	2003
1448.	Винар Л.	Михайло Грушевський і державницький напрям української історіографії.	Козацька Україна: Вибрані праці. Київ–Львів–Нью-Йорк Париж, С. 498–515.	2003
1449.	Винар Л., Пшеничний Є.	Передмова.	Грушевська Яна. Т. 7. М. Грушевський. Наша політика. Дрогобич: Коло, С. 6 –24.	2003
1450.	Герич Ю.	До біографії М. Грушевського.	Грушевська Яна. Т. 7. М. Грушевський. Наша політика. Дрогобич: Коло, С. 161–167.	2003
1451.	Заруба В.	Василь Горинь. Вілла Михайла Грушевського у Львові.	Український історичний журнал. № 3. С. 152–153.	2003
1452.	Зашкільняк Л.	Соціальні функції історії в оцінці Михайла Грушевського.	Український історик. № 1–5. С. 191–197.	2003
1453.		Перед Загальними Зборами Наукового товариства ім. Шевченка.	Грушевська Яна. Т. 7. М. Грушевський. Наша політика. Дрогобич : Коло, С. 168–185.	2003
1454.	Логвіна В.	М.С.Грушевський, Ю.І.Сіцинський та В.Ю.Січинський: перехрестя долі.	Освіта, наука і культура на Поділлі: 36. наукових праць. Кам'янець-Подільський, Т. 3. С. 178–183.	2003
1455.	Пиріг Р.	Михайло Грушевський: проблеми створення наукової біографії вченого.	Харківський історіограф. збірник. Харків, Вип. 6: С. 42–46.	2003
1456.	Пиріг Р.	Організація М. С. Грушевським історико- регіональних досліджень (1924– 1931).	Студії з архів. справи і документознавства. Київ, Т. 9. С. 52–56.	2003
1457.	Пиріг Р.	Михайло Грушевський: проблеми створення академічної біографії вченого.	Харківський історіографічний зб. Харків, Вип. 6 : Біографістика в контексті сучасних іст. та історіографічних досліджень. С. 42–45.	2003
1458.	Рубльов О.	Сторінка з історії київського «галичознавства» 1920-х рр.: аспіранти М. С. Грушевського О. Павлик і В. Косташук.	Український історичний журнал. № 2. С.89–113. 2003-09-13.	2003
1459.	Сюндюков І.	Іван Франко та Михайло Грушевський – ескіз порівняльних життєписів.	URL: http://incognita.day.kiev.ua/ a/ivan-franko-ta-mixajlo- grushevskij.html «День».	2003

1460.	Тельвак В.	Дослідження рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (40–80-ті роки ХХ ст.)	Український історик. 2003. Ч. 1-5. С. 177–190.	2003
1461.	Тельвак В.П.	Козацьке літописання у працях Михайла Грушевського	Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. VII. Дрогобич. С. 275–289.	2003
1462.	Тельвак В.В.	Проблеми дослідження теоретико-методологічної спадщини М. Грушевського на сторінках «Українського історика».	Український історик. № 1–5. С. 177–192.	2003
1463.	Тельвак В.П.	Термін «історіографія» та предмет історії історичної науки у спадщини Михайла Грушевського.	Український історичний збірник. 2002 (Випуск 5). Київ, С. 404–423.	2003
1464.	Тельвак В.П.	Українські історико-романтики у працях Михайла Грушевського	Вісник Черкаський університету. Серія: Історичні науки. Черкаси: РВВ ЧДУ, Вип. 50. С. 9–15.	2003
1465.	Цибенко І.	Бібліографічна основа історичних праць М. С. Грушевського.	Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Вип. 11 / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, С. 460–470.	2003
1466.	Шаповал Ю.	Життя і смерть у «Скляному будинку» Михайло Грушевський у Росії: 1931–1934 роки у біографії вченого.	Дві Русі / За ред. Л.Івщиної. Київ, факт. С. 259–270.	2003
1467.	Сюндюков І.	Іван Франко та Михайло Грушевський – ескіз порівняльних життєписів.	2003-09-13. URL: http://incognita.day.kiev.ua/ivan-franko-ta-mikhailo-grushevskij.html «День».	2003
1468.	Верба І.	Грушевський Михайло Сергійович.	Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення (1834–2004 рр.) Київ : Прайм-М, С. 185.	2004
1469.	Винар Л.	Грушевська Олександра Оглобина.	Український історик. № 3–4. С. 69–75.	2004
1470.	Гирич І.	До проблеми народництва та державництва у зв'язку з постаттю М. Грушевського.	Держави, суспільства, культури: Схід і Захід. Збірник на пошану Ярослава Пеленського. Нью-Йорк, С. 387–398.	2004
1471.	Заболотна І.	Початок співпраці І. П. Крип'якевича з М. С. Грушевським.	Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 8/9. Український археографічний збірник. Т. 11/12. Київ, С. 629–632.	2004
1472.	Ковальський М., Атаманенко А.	Теоретичне обґрунтування грушевсько-знавства (До 70-ліття Л. Винара).	Проблеми історії України: факти, суджен, пошук. Вип. 10. К., С. 30–41.	2004
1473.	Кучеренко М.	Сергій Грушевський: науковець, освітянин і громадянин.	Український історик. № 1–2. С. 85–103.	2004
1474.	Кучеренко М	До історії львівського періоду життя Михайла Грушевського (за родинним листуванням).	Архіви України.. 2004. № 4–6 (255). С. 157–175.	2004
1475.	Мацько Л.	Михайло Грушевський і проблеми української літературної мови.	Рідний край. № 1. (10). С. 43–47.	2004
1476.	Панькова С.	Михайло Грушевський і народна газета «Село» у світлі мемуарних та епістолярних джерел.	Український історик. №03-04. 163-164+2005. №01 165. С. 25-46	2004
1477.	Пиріг Р.	Життєпис Михайла Грушевського поповнюється.	Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід.зб. наук. пр. Київ, 2005. Вип. 7. С. 217–221. Рец. на кн.: Мельниченко В. Прапор України на Арбаті. Москва : Олма-Пресс, 447 с.	2004
1478.	Радзивілл О.	Маловідоме листування Михайла Грушевського та Володимира Іконнікова (1890–1904).	Архіви України. № 4–6 С. 71–83 .	2004
1479.	Тельвак В.В.	Иудаика в творческом наследии Михайла Грушевского (историографическая и политическая практики).	Материалы Одиннадцатой Ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. Академическая серия. Москва, Выпуск 16. Часть 2. С. 113–124.	2004
1480.	Тельвак В. В.	Інституційні та теоретичні засади української історичної науки на зламі ХІХ – ХХ ст. в науковій спадщині Михайла Грушевського.	Історія та історіографія в Європі. Київ : Вип. 3: Історична наука як засіб політичної легітимізації в Німеччині та в Україні у ХХ столітті. С. 107–115.	2004
1481.	Тельвак В. П.	Михайло Грушевський та Київський університет (до проблеми становлення історіографічної концепції).	Polska i jej wschodniasiedzni. Tom 4. Pod redakcja Andrzeja Andrusiewicza. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, S. 48–61.	2004
1482.	Тельвак В. В.	Листи Михайла Грушевського у краківських архівах.	Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. VIII. Дрогобич : Коло, С. 511–514.	2004

1483.	Тельвак В. П.	Михайло Грушевський – дослідник української історіографії	автор. реф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 06 / джау. ундіасд. Київ, 20 с.	2004
1484.	Тельвак В. П.	Наукова спадщина Михайла Максимовича в історіографічній творчості Михайла Грушевського.	Дрогобицький краєзнавчий збірник.	2004
1485.	Тельвак В. П.	Творча спадщина Миколи Костомарова в історіографічній рецепції Михайла Грушевського.	Історіографічні досл. в Україні Київ.: НАН України. Ін-т іст Укр., Вип. 14. С. 484–496.	2004
1486.	Цибенко І.	Бібліографічна культура у творчій спадщині М. С. Грушевського та її роль в історії української бібліографії.	Наукові праці Націон. бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Вип. 13. Київ, С. 61–73.	2004
1487.	Цибенко І.	«Історія української літератури» М. С. Грушевського та її бібліографічне оснащення.	Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: Проблеми науки, освіти, практики: 36. Матеріалів міжнар. наук-практ. конф. Київ 25–26 травня, 2004 р. Київ, С. 178–180.	2004
1488.	Цибенко І.	Критико-бібліографічна діяльність Михайла Грушевського у виданнях Українського Наукового Товариства.	Вісник Книжкової палати. 2004. № 6. С. 36–39.	2004
1489.	Цибенко І.	Критико-бібліографічна діяльність Михайла Грушевського на сторінках «Записок НТШ» та «Літературно-наукового вісника» (Львівський період життя і творчості видатого вченого 1894 – 1914 роки).	Вісник Книжкової палати. № 3. С. 30–35.	2004
1490.	Шаповал Ю.	Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр.	Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: 36. наук. пр., присвячений пам'яті акад. НАН України Ю. Ю. Кондуфора: У 2 т. Київ, Т. І. С. 340–349.	2004
1491.	Бурлака Г.	Олександр Кониський: нові грані постаті (листи до М. Грушевського).	Український історик. 2004–2005. № 3–4 / 1. С. 61–68.	2005
1492.	Валіон О.	Михайло Грушевський і Наддніпрянщина (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.)	Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль., Вип. 3. С. 101–106.	2005
1493.	Ващенко В.	М. Грушевський: «економія» життя як модель історіографії.	Україна модерна. 2005. № 9. С. 125–151.	2005
1494.	Ващенко В.	Медитації навколо можливостей дослідження онто-психо-топосу в українській історіографії: випадок з М. Грушевським.	Ейдос. Київ : Ін-т історії України НАН України., Вип. 1. С. 280–299.	2005
1495.	Ващенко В.	Наукова самопрезентація М. Грушевського.	Києвская старина. № 4. С. 93–108.	2005
1496.	Ващенко В.	Так і не прочитані історії неврастені М. Грушевського.	Ейдос. К.: Ін-т історії України НАН України, Вип. 1. С. 391–399.	2005
1497.	Верба І.	Грушевський Михайло Сергійович.	Енциклопедія історії України. Т. 2. Г–Д. Київ : Наукова думка, С. 232–235.	2005
1498.	Винар Л.	Грушевськознавство і наші завдання (у 70-ліття смерті Михайла Грушевського).	Український історик. 2004–2005. № 3–4 / 1. С. 7–13.	2005
1499.	Винар Л.	Грушевська Олександра Оглоблина.	Український історик. 2004–2005. № 3–4 / 1. С. 69–75.	2005
1500.	Гирич І.	Лікарю, вилюйся сам! Рец. на кн.: Ващенко В. Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського) / За заг. Редакцією В. В. Підгасцького. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 2002. 406 с.	Україна модерна. Вип. 9. С. 273–284.	2005
1501.	Гирич І.	Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський.	Київ : Альтернативи, 352 с.	2005
1502.	Гирич І., Панькова С.	Публіцистика Михайла Грушевського на сторінках «Літературно-наукового вісника» у 1907 – 1914 роках.	Грушевський М. С. Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. Львів : Світ, Т. 2. С. 1–XXIV. (Сер. : «Суспільно-політичні твори (1907–1914).»	2005
1503.	Ластовський В.	Михайло Грушевський про православну церкву в Україні наприкінці ХVІІ – у ХVІІІ ст.	Український історик. 2004–2005. № 3–4 / 1. С. 14–24.	2005
1504.	Магунь М.	Михайло Жук і родина Грушевських (На джерельних матеріалах фондів Державного меморіального музею Михайла Грушевського у Львові).	Український історик. 2004–2005. № 3–4 / 1. С. 71–83.	2005
1505.	Марочко В.	“Що чути з України і Києва...” : невідомі листи Михайла Грушевського 1919–1922 років. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:	Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 14.	2005
1506.	Мартиненко О. (упорядник)	Рукописи, документи і матеріали Михайла Грушевського у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові.	Каталог. Редактор Г. Сварник. Науковий редактор Я. Дашкевич Львів, 219 с.	2005

1507.	Панькова С.	«Літературно-науковий вістник» – вупор громадсько-політичної праці Михайла Грушевського (1907-1914 pp.).	Київ і киїни: М-ли шодіч. навк. практ. конф. Вип. 4.-Київ, 2005. С. 139-157.	2005
1508.	Панькова С.	Михайло Грушевський і народна газета «Село» у світлі мемуарних та епістолярних джерел.	Український історик. 2004 – 2005. № 3 – 4/1. С.25–46.	2005
1509.	Панькова С.	Проблеми національної науки та вищої школи в публіцистиці Михайла Грушевського.	Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського. Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. Київ; Львів; Вінниця; Кам'янець-Подільський; Бар, С. 128–135.	2005
1510.	Панькова С.	Публіцистика Михайла Грушевського поміж двох революцій (1907 – березень 1917).	Грушевський М.С. Твори: У 50 т.; / Ред.кол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред. П. Сохань. Львів : Світ, Т.3; Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – 1917)». С.V –XVI.	2005
1511.	Пиріг Р.	Ідея федералізму в державницькій концепції М. Грушевського.	Студії з архівної справи та документознавства. Т. 13. С. 188–192.	2005
1512.	Пиріг Р.	Проблеми підготовки наукової біографії Михайла Грушевського.	Український історичний журнал. № 4. С. 178–190.	2005
1513.	Пиріг Р.	Проблеми підготовки наукової біографії Михайла Грушевського.	Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського: Матеріали міжрегіон. наук.-практ. конф. Київ; Бар. С. 47–59	2005
1514.	Підгаєцький В.	«Орач льодовика» і його історії як метафори минулих часів.	Україна модерна. Ч. 9. С.106–124.	2005
1515.	Полонська-Василенко Н.	Уривок зі спогадів про М. Грушевського.	Український історик. № 2-4. С. 145-173.	2005
1516.	Романів О.	До історії конфлікту Михайла Грушевського з галичанами у 1913 р.	Український історик. 2004 – 2005. №3–4. С. 283–290.	2005
1517.	Сакада Л.	Міжнародна наукова конференція з нагоди 110-ліття приїзду Михайла Грушевського до Галичини.	Український історичний журнал. № 2. С. 226–228.	2005
1518.	Тельвак В.В.	Взаємини Івана Франка та Михайла Грушевського в історіографічній традиції.	Дрогобицький краснавчий збірник. Збірник наукових праць.. Вип. IX. С. 48–60.	2005
1519.	Тельвак В.П.	Михайло Грушевський про українську історіографію кінця XIX–початку XX століття.	Дрогобицький Краснавчий збірник. Наукове видання історичного факультету ДДПУ ім. Івана Франка. Вип. V. Дрогобич, С. 167–181.	2005
1520.	Тельвак В.В.	Михайло Грушевський.	Історіографічні дослідження в Україні. Київ, Випуск 15: Визначні постаті української історіографії XIX – XX ст. С. 319–394.	2005
1521.	Тельвак В.В.	Наукова спадщина Михайла Грушевського в польській історіографії першої половини XX ст.	Polska-Europa-swiat XX wieku. Studia i szkice ofiarowane Profesorowi Włodzimierzowi Bonusiakowi w czterdziestolecie jego pracy tworczej. Pod redakcją Wacława Wierzbienca. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 821–836.	2005
1522.	Тельвак В.В.	Польська грушевська іана кінця XIX – початку XX ст.	Український історик. 2004 – 2005. № 3–4 / 1. С. 47–60.	2005
1523.	Тельвак В. В.	Теоретичне грушевськознавство: здобутки та перспективи пошуку.	II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Том 1. Кам'янець-Подільський- Київ- Нью-Йорк-Острог, С. 371–378.	2005
1524.	Тельвак В.В., Тельвак В.П.	Михайло Грушевський як дослідник української історіографії.	Монографія. Київ–Дрогобич, 334 с.	2005
1525.	Цибенко І.	Бібліографічні аспекти наукової спадщини М. С. Грушевського.	Автореф. дис. ... к. і. н. (07.00.08) / Київський національний університет культури і мистецтв. Київ., 20 с.	2005
1526.	Шаповал Ю., Верба І.	Михайло Грушевський.	Київ : Альтернативи, 352 с.	2005
1527.	Plokhly S.	Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History.	Toronto; Buffalo; London, P. 215–280.	2005
1528.	Бакалець О.	М. С. Грушевський про господарство та грошові відносини в Барському старостві у XV-XVIII ст.	Грушевський М. С. - державотворець, громад. діяч, вчений, публіцист: матеріали II Регіональної наук.-практ. конф. (Вінниця, 28 вересня 2006 р.). Вінниця : Книга-Вега, 2006. С. 169-184.	2006

1529.	Біньовська Л.	Еволюція поглядів М. Грушевського на оцінку Переяславсько-Московської угоди 1654 р.	Грушевський М. С. - державотворець, громад. діяч, вчений, публіцист: матеріали II Регіональної наук.-практ. конф. (Вінниця, 28 вересня 2006 р.). Вінниця : Книга-Вега, 2006. С. 59-62.	2006
1530.	Богуславський О.	Еміграційна публіцистика Михайла Грушевського: між пошуком національної ідеї і партійною ідеологією.	Журналістика. Вип. 5 (30). С. 108-115.	2006
1531.	Бурлака Г. Лисенко Н. (упорядники)	Продовження діалогу. Листування Михайла Грушевського.	Т. III / Ред. Л.Винар; упор.: Г.Бурлака, Н.Лисенко. Київ; Нью-Йорк: УІТ, С. 21-23	2006
1532.	Бурлака Г. Лисенко Н. (упорядники)	Кониський О. Лист до М. Грушевського. Київ, 14 (2) лютого 1893 р. Листування Михайла Грушевського.	Т. III, Ред. Л. Винар. Київ-Нью-Йорк : УІТ, С. 72-73.	2006
1533.	Ващенко В.	М. Грушевський музисан't.	Київська старина. . . № 3. С.105-115.	2006
1534.	Верба І.	Михайло Грушевський: роки заслання (1914 - 1917).	Історичний журнал. № 4. С. 8-21.	2006
1535.	Винар Л.	Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Шевченка: 1892-1934.	Нью-Йорк; Дрогобич; Львів : Українське історичне товариство, 384 с.	2006
1536.	Гирич І.	Грушевський і І. Франко: до історії взаємин.	Український історичний журнал, № 5. С. 35-67.	2006
1537.	Гирич І.	М. Грушевський та І. Франко: єдність протилежностей.	Грушевський М. С. - державотворець, громад. діяч, вчений, публіцист: матеріали II Регіональної наук.-практ. конф. (Вінниця, 28 вересня 2006 р.). Вінниця : Книга-Вега, 2006. С. 19-59.	2006
1538.	Голобородько Я.	Речник української національної ідеї: до 140-річчя від дня народження Михайла Грушевського.	Вісник Національної академії наук України. № 9. С. 44-52.	2006
1539.	Григорчук П., Кузьмінець Н.	Львівський період в житті і науковій діяльності М. С. Грушевського.	Грушевський М. С. - державотворець, громад. діяч, вчений, публіцист: матеріали II Регіональної наук.-практ. конф. (Вінниця, 28 вересня 2006 р.). Вінниця : Книга-Вега, 2006. С. 62-65.	2006
1540.	Дашкевич Я.	М. Грушевський - історик народницького чи державницького напрямку?	Постаті. Нариси про діячів історії, політики і культури. Львів, С. 351-368.	2006
1541.	Дзира І.	Праці зі східнослов'янського літописання у рецензіях Михайла Грушевського.	Проблеми історії України. XIX - поч. XX ст. Вип. 11. Київ, С. 40-63.	2006
1542.	Довжук І.	Олександр Грушевський: Етнограф, історик, архівіст.	Історичні записки: Збірник наук. Праць. Вип 9. Луганск : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 232 с.	2006
1543.	Зінько Ю.	Поділля і Поділлязнавство як історико-географічний фактор у творчості М. Грушевського.	Грушевський М. С. - державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист: Матеріали II регіональної науково-практичної конференції Вінниця: Книга-Вега, С. 200-205.	2006
1544.	Кліш А.	Кирило Студинський і Михайло Грушевський на тлі українського суспільно-політичного життя кін. XIX - поч. 30-х рр. XX ст.	Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Ужгород, Вип. 16. С. 62-68.	2006
1545.	Колосова О.	Українська держава П. П. Скоропадського у візії М. С. Грушевського.	Грушевський М. С. - державотворець, громад. діяч, вчений, публіцист: матеріали II Регіональної наук.-практ. конф. (Вінниця, 28 вересня 2006 р.). Вінниця : Книга-Вега, 2006. С. 122-125.	2006
1546.	Коляструк О.	Діяльність М. Грушевського по підтримці інтелігенції України в умовах голоду 1920-х рр.	Грушевський М. С. - державотворець, громад. діяч, вчений, публіцист: матеріали II Регіональної наук.-практ. конф. (Вінниця, 28 вересня 2006 р.). Вінниця : Книга-Вега, 2006. С. 125-134.	2006
1547.	Крот В.	Рец. на кн.: Тельвак Вікторія. Тельвак Віталій. Михайло Грушевський як дослідник української історіографії. Київ-Дрогобич, 2005. 334 с.	Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки Вип.2. Київ.: Інститут історії України НАН України, Ч.І. С. 470-474.	2006
1548.	Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.	Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / Музей історії міста Києва; Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського.	Київ: "Кий", 2006. 662 с.	2006
1549.	Лемпій О.	Теоретичні погляди на державу Михайла Грушевського та його концепція держави в Україні.	Грушевський М. С. - державотворець, громад. діяч, вчений, публіцист: матеріали II Регіональної наук.-практ. конф. (Вінниця, 28 вересня 2006 р.). Вінниця : Книга-Вега, 2006. С. 146-153.	2006

1550.	Масненко В.	Михайло Грушевський про сутність історичного процесу: постреволюційна рефлексія.	Грушевський М. С. - державотворець, громад. діяч, вчений, публіцист: матеріали II Регіональної наук.-практ. конф. (Вінниця, 28 вересня 2006 р.). Вінниця : Книга-Вега, 2006. С. 65-72	2006
1551.	Масненко В.	Формування образу М. С. Грушевського в масовій свідомості сучасного українського суспільства.	Український історичний журнал, № 5. С. 19-34.	2006
1552.	Мельниченко В.	Михайло Грушевський: «Я оснувався в Москві, Арбат, 55».	Слово Просвіти. 28 вересня-4 жовтня. С.10.	2006
1553.	Мельничук І.	Михайло Грушевський та його періодизація історії українського козацтва.	Грушевський М. С. - державотворець, громад. діяч, вчений, публіцист: матеріали II Регіональної наук.-практ. конф. (Вінниця, 28 вересня 2006 р.). Вінниця : Книга-Вега, 2006. С. 75-78.	2006
1554.		Михайло Грушевський (1866-1934).	100 видатних українців. К. : Арії, С. 294-299.	2006
1555.	Наулко В.	Листи Любора Нідерле до Михайла Грушевського.	Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 10/11. С. 634-635.	2006
1556.	Педич В.	Основні напрямки наукової діяльності історичної школи Михайла Грушевського у Львові (1894 - 1914 рр.) .	Багатокультурне історичне середовище Львова в XIX і XX століттях / За ред. Л. Зашкільняка і Є. Матерницького. Львів- Жешув, Т.IV. С.240-252.	2006
1557.	Пиріг Р.	Життя Михайла Грушевського в добу гетьманату Павла Скоропадського.	Український консерватизм і гетьманський рух. Вісн. Київ. нац. лінгвіст. ун-ту. Вип. 11/12. С. 52-56.	2006
1558.	Пиріг Р.	Ідейно-політичні підстави компромісу М. Грушевського з більшовицькою владою.	Український історичний журнал. № 6. С. 4-19.	2006
1559.	Пиріг Р.	Михайло Грушевський у контексті українського сьогодення. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України : зб. наук. пр. Київ, 2006. Вип. 32. С. 88-94.	Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України : зб. наук. пр. Київ, Вип. 32. С. 88-94.	2006
1560.	Пиріг Р.	Михайло Грушевський и большевистская власть: цена политехнического компромисса.	Зеркало недели. 30 сентября-6 октября.	2006
1561.	Пиріг Р.	Рец. на кн.: Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. Київ.: Альтернативи, 2005. 352 с.	Український історичний журнал. № 3. С.223-226.	2006
1562.	Пиріг Р.	Федералізм в концепції українського державотворення Михайла Грушевського.	Грушевський М. С. - державотворець, громад. діяч, вчений, публіцист: матеріали II Регіональної наук.-практ. конф. (Вінниця, 28 вересня 2006 р.). Вінниця : Книга-Вега, 2006. С.112-120.	2006
1563.	Розмариця Ю.	Роль Михайла Грушевського у становленні державницького напрямку української історіографії.	Українознавство. № 1. С. 18-22.	2006
1564.	Романцов В.	Проблеми виникнення та становлення «козацької гетьманщини» у дослідженнях Михайла Грушевського.	Другий міжнародний науковий конгрес українських істориків. Кам'янець-Подільський. 2003.	2006
1565.	Рум'янцев В.	Михайло Сергійович Грушевський видатний український державний діяч (до 140-річчя від дня народження).	Вісник Академії правових наук України. № 4. С. 78-86.	2006
1566.	Соколова С.	Сторінки великого життя : до 140-річчя від дня народження Михайла Грушевського.	Українська культура. № 12. С. 1.	2006
1567.	Скрипник І.	До дня народження зашліпеного велетня : Михайло Грушевський.	Персонал плюс. 29 вересня-5 жовтня. С. 7.	2006
1568.	Солдатенко В.	Ідейний опонент М. Грушевського (полемічні зауваги на полях книги Ф.Турченка «Микола Міхновський: життя і слово»).	Український історичний журнал. № 5. С. 98-110.	2006
1569.	Струкевич О.	М. С. Грушевський про національну самосвідомість козацької старшини у XVIII ст.	Грушевський М. С. - державотворець, громад. діяч, вчений, публіцист: матеріали II Регіональної наук.-практ. конф. (Вінниця, 28 вересня 2006 р.). Вінниця : Книга-Вега, 2006. С. 215-218.	2006
1570.	Тельвак В.	Малознана німецькомовна праця Михайла Грушевського.	Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич: Коло, 2006. Вип. X. С. 681-701.	2006
1571.	Тельвак В.	Науково-популярні праці Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях початку XX століття.	Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, Вип. X. С. 348-358.	2006
1572.	Тельвак В.	Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX - XX ст.).	Український історичний журнал. № 5. С. 67-83.	2006
1573.	Ткаченко І.	Джерела з історії видавничої діяльності М. Грушевського в Києві (1907 - 1914 рр.).	автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.06 / нану. іуадг. Київ, 20 с.	2006
1574.	Ткаченко І.	Періодичні видання М.С. Грушевського в Києві (1907-1914) як фактор формування національної свідомості українців.	Україні: світова нація перед викликами XXI століття. Київ, С. 334-342.	2006

1575.	Філіпова О.	М. Грушевський в роки Першої світової війни.	Грушевський М. С. - державотворець, громад. діяч, вчений, публіцист: матеріали II Регіональної наук.-практ. конф. (Вінниця, 28 вересня 2006 р.). Вінниця : Книга-Вега, 2006. С. 155-168.	2006
1576.	Федьков О. Дубінський В.	Публіцистика 1905-1907 рр. М. С. Грушевського про аграрне питання та шляхи його вирішення .	Грушевський М. С. - державотворець, громад. діяч, вчений, публіцист: матеріали II Регіональної наук.-практ. конф. (Вінниця, 28 вересня 2006 р.). Вінниця : Книга-Вега, 2006. С. 78-83.	2006
1577.	Шамара С.	Нація в позитивістській соціології Михайла Грушевського.	Грушевський М. С. - державотворець, громад. діяч, вчений, публіцист: матеріали II Регіональної наук.-практ. конф. (Вінниця, 28 вересня 2006 р.). Вінниця : Книга-Вега, 2006. С. 99-104.	2006
1578.	Шаповал Ю.	Загадка смерті Михайла Грушевського.	Український історичний журнал. № 5. С. 83-98.	2006
1579.	Шкварець Г.	Австрійські урядові документи про призначення Михайла Грушевського професором Львівського університету.	М.С.Грушевський – визначний український історик, літературознавець, вчений-правознавець, академік АН УРСР та АН СРСР, громадський діяч, Голова Центральної Ради в 1917–1918 рр.: Матеріали науково-практичної конференції 30 вересня 2006 року, присвяченої 140-й річниці від дня народження М.С.Грушевського. Миколаїв, С. 79–93.	2006
1580.	Шульга В.	Листування Вадима Модзалевського з Михайлом Грушевським у справі видання Щоденника Якова Марковича.	Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 10/11. Київ, С. 675–696.	2006
1581.	Юркова О.	Катерина Грушевська: штрихи до біографії через призму листів до Дмитра Петрушевського (1934-1938).	Грушевський М. С. державотворець, громад. діяч, вчений, публіцист: матеріали II Регіональної наук.-практ. конф. (Вінниця, 28 вересня 2006 р.). Вінниця : Книга-Вега, 2006. С. 188-193.	2006
1582.	Яремчук В.	Трактатування діяльності М. Грушевського в радянській історіографії післясталінського часу (середина 1950 – початку 1970-х рр).	III Міжнародний науковий конгрес українських істориків Луцьк, 2006. С. 376–383.	2006
1583.	Атаманенко А., Винар Л.	З листів О.Оглобина про М.Грушевського.	Український історик. 2006–2007. № 4/1–2. С. 359–360.	2007
1584.	Атаманенко А.	Розвиток грушевськознавства в діаспорі.	Український історик. 2006–2007. № 4/1–2. С. 154–182.	2007
1585.	Бойко В.	Сучасна українська історіографія про Михайла Грушевського – політика.	Науково-історичні читання, присвячені 140- річчю з дня народження М. С. Грушевського (Мінськ, 22 грудня 2006р.). Ніжин, С. 27–36.	2007
1586.	Валіон О.	Боротьба Михайла Грушевського за створення українського університету у Львові та покращення умов науково-освітньої праці студентської молоді.	III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу». Луцьк, 17–19 травня 2006 р. Луцьк : б. в., Том 1. С. 353–358.	2007
1587.	Ващенко В.	Бранець класичної освіти: “філологічна свідомість” як рушій політичних проєктів М. Грушевського.	Рукописна та книжкова спадщина України. 2007. Вип. 12. С. 142–153.	2007
1588.	Ващенко В.	Від самопрезентації до методології : психобіоісторіографічний вимір історіописання М. Грушевського : монографія.	Дніпропетровськ, 324 с.	2007
1589.	Ващенко В.	До проблеми визначення контекстів «Звичайної схеми...» Михайла Грушевського.	Київська старина. № 2. С. 78–97.	2007
1590.	Ващенко В.	«Історія як фізика»: М. Грушевський у пошуках універсальних законів історичної дії .	Український історичний журнал. № 4. С. 138–152.	2007
1591.	Ващенко В.	Методологія М. Грушевського у контексті «філософії життя».	Київська старина. № 4. С. 79–103.	2007
1592.	Вдовенко С.	М. С. Грушевський – вплив спадщини на українське державотворення.	Науково-історичні читання, присвячені 140-річчю з дня народження М.С. Грушевського (Мінськ, 22 грудня 2006 р.) / Білоруський держ. уні-т; За заг. ред. О.А. Яновського, В.М. Бойка. Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», С. 7–12.	2007
1593.	Верстюк В.	Доба Центральної Ради в публіцистичній спадщині М. Грушевського.	Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань та інші. Т. 4. Кн.І: Серія «Суспільно-політичні твори»	2007

			доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)». Львів . С. V – XVI.	
1594.	Гирич І.	Рец. на кн.: Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К.: Альтернативи, 2005. – 352 с.; Новацький Р., Тельвак Вікторія, Тельвак Віталій. Біографічні нариси видатних представників європейської культури. Михайло Грушевський (1866-1934) / Нариси та монографії, ч. 198. Опольє: Політехніка Опольська, 2007. 375 с.	Український археографічний щорічник. Нова серія. Київ, Випуск 12. С. 774–779.	2007
1595.	Гирич І.	Михайло Грушевський та Іван Франко: громадське і приватне.	Франкознавчі студії: Зб. наук. праць. Дрогобич: Кло, Випуск четвертий. С. 590–642.	2007
1596.	Дашкевич Я.	Про Михайла Грушевського: Доповідь львівського історика на засіданні товариства «Спадщина» у Києві в грудні 1988 р. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. 2-ге вид., виправл. й доповн.	Львів: Львівське відділення Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Літературна агенція «Піраміда». С.366.	2007
1597.	Заболотна І.	І. Крип'якевич – учень, співробітник, послідовник М. Грушевського.	Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 91. С. 12–16.	2007
1598.	Зайцева З.	Михайло Грушевський в українському науковому русі до початку Першої світової війни.	Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 91. С. 16–19.	2007
1599.	Ідзьо В.	Михайло Грушевський на шпальтах часописів українців Росії «Украинский Вестник» та «Украинская жизнь» у першій чверті ХХ століття.	Львів : Сполом, 64 с.	2007
1600.	Калакура Я.	Синтез української історії у працях М.Грушевського.	Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 91. С. 24–27.	2007
1601.	Киштымов А., Лебедева В.	М. Довнар-Запольский и М. Грушевский: встреча на страницах «Записок научного товариства імені Шевченка».	Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 91. 93. С. 35–39.	2007
1602.	Кліш А.	Співпраця Кирила Студинського та Михайла Грушевського.	Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 91. С. 27–30.	2007
1603.	Крот В.	Проблема єдності українських земель у творчій спадщині М. Грушевського.	Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 91. С. 33–35.	2007
1604.	Луговцова С.	Взгляды М.С.Грушевского на некоторые вопросы белорусской истории.	Науково-історичні читання, присвячені 140- річчю з дня народження М.С. Грушевського (Мінськ, 22 грудня 2006 р.) Білоруський державний університет. Ніжин: Тов «Видавництво Аспект-Поліграф», 156 с.	2007
1605.	Лук'яненко В.	М. Грушевський та українська історична наука (друга половина ХІХ–ХХ століття): історіографія проблеми.	Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 91. С. 39–41.	2007
1606.	Надтока О.	Наукова конференція до 140- річчя від дня народження Грушевського (за результатами міжнародної наукової конференції «Політична, громадська та наукова діяльність М. Грушевського». Київ, 23–24 жовтня 2006 р).	Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 91. С. 41–42.	2007
1607.	Павленко С.	«Щоденник» М. Грушевського як джерело вивчення історії архівної справи в Російській імперії наприкінці ХІХ століття.	Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 92. С. 112–116.	2007
1608.	Пиріг Р. Я.	Життя і наукова спадщина Михайла Грушевського (1866 – 1934 рр.): Програма курсу та плани семінарських занять до спеціального курсу для студентів Інституту славістики та міжнародних відносин Київського славістично-гоуніверситету.	Київ, 15 с.	2007
1609.	Пиріг Р.	Михайло Грушевський і більшовицька влада: ціна компромісу.	Укр. історична наука на шляху творчого поступу: Матеріали ІІІ Міжнар наук. Конгресу українських істориків. Луцьк, 17–19 трав. 2006 р. С. 358–364.	2007
1610.	Пиріг Р.	Михайло Грушевський.	Київ : ТОВ Атлант ЮЕМС», 63 с.	2007
1611.	Пиріг Р.	Проблема Ходимщини у публіцистичних працях Михайла Грушевського (1905 – 1918рр.).	Регіональна історія України. Київ, Вип. 1. С. 123–132.	2007
1612.	Пиріг Р.	Феномен реєміграції Михайла Грушевського: сучасні інтерпретації.	Вісник Київського національного університету ім. Т.Шевченка. Істор. Вип. 91. С. 47–50.	2007
1613.	Прицак О.	У століття народин М. Грушевського.	Україна модерна. Ч. 12/1. С. 170–190.	2007
1614.	Розмериця Ю.	Державницька візія історичної школи М. Грушевського Львові.	Українознавство. №1. С.109 - 112.	2007
1615.	Самофалов М.	Кость Штеппа – співробітник Михайла Грушевського.	Вісник Київського нац. уні-ту імені Тараса Шевченка. Історія. № 91. С. 55–56.	2007

1616.	Ситник В.	До проблеми взаємин М. Міхновського з М. Грушевським.	Вісник Київського нац. уні-ту імені Тараса Шевченка. Історія. № 91. С. 56–60.	2007
1617.	Теличко А.	Микола Бажан про історичну концепцію Михайла Грушевського та її вплив на радянську історіографію.	Вісник Київського нац. уні-ту імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 91. С. 63–66.	2007
1618.	Тельвак В.	Михайло Грушевський сонга Володимир Милькович (до проблеми формування дискусійно-го поля української історіографії початку ХХ століття).	Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. К., Вип. 9. С. 255–269.	2007
1619.	Тельвак В.	Наукова діяльність Михайла Грушевського в дискусіях революційної доби.	Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. Черкаси, 2007. Вип. 100. С. 27–39.	2007
1620.	Тельвак В.	Німецькомовна «Історія українського народу» Михайла Грушевського в оцінках сучасників.	Український історичний журнал. № 3. С. 175–189.	2007
1621.	Тельвак В.	Перший том «Історії України-Руси» М. Грушевського в оцінках сучасників.	Історіографічні дослідження в Україні. Київ : НАН України, Ін-т історії України, Випуск 17. С. 16–38.	2007
1622.	Тельвак В. В.	Початки наукової діяльності Михайла Грушевського в оцінках істориків кінця ХІХ століття (до проблеми генези грушевсько-знавчих концепцій).	Вісник Київського нац. уні-ту імені Тараса Шевченка. Історія. № 91. С. 66–69.	2007
1623.	Тельвак В.	Проблема «Франко-Грушевський» в українській історіографії.	Український історик. № 4 / 1–2. С. 183–199.	2007
1624.	Тельвак В.	Рец. на кн.: Николае Йорги на «Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes» Михайла Грушевського.	Український археографічний щорічник. Нова серія. Київ, Випуск 12. С. 840–844.	2007
1625.	Тельвак В. В.	Творча спадщина Михайла Грушевського в інформаційно-пропагандистській діяльності СБУ.	Проблеми історії України ХІХ–поч. ХХ ст. Вип. 13. Київ, С. 56–59.	2007
1626.	Тельвак В. П.	Формування Михайла Грушевського як історіографа (гімназійна доба).	Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 91/93. С. 69–71.	2007
1627.	Ткаченко І.	Михайло Грушевський і цензура (1901–1914 роки).	Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 12. Український археографічний збірник. Том 15. Київ, С. 207–214.	2007
1628.	Храмов В.	Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934).	Видатні постаті України : біогр. Довідник. К. : МАУП; Книж. палата України. С. 404–406.	2007
1629.	Чугаєвська Л.	Михайло Грушевський і студентський рух в еміграції в 1920-ті роки.	Вісник Київського нац. уні-ту імені Тараса Шевченка. Історія. № 91. С. 71–73.	2007
1630.	Шихненко І.	Історичні погляди Олександра Грушевського.	Автореф. ... к. і. н. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спец. іст. дисц. Ін-т укр. археогр. та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 16 с.	2007
1631.	Шостак І.	Внесок Михайла Грушевського у становлення української соціологічної науки.	Наукові записки. Історичні науки. Острог, Вип. 8. С. 200–220.	2007
1632.	Юркова О.	«Україна» на історичному фронті: від наукового часопису українознавства до журналу циклу наук історичних.	Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр., Вип. 16 (2). С. 327–355.	2007
1633.	Василенко М.	Вибрані твори у трьох томах. Т. 3. Спогади. Щоденники.	Листування. Київ : Юридична думка, Академ. періодика, 720 с.	2008
1634.	Ващенко В.	Україна як проект метафізики: М. Грушевський та конструювання української політичної ідентичності.	Наук. зап.: зб. пр. мол. вч. та ас-тів. Київ.; Хмельницький: Ін-т. укр. археограф. та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Подільський осередок, Т. 17. С. 233–243.	2008
1635.	Верба І.	Михайло Грушевський: останній період перед еміграцією (квітень 1918 – квітень 1919 рр.).	Соціальна історія: науковий збірник / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Кафедра історії гуманітарних факультетів. Київ, Вип. 3. С. 53–58.	2008
1636.	Гирич І.	Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (продовження).	Український історик. Ч. 3–4 (175–176) / 1–2 (177–178). С. 200–235.	2008
1637.	Гирич І.	Рецензійний жанр у творчості М. Грушевського.	Грушевський М. С. Тв. у 50 т. Т. 14. Л. С. VI–VII.	2008
1638.	Калакура Я.	Рец. на кн.: Тельвак Віталій. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття). Київ-Дрогобич: «Вимір», 2008. 494с.	Український історичний журнал. № 5. С. 228–230.	2008
1639.	Калакура Я., Тельвак В.	Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття).	Український історичний журнал. № 5. С. 228–230.	2008
1640.	Мазур О., Патер І.	М. С. Грушевський і Союз визволення України в документах російської жандармерії.	Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Держава та армія. № 612. С. 31–35.	2008
1641.		Михайло Грушевський 1866–1934.	Розстріляне відродження: антологія 1917–1933 : поезія, драма, есей. К. : Смолоскип. С. 907–917.	2008

1642.	Новацький Р., Тельвак Вікторія, Тельвак Віталій.	Біографічні нариси видатних представників європейської культури. Михайло Грушевський (1866-1934). Ополє, 2007. 375 с.	Український археографічний щорічник. Вип. 12. Київ., С. 774-779.	2008
1643.	Педич В.	Тельвак Віталій. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ – Дрогобич: «Вимір», 2008. 494 с.	Дрогобицький краєзнавчий зб. Дрогобич: Коло, Вип. XI-XII. С. 737-740.	2008
1644.	Пиріг Р.	Феномен рееміграції Михайла Грушевського: сучасні інтерпретації.	Науковий зб. присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка. Київ. С. 234-241.	2008
1645.	Приходько Л.	Педагогічна діяльність О. С. Грушевського.	Студії з архівної справи та документознавства. Т. 16. С. 126-139.	2008
1646.	Тарабан В.	Погляди М. С. Грушевського на історичний процес.	Вісник Нац. уні-ту «Львівська політехніка». № 612 : Держава та армія. С. 219-222.	2008
1647.	Тельвак В.	Діяльність Михайла Грушевського еміграційної доби в дискусіях першої половини 20-х років.	Історіографічні дослідження в Україні: 36. наук. праць. Вип. 15. С. 181-203.	2008
1648.	Тельвак В.В.	Життєвий і творчий шлях М. С. Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р.	Історіографічні дослідження в Україні: 36. наук. праць. Вип. 15. С. 181-203.	2008
1649.	Тельвак В.В.	Життєвий і творчий шлях М. С. Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р.	Український історичний журнал. № 6. С. 111-125.	2008
1650.	Тельвак В.	Метанаратив М. Грушевського в історіографічному дискурсі доби Модерну.	Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 3. С. 227-239.	2008
1651.	Тельвак В.	Наукова діяльність Михайла Грушевського перших радянських років в оцінках сучасників.	Вісник Черкаського уні-ту. Серія: Історичні науки. Черкаси. Вип. 133-134. С. 27-34.	2008
1652.	Тельвак В.	Наукова діяльність Михайла Грушевського радянської доби очима західноукраїнської та емігрантської інтелігенції.	Дрогобицький краєзнавчий зб. Дрогобич: Коло, Вип. XI-XII. С. 239-254.	2008
1653.	Тельвак В.	Наукові погляди Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях у Російській імперії кінця XIX – початку XX ст.	Студії з архівної справи та документознавства. Київ, Т. 16. С. 42-57.	2008
1654.	Тельвак В.	Постать Михайла Грушевського в західноукраїнській публіцистиці середини – другої половини 30-х років XX ст.	Історичний журнал. №3 (39). С. 46-57.	2008
1655.	Тельвак В.	Творча спадщина Михайла Грушевського в інформаційно-пропагандистській діяльності СВУ.	Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України, Випуск XIV. С. 208-220.	2008
1656.	Тельвак В.	Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття).	Київ-Дрогобич «Вимір», 494 с.	2008
1657.	Тельвак В.	Чеська грушевськiana першої третини XX століття.	Історіографічні дослідження в Україні. Київ : НАН України. Ін-т історії України, Вип. 19. С. 240-258)	2008
1658.	Хеленюк А.	Грушевськознавство в творчості Л. Винара.	Наукові праці іст. фак-ту Запорізького державного уні-ту. Запоріжжя, Вип. 22. С. 231-236.	2008
1659.	Янкова Н.	Жанрово-стильові і поетикальні параметри творчості М. Грушевського.	автореф. ... канд. філол. наук : 10.01.01 –українська література / Н.І. Янкова ; Київський нац. ун-т ім. Шевченка. Київ, 20 с.	2008
1660.	Nowaski R, Telwak W.	Михайло Грушевський на тлі доби. Перша частина.	Дрогобич – Ополє, 2008. 378 с.	2008
1661.	Ploky S.	Between Poland and Russia: Mykhailo Hrushevsky's Dilemma, 1905-1907.	Journal of Ukrainian Studies Vols. 33-34. PP. 387-400.	2008-2009
1662.	Ващенко В.	Стратегії конструювання М. Грушевським українських метанаративів: методи та їх функції.	автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. і. н.: 07. 00. 06. / ДНУ. – Дн., 36 с.	2009
1663.	Гирич І.	Грушевськознавство 1994-2009 років на сторінках «Українського історика».	Український історик. Київ.; Львів; Острог; Нью-Йорк; Торонто; Париж. Ч. 1-4 (181-184). С. 62-79.	2009
1664.	Заброварний С.	Економічні погляди М. С. Грушевського.	Український історичний журнал. № 6. С. 47-62.	2009
1665.	Иваницкая С.	М. С. Грушевский в годы Первой мировой войны. Аспекты общественно-политической и публицистической деятельности.	Клио. Журнал для ученых. №2. (45). С. 109-117.	2009
1666.	Корольов Г.	«Відложивши федеративне...»: Михайло Грушевський у контексті державницької політики Центральної Ради.	Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. Київ, Вип. 20. С. 43-49.	2009
1667.	Корольов Г.	Автономістсько-федералістські погляди Михайла Грушевського: формування, втілення, трансформація.	Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 17 с.	2009
1668.	Романцова Н.	Постать князя Д. Вишневецького у науковій спадщині М. Грушевського.	Гілея: науковий вісник. Зб. наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ, ВІР УАН. Спецвипуск. С. 138-143.	2009
1669.	Тельвак В.	Відзначення ювілеїв Михайла Грушевського на початку XX століття.	Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України., С. 239-251.	2009

1670.	Тельвак В.	Марксистська рецепція творчого доробку Михайла Грушевського (перша третина ХХ століття).	Український археографічний щорічник. Київ: Український письменник, Вип. 13/14 С. 365–397.	2009
1671.	Тельвак В. В.	Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця ХІХ – 30-х років ХХ століття:	Автореф. дис. ... д. і. н.: 07.00.06 / НАНУ. Інститут історії України. Київ, 37 с.	2009
1672.	Тельвак В.	Рукописи, документи і матеріали Михайла Грушевського у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові. Каталог.	Український археографічний щорічник. Київ: Український письменник, Вип. 13/14. С. 720–724.	2009
1673.	Білокінь С.	Видання «Споминів» М. Грушевського: історія рукопису та видання.	Український археографічний щорічник. Нова Серія. . Вип. 15. 697–713.	2010
1674.	Бурлака Г.	Франко і Грушевський: спроба об'єктивної характеристики.	Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. Київ: ВД «Стилос». Т. 5. С. 27–66.	2010
1675.	Валіон О.	Внесок Михайла Грушевського у національно-культурне відродження українського народу в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.	Україна – Європа – Світ: Міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М. М. Алексівця, Вип. 5.: Україна – Європа – Світ: у 2 ч., ч. 1. С. 187–199.	2010
1676.	Гомотюк О.	Михайло Грушевський – архітектор науки про українство	Психологія. № 2. С. 26–52.	2010
1677.	Клімчук Г.	Мова публіцистики Михайла Грушевського.	Автореф. ... канд. філолог. наук: 10.02.01 українська мова Дніпропетровський нац. ун-т. Дніпропетровськ, 20 с.	2010
1678.	Лапан Т.	Соціологічні погляди Михайла Грушевського.	Вісник Львівського ун-ту. Серія соціологічна. Вип. 4. С. 53–59.	2010
1679.	Луняк Є.	З плеяди творців націй: Мішле, Костомаров, Грушевський: видатні історики в романтичних життєписах.	Ніжин: Вил'во НЛУ ім. М. Гоголя, 2010. 167 с.	2010
1680.	Малик Я.	Іван Франко та Михайло Грушевський: до питання взаємовідносин.	Іван Франко: дух, наука, думка, воля. Т. 2. Львів, С. 671–678.	2010
1681.	Музичко О.	Михайло Грушевський та Іван Линниченко: нові штрихи до історії взаємин двох істориків.	Український археографічний щорічник. Т. 11. С. 281–291.	2010
1682.	Тельвак В. В.	Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу.	Краєзнавство. № 3. С. 29–36.	2010
1683.	Тельвак В. В.	Грушевськіана Дмитра Багалія.	Вісник Черкаського універс. Серія: Істор. науки. Вип. 192. С. 7–14.	2010
1684.	Тельвак В. В.	«Ересиарх українського руху» (рецепція творчої спадщини М. Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини ХХ ст.).	Історіографічні дослідження в Україні. Т. 20. С. 131–154.	2010
1685.	Тельвак В. В.	Михайло Грушевський та конфлікти в середовищі українських істориків (початок ХХ ст.).	Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України, УНДІАСД. К., Т. 18. С. 183–190.	2010
1686.	Тельвак В.	Наукова спадщина Михайла Грушевського в історіографічній рефлексії Миколи Василенка.	Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Вип. 5. С. 23–40.	2010
1687.	Ткаченко І. В.	Редакційна політика М. Грушевського в «Літературно-науковому віснику» (1907 – 1914 рр.).	Український історичний журнал. № 5. С. 90–103.	2010
1688.	Цибенко І.	Територіально-історичні дослідження Михайла Грушевського: бібліографічний аспект.	Вісник Книжкової палати. К. № 12. С. 1–4.	2010
1689.	Шевчук В. О.	Академік Михайло Грушевський про державно-правову систему Київської Русі.	Право і безпека. № 5. С. 54–57.	2010
1690.	Adamski Ł.	Nacjonalista nostenoww. Mvchańo Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków.	Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. 369 s	2011
1691.	Герасименко С.	Культурно-просвітницька діяльність Михайла Грушевського в Галичині (1894 – 1914 роки).	file:///C:/Users/Admin/Downloads/znpkhnpu_ttmniv_2011_28_6.pdf	2011
1692.	Герасименко С.	Михайло Грушевський і боротьба за українську вищу школу в Галичині.	Теорія та методика навчання та виховання: Зб. наук. праць Харківського нац. пед. ун-ту імені І. С. Сковороди за редакцією член-кор. НАПН України А. В. Троцько. Харків: б. в., Вип. 27. С. 28–39.	2011
1693.	Голод І.	Історик не політик? Грушевський розбудив країну... і приспав.	Історична правда. 2011. 29 вересня. URL: http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/29/57143	2011
1694.	Корольов Г.	Ідея чорноморської федерації у поглядах Михайла Грушевського.	Український історичний журнал. № 6. С. 68–79.	2011
1695.	Красницька Н.	Внесок М. С. Грушевського у інтеграцію української етнології у європейський науковий простір 20-х років ХХ століття.	Етнічна історія народів Європи. Київ, Вип. 36. С. 102–108.	2011

1696.	Криворучко С., Дем'янюк О.	Українське село в історіософії М. С. Грушевського.	Вісник студент. наук. тов-ва ін-ту історії, етнології і права. Вип. X. С. 71–74.	2011
1697.	Масненко В.	Рец. на кн.: Тельвак В. В. Грушевськознавство – спеціальна галузь історичних знань: навчально- методичний посібник.	Дрогобицький державний педагогічний університету імені Івана Франка, 236 с.	2011
1698.	Павленко С.	Професори та студенти Київського університету Святого Володимира у «Щоденнику» М. Грушевського.	Актуальні питання вітчизняної та світової історії : зб. мат. Всеукр. наук. конф., 23-24 квітня 2010 року. Суми : Сум. держ. ун-т. С. 58–163.	2011
1699.	Павлов Н.	Ученый труд господина профессора Грушевского: Очерк истории украинского народа.	[Електронний ресурс]. 01 Іюня 2011. URL: http://alternatio.org/articles/item/109-ученый-труд-господина-профессора-грушевского-очерк-истории-украинского-народа	2011
1700.	Плохій С.	Великий перелік. Незвичайна історія Михайла Грушевського.	Київ : Критика, 599 с.	2011
1701.	Романцова Н.	Грушевськознавство у дослідженнях зарубіжних істориків.	Наука та освіта в сучасному університеті в контексті міжнарод. співробітництва: збірник матеріалів Міжнар. Наук.-практ. конф., М. Маріуполь, 23 – 25 трав. 2011 р. Маріуполь, С. 136–137.	2011
1702.	Романцова Н.	Історіографічні оцінки праць М. Грушевського щодо постаті князя Д. Вишневецького.	Актуальні проблеми науки та освіти: зб. матеріалів XIII підсумкової науково- практичної конференції викладачів 4 лют. 2011 року Маріуполь : МДУ, С. 148–150.	2011
1703.	Романцова Н.	Питання військової діяльності Д. Вишневецького у висвітленні Михайла Грушевського.	Воснна історія Північного Причорномор'я та Таврії: мат. VI Всеукр. наук. Військово-історичної конф. 6-7 жовт. 2011 р.: зб. наук. праць. К. Нац. Військово-іст. музей України, С. 74–77.	2011
1704.	Савчук І.	Михайло Грушевський та журнал «Україна» (проблемно-тематичний аналіз публікацій).	Дрогобицький красназвничий збірник. Вип. XIV–XV. С.274– 285.	2011
1705.	Стоян Т.	Наукова школа М. С. Грушевського в умовах тотальної ідеологізації історичної науки 1920–х рр. В УСРР.	Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». Вип. 43. С. 70–77.	2011
1706.	Тельвак В. В.	Грушевськознавство – спеціальна галузь історичних знань: навчально-методичний посібник.	Дрогобицький державний педагогічний університету імені Івана Франка, 236 с.	2011
1707.	Тельвак В.В.	Грушевськіяна Руслана Пирого.	Архіви України. Вип. 2-3. С. 290–298.	2011
1708.	Тельвак В.	Історія на службі пропаганди: праці Михайла Грушевського в інформаційній діяльності Союзу Визволення України.	Історія–ментальність– ідентичність. Вип. IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття: колективна монографія / за 648ед. Леоніда Зашкільняка, Йоанни Пісулінської, Павла Серженги. Львів: ПАІС, С. 87–96.	2011
1709.	Тельвак В.В.	Обговорення «Історії України» Михайла Грушевського на сторінках «The American Historical Review».	КС. №5. С. 118–123.	2011
1710.	Тельвак В.В.	Рец. на кн.: Adamski Lukasz. Nacjonalista postepowy. Mychajlo Hruszewski i jego poglady na Polske I Polakow.	Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 369 s.	2011
1711.	Тельвак В.В.	Михайло Грушевський в меморіальних практиках західноукраїнської громади в 1934–1935 рр.	Дрогобицький красназвничий збірник. Вип. XIV – XV. С.286–294.	2011
1712.	Тельвак В.П.	Михайло Грушевський – дослідник української історіографії (теоретико- методологічний аспект).	Дрогобицький красназвничий збірник. Вип. XIV – XV. С.264–273.	2011
1713.	Ткаченко І.	Науково-видавнича діяльність М. Грушевського під наглядом органів влади Російської імперії (1907 – 1914 рр.).	Український історичний журнал. № 6. С. 55–67.	2011
1714.	Ушаков Д.	Михаил Сергеевич Грушевский.	Великие украинцы. X.: Фактор. С. 69–72. (Украина. Вчера, сегодня, завтра)	2011
1715.	Харлан А.	Редакційно-видавнича діяльність Михайла Грушевського.	URL: http://druk.kpi.ua/files/publications/2011-4-20.pdf .	2011
1716.	Цибенко І.	Бібліологічна культура в творчості Михайла Грушевського.	Вісник книжкової палати. № 9. С. 33–36.	2011
1717.	Шилок Л.	Постать М. Грушевського в історії України.	URL: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/10877/1/45.pdf	2011
1718.	Яремчук В.	Еволюція стратегії українських партійно- політичних сил Галичини на початку ХХ ст. в оцінці М.Грушевського.	Гілея: наук. вісн.: зб. наук. праць. Київ, Вип. 43 (1). С. 576–585.	2011

1719.	Яневський Д.	Проект «Україна», або тасмниця Михайла Грушевського.	Харків, Фоліо, 315 с.	2011
1720.	Богдашина О.	Методика історичних досліджень М. С. Грушевського.	Вісник Харк. Держ. академії культури. Вип. 37. С. 29–39.	2012
1721.	Буряк Л.	Пам'ять про Михайла Грушевського у спогадах його сучасників: штрихи до просопографічного портрету людини, політика, вченого.	Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. Вип. 32. С. 232–236.	2012
1722.	Владига О.	Михайло Грушевський та археографічні плани Українського Наукового Товариства.	URL: file:///C:/Users/1/Desktop/статті%20до%20друку/УНТ/znkhnru_ist_2012_46_28.pdf	2012
1723.	Владига О.	Михайло Грушевський – голова Археографічної комісії НТШ.	Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. XVI. С. 261–274.	2012
1724.	Герасименко С.	Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Михайла Грушевського (1894–1917 рр.).	Автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Дрогобич, 2012. 21 с.	2012
1725.	Гирич І.	Михайло Грушевський: між наукою і політикою.	URL: http://www.i-huych.name/Misc/Dashkevich/Hrushevsky.html	2012
1726.	Гирич І.	Наукове товариство ім. Т. Шевченка як культурно-політичний проєкт М. Грушевського.	Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського) / Наукова конференція 29 вересня 2011 р. Київ : Укр. ін-т нац. пам'яті, С. 256–273.	2012
1727.	Журавльов С.	Еволюція поглядів М. С. Грушевського на українську державу.	Збірник наукових праць. Серія «Історія і географія». ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків : Коледжум, Вип. 44. С. 211–212.	2012
1728.	Лугова Т.	Теоретико-методологічні аспекти літературознавчої концепції М. С. Грушевського.	Автореф. ... канд. філол. наук: 10.01.06 – теорія літератури / Т. М. Лугова; Донецький нац. ун-т. Донецьк, 17 с.	2012
1729.	Луняк Є.	Вивчення життя та наукової спадщини Михайла Грушевського українськими істориками у Франції.	Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Українознавчий альманах. 2012. Вип. 8.	2012
1730.	Масненко В.	Нові наукові та навчально-методичні праці з грушевськознавства: [Рец. на кн.:] Тельвак В. В. Грушевськознавство – спеціальна галузь історичних знань: навчально-методичний посібник. Дрогобич: РВВ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 236 с.; Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Дрогобич: РВВ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 169 с.	Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки: 2012. №29 (242). С. 144–147.	2012
1731.	Пиріг Р.	Михайло Грушевський: суспільне усвідомлення історичної постаті: наукове видання.	Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики: (до 145-річчя від дня народж. Михайла Грушевського). К.: Укр. ін-т нац. пам'яті, С. 88–96	2012
1732.	Романцова Н.	Львівська історична школа Михайла Грушевського: до історіографії питання.	Українська державність: історія і сучасність. 36. Матеріалів Всеукр. Наук.-практ. конф. молодих вчених. м. Маріуполь, 23 листоп. 2012 р. Маріуполь, С. 107–109.	2012
1733.	Романцова Н.	Науково-організаційна діяльність М. Грушевського в Науковому товаристві імені Т. Шевченка. Історіографічний аспект проблеми.	Схід. Аналітично-інформаційний журнал. № 6. (120). С. 141–144.	2012
1734.	Романцова Н.	Формування світогляду М. Грушевського. Історіографічний аспект проблеми.	Актуальні проблеми науки та освіти: зб. матеріалів XIV підсумкової науково-практичної конференції викладачів 10 січня 2012 року / за заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь: МДУ, С. 384–386.	2012
1735.	Романцова Н.	Формування наукових поглядів М. Грушевського в перший київський період (1886 – 1894 рр.): сучасна українська історіографія проблеми.	Наукові праці: науково-методичний журнал. Миколаїв: вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, Вип. 195. Т. 207. Історія. С. 85–89.	2012
1736.	Стех Я.	Деякі актуальні думки до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського.	05 січня. URL: http://meest-online.com/history/date-in-history/deyaki-aktualni-dumky-do-145-richchya-vid-dnyarodzhennya-myhajla-hrushevskoho-2/	2012
1737.	Судин Д.	Женевський період діяльності Українського Соціологічного Інституту	Вісник Львів. Нац. ун-ту. Серія соціологічна. С. 37–50.	2012
1738.	Тельвак В.	Грушевськіана Мирона Кордуби.	Український історик. Т. Х. LIX. Ч. 1-4 (193–196). Нью-Йорк; Київ.	2012
1739.	Тельвак В. В.	Грушевськіана на сторінках «Українського історичного журналу» (1991–2010 рр.).	Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 22. С. 483–498.	2012
1740.	Тельвак В.	Михайло Грушевський як історик у світлі своїх рецензій (кінець XIX – початок XX ст.).	Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / редкол.: П. Сохань, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, Т. 15: Серія «Рецензії та огляди» (1898–1904) / Упор. В. Шульга.	2012

			В.Тельвак. С. V– XXIV.	
1741.	Тельвак В.В., Курилишин К.	Образ Михайла Грушевського на сторінках часопису «Галичанин».	Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. XVI. С.283–294.	2012
1742.	Тельвак В. В.	Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально- Східної Європи (кінець XIX– 30-ті роки XX століття).	Дрогобицьк: РВВ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 169 с.	2012
1743.	Тельвак В. В.	Творча спадщина Михайла Грушевського в історіографічній рефлексії Дмитра Дорошенка (перша третина XX ст.).	Вісник Черкаського університету. Історичні науки. № 29. С. 9–15.	2012
1744.	Цибенко І.	Українська періодика у творчому житті Михайла Грушевського.	Вісник Книжкової палати. № 11. С. 1-4.	2012
1745.	Ясь О.	Монументальний проєкт великого наративу М. Грушевського у світлі його дослідницьких стратегій.	URL: http://history.org.ua/JournALL/graf/graf_2012_22/30.pdf	2012
1746.	Бурлака Г.	Лектура Михайла Грушевського доуніверситетських часів.	Український археографічний щорічник. Випуск 18. Нова серія. Український археографічний збірник – Том 21. Київ, С. 296–310.	2013
1747.	Ващенко В.	«Ментальна географія» епохи Модерну: конструювання М. Грушевським «історичного простору» України, Європи, та Росії	Філосо. Альманах теорії та історії історичної науки. Т.7. С. 32–58.	2013
1748.	Винар Л	Михайло Грушевський в історії України.	Наукові записки. Серія «Історичні науки». Вип. 21. С. 176–182.	2013
1749.	Владига О.	Едиційна діяльність Михайла Грушевського (1924–1934 рр.).	Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки, № 9. С. 47–55.	2013
1750.	Герасименко С.	Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Михайла Грушевського (1894 – 1917 рр.) : [монографія].	Дрогоб. держ. пед. ун-т ім. Івана Франка. Дрогобицьк: РВВ ДДПУ ім. Івана Франка, 213 с.	2013
1751.	Іваницька С.	Рец. на кн.: Листування Михайла Грушевського: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / упоряд. О. Мельник; ред. Л. Винар, І. Гирич. – К.: Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2012. – 640 с. – (серія: «Епістолярні джерела грушевськознавства». Т. 6).	Український археографічний щорічник. Нова серія Вип. 18 Український археографічний збірник. Т. 21. Київ, С. 748–761.	2013
1752.	Каленчук Ю.	Слов'янзми, які не увійшли до словників, у літературознавчих працях Михайла Грушевського	Актуальні проблеми природничих та гуманітарних наук у дослідженнях молодих вчених «Роздінка – 2013». Філологічні науки. Соціальні комунікації : зб. матеріалів XV Всеукр. наук. конф. молодих вчених, Черкаси, 18–19 квіт. 2013 р. Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького [та ін.]. Черкаси, С. 100–102.	2013
1753.	Кириченко Ю.	Етнологічні та фольклористичні погляди М. С. Грушевського (на матеріалах "Історії української літератури").	Етнічна історія народів Європи. Київ, Вип. 39. С. 63–66.	2013
1754.	Лавров В.	«У нас завязалась связь надолго ...» (Из переписки М. С. Грушевского с В. И. Вернадским).	Харківський історіографічний збірник. Вип. 12. С. 228–247.	2013
1755.	Луняк С.	Вивчення наукової спадщини Михайла Грушевського у Франції.	Історіографічні дослідження в Україні. 2013. С. 103-121.	2013
1756.	Марченко Н.	Столітній ювілей Михайла Грушевського на сторінках діаспорної періодики.	Наукові записки. Серія "Історичні науки". Вип. 21. С. 189-198.	2013
1757.	Миронець Н.	Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським (1908 –1928).	Український археографічний щорічник. Випуск 18. Нова серія. Український археографічний збірник. Том 21. Київ, С. 449–513.	2013
1758.	Музичко О.	Іван Линниченко та Михайло Грушевський (до проблеми комунікаційних зв'язків у середовищі київської історичної школи).	Вісник НТШ. Ч. 49. С. 71-74.	2013
1759.	Романцова Н.	«Звичайна схема «руської історії ...» М.Грушевського в оцінках сучасних українських історіографів.	Україна і світ: проблеми історії: матеріали Всеукр. наук.-практ. конференції. Маріуполь : МДУ, С. 105–107.	2013
1760.	Романцова Н.	«Звичайна схема «руської історії ...» М.Грушевського в історіографічних оцінках українських вчених.	Історичні і політологічні дослідження: науковий журнал. Видання Донецького національного університету, історичний факультет. № 2 (52). С. 58–64.	2013
1761.	Романцова Н.	«Історія України-Руси» М. Грушевського в оцінках сучасних українських вчених.	Актуальні проблеми науки та освіти: збірник матеріалів XV підсумкової науково-практичної конференції викладачів. 1 лютого 2013 року. Маріуполь : МДУ, С. 402–404.	2013

1762.	Романцова Н.	«Історія України-Руси» Михайла Грушевського в оцінці радянської історіографії.	Гуржіївські історичні читання: збірник наукових праць / Ред. кол.: В.А.Смолій, О.І.Гуржій, А.Г.Морозов та ін. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., Вип. 6. С. 29–31.	2013
1763.	Романцова Н.	Наукова діяльність М.Грушевського у Всеукраїнській Академії наук (1924 – 1931 рр.). Історіографічний аспект проблеми.	Схід. Аналітично-інформаційний журнал. № 6.(126). С. 254–259. (роздруковка)	2013
1764.	Романцова Н.	Науково-публіцистичні праці М.Грушевського доби Української Центральної Ради: історіографічний погляд на проблему.	Історичні і політологічні дослідження. № 4. С. 16–22.	2013
1765.	Романцова Н.	Наукові та публіцистичні праці М. Грушевського львівського періоду: історіографія проблеми.	Схід. Аналітично-інформаційний журнал. № 1. (121). С. 112–115.	2013
1766.	Романцова Н.	Проблеми та суперечності формування львівської історичної школи М. Грушевського: історіографічний аспект проблеми.	Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Год. ред. В.М. Вашкевич. Київ. ВІР УАН. Вип. 68 (№ 1). С. 193–198.	2013
1767.	Судин Д.	Працький період діяльності Українського соціологічного інституту (квітень 1920–січень 1921 рр.)	Вісник Львів. Нац. ун-ту. Вип. 7. Серія соціолог. С.230–244.	2013
1768.	Тельвак В. В.	Монографічна грушевська: спроба узагальнення.	Гуржіївські історичні читання. Вип. 6. С. 104–107.	2013
1769.	Тельвак В., Яценюк Т.	Смерть Михайла Грушевського на сторінках української закордонної періодики.	Наукові записки. Серія «Історичні науки». Вип. 21. С.182–188.	2013
1770.	Гурченко Ф.	Михайло Грушевський vs. Микола Міхновський (дискусія сучасників: погляд через сторіччя).	Український історичний журнал. 2013. № 2. С. 74–94.	2013
1771.	Юркова О.	Тасмніці офіційного некролога Михайла Грушевського: збірник научних трудов.	Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжви-домчий зб. наук. пр. Відп. ред. С.В. Кульчицький. Київ: Ін-т історії України НАНУ, Вип. 22. С. 31–54	2013
1772.	Янкова Н.	сторичні коди у творчості Михайла Грушевського.	монографія. Київ: Академія, 160 с.	2013
1773.	Александрова Г.	«Історія української літератури» М. Грушевського: Проблеми національної ідентичності.	Наукові записки Національного уні-ту «Острозька академія»: Серія «Філологічна». Вип. 41. С. 8–11.	2014
1774.	Ващенко В.	«Гіла історика»: bodi politic у текетах М. Грушевського.	Ейдос. Вип. 8. С. 115–128.	2014
1775.	Владига О.	Археографічна діяльність Михайла Грушевського в 1894 – 1895 рр.	Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., Вип. 5. С. 72–74.	2014
1776.	Владига О.	Археографічна діяльність Михайла Грушевського (1894 – 1934 рр.)	Автореф. ... к.і.н.: 07. 00. 06 – історіографія, джерело-знавство та спец.іст. дис.Черкас. нац. ун-т. Черкаси. 20 с.	2014
1777.	Гоцуляк В.	М. С. Грушевський – видатний історик в українській історичній науці: історіографічний аспект.	Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи розвитку» В. В. Гоцуляк. Київ-Бар. С. 222–228.	2014
1778.	Коник О.	Коник О. Євген Чикаленко – Михайлу Грушевському про гроші, «Академічний дім» у Львові та українську національну справу.	Scriptorium nostrum. 2014. № 1. С. 40–50. http://nbuv.gov.ua/UJRN/scno_2014_1_5	2014
1779.	Лебедева Ю.	Внесок М. Грушевського у дослідження історії становлення та розвитку Київської Русі як держави українського народу.	Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 25. С. 240–254.	2014
1780.	Лозовий В.	Погляди Михайла Грушевського на соціальну базу українського державотворення в період революції 1917–1921 рр.	Вісник Кам'янець-Подільського національного уні-ту імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, Вип. 7. С. 91–98.	2014
1781.	Мазур І.	Діяльність М. С. Грушевського у контексті духовного відродження України в 20-х роках ХХ століття.	Актуальні питання мистецької педагогіки. Хмельницький, Вип. 3. С. 56–62.	2014
1782.	Романцова Н.	Діяльність Михайла Грушевського в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка: історіографічний огляд праць українських істориків діаспори.	Гуржіївські історичні читання: зб. наук. праць / Ред. кол.: В.Смолій, О.Гуржій, А.Морозов та ін. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., Вип. 7. С.48–50.	2014
1783.	Романцова Н.	Емігрантський період наукових досліджень М. Грушевського (1919 – 1924 рр.). історіографічний огляд проблеми.	Наукові праці: науково-методичний журнал. Миколаїв: вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, Вип. 215. Т. 227. Серія «Історія». С. 82 – 86.	2014

1784.	Романцова Н.	«Історія України-Руси» Михайла Грушевського в українській історіографії.	Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Гол. ред. В.М.Вашкевич. Київ. ВІР УАН. Вип. 89 (№ 10). С. 17–21.	2014
1785.	Романцова Н.	«Історія України- Руси» М. Грушевського. Історіографічні оцінки радянської доби.	Збірник матеріалів XVI підсумкової науково- практ. конф. викладачів (31 січня 2014 року). Маріуполь, Маріупольський державний університет. С. 385–388.	2014
1786.	Романцова Н.	Київська наукова історична школа М. Грушевського: висвітлення проблеми в українській історіографії.	Наукові праці: науково-методичний журнал. Миколаїв : вид-во ЧДУ ім. Петра Могили. Вип. 229. С. 110–114.	2014
1787.	Романцова Н.	Наукова діяльність М. Грушевського у Всеукраїнській академії наук.	Україна і світ: проблеми історії: матеріали Всеукр. наук.-практ. конференції. Маріуполь : МДУ, С. 98–100.	2014
1788.	Романцова Н.	Наукова та публіцистична діяльність М.Грушевського (1907 – 1914 рр.): проблема в українській історіографії ХХ ст.	Схід. Аналітично-інформаційний журнал. № 4. (130). С. 193–197.	2014
1789.	Сворак С.	Концепція народодляді Козацької держави у політико- правових поглядах М. Грушевського.	Вісник Львівського університету. Сер. Юридична. Вип. 59. С. 114–120.	2014
1790.	Тельвак В. В.	Грушевськіана Івана Крип'якевича (до 1939 р).	Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 7. С. 185–194.	2014
1791.	Тельвак В.	Дилема «Росія - Захід» в історіографічній спадщині Михайла Грушевського.	Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 24. С. 184–195.	2014
1792.	Тельвак В. В.	«...За двадцять років професор дждався вже мало не сотні своїх учнів...» (До проблеми персонального складу львівської історичної школи Михайла Грушевського).	Вісник НТШ. № 51– 52. С. 9–11.	2014
1793.	Тельвак В.	Львівський університет у становленні історичної школи Михайла Грушевського.	Актуальні питання гум. наук. Вип. 10. С. 46–52.	2014
1794.	Тельвак В., Педич В.	Львівська історична школа Михайла Грушевського: комунікативна природа та психологічний клімат.	Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 25. С. 26–53.	2014
1795.	Тельвак В.В., Тельвак В.П.	Михайло Грушевський та «Київська старовина».	Гуржійські історичні читання: 36. наук. праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю.А., Вип. 7. С. 33–37.	2014
1796.	Тельвак В.	Останні томи листування Михайла Грушевського.	Актуальні питання гуманітарних наук. Вип. 8. С. 425–429.	2014
1797.	Тельвак В.	Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського як історіографічна проблема (до 1914 року).	Scriptorium nostrum. № 1. С. 9–39.	2014
1798.	Трубчанінов С.	Історично-географічні дослідження представників наукової школи В.Антоновича.	Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки. Вип. 7. На пошану академіка П.Т. Тронька до 100-річчя від дня народження. С. 135–148.	2014
1799.	Юркова О.	Вшанування Патріарха: Реакція на смерть Михайла Грушевського поза межами радянської України : збірник научних трудов.	Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи : Матеріали міжнар. наук. конф. (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.). К. : Ін-т історії України НАНУ, С. 219–237.	2014
1800.	Ясь О.	Традиція й революція у великому тексті М. Грушевського.	Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 25. С. 220–239.	2014
1801.	Ясь О.	«Коллективный чоловік» на авансцені історії: соціологізація минувшини в дослідн. практиках Грушевського	Український історичний журнал. № 6. С. 123–149.	2014
1802.	Бойко Т.	Круглий стіл на тему: «Родина Грушевських в історії української культури та державотворенні».	Українознавство. № 4. С. 248–250.	2015
1803.	Ващенко В.	Методологія в сучасній українській історичній науці: від Михайла Грушевського до сьогодні. Історія історіографії і методологія історії в Польщі та в Україні.	pod redakcją naukową Jerzego Maternickiego, Joanny Pisulinskiej i Leonida Zaskilniaka. Rzeszow: Wydawnictwo uniwersytetu Rzeszowskiego., С. 301–312.	2015
1804.	Вовк І.	Родинні зв'язки Михайла Грушевського і Олександра Левицького.	Історія релігій в Україні . Л., Кн. 1. С. 281–288.	2015.
1805.	Гирич І.	Допоміжна серія 50-томника Михайла Грушевського.	Грушевський М. С. Твори: У 50 т. Т. 46. Кн. І. Рецензія на праці М. Грушевського (1890–1914) / упор. В.Тельвак. Львів: Світ. С. V – VII.	2015
1806.	Гриценко Г.	Михайло Грушевський в українсько-білоруських наукових контактах.	Актуальні питання гуманітарних навк. Вип. 11. С. 29-34.	2015
1807.	Журавльов С.	Рід Грушевських у культурно- освітньому і громадському житті України (друга половина XIX – перша третина ХХ століття):	Автореф. дис. ... к. і. н (07.00.01) / Черкаський нац. університет ім. Б. Хмельницького. Черкаси., 20 с.	2015
1808.	Кавунник В.	Історія видання «Очерка» Михайла Грушевського.	Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г.Папакін, І.Гирич та ін. Львів: Світ, 2002. Т. 22: Серія	2015

			«Монографічні праці» / упор. І.Гирич, В. Кавунник. С. V–XLII.	
1809.	Корнієнко В.	До історії Звенигородського музею імені Тараса Шевченка: лист Софії Терещенко до Михайла Грушевського 1928 р.	Київська археографічна комісія в історії укр. нац. відродження = The Kyivan archaeographic commission in the History of Ukrainian national renaissance : [зб. наук. пр. за мат. Всеукр.наук.-практ. конф., присвяч. 200-річчю від дня народж. Тараса Шевченка, м. Київ, 9 жовт. 2014 р.] Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського [та ін.]. Київ, С. 157–165.	2015
1810.	Мельниченко Т.	Михайло Грушевський у Москві. Т. Мельниченко ; розмову вела Л. Голота.	Слово Просвіти. Київ, 3–9 груд. (№ 48). С. 10–11.	2015
1811.	Нікольчук І.	Фольклор Київщини в світлі праці Михайла Грушевського «Історія України-Русі».	Народознавчі зошити. Львів, № 4 (124). С. 762–766.	2015.
1812.	Романцова Н.	М. Грушевський і конфлікт 1911 – 1913 рр.: висвітлення проблеми в працях сучасників.	Гуржійські історичні читання: збірник наукових праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю.А. Вип 10. С. 28–30.	2015
1813.	Романцова Н.	Грушевський і конфлікт 1911 – 1913 рр. в НТШ: проблема в сучасній українській історіографії.	Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Політологія. Історія. Вип. 13. С. 59–65.	2015
1814.	Romantsova N.	M. Grushevskiy's scientific activities (1907 – 1914): highlsght of the problem in the works by historians in the early 20TH century.	Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. Вип. 13. С. 59 – 65.	2015
1815.	Романцова Н.	Історіографічні оцінки І. Франка щодо наукових праць М. Грушевського.	Україна і світ: проблеми історії: зб. мат. Всеукраїнської науково-практ-тичної конф. 22 листопада 2015 р. / під загал. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь: МДУ, С. 112–114.	2015
1816.	Романцова Н.	Київська наукова школа М. Грушевського: висвітлення проблеми в радянській історіографії.	Актуальні проблеми науки та освіти: зб. мат. XVII підсумкової науково-практ. конф. викладачів 30 січня 2015 року. Маріуполь : МДУ, С. 372–374.	2015
1817.	Савченко Г.	Микола Міхновський і зародження українського руху в російській армії (березень 1917 р.): спомини Михайла Грушевського. Юридичний факультет Університету Святого Володимира в персоналіях його викладачів та вчених	Зб. матеріалів Першої Міжнар.наук.-практ. конф., присвяч. 140-річчю від дня народж. ректора Ун-ту Святого Володимира Є. В. Спекторського, м. Київ, 27 листоп. 2015 р. Київ.нац. ун-т ім. Тараса Шевченка [та ін.]. Київ, С. 344–354.	2015.
1818.	Савчук І.	Редакційна політика Михайла Грушевського в журналі «Україна» (до 1918 р.).	Проблеми гум. наук. Серія «Історія». Вип. 36. С. 72–83.	2015
1819.	Тельвак В.В.	«Добрій історик, але поганий політик»: Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського після 1914 р.	Scriptorium nostrum. № 1–2. С.35–64.	2015
1820.	Тельвак В. В., Педич В. П.	Персональний склад Львівської історичної школи Грушевського методологічний аспект.	Проблеми гуманітарних наук. Історія. №36. С. 18–35.	2015
1821.	Тельвак В.	Між історією та політикою: рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського після 1914 року.	Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Т. 46. Кн. II. Рецензії на праці Грушевського (1915–1938) Львів: Світ, С. V – XXVI.	2015
1822.	Тельвак В. В., Педич В. П.	Михайло Грушевський та польська професорська корпорація Львівського університету: між співпрацею та конфліктами.	Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75- ліття створення історичного факультету).Львів: ПАІС. С. 62–69.	2015
1823.	Тельвак В.	Рецензування праць Михайла Грушевського як історіографічна проблема (до 1914 року).	Грушевський М. С. Твори: У 50 т. Т. 46. Кн. I. Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890-1914). Львів: Світ, С. VIII – XXX.	2015
1824.	Тельвак В. (упоряд.)	Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890-1914). (Серія «Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви»).	Грушевський М. С. Твори: У 50 т. Т. 46. Кн. I. Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890-1914). Львів: Світ., 632 с.	2015
1825.	Тельвак В. (упоряд.)	Рецензії на праці Михайла Грушевського (1915-1938). (Серія «Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви»).	Грушевський М. С. Твори: У 50 т. Т. 46. Кн. II. Рецензії на праці Михайла Грушевського (1915-1938).	2015

			Львів: Світ, 512 с.	
1826.	Цибенко І.	Науково-видавнича діяльність Грушевського в умовах розбудови національної культури України.	Вісник Книжкової палати. 2015. № 11. С. 34–37.	2015
1827.	Шелудякова Н.	Ідеї смерті та безсмертя в контексті колекціонування М. Грушевського.	Ейдос. Вип. 8. С. 295-212.	2015
1828.	Шпик І.	Погляди М. Грушевського на українсько-болгарські духовно-культурні відносини епохи середньовіччя.	Дриновський зб. : [зб. ст.]. Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна [та ін.]. Харків ; Софія, Т. 8. С. 333–340.	2015
1829.	Юркова О.	«... Вернувся на радянську Україну, до Києва, сподіваючись повести інтенсивну наукову роботу...».	Твори : у 50 т. Львів : Видавництво "Світ", Т.10. Кн. 1. С. V–XXIV.	2015
1830.	Юркова О.	«... Маю у своїм портфелі студійку...»: Останні праці та рецензійні огляди Михайла Грушевського.	Твори : у 50 т. Львів : Видавництво «Світ» Т.10. Кн. 2. С. V–X.	2015
1831.	Юркова О.	Як методологічно «розброювали» «грушев'янця» Сергія Шамрая (з історії «дискусій» на «історичному фронті» України) 1931–1932 рр.	Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2015. Вип. 23. С. 104–115.	2015
1832.	Атаманенко А.	Постать М. Грушевського у закордонному українознавстві (1930-і – 1991 рр.).	Міжнародна наук. конф. до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острогож). С. 28–33.	2016
1833.	Атаманенко В.	Описово-статистичні джерела у науковому доробку М.С. Грушевського.	Міжнародна наук. конф. до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острогож). С. 114–118.	2016
1834.	Баран В.	Михайло Грушевський – видатний український вчений і громадянин.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 11-12.	2016
1835.	Бегаль О.	Народницькі погляди М. Грушевського в контексті сучасного розвитку українського суспільства.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 131-133.	2016
1836.	Беценко Т.	Роздуми М. С. Грушевського про українську мову та українську школу.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 86-87.	2016
1837.	Білан С.	Ідеї української державності та переслідування М.С. Грушевського.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 12-13.	2016
1838.	Білаш М.	Три міста в житті Грушевського.	Пенсійний кур'єр № 39. 30 вересня. С.9.	2016
1839.	Білівненко С.	Роль наукового доробку М.С. Грушевського у сучасних дослідженнях з етнології України.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острогож). С. 62–65.	2016
1840.	Блануца А.	Інститут місцевого управління у Великому Князівстві Литовському у концепції Михайла Грушевського.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 37-38.	2016
1841.	Близнак М.	Соціально-економічні аспекти поступу міст Волині у наукових дослідках М. Грушевського.	Міжнар. наук. конф. до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острогож). С. 146–149.	2016
1842.	Блозва Л.	Суспільно-політичні погляди М.С. Грушевського.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 38-40.	2016
1843.	Бокайло О.	Вшанування пам'яті М.С. Грушевського організацією «Зарево».	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острогож). С. 83–86.	2016
1844.	Бонь О.	Михайло Грушевський та Олекса Новицький у формуванні українських інтелектуальних мереж.	Київські історичні студії. № 2. С. 27–33.	2016
1845.	Борчук С.	Михайло Грушевський і українські енциклопедично-краснавчі проєкти початку ХХ ст.	Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: історичні ретроспекції та виклики сучасності. Зб. мат.	2016

			XIV Всеукр. наук. історико-краєзнавчої конф., присвяч. 160-річчю від дня народження Івана Франка та 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського, м. Київ, 25 листопада 2016 р. / За заг. ред. О.П.Ресента. Київ: Українські пропілеї, 2017. С. 104–112.	
1846.	Бундак О.	Постать Михайла Грушевського на сторінках «Українського селянина».	Symposium historiographicum czercasiensium (Присвячений 150-річчю від дня народження Грушевського). Черкаси. С. 291-297	2016
1847.	Бурлака Г.	Соціальні мотиви у літературній творчості Михайла Грушевського.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог). С. 176-181.	2016
1848.	Ванчура О.	Писав історію "не таку". Радянська влада намагалася стерти ім'я Михайла Грушевського – державотворця, історика, особистості.; бесіду вела О. Яницька. Про М. Грушевського розповідає головний зберігач фондів Державного меморіального музею Михайла Грушевського у Львові Олесь Миронівна Ванчура.	Україна молода. Київ, 29 верес. (№ 122). С. 12.	2016
1849.	Васильєва В.	Осмилення історичного процесу розвитку українського народу М.С. Грушевським.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 41-42.	2016
1850.	Васюк О., Виговська С.	Педагогічна діяльність М. Грушевського.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 133-134.	2016
1851.	Ващенко В.	Історик у боротьбі за символічну владу в соціології: М.Грушевський як творець наукових традицій.	Symposium historiographicum czercasiensium (Присвячений 150-річчю від дня народження Грушевського). Черкаси. С. 36–55.	2016
1852.	Ващенко В.	Історик та стратегії конструювання історичного простору: Київ на ментальних мапах Михайла Грушевського.	Київські історичні студії. № 2. С. 3–10.	2016
1853.	Ващенко В.	Метафора «залізного перстня»: деякі питання семіотики влади у М. Грушевського.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог). С. 134-137.	2016
1854.	Верба І.	Михайло Грушевський як людина.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог). С. 190–192.	2016
1855.	Вергунов В.	Освячена іменами Грушевського і Вернадського : до 85-ліття Національної академії аграрних наук України.	Голос України. № 93. 21 травня. С. 6.	2016
1856.	Винар Л.	Слово-привіт учасникам Міжнародної наукової конференції з нагоди 150-ліття видатного вченого, політичного та громадського діяча Михайла Грушевського, Національний університет «Острозька академія», 17 вересня 2016 р.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог). С. 9,10.	2016
1857.	Виноградов Г.	Український метанаратив М. Грушевського: від про(анти)-карамзінського проекту до власної концепції.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог). С.126–129.	2016
1858.	Вишинська О.	Тасмниця датування останнього дня М. С. Грушевського.	М. С. Грушевський – творець української держави: збірка матер. Обл. наук.-практ. конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (м. Миколаїв, 20 жовтня 2016 року)	2016
1859.	Вікторова Л., Отченашко В.	Науковий доробок Михайла Грушевського як об'єкт дослідження у сучасній російській науці.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 68-70.	2016
1860.	Власенко Ф.	М. Грушевський про діалектику тенденцій індивідуалізму та солідаризму як основу самоорганізації історичного процесу.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 85-86.	2016
1861.	Власюк С.	Михайло Грушевський у політиці пам'яті сучасної України.	Міжнародна наукова конф. до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог). С. 65–67.	2016

1862.	Волос О.	Маловідомі сторінки епістолярної спадщини М. С. Грушевського.	М. С. Грушевський – творець української держави: збірка матер. Обл. наук.-практ. конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (м. Миколаїв, 20 жовтня 2016 року)	2016
1863.	Воронов В.	Оцінка М. С. Грушевським наукового доробку О. М. Лазаревського.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острогож). С. 122–126.	2016
1864.	Воронова М.	Постать М.С. Грушевського в дослідженнях Омеляна Прицака.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острогож). С. 76–78.	2016
1865.	Гаврилюк Ю.	Брати Лебединці в долі родини Грушевських.	Над Бугом і Нарвою. Bielsk Podlaski, № 6 (148). С. 26–30.	2016.
1866.	Гаврилюк Ю.	Михайло Грушевський – літописець і співтворець нашої історії.	Наше слово. Варшава, 18 верес. (№ 38). С. 1, 6.	2016
1867.	Гаврилюк Ю.	Щоб не був чужинцем у рідному місті!	Наше слово. Варшава, 16 жовт. (№ 42). С. 7.	2016
1868.	Георгієвська В.	Михайло Грушевський – партійний публіцист.	Образ : наук. журн. Суми ; Київ, Вип. 3 (21). С. 66–71.	2016
1869.	Гелей С.	Перший систематизований аналіз історіософії Михайла Грушевського.	Вісник НИИШ. Ч. 55. С. 17–25.	2016.
1870.	Гирич І.	Досягнення і перспективи розвитку сучасного грушевськознавства (до 150-річчя від дня народження М.С. Грушевського).	За матеріалами наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 28 вересня 2016 року. Вісник НАН України. № 11. С. 31–37.	2016
1871.	Гирич І.	«Конструктор» модерної нації. До 150-річчя Михайла Грушевського.	Літературна Україна. Київ, 3 листоп. (№ 42). С. 3.	2016.
1872.	Гирич І.	М. Грушевський у досягненні ідейно-культурної соборності та подоланні наддніпрянського партикуляризму в 1906–1907 рр. (з щоденника).	Український історичний журнал. № 5. С. 101–111.	2016
1873.	Гирич І.	Михайло Грушевський: конструктор модерної української нації.	Київ: Смолоскип, 840 с.	2016
1874.	Гирич І.	О. Лотоцький і М. Грушевський. До історії співпраці на громадській ниві.	Архіви України. 2016. Вип. 5-6 (304-305): вересень-грудень. С.20–34.	2016
1875.	Гирич І.	Пятдесятитомник творів Михайла Грушевського: концепція, здобутки, перспективи.	Український історичний журнал. 2016. № 2. С. 51–68.	2016
1876.	Гирич І.	50-томник Михайла Грушевського: досвід та перспективи видання.	Міжнародна наукова конф. до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острогож). С. 23–28.	2016
1877.	Гирич І.	Українська революція: інтерпретаційні проблеми (М. Грушевський та інші державники)	Symposium historiographicum szercasiensium (Присвячений 150-річчю від дня народження Грушевського). Черкаси. С.222–239	2016
1878.	Гладун В.	Концепція української національної ідеї М. С. Грушевського.	М. С. Грушевський – творець української держави: збірка матер. Обл. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (м. Миколаїв, 20 жовтня 2016 року)	2016
1879.	Годжал С.	Грушевський в дослідженнях М. Антоновича.	Міжнародна наук. конф. до 150-ліття Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острогож). С. 78–83.	2016
1880.	Гончаревич Т.	М. С. Грушевський: становлення української історичної науки.	М. С. Грушевський – творець української держави: збірка матер. Обл. наук.-практ. конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (м. Миколаїв, 20 жовтня 2016 року)	2016
1881.	Горбань Т.	Ідея української соборності у політичних поглядах Михайла Грушевського.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 42-43.	2016
1882.	Гоцуляк В.	Сучасна історична думка про «народництво» і «державництво» М. Грушевського.	Symposium historiographicum szercasiensium (Присвячений 150-річчю від дня народження Грушевського). Черкаси. С. 274 – 290.	2016
1883.	Громовий М.	Еволюція поглядів М. Грушевського на українську державу.	М. С. Грушевський – творець української держави: збірка матер. Обл. наук.-практ. конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження	2016

			Михайла Сергійовича Грушевського (м. Миколаїв, 20 жовтня 2016 року).	
1884.	Деміденко Н.	М. С. Грушевський: деякі аспекти концепції державотворення (до 150-річчя від дня народження).	Сіверщина в історії України. Київ ; Глухів, Вип. 9. С. 407–411	2016.
1885.	Денисюк О.	Грушевськіана в Острозькій академії.	Міжнародна наукова конф. до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острогож). С. 67–69.	2016
1886.	Джус О.	Михайло Грушевський і функціонування Українського соціологічного інституту як першого наукового закладу української еміграції.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острогож). С. 97–100.	2016
1887.		«... доконала його Москва»: 150 років з дня народження Михайла Грушевського.	Урядовий кур'єр № 180. 24 вересня. С. 8.	2016
1888.		До 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського. Матеріали Державної архівної служби України, присвячені життю та діяльності Михайла Грушевського.	Опубліковано 27 вересня 2016 року о 19:30. URL: https://finland.mfa.gov.ua/news/51146-do-150-richchya-vid-dnya-narodzheniya-mihajla-grushevskogo .	2016
1889.	Дублянська Т.	Вивчення М.С. Грушевським королівщин Речі Посполитої.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття Михайла Сергійовича Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острогож). С. С. 149–153.	2016
1890.	Дутчак В.	Михайло Грушевський і українське кобзарство.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острогож). С.48-50.	2016
1891.	Дячок В.	Фольклорні записи про Устима Карманюка (Кармалюка) в листах до Грушевського.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острогож). С. 109–114.	2016
1892.	Єрмоленко С.	Парадигма української мови в науковому світогляді Михайла Грушевського.	Українська мова. Київ, № 3 (59). С. 3–16.	2016.
1893.	Жулинський М.	Fiction чи non-fiction? Історичні сюжети в літературній спадщині М. Грушевського.	Слово і час. Київ, № 11 (671). С. 57–65.	2016.
1894.	Журавльов С.	Педагогічно-просвітницька діяльність Сергія Федоровича Грушевського.	Symposium historiographicum szercasiensium (Присвячений 150-річчю від дня народження Грушевського). Черкаси. С.240–249	2016
1895.	Журжа І.	«Справа Грушевського»: 29 вересня 2016 року виповнюється 150 років від дня народження видатного українського державного, громадсько-політичного діяча, вченого Михайла Грушевського.	Голос України. № 185. 29 вересня. С. 20.	2016
1896.	Задорожнюк В.	Співпраця М. Грушевського і В. Січинського на тлі історичної науки і громадської діяльності.	Вісник Кам'янець-Подільського нац. уні-ту імені Івана Огієнка. Іст. науки. Кам'янець-Подільський, Вип. 9. С. 41–49.	2016.
1897.	Зайченко І.	М.С. Грушевський: «створення національної школи є однією з найсильніших заповідей національного відродження».	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 141-142.	2016
1898.	Заяць А.	М. Грушевський про устрій український міст ранньомодерної доби.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острогож). С. 118–122.	2016
1899.	Земський Ю.	Геополітичне позиціонування України за статтею М. Грушевського «Звичайна схема «русской» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства».	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острогож). С. 170–173.	2016
1900.	Зінченко О.	Місяць для України. Великий мит Михайла Грушевського.	Історична правда [Електронний ресурс]. 28 вересня.	2016
1901.	Кавунник В.	Модель українського суспільства у поглядах Михайла Грушевського.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острогож). С. 166–168.	2016
1902.	Калакура Я.	Історіографічні студії Михайла Грушевського: досвід і уроки.	Україна–Європа–Світ : міжнарод. зб. наук. праць. Сер.: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль, Вип. 17. С. 203–215.	2016
1903.	Калакура Я.	Михайло Грушевський – фундатор історіографічних досліджень.	Український історичний журнал. 2016. № 3. С.4–17.	2016

1904.	Калкутіна Н.	М. С. Грушевський та радянські спецслужби: до питання останніх років життя та діяльності вченого.	М. С. Грушевський – творець української держави: збірка матер. Обл. наук.-практ. конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (м. Миколаїв, 20 жовтня 2016 року).	2016
1905.	Калуга В.	Лженауки як інструмент розкриття ірраціональної складової життя і діяльності Михайла Грушевського.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум», Київ : «Міленіум», С. 72-75.	2016
1906.	Карповець М.	Філософія культури Михайла Грушевського.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог). С. 187–190.	2016
1907.	Киридон А.	Образ Михайла Грушевського: еволюція пам'яттєвого дискурсу.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог). С. 11–15.	2016
1908.	Киридон А., Троян С.	М. Грушевський і основні етапи українського державотворення.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог). С. 44–47.	2016
1909.	Кіндратюк Б.	Дзвонарство на сторінках «Історії української літератури» Михайла Грушевського.	Українська музика. Львів, Чис. 3 (21). С. 5–17.	2016.
1910.	Клинова-Дацок Г.	Грушевськознавство у творчому доробку Олександра Домбровського.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог). С. 72-76.	2016
1911.	Ковалевська О.	Наукова співпраця М. Грушевського та М. Біляшівського щодо дослідження польських архівів.	Symposium historiographicum szercasiensium (Присвячений 150-річчю від дня народження Грушевського). Черкаси. С. 138–146.	2016
1912.	Ковальов Є.	Історія Кисва в науковій спадщині Михайла Грушевського.	Київські історичні студії. № 2. С. 16–26.	2016
1913.	Кондаурова Г.	«Життя окрім роботи я собі й помислити не можу»: вибрані листи Михайла Грушевського до Ганни Ямпольської (1890–1892 рр.).	Український історичний журнал. № 5. С. 80–100.	2016
1914.	Конопка Н.	Постать М. Респіна в творчості Д. Дорошенка та М. Грушевського.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог). С. 156–159.	2016
1915.	Конта Р.	Етнологічна наукова спадщина М. Грушевського.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум», Київ : «Міленіум», С. 98-99.	2016
1916.	Конта Р.	Причини конфліктів у Науковому товаристві імені Шевченка у Львові та їх наслідки для організації етнологічних досліджень: історіографія.	Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. Київ. Вип. 26. С. 354-365.	2016
1917.	Конта Р.	Регіонально-історичні дослідження М. Грушевського в історіографічних оцінках.	Краєзнавство. Науковий журнвл. № ½. С. 5-12.	2016
1918.	Конта Р.	Теорія етногенезу та націогенезу українців у працях М. Грушевського: історіографічні інтерпретації.	Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, ВГО Українська акад. наук. Київ., Вип. 106 (№ 3). С. 44–46.	2016
1919.	Корнійчук Л.	Михайло Грушевський у творчості Аркадія Жуковського.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог). С. 69–72.	2016
1920.	Костюк Д.	Внесок Михайла Грушевського в становлення та розвиток етнічної психології в Україні.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум», Київ : «Міленіум», С. 99-100.	2016
1921.	Костюк О.	Розуміння християнства в контексті української ментальності (М. Грушевський).	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум», Київ : «Міленіум», С. 100-102.	2016
1922.	Кралюк П.	Михайло Грушевський: між русофільством і українським патріотизмом.	Міжнародна наук. конф. до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог). С. 209–	2016

			211.	
1923.	Коцарев О.	Ювілей стратегічного мислення : до 150 років від дня народження Михайла Грушевського вийшла книга Ігора Гирича «Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації».	Україна молода. № 143. 10 листопада. С.13.	2016
1924.	Корновенко С., Владага О.	Археографічна спадщина Михайла Грушевського дореволюційної доби: проекти, інституції, видання.	Symposium historiographicum czercasiensium (Присвячений 150-річчю від дня народження Грушевського). Черкаси. С. 120–137.	2016
1925.	Кравченко А., Кичкирук Т.	Націотворчі погляди М. Грушевського.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 51-53.	2016
1926.	Кравченко Н.	Громадянське суспільство в концепції Михайла Грушевського.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 53-54.	2016
1927.	Крот В.	Проблеми співпраці Михайла Грушевського з депутатами першої Думи.	Symposium historiographicum czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозіум / За ред. В.Масненка. Т.І (Присвячений 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського). Черкаси, С. 211–221.	2016
1928.	Круглова Л.	Михайло Грушевський та Київський університет Св. Володимира: ранній період наукової діяльності.	Етнічна історія народів Європи. Київ, Вип. 50. С. 32–36.	2016
1929.	Кулаковський П.	Михайло Грушевський як дослідник архіву коронного скарбу.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог). С. 92-97	2016
1930.	Купріянович Г., Ковальський В.	Звернення Українського Товариства з нагоди 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського.	Над Бугом і Нарвою : український часопис Підляшшя. Bielsk Podlaski, № 2. С. 4.	2016
1931.	Купріянович Г.	Холмські відзначення 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського.	Над Бугом і Нарвою. Bielsk Podlaski, № 6 (148). С. 6–14.	2016.
1932.	Купчинський О. (упорядн., авт. вступ. розд. і наук. комент).	Взаємне листування Михайла Грушевського та Мирона Кордуби.	Львів : Наукове товариство ім. Шевченка в Україні, 424 с.	2016.
1933.	Кущий І.	Цивілізаційні образи в науково-історичній спадщині Михайла Грушевського.	Symposium historiographicum czercasiensium (Присвячений 150-річчю від дня народження Грушевського). Черкаси. С.156–167	2016
1934.	Кучеренко С.	Михайло Грушевський у творчій спадщині Юрія Липи.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 75-76.	2016
1935.	Кучеренко М.	«Ми жили на одному поверсі». Спогади Г. М. Шапран і В. С. Слупської про мешканців Дому Грушевських.	Красзнавство. Київ, № 1/2 (94/95). С. 27–48.	2016.
1936.	Лаута О., Омельченко В.	Проблеми національного виховання молоді в контексті суспільнополітичних поглядів М.С. Грушевського.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С.148-149.	2016
1937.	Левченко В.	Михайло Грушевський як особистість і науковець: особливості рецепції у наукових колах Олеси наприкінці ХІХ – першої половини ХХ століття.	Красзнавство. Науковий журнвл. № ½. С. 13-26.	2016
1938.	Лободовська І.	Михайло Грушевський: учений чи політик?	М. С. Грушевський – творець української держави: збірка матер. Обл. наук.-практ. конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (м. Миколаїв, 20 жовтня 2016 року)	2016
1939.	Луняк Є.	Михайло Грушевський і Франція.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог). С. 182–184.	2016

1940.		Літописець української історії. Михайло Грушевський. Методичні рекомендації Українського інституту національної пам'яті для загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів до 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського. 15.09.2016.	(Рекомендовано до використання та врахування в роботі листом Інституту модернізації звіту освіти міністерства освіти і науки України від 14 вересня 2016 року № 2.1/10-2166). URL: https://uinp.gov.ua/informaciyini-materialy/vchytelyam/metodych-nirekomendaciyi/litopysec-ukrayinskoyi-istoriyimuhaylo-grushevskyyu	2016
1941.	Любарська Л. (упорядник)	Фотодобірка. Із фондів ІЦКФФА України імені Г. С. Пшеничного.	Архіви України. Вип. 5-6 (вересень-грудень). С. 106-118.	2016
1942.	Магунь М.	Артефакти спадщини Михайла Грушевського у скарбниці Державного меморіального музею Михайла Грушевського у Львові.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття Михайла Сергійовича Грушевського: тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острогор). С. 58-62.	2016
1943.	Магунь М. (упорядник): Марія Магунь. Науковий консультант: Любомир Винар.	Епістолярна спадщина Михайла, Марії та Катерини Грушевських. Джерельні матеріали з фондів Державного меморіального музею Михайла Грушевського у Львові. Листування Михайла, Марії та Катерини Грушевських. Книга друга.	Львів: Видавництво «Мульти-Арт». С. 7-22.	2016
1944.	Магунь М. (упорядник) Науковий консультант: Любомир Винар.	Листування Михайла, Марії та Катерини Грушевських. Книга друга.	Львів: Видавництво «Мульти-Арт». 151 с.	2016
1945.	Майданевич Н.	Погляди Михайла Грушевського щодо проблем держави і права.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ: «Міленіум», С. 57-58.	2016
1946.	Макар Ю., Макар Ю.	Засновник напрямку наукових досліджень грушевськознавство.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доп. (17 вересня 2016 р., м. Острогор). С. 37-40.	2016
1947.	Малик Я.	Більшовицький погром наукових історичних установ Михайла Грушевського наприкінці 20-х років ХХ ст.	Вісник наукового товариства ім. Шевченка. Ч. 55. С. 26-31.	2016.
1948.	Масненко В.	«Історик – слуга народу»: саморефлексія та репрезентація Михайла Грушевського.	Symposium historiographicum szercasiensium (Присвячений 150-річчю від дня народження Грушевського). Черкаси. С. 56-71.	2016
1949.	Масненко В.	Рец. на кн.: Тельвак Віталій, Педич Василь. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів: Світ, 2016. 440 с. (Серія «Грушевськіяна»: Т.9.	Symposium historiographicum szercasiensium (Присвячений 150-річчю від дня народження Грушевського). Черкаси. С. 298-304.	2016.
1950.	Масненко В.	Трансформація теоретичних засад наукового дискурсу М. С. Грушевського в контексті етнології та соціальної антропології.	Архіви України. 2016. Вип. 5-6 (304-305); вересень-грудень. С. 35-46.	2016
1951.	Масненко В.	Теоретичні засади досліджень Михайла Грушевського в галузі соціальної антропології й етнології.	Міжнародна наукова конф. до 150-ліття Грушевського: тези доп. (17 вересня 2016 р. м. Острогор). С. 103-106	2016
1952.	Матяш І.	Еміграційні будні очима Катерини Грушевської: політика та повсякденність (1919-1921 рр.).	Український історичний журнал. № 4. С. 11-16.	2016
1953.	Махінько А.	Еволюція політичних поглядів Михайла Грушевського в контексті революції (1917-1918 рр.).	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ: «Міленіум», С. 60-61.	2016
1954.	Мацько Л.	М. С. Грушевський про українську мову як державотворчий чинник.	Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ: зб. наук. пр. МОН України, Міжнар. економіко-гуманітарний ун-т ім. Степана Дем'янчука. Рівне, Вип. 2 (16). С. 152-164.	2016.
1955.	Мацько Л.	Українська мова, культура й освіта в діяльності Михайла Грушевського: (на пошану 150-річчя від дня народження першого Президента України).	Дивослово. Київ, № 12 (717). С. 32-38.	2016.
1956.	Мельниченко В.	В ім'я українського слова. До 150-річчя з дня народження Михайла Грушевського.	Слово Просвіти. Київ, 14-20 січ. (№ 2). С. 10-11.	2016.
1957.	Мельниченко В.	Михайло Грушевський у Москві: авторська енциклопедія-хроноскоп.	Київ: Либідь, 2016. 568 с.	2016

1958.	Мельниченко В.	Михайло Грушевський: "Москва впаде, Україна встане..."	Слово Просвіти. Київ, 23–29 черв. (№ 25). С. 6–7.	2016
1959.	Мельниченко В.	Михайло Грушевський: «Шевченко не розділяє, а єднає».	Слово Просвіти. Київ, 11–17 лют. (№ 6). С. 8–9.	2016.
1960.	Мельниченко В.	Михайло Грушевський: уроки для нації; розмову вела Любов Голота	Слово Просвіти. Київ, 17–23 листоп. (№ 46). С. 12–13.	2016.
1961.	Мельниченко В.	Як Михайло Сергійович і Олексій Максимович готували книгу про Україну і Московщину.	Слово Просвіти. Київ, 21–27 лип. (№ 29). С. 10–11.	2016
1962.	Мельничук Т.	Педагогічна спадщина М. С. Грушевського.	М. С. Грушевський – творець української держави: збірка матер. Обл. наук.-практ. конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (м. Миколаїв, 20 жовтня 2016 року)	2016
1963.	Миронець Н.	Михайло Грушевський та Володимир Винниченко: еволюція міжособистісних стосунків.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: Тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог). С. 162–164.	2016
1964.		Міжнародна наукова конференція Михайло Грушевський: учений, політик, державний діяч. (до 150-річчя від дня народження)	ЛНУ імені Івана Франка м. Львів, Програма. (25. - 26.10.2016). 26 с.	2016
1965.		Михайло Грушевський та його мала батьківщина - Холмщина у XIX-XX століттях: / Mychajło Hruszewski i jego mała ojczyzna - Chelmszczyzna w XIX i XX wieku:	Міжнародна наукова конференція 3 нагоди 150-річчя народження Михайла Грушевського Холм, 21-23 вересня 2016 / Międzynarodowa Konferencja Naukowa Z okazji 150-lecia urodzin Mychajła Hruszewskiego. / Chelm, 21-23 września 2016 г.	2016
1966.	Михайлович Г.	Михайло Сергійович Грушевський – історик у політиці, політик в історії.	М. С. Грушевський – творець української держави: збірка матер. Обл. наук.-практ. конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (м. Миколаїв, 20 жовтня 2016 року)	2016
1967.	Мороз С.	Концепція «України-Руси» у науковій спадщині М. С. Грушевського.	М. С. Грушевський – творець української держави: збірка матер. Обл. наук.-практ. конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (м. Миколаїв, 20 жовтня 2016 року)	2016
1968.	Музика І.	Михайло Грушевський – ідеолог і творець української держави.	Часопис Київського університету права. Київ, № 3. С. 9–14.	2016.
1969.		Науковий дискурс щодо життєтворчості Михайла Грушевського.	Міжнародна наукова конференція «Михайло Грушевський: учений, політик, державний діяч» у Львівському національному університеті імені Івана Франка. 25.10.2016. URL: https://lnu.edu.ua/naukovyj-dyskurs-schodo-zhyttjetvorchosti-myhajla-hrushevskoho/	2016
1970.	Нестеренко В.	М. Ф. Карачківський – учень академіка М. С. Грушевського.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 30–32.	2016
1971.	Ніколаєнко С.	Постать М. Грушевського в українській історії.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 9-10.	2016
1972.	Орел Ю.	Арешт і заслання М. С. Грушевського у 1914–1915 роках: позиція російських учених.	Архіви України. 2016. Вип. 5-6 (304-305): вересень-грудень. С. 47–64.	2016
1973.	Отрошко Л.	Осягнення українського символотворення на основі наукової періодизації історії України М. Грушевського.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 108-109.	2016

1974.	Охріменко Г.	Висвітлення становлення та науково-просвітницької діяльності Київської духовної академії (1819–1919 рр.) у науковому доробку М. С. Грушевського.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог). С. 141–143.	2016
1975.	Падалка С.	Постать М. Грушевського у вимірі політики пам'яті та націотворення в Україні кінця ХХ – поч. ХХІ ст.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». С. 19, 20.	2016
1976.	Панькова С.	Михайло Грушевський та «Українский Вестник» у світлі листів Олександра Лотоцького (1906 рік.)	Архіви України. 2016. Вип. 5-6 (304-305): вересень-грудень. С. 65–90.	2016
1977.	Панькова С.	Львівські мистецькі збірки Михайла Грушевського: штрихи до реконструкції.	Вісник НТШ. Львів, Число 55. С. 37–42.	2016
1978.	Панькова С.	Творча майстерня вченого: до історії написання 3-го тому «Історії України-Руси» М. Грушевського.	Український історичний журнал. № 3. С. 18–46.	2016
1979.	Панькова С.	Ювілейні проєкти історико-меморіального музею Михайла Грушевського 55.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доп. (17 вересня 2016 р., м. Острог). С. 55–57.	2016
1980.	Папакін Г.	Грушевський – на часі! розмову веде Тіна Пересунько.	День. Київ, 29 верес. (№ 175). С. 10–11; 11 жовт.(№ 183). С. 10	2016
1981.	Пащенко Є.	Хорватське питання в тлумаченні Михайла Грушевського.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доп. (17 вересня 2016 р., м. Острог). С. 88–91.	2016
1982.	Педич В.	Львівська історична школа Михайла Грушевського: козакознавчий дискурс.	Symposium historiographicum czercasiensium (Присвяч. 150-річчю від дня народж. Грушевського)Черкаси. С. 250–273.	2016
1983.	Педич В.	«Ми, ученики професора Грушевського»: до проблеми визначення персонального складу історичної школи у Львові.	Historia. Sągosc i zmiana. Studiaofiarowane ProfesorowiJeremu Materniekiemu.-Rzeszów,2016. S. 89–105.	2016
1984.	Педич В., Яценюк Ф.	Львівська історична школа Михайла Грушевського: козакознавчий дискурс.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог). С. 86–92.	2016
1985.	Пеленська О.	Михайло Грушевський і Прага: нові перспективи для України.	https://www.radiosvoboda.org/a/28009542	2016
1986.		Перелік документів до виставки “150 років з дня народження М.С. Грушевського ” у Державному архіві Харківської області. 22.09.2016.	URL: http://archives.kh.gov.ua/?page_id=12223	2016
1987.	Петрівський І.	Київська наукова історична школа М. Грушевського.	М. С. Грушевський – творець української держави: збірка матер. Обл. наук.-практ. конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (м. Миколаїв, 20 жовтня 2016 року)	2016
1988.	Піріг Р.	Батько нашої незалежності: драматизм історичної долі [Михайло Грушевський].	День. № 176–177, 30 вересня–1 жовтня. С. 21.	2016
1989.	Піріг Р.	Відзначення ювілею Михайла Грушевського 1926 року в контексті подальшої долі вченого.	Архіви України. 2016. Вип. 5-6 (304-305): вересень-грудень. С. 7–19.	2016
1990.	Піріг Р.	Михайло Грушевський: драматизм історичної долі.	День. Київ, 30 верес.–1 жовт. (№ 176/177). С. 21.	2016.
1991.	Піріг Р.	Михайло Грушевський і Академія: нереалізоване президентство (1924–1928 рр.).	Вісник Нац. академії наук України. № 7. С.3–18.	2016
1992.	Піріг Р.	Михайло Грушевський: суспільне усвідомлення історичної постаті.	Український історичний журнал. № 4. С. 4–10.	2016
1993.	Піріг Р.	Михайло Грушевський: Суспільне сприйняття історичної постаті.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доп. (17 вересня 2016 р., м. Острог). С. 15–17.	2016
1994.	Піріг Р.	Михайло Грушевський: трансформації суспільного сприйняття історичної постаті.	Symposium historiographicum czercasiensium (Присвячений 150-річчю від дня народження Грушевського). Черкаси. С. 8–16.	2016
1995.	Підгайна Т.	Внесок М. С. Грушевського у розгортання діяльності історичної секції Українського наукового товариства у м. Києві.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». С. 110-112.	2016

1996.	Піскун В.	Михайло Єремійв: ретроспективний погляд на Михайла Грушевського та його роль в Українській революції.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доп. (17 вересня 2016 р., м. Острогор). С.159–162.	2016
1997.	Поліщук Л.	Роль громадсько-політичної еміграційної діяльності М. Грушевського для українського національного самоствердження.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум», С. 110-112.	2016
1998.	Пономарьов О.	Листи Володимира Ястребова до Михайла Грушевського (1895 рік).	Архіви України. 2016. Вип. 5-6 (304-305): вересень-грудень. С. 91-97.	2016
1999.	Пустовіт Т.	Михайло Грушевський і Полтавщина.	Слово Просвіти. Київ, 2016. 20–26 жовт. (№ 42). С. 6–7.	2016
2000.	Равікович І.	Галицький період життя Михайла Грушевського: освітня діяльність.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум», С. 115-116.	2016
2001.	Рибачок І.	Ранньомодерні міста Волині у науковій спадщині М. С. Грушевського.	Міжнародна наукова конф. до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доп. (17 вересня 2016 р., м. Острогор). С. 197–200.	2016
2002.	Романова К. (укладач)	Тематичний анотований перелік документів про життя та діяльність Михайла Грушевського (за документами ЦДАЗУ) 1912–2006 рр.	Київ: Державна архівна служба України Центрального державного архіву зарубіжної україніки. 41 с. URL: https://tsdazu.archives.gov.ua/wpcontent/uploads/2019/03/Nauk_dovid_aparat/Grushevski.pdf	2016
2003.	Романцова Н.	Переїзд М. Грушевського до Львова: висвітлення питання сучасними українськими істориками.	Україна у світовому історичному просторі: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь, 8 квітня 2016 р. Маріуполь : МДУ, С. 92–94.	2016
2004.	Рудько С.	Творчі взаємини М. Василенка та М. Грушевського.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доп. (17 вересня 2016 р., м. Острогор). С.143–146.	2016
2005.	Рум'янець В.	Михайло Сергійович Грушевський – видатний український державний діяч : (до 150-річчя з дня народження).	Вісник Національної академії правових наук України. Харків, № 4 (87). С. 19–28.	2016.
2006.	Савенко Є.	Грушевський у Казані (1915–1916).	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доп. (17 вересня 2016 р., м. Острогор). С.173–176.	2016
2007.	Савчук І.	Окремі аспекти організаційно-видавничої діяльності М. Грушевського в журналі «Україна».	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доп. (17 вересня 2016 р., м. Острогор). С. 106–109.	2016
2008.	Савчук І.	Особливості редакційно-видавничої праці М.Грушевського в часописі «Україна».	Symposium historiographicum czercasiensium (Присвячений 150-річчю від дня народження Грушевського). Черкаси. С.147–155.	2016
2009.	Савчук І.	Редакційна політика Михайла Грушевського в журналі «Україна» (1924–1930).	Київські історичні студії. № 2. С. 40–48.	2016
2010.	Світлик Н.	Закарпатські візії Михайла Грушевського.	Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: історичні ретроспекції та виклики сучасності. Зб. мат. XIV Всеукр. наук. історико-краєзнавчої конф., присвяч. 160-річчю від дня народження Івана Франка та 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського, м. Київ, 25 листопада 2016 р. / За заг. ред. О.П.Рєнта. Київ: Українські пропілеї, 2017. С. 97–103	2016
2011.	Святець Ю.	Комп'ютерні технології реконструкції мережі інтелектуальних комунікацій М. С. Грушевського на основі його джерел.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острогор). С. 33–37.	2016
2012.	Сегійчук Г.	Співпраця Михайла Грушевського з українцями Москви на початку ХХ століття	Схід. 2016. № 4 (144). С. 73-78.	2016
2013.	Серебрякова Т.	Творча спадщина М. С. Грушевського у фонді Миколаївської обласної універсальної наукової бібліотеки.	М. С. Грушевський – творець української держави: збірка матер. Обл. наук.-практ. конференції, присвяченої 150-	2016

			річчю від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (м. Миколаїв, 20 жовтня 2016 року)	
2014.	Сидоренко Н.	Багатогранна постать (Михайло Грушевський на ниві журналістики).	Образ: наук. журн. Суми; Київ, Вип. 3 (21). С. 54–59.	2016
2015.	Сидорович О.	Соціологічні погляди М.С.Грушевського.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 119-120.	2016
2016.	Сидорук Г.	Спадщина Михайла Грушевського в царині мовознавчої, літературознавчої та освітянської термінології.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 120-121.	2016
2017.	Скрипник П.	Увічнення пам'яті М. С.Грушевського в Україні в пам'ятках монументального мистецтва.	Красназнавство. Науковий журнал. 2016. ½(94/95). С. 49-57.	2016
2018.	Сподарик Г.	Грушевський і поляки.	Наше слово. Варшава, 2016. 9 жовт. (№ 41). С. 9.	2016
2019.	Стех Я.	До 150-річчя від дня народження творця «Історії України-Руси» Михайла Грушевського.	2016. 1 вересня. http://meest-online.com/history/figure/d-o-150-richchya-vid-dnya-narodzheniya-tovartsya-istoriji-ukrajinyrusy-myhajlahrushevskoho/	2016
2020.	Стех Я.	150-річчя від дня народження Михайла Грушевського.	23 грудня, 2016. http://svoboda-news.com/svwp/150-ricchya-vid-dnya-narodzheniya-mihajla-gru/	2016
2021.	Сторожук С.	Концепт громадянської нації в історіософській спадщині М. Грушевського	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 63-64.	2016
2022.	Стоян Т.	Наукова школа М.Грушевського в ідеологічній схемі політичної цензури.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 22,23.	2016
2023.	Стратонова Н.	Історичний процес та його чинники в дослідженнях М. Грушевського: історіософський аспект.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доп. (17 вересня 2016 р., м. Острогор). С. 131–134.	2016
2024.	Стрельський Г.	До проблеми особистих і творчих взаємин І. Франка та М. Грушевського: аналіз мемуарних джерел.	Вісник аграрної історії: збірник наукових праць. Вип. 16–17. С. 44–53.	2016.
2025.	Стрельський Г.	Мемуари М.С. Грушевського про І. Я. Франка.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 23–25	2016
2026.	Суріна Г.	Соціологічні погляди М. С. Грушевського.	М. С. Грушевський – творець української держави : збірка матеріалів обласної науково-практичної конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (м. Миколаїв, 20 жовтня 2016 року)	2016
2027.	Тарасенко О.	Михайло Грушевський в університеті Св. Володимира.	Київські історичні студії. Науковий журнал. № 2. С. 34-39.	2016
2028.		Творча спадщина Михайла Грушевського: минуле і сьогочасне: до 150-річчя від дня народження видатного історика та суспільно-політичного діяча.	Міжнародна наукова конференція НАНУ ІУАД ім. М. С. Грушевського; Ін-т історії України; Ін-т літ-ри ім. Т.Г.Шевченка; Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського; Укр. ін-т нап. пам'яті; Укр. наук. ін-т. Гарвардського ун-ту; Канадський ін.-т укр. студій; Укр. історичне тов-во. Київ. 29-30 вересня.	2016
2029.	Тельвак В. В., Педич В. П.	Від інтерпретації до міфологізації: львівська історична школа Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях ХХ століття.	Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський зб. наук. праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного уні-ту імені Івана Франка. Вип.16.	2016

			С. 111–120.	
2030.	Тельвак В. В.	Галицькі ювілеї Михайла Грушевського.	Вісник НТШ. Ч. 55. С. 31–36.	2016
2031.	Тельвак В. В.	«Історичні вправи» Михайла Грушевського у Львівському університеті: спроба реконструкції.	Український археографічний щорічник. Нова серія. Т.20 С.313-322	2016
2032.	Тельвак В. В.	Львівська школа Михайла Грушевського в сучасному історіографічному дискурсі.	Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. Київ. Вип. 26. С. 49-70.	2016
2033.	Тельвак В., Педич В.	Львівська історична школа Михайла Грушевського.	Українське історичне товариство. Львів: Вид-во «Світ», 440 с.	2016
2034.	Тельвак В. В. (упорядник)	Меморіальна грушевськіана.	Грушевський М. С. Твори: У 50 т. Т. 47. Кн.ІІ. Меморіальна грушевськіана. Львів: Світ, 424 с.	2016
2035.	Тельвак В. В.	Меморіальна грушевськіана: від збентеження до осмислення.	Грушевський М. С. Твори: У 50 т. Т. 47. Кн.ІІ. Меморіальна грушевськіана. Львів: Світ, С. V – ІІІ.	2016
2036.	Тельвак В. В.	Михайло Грушевський та Російська Академія наук: історія невдалого обрання.	Архіви України. Вип. 5–6 (вересень-жовтень).	2016
2037.	Тельвак В. В.	Постать Михайла Грушевського в гумористичній культурі його часу: методологічні проблеми та історіографічна практика.	Symposium historiographicum szercasiensium (Присвячений 150-річчю від дня народження Грушевського). Черкаси. С. 27–36.	2016
2038.	Тельвак В. В.	П'ять ювілеїв Михайла Грушевського.	Український історичний журнал. 2016. №2. С. 4-50	2016
2039.	Тельвак В. В., Тельвак В. П.	«По долгу историка»: конфлікти в середовищі укр. інтелектуалів наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.	Scriptorium nostrum. № 2 (5). С. 7–25.	2016
2040.	Тельвак В. В.	Ювілейна грушевськіана: заходи, постаті, оцінки.	Грушевський М. С. Твори: У 50 т. Т. 47. Кн. І. Ювілейна грушевськіан. Львів: Світ, С. V – LVI.	2016
2041.	Тельвак В. В., Тельвак В.П.	Проблема «Росія та Європа» в історіософському дискурсі та історіографічній практиці Грушевського.	Східноєвропейський історичний вісник. Вип. 1 С.21-32.	2016
2042.	Тельвак В., Тельвак В.	Ювілейна грушевськіана першої третини ХХ століття.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доп. (17 вересня 2016 р., м. Острогож). С. 17–19.	2016
2043.	Тельвак В. П.	Конференційні підсумки ювілейного року Михайла Грушевського.	Український історичний журнал. № 5. С. 230-234.	2016
2044.	Тельвак В. (упорядник)	Ювілейна грушевськіана.	Грушевський М. С. Твори: У 50 т. Т. 47. Кн. І. Ювілейна грушевськіана. Львів: Світ, 632 с.	2016
2045.	Токарська А.	Слово, закоринене у національний дух: до 150-річчя від дня народження М. Грушевського.	Вісник Нац. унів-ту «Львівська політехніка». Львів, № 855 : Юридичні науки. С. 259–263.	2016
2046.	Топачевський А.	Адреси Михайла Грушевського.	Дзеркало тижня. Київ, 24–30 верес. (№ 34). С. 15	2016.
2047.	Трифоновна С.	Значення історичної школи М. С. Грушевського для розвитку науки в незалежній Україні.	М. С. Грушевський – творець української держави: збірка матер. Обл. наук.-практ. конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (м. Миколаїв, 20 жовтня 2016 року).	2016
2048.	Трофимович В.	Розробка М. Грушевським зовнішньополітичної концепції України в період Центральної Ради.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острогож). С.164–166.	2016
2049.	Трофимович Л.	Українсько-польські відносини у Східній Галичині на початку ХХ ст. у працях М. Грушевського.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доп. (17 вересня 2016 р., м. Острогож). С. 100-102.	2016
2050.	Улод О.	Образ М.С. Грушевського в сучасному інформаційному просторі України.	Symposium historiographicum szercasiensium (Присвячений 150-річчю від дня народження Грушевського). Черкаси. С. 17–26.	2016
2051.	Федорук Я.	Редакційна праця Катерини Грушевської над виданням творів батька (1934–1938).	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 78-79.	2016
2052.	Харченко С.	Особливості мови творів М. Грушевського в контексті доби.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 122-123.	2016

2053.	Хвіст В.	Наукова конференція до 150-річчя від дня народження М. Грушевського (за результатами міжнародної науково-практичної конференції «Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження)» – Київ, 19-20 травня 2016 року).	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 79-80.	2016
2054.	Хвіст В.	М.С. Грушевський щодо питання відкриття українознавчих кафедр в українських університетах.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 158-159.	2016
2055.	Хеленюк А.	Роль Любшмира Винара в розвитку наукового грушевськознавства у діаспорі.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доп. (17 вересня 2016 р., м. Острог). С. 40-43.	2016
2056.	Цибенко І.	Бібліографія у творчості М. Грушевського: шляхи пізнання його наукової спадщини.	Вісник Книжкової палати. Київ, № 10 (243). С. 44-47.	2016.
2057.	Цибульський В.	Українсько-московський договір у працях М. Грушевського: порівняльний аналіз.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доп. (17 вересня 2016 р., м. Острог). С. 138-141.	2016
2058.	Чабан А.	Візія М. С. Грушевського історії середньої Наддніпряни.	Symposium historiographicum szegedensium (Присвячений 150-річчю від дня народження Грушевського). Черкаси. С.168-185.	2016
2059.	Чекаль Л.	Про позачасовий вимір наукової спадщини національного мислителя Михайла Грушевського.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 66-67.	2016
2060.	Черній А.	Релігія та особистість в працях М. Грушевського.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 123-124.	2016
2061.	Шакурова О.	М. Грушевський – фундатор ранньосередньовічної концепції походження українського народу.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 124-126.	2016
2062.	Шапавал Ю.	Михайло Грушевський: еміграція й повернення в Україну (1919 – 1924 рр.).	Український історичний журнал. № 6. С. 4-23.	2016
2063.	Шаправський С.	Роль релігії у формуванні української нації в історіософській спадщині М. Грушевського.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог). С. 153-156.	2016
2064.	Шарт С.	Наукова діяльність М. С. Грушевського.	М. С. Грушевський – творець української держави: збірка матер. Обл. наук.-практ. конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (м. Миколаїв, 20 жовтня 2016 року)	2016
2065.	Шевченко Н.	Наукова спадщина М.О. Максимовича в історіографічній концепції М.С. Грушевського.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 126-128.	2016
2066.	Шевчук Д.	«Хто такі українці...»: рефлексії на полях книги Михайла Грушевського.	Міжнародна наукова конф. до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог). С. 185-187.	2016
2067.	Шевчук К.	Словесність як естетична система в «Історії української літератури» М. Грушевського.	Міжнародна наукова конф. до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доп. (17 вересня 2016 р., м. Острог). С.129-131.	2016
2068.	Шелудякова Н.	М. Грушевський-колекціонер.	Український історичний журнал. № 2. С. 69-86.	2016
2069.	Шелудякова Н.	М. Грушевський-колекціонер у контексті наукового та мистецького життя України кінця XIX – початку XX ст.	Автореф. ... канд. іст. наук: 07.00.06.– історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Ін-т історії Укр. Київ, 16 с.	2016
2070.	Шелудякова Н.	Роль М. Грушевського у розбудові Музею НТШ.	Емінак. Київ: Миколаїв, № 1 (13), т. 1, січ.-берез. С. 45-51.	2016
2071.	Щербак В.	Михайло Грушевський про передумови, причини та рушійні сили «Хмельниччини».	Київські історичні студії. № 2. С. 11-15.	2016

2072.	Шидловська Є.	Флігелъ на Паньківській та інші київські адреси Михайла Грушевського.	29 вересня. 2016. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/society/2016/09/160928_grushevsky_kyiv_she	2016
2073.	Шилок А.	Михайло Грушевський і НТШ.	М. С. Грушевський – творець української держави: зб. м-лів обл. Наук.-практ. конференції, присвяч. 150-річчю від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (м.Миколаїв, 20 жовтня 2016 року).	2016
2074.	Шинкарук В.	Мовотворча діяльність Михайла Грушевського.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С.128-129.	2016
2075.	Шинкарук В	Мова і нація у творчості Михайла Грушевського	Науковий вісник Національного універ-ту біоресурсів і природо-користування України. Педагогіка, психологія, філософія. Київ, Вип. 239. С. 278–286.	2016.
2076.	Шинкарук Л.	Внесок Михайла Грушевського в організацію української науки.	Науковий вісник Національного універ-ту біоресурсів і природо-користування України. Філологічні науки. Київ, Вип. 248. С. 94–102.	2016.
2077.	Шинкарук Л.	Ідеї Михайла Грушевського щодо української академії наук	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 36-37.	2016
2078.	Шинкарук О.	Михайло Грушевський – центральна постать в українській політико-правовій думці кінця XIX – першої третини XX ст.	Науковий вісник Національного універ-ту біоресурсів і природо-користування України. Філологічні науки. Київ, Вип. 248. С. 142–150.	2016.
2079.	Шитюк М.	Репресивно-каральна система України в боротьбі за ліквідацію історичної школи Михайла Грушевського.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 25.	2016
2080.	Щербак В.	Михайло Грушевський про передумови, причини та рушійні сили «Хмельниччини».	Київські історичні студії. № 2. С. 11–15.	2016
2081.	Юркова О.	Електронний архів Михайла Грушевського: виклики та перспективи.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 27, 28.	2016
2082.	Юркова О.	Останній ювілей Михайла Грушевського. Історія однієї фотографії.	Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острогож). С. 20-21	2016
2083.	Юркова О.	Світлина з ювілею М.Грушевського 1926 р.: проблеми атрибуції.	Український історичний журнал. 2016. №6. С. 24–41.	2016
2084.	Юркова О.	З епістолярної спадщини Михайла, Марії та Катерини Грушевських: листи до Д. Петрушевського (1933–1941 рр.).	Український історичний журнал № 4. С.26–52.	2016
2085.	Яковлев Ю.	Між наукою та політикою: Михайло Грушевський і русько-українська радикальна партія (1894 – 1899).	Symposium historiographicum szercasiensium (Присвячений 150-річчю від дня народження Грушевського). Черкаси. С. 186 -210.	2016
2086.	Я. Л.	Михайло Грушевський – роль в історії, значення для сучасності.	Над Бугом і Нарвою. Bielsk Podlaski, № 5 (147). С. 3–4.	2016.
2087.	Яременко Н.	Історико-культурна праця М. Грушевського.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. праць Київ: Міленіум». Київ : «Міленіум», С. 129-130.	2016

2088.	Ясницька О.	Писав історію «не таку»: радянська влада намагалася стерти ім'я Михайла Грушевського – державотворця історика, особистості.	Україна молода. № 122. 29 вересня. С.12.	2016
2089.	Ясь О.	М.С.Грушевський Степ і море в історії України. кілька слів щодо пляну і перспектив цього досліджу.	Український історичний журнал. 2016. №1. С. 176-180.	2016
2090.	Ятченко В.	Позитивістська парадигма в дослідженні М. Грушевським української дохристиянської духовності: здобутки і втрати.	Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. Праць Київ: Міленіум». Київ: «Міленіум», С. 80-82.	2016
2091.	ЯТ.	Інавгурація відзначень 150-річчя від дня народження в Холмі Михайла Грушевського.	Над Бугом і Нарвою: укр. часопис Підляшшя. Bielsk Podlaski, № 2 (144). С. 3.	2016.
2092.	Trubchaninov S.	Podilians who are students of Mykhailo Hrushevskiy.	Освіта, наука і культура на Поділлі. Т. 23. С. 44-59.	2016
2093.	Баумейстер А	. Новий погляд на історію, або Як нам позбутися комплексу жертви.	День. Київ, 14–15 квіт. (66/67). С. 7.	2017
2094.	Бахін С.	Книги для Грушевського.	Культура і життя. Київ, 24 берез. (№ 12). С. 9.	2017
2095.	Білокінь С.	Чекісти і справа формуляр Михайла Грушевського.	Слово просвіти. Київ. 2017. 3-9 серпня (№ 31). С. 4-5; 10-16 серпня (№ 32). С. 4-5.	2017
2096.	Блохин Д.	Сучасники про Михайла Грушевського.	Шевченко і Грушевський: у пошуках шляху до незалежної України: матеріали Міжнар. наук. конф., присвячені святкуванню 150-річчя від дня народження Грушевського, 23 верес. 2016 р., Черкаси: Видавць Третяков, С. 78-88	2017
2097.	Борбунюк В.	Українська чеховіана кінця XIX – початку XX ст.: Михайло і Марія Грушевські.	Вісник Харківського нац.унів-ту імені В. Н. Каразіна. Філологія. Харків, Вип. 77. С. 168–177.	2017
2098.	Бурлака Г.	Взаємне листування Михайла Грушевського і Василя Лукича.	Записки НТШ. Львів, Т.270: Праці Історич.-філософ. секції. С. 292–312.	2017
2099.	Бурлака Г.	Щоденник Михайла Грушевського 1888—1894 років як джерело інформації про його літературну творчість.	Записки НТШ. Львів, Т.270: Праці Історич.-філософ. секції. С.73–81.	2017
2100.	Ващенко В.	«Дуумвірат» інтелектуальної влади: І. Франко у конструкції «братерської» символічної ідеології Грушевського.	Ейдос. 2016/2017. Вип. 9. С. 99–111.	2017
2101.	Владига О.	Михайло Грушевський як археограф (огляд джерел).	Істор. Вісник East European historical bulletin. Вип. 4. С. 44–49.	2017
2102.	Воронов В.	М. С. Грушевський як дослідник давньоруських Літописів.	Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. Дніпро, Т. 25, вип. 25 (1). С. 154–165.	2017
2103.	Гирич І.	Актуальні питання сучасного грушевськознавства: громадсько-політичний напрям діяльності	Записки НТШ. Львів, Т.270: Праці Історич.-філософ. секції. С.9–35.	2017
2104.	Гирич І.	Віталій Тельвак, Василь Педич. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів: Світ, 2016. 440 с.	Записки НТШ. Львів, Т.270: Праці Історич.-філософ. секції. С.627–637.	2017
2105.	Гирич І.	«Програма Грушевського втілюється сьогодні». І. Гирич; спілкувався О. Коцарев.	Смолоскип України. Київ, № 7/8. С. 1–2.	2017
2106.	Герасимчук Н.	Українська революція у публіцистиці М. Грушевського 1917–1918 років	Образ: науковий журнал / за ред. Н. Сидоренко, В. Садівничого; Сумський державний університет; Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка. – Суми; Київ, Вип. 3 (25). С. 88–94.	2017
2107.	Гойдало І.	Погляди про державу і право Михайла Грушевського.	Автореф. дис. ... канд. юр.наук., Львів, 20 с.	2017
2108.	Гренишен А.	Роль творчості Тараса Шевченка та наукової діяльності Михайла Грушевського у процесі творення української нації.	Шевченко і Грушевський: у пошуках шляху до незалежної України: матеріали Міжнар. наук. конф., присвячені святкуванню 150-річчя від дня народження Грушевського, 23 верес. 2016 р., Черкаси: Видавць Третяков, Черкаси: Видавць Олександр Третяков, С. 109–121.	2017

2109.	Демченко Т. Іваницька С.	Рец. на кн.: Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації.	Український історичний журнал. № 1. С.210–217.	2017
2110.	Демченко Т.	Участь Чернігівської громади у відзначенні 25-річчя першої публікації Михайла Грушевського (1910).	Розумовські зустрічі. Чернігів, № 4. С. 163–174.	2017
2111.	Діптан І.	Михайло Грушевський про Українську революцію середини XVII століття в контексті національного державствотвердження. Історична пам'ять.	Науковий збірник. Вип. 36. С.9–16.	2017
2112.	Єрмолаєв В.	Досвід першого вітчизняного парламенту в оцінках Михайла Грушевського.	Вісник Нац-ної академії правових наук України. Харків, № 1 (88). С. 30–46.	2017
2113.	Єрмоленко С.	Українська мова в науковому світогляді Михайла Грушевського.	Вивчаємо українську мову та літературу. Харків, № 1/2 (473/474). С. 3–14.	2017
2114.	Завальнюк К.	Документи Державного архіву Вінницької області про родину М. С. Грушевського	Архіви України. Київ, № 1 (306). С. 177–184.	2017
2115.	Кавунник В.	«Очерк истории украинского народа» Михайла Грушевського – альтернативне джерело історії українського народу в Російській імперії.	Записки НТШ. Львів, Т.270: Праці Історич.-філософ. секції. С.65–72.	2017
2116.	Карпаль М.	Михайло Грушевський і створення литовсько-польського циклу «Історії України-Руси»	Записки НТШ. Львів, Т.270: Праці Історич.-філософ. секції. С.55–64.	2017
2117.	Кіндратюк Б.	Вокальні жанри княжої доби на сторінках «Історії української літератури» Михайла Грушевського.	Наукові записки Тернопільського нац. пед. уні-ту імені Володимира Гнатюка. Містечтвознавство. Тернопіль, № 1, вип. 36. С. 113–120.	2017
2118.	Козак С.	Пошуки Михайлом Грушевським інтелектуальних джерел Нової України.	Записки НТШ. Львів, Т.270: Праці Історич.-філософ. секції. С.50–54.	2017
2119.	Кондаурова Г.	«Архів проф. Михайла Грушевського» у фондах Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника.	Записки НТШ. Львів, Т.270: Праці Історич.-філософ. секції. С.353–376.	2017
2120.	Крот В.	Громадсько-політична діяльність Михайла Грушевського у творчій спадщині Дмитра Дорошенка.	Емінак. Київ ; Миколаїв, № 4 (20). С. 40–46.	2017
2121.	Крот В.	Педагогічна діяльність Михайла Грушевського у Львівському університеті.	XVII Міжнар. наук.-прак. конф. «Ідеї академіка В. І. Вернадського та проблеми сталого розвитку освіти і науки : мат. конф., Кременчук, 01–03 черв. 2017 р. Кременчуцький нац. ун-т ім. Михайла Остроградського [та ін.]. Кременчук, С. 26.	2017
2122.	Кулик Н.	«Я не належу до породи героїв» : [М. Грушевський].	Освіта України. Київ, 19 черв. (№ 24). С. 14–15.	2017
2123.	Майоров М. Огієнко В. Файзулін Я.	Михайло Грушевський не був першим президентом України.	Газета по-українськи. Київ, 17 берез. (№ 22). С. 20.	2017
2124.	Мельниченко В.	Михайло Грушевський: «Руйнували козаченьки московської мури...».	Освітологія. Київ ; Варшава, № 6. С. 64–70.	2017
2125.	Отрошко Л.	Тарас Шевченко і Михайло Грушевський – знакові постаті українського етнокультуротворення.	Тарас Шевченко і Грушевський: у пошуках шляху до незалежної України : мат. Міжнар. наук. конф., присвячені святкуванню 150-річчя від дня народження Грушевського, 23 верес. 2016 р., Канів/М-во культури України, М-во освіти і науки України. Черкаси: Видавець Третяков, С. 42–53	2017
2126.	Ощипок Н.	Михайло Грушевський і Михайло Мочульський: штрихи до родинних стосунків та творчої співпраці	Записки НТШ. Львів, Т.270: Праці Історич.-філософ. секції. С.103–?.	2017
2127.	Пазюра Н.	Старий український консерватизм у висвітленні Михайла Грушевського.	Історіографічні дослідження в Україні: збірник наукових праць. Київ : НАН України, Інститут історії України, Вип. 27. С. 174–186.	2017
2128.	Панькова С.	Найдороща Кулюня. Найбільше кохання Михайла Грушевського.	Історична правда URL: http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/06/15/14994/7/	2017

2129.	Панькова С.	Психологічний автопортрет Михайла Грушевського у світлі мемуарних та епістолярних джерел.	Записки НТШ. Львів, Т.270: Праці Історич.-філософ. секції. С.36–49.	2017
2130.	Панькова С.	Шаржі та карикатури на Михайла Грушевського.	Українська культура. Київ, № 1 (61). С. 30–33.	2017
2131.	Папакін Г.	Майстерня М.Грушевського – джерелознавця.	Укр. історичний журнал. № 1. С.97–113.	2017
2132.	Парнета О.	Державницька концепція Михайла Грушевського та її реалізація в період Центральної Ради.	Правозастосування: теорія, методологія та практика : зб. мат. Міжнар. юрид. наук.-практ. конф. : мат. круглого столу «Українська Центральна Рада – світоч національного державотворення: іст.-правові уроки та сучасні реалії» : тези наук. доп., м. Київ, 13 квіт. 2017 р. www.LegalActivity.com.ua / МІОНПК «Актуальна юриспруденція». Київ ; Тернопіль, С. 251–254.	2017
2133.	Педич В.	Пиріг Р. Я., Тельвак В. В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. К: Либідь, 2016. 576 с.	Записки НТШ. Львів, Т.270: Праці Історич.-філософ. секції. С. 647–652.	2017
2134.	Пиріг Р., Тельвак В.	Михайло Грушевський: біографічний нарис.	Київ : Либідь, 576 с.	2017
2135.	Поворознюк С.	Фразеологічні засоби експлікації оцінки в публіцистичному дискурсі Михайла Грушевського.	Лінгвостилістичні студії. Луцьк, Вип. 6. С. 156–164.	2017
2136.	Пришляк В.	Львівський проект Михайла Грушевського «Матеріали до історії української козаччини» (Іван Дзиджора).	Мат-ли Всеукр. наук. конф. «Витоки та становлення козацького руху на етнічних землях України» : (до 525-річчя Козацького руху в Україні та 425-річчя Укр. республіканського козацтва). Львів, 29 черв. 2017 р. МОН України [та ін.]. Львів, С. 134–136.	2017
2137.	Романишин Н., Свідерський Ю.	Реалізація концепції історії княжої Русі-України М. Грушевського у сучасному шкільному підручнику.	Україна–Європа–Світ. Міжнародний зб. наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвч. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, Вип. 19. С. 386–393.	2017
2138.	Романцова Н.	Концепція грушевськознавства вчених діаспори у розвитку української історіографії та фаховій підготовці істориків у Маріупольському державному університеті.	Міжнародна наук.-практ. конф. «Інтернаціоналізація як фактор конкурентоспроможності сучасного університету» 25–26 травня 2017 року. Маріуполь : МДУ, С. 158–160.	2017
2139.	Романцова Н.	Соціологічні аспекти в науковій діяльності М. Грушевського : проблема в українській історіографії.	Актуальні проблеми науки та освіти: зб. мат. XIX підсумкової науково-практичної конф. викладачів МДУ, Маріуполь., С. 172–174.	2017
2140.	Романцова Н.	Соціологічні дослідження М. Грушевського : історіографічний аспект.	Україна у світовому історичному просторі: зб. мат. Всеукр. наук.-практичної конф., м. Маріуполь, 21 квітня 2017 р. Маріуполь : МДУ, С. 126–130.	2017
2141.	Романцова Н.	Соціологічні праці М. Грушевського емігрантської доби. Історіографічний аналіз проблеми.	Вісник Маріупольського державного університету. Серія. Політологія. Історія. Вип. 18. С.123–129.	2017
2142.	Світленко С.	Постать Т. Г. Шевченка у творчій спадщині М. С. Грушевського кінця XIX – початку XX ст. як чинник суспільно-політичної мобілізації українства.	Шевченко і Грушевський: у пошуках шляху до незалежної України: матеріали Міжнар. наук. конф., присвячені святкуванню 150-річчя від дня народження Грушевського, 23 верес. 2016 р., Черкаси: Видав. Третяков, С. 18–33.	2017
2143.	Сорока М.	Волинські акценти Михайла Грушевського.	Волинь моя. Кам'янець-Подільський, Вип. 9. С. 56–80.	2017
2144.	Стрельський Г.	Ідейно-теоретичні засади національно-державного відродження України у творах М. С. Грушевського та інших діячів Української Революції 1917 – 1921 рр.	Україна в етнокультурному вимірі століть: Українська нація у боротьбі за збереження ідентичності й відродження державності (1917 – 2017 рр.). Зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, С. 110–124.	2017

2145.	Тельвак В. Педич В.	Політика польської держави на українських землях у дослідженнях галицьких учнів Михайла Грушевського.	Проблеми гуманітарних наук. Зб. наук. праць. Серія Історія. Дрогобич. Вип. 40. С. 145–163.	2017
2146.	Тельвак В. В., Тельвак В. П.	Грушевськіана у фондах Санкт-Петербурзького філіалу архіву РАН.	Scriptorium nostrum. Електронний історичн. журнал Т.3 С.94-100	2017
2147.	Тельвак В. В., Тельвак В. П.	Грушевський – історик у поєднанні просторі Центрально-Східної Європи злама століть: наукове, громадське, приватне.	Scriptorium nostrum. Херсон, Вип. 2 (8). С. 65–90.	2017
2148.	Тельвак В., Гирич І. Б. (уклад)	Листи Альфреда Єнсена до Михайла Грушевського	Український історичний журнал. Київ, № 5 (536). С. 133–145.	2017
2149.	Тельвак В.	Ігор Гирич. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. К: Смолоскип, 2016. 840 с.	Записки НТШ. Львів, Т.270: Праці Історич.-філософ. секції. С.638–640.	2017
2150.	Тельвак В.	Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данилевського.	Записки НТШ. Львів, Т.270: Праці Історич.-філософ. секції. С.313–334.	2017
2151.	Тельвак В.	Михайло Грушевський та Олександр Барвінський на тлі українського руху кінця ХІХ — першої третини ХХ століть.	Записки НТШ. Львів, Т.270: Праці Історич.-філософ. секції. С.82–102.	2017
2152.	Тельвак В.	Михайло Грушевський та польсько-український конфлікт у Львівському університеті: спроба реконструкції.	Східноєвропейський історичний вісник. Вип. 4. С. 24–35.	2017
2153.	Тельвак В.	Михайло Грушевський у колі скандинавських колег.	Symposium historiographicum Czercasiensium. Черкаський історіограф. симпозіум Черкаси, С. 123–134.	2017
2154.	Тельвак В.	Творчість Михайла Грушевського революційної доби: тексти і контексти. Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.):	Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 1–2 червня 2017 р.) / упоряд. Владислав Верстюк (відп. ред.). Київ: Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти. С. 155–170.	2017
2155.	Топачевський А.	«Добре робити історію...».	Слово Просвіти. Київ, 23–29 берез. (№ 12). С. 6–7.	2017
2156.	Федорова А.	Реакція на смерть М. С. Грушевського за інформацією газети «Діло» (листопад–грудень 1934 р.).	Інтелегенція і влада. Історія. Одеса, Вип. 36. С. 256–270.	2017
2157.	Фелонюк А.	Взаємне листування Михайла Грушевського та Мирона Кордуби / Упор., автор вступ. розділів наук. коментаря О. Купчинський. Львів: Дослідно-видавничий центр НТШ, 2016. 424 с.; 41 іл. (Українознавча наукова бібліотека НТШ. Ч. 43).	Записки НТШ. Львів, Т.270: Праці Історич.-філософ. секції. С.641–646.	2017
2158.	Хоменко В.	Повернення Михайла Грушевського до України у 1924 році у світлі мемуарних джерел.	Істор-й архів. Вип. 18. С. 150–156.	2017
2159.	Хоменко В.	Суспільно-політична діяльність Михайла Грушевського в еміграції (1919–1924 рр.).	Емінак. Київ ; Миколаїв, № 2 (18). С. 45–49.	2017
2160.	Цимбал Б.	«Владика» й «Асап» – загадкові особи в оточенні Михайла Грушевського (Дві нотатки до коментаря).	Записки НТШ. Львів, Т.270: Праці Історич.-філософ. секції. С.335–352.	2017
2161.	Чайка І.	Еволюція поглядів М. Грушевського на перспективи розвитку Української держави.	Правозастосування: теорія, методологія та практика : зб. мат. Міжнар. юрид. наук.-практ. конф. : мат. круглого столу «Українська Центральна Рада – світоч національного державотворення: іст.-правові уроки та сучасні реалії» : тези наук. доп., м. Київ, 13 квіт. 2017 р. : www.LegalActivity.com.ua / МІОНІК Актуальна юриспруденція». Київ ; Тернопіль, С. 301–304.	2017
2162.	Щербак Н.	Державотворчі погляди М. С. Грушевського.	Концепція та методологія історії українського права : зб. мат. наук.-практ. круглого столу, присвяч. пам'яті професора Олександра Шевченка, м. Київ, 28 квіт. 2017 р. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка [та ін.]. Київ, С. 51–53.	2017
2163.	Юркова О.	Рец. на кн.: Facie ad faciem: Ілюстрований життєпис М. Грушевського / Авт.- упоряд. С.Панькова, Г.Кондаурова. Київ: Либідь, 2016. 144 с.; іл.	Записки НТШ. Львів, Т.270: Праці Історич.-філософ. секції. С. 653–659.	2017
2164.	Ясь О.	Рец. на кн.: Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів. Світ. 2016. 440 с.	Український історичний журнал. № 1. С. 218–222.	2017

2165.	Гирич І.	Mykhailo Hrushevskiy Iviv historical school: a new historiographic synthesis.	Східноєвропейський історичний вісник. Вип. 7. С. 199–208.	2018
2166.	Гирич І.	Михайло Грушевський і справа перенесення його львівських інституцій до Києва в часах Першої російської революції.	Михайло Грушевський. Студії та джерела. Книга 1. Київ. Ін-т укр. археології та дж-ва ім. М.С. Грушевського. С. 29–58.	2018
2167.	Дем'янчук О.	Ідеї федералізму та національно-персональної автономії через призму державно-правової пропозиції Михайла Грушевського.	Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики : мат. Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяч. Дню науки юрид. ф-ту, 18 трав. 2018 р. : [у 2 т.] / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка [та ін.]. Київ, Т. 1. С. 173–175.	2018
2168.	Діптан І.	Українська державна ідея за гетьманування Івана Виговського: візія Михайла Грушевського.	Філософські обрії. Полтава, Вип. 40. С. 106–123.	2018
2169.	Ковалів Ю.	Михайло Грушевський.	Слово і час. Київ, № 9 (693). С. 85–87.	2018
2170.	Крот В. Матета О.	Історія Полтавщини у творчій спадщині Михайла Грушевського.	Емінак. Київ ; Миколаїв, № 2 (22). С. 103–109.	2018
2171.	Крот В.	Культурно-освітня діяльність Михайла Грушевського у період Української революції на шпальтах часопису «Книгар».	Емінак. Київ ; Миколаїв, № 2 (22). С. 58–63.	2018
2172.	Михайлюк В.	Внесок В.В.Гоцуляка у розвиток грушевськознавства.	Гоцуляк В.В. доктор історичних наук, проф. (до 70-річ. ювілею). Вибр. студії. Бібліографіч. покажчик (1990–2018). Черкаси. С. 18–31.	2018
2173.	Панькова С.	Публіцистика Михайла Грушевського як джерело дослідження суспільно-політичної думки в Україні кінця XIX – початку XX ст.	Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Спец. 07.00.06. Київ. 20 с.	2018
2174.	Панькова С.	Четвертий том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського: між двома «українськими крилами в могутнім національним леті».	Михайло Грушевський. Студії та джерела. Книга 1. Київ. Ін-т укр. археології та дж-ва ім. М.С. Грушевського. С. 59–100.	2018
2175.	Папакін Г.	Археологічний доробок Михайла Грушевського (з наукової спадщини вченого).	Михайло Грушевський. Студії та джерела. Книга 1. Київ. Ін-т укр. археології та дж-ва ім. М.С. Грушевського. С. 13–28.	2018
2176.	Петегирич В.	Михайло Грушевський і формування археологічної науки в Науковому товаристві ім. Шевченка.	Вісник Харківського нац. уні-ту 672м... В.Н.Каразіна. Серія «Історія». Вип. 54. С.143–156.	2018
2177.	Романцова Н.	Інавгураційна лекція М.Грушевського у львівському університеті. Історіографічний аспект проблеми.	Гілея. Вип. 130. С. 31–34.	2018
2178.	Романцова Н.	М. Грушевський та діяльність Українського наукового товариства. Історіографічний аспект проблеми.	Схід. Вип. 1. С. 73–78.	2018
2179.	Романцова Н.	Наукова діяльність М. Грушевського у працях учнів його львівської школи.	Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів ХХ підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ. Маріуполь : МДУ, 2018. С. 183–185.	2018
2180.	Романцова Н.	Творчі надбання сучасних зарубіжних українських істориків і їх використання при вивченні питань наукової діяльності М. Грушевського студентами-істориками. Інтернаціоналізація вищої освіти	Україна в умовах полікультурного світового простору : стан, проблеми, перспективи. Матеріали II Міжнародної науково-практ. конф. (м. Маріуполь, 18–19 квітня 2018 року). Маріуполь : МДУ, 2018. С. 327–329.	2018
2181.	Романцова Н.	Ювілейний біографічний нарис І. Бойка та С. Кириллока про М. Грушевського в історіографічних студіях.	Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 20 квітня 2018 р. Маріуполь : МДУ, С. 53–55.	2018
2182.	Середа О.	Модернізація історії як навчальної дисципліни в поглядах Михайла Грушевського крізь призму подій 1918 року і сучасних освітніх тенденцій.	Тенденції і перспективи розвитку інститутів права та держави : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. : www.LegalActivity.com.ua. Тернопіль, С. 275–278.	2018
2183.	Степанков В.	Образ Пилявецької битви 1648 року у науковій творчості М.Костомарова й М.Грушевського.	Наукові праці Кам.-Подільський. Нац. університету імені Увана Огієнка. Іст. науки. 2018. Т. 28. С. 234–244.	2018
2184.	Степанков В.	Пилявецька битва 21–23 вересня 1648 р. у висвітленні Михайла Грушевського.	Наукові праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка : зб. за підсумками звітної наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів 4–5 квіт. 2018 р. : у 3 т. Кам'янець-Подільський нац. уні-т ім. Івана Огієнка [та ін.]. Кам'янець-Подільський, Вип. 17, т. 1. С. 54–55.	2018

2185.	Тельвак В.	Листи Леопольда Карла Гетца до Михайла Грушевського.	Архіви України. Т. 1. С. 244–254.	2018
2186.	Тельвак В. В. Радченко О.	Листи Отто Гетца до Михайла Грушевського	Архіви України. Київ, № 2/3 (313/314). С. 212–226.	2018.
2187.	Тельвак В. (вступна стаття й публікація)	Листи Михайла Грушевського до Олафа Брока.	Український історичний журнал. Київ, № 3 (540). С. 184–199.	2018.
2188.	Тельвак В.	Культурна політика М. Грушевського як редактора селянських газет.	Український селянин. № 19. С. 127–134.	2018
2189.	Тельвак В. П., Тельвак В. В.	Микола Костомаров в історіографічній рефлексії Михайла Грушевського.	Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 28. С. 327–339.	2018
2190.	Тельвак В.	Михайло Грушевський у полемічному просторі Центрально-Східної Європи зламу століть: наукове, громадське, приватне.	Михайло Грушевський. Студії та джерела. Книга 1. Київ. Ін-т укр. археографії та дж-ва ім. М.С. Грушевського. С. 115–171.	2018
2191.	Тельвак В. В. Тельвак В. П.	Михайло Грушевський в історіографічній спадщині Мирона Кордуби.	Проблеми гуманітарних наук. Історія. Дрогобич. Вип. 42. С. 148–172.	2018
2192.	Тельвак В. В., Педич В. П.	Проблема «Франко – Грушевський» в історіографічному дискурсі.	Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис "Галичина". № 29–30. С. 196–209.	2018
2193.	Тельвак В. В., Тельвак В.П.	Українські та румунські історики в боротьбі за східноєвропейську спадщину (Михайло Грушевський contra Ніколає Йорга).	Scriptorium nostrum. № 2 (11). С. 10–20	2018
2194.	Тельвак В.В., Тельвак В.П.	Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavronsky).	Східноєвропейський історичний вісник. Вип. 7. С. 46–53.	2018
2195.	Хоменко В.	Михайло Грушевський у діяльності Української партії соціалістів-революціонерів: текст і контекст джерел.	Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Спец. 07.00.06. Київ. 20 с.	2018
2196.	Хоменко В.	Михайло Грушевський і Українська партія соціалістів-революціонерів: інформаційний потенціал архівних документів партії.	Архіви України. Київ, № 2/3 (313/314). С. 157–166.	2018
2197.	Хоменко В.	Питання співпраці Михайла Грушевського з українською партією соціалістів-революціонерів в українській еміграційній історіографії.	Емінак. Науковий щоквартальник. С. 128–134.	2018
2198.	Шаповал М.	Політична смерть М. Грушевського.	Літопис українського Донбасу: Донбас в часи визвольних змагань 1917–1921 років: укладач Юрій Косенко, Ічня: ПП Формат, 2018. С.116–122.	2018
2199.	Шаповал Ю.	Михайло Грушевський : еміграція і повернення в Україну (1919–1924).	Сіверщина в історії України : наук. вид. Глухів; Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПСК, Вип. 11. С. 290–300.	2018
2200.	Юркова О.	«Мас історичну цінність»: справа-формуляр ДПУ УСРР на Федора Савченка (структура та документи).	Михайло Грушевський студії та джерела. Кн. 1. Київ. С. 472–494.	2018
2201.	Юркова О.	Незваний історик: кохання та закоханості Михайла Грушевського.	Для BBC News Україна. 8 березня 2018. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/blogs-43291066	2018
2202.	Vladyga O.	Archeographical component of IX–X of the «History of Ukraine-Rus» by Mykhailo Hrushevsky.	Східноєвропейський історичний вісник. Дрогобич, Вип. 10. Р. 43–48.	2019.
2203.	Бурлака Г.	Тематична палітра прозових творів Михайла Грушевського.	Михайло Грушевський студії та джерела. Кн. 2. Київ. С. 96–120.	2019
2204.	Гирич І.	До питання про співвідношення концепцій Української академії наук Михайла Грушевського та Української вільної академії наук у Північній Америці.	Михайло Грушевський студії та джерела. Кн. 2. Київ. С. 52–65.	2019
2205.	Гирич І.	Листи Миколи Галія до Володимира Дорошенка з архіву УВАН (США). До історії виходу першої посмертної книги публіцистики Михайла Грушевського (Нью-Йорк, 1960 р.).	Михайло Грушевський студії та джерела. Кн. 2. Київ. С. 397–475.	2019
2206.	Капраль М., Фелонюк А.	Михайло Грушевський і археографія у Науковому товаристві ім. Шевченка (1894–1913 рр.).	Михайло Грушевський студії та джерела. Кн. 2. Київ. С. 66–95.	2019
2207.	Мисак Н.	«Молодіж не повинна укладатися в готові вже, вироблені шаблони ...»: Михайло Грушевський та українське студентство.	Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / гол. ред. Ігор Соляр; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. Вип. 32. С. 3–21.	2019

2208	Огірко Р.	Про деякі аспекти витоку концепції конституційно- правового устрою України Михайла Грушевського.	Правничо- політологічні та історичні студії проблем українського державо-творення : мат. Всеукр. наук.-практ. конф., 16 січня 2019 р. : з нагоди 60-річчя д-ра іст. наук, проф. засл. діяча науки і техніки України, акад. Укр. акад. іст. наук, АН Вищої школи України та Укр. акад. політ. наук Богдана Івановича Андрусишина / МОН України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України [та ін.]. Київ, С. 95–103.	2019
2209	Панькова С.	Михайло Грушевський у творенні національного пантеону: виставка пам'яті Володимира Антоновича (1928 рік).	Михайло Грушевський студії та джерела. Кн. 2. Київ. С. 7–51.	2019
2210	Педич В. П. Тельвак В. В.	Проблематика польсько-українських взаємин у колі наукових зацікавлень львівської історичної школи Михайла Грушевського.	Українські та польські інтелектуали в другій половині XIX – першій третині XX ст. : співпраця, конфлікти, рецепція : кол. монографія. Херсон : Видавн. дім «Гельветика», С. 253–342.	2019
2211	Піскун В.	Спогади про Михайла Грушевського на сторінках «Українського історика»: джерелознавчий аналіз.	Михайло Грушевський студії та джерела. Кн. 2. Київ. С. 204–217.	2019
2212	Пиріг Р.	Михайло Грушевський: суспільне усвідомлення історичної постаті.	Михайло Грушевський студії та джерела. Кн. 2. Київ. С. 218–225.	2019
2213	Романцова Н.	Грушевськіана Л. Винара	Україна у світовому історичному просторі: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Маріуполь, 26 квітня, 2019 р. Маріуполь : МДУ, 2019. С.79–83.	2019
2214	Романцова Н.	Михайло Грушевський в історичній науці (1890 – 1934 рр.). Проблема в українській історіографії.	Маріуполь: МДУ. 528 с.	2019
2215	Романцова Н.	Сучасні методологічні підходи в історіографічному дослідженні наукової діяльності М. Грушевського.	Вісник Маріупольського державного університету. Серія. Історія. Політологія. Вип. 25. С. 49–56.	2019
2216	Романцова Н.	Український соціологічний інститут М. Грушевського в оцінках сучасних істориків.	Актуальні проблеми науки та освіти: 36. мат. XXI підсумкової наук-практ. конф. викладачів МДУ. Маріуполь: МДУ. С. 138–140.	2019
2217	Старков В.	Листи Луки Гарматія до Михайла Грушевського (1900–1910).	Михайло Грушевський студії та джерела. Кн. 2. Київ. С. 229–260.	2019
2218	Тельвак В.В., Маркевич М.	Михайло Грушевський у колі чеських інтелектуалів.	Михайло Грушевський студії та джерела. Кн. 2. Київ. С. 121–162.	2019
2219	Тельвак В.В., Радченко О.	Незнана рецензія Михайла Грушевського.	Архіви України. № 1 (218). С. 198-202.	2019
2220	Тельвак В.В., Тельвак В.П.	Грушевськіана в архівних колекціях Санкт-Петербурга.	Архіви України. № 3 (220). С. 148-155.	2019
2221	Тельвак В. В., Тельвак В. П.	Михайло Грушевський та польсько-українське протистояння у Львівському університеті.	Українські та польські інтелектуали в другій половині XIX – першій третині XX ст. : співпраця, конфлікти, рецепція : кол. монографія. Херсон : «Гельветика», 2019. С. 35–48.	2019
2222	Тельвак В. В., Тельвак В. П.	Образи Михайла Грушевського в польській інтелектуальній культурі кінця XIX – початку XXI ст.	Українські та польські інтелектуали в другій половині XIX – першій третині XX ст. : співпраця, конфлікти, рецепція : колективна. Херсон : Видав. дім «Гельветика», С. 167–252.	2019
2223	Трощинський В. П.	Український соціологічний інститут у Відні	Енциклопедія історії України: Україна-Українці. Кн. 2. Київ: Наукова думка, 2019. URL: http://www.history.org.ua/?t	2019

			ermin=Ukrainskyj_inst_Vidni	
2224	Хоменко В.	Публіцистика Михайла Грушевського 1919 – 1924 рр. як джерело дослідження його політичної діяльності в еміграції.	Михайло Грушевський студії та джерела. Кн. 2. Київ. С. 183–203.	2019
2225	Шульга В.	До історії Українського наукового товариства у Києві: листи Наталії Романович до Михайла Грушевського ((1908–1914 pp.).	Михайло Грушевський студії та джерела. Кн. 2. Київ. С. 261–396.	2019
2226	Telvak V., Pedych V.	Mykhailo Hrushevsky's «History of Ukrainian literature» in evaluations of his contemporaries.	Skhidnoevropeyskyi Istorychnyi Visnyk. 12, 126–136.	2019
2227	Vladyga, O.	Archeographical Component of volumes IX–X of the «History of Ukraine-Rus» by Mykhailo Hrushevsky.	Skhidnoevropeyskyi Istorychnyi Visnyk. 10, 43–48.	2019

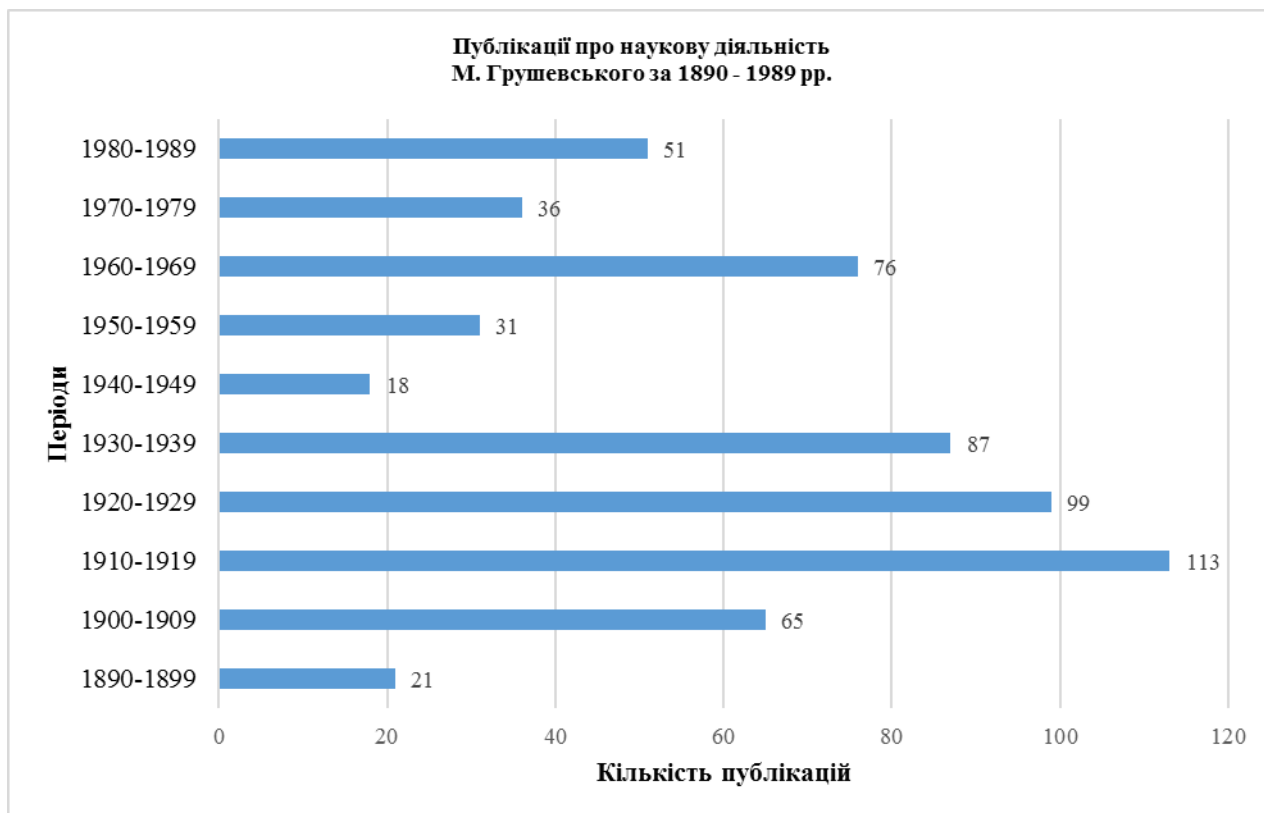
Додаток А Складено на підставі опрацювання бібліографічних довідників:

Винар Л. Бібліографія праць про Михайла Грушевського. Український історик. 1966. № 1–2 (9–10). С. 122–129; Винар Л. Бібліографія праць про Михайла Грушевського. Український історик. 1984. № 1–4. С. 291–319; Історія України: наук.-допом. бібліогр. покажч. за 1996 р. / Нац. іст. б-ка України. Київ. 2000 – Історія України: наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2016 р. / Нац. іст. б-ка України. Київ. 2017; Історія України. 2017: бібліогр. покажчик / Нац. іст. б-ка України. Київ, 2018. – Історія України. 2019: бібліогр. покажчик / Нац. іст. б-ка України. Київ, 2020; Михайло Грушевський. Перший Президент України, академік: Біобібліографія (1885–2000 pp.) / Уклав Б. Грановський. Київ, 2001. 384 с.; Перелік рецензій на праці Михайла Грушевського (1890–1914). *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів: Світ. 2015. Т. 46. Кн. 1. С. 573–585; Перелік рецензій на праці Михайла Грушевського (1915–1938). *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів: Світ. 2015. Т. 46. Кн. 2. С. 461–472;

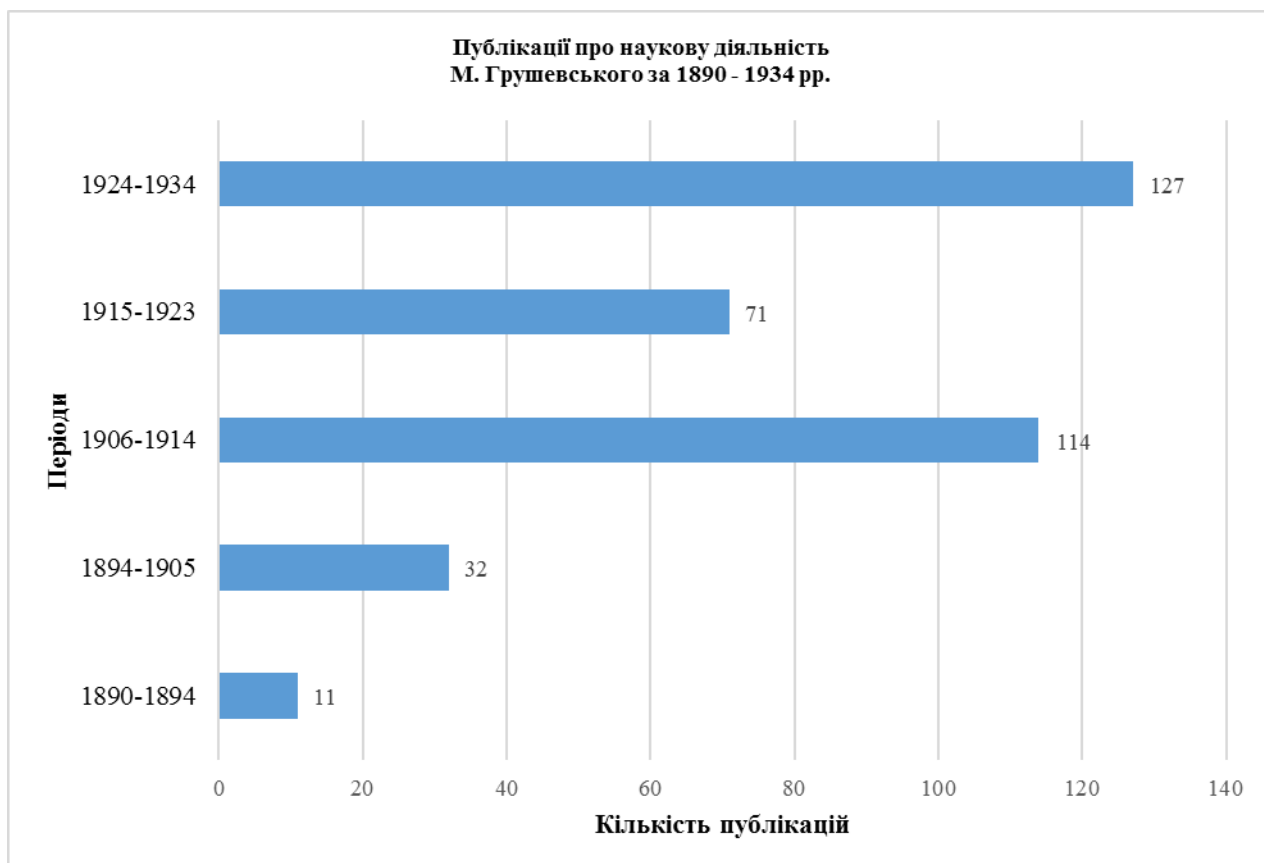
Е-архів Михайла Грушевського. URL: http://hrushevsky.nbu.gov.ua/cgi-bin/hrushevsky/person.exe?I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21REF=10&S21CNR=10&S21STN=1&S21SRW=dp&S21SRD=DOWN&S21FMT=brief_elib&C21COM=S&2_S21P03=ROZD=&2_S21STR=1

Додаток А містить базу даних для створення графічних зображень додатків Б–К.

Додаток Б

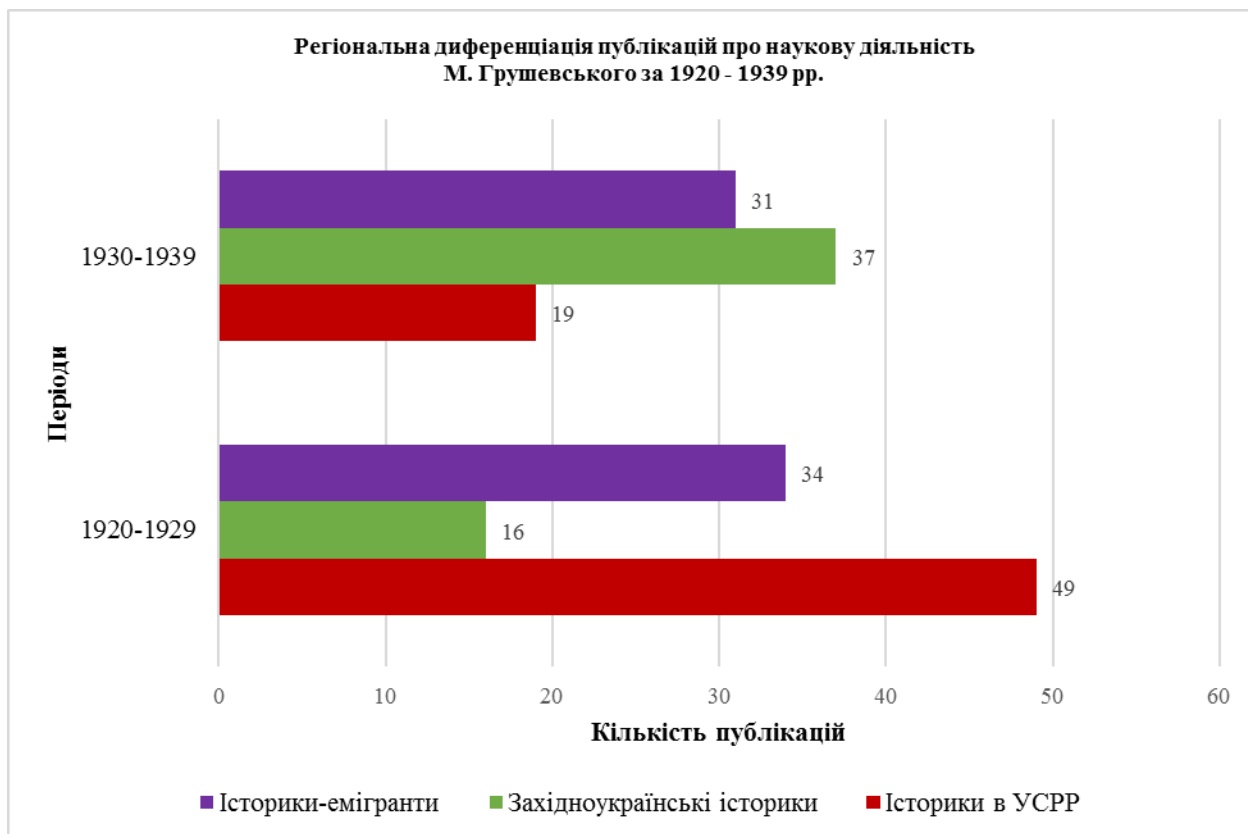
Додаток В

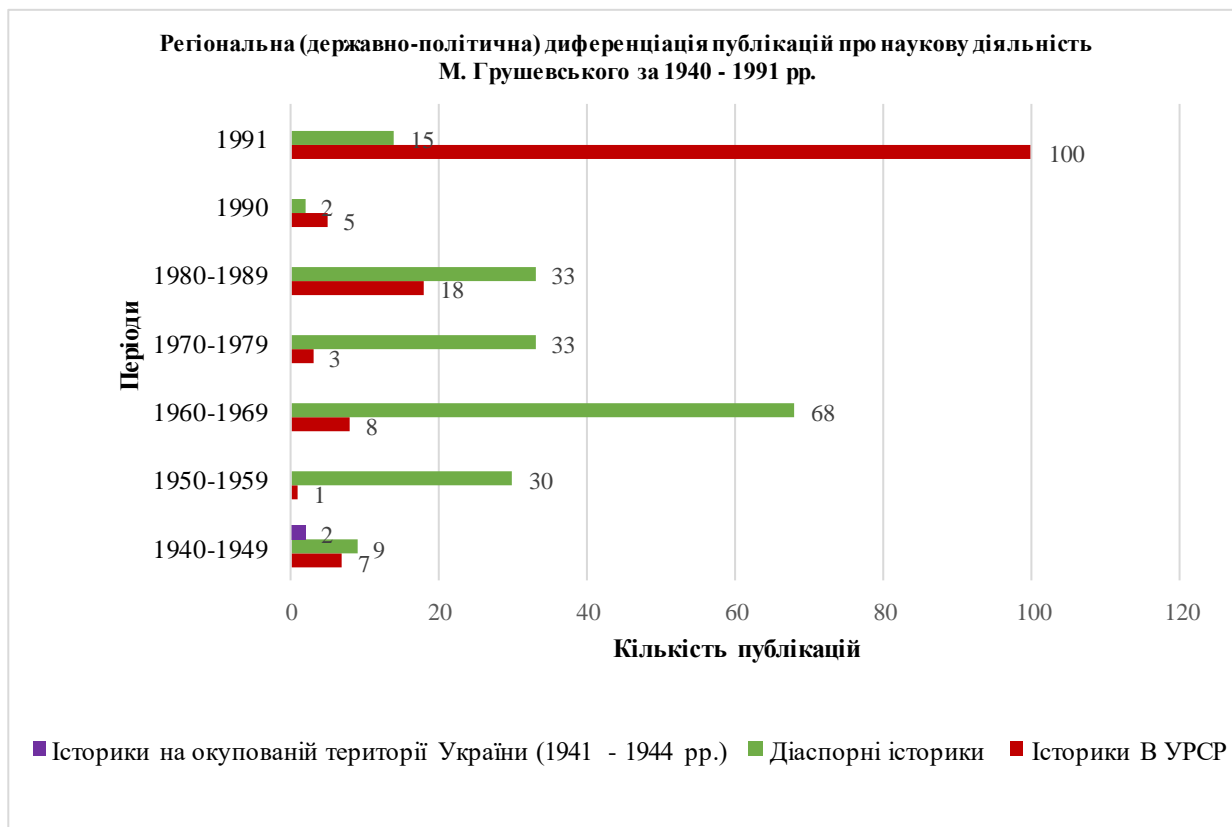
Додаток Г

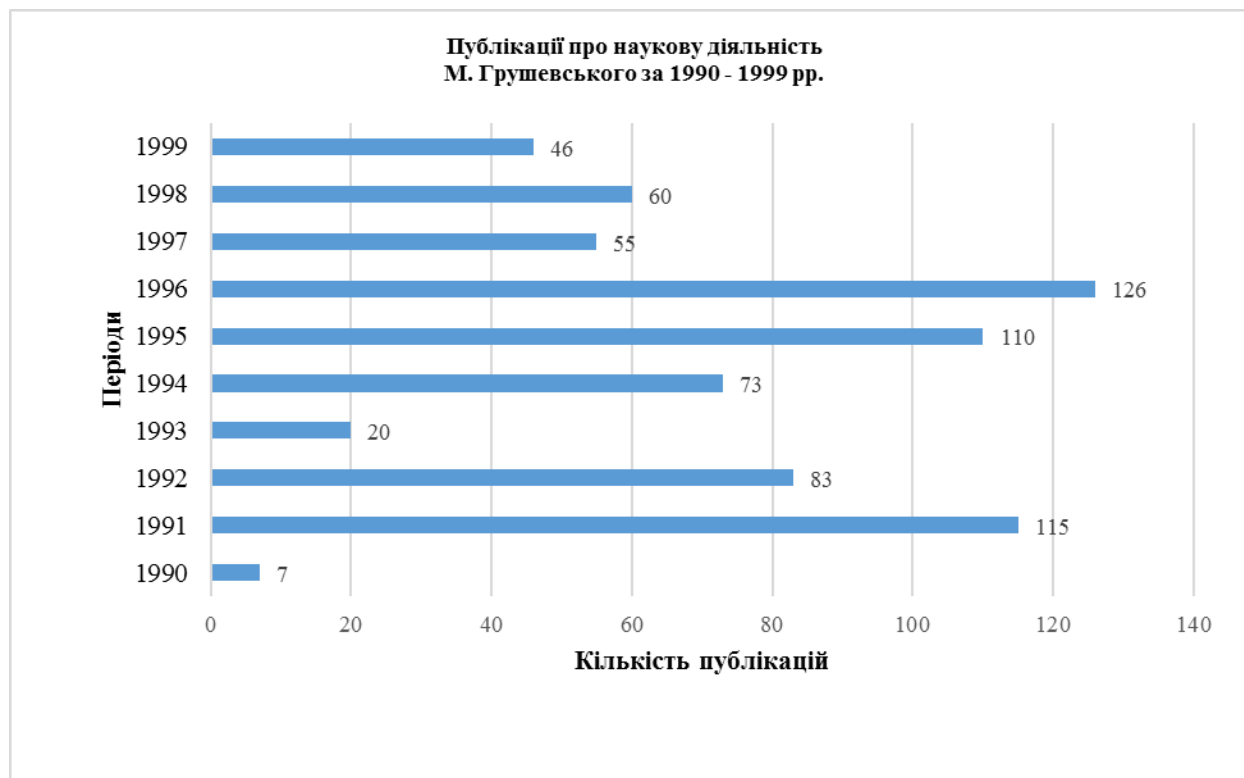
Додаток Д

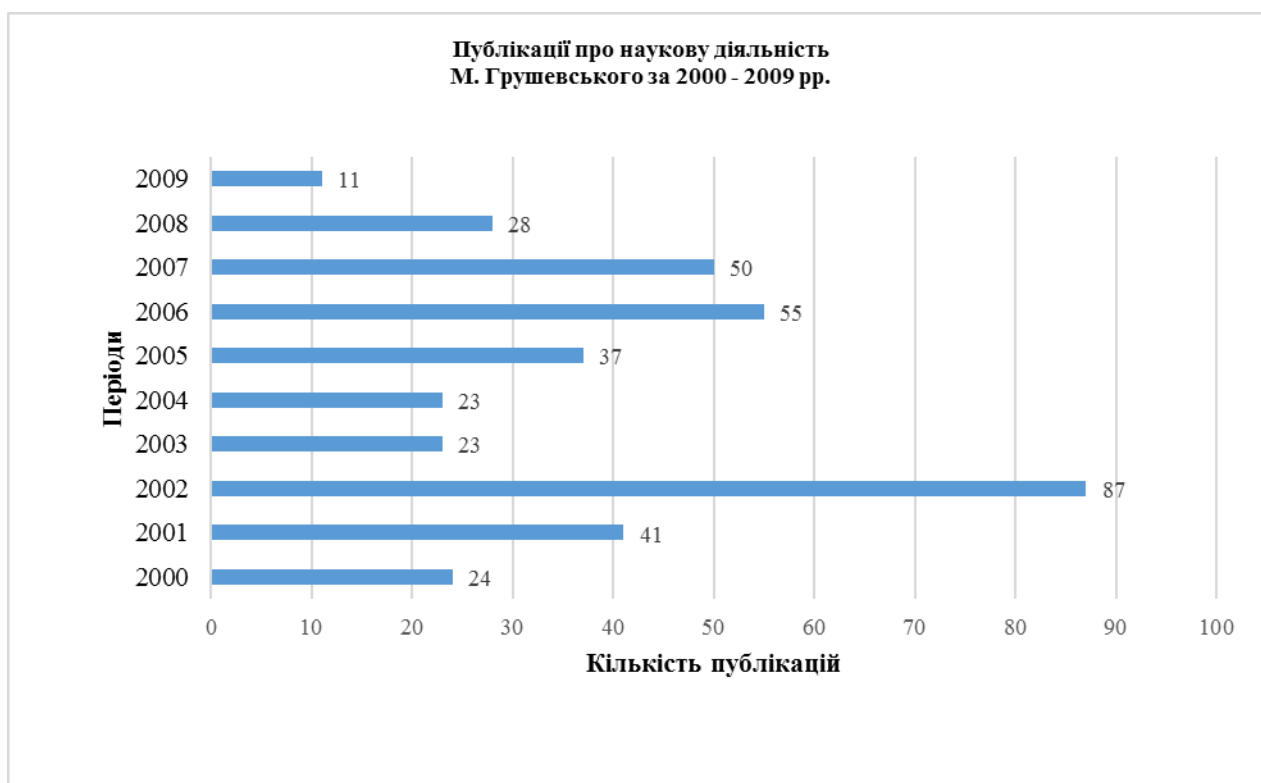
Додаток Е

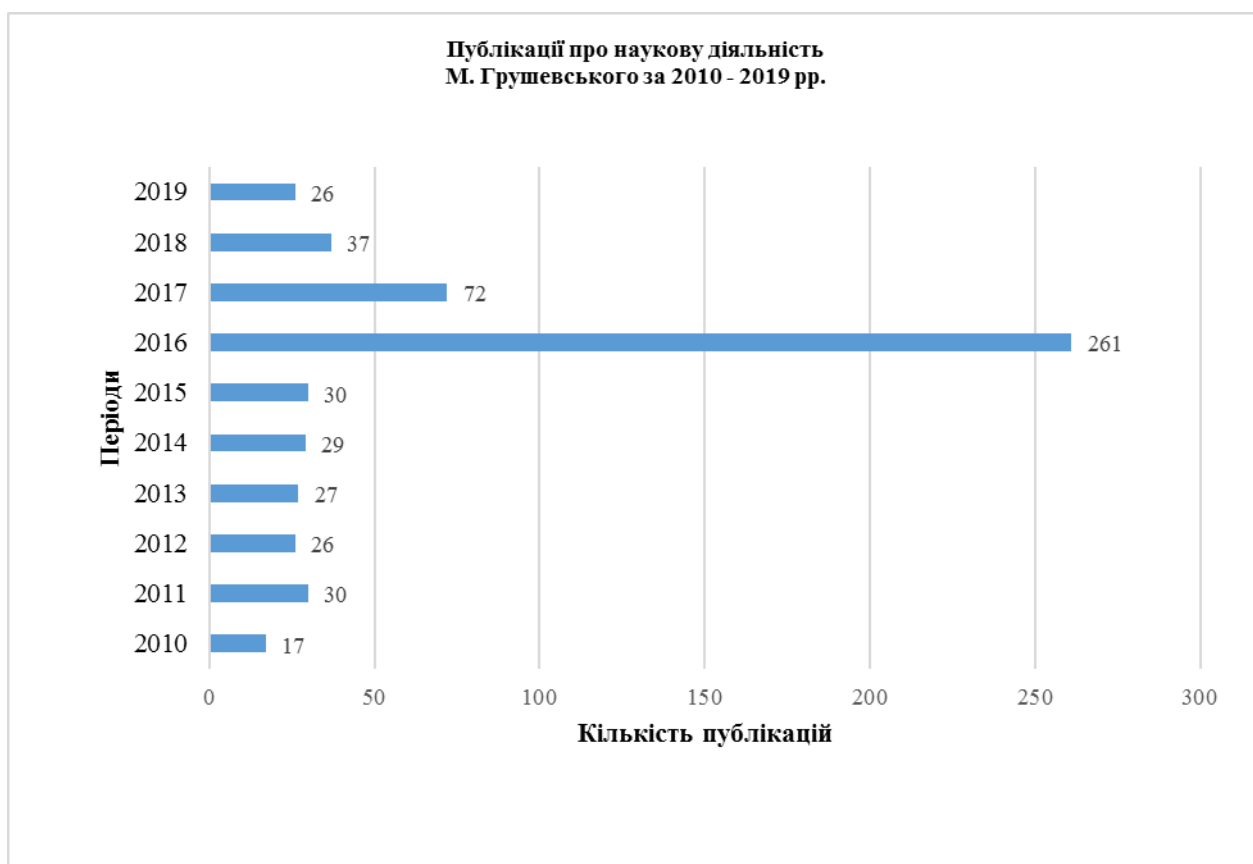
Додаток Ж

Додаток З

Додаток К

Додаток Л

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Романцова Н. І. Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). Проблема в українській історіографії. Маріуполь: МДУ, 2019. 528 с. Рец.: *Коляда І. А.* Романцова Н. Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). Проблема в українській історіографії: монографія. Маріуполь: МДУ, 2019, 528 с. *Гілея: науковий вісник*. Київ : «Видавництво «Гілея», 2019. Вип. 145 (№ 6). Ч. 1. Історичні науки. С. 213–214; *Лисенко О., Андрусин Б.* Рецензія на монографію Романцова Н. І. «Михайло Грушевський в історичній науці (1890– 1934 рр.). Проблема в українській історіографії». Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей / відповідальний редактор О. Є. Лисенко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. Вип. 21. С. 268–269; *Темірова Н.Р.* Історія історії історика. Рецензія на монографію. Романцова Н. І. Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). Проблема в українській історіографії: монографія. Маріуполь: МДУ, 2019. 528 с. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія. Історія. Політологія*. 2019. Вип. 25. С. 333–336.

**Статті у зарубіжних наукових виданнях та вітчизняних фахових виданнях,
включених до міжнародних наукометричних баз**

24. Романцова Н. І. Історичні погляди М. Грушевського. Проблема в українській історіографії ХХ ст. *Вісник Маріупольського державного університету*. 2013. Вип. 6. С. 47–53.
25. Романцова Н. І. Наукова та публіцистична діяльність М. Грушевського (1907–1914 рр.): проблема в українській історіографії ХХ ст. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2014. № 4. (130). С. 103–107.
26. Romantsova N. M. Grushevskiy's scientific activities (1907–1914): highlight of the problem in the works by historians in the early 20TH century. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2015. Вип. 12. С. 95–101.

27. Романцова Н. І. Грушевський і конфлікт 1911–1913 рр. в НТШ: проблема в сучасній українській історіографії. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія. Політологія. Історія*. 2015. Вип. 13-14. С. 159–165.
28. Романцова Н. І. Соціологічні праці М. Грушевського емігрантської доби. Історіографічний аналіз проблеми. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія. Історія. Політологія*. 2017. Вип. 18. С. 123–128.
29. Романцова Н. І. Інавгураційна лекція М. Грушевського у Львівському університеті. Історіографічний аспект проблеми. *Гілея*. 2018. Вип. 130. (3). С. 31–34.
30. Романцова Н. І. М. Грушевський та діяльність Українського наукового товариства Історіографічний аспект проблеми. *Схід*. 2018. Вип. 1. (153). С. 73–78.
31. Романцова Н. І. Сучасні методологічні підходи в історіографічному дослідженні наукової діяльності М. Грушевського. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія. Історія. Політологія*. 2019. Вип. 25. С. 49–56.
32. Романцова Н. И. Кавказский период жизни Михаила Грушевского – начало интеллектуальной биографии. Проблема в украинской историографии. *Kavkaz-Przeszłość-Teraźniejszość-Przyszłość*. Instytut Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego. 2020. № 6. S. 184–196.

Статті у наукових фахових виданнях України

33. Романцова Н. І. Постать князя Д. Вишневецького у науковій спадщині М. Грушевського. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / Гол. ред. В.М.Вашкевич. Київ. ВІР УАН. 2009. Спецвипуск. С. 138–143.
34. Романцова Н. І. Науково-організаційна діяльність М. Грушевського в Науковому товаристві імені Т. Шевченка. Історіографічний аспект проблеми. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2012. № 6. (120). С. 141–144.
35. Романцова Н. І. Формування наукових поглядів М. Грушевського в перший київський період (1886–1894 рр.): сучасна українська історіографія проблеми. *Наукові праці: науково-методичний журнал*. Миколаїв: вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. Вип. 195. Т. 207. Історія. С. 85–89.

36. Романцова Н. І. «Історія України-Руси» Михайла Грушевського в оцінці радянської історіографії. *Гуржіївські історичні читання: збірник наукових праць* / Ред. кол.: В.А.Смолій, О.І.Гуржій, А.Г.Морозов та ін. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2013. Вип. 6. С. 29–31.
37. Романцова Н. І. Наукові та публіцистичні праці М. Грушевського львівського періоду: історіографія проблеми. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2013. № 1. (121). С. 112–115.
38. Романцова Н. І. «Звичайна схема «руської» історії ...» М.Грушевського в історіографічних оцінках українських вчених. *Історичні і політологічні дослідження: науковий журнал*. Видання Донецького національного університету, історичний факультет. 2013. № 2 (52). С. 58–64.
39. Романцова Н. І. Проблеми та суперечності формування львівської історичної школи М. Грушевського: історіографічний аспект питання. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / Гол. ред. В.М.Вашкевич. К. ВІР УАН. 2013. Вип. 68 (№ 1). С. 193–198.
40. Романцова Н. І. Наукова діяльність М.Грушевського у Всеукраїнській Академії наук (1924–1931 рр.). Історіографічний аспект проблеми. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2013. № 6. (126). С. 254–259.
41. Романцова Н. І. Науково-публіцистичні праці М. Грушевського доби Української Центральної Ради: історіографічний погляд на проблему. *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 4. С. 16–22.
42. Романцова Н. І. Емігрантський період наукових досліджень М. Грушевського (1919–1924 рр.). історіографічний огляд проблеми. *Наукові праці: науково-методичний журнал*. Миколаїв: вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. Вип. 215. Т. 227. Серія «Історія». С. 82–86.
43. Романцова Н. І. Діяльність Михайла Грушевського в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка: історіографічний огляд досліджень українських істориків з діаспори. *Гуржіївські історичні читання: збірник наукових праць* / Ред. кол.: В.А.Смолій, О.І.Гуржій, А.Г.Морозов та ін. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А. 2014. Вип. 7. С. 48–50.

44. Романцова Н. І. «Історія України-Руси» М. Грушевського в українській історіографії. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / Гол. ред. В.М.Вашкевич. К. ВІР УАН. 2014. Вип. 89 (№ 10). С. 17–21.
45. Романцова Н. І. Київська наукова історична школа М. Грушевського: висвітлення проблеми в українській історіографії. *Наукові праці: науково-методичний журнал*. Миколаїв: вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. Вип. 229. С. 110–114.
46. Романцова Н. І. Михайло Грушевський і конфлікт 1911–1913 рр.: Висвітлення проблеми у працях сучасників. *Гуржіївські історичні читання: збірник наукових праць* / Ред. кол.: В.А.Смолій, О.І.Гуржій, А.Г.Морозов та ін. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А. 2015. Вип 10. С. 28–30.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

25. Романцова Н. І. Грушевськознавство у дослідженнях зарубіжних істориків. *Наука та освіта в сучасному університеті в контексті міжнародного співробітництва: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції*, м. Маріуполь, 23–25 трав. 2011 р. Маріуполь, 2011. С. 136–137.
26. Романцова Н. І. Історіографічні оцінки праць М. Грушевського щодо постаті князя Д.Вишневецького. *Актуальні проблеми науки та освіти: зб. матеріалів XIII підсумкової науково-практичної конференції викладачів 4 лют. 2011 року* / за загал. ред. К.В. Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2011. С. 148–150.
27. Романцова Н. І. Питання військової діяльності Д.Вишневецького у висвітленні Михайла Грушевського. *Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії: матеріали VI Всеукраїнська наукова військово-історичної конференція*. 6–7 жовт. 2011 р.: зб. наук. праць. Київ. Національний військово-історичний музей України, 2011. С. 74–77.
28. Романцова Н. І. Львівська історична школа Михайла Грушевського: до історіографії питання. *Українська державність: історія і сучасність: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених*. м. Маріуполь, 23 листоп. 2012 р. Маріуполь, 2012. С. 107–109.

29. Романцова Н. І. Формування світогляду М.Грушевського. Історіографічний аспект проблеми. *Актуальні проблеми науки та освіти: збірник матеріалів XIV підсумкової науково-практичної конференції викладачів 10 січня 2012 року* / за загал. ред. К.В. Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2012. С. 384–386.
30. Романцова Н. І. «Звичайна схема «руської історії ...» М.Грушевського в оцінках сучасних українських історіографів. *Україна і світ: проблеми історії: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Маріуполь: МДУ, 2013. С. 105–107.
31. Романцова Н. І. «Історія України-Руси» М.Грушевського в оцінках сучасних українських вчених. *Актуальні проблеми науки та освіти: збірник матеріалів XV підсумкової науково-практичної конференції викладачів. 1 лютого 2013 року*. Маріуполь: МДУ, 2013. С. 402–404.
32. Романцова Н. І. «Історія України-Руси» М.Грушевського. Історіографічні оцінки радянської доби. *Збірник матеріалів XVI підсумкової науково-практичної конференції викладачів (31 січня 2014 року)*. Маріуполь, Маріупольський державний університет. 2014. С. 385–388.
33. Романцова Н. І. Наукова діяльність М. Грушевського у Всеукраїнській академії наук. *Україна і світ: проблеми історії: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Маріуполь: МДУ, 2014. С. 98–100.
34. Романцова Н. І. Історіографічні оцінки І. Франка щодо наукових праць М. Грушевського. *Україна і світ: проблеми історії: зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 22 листопада 2015 р.* / під загал. ред. К.В. Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2015. С. 112–114.
35. Романцова Н. І. Київська наукова школа М.Грушевського: висвітлення проблеми в радянській історіографії. *Актуальні проблеми науки та освіти: зб. матеріалів XVII підсумкової науково-практичної конференції викладачів 30 січня 2015 року* / за загал. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2015. С. 372–374.
36. Романцова Н. І. Переїзд М. Грушевського до Львова: висвітлення питання сучасними українськими істориками. *Україна у світовому історичному просторі:*

збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь, 8 квітня 2016 р. Маріуполь: МДУ, 2016. С. 92–94.

37. Романцова Н. І. Соціологічні аспекти в науковій діяльності М. Грушевського : проблема в українській історіографії. *Актуальні проблеми науки та освіти: збірник матеріалів ХІХ підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ. Маріуполь: МДУ, 2017. С. 172–174.*
38. Романцова Н. І. Соціологічні дослідження М. Грушевського : історіографічний аспект. *Україна у світовому історичному просторі: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь, 21 квітня 2017 р. Маріуполь: МДУ, 2017. С. 126–130.*
39. Романцова Н. І. Концепція грушевськознавства вчених діаспори у розвитку української історіографії та фаховій підготовці істориків у Маріупольському державному університеті. *Міжнародна науково-практична конференція «Інтернаціоналізація як фактор конкурентоспроможності сучасного університету» 25–26 травня 2017 року. Маріуполь: МДУ, 2017. С. 158–160.*
40. Романцова Н. І. Наукова діяльність М. Грушевського у працях учнів його львівської школи. *Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів ХХ підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ / За заг. ред. К.В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2018. С. 183–185.*
41. Романцова Н. І. Творчі надбання сучасних зарубіжних українських істориків і їх використання при вивченні питань наукової діяльності М. Грушевського студентами-істориками. *Інтернаціоналізація вищої освіти України в умовах полікультурного світового простору: стан, проблеми, перспективи. Матеріали ІІ Міжнародної науково-практичної конференції (м. Маріуполь, 18–19 квітня 2018 року). Маріуполь : МДУ, 2018. С. 327–329.*
42. Романцова Н. І. Ювілейний біографічний нарис І. Бойка та Є. Кирилюка про М. Грушевського в історіографічних студіях. *Україна у світовому історичному просторі: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь, 20 квітня 2018 р. Маріуполь : МДУ, 2018. С. 53–55.*

43. Романцова Н. І. Український соціологічний інститут М. Грушевського в оцінках сучасних істориків. *Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів XXI підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ* / За заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2019. С. 138–140.
44. Романцова Н. І. Грушевськіана Л. Винара. *Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь, 26 квітня 2019 р.* / під заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2019. С. 79–83.
45. Романцова Н. І. Головна соціологічна праця М. Грушевського «Початки громадянства (генетична соціологія)». Проблема в сучасній українській історіографії. *Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів XXI підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ* / За заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2020. С. 126–127.
46. Романцова Н. І. «Історія української літератури» М. Грушевського в контексті розвитку українських соціокультурних традицій: літературознавчий дискурс. *Міжкультурна комунікація і глокалізаційні процеси у соціологічному вимірі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 17 квітня 2020 р.* під заг. ред. В. Ф. Лисак. Маріуполь: МДУ, 2020. С. 30–34.
47. Романцова Н. І. М. Грушевський та діяльність Українського соціологічного інституту. Проблема в сучасній українській історіографії. *Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 25–26 грудня 2020 року)*. Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2020. С. 28–32.
48. Романцова Н. І. Соціологічні погляди Михайла Грушевського: рефлексія сучасних українських науковців. *Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів XXII підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ* / За заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2021. С. 128–129.